THE

KASHI SANSKRIT SERIES

(*HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ*)

NO. 125.

(Vyâkarana Section No. 16)

THE

PRAUDHAMANORAMĀ

OF

M. M. BHATTOJI DIKS'ITA

(A Commentary Upon his Siddhānta Kaumudi)

TH ITS GLOSS CALLED LAGHUS'ABDARATNA

BY

M. M. S'RI HARIDĪKS'ITĀ

WITH THREE COMMENTARIES

The Bhairavi, Bhāvaprakās'a & Saralā

BY

M. M. PANDIT S'RĪ BHAIRAVA MIS'RA, VAIDYANĀTHA PAYAGUNDE AND GOPĀLA S'ASTRI NENE.

Edited by

ANDIT GOPAL S'ĀSTRI NENE, VYĀKARANĀCHĀRYA

Professor, Govt. Sanskrit College, Benares

(**Part I**)

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DAS HARI DAS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

BENARES.

1937.

श्री ।

PRINTED BY

JAYA KRISHNA DAS GUPTA,

VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY.

1937.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-

काशी-संस्कृत-सीरिज़्पुस्तकमालायाः

१२५

व्याकरणविभागे (१६) षोडशं पुष्पम् ।

प्रौढमनोरमा

महामहोपाध्यायश्रीमद्भट्टोजीदीक्षितविरचिता ।

महामहोपाध्याय-भट्टोजीदीक्षितपौत्रश्रीहरिदीक्षितकृतोलघुशब्दरत्नश्च ।

महामहोपाध्यायभैरवमिश्रविरचितरत्नप्रकाशिका,

पायगुण्डोपाह्ववैद्यनाथपण्डितकृतभावप्रकाश,

व्याकरणाचार्य पं० गोपालशास्त्रीनेनेकृत सरला,

टीकात्रयविभूषितः ।

पञ्चसन्ध्यन्तः प्रथमो भागः ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी ।

सं० १९९४ वै.

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः-

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी।

श्रीगुरुः शरणम्।

प्रास्ताविकम्।

अथेदानीं काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालीयपरीक्षायां कलिकाताबिहाराद्यनेकदेशीयपरीक्षासु च पाठ्यत्वेन निर्धारिताया. पाणिनिव्याकरणशास्त्रग्रन्थमूर्धन्यभूतायाः श्रीमत्सुगृहीतनामधेयवैयाकरणप्रवर-पदवाक्यप्रमाणपारावारीण महामहोपाध्यायश्रीमद्भट्टोजीदीक्षितविरचिताया. सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यानभूतायाः प्रौढमनोरमाया ग्रन्थकर्तृभट्टोजीदीक्षितपौत्र-श्रीमद्धरिदीक्षितकृतलघुशब्दरत्नव्याख्यासहिताया अपूर्वं विचित्रं सर्वाङ्गसुन्दरं चेदं नवीनं संस्करणं प्रस्तूयते। यद्यप्यस्य ग्रन्थस्यानेकानि संस्करणानि मुद्रितानि परं तत्र सर्वत्रापि भावप्रकाश-सरला टीकाद्वयाभावेन न्यूनतैवाऽऽसीत्। तदुभयमपि लघुशब्दरत्नव्याख्यानं भैरवमिश्रविरचितरत्नप्रकाशिका 'भैरवी' इत्यपरनाम्ना प्रसिद्धा च टीका तृतीया इति टीकात्रयसहितमिदं संस्करणमपूर्वमेव मुद्रापयितुमारब्धम्।

विदितमेव श्रीमतां वैयाकरणानां तत्र भवतामध्यापकानां यत् कीदृशी स्थितिरिदानीं काश्यादिनगरेषु प्रचलिताध्ययनाध्यापनशैलीप्रदर्शिका पाठ्यपुस्तकटीकां विना परीक्षार्थिनां छात्राणां वर्तते। तत्र चास्मद्गुरुचरणैः महामहोपाध्याय स्वर्गीय -पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयैः लघुशब्देन्दुशेखरे दीपकं नामकं टिप्पणं विरच्य विद्वज्जनाश्छात्राश्च सन्तोषिताः। तामेव रीतिमनुसृत्य तत्प्रदर्शितपथेनैव विद्यार्थिजनमनस्तोषाय लघुशब्दरत्ने सरलानामकं टिप्पणं विरच्य गुरूक्तिजलेन पावयित्वा च तदीयपञ्चसन्ध्यन्तो भागः संप्रति श्रीमतां करकमलेषु समर्प्यते। अचिरादेव चाग्रेतनावपि भागौ श्रीमद्भिर्लप्स्येते इति।

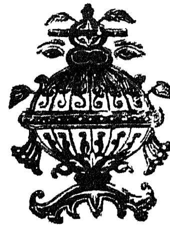
नात्रातीव प्रकर्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः। दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते॥

इत्यभियुक्तोक्तिमनुसृत्य श्रीमन्तोऽत्रत्यगुणास्वादनेनैतद्ग्रन्थसमादरेण चानुग्रहीष्यन्ति-मामिति वारंवारमभ्यर्थये।

स्नानयात्रा
ज्येष्ठ शुक्ल पूर्णिमा सं० १९९४
गवर्नमेन्ट संस्कृत कालिज
बनारस

श्रीमन्नित्यानन्दचरणान्तेवासी
विदुषामनुचरो
गोपाल शास्त्री नेने

विषयानुक्रमः ।

श्रीगणेशायनमः ।

प्रौढमनोरमा ।

ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोर्गिरः ।
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां कुर्मः प्रौढमनोरमाम् ॥ १ ॥

शब्दरत्नम् ।

शेषविभूषणमीडे शेषाशेषार्थलाभाय ।
दातुं सकलमभीष्टं फलमीष्टे यत्कृपादृष्टिः ॥ १ ॥

शब्दरत्नव्याख्या भैरवी ।

ध्यात्वा देवं परं ब्रह्म जानकीपतिमव्ययम् ।
विदुषां प्रीतिदां लघ्वीमृज्वीं रत्नप्रकाशिकाम् ॥ १ ॥
नत्वा तातं जगद्वन्द्यं भवदेवाभिधं गुरुम् ।
सीताख्यां जननीं कुर्वे भैरवोऽगस्त्यसम्भवः ॥ २ ॥

ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मङ्गलं कुर्यादिति शिष्टसमाचारानुमितस्मृत्या प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकविघ्नविनाशस्यावश्यकतया समुचितेष्टदेवतास्तुतिरूपं मङ्गलमाचरन्

शब्दरत्नटीका भावप्रकाशः ।

शिवं शिवेशं शिवदं शिवान्यद, शिवाङ्कक शैवशिवोपशोभितम् ।
शिवं शिवेज्यारतभीतिभञ्जक, शिवोपदेष्टारमनन्तक नुमः ॥
शेषालङ्कारकं दुर्गारमोमाकान्तया युतम् ।
गुरुं नत्वा श्रये बद्धशब्दरत्नेन्दुशेखरम् ॥
भावप्रकाशिका व्याख्यां कर्तुं बालदयान्वितः ।
पायगुण्डेत्युपाख्यातो वचनाथो यथामति ॥

तत्र तावद् "ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मङ्गलं चरेत्" इत्यादिस्मृतिविधित शिष्टाचारानुमितात् "मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि" इत्यादिभाष्योक्तफलकत्वाच्चादौ निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं सामान्यतो मङ्गलस्याप्राप्तत्वेऽपीह शास्त्रे मुनित्रयमङ्गलस्य विद्यारम्भइत्यादिवचनबोधितावश्यकर्त्तव्यताकविघ्नाधिपदेवतामङ्गलस्य वा समुचितत्वेऽपि, बालाना स्वेष्टदेवतामङ्गलातिरिक्तमङ्गलस्य "यो वै स्वाम्" इत्यादिश्रुत्यादिसूचिततया निषिद्धतयाऽनुचितत्वमेतच्छास्त्रस्य चरममुनिप्रमाणकत्वमेतद्ग्रन्थस्य तन्मात्रानुयायित्व देवतादिवाचकशब्दाना तत्तच्छुभफलकवर्णगणादिदोषनिवृत्तिफलकप्राथम्यबोधकशास्त्रविषयत्वेन तदशुद्धिहेतुकनिषेधशास्त्राप्राप्त्यविषयता ध्वनयितु शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतृणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च प्रथमतो देवता-

भैरवी ।

शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति—शेषविभूषणमिति । विशिष्टं भूषणं विभूषणं, शेषो विभूषणं यस्य तं शिवमित्यर्थः । यद्वा शेषश्च विश्च शेषवी, भूषयतस्ते भूषणे, यस्य तं विष्णुं, शेषशायिनं गरुडवाहनमिति फलितोऽर्थः । कस्मै प्रयोजनाय ? शेषाशेषार्थलाभाय । शेषस्य योऽशेषोऽर्थस्तल्लाभाय । आद्यपक्षे शेषयुक्तशिवस्तुत्या शिवस्य विशिष्टविभूषणयुक्तस्य हर्षावस्थापन्नस्य स्मरणेऽभीप्सितार्थस्य सिद्धिर्भविष्यत्येव । अन्त्ये शेषस्याशेषोऽर्थो महाभाष्यार्थस्तस्य । यद्वा शेषश्चाशेषश्चेति द्वन्द्वगर्भस्तत्पुरुषः । तेन महाभाष्यार्थगरुडपुराणोक्तार्थस्य लाभः । अशेषशब्दे च विरोधार्थकनञ्तत्पुरुषोऽसुरपदे यथा । गरुडपुराणोक्तोऽर्थ. सदसद्विवेकस्तस्य लाभः । प्रथमवाक्ये तमित्यस्याध्याहार । तं कम् ? यत्कृपादृष्टि. सकलमभीष्टं फलं दातुमीष्टे । सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शकत्वाद् यच्छब्द. शिवस्य विष्णोर्वा बोधकः । ईष्टे इति । अनेनेश्वरत्वस्य लाभः । तथाचेश्वरस्य भूपते. प्रसादेन तदाज्ञयैव लौकिकसकलार्थलाभो यथा दृश्यते

भावप्रकाशः ।

वाचकशेषशब्दबोध्यपतञ्जलियुक्तस्वेष्टदेवताविषयक स्तुत्यात्मक मङ्गल निबध्नाति—**शेषविभूषणमिति** । शेष एव विविधं विशिष्ट वा भूषण यस्य त शिवमित्यर्थः । शेषश्च विश्च शेषवी, अभ्यर्हितत्वाच्छेषशब्दस्य पूर्वनिपात॰, तौ, शेषयुक्तः शेषविरुद्धो वा विर्गरुडो वा भूषण यस्य पर्यङ्कतया वाहकतया च, त शेषशायिन गरुडवाहन विष्णुमित्यर्थः । यद्वा शेषव्योः शेषयुक्तादिवेर्वा भूषणमिति षष्ठीतत्पुरुषः, तयोः स्थित्या शोभाकरत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु हरिहरात्मक श्रीलक्ष्मीनृसिंहमित्यर्थः । अत एव—

"शेषनागफणास्फीतसहस्रच्छत्रभासुरः" ।

इति ध्यानेन नारदपाञ्चरात्रे उक्तम् । तत्रैव तन्मन्त्रेऽपि "शेषभोगात्मपर्यङ्कशायिने नम इत्यथ" इत्युक्त, "सवो धीशफणातपत्रलसित." इति मन्त्रमहोदधावपि तद्ध्याने उक्तमिति बोध्यम् । तद्गुणसविज्ञानोऽय बहुव्रीहि., वक्ष्यमाणहेतोः । अतएव विशिष्टविषयकत्वस्य लाभेन मङ्गलस्य प्रतिज्ञातार्थसिद्धिः । यद्यप्यादौ शिवादिपदोल्लेखेनापि मध्यवर्तिफलचतुष्टयाद्यन्तफललाभ., तथापि तन्मध्यवर्तिफलद्वयलाभार्थमेव मङ्गल कृतम्, अतएवौचित्यमपि सिद्धम् । एवञ्च कार्त्स्न्येन प्रागुक्तार्थध्वननमीदृशमङ्गलादेव, नान्यतरमात्रविषयकादिति बोध्यम् । तदेतद् ध्वनयितु तद्गुणसविज्ञानस्योभयस्तुतिद्वारा फल प्रतिपादयितुं चादौ विशेषणस्तुतेः फलमाह—**शेषाशेषेति** । तत्राद्यन्तपक्षयोः स्पष्ट एवार्थ॰ । केचित्पक्षे तु, शेषश्चाशेषश्च शेषाशेषौ नञो विरोधार्थत्वात्फणिगरुडौ तयोर्येऽर्थाः महाभाष्यगरुडपुराणस्थसिद्धान्तास्तल्लाभायेत्यर्थ । अन्त्ये सदसद्विवेकादिकथनद्वारा ज्ञानस्योपदिष्टत्वात्तल्लाभोप्यत्रोपयुक्तः, दुराग्रह सत्यज्य सुष्ठु ज्ञात्वा विचार्य सदसद्विवेकेनैवात्रापि सिद्धान्ताना वक्तव्यत्वादिति भाव. । इय च चतुर्थी तादर्थ्ये इति बोध्यम् । उक्तार्थमेव विशेष्य स्तुतेः फलमाह—**दातुमिति** । यदि तन्मध्यवर्तिफलद्वयमात्रमिष्ट तर्हि तावन्मात्रेणैव तल्लाभे विशेष्योक्तिरफला । यद्यप्यत्र गणदोषो नास्ति आद्यगुरुभगणस्यादौ सत्त्वेन तस्य चन्द्रदेवताकस्योज्ज्वलयशोरूपोत्तमफलजनकत्वात्, वर्णदोषोपि नास्ति, शः सुखमित्युक्तत्वात्, मित्रामित्रदोषोऽपि नास्ति, आदौ द्वयोरपि भगणत्वेन मित्रतमत्वात् । एवञ्चेदमपि फल विशेषणस्तुतेरेव सम्भवतीति "शेषसुनामकमीडे" इत्येव पाठ्यम् । किञ्च तस्य देवतार्थकत्वेन सर्वान्त्यफलयोरपि लाभः, तथापि शेषशब्दस्यावशेषार्थबोधकतया दुष्टत्वप्रयुक्तनिषेधस्य विभूषणपदसमभिव्याहृतशेषपदस्य देवतार्थकतयैव निरास इति तदर्थं मध्यवर्तिफलचतुष्टयाद्यफलार्थं च तादृश मङ्गलमावश्यकमिति तच्चतुष्टयध्वननमप्रत्यूहमेवेति भावः । सर्वनाम्ना प्रधानपरामर्शित्वाद्यस्य शिवस्य विष्णो. लक्ष्मीनृसिंहस्य वा कृपायुक्ता दृष्टिः कृपैव दृष्टिर्वेत्यर्थः । नन्वेवमपीतस्तदाद्यर्थध्वननालाभः "आरोग्य भास्करात्" इत्यादिवचनजातैस्तत्तद्देवताना विशिष्य तत्तत्कामनापूरकत्वस्योक्तत्वेन तन्तुवायेनाभूषणादिकमिवान्यकार्यमन्यै॰ कर्तुमशक्यमिति तत्तत्कामनासिद्ध्यर्थं तत्तन्मङ्गलस्यावश्यकत्वेनैकस्वेष्टदेवताया अपि साधारणत्वात् । किञ्च प्रकृतेऽन्यकामनाऽभावेऽपि निर्विघ्नताया आवश्यकत्वेन तत्करणे च गणपतेरधिकृतत्वेन तन्मङ्गल विनेष्टार्थसिद्ध्यभावेनैतन्मङ्गलस्याकिञ्चित्करत्वादत आह—**सकलमिति** । तथा चाज्ञामात्रस्वस्वीयान्यतरसुलभवस्तुमात्रात्पृथिवीपते स्वाश्रितस्येव सकलका-

शब्दरत्नम् ।

• ध्यायं ध्यायमिति । ध्यात्वा ध्यात्वेत्यर्थः, णमुलन्तमेतत् । परं सर्वजगदुपादानम् । कार्यब्रह्महिरण्यगर्भव्यावृत्तये इदम् । ध्यानं चिन्तापरपर्यायं स्मृत्यनुकूलव्या-

भैरवी ।

लोके, तथा शिवस्य विष्णोश्च कृपापूर्वकदृष्ट्या सकलार्थलाभो भवत्येवेति तदन्तर्गतत्वेन प्रारिप्सितग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिरपि भविष्यत्येवेति ध्वनितम् ॥

ननु ध्यायमिति यदि द्वितीयान्तं तदाऽभ्यासानुपपत्तिः, अत आह—ध्यात्वा ध्यात्वेति । ध्यायशब्दो यदि घञन्तस्तदोक्तार्थालाभोऽत आह—णमुलन्तमिति । एवञ्च क्त्वाणमुलोः समानार्थत्वेनोक्तार्थस्य लाभः सुकर एव । एतेन स्मारं स्मारमित्यपि व्याख्यातम् । कार्यब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यापि—

यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्‌ब्रह्मनामरूपमन्नञ्च जायते ॥

इति श्रुत्या नपुंसकलिङ्गब्रह्मशब्दवाच्यत्वात्तद्व्यावृत्तये-परमिति । एवञ्च हिरण्यगर्भस्यापि जगदन्तपातित्वेन तदुपादानत्वस्य तत्राभावात्तद्व्यावृत्तिरिति भाव. । न च हिरण्यगर्भस्य चेतनरूपत्वात्तस्य च "नित्यं विज्ञानमानन्दम्ब्रह्म" इति श्रुत्या नित्यत्वावगमेन कथङ्कार्यत्वमिति वाच्यम्, अपञ्चीकृतसकलभूतसमष्टिसूक्ष्मशरीरोपहितो हिरण्यगर्भः, तदुपाधिभूततादृशशरीरस्य जन्यत्वाद् हिरण्यगर्भस्य जन्यत्वव्यवहार' । अत एव—

"हिरण्यगर्भः समवर्ततताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्" ।

इति श्रुतिः सङ्गच्छते । इदम् परमिति विशेषणम् । ध्यैस्मृधात्वोस्तुल्यार्थकत्वस्य प्रसि-

भावप्रकाश. ।

मनाया इत एव लाभे निर्विघ्नताया अपि तदन्तर्गतत्वेनैव लाभात्तत्सिद्धिस्तद्ध्वननं च सम्यगेवेति भावः। ईष्टे । ईश्वरत्वेन स्वातन्त्र्यात्समर्थो भवतीत्यर्थः। यदीयतादृशदृष्टेरेवेदृशसामर्थ्यमिति तस्य महत्त्वं किं वर्णनीयमिति सर्वोत्कृष्टतमत्व तत्रेति तात्पर्यम् । तथा च मूर्खाणामभक्तानां भेदवादिनां च तत एव सकलाभीष्टलाभासत्त्वेऽपि तदन्येषा सर्वोत्कृष्टत्वेनैकत्वेन च जानता स उचित एवेति भावः ॥

ननु ध्यायमित्यादेर्घञाद्यन्तप्रकृतिकद्वितीयान्तत्वे अभ्यासान्वयद्वितीयानामनुपपत्तिरत आह—ध्यात्वेति, णमुलन्तमिति च । एतेन स्मारस्मारमित्यपि व्याख्यातम् ।

ननु ब्रह्मणि किं नाम परत्वम् ? न चान्यत्व, भेदस्यासत्त्वात् । न चोत्कृष्टत्व, यत्किञ्चित्प्रतियोगिकोत्कर्षस्य येन केनचिद्रूपेण सर्वत्र सत्त्वात्, जगदुपादानत्वस्यापि हिरण्यगर्भादावतिप्रसक्तत्वादत आह—सर्वेति । एव चेदृशोत्कर्षस्य तदन्यत्रासत्त्वान्नातिप्रसक्तिरिति भावः ।

यः सर्वज्ञ. सर्वविद् यस्य ज्ञानमय तप ।तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते ॥

इत्यादिश्रुतिरिह प्रमाणम् । ईदृश ब्रह्म जीव ईश्वरो वा शुद्ध वा मतभेदेनेति स्पष्टमुत्तरमीमासायाम् । सर्वपदव्यावर्त्यं ध्वनयितुमाह—कार्यब्रह्मेति । यद्यपि "ब्रह्मा तु तपसि ज्ञाने वेदाध्याये द्विजे विधौ। ऋत्विग्योगविदोश्च" इति विश्वादावुक्त, तथा—

'वेदस्तत्व तपो ब्रह्म, ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ।'

इत्यमरोक्तं, तथापि श्रुतौ क्लीबब्रह्मशब्दस्य कार्यकारणब्रह्मपरतया बहुशः प्रसिद्धत्वान्न दोषः। अधिदैवत त्रिषु रूपेषु विराट्—हिरण्यगर्भ—ईश्वरेषु । अपञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिः सूक्ष्मशरीरो-

सरला ।

गणेशगुरुपादाब्जसेवनाल्लब्धबुद्धिना । टिप्पणं शब्दरत्नस्य क्रियते बालबुद्धये ॥

कार्यब्रह्मेति । ननु कार्यब्रह्मरूपचतुर्मुखवाचिब्रह्मशब्दस्य "ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः" इत्याद्यमरेण पुंस्त्वानुशासनात् नपुंसकब्रह्मशब्दोपादानेनैव तद्व्यावृत्तौ सिद्धाया पर पदोपादानं निष्फलमिति चेत् ? न । चतुर्मुखवाचकब्रह्मशब्दस्यापि "तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्न च जायते" इति श्रुतौ "ब्रह्मणा लोककर्तृणा" 'स ब्रह्म स शिवः' इत्यादिप्रयोगेषु च क्लीबतादर्शनेन तदव्यावृत्तेः ।

शब्दरत्नम् ।

पाररूपं, स्मरणं तु तज्जन्यमिति विशेषः । गुरोरित्येकवचनेन सर्वविद्यालाभ एकस्मादेव गुरोरिति सूचितम् । प्रौढानां मनो रमयतीत्यर्थिकां मनोरमाम् ।

भैरवी ।

द्धत्वादुभयोरुपादाने पौनरुक्त्यमत आह—ध्यानमित्यादि । व्यापाररूपमिति । स्मृत्यनुकूलभावनाख्यसंस्काररूपमित्यर्थः । तज्जन्यम्—तादृशसंस्कारजन्यस्मरणरूपम् । ननु गुरुशब्दार्थस्य पूज्यत्वेन "गुरवः समागताः"इत्यादौ बहुवचनवदत्रापि बहुवचनेनैवोपादानमुचितमत आह—गुरोरित्येकेति । एतेनैकस्मात्सर्वविद्यालाभस्तस्य सर्वविद्याश्रयतां विना नोपपद्यत इति तस्यैकस्य सर्वविद्याकुशलत्वे लब्धेऽधिकपूज्यत्वमीश्वर इव सर्वोत्कृष्टत्वस्य लाभ इति ध्वनितम् । प्रौढानाम्मनांसि प्रौढमनांसि रमयति या सा प्रौढमनोरमा इत्यर्थश्चेत्तदा "कर्मण्यण्"इत्यणप्रत्यये "टिड्ढा"इति ङीप् स्यादत आह-प्रौढानामित्यादिना । एवञ्चैवंविधस्तस्य फलितोऽर्थः, विग्रहस्तु गङ्गाधर इत्यत्रेव रमयते. पचादित्वस्य मूलविभुजादित्वस्य वा कल्पनेन रमयतीति रमा प्रौढमनसां रमेति कार्यं इति सूचितमिति केचित् । वस्तुतस्तु यदि रमयते. पचादित्वादि कल्प्यते तदा

भावप्रकाशः ।

पहितो हिरण्यगर्भः, तस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वेऽपि तदुपाधेः सूक्ष्मशरीरस्य जन्यत्वात्कार्यत्वं बोध्यम् । एतेन वस्तुतो जन्यत्वस्य कस्याप्यभावादौपाधिकजन्यत्वस्य विराडादावपि सत्त्वेन तस्यैवात्रोल्लेखः कुतो नेति परास्तम् । अशोकवनिकान्यायेन तथोल्लेखात् । किञ्च हिरण्यगर्भस्य भौतिकस्राष्टमध्ये प्रथमसृष्टित्वेन तथोक्तत्वात् । अत एव "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य" इत्यादिश्रुतिः संगच्छत इति दिक् । इदम् सर्वत्वविशिष्टजगत उपादानमाद्यकारणमित्यर्थक परमिति विशेषणम् ।

ननु ध्यैस्मृधात्वोस्तुल्यार्थकत्वेनान्यतरवैयर्थ्यमत आह—ध्यानमित्यादि । चिन्तेति । ध्यै चिन्तायामित्युक्तेरिति भावः । स्मृत्यनुकूलेति । स्मृतिजनकभावनाख्यसंस्काररूपव्यापाररूपमित्यर्थ । प्राचां मते स्मृतावनुभवस्य करणत्वव्यापारस्य तत्त्वं विना बाधितत्वेन तस्यापि तत्त्वात् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धेश्च । नव्यमते त्वन्यथासिद्ध्या तस्यैव करणत्वात् । एवञ्च मतद्वयसाधारणमिदम् । यद्वा पूर्वमते पञ्चम्यर्थबहुव्रीहिणा स्मृतिजनकानुभवरूपमित्यर्थ । तज्जन्यमिति । उक्तरूपव्यापारजन्यमित्यर्थः । विशेष इति । ध्यानस्मरणयोरिति शेषः । तथा च भेदान्नान्यतरोक्तिरफलेति भावः ।

ननु गुरोरित्यनुचितं पूज्यतया बहुवचनस्य युक्तत्वादत आह—गुरोरितीति । एकस्मादेवेति । कृष्णपण्डिताख्यादेवेत्यर्थः । एवोऽन्यव्यवच्छेदे । सूचितमिति । तथा च तस्य सर्वविद्यानिधित्वसूचनद्वारा सर्वोत्कृष्टत्वसूचनेन सर्वपूज्यत्वप्रतिपादनद्वारा ईश्वरस्येवाद्वितीयत्वप्रतिपादनार्थमेकवचनोक्तिरिति भावः । प्रौढत्वं न मनोमनोरमयोरभेदेन विशेषणमित्याह—प्रौढानामिति । मनो रमयतीत्यर्थिकामिति । इतिशब्दार्थकशब्दप्रतिपाद्यामित्यर्थः । नन्वेवं विग्रहे कर्मण्यणि ङीबापत्तिरिति चेत्? अत्राहुः—आवश्यकस्य पचादित्वादेर्मनोरमयतीति णिच्-कर्मोभयविशिष्टरम्धातौ कल्पनया अण एवाप्राप्तिरिति । युक्तं चैतत् । अन्यथा मनसः कर्मत्वस्याविवक्षा सम्बन्धित्वस्य च विवक्षा, रमयतेरपि फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वस्य फलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वस्य च विवक्षाऽविवक्षा चेति ज्ञानातिगौरवं स्पष्टमेव । अतो विशिष्टपाठस्यैव लघुत्वम् । एवंजातीयकेषु गङ्गाधरादिष्वप्येवमेव बोध्यम् । अत एव "आकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन" इति कर्मण्यणित्यत्रत्य वार्त्तिकम्, "अलमाश्रयते अलाश्रयः सचासौ विधिः" इति स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यं, "स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्याविवत्यत्र मूलविभुजादित्वात् कः" इति यूस्त्र्याख्याविति,सूत्रस्थं पक्षान्तरबोधकभाष्यं च स्वरसतः सङ्गच्छते । एतेन मनो रमयतीत्यर्थिकामिति कुकल्पना परास्ता ।

नचैवं रमेत्यस्यासिद्धिः, येभ्यो विशिष्टेभ्य इष्यते ते स्वादौ णिजूरहितान्केवलान् तान्पठित्वा ततः कर्मोपपदेभ्यश्चेति पठित्वा ततो णिच्प्रकृतिभूतान् तादृशान् सचकारान् पठित्वा णिचश्चेति पाठ्यमित्येतत्तात्पर्येण लाघवस्य रमेत्यादिसिद्धेश्च निष्प्रत्यूहत्वात् । रामेत्यस्य तु ज्वलादित्वात्सिद्धिः । कृतपूर्वी कटमित्यादौ तु भाष्यप्रामाण्यादगत्या कर्मणो विवक्षाऽविवक्षा च । महावाक्यद्वयप्रदर्शनं तु-षष्ठीतत्पुरुषोत्तरमच्,

हयवरट् (मा० सू०)। हकारोपदेशः अट्अश्हश्इण्ग्रहणेषु हका-

शब्दरत्नम् ।

प्रौढत्वं च सकलदर्शनार्थज्ञानपूर्वकमहाभाष्यगूढार्थज्ञानवत्त्वम् ।

इण्ग्रहणेष्विति । नन्विदं न्यूनम्, अम्ग्रहणेऽपि ग्रहणात् । फलं तु 'बहुपुमूक्रूह्'

भैरवी ।

प्राप्तस्यापि कर्मण्यणित्यस्य पचादिभ्योऽजित्यादिना बाधे ङीबभावः सुकर एवेति । प्रौढमनांसि रमयतीत्येव विग्रह इति बोध्यम् । प्रकृतोपयोगिप्रौढपदार्थतावच्छेदकमाह-प्रौढत्वमिति । एतेन महाभाष्यगूढार्थज्ञानमितरसकलदर्शनार्थज्ञाने सत्येवेति सूचितम् । भाष्यकृतां विचारसमये सकलदर्शनार्थस्य तत्र तत्र ध्वननात् । अत एव गूढत्वविशेषणं सङ्गच्छते। एवंविधप्रौढत्वोपपादनेन तादृशज्ञानवतामेव निर्दुष्टत्वज्ञानेनेयं मनोरमा रमयति नान्येषामित्युक्तम्भवति ॥

भावप्रकाशः ।

अनुत्तर वा स, अन्त्ये नित्यसाकाङ्क्षत्वात् तस्य मनस्यन्वय तद्द्वारकसम्बन्धेन रमाया वेति-सूचयितु, न सहविग्रहाद्यभिप्राय, यौगपद्यासम्भवेन बाधितत्वात् । अतएवेत्यर्थिकामित्युक्तिर्नविति विग्रहिकामिति । अग्रे च मनोरमामित्येवोक्तमिति भाव ॥ ननु मनोरमणे वय:कृतप्रौढत्वस्यान्वयव्यतिरेकव्यभिचारेणाहेतुत्वात्, अन्यस्य तस्यानिर्वाच्यत्वात्, प्रतिभादेरेव हेतुत्वाच्च प्रौढेति विशेषण व्यर्थमत आह—**प्रौढत्वमिति** । प्रौढत्व चेत्यर्थः। क्वचित्तथैव पाठः। दर्शन शास्त्रम्। एतेनान्यसर्वशास्त्राध्ययनोत्तरमेव महाभाष्यगूढार्थज्ञान, नान्यथा । तत्र प्रसक्तानुप्रसक्त्या सर्वज्ञेन सहस्रास्येन पतञ्जलिनाऽन्यशास्त्रविषयानपि काश्चिद् गुरुलघुतया प्रतिपाद्य खण्डितत्वात् । अत एव गूढार्थेत्युक्तमिति । महाभाष्याध्ययनोत्तर तु नान्यशास्त्रादौ प्रवृत्तिरपि, तत्तच्छास्त्रविषयाणा केषाञ्चिदित एव लाभात्, अस्य सर्वशास्त्रकपाटत्वाच्च । अनेन शब्दब्रह्मनिष्ठस्यान्यत्रासारत्वान्निष्फलत्वाच्च ब्रह्मनिष्ठस्य विषयपुनर्वेदान्तश्रवणाद्योरिव वैराग्योदयादिति च सूचितम् । तदुक्त विष्णुपुराणे—

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म पर च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णात पर ब्रह्माधिगच्छति ॥ इति ।

एतन्मूलभूता "द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च" इत्यादिश्रुतिरपि मुण्डके प्रसिद्धा । अन्यभाष्यव्यावृत्त्यर्थं **महेति** । भाष्यमात्रोल्लेखेन मूलस्यापि तन्मात्रानुयायित्व ध्वनितम् । **गूढार्थेति** । एव च तादृशानामेव निर्दुष्टत्वादियं मनो रमयत्येवेति खण्डनप्रवृत्त्युन्मतातादृशत्वाना खण्डनकाराणा खण्डनायात्र प्रवृत्तिरज्ञानविलसितत्वेन निष्फलैव । तथा च प्रौढत्वस्य विलक्षणबुद्धिमत्त्वरूपतया निर्वक्तु शक्यत्वान्नोक्तदोष इति भाव. ।

इण्ग्रहणेष्वितीति । अत्रेद बोध्यम्, अशित्यधिकम् । सूत्रमते "भोभगो"इति सूत्रे तत्सत्त्वेपि सिद्धान्ते 'देवाः सन्ति' 'छन्द सु' इत्यादीनामन्यथावारणेन तस्य खण्डितत्वेन तत्र तद्ग्रहणे फलाभावात् । खरि यत्वासिद्ध्या विसर्गादिप्रवृत्त्या "लोप शाकल्यस्य" इत्यत्र तदनुवृत्तेर्न फलम् । 'वृक्षव्करोति' इत्यादौ

सरला ।

सकलदर्शनार्थेति । अत्र सकलपद महाभाष्ये विशेषणम् । तेन दर्शनार्थज्ञानपूर्वकसकलमहाभाष्यगूढार्थज्ञानवत्त्वमित्यर्थ. फलति । साकल्येन महाभाष्यगूढार्थज्ञाने सत्येव दर्शनानामीषज्ज्ञानेऽपि इयमानन्ददायिका। साकल्येन महाभाष्यगूढार्थज्ञान च सिद्धान्तकौमुद्यध्ययनात् सिद्ध्यति । न केवल सिद्धान्तकौमुदीमात्राध्येतारोऽत्र प्रौढत्वेन विवक्षिता., किन्तु मुक्तावल्याद्यध्ययनेनेषद्दार्शनिकसिद्धान्तज्ञानवन्तस्तादृशा इति । तथा च सिद्धान्तमुक्तावल्याद्यध्ययनपूर्वकसकलसिद्धान्तकौमुद्यध्येतारोऽस्मिन्ग्रन्थेऽधिकारिण इति तु साम्प्रदायिका. । युक्त चैतदिदानीन्तनविद्वज्जनेषु तथा दर्शनात् । सिद्धान्तकौमुदीगूढार्थज्ञान प्रयोजनम्, सिद्धान्तकौमुद्यर्थो विषय, प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावश्च सम्बन्ध इति अनुबन्धचतुष्टय बोध्यम् ।

भैरवी।

हयवरडित्यत्र य. प्रथमो हकारस्तत्प्रयोजनावसरे प्रत्याहारचतुष्टय एव प्रयोजनमुपात्तं, तत्र न्यूनत्वमाशङ्क्य निराचष्टे—नन्वित्यादिना । अम्ग्रहणेऽपीति। अम् गृह्यते यस्मिंस्तस्मिन "पुमः खय्यम्परे" इति सूत्रे। ग्रहणादिति । निमित्तत्वेनग्रहणस्यापेक्षणीयत्वादित्यर्थः । एतत्प्रयोजनमाह—फलं त्विति। क्लृप्तप्रयोजनाभावसूचनाय तुशब्दः। बह्विति। अत्र बहवः पुमांसो यस्येति बहुव्रीहौ "शेषाद्विभाषा" इत्यत्र विभाषाग्रहणात् 'उरः प्रभृतिषु' एकवचनान्तस्य पुमस्शब्दस्य पाठान्न कप्। सकारस्य तु सयोगान्तलोप। कूह् इति प्रत्येकमनुकरण-

भावप्रकाशः।

तु "लोपःशाकल्यस्य" इति न। यसाहचर्याद्धलीत्यपवादविषयत्वाच्च। न चैवमपि तत्रैवाप्रवृत्त्यर्थं "हलि सर्वेषाम्" इत्यत्रानुवृत्तये तदावश्यकमिति कथ खण्डितत्वमिति वाच्यम्। तेषामनभिधानस्य तत्रैव कैयटादिभिरेवोक्तत्वात्। अन्यथा 'वृक्षव् हसति' इत्यादावगते.। अत एव 'न पदान्ताः परेऽण. सन्ति' इति लण्सूत्रे भाष्यं सगच्छते। अनुनासिकप्राप्तियोग्या इति तदर्थं। तेन 'हरयिह'इत्यादिसत्त्वेऽपि न क्षति., भोसादिसाहचर्येण रोरित्यनुवृत्त्या च रुस्थानिकयस्यैव तेन लोपाच्च। अतएवाव्यपरइति निर्देशसगतिः। एव चाष्टमिकभाष्यमेकदेश्युक्तिः। अत एव मूलोक्तोत्तरहकारफलाना भाष्ये साकल्येनोल्लेखवदस्य हस्य मूलोक्तानां तेषा तथाऽनुल्लेखोऽट्हशोरेव तदुल्लेखश्च संगच्छतइति। नन्वेवमिण्यपि तदुक्तिरसङ्गता, न चेष्टापत्तिः, 'लिलिह्ढ्वे' इत्यादीनामसाधुतापत्तेः। यदि तु अट्हशोः फलोक्तिपरभाष्यस्योपलक्षणत्वं ब्रूषे, तर्हि अत्रापि उक्तहेतोः—कैयटेन तथैव कण्ठतस्तत्र फलोक्ते., पुयोगादिति सूत्रे 'मल्ला हसन्ति' इति भाष्यप्रयोगाच्च ग्रहणापत्तावधिकमित्युक्तिरेवायुक्तेति चेत्? अत्र केचिदाहु.—द्वितीयहकारफलोक्त्यनन्तर 'यदि किञ्चिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः कर्त्तव्य' इति भाष्यादिणि सफलत्वात्तथा न त्वशि तदभावादिति फलसत्त्व एव तद्भाष्यस्योपलक्षणत्व नान्यथा। एवञ्चाधिक्ये न भाष्यानुक्तत्वमात्र हेतुः, किन्तु फलाभावसहित तत्। कैयटोद्योतौ तु सूत्रानुसारिणौ। 'मल्ला हसन्ति' इति प्रयोगस्य त्वत्रापि मते सिद्धिर्निर्बाधैवेति। वस्तुतस्तु इण् इत्यपि तथैव। अत एव यदि किञ्चिदिति सन्दिग्धार्थकमुक्त्वा अग्रे फलादान भाष्ये सङ्गच्छते। अत एव वक्ष्यति अमि हकारप्रयोजनमिति च भाष्ये नोक्तमिति। तदुक्तिस्तु स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थ एवायमक्षरसमाम्नाय इति भ्रमनिवारणाय सर्वथा शास्त्रीयफलार्थतया हस्य द्वेधोपदेशः कर्त्तव्य इत्यत्र तस्य तात्पर्यम्। एव चाशि फलाभावस्योक्तरीत्या स्पष्टत्ववदत्रोक्तहेतोरेव तदनुमानात्। आधिक्ये तद्वदीदृशभाष्यानुक्तत्वमपि हेतुः। अत एव कैयटेनाप्यत्र फल नोक्तम्। एवं च 'लिलिह्ढ्वे' इत्यादीनामनभिधानमेवेति बोध्यम्।

खण्डनकर्त्रुद्भाविता न्यूनता परिहर्तुं शङ्कते—**नन्वित्यादिना**। **इदं** फलचातुर्विध्यम्। **न्यूनमिति**। तथा च गुरुग्रन्थे न्यूनतयैवमुक्तेऽपि न साऽपगतेति भावः। **अम्ग्रहणेऽपि** अम् गृह्यते यस्मिन् तत्र पुमःखयीत्यादावपि। **ग्रहणात्** अम्वाच्यत्वेन निमित्ततया तद्ग्रहणस्यापेक्षणीयत्वात्। एतेन मूलमपि व्याख्यातम्। लोकप्रसिद्धफलव्यवच्छेदाय तुशब्द। **बहुपुमिति**। ननु 'बहुपुम्कूह्' इति समुदितानुकार्याप्रसिद्ध्या अनुकरणत्रयकल्पनावश्यकत्वेऽपि पुल्लिङ्गे शसः प्राग्वर्त्तिबहुपुम्सिति सान्तमेवानुक्रियताम्, प्रथमोपस्थितत्वात्, किं भ्यामः प्राग्वर्त्तिन. कृतसयोगान्तलोपस्य नपुसकस्य वा मान्तबहुपुशब्दस्यानुकरणेन। अत एवोत्तरग्रन्थसङ्गतिः। न चैव "पुम खयि" इति न स्यात्तत्र मान्तग्रहणादिति वाच्यम्, तत्रापि सान्तस्यैवानुकरणेन सौत्रत्वात्सलोपेन 'पुस्कोकिलः' इत्यादावविवैकदेशविकृतन्यायेन कृतसयोगान्तलोपेऽत्र तत्प्राप्तेः। लोपस्य सौत्रत्वाङ्गीकारे गौरवफलाभावतथानिर्देशाफलत्वसर्वेष्टासिद्धिभ्यः सूत्रे मान्तानुकरणेऽप्यत्र तथा सति लक्ष्यवत्सयोगान्तलोपेन मान्तत्वाक्षतेश्चेति चेन्मैवम्, तन्न्यायासत्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। किं च तथा सति सूत्रे विकृतात्षष्ठ्युच्चारणेन विकृतिग्रहणे प्रकृतेरग्रहणादत्र 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इतिन्यायेन भत्वेन संयोगान्तलोपाप्राप्त्या कादेर्जश्त्वादिवारणायाभेदविवक्षाश्रयणाच्च तदप्राप्तेः। अत एव शसः प्राग्वर्त्तिन एव सकार विहायानुकरणमित्यपि न, अर्थवतोऽनुकार्यत्वे सम्भवत्यनर्थके तत्त्वानौचित्याच्च। नन्वेवमुभयत्र मान्तानुकरणेप्युक्तरीत्याऽभेदविवक्षया पदत्वाभावेन रुत्वाप्राप्त्या

रग्रहणार्थः । अर्हेण, "अड्व्यवायेऽपि" इति णत्वम् । देवा हसन्ति, "भोभगो" (पा० सू० ८।३।१७) इति रोर्यत्वम् । देवो हसति, "हशि च" (पा०

शब्दरत्नम् ।

इत्यादौ "पुम. खय्यम्" इति रुत्वम् । गवित्ययमाहेत्यादिवद् , अपदान्तत्वात्ककारादेर्न

भैरवी ।

द्वयम् । ननु प्रत्येकानुकरणेऽनुकार्येणार्थेन ककारहकारयोरर्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुबुत्पत्तौ हल्ङ्यादिलोपे प्रत्येकम्पदत्वाज्जश्त्वढत्वयोः कृतयोर्न रुत्वस्य प्राप्तिरत आह—गवित्ययमाहेत्यादीति इत्यादाविवेत्यनेन तत्र चाभेदविवक्षा सूचिता, बहुपुमित्यत्र तु सान्तप्रातिपदिकानुकरणं भेदविवक्षा च । अत एव सकारस्य संयोगान्तलोपः । ककारादेरिति । आदिना हकार-

भावप्रकाशः ।

फलाभावः । न च सूत्रे एव फलाभावात्पदस्येत्यस्यासम्बन्धः, अधिकृतस्य तस्यासम्बन्धे मानाभावात् । व्यभिचाराभावेऽप्यसम्भववारकतया चारितार्थ्यात् । "नश्छवि" इत्यादावग्रे सम्बन्धस्यावश्यकत्वेन सम्बन्धतदभावयोः कल्पने गौरवात्तदन्तविध्यर्थं तस्यावश्यकत्वाच्च । अन्यथा बहुपुमित्यनेन पदाक्षेपेऽपि तद्रूपपदस्य रुत्वमित्यर्थे केवले सम्भवेऽपि तदन्तेऽतत्त्वात्तदनापत्तेरिति चेत्, न, बहुपुमित्यंशेऽगत्या भेदविवक्षाङ्गीकारेण प्रकृतिवदनुकरणमित्यङ्गीकारेण वा पदत्वात्तत्प्राप्ते फलस्य सुवचत्वात् । एव स्वत्र सान्तानुकरणेऽप्याद्यपक्षे बाधकाभावः । उक्तरीत्या पदत्वात्संयोगान्तलोपेन लक्ष्ये मान्तत्वस्यैवावस्थितेरिति कश्चित् । वस्तुतस्तु उक्तरीत्या क् ह् इत्यनुकरणद्वयसत्त्वेऽपि कुलान्यपदार्थकबहुवचनान्तबहुव्रीहिर्नानुकरणं बहुपुमिति । तदर्थस्य च भूधात्वर्थ कर्तृत्वेनान्वयः, अध्याह्रियमाणश्रवणे सम्बोध्यत्वेन वा । तत्र च सोर्लुकि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात्संयोगान्तलोपे रुत्वप्राप्तिरविघ्नैव । अत एव स्वरसतो गवित्ययमित्युत्तरग्रन्थसङ्गतिः । अन्यथाऽत्रापि तदनुरोधेन तथाङ्गीकारेऽफलत्वमर्धजरतीयत्व च स्यात् । एवञ्च पक्षान्तरेऽप्यगतिकगतिन्यायादरपङ्ककलङ्कलेशोऽपि न । कमु न, उरः प्रभृतिष्वेकवचनान्तपाठेन बह्वादिषु तत्त्वासम्भवेऽपि 'प्रियपुंस्कः' इत्यादौ तत्सम्भवेनात्र तदप्राप्तेः । किञ्च वैपुल्यवाचकत्वेऽपीष्टानुरोधेन बहुवचनान्तानामेवात्र समासकरणात् । अकृशमकृशलक्ष्मीरितिवत् । शेषाद्विभाषेति तु पाक्षिकः । एवञ्चेद फल युक्तमिति गुरुचरणानामाकूतमिति बोध्यम् ।

रुत्वमिति । रुशब्द इत्यर्थ. । अनुस्वारशास्त्रस्यासिद्धत्वादिति भाव । अत्र यथा त्वप्रत्ययस्तथा मञ्जूषादौ स्पष्टम् । नन्वेवमपि भेदविवक्षाया पदत्वात्कादेर्जश्त्वादौ रुत्वाप्राप्तिस्तदवस्थैवात आह—गवीति । तत्रेवाभेदाविवक्षायामित्यर्थः । भेदाभेदपक्षयोः पदत्वापदत्वयोरुपपत्तिस्त्वग्रे व्यक्तीभविष्यति । कका-

सरला ।

अपदान्तत्वादिति । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायामनुकरणेनानुकार्यस्य सादृश्यज्ञानेनोपस्थितेः शक्तिलक्षणान्यतरज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यबोधतात्पर्योच्चरितत्वरूपार्थवत्त्वस्याभावात्प्रातिपदिकत्वाभावेन सुबनुत्पत्त्याऽपदान्तत्वादित्यर्थः । बहुपुम् क् ह् इत्यनुकरणत्रयमेतत् । अभेदविवक्षापक्षश्च "मतौ छस्सूक्तसाम्नोः" इति सूत्रस्थेन "अस्यवामादिभ्य उपसख्यानम्" इति वार्तिकेन ज्ञाप्यते। तद्धि अस्यवामशब्दान्मत्वर्थे छप्रत्यय विधत्ते । अस्यवामशब्दादारभ्यमाणसूक्तघटकास्यवामशब्दानुकरणमेतत् । यदि तु भेदविवक्षापक्षः स्यात् तर्हि तस्मिन्पक्षेऽनुकार्यानुकरणयोर्भेदात् अनुकरणेनानुकार्यस्य बोधदर्शनात्तत्रानुकार्यार्थनिरूपितशक्तेरवश्य स्वीकार्यतया अनुकार्यार्थनिरूपितशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वरूपार्थवत्त्वस्य "अस्यवाम" इत्यनुकरणे सत्त्वेन प्रातिपदिकत्वे ततः प्रथमैकवचनस्य सुलभतया "मतौ छः" इति सूत्रेणैव "प्रथमान्तान्मत्वर्थे छः प्रत्ययो भवति सूक्ते सामनि वा वाच्ये" इत्यर्थकेन छप्रत्यये "अस्यवामीयम्" इत्यस्य सिद्धौ तद्व्यर्थम् । ज्ञापिते चाभेदविवक्षापक्षे तत्रोक्तरीत्या अर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावे ततः प्रथमाया अप्राप्त्या "मतौ छः" इति सूत्रस्याप्रवृत्तेस्तदर्थं वार्तिकस्य चारितार्थ्यात् । अत एव भू सत्तायामिति निर्देशः सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु भेदविवक्षापक्ष एवोचितः । स च प्रकृतवार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्य-

सू० ६।१।११४) इत्युत्वम् । लिलिहिढ्वे, लिलिहिध्वे, "विभाषेट" (पा०

शब्दरत्नम् ।

जश्त्वमिति चेत् ? न,"सुट्तिथो" इत्यादाविकाराद्युच्चारणेन शास्त्राबोधिताजव्यवहितहल्स-

भैरवी ।

परिग्रहः । जश्त्वमित्युपलक्षणं ढत्वस्यापि । सुट्तिथोरिति । आदिपदद्वयेन झषस्तथोरित्यस्य तत्रत्याकारस्य च परिग्रहः । शास्त्राबोधितेत्यादि । अचाऽव्यवहितोऽजव्यवहितः, अजव्यवहितश्चासौ हल्समुदायश्चाजव्यवहितहल्समुदायः, शास्त्रेणाबोधितो योऽजव्यवहितहल्समुदायस्त-

भावप्रकाशः ।

रादेरिति । आदिना हकारपरिग्रहः । एवं च जश्त्व ढत्वस्याप्युपलक्षणमिति भाव. । एतेन पुम्क्ुहावित्यु-दाहरन्तो मान्या मान्या एवेति सूचितम् । कस्य जश्त्वापत्ते. । अतएव तावन्मात्रोल्लेखः ।

इकारादीति । अनन्यार्थेत्यादि । प्रकारार्थकादिभ्या टकितौ झपस्तथोरित्यादेरकारादेश्च परिग्रह । तदनुपादाने बीज तु अशोकवनिकान्याय एव । एतेनाकारस्य प्राथम्यात्तथोक्तिरुचितेत्यपास्तम् । तन्न्यायानाश्रयणस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । तथा च सकलज्ञापकैरेकवाक्यतया सामान्यतोऽज्रहितताद्दृशहल्समुदायस्यासाधुत्वं ज्ञाप्यते, न तु इकाररूपविशेषाज्रहितस्य तस्येति फलितम् । एतेन "सुट्तिथो" इत्यादावाद्युपस्थिताकारत्यागेनेकारकरणेन विजातीयाज्रहितताद्दृशहल्समुदायस्य तुल्यन्यायत्वादसाधुत्वलाभे जबगडदशमुच्चारयेत्यस्यासाधुतापत्तिरिति मन्दोक्तमपास्तम । इकारमात्रकरणेन तुल्यन्यायत्वात्तथा लाभ इति त्वदुक्तेर्व्याहतत्वाच्च । शास्त्राबोधितेति । तत्त्व च विधेयतासम्बन्धेन शास्त्रजधीविपयतात्वावच्छिन्नस्य तदवच्छिन्नाश्रयत्वस्य वा योऽभावस्तद्वत्त्वम् । शब्दाना कार्यत्वे आद्यम्, नित्यत्वे त्वन्त्यम् । अत एव शास्त्राबोधितेत्युक्त, न तु शास्त्राविहितेति । अन्यथा तत्समूहस्याप्युद्देश्यतया तत्सूत्रबोध्यत्वेन स्वस्मिन् चारितार्थ्याभावात् ज्ञापकत्वासङ्गति. स्पष्टैव । इद च समूहविशेषण विशेषणान्तरसाहचर्यात् । अत्र प्रतियोगिनस्तत्त्वं तु साक्षाद्यावदवयवद्वारा शास्त्रबोध्यतत्तत्प्रकृतिप्रत्ययादिरूपसमुदायघटकयावदवयवद्वारा वा यथाकथचित् । अत एव 'सुध्युपास्य:'इत्यादौ ध्यु्इत्यस्य द्धयू्इत्यस्यास्तीत्यादौ स्त्इत्यादेरग्निरित्यादौ ग्नू्इत्यादेश्चासाधुतावारणायेद विशेषण सफलम् । द्वितीयस्य तु उणादिन्युत्पत्तिपक्षे 'वटक्' 'मरुत्' इत्याद्यनुकरणमेव व्यावर्त्यम् । मुख्यमते एवमेव । परन्तु डित्थादौ त्थ् इत्यस्य ग्न्तुल्यत्वेऽपि ड्त्इत्यस्योभयव्यावर्त्यता बोध्या । मल्लग्रामादिवद् भूयसा व्यपदेशेन तस्याज्झलात्मकत्वेऽपि ताद्दृशहल्समूहत्वस्यापि तत्र सत्त्वात् । हल्मात्रसमूहेत्यर्थविवक्षाया तु तात्पर्यग्राहकमिद बोध्यम् । क्ुट्त्प् इत्याहेत्याद्यनुकरणमस्य लक्ष्यम् । एवञ्च तुल्यजातीयत्वादशास्त्रीयलौकिकताद्दृशानुकरणमात्रविषयमिद ज्ञापकम् । अतएव "स्को:"इत्यादिस्तु सौत्रः प्रयोग इत्येवाग्रे उक्तम् । न त्वग्न्यादिचर्चा कृता । एवञ्च प्रकृते तत्त्वसिद्धिरप्रत्यूहैवेति बोध्यम् । एतेन हयवरेत्याद्यानुपूर्व्या शास्त्रबोध्यत्वमुत नेति विकल्प्य आद्ये तस्यास्तत्त्वेनाच्चं विनापि स्कोरित्यादिवत्साधुत्वोपपत्तेः ज्ञापितेऽपि स्वस्मिन्नचारितार्थ्येन ज्ञापनासम्भवः । अन्त्येऽसाधुतापत्तिस्तस्या । न च स्वस्य स्वबोध्यत्वानुपपत्ति. । शाब्दिकमते शब्दस्यापि शाब्दबोधे भानाभ्युपगमेन दीपस्येव तत्सम्भवादिति मन्दोक्तमपास्तम् । द्वितीयविशेषणेनान्त्यपक्षे तद्वारणात् । नहि तावन्मात्रेणासाधुत्वमुक्तम् । उद्देश्यतया शास्त्रबोध्यत्वेऽपि विधेयतयाऽतत्त्वेनाद्यदोषस्याप्यभावात् । "स्को "इत्यादीनामन्यथोपपत्तेर्दृष्टान्तासङ्गतेर्गुरुत्वरणैस्तस्थानुल्लेखाच्च । एतेन "लोपोव्यो:" इति लोपव्यावृत्त्या चरितार्थत्वाद्यवरित्यकारयोस्तत्त्वासभव इत्यपि तदुक्तमपास्तम् । क्वचिच्चारितार्थ्येऽपि सर्वत्राचारितार्थ्याच्च । अक्षरसमाम्नाये कार्यप्रवृत्तेरन्यथा

सरला ।

सिद्धः । तत्र हि पूर्वोक्तरीत्या अर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वात् ततः सूत्रेणैव छप्रत्यय ससाध्य वार्तिक प्रत्याख्यातम् । अत एव क्षियो दीर्घादिति निर्देश सङ्गच्छते । अन्यथा क्षिधातोरनुकरणभूतक्षिशब्दात् षष्ठ्यनुत्पत्त्यापत्तिः । यथोत्तर मुनीना च प्रामाण्यम् । भू सत्तायामित्यादि निर्देशास्तु सौत्रत्वादुपपादनीयाः । एव च गवित्ययमाहेत्यत्रानुकार्यस्वरूपभङ्गभिया न वलोपः । प्रकृते च न ककारस्य जश्त्वमिति दिक् ॥

सू० ८।३।७९) इति वा ढः ॥

शब्दरत्नम् ।

मुदायस्यासाधुत्वबोधनात् । अत एव "उच्चैरुदात्त." (पा० सू० १।२।२९) इति

भैरवी ।

स्यासाधुत्वमित्यर्थः । शास्त्राबोधितत्वञ्च—शास्त्रबोधितभिन्नत्वम् । ननु राज्ञ इत्यादौ शास्त्र-बोधितत्वं लोपस्य, न तु अव्यवहितत्वस्येति प्रतियोग्यप्रसिद्धिरितिचेत् ? न, शास्त्रजन्यज्ञान-प्रयोज्यसाधुत्वप्रतिपत्तिकभिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् । साधुत्वस्य व्याकरणव्यङ्ग्यजातिविशेषरूपत्वात्तत्प्रतिपत्तेः शास्त्रजन्यज्ञानप्रयोज्यत्वमक्षतमेव । बोधनादिति । एवञ्चैताद्दशस्यापभ्रष्टवदसाधुत्वेन शास्त्रप्रवृत्तियोग्यता तेषु नास्तीत्याशयेन 'अम्' प्रत्याहारे हकारस्य ग्रहणरूपम्प्रयोजनं नोपन्यस्तमिति भावः । इदञ्च तस्य समुदायस्य सत्त्वाभिप्रायेण । वस्तुतस्तु सत्त्व-

भावप्रकाशः ।

वारणस्यान्यत्रावश्यकत्वेनात्राऽपि तथा सम्भवाच्चेति दिक् । असाधुत्वेति । अतएवामादिव्यवहारस्य "ञमञ्" इति ञकारेण प्रत्याहाराश्रयणादिनैवोपपत्तौ "ञमङणन" इति सूत्रे मोऽनुबन्धो न कार्य । झकारभकारपरखयाद्यभावात् "पुम खयि" इत्यादे र्नास्त्यतिप्रसङ्ग इति तत्सूत्रभाष्य सङ्गच्छते । अन्यथा बहुपुम्कुञ्" इत्यादौ रुत्वादिवारणाय तदावश्यकत्वे तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

यत्तु तुल्ययुक्त्या ईदूदेदित्यत्रानन्यार्थतकारोच्चारणेन हल विनाऽच्समूहस्याप्यसाधुत्वे स्कोरितिवत् 'अइउण्'इत्यादे. साधुत्वेऽपि 'अइउ अपेहि' इत्यादेरसाधुतापत्तिरिति मन्दस्तन्न, सूत्रमते व्यक्तिभेदकपक्षयोर्गुणान्तरसङ्ग्रहाय तस्यावश्यकत्वात् । सिद्धान्ते जात्यभेदकपक्षाभ्या तत्प्रत्याख्यानात्प्रत्याख्यानस्थलेऽदृष्टार्थकताया एव सिद्धान्तितत्वात्

यदपि ग्लौम्लावित्यादीना मन्त्रे कूटाना चासाधुतापत्तिरिति मन्दस्तदपि न, तत्रत्यहला संज्ञाघटकतया स्वरूपबोधकतया च शास्त्रप्रवृत्तेरनिष्टत्वाद् 'अच विना विगता अञ्जना अभिव्यक्तिर्यस्य तत् व्यञ्जनम्' इति तदन्वर्थताबोधिकाया.—

'विना स्वरैस्तु नान्येषा जायते व्यक्तिरञ्जसा ।

इत्यभियुक्तोक्तेर्न पुनरित्यादिभाष्यात् ,

अशक्तोच्चारणे मन्त्रे स्वर दत्त्वा समुच्चरेत् ।
सन्धि तत्र न कुर्याद्वै पञ्चदश्याः स्वभावतः ॥

इत्यस्य "तत्र पञ्चदशीमन्त्रे अच दत्वोच्चारण कुर्यात् सन्धिमेलन न कुर्यात् अच विना न पठेदिति यावत्" इत्यर्थकस्य गणेशविमर्शनीतन्त्रे उक्तत्वाद् यत्र यत्र तादृशहल्समूहोच्चारणमशक्य तादृशमन्त्रस्थकूटादिषु स्वर विना तदनभिव्यक्त्या सशक्तिकाना हला प्रत्येकमुच्चारण न्याय्यमिति तद्व्याख्यातृक्तेश्च तत्रासाधुत्वे इष्टापत्ते. । किञ्च स्कोरित्यादिवत्सौत्रत्वादिना साधुत्वोपपत्तेः । किञ्च पदात्मकसमुदाये उणादेरव्युत्पत्तौ व्युत्पत्तौ च साधुत्वस्य डित्थादिवदुपपत्तेः । किञ्च ज्ञापकस्यानुकरणमात्रविषयत्वस्य उक्तत्वेनात्र तदप्राप्तेरिति दिक् । बोधनादिति । तथा चापभ्रंशवन्न तस्य शास्त्रविषयत्वमिति भाव. । एव सूत्रसिद्धेऽर्थे भाष्यमपि गमकमित्याह—अतएवेति । तादृशहल्समुदायस्यासाधुत्वबोधनादेवेत्यर्थः ।

सरला ।

असाधुत्वबोधनादिति । अत्र केचित् तुल्यन्यायात् "ईदूदेत्" इत्यादौ तकाराद्युच्चारणेन शास्त्राबोधित हल्व्यवहिताच्समुदायस्यासाधुत्व बोध्यते । अ, इ, उ, अपेहि इत्यसाधु । "अइउण्" इत्यादिस्तु सौत्र प्रयोगः" इति वदन्ति । तन्न । तत्रत्यतकारादीना व्यक्तिभेदपक्षयोः अनुनासिकादि सङ्ग्रहाय चारितार्थ्यात् । "निपात एकाजनाङ्" इति सूत्रे एकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च । तद्धि अनेकाज्निपातव्यावृत्तये । हल्रहिताच्समुदायस्यासाधुत्वे तु न तद्व्यावर्त्यमिति । अतएव तितउ शब्दस्य नासाधुत्वम् इति "चालनी तितउः पुमानिति" कोशः सङ्गच्छते ॥

शब्दरत्नम् ।

सूत्रे भाष्यम्—"न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति" इति । स्कोरित्यादिस्तु

भैरवी ।

मेव नेत्याह—अतएवेति । तादृशसमुदायस्य सत्त्वसाधुत्वयोरभावादेव । उच्चारणमपीति । एकस्याप्युच्चारणासम्भवेन तादृशसमुदायस्य सुतरां तदसम्भवेन तयोर्लाभ. । यत्त्विदम्भाष्यं किं मणिमन्त्रन्यायेन तादृशोच्चारणे प्रतिबन्धकम्, उत तादृशसमुदायस्यासाधुत्वतात्पर्यकम् ? आद्ये संयोगसंज्ञाविधायकशास्त्रस्य संज्ञ्यप्रसिद्धयाऽनर्थकत्वापत्तिः, "लोपशश्चेति द्विशकारको निर्देशः" इति भाष्यस्य चासङ्गति. । नान्त्य., एतद्भाष्यघटकोच्चारणशब्दस्य साधुत्वाबोधकत्वादिति । तन्न, वाच्यवृत्त्या साधुत्वाबोधकत्वेऽपि लक्षणया तदर्थबोधकत्वसम्भवात् । नन्वेवं शास्त्राबोधिताजव्यवहितहल्समुदायस्यासाधुत्वे "स्को" इत्यादौ सकारककारयोस्तादृश-

भावप्रकाशः ।

भाष्यमिति । अनेन प्रागध्वनितत्वेनोक्तार्थध्वननम् । एवमग्रेऽपि । उच्चारणमपीति । अक्लिष्टस्पष्टोच्चारणमपीत्यर्थः । तथा चैकस्य हलस्तत्त्वाभावेन तत्समूहस्य सुतरा तत्त्वाभावादसत्त्वेन साधुत्वस्य दूरापास्तत्वम् । यदि तु तत्त्वाभावेन तादृशप्रयोगः स्यात्तर्हि भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति भाव. ।

यत्त्विदं भाष्यं मणिमन्त्रादिन्यायेनोच्चारणे निरोधकमुतासाधुत्वबोधकम् ? नाद्यः, सयोगसंज्ञादिशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः, 'लोपशश्चेति द्विशकारको निर्देशः' इति भाष्योक्तेश्च । नान्त्यः, उच्चारणशब्दस्यातदर्थकत्वादिति मन्दः । तन्न, सार्वजनीनतदुच्चारणाभावानुभवप्रदर्शकतया भाष्यस्य तन्निषेधकत्वाभावेन विकल्पस्यैवानवतारात् । वेदशास्त्राणां सकलव्यवहारस्य चोच्छेदापत्त्या तस्यानुकरणमात्रविषयकत्वस्योक्तत्वेन साधुत्वाक्रान्ते दृध्य्-इत्यादौ तच्चारितार्थ्यात् लोपश्चेत्यस्य स्कोरित्यादिवदुपपत्तेश्च ।

यदपि तस्मादचं विना हला स्रंसनधर्मितया अचामेवोदात्तादिधर्मितया हलामुदात्तादिस्वरविशिष्टोच्चारण न संभवतीत्येव भाष्यार्थो वाच्यः, प्रकरणस्य नियामकत्वात् यथाश्रुतार्थासभवाच्चेति सः । तदपि न, पूर्वापरसन्दर्भादिना तथा भाष्यादप्रतीते । तथाहि, तत्र हि पूर्वसूत्रादच्पदस्यानुवृत्तिर्न वेति विकल्प्य "यदि हलामप्येते गुणास्तदाऽनुवृत्तेः फलं, यतस्तु तथा न, अतः सा न" इत्युक्त्वा "इषेत्वोर्जेत्वा इत्यादावुपलभ्यन्ते ते हलाम्" इत्युक्त्वारक्तस्फटिकधीवत् भ्रान्तैवेयं धीरित्याशयेन "नैते हल्गुणाः, किन्त्वच एव, तत्सामीप्याद्व्यञ्जनमपि तद्गुणकमुपलभ्यते" इत्युपलम्भमुपपाद्य प्रतीतेर्भ्रान्तत्व स्पष्टयितु प्रतीतेर्भ्रान्तत्वे बीज किमित्याशयेन कुतोऽन्वित्यादिना कृतवैपरीत्याशङ्कानिरासायाजन्वयव्यतिरेकादिं तद्भ्रान्तत्वेबीजमिति ध्वनयितुम् "अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एवैते गुणा लक्ष्यन्ते न पुनरन्तरेण"इत्याद्युक्तम् । अत्रान्तरेणापीत्यनेन हलशेऽन्वयव्यतिरेकनिरासः । न पुनरित्यनेनाजशे तत्त्वसत्त्वप्रदर्शनम् । ततश्च ताभ्यामच एवैते गुणाः । युक्तं चैतत्, अन्यथा भिन्नस्वरोपलम्भापत्तिः । यतो ह्यचामेव स्वरमनुविदधति हलस्ततो न हलां स्वरोऽस्तीति । अत एव "उदात्तादिगुणैः स्वयं राजन्त इति स्वराः, अज्गुणमन्वग्भवत्यनुगच्छतीति विविधमुदात्तत्वादिरूपनानाप्रकार गच्छत्यजुपरागवशादिति वा व्यञ्जनम्"इत्यग्रे भाष्योक्तिः सङ्गच्छते । उपरागश्च स्वाभाव्यात्प्रातिशाख्यादितश्च परेण वाचेति बोध्यम् । एवञ्च यथा हलं विना अजुच्चारण भवतीति तस्य ते गुणा वक्तुं शक्यास्तथा अचं विना व्यञ्जनस्य तादृशमुच्चारणमपि न, कथं पुनर्वाच्यमुदात्तादयो व्यञ्जनधर्मा भवन्तीति निराकाङ्क्षतदर्थप्रतिपत्तिः अपि—पुनः—शब्दयोः सार्थक्य च भवति । त्वन्मते तु निर्हेतुकसाध्यप्रतिपादकस्यास्य हेतुसाकाङ्क्षत्वेनासाधकत्वेनासम्बद्धत्वापत्तिः, पूर्वापरसन्दर्भविरोधापत्तिश्च, तयोर्वैयर्थ्यापत्तिः, स्रंसनधर्मितयेत्याद्यपप्रयोगश्चेति यत्किञ्चिदेतत् । ननु निरुक्तमसाधुत्वमतिव्याप्तमत आह—स्कोरिति । आदिना व्योरित्यादिसङ्ग्रहः ।

सरला ।

न पुनरिति । अचं विना केवलहल्रूपपदस्योच्चारणं प्रयोगो न भवतीत्यर्थः । हल्मात्रोच्चारणे बाधकाभावादेवमेवार्थस्यौचित्यात् । अत एव कार्त्स्न्र्यमित्यादिप्रयोगा. सङ्गच्छन्ते ।

शब्दरत्नम् ।

सौत्रः प्रयोगः । अत एवाटि हकारप्रयोजनकथनावसरे भाष्ये "शश्छोटि" (सू० ८।४। ६३।) इत्युपन्यस्य तदुदाहरणं नोपन्यस्तम् । हकारपरशकारासम्भवेन शश्छोटीति प्रसङ्गोच्चारितमिति च कैयटेन व्याख्यातम् । अमि हकारप्रयोजनमिति च भाष्ये नोक्तमिति दिक् ॥

भैरवी ।

समुदायस्याऽप्यसाधुत्वापत्तिरत आह—स्कोरिति । आदिना व्योरित्यस्य संग्रहः । सौत्र इति । एवञ्च शास्त्रबोधितत्वमेवात्रेति भावः । अतएव । तादृशहल्समुदायस्यासाधुत्वादेव । हकारप्रयोजनम्—हकारग्रहणप्रयोजनम् । तदुदाहरणम्—शश्छोटीत्यस्योदाहरणम् । हकारपरेत्यत्र बहुव्रीहिः । असम्भवश्चोक्तरीत्या बोध्यः । उक्तार्थे कैयटोक्तिरपि साधिकेत्याह—हकारपरेति । इति चेति । चकारो वाक्यालङ्कारे ॥

ननु मूले प्रथमहकारस्याशग्रहणेन ग्रहणरूपम्प्रयोजनमुक्तं, तन्न सङ्गच्छते, 'भोभगो' इति सूत्रेऽशग्रहणेन यद्यपि "देवाः सन्ति" "छन्द.सु" 'पय.सु' इत्यादौ यथाश्रुतप्राचीनरीत्या लोपो वार्यते इति सम्भवति, तथापि वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्याऽत्राशग्रहणस्य न प्रयोजनम् । न च 'वृक्षव् करोति' इत्यस्य साधुत्वाय 'हलि सर्वेषाम्' इति सूत्रेऽशग्रहणानुवृत्त्यर्थमशग्रहणमस्त्विति वाच्यम्, तादृशप्रयोगाणामनभिधानात् । अन्यथाऽशित्यस्य तत्र सम्बन्धेऽपि 'वृक्षव् हसति' इत्यत्र लोपापत्तिर्दुर्वारैव । अतएव "न पदान्ताः परेऽणः सन्ति" इति लण्सूत्रस्थभाष्यसङ्गतिः । अतएव भाष्येऽशग्रहणेन हकारस्य ग्रहणमिति नोक्तमिति चेत्? न, प्रथमहकारस्याट्हशग्रहणेन ग्रहणरूपप्रयोजनकथनपरभाष्यस्योपलक्षणत्वात् । अतएवेण्ग्रहणेन ग्रहणस्य 'लिलिहिढ्वे' इति प्रयोजनम्भाष्यानुक्तमपि मूले उपात्तम् । अतएव भाष्यकृता द्वितीयहकारस्य प्रयोजनकथनावसरे विशिष्य तस्य प्रयोजनमुक्त्वा "यदि किञ्चिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः कर्त्तव्य"इत्युक्तमित्याहु । वस्तुतो मूलोक्तं प्राचामनुरोधेन । यदि किञ्चिदित्यादिना संदिग्धार्थकथनानन्तरमुदाहरणाप्रदर्शनेन प्रयोजनान्तराभाव एवानुमंस्यते । कैयटेनापि तस्य प्रयोजनन्नोपन्यस्तम् । एवञ्च भाष्याविरुद्धप्रयोजनमेवोचितमित्याशयेनाह—दिगिति ॥

भावप्रकाशः ।

सौत्र इति । एवञ्च तत्रैवाय साधुरिति भाव । **अतएवेति** । तादृशस्य तस्यासाधुत्वबोधनेनेदृशप्रयोगाणामशास्त्रविषयत्वादेवेत्यर्थः । अस्य 'व्याख्यात' 'नोक्तम्'इत्यनयोरप्यन्वयः । **हकारेति** । हकारग्रहणेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । **तदुदाहरणम्**—शश्छोटीत्युदाहरणम् । **नोपन्यस्तम्**—भाष्यकृतेति शेषः । एवमग्रेऽपि । **हकारपरेति** बहुव्रीहि । **असम्भवेनेति** । उक्तरीत्येति भावः । चो व्याख्यातपदोत्तरं योज्य. । एवमग्रेपि । यत्तु भाष्ये तदुदाहरणादाने कैयटीयतादृशव्याख्याने च बीज धातुपदाननुवृत्तिपक्षे भेदविवक्षाया षत्वस्य जश्त्वस्य वा प्रवृत्तिरिति मन्द. । तन्न, "एकाच"इत्युत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्याऽत्रापि तत्सम्बन्धौचित्यात् । किञ्च व्रश्चादिधातुसाहचर्येण तदवयवयोरेव छशयोः षत्वप्रवृत्ते षत्वदृष्ट्या जश्त्वस्यासिद्धत्वेन तदुक्त्यनुपयोगाच्च । किञ्च भेदविवक्षाङ्गीकारेऽम्ग्रहणेऽपि त्वदिष्टफलसिद्ध्यभावापत्तेः । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदाभेदविवक्षाया त्वदिच्छान्यदृढतरमानाभावेन वैषम्यस्य दुरुपपादत्वाच्च । एतेन "अमङण"इति सूत्रस्थभाष्यमपि सर्वत्र जश्त्वेन तत्तत्कार्यप्राप्त्यभावाभिप्रायक न भवदिष्टार्थसाधकमित्यपि तदुक्तमपास्तमिति दिक् । **नोक्तमितीति** । एतेनेणशोरपि फल नास्तीति सूचितम् । तच्च प्रतिपादित प्राक् । प्रागुक्तञमङणनेति सूत्रस्थभाष्यासगतिरप्यत्र बोध्या । तद् ध्वनयन्नाह—**दिगिति** ।

हल् (मा० सू०) ॥ इदं सूत्रं वल्रल्झल्शल्षु हकारग्रहणार्थम् । रु-

शब्दरत्नम् ।

इदं सूत्रमिति । वलादिप्रत्याहाराश्च रेफेणैव सन्तु । हरन्त्यमित्यत्रान्योन्याश्रयं-परिहारस्तु "रन्त्यं हर्"इति न्यासेनावृत्त्या हर्प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्यर्थेन वा सुकर इति भावः । ग्रहणार्थमिति । शषसहरित्येव तु नोक्तम् । खरि हकार-

भैरवी ।

द्वितीयहकाराभावे लकारस्याप्यसत्त्वमित्याशयेनाह—इद सूत्रमिति । लकारसाध्यप्रयोजनानामन्यथासिद्धिमाह—वलादीति । आदिना हलादिसङ्ग्रह । रेफेण—सकारोत्तरवर्त्तिरेफेण । ननु हलिति सूत्रसत्त्वे हलन्त्यमित्यस्यावृत्त्या वक्ष्यमाणरीत्याऽन्योन्याश्रयपरिहारो भवति, अधुना कथमत आह—अन्योन्याश्रयेति । रन्त्य हरिति न्यासेनेति । अत्र वाक्यद्वयम्—रन्त्यमित्येकम्, हरिति द्वितीयम् । द्वितीयेऽप्यन्त्यपदस्य सम्बन्धः । अत एव मध्ये पाठः । र इति पृथक् पदम् । अन्त्य रइति स्वरूपमित्, अन्त्यो हर्वा इत् । न्यासभेदे गौरवमित्याशयेनाह—आवृत्त्येति । हरन्त्यमित्यस्यावृत्त्येत्यर्थ. । तत्र प्रथमस्यार्थमाह—हर्प्रत्याहारबोधकेति । इदं स्वरूपकथनम्, हकाररेफबोधकस्य हर्शब्दस्य स्वघटितत्वसम्बन्धेन हकारादिरेफान्तसूत्रसमुदाये लक्षणा, नातो दुर्ग्रहत्वं दोष. । द्वितीयस्य तु अन्त्यो हर् हर्प्रत्याहारबोध्य इदित्यर्थ एव । नन्विदं सूत्रमित्यादिना यत्प्रयोजनं मूलेऽभिहितं, तद् द्वितीयहकारमात्रस्यैव, तथाच स हकारस्स-

भावप्रकाशः ।

हरूपाङ्गयभावेऽङ्गलवैयर्थ्यं सूत्रस्यैव तत्त्व फलितमित्याशयेन सूत्रमाक्षिपति—इदं सूत्रमितीति । एतेन पूर्वतो भेदेन कथने बीज चिन्त्यमिति खण्डनकाराद्युक्तमपास्तम् । तदनुरोधेन तमुपपादयति—वलादीति । आदिना रलादिसङ्ग्रह. । एवो लव्यवच्छेदे । हरन्त्यमित्यत्रेति । तदभावे सरेफप्रत्याहारयुक्तसूत्रपाठे प्रसक्ते इत्यर्थः । न्यासेनेति । उक्तन्याम विहायान्त्यरेफस्वरूप हर्चेद्भवतीति क्रमेणोभयार्थकैकन्यासान्तराङ्गीकारेणेत्यर्थ । मध्यपाठादुभयत्रान्त्यपदसम्बन्ध इति भावः । अत्र गौरवादपाणिनीयत्वाच्चाह—आवृत्त्येति । हरन्त्यमित्यस्येत्यर्थः । तत्रावृत्तस्यार्थमाह—हर्प्रत्याहारेति । हरभिन्नप्रत्याहार बोधको यो हयेत्यादिशषसरित्यन्तसूत्रसमुदायस्तदन्त्यमित्यर्थः । तस्य तद्बोधकत्वं चादिरन्त्येनेत्येकवाक्यतया तेषा सञ्ज्ञासूत्रत्वादणादिसंज्ञार्थानीति कौमुद्युक्तेर्लाघवेनाजादिसञ्ज्ञाद्वारा शास्त्रप्रवृत्तिफलको यः समवायो वर्णाना क्रमेण निवेशस्तदर्थस्तेषा स इत्यर्थकाद् "वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः" इति भाष्याच्च स्पष्टमध्यवसीयते । एतेन हर्प्रत्याहारबोध्यसूत्रे इत्याद्युचितमित्यपास्तम् । वर्णाना तत्त्वेपि सूत्रस्य तत्समूहस्य च तत्त्वाभावाच्च । एतेन हर्प्रत्याहारः बोधको यस्येति बहुव्रीहिरित्यपास्तम् । बोधकशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेश्च । सिद्धान्ते आवृत्तसूत्रेऽज्ञातज्ञापनेत्यर्थकोपदेशपदानुवृत्त्या हलितिसूत्रान्त्यमित्यर्थलाभ इवात्रापि तदनुवृत्त्या हरात्मकोपदेशाभावादन्वयतात्पर्यानुपपत्त्या तात्पर्यग्राहकोपदेशपदाद्धर्पदस्य लक्षणयैतदर्थलाभः । सम्बन्धस्तु हर्प्रत्याहारादिनोक्तप्राय एव । एतेन हर्पदस्योक्तार्थे एव लक्षणायां गमकाभावात्कथमुक्तार्थलाभ इत्यपास्तम् । ग्रहणार्थमितीति । यत्तु सूत्रप्रश्ने एकदेशोत्तरमिद लफलानुक्त्या न्यूनतापत्त्या नोचितमिति खण्डनकृदादिः, तन्न, आशयानवबोधात् । तद् ध्वनयन्व्याचष्टे—शषसेति । रेफात्प्रागेव हकारो न पठित

सरला ।

रन्त्यं हरिति । हलिति सूत्रसत्त्वे हलन्त्यमितिसूत्रस्यावृत्त्याऽन्योन्याश्रयपरिहारो भवतीति वक्ष्यते । इदानीं हलिति सूत्राभावेन तस्य परिहारस्य वक्तुमशक्यतया प्रकारान्तरमुच्यते । अन्त्यो रेफ इदित्येकं वाक्यम्, अन्त्य हर् इदित्यपर वाक्यम् । एवञ्च सिद्धान्ते इवात्रापि पक्षे रेफस्येत्सञ्ज्ञायामितपदार्थप्रसिद्धौ आदिरन्त्येनेति हर्पदार्थबोधे सञ्जाते द्वितीयवाक्यार्थबोध. । अत्र पक्षे रेफस्य प्रश्लेषे गौरवादाह—आवृत्त्या वेति । हरन्त्यमित्यस्यावृत्त्या हर्पदस्य हयवरडिति हकारमारभ्य शषसरिति रेफपर्यन्तवर्णसमुदाये "लट् स्मे" इतिवल्लक्षणया तन्निरूपितान्त्यस्य रेफस्येत्सञ्ज्ञायामितपदार्थप्रसिद्ध्या पूर्ववदन्योन्याश्रयपरिहार ।

दिहि, स्वपिहि, "रुदादिभ्यः सार्वधातुके" (पा० सू० ७।२।७६) इति वलादि-लक्षण इट्। स्निहित्वा, स्नेहित्वा, "रलो व्युपधाद्" (पा० सू० १।२।२६) इति वा कित्त्वम् । अदाग्धाम्, "झलो झलि" (पा० सू० ८।२।२६) इति सकारलोपः। अलिक्षत्, "शल इगुपधात्" (पा०सू० ३।१।४५) इति क्सः ।

हलन्त्यम् (पा० सू० १।३।३) ॥ सूत्रेऽन्त्यमिति । हलि अन्त्यमिति वि-ग्रहे "सप्तमी" इति योगविभागात् "सुप्सुपा" (पा०सू० २।१।४) इति वा समास इति

शब्दरत्नम् ।

ग्रहणापत्तौ हरिर्हरतीत्यादौ विसर्गापत्ते. । सप्तमीति । अधिकरणकारकस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारा क्रियान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भावः । अस्य योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनादाह—सुप्सुपे-

भैरवी ।

कारानन्तरं पाठ्य., तत्सूत्रं तु नारब्धव्यमत आह—शषसेति । विसर्गापत्तेरिति । न च 'प्रेष्यब्रुवोर्हविष' इत्यत्र हे परे विसर्गादर्शनेन हकारे परे विसर्गो नेति वाच्यम्, 'सुगण् हसति' 'प्रत्यङ् हसति' इत्यत्र 'ङ्णोः कुक् टुग्' इत्यस्यापत्तेः। अस्यापि 'एङ् ह्रस्वात्सम्बुद्धेः' इति ज्ञापकाद्धकारे परे कुक् टुक् नेति कल्पनया वारणं भविष्यतीति चेत् ? अनेकस्य ज्ञाप्यस्य वचनस्य कल्पनापेक्षया हस्य परत्र पाठे एव लाघवमिति, ज्ञापकानां सौत्रत्वेनोपपत्तौ ज्ञापकत्वे मानाभावाच्च । ननु सप्तमीति योगविभागात्समास इत्यनुपपन्नमधिकरणकारकस्य क्रियाया-मेवान्वयेनान्त्यपदार्थेनासामर्थ्यादत आह—अधिकरणेति । आदिना कर्मपरिग्रहः । यद्द्वारा यस्य क्रियाजनकत्वं तद्द्वारा क्रियान्वयस्यौचित्यादिति भाव. । अस्य योगविभागस्य सप्त-

भावप्रकाशः ।

इत्यर्थः । एवो लव्यवच्छेदे । विसर्गापत्तेरिति । तथा च तथा वक्तुमशक्यतया रेफादग्रेपाठेऽपि लं विना तत्फलस्य वक्तुमशक्यतया वैयर्थ्यापत्तिः, अतः प्रत्याहारान्तर्गतत्वसिद्धये लस्याप्यावश्यकत्वस्यार्थाल्लब्धत्वेन सूत्रैकदेशप्रधानफलकथनेन तदङ्गस्याप्युक्तप्रायत्वेन फलस्य तस्याप्युक्तप्रायत्वम् । अत एव वरलित्याद्युक्तमिति न न्यूनतेति भावः । यद्यपि "प्रेष्यब्रुवोर्हविषः" इति निर्देशेन विसर्गवारणं सुकरं तथापि तत्र सौत्रत्वेन निर्वाहे ज्ञापकत्वे मानाभाव. । यद्वा, आदिपदात् "प्रत्यङ्हसति" इत्यादौ "ङ्णोः कुग्" इति कुगाद्यापत्तिसङ्ग्रहः । तथाच विसर्गपद कुगादेरपि खर्दि शरोऽप्युपलक्षणम् । क्वचिद्विसर्गाद्यापत्तेरित्येव पाठः । एतेन 'हरिर्हरिः' इत्यत्र तं दोष ददत् खण्डनकारादिः परास्तः, आगमशास्त्रमनित्यमिति स्वप्रामाणिकम् । इतोऽपि तस्य तत्त्वमेव निश्चीयत इति दिक् ।

ननु हलीत्यस्य कारकविभक्त्यन्तत्वेन क्रियान्वयौचित्येन अन्त्यपदेन तदभावे सामर्थ्याभावेन कथं समास इत्यत आह—अधिकरणेति । आदिना कर्मपरिग्रहः । सामर्थ्यमिति । हलन्त्यपदयोरिति शेषः । एतेन सप्तमीसमासे सर्वत्र वृत्त्यन्तर्भूतास्त्यादिक्रियाद्वारा सामर्थ्यमिति कैयटोक्ति परास्ता । यद्द्वारकं यस्य कारकत्वं तदन्वयद्वारैव तस्य क्रियान्वयौचित्यादिति भावः । विभागस्येति । "सप्तमी शौण्डैः" इत्यत्र सप्तमीतियोगविभागस्येत्यर्थः । सुप्सुपेतीतोति । एकयोगेनाप्यत्रेष्टसिद्धेः पुनर्योगविभागादिति नोक्तम् ।

सरला ।

हरिर्हरतीति । न च "प्रेष्यब्रुवोर्हविष" इति निर्देशेन हकारपररेफस्य विसर्गो न भवतीति कल्पनया न दोष इति वाच्यम्, प्राङ् हसतीत्यादौ कुगागमापत्ते । न च तत्रापि "एङ्ह्रस्वादिति" निर्देशेन न दोष इति वाच्यम्, कुगागमस्य वैकल्पिकत्वेन तन्निर्देशस्य तदभावपक्षे सुसाधत्वेन तत्सामर्थ्यस्याश्रयणासम्भवादिति ।

कर्त्राद्यन्वयद्वारेति । कौमुद्यामप्याधारोऽधिकरणसूत्रव्याख्याने कर्तृकर्मद्वारा क्रियाधारस्यैवाधिकरणत्वमुक्तम् । नन्वेव साक्षात्क्रियान्वयित्व कारकत्व परम्परया तदन्वयित्व वा ? नाद्य., अधिकरणकारकेऽव्याप्तेः । नान्त्यः, कर्मादिकारकेषु साक्षात्क्रियान्वयिष्वव्याप्तेरिति चेत् ? न, साक्षात्क्रियान्वयित्वमेव हि कारकलक्षणम् ।

भावः। यद्वा षष्ठीतत्पुरुषोऽयम्। स्यादेतत्, हलित्येकदेशस्यैव तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यत-

शब्दरत्नम्।

तीति। अनेनापि साधनस्यागतिकगतित्वादाह-यद्वेति। हलो हलिति सूत्रस्यान्त्यमिति विग्रह इति भावः। "षष्ठी स्थाने" (पा० सू० १-१-४९) इत्यस्य च"ऊदुपधाया गोहः" (पा०सू०६।४।८९) इत्यादाविव "गुणानां च परार्थत्वात्"इति

भैरवी।

मीति योगविभागस्य। अगतिकगतित्वादिति। अगतिकप्रयोगसाधकत्वादित्यर्थः। विग्रहः हल. अन्त्यमिति विग्रहः। हलिति सूत्रस्येति कथन तु फलितार्थसूचनाय। ननु 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति परिभाषया हलः स्थाने योऽन्त्यः स इत् इत्येव सूत्रार्थः किन्न स्यात्, उदाहरणञ्चैतस्य 'ङे प्रथमयोरम्' इत्यनेन सुस्थाने जातोऽम् भविष्यतीत्यत आह-षष्ठी स्थाने इत्यादि। गोह इत्यादाविवेति। तत्र यथोपधापदसन्निधानेनावयवार्थकत्वं षष्ठ्या निर्णीतमिति 'षष्ठीस्थाने' इति परिभाषाया अप्रवृत्तिस्तथात्रान्त्यपदसन्निधानेन तदप्रवृत्तिरिति भावः। इति न्यायेनेति। "गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यात्"इति न्यायेनेत्यर्थ.। अत्र गुणानां परार्थत्वादसम्बन्धः इत्यन्वयः। संज्ञासूत्रस्य परिभाषायाश्च विध्युपकारकत्वेन गुणत्वात्तयोः समत्वमस्त्यत. परस्परमनयोरुपकार्योपकारकभावो न भवतीति भाव.।

हलन्त्यमिति संपूर्णसूत्रावृत्त्यपक्षयैकदेशस्यैवावृत्तिरस्त्विति शङ्कते मूले—स्यादेतदित्या-

भावप्रकाशः।

"सह सुपा"इति सूत्रमर्थतो निर्दिष्टम्। यद्वा, तथानिर्देशाद्योगविभाग एवाभिमत इति तथा नोक्तमिति भाव। अनेनापि—सुप्सुपेत्यनेनापि। साधनस्य—समासकरणस्य। अगतिकेति। अगतिकप्रयोगोपायत्वादित्यर्थः। बहुव्रीहिपूर्वपदकषष्ठीतत्पुरुषः, स्वार्थे क इति भाव। अपिना पूर्वप्रकारस्य तत्त्वं सूचितम्। विग्रह इति। हल. अन्त्यमिति विग्रहः। हलितिसूत्रस्येति तु तदर्थकथन, तच्चोक्तरीत्या लब्धम्। अतएव तदभिन्नार्थकता ध्वनयितुमिदमुक्तमिति भावः। अत्र सर्वपक्षेषु समासप्रवृत्तिस्तु वर्णोपदेशेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादादिति कैयटहरदत्तकौस्तुभाद्युक्तरीत्या बोध्या। नन्वेवमपि "षष्ठी स्थाने" इतिप्रवृत्तावुक्तार्थालाभेन कथ भिन्नार्थकतेत्यत आह-षष्ठीति। गोह इति। उपधापदश्रुत्या गोह इति षष्ठ्या यथाऽवयवावयविभावार्थकत्वस्य निर्णयस्तथाऽन्त्यपदश्रुत्या हल इति षष्ठ्या अपीत्यनियमे नियमकारिण्यास्तस्या अप्रवृत्तिरिति भाव.। इदं च तत्प्राप्तिमङ्गीकृत्य। वस्तुतोऽत्र सैव नेत्याह-गुणानाञ्चेति। परार्थत्व गुणत्वे समत्वमसम्बन्धे हेतु। परार्थत्वात्फलवत्प्रधानार्थत्वात्तादृशविध्युपकारकत्वाद् गुणानामङ्गानामफलानामप्रधानानां मिथोऽसम्बन्ध. स्यात्। कुत·? समत्वात्। गुणप्रधानभावेन सर्वत्रान्वयो भवति, ननु गुणयो प्रधानयोर्वा, गुणत्वस्य प्रधानत्वस्य चोभयत्र तुल्यत्वादाकाङ्क्षाविरहादिति तदर्थः। गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानान्वये सम्भवति गुणान्वयो

सरला।

हरिं भजतीत्यादिस्थलेषु हरे. स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन भजधात्वर्थप्रीतावन्वयाल्लक्षणसमन्वय। हरिवृत्तिप्रीत्यनुकूलैकत्वविशिष्टाश्रयवृत्तिर्व्यापार इति बोध। कटे आस्ते इत्यादावपि कटस्याऽऽसधात्वर्थासनक्रियाया स्ववृत्तिवृत्तित्वसम्बन्धेन साक्षादेवान्वय. कर्तव्यो,न तु कटस्य वृत्तित्वसम्बन्धेन देवदत्ते, देवदत्तस्य तत्सम्बन्धेन क्रियायामिति, कारकाणा क्रियान्वयनियमात्। अत्रैवार्थे कर्तृकर्मद्वारेत्यक्षरस्वारस्यम्। अन्यथा क्रियाधारस्य कर्तुः कर्मणो वा य आधार इति वदेत्। नन्वेव माणवकस्य पितर पन्थान पृच्छतीत्यत्रापि षष्ठ्यन्तार्थस्य माणवकस्य, स्वजनककर्मत्वसम्बन्धेनेच्छतिक्रियायामन्वये षष्ठ्यर्थस्य कारकत्वापत्तिरिति? अत्रोच्यते, "षष्ठ्यन्तस्य स्वान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वय" इतिव्युत्पत्ते. माणवकस्य तादृशपरम्पराघटितसम्बन्धेन क्रियाया साक्षादन्वयस्य कर्तुमशक्यत्वात्।

इत्यादाविवेति। तत्र हि उपधापद समुदायांशे नित्यसाकाङ्क्षम्। तथाहि, समुदायविशिष्टत्वमुप-

शब्दरत्नम् ।

न्यायेन वाऽप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतममस्त्विति ।

भैरवी ।

दिना । एकस्य शब्दस्यानेकार्थपरत्वे तन्त्रव्यवहारः, यथा 'अक्षान्पश्य' इत्यत्राक्षशब्दो देवनाक्षरथाक्षबिभीतकाक्षस्य बोधकस्तथाऽत्रापि हल्शब्द उभयपरोऽस्तु । 'सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थङ्गमयति' इति न्यायस्य 'गङ्गायाम्मीनघोषौ स्त' इत्यादौ व्यभिचारस्य दर्शनादनाश्रयणमिति भावः । इदमेकशेषस्य प्रत्याख्यानपक्षे । शास्त्रीयप्रयोगनिर्वाहार्थन्तदारम्भे त्वाह–एकशेषेति । यत्र सकृदुच्चारितस्यैकस्य शब्दस्य समानानेकार्थपरता तत्र श्रुतस्यैकस्य शक्त्या

भावप्रकाशः ।

नोचित इति तद्भावः । अत्रास्य लक्ष्याणि तु भाष्यकैयटादिषु स्पष्टानि । एतेन प्रथमत्यागे मानाभाव इत्यस्य कपिञ्जलाधिकरणन्यायस्य चैवात्रास्यानाश्रयणमिति शिवरामेन्द्रसरस्वत्याद्युक्तमयुक्तमिति ध्वनितम् । अयं भावः—निजा त्रयाणामेका सज्ञा रीश्वरादित्यादिलिङ्गादाद्यसूत्रभाष्ये तयोरनाश्रयणस्य ध्वनितत्वाच्च तयोस्तस्य वक्तु शक्यत्वेप्यत्रास्यानाश्रयण वक्तुमशक्यम्, मानाभावात्फलसत्त्वाच्च । एतेन पूर्वपक्षद्वये निर्दिष्टपरिभाषा दुर्वारेत्यतो यद्वेति पक्ष इति वदन्तो मान्या मान्या एवेति ध्वनितम् । उक्तरूपयुक्त्यन्तर वदद्भिस्तैरपि तथापूर्वयुक्तेस्तत्त्वमङ्गीकृतमेव । एतेन तत्र सा दुर्वारा इति खण्डकोक्तमपास्तम् । "तद्धितश्चासर्व" इत्यत्र प्रथमत्याग इति न्यायमाश्रयन्कैयटस्तु चिन्त्य एवेति तत्रैवोद्द्योते स्पष्टम । यद्यप्येवम् "अनभिहिते" इत्यत्र सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति पक्षे स्वौजस् द्व्येकयोः कर्मणीत्यादेरेकवाक्यतयाऽन्वयेन कर्मणीति सप्तम्या "द्व्येकयोः" इतिसूत्रोक्तैकत्वाद्यपेक्षत्वेनानभिहिते कर्मणि यदेकत्व तत्रामित्यादिभाष्यकाराद्यङ्गीकृतवाक्यार्थासम्भवस्तथाप्यनित्यत्वात्तत्रास्यानाश्रयणम् । स्पष्टञ्चेद तत्रैव कैयटादौ । तत्र चानभिहितसूत्रमपि मानमिति। ननु 'गङ्गाया मीनघोषौ' इत्यादौ युगपदेकेनानेकार्थधीवदत्रापि तथैव किं न? सकृदुच्चरित इति वृद्धोक्तन्यायात् । तस्य चैकवारमेवोच्चारित. शब्दः एकवारमेवार्थधिय जनयतीत्यर्थः । सा चैकार्थविषयाऽनेकार्थविषया वेत्यन्यत् । दृष्टान्ते तथैवोपस्थितेः । अतएवार्थमिति जाताविकवचनम् । तत्र मीनघोषाविति वदत्रान्त्यपद तात्पर्यग्राहक तत्र । यत्तु एकः शब्दः एकमर्थं बोधयतीति तदर्थ इति । तन्न, क्रियाजन्मेत्याद्यर्थक- "क्रियाभ्यावृत्तिगणने" इत्यस्याधिकारेण तत्र वर्तमानादेकशब्दात्सुच्, तस्य सकृदादेशश्चेत्यर्थकेन "एकस्य सकृच्च" इत्यनेन सिद्धस्य तस्यैकवारमित्यर्थकत्वेनोक्तार्थकत्वाभावात्सकृत्पदवैयर्थ्यापत्तेश्च । एवञ्च तन्त्रेणैव सिद्धे परममूलेऽक्तसूत्रावृत्तिर्व्यर्था । किञ्च तस्यां दुराग्रहे एकदेशस्यैव सा युक्ता तावित्र । अत एव सूत्रावृत्ति गौरवात्सदूष्यैकदेशस्यैव तन्त्राद्यन्यतम सिद्धान्तिनवान्प्रकाशकृदिति चेत्? तदेतत् खण्डयितुमेव क्रियमाणत्वेन भासमानमपि गुरुद्वेषं निगूहितु च शङ्कते मूले—स्यादेतदित्यादिना । तन्त्रावृत्तीति । तन्त्र द्विधा—शब्दतन्त्रमर्थतन्त्र च । तत्रार्थभेदाच्छब्दभेदः, तद्भेदेऽपि तदभेद इतिमतद्वयेऽपि

सरला ।

धात्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वघटकत्व स्वघटकान्त्यालवधिकपूर्वत्वम् । यथा 'राजन् सु' इत्यत्र समुदायो राजन् इति, तद्वैशिष्ट्यं जकाराकारे, स्वं राजन्निति समुदायस्तद्घटकत्वं तस्मिन् अकारे। एव स्वं राजन्निति समुदायस्तद्घटकोऽन्त्योऽल् नकारस्तदवधिकपूर्वत्वमपीति । तथा च नित्यसाकाङ्क्षार्थबोधकपदसमभिव्याहृतषष्ठ्या असति तात्पर्यनिश्चायकप्रमाणान्तरे आकाङ्क्ष्यमाणसम्बन्धार्थबोधकत्वमिति नियमेन "गोह" इति षष्ठ्या आकाङ्क्षयाऽवयवावयविभावसम्बन्धस्य निर्द्धारितत्वेन "षष्ठी स्थाने" इत्यस्य न प्रवृत्तिः। एवमेव हलन्त्यमित्यत्रापि हल इति षष्ठ्या अन्त्यपदस्य नित्यसाकाङ्क्षस्य समभिव्याहारेणाकाङ्क्ष्यमाणावयवावयविभावसम्बन्धबोधकत्वस्याकाङ्क्षयैव निर्द्धारणेन "षष्ठी स्थाने" इत्यस्य न प्रवृत्तिः। अन्त्यपदमपि समुदायांशे नित्यसाकाङ्क्ष, स्वघटकत्व स्वघटकवर्णप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्त्युत्पत्तिमत्त्वमेतदुभयसम्बन्धेन समुदायविशिष्टत्वस्यान्त्यपदार्थत्वादिति । इति न्यायेन वेति। गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धस्समत्वात्स्यादिति हि जैमिनिसूत्रम् । अयञ्च न्यायो लोकसिद्धः । यथा कस्यचिद्राज्ञो द्वौ भृत्यौ न पितो दीपदर्शकस्त्व राज्ञ एव क्षुरसंस्कारं दीपदर्शनं वा कुरुतः, न तु परस्परस्य तत्तत्कार्यमिति । एवमेव प्रकृतेऽपि विधेयार्थकत्वसंज्ञाशास्त्रस्य परिभाषाशास्त्र-

शब्दरत्नम् ।

यद्यपीदृशे विषये उच्चारयितुस्तन्त्रैकशेषान्यतरेणोच्चारणं, बोद्धुस्त्वावृत्त्या बोध इत्येवानुभव-सिद्धं, तथापि व्यवस्थितैवान्यतमसत्ताऽनेन बोध्यत इति न दोषः ।एकशेषश्च प्रत्याख्यातो

भैरवी ।

लक्षणया वाऽनेकार्थबोधकत्वसम्भवः, यत्र तु विरुद्धानेकार्थबोधकता तत्रैकानुसन्धानेनानेका-र्थबोधकत्वासम्भवः । यथा 'पुण्यजनाश्रयोऽयं देशः' इत्यादौ । अत्र हि पुण्याश्रयो जन इत्य-र्थविवक्षायां तात्पर्यग्राहकसत्त्वे धार्मिकबोधकत्वेन चरितार्थस्यार्थान्तराबोधकत्वम् । यदा तु रूढ्या 'यातुधानस्य बोधो जायताम्' इति तात्पर्यन्तत्र सामग्रीसत्त्वे यातुधानबोधकत्वं, न तदा धार्मिकबोधकत्वमिति तादृशस्थले आवृत्तिं विना नानेकार्थप्रतीतिरिति । प्रकृते हलश-ब्दस्य विरुद्धार्थकतया तन्त्रनिर्देशस्यावृत्तेश्च।समानफलकत्वाभावेनान्यतमशब्दप्रयोगानुपप-त्तिरित्याशयेन शङ्कते-यद्यपीति । ईदृशे विषये विरुद्धानेकार्थविषये । व्यवस्थितैव नियतैव । एव-कारेणैच्छिक्या व्यावृत्तिः । सा च व्यवस्था वक्तृश्रोत्रन्यतरपरत्वेन कल्पनीया—वक्तुस्तन्त्रेणै-कशेषेण वोच्चारणम्, बोद्धुस्तूभयत्राप्यावृत्तिरेवेति।। एवञ्च तन्त्रावृत्ती वा एकशेषावृत्ती वा इति बोध्यम्।न दोष इति। वक्त्रभिप्रायेण त्रितययोजने योऽनुभवविरोधरूपो दोषः स नेत्यर्थः।

नन्वेकशेषस्य प्रत्याख्यानादन्यतमशब्दानुपपत्तिरित्यत आह—एकशेषश्चेति । प्रत्याख्यात

भावप्रकाशः ।

शब्दस्य पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वे शब्दान्वयव्यतिरेकसत्त्वे च आद्यम् । तत्र तस्य तत्सहत्वेऽन्त्यम् । उभयत्रा-पि सकृदनुसंहितैकशब्देन युगपदनेकार्थबोधः । 'अक्षान्पश्य' इत्यादावाद्यम् । 'घटान्पश्य' इत्यादावन्त्यम् । 'अक्षा भज्यन्ता भक्ष्यन्ता दीव्यन्ताम्'इत्यादौ त्वावृत्तिरिति बोध्यम् । ननु मूलमप्ययुक्तम्, सुखिते दुःखिते चेतसि दवदहनराशिस्तुहिनदीधितिरित्यादाविव इसमीपो लो हल्रूपान्त्य चेदितिविरुद्धार्थयोरेकानुसन्धानेन युगपद्बोधासम्भवेनात्र वक्तुस्तन्त्रैकशेषयोरन्यतरस्मिन्सत्यपि बोद्धृबोधार्थं तदावश्यकत्वेन त्रयाणामैच्छिक-विकल्पपरतयाऽन्यतमोक्तेर्दुर्वचत्वाद्यस्तप्रकाशस्य सामस्त्येनानुवादासङ्गतेः । इयान्परं भेद.—दृष्टान्तेऽन्व-यिभेदादुद्देश्यविधेयभेदाद्विरोधः, दार्ष्टान्तिके हल्पदार्थाप्रसिद्ध्या स इतीत्याशयेनाह—**यद्यपीति । ईदृश इति** । विरुद्धार्थयोर्युगपद्बोधाजनके इत्यर्थः । **तन्त्रैकेति** । श्रोतुः शब्दद्वयानुसन्धानद्वयं भवत्विति तात्पर्ये-णैकोच्चारणमित्यर्थः । **बोद्धुस्त्विति** । तुः पूर्वव्यवच्छेदे । तस्यानुसन्धानद्वयेन क्रमेण बोधादिति भावः । एवो मूलाद्युक्तव्यवच्छेदे । **अनुभवेति** । एवञ्चानेनानुभवापलापस्य कर्त्तुमशक्यतया मूलवत्तत्सदृशास्त्रया-णामैच्छिकविकल्पपरतया प्रवृत्ताः कैयटादिग्रन्था अपि चिन्त्या एवेति सव्यान्यशृङ्गयोरिव युगपदेवोभयबो-धाच्चिन्त्यमिदम् । अन्यथा साहित्याभावेन तन्त्रावृत्त्येकशेषेति द्वन्द्वो न स्यादिति मन्दोक्तिश्चिन्त्येति, तत्र द्वन्द्वस्यासाधुत्वमिति च ध्वनितम् । अतएव परममूले सूत्रावृत्तिरेवोक्ता । एवञ्च गङ्गायामित्याद्युक्ताद्यशङ्का समाहिता भवतीति बोध्यम् । **व्यवस्थितैव**—नियतैव । एवेनैच्छिक्या व्यावृत्तिः । तस्यास्तत्त्वं च वक्तृ-श्रोत्रन्यतराभिप्रेतात्वमेव। केवलवक्त्राद्यभिप्रेतात्वे ह्यैच्छिकीत्वं स्यात् । तदेव न, तथाचेदृशे स्थले श्रोतुः श-

सरला ।

स्य च तयोस्तदुपकारकत्वमेव भवितुमर्हति, न तु सञ्ज्ञाशास्त्रस्य परिभाषोपकारकत्वम्, ।परि-भाषाशास्त्रस्य च संज्ञाशास्त्रोपकारकत्वमिति । अत्र वाशब्देनारुचिस्सूचिता । 'संयोगे गुरुः' इति संज्ञा-शास्त्रे तस्मिन्निति परिभाषाशास्त्रस्य देवदत्तेत्यत्र वकाराकारे गुरुसंज्ञावारणाय प्रवृत्तेरवश्यं वाच्यतयाऽय न्यायो न सार्वत्रिकः किन्तु क्वचिद् गुणानामपि परस्परं सम्बन्धो भवत्येवेति । अत एव—

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानमनुरुध्यते ।

इत्यभियुक्ताः । लोकेऽपि नापितदीपदर्शकयोः परस्परमुपकाराभावेऽपि नापितेनाऽमात्यस्य क्षुरसं-स्कारो दृश्यते ।

तन्त्रेति । नानाफलकसमानाकारकानेकव्यापाराणां मध्ये नानाफलोत्पादनायकव्यापारकरणं तन्त्रम् यथा रात्रिपाकप्रयुक्तपञ्चसूनादोषपरिहारो दिवापाकप्रयुक्ततत्परिहारश्च सकृद्वैश्वदेवानुष्ठानेनैव क्रियते

समस्तु । ह्रस्य ऌ इति च व्याख्यास्यते । सामीप्यं षष्ठ्यर्थः । यद्वा, मास्तु तन्त्रादि,

शब्दरत्नम् ।

ऽसहविवक्षायामपि शास्त्रमात्रप्रक्रियोपयोगीत्याशयेन पृथगुक्तः । सामीप्यं षष्ठ्यर्थ इति।

भैरवो ।

इति । लौकिकशब्दसाधकत्वेन भाष्यकृता निराकृत इत्यर्थः । प्रत्याख्यानञ्च सहविवक्षायां सजातीयानेकशब्दानान्द्वन्द्वादर्शनेन तन्त्रेणैकेनैव शब्देनानेकार्थस्य बोधसम्भवे तदर्थमेकशेषो नारब्धव्य इति रीत्या कृतः । नच शास्त्रीयप्रयोगसाधकत्वेन तस्यावश्यकत्वेन प्रत्याख्यात इत्यसङ्गतमिति वाच्यम्, लौकिकप्रयोगासाधकत्वेनैतदर्थमनावश्यक इति तदर्थात्। नन्वेवं पाणिनेः सूत्रकरणासङ्गतिरत आह—असहविवक्षायामिति । तदेतदुक्तं सर्वादिसूत्रभाष्ये । तत्र हि—संज्ञोपसर्जनव्यावृत्तिसमये "सर्वादीनि" इति सूत्रेण सर्वनामसंज्ञा क्रियते पाठश्च विशेष्यते । कथम्पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् ? लभ्यमित्याह—"एकशेषनिर्देशात्सिद्धम्" इति । इत्याशयेनेति । भाष्यकृत इतिशेषः । पृथगुक्त इति । मूले दीक्षितैरिति शेषः । असहविवक्षा च प्रकृतसूत्रेऽप्युक्तरीत्या अस्त्येव ।

भावप्रकाशः ।

ब्दावृत्तिरेव, वक्तुस्तु तन्त्रान्यतरदेवेति । वक्तुस्तद्विना श्रोतुस्ता विनाऽनिर्वाहेणैतदन्योपायाभावेन तयोरावृत्त्यभावस्यान्यत्रावोधनेन च उभयोस्तन्त्रावृत्ती एकशेषावृत्ती वा शुद्धावृत्तिर्वेति तत्तात्पर्यम्। अत एवावृत्तिपदं मध्ये दत्तमिति भावः । तेन तन्त्रावृत्तीत्यादिग्रन्थेन । अनेनेति पाठस्तु युक्त एव । ननु केवलवक्त्राद्यभिप्रायमात्रबोधनं क्रियत इति भावः । न दोष इति । पृथगनुक्तिरूपदोषो नेत्यर्थः। अतएव तत्र द्वन्द्वोऽप्युपपन्नः । वस्तुतोऽक्षरस्वारस्येन तथार्थालभेन यथाकथञ्चिदुक्तार्थकल्पनया मूलोपपत्तिः, नतु सिद्धान्तोक्तिरियमिति बोध्यम् । नन्वेवमप्येकशेषस्य प्रत्याख्यानात्तत्त्व बाधितमेवात आह—एकशेषश्चेति । चस्त्वर्थे । प्रत्याख्यात इति। यद्यपि, तथापीति शेषः। भाष्यकृता लौकिकादिप्रयोगाङ्गत्वेन निराकृत इत्यर्थः। सहविवक्षायां सजातीयार्थकानेकशब्दप्रयोगाभावेन द्वन्द्वाभावेन जातिव्यक्तिपक्षयोस्तन्त्रेणैव निर्वाहादिति भावः । सम्भवति दृष्टफलकत्वेऽदृष्टकल्पना न न्याय्येत्याशयेन समाधत्ते—असहेति । अत्रापि साऽस्तीति भावः। अपिर्विरोधे। उक्तरीत्या तत्सूत्रकरणाऽन्यथानुपपत्तेस्तत्र च शास्त्रघटकप्रयोगेष्वेव सः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गापत्तेरिति भावस्तदाह—शास्त्रमात्रेति । शास्त्रमात्रघटकशब्दसाधनोपयोगीत्यर्थः । मात्रपदेन लौकिकादिव्यवच्छेदः । अत एव "सर्वादीनि" इति सूत्रे—"अनेन संज्ञा तेषा विधीयते—ये सर्वार्थास्ते सर्वादय इति, गणपाठश्च विशिष्यते । कथं पुनरेकेनोभयं लभ्यम् ? लभ्यमित्याह—एकशेषनिर्देशात्" इति प्रकृतसूत्रे "द्विर्वचनेचि" इतिसूत्रे च "एकशेषनिर्देशात्सिद्धम्" इति च भाष्य सङ्गच्छते । तत्र तत्र कैयटोऽप्येवमेव । एतेन तन्त्रैकशेषयोस्तुल्यफलकत्वादन्यतरोक्तिरयुक्तेत्यपास्तम् । यद्वा, अपिः प्रत्याख्यातपदोत्तर योज्यः । तथाचैकशेषस्तु प्रत्याख्यातोऽप्यसहविवक्षायामित्याद्येकवाक्यतयैवान्वयेन शेषपूरणमत्र वाक्यालङ्कारे वा चायमिति बोध्यम् । इत्याशयेनेति । मूलस्येति शेषः। नतु भाष्यादेः। तन्मते तत्रापि तन्त्रेणैव निर्वाहात् । एवञ्च सिद्धान्ते तत्र तत्रैकशेषशब्दसत्त्वे यथाश्रुतो गौणस्तदभावे तन्त्रपरः। अतएव कैयटेन तत्तद्भाष्यं तथैव व्याख्यातम् । एवञ्चार्धजरतीयतापि नेति बोध्यम् । अतएव प्रत्याख्यात इत्युक्तिरपि सम्यगेव । एतेन शास्त्रमात्रप्रक्रियोपयोगित्वे प्रत्याख्यात इत्युक्तिरयुक्ता, दृष्टफलाभावे एव तत्त्वाङ्गीकारादिति मन्दोक्तमपास्तम् । पृथगुक्त इति । मूलकृता तन्त्राद्यपेक्षयेति शेषः । एवञ्च तद्रीत्याऽन्यतमोक्तिर्युक्ता न भाष्यरीत्येति भावः । मूले—इति च व्याख्येति। प्रागुक्तरीत्या निर्दुष्टत्वादित्येव व्याख्यात इत्यर्थः, नत्वन्यथा व्याख्यास्यते येन दोषावाप्तिरभीष्टासिद्धिश्च । तच्च पूर्वोक्तरूप तज्जातीयं वाऽन्यथा वेति भावः । ननु "षष्ठी स्थाने" इत्यस्यात्रापि प्रवृत्तौ सामीप्यं षष्ठ्यर्थो दुर्लभोऽत

सरला ।

असहविवक्षायामपीति । अपिशब्दो भिन्नक्रमः, प्रत्याख्यातोऽप्येकशेषोऽसहविवक्षायां शास्त्रमात्रप्रक्रियापयोग्यावश्यक इति तस्य पृथगुक्तिः । सहविवक्षाविषयक एवैकशेषः प्रत्याख्यात इति भावः । द्विर्वचनेऽचीत्यत्र द्विर्वचने इत्यस्यैकशेषोऽस्त्येवेति तत्तात्पर्यम् ।

अस्तु समाहारद्वन्द्वो हल् च ल् चेति । लकारस्य संयोगान्तलोप इति चेत् ?

शब्दरत्नम् ।

"षष्ठी स्थाने" (पा०सू० १-१-४९) इत्यस्य "गुणानां च परार्थत्वात्"इति न्यायेनाप्रवृत्तिः । न च "इको गुणवृद्धी" (पा०सू०१।१।३) इति सूत्रे तच्छेषशब्देन परिभाषयोरपि गुणगुणिभाव उक्त इति वाच्यम् , "सार्वधातुकार्धधातुकयोरलोन्त्यस्येकोगुणवृद्धी" इति सूत्रत्रयस्य लक्ष्यसंस्कारकमहावाक्ये विशेष्यविशेषणभावमादायैव तच्छेषव्यवहारो न तु गुणगुणिभावेन परस्परापेक्षत्वेन वेति कैयटेन स्पष्टमुक्तेः । एतन्मूलकतयैव तत्पक्षासम्भवस्य तेनोक्तेश्चेति भाव. ।

भैरवी ।

ननु सामीप्यं षष्ठ्यर्थ इत्यनुपपन्नम् , "षष्ठी स्थाने" इति परिभाषायाः सत्त्वादत आह–षष्ठी स्थान इत्यस्येति । ननु हस्थानिकलकाराभावात्परिभाषाया कथम्प्रवृत्तिः, नचोपानल्लुनातीत्यस्त्येवेति वाच्यम् , उपदेशेऽतथात्वादिति चेत् ? न, लक्ष्याभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनापेक्षया न्यायेन तदप्रवृत्तिकल्पनं युक्तमित्याशयात् ।

"गुणानाञ्च" इति न्यायस्य व्यभिचारमाशङ्क्य निराचष्टे—नचेत्यादिना । तच्छेषशब्देन तस्य शेषः, स शेषो यस्येत्ति वेत्यर्थकतच्छेषशब्देन । परिभाषयोः–'अलोन्त्यस्य' 'इको गुणवृद्धी' इत्यनयोः परिभाषयोः । लक्ष्यसंस्कारकेति । एतेन तेषां स्वस्वप्रदेशेऽपि वाक्यार्थबोधजनकत्वमस्त्येवेति ध्वनितम् । गुणगुणिभावेन—अङ्गाङ्गिभावेन । परस्परापेक्षत्वेन–परस्परनिमित्तनिमित्तीभावेन । यथा 'चक्षिङः ख्याञ्' इत्यादेः "षष्ठी स्थाने"इति सूत्रपरामर्श विना वाक्यार्थबोधजनकत्वं नास्तीति तयोः परस्परनिमित्तनिमित्तीभावस्तथाऽत्र नास्तीति भावः। विशेष्यविशेषणभावमात्रेण तच्छेषत्वकल्पनमपि न युक्तमित्याह—एतन्मूलकतया। उक्तन्यायमूलकतया । तत्पक्षासम्भवस्य । परिभाषयोरेव तच्छेषत्वमितिपक्षासम्भवस्य ।

भावप्रकाशः ।

आह—षष्ठीति । यद्यप्युपदेशे हस्थानिकलाभावाल्लक्ष्ये साक्षात्तदभावादुपानल्लुनातीत्यादौ कथं चित्तत्सत्त्वेऽपि लोपस्याफलत्वेन फलाभावाच्च तदप्रवृत्तिरिति वक्तुं शक्यम् , तथाप्यादौ प्रवृत्तिरनन्तर त्यागः। ततः 'प्रक्षालनाद्' इति न्यायेन प्रागेव तदप्रवृत्तिरुचिता। किञ्च वक्ष्यमाणरीत्या तत्र लित्स्वरस्य फलत्वं सुवचमित्यभीष्टासिद्धिरेव, एवञ्चात्र नान्यथा निर्वाहः । अत एव प्राग्गुणानामिति पक्षान्तरमुक्तमित्याशयेनाह—गुणानाञ्चेति । न्यायस्य व्यभिचरितत्वेनात्राप्रवृत्तिरिति ध्वनयितुमाशङ्कते–नचेति। तच्छेषशब्देनेति । तन्त्रेण षष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीहिभ्या द्व्यर्थकेनेत्यर्थः। बुद्धेः क्रमिकत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे कामचाराच्चेति भावः। परिभाषयोः अलोन्त्यस्येकोगुणेति योगयोः। गुणगुणिभावः शेषशेषिभावः, अङ्गाङ्गिभावइति यावत् । एवञ्च ततोऽपि भाष्यात्तस्यात्रानाश्रयणादनित्यत्वाद्वाऽत्राप्रवृत्तौ तत्प्रवृत्त्या तस्य तत्त्वं दुर्लभमिति भावः । त्रयस्येति । अनेन तयोः समकाल प्रवृत्तिः सूचिता । महत्त्वोल्लेखेन "विशिष्टबुद्धौ"इति रीत्या तेषा स्वस्वदेशेऽवान्तरवाक्यार्थज्ञानं लक्ष्यासाधकतया निष्फलमप्यावश्यकमिति तयोर्विशेषणविशेष्यभावस्य विध्याश्रितत्वम् , न तु साक्षात्स्वत इति च सूचितम् । वाक्ये इति । प्रतिपाद्यत्व सप्तम्यर्थः । विशेष्येति । परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावमादायेत्यर्थः । परिभाषयोरित्यनुषङ्गः । "येन विधिः" इत्यादौ विशेषणविशेष्ययोरिति भाष्यवार्तिकप्रयोगदर्शनात्सोऽपि साधुः । एवव्यावर्त्यं स्पष्टार्थमाह—नत्विति । न्यायमूलभूतार्थोऽपि नेत्याह—परस्परापेक्षत्वेनेति । मिथः साकाङ्क्षत्वेनेत्यर्थः । न्यायस्तु तदुभयोर्निरासको न विशेषणविशेष्यभावस्येति तद्विषयक एवेति न प्राग्वदत्रेति भावः । न्यायस्यैतद्विषयत्वेप्याह—एतन्मूलेति । उक्तन्यायमूलकतयैवेत्यर्थः। एवेन तन्मते हेत्वन्तरनिवृत्तिः । तत्पक्षेति । तच्छेषपक्षेत्यर्थः। तेन–कैयटेन । मिथोऽनपेक्षयोस्तयोः

सरला ।

तच्छेषशब्देनेति । तस्य शेषः तच्छेषः, सः शेषो यस्येति वा विग्रहः ।

मैवम्, आद्ये समासस्य क्लिष्टत्वात्। न हि "ब्राह्मणकम्बल:" इत्यादौ ब्राह्मणसमीपवर्त्यन्यदीयः कम्बलः प्रतीयते, न वा चित्रगुशब्दाच्चित्रगवीणां समीपवर्त्ती

शब्दरत्नम् ।

क्लिष्टत्वादिति । 'ब्राह्मणस्य कम्बल.' इत्यादावसत्यपि प्रकरणादौ स्वस्वामिभावादिप्रतीतिवदनन्तरसमीपादिशब्दप्रयोगमन्तरा सामीप्याद्यप्रतीतेः तस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावात्तत्प्रयोगे त्वसामर्थ्यात् षष्ठीसमासाप्राप्तिरिति, मध्यमपदलोपिसमासे सौत्रे वा तत्र समासस्य क्लिष्टत्वमिति भाव । तदेतदाह—नहीत्यादिना तत्रानिष्ट इत्यन्तेन । चित्रगवीणामिति । "कुमति च" (पा० सू० ८।४।१३) इति णत्वम् । दन्त्यपाठस्तु लेख-

भैरवी ।

प्रतीतिवदिति । यथा तत्र स्वस्वामिभावप्रतीतिर्भवति तथाऽनन्तरादिशब्दप्रयोगं विना सामीप्यं न प्रतीयत इति वैपरीत्ये दृष्टान्तः । षष्ठ्यर्थत्वाभावादिति । तथाच सामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावे तस्मिन्नर्थे समासोऽपि नोपपद्यत इति भावः । ननु वृत्त्या तस्यार्थस्य प्रतीत्यर्थं वाक्ये ते शब्दा उपादेया अत आह—तत्प्रयोग इति । लेखकप्रमादादिति । अत्राहुः-प्रमादाभिधा-

भावप्रकाशः ।

स्वस्वहेतुतः सन्निहितयोर्विधिषु स्वस्वकार्यबाधकतयैकत्र क्वचित्सन्निपातेऽपि न तावता मिथोऽपेक्षेति हि तेनोक्तम् । विशेष्यविशेषणभावमात्रेण शेषशेषिव्यवहारो न क्वापि दृष्टचर इति तच्छेषशब्दोऽसम्भवदुक्तिकत्वग्रस्तोऽपि । अतएव तच्छेषपक्षोक्तसर्वदूषणोद्धारेऽपि 'नाय तच्छेषः' इति भाष्य सङ्गच्छत इति तद्भावः ।

क्लिष्टत्वादितीति । यत्तु "षष्ठी स्थाने" इत्यस्य बाध एव क्लेश इति मान्याः, तत्प्राचामनुरोधेन । उक्तरीत्या तदप्राप्तेः नहीत्यादिघटितोत्तरग्रन्थास्वारस्यापत्तेश्च । अत एव 'तदेतदाह' इति वक्ष्यति ग्रन्थकारः, तद् ध्वनयन्क्लेशान्तरमाह—ब्राह्मणस्येति । प्रकरणादाविति । आदिना लिङ्गादिसग्रह. । तस्यैवोक्तिस्तु प्रसिद्धतरत्वात्। एतेन तात्पर्यसत्त्वे तत्प्रतीताविष्टापत्तिरिति मन्दोक्त मपास्तम् । तस्यापि प्रकरणादिग्राह्यत्वेन मूलस्यैवाभावात् । उभयत्रादिभ्यां 'चैत्रस्य पुत्रः' इत्यादेर्जन्यजनकभावादेश्च संग्रहः। अग्रे आदिना समयादिपरिग्रहः । वैधर्म्ये चाय दृष्टान्त इति स्पष्टमेव ।तथा च तस्य तत्र षष्ठ्यर्थत्वम् । अन्तरेति । विनेत्यर्थः । 'त्वामन्तरा तामरसाक्षी' इत्यादावेव स प्रसिद्ध इति भाव । सामीप्य साधारणमानन्तर्यमव्यवहितत्वघटितमिति तयोर्भेदोऽत्र । यत्त्वप्रतीतिर्नमानम्, अन्यथा स्वस्वामिभावान्यसयोगादीनामपि तत्राप्रतीत्या षष्ठ्यर्थत्व न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, "एकशतं षष्ठ्यर्था" इति भाष्यविरोधादिति मन्दः, तन्न, ।अप्रतीतस्यापि तत्त्वाङ्गीकारे बहुव्याकुलीभावापत्ते ।'वृक्षस्य भित्तिः' इत्यादौ सयोगादिप्रतीतेश्च । अतएव भाष्यविरोधाभावाच्चेति दिक्। तस्य सामीप्यादे.। षष्ठ्यर्थत्वाभावादिति । अस्यासामर्थ्यादित्यस्यैव समासाप्राप्तावन्वयः, तस्य चेदानीमिष्टार्थतदप्राप्तिरित्यर्थः। नन्वेवमपीष्टसिद्ध्यर्थं वाक्येऽत्र तत्प्रयोज्यमत आह—तत्प्रयोगे त्विति। समीपादिपदप्रयोगे त्वित्यर्थः । तुर्वैलक्षण्ये, प्रागप्रतीतावपीदानी तत्प्रतीतेरिति भावः । असामर्थ्यादिति । हलोरिति शेषः, अन्वयस्यैवाभावादिति भावः । एतेन किं समासविध्यभावप्रयुक्त क्लिष्टत्वमुत तस्य तत्त्वाभावप्रयुक्तम् ? नाद्यः, षष्ठीतिसूत्रसत्त्वात् । नान्त्यः, "अस्तेर्भूः" इत्यत्र सन्दिहानेन भगवतैव तदभ्युपगमात्, समर्थसूत्रे भाष्यकैयटयोस्तदङ्गीकाराच्चेति मन्दखण्डनकृद्भ्यामुक्तमपास्तम्, भाष्याशयस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । इतिर्हेतौ । समास स्वीक्रियमाणे सतीति शेषः। तथा च सिद्धसाध्येति न्यायेन तत्स्वीकारस्य क्लेशे निमित्तत्वं फलति । अतएव समासस्येति सफलम् । एवमग्रेऽपि । अस्य कैयटादिरीत्या प्रत्याख्यानात्तथा तदनुक्तत्वाद्वाऽऽह—सौत्र इति । तत्र—षष्ठीसमासे । तदेतत् उक्तमेव क्लिष्टत्वम् । ननु ब्राह्मणस्वामिकस्य तत्समीपत्वे इष्टापत्तिरेवेत्यत आह मूले—अन्यदीय इति । कुमति चेति णत्वमिति । नन्वस्यासिद्धत्वात् "एकाजु-

सरला ।

कुमति चेति णत्वमिति । वस्तुतस्तु एकाजुत्तरपदे ण इति णत्वं न्याय्यम् । कुमति चेत्यस्यैतत्सूत्रदृष्ट्याऽसिद्धत्वात् । न च "प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध न योगे योगः" इति एकप्रकरणस्थपूर्वसूत्रदृष्ट्या

भैरवी ।

नमनवधानेन । तथाहि—चित्राशब्दगोशब्दयोः कर्मधारयसमासे 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् । अयमुत्तरपदस्यावयव इति नात्रैकाजुत्तरपदकसमासत्वम् समासान्तस्योत्तरपदावयवत्वादेव 'द्विपुरी' इत्यादावदन्तोत्तरपदकद्विगुत्वसत्त्वात्स्त्रीत्वमिति ङीप्सिद्धिः।'उपशरदम्' इत्यत्राव्ययीभावस्यादन्तत्वन्त्ववयवावयवस्य समुदायावयवत्वेनास्तीति "नाव्ययीभावाद्" इतिसूत्रप्रवृत्तिरिति । तन्न, 'समासान्ताः' इत्यत्र यत्समासपदन्तस्य समासार्थवाक्यलक्षणयाऽलौकिके प्रक्रियावाक्ये सुबन्तसमुदायात्समासान्तस्य प्रवृत्तिरित्यस्य सिद्धान्तस्य वक्ष्यमाणतया टचः समुदायावयवत्वेनैकाजुत्तरपदकसमासत्वमस्त्येवेत्याशयात् । 'द्विपुरी' इत्यादौ समुदायस्य स्त्रीत्वन्तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति 'समासान्ताः' इति सूत्रभाष्योक्त्या लिङ्गानुशासनस्य लोकसिद्धलिङ्गानुवादकत्वेन प्रकृते लोकादेव सिद्धम् । अतएव "परवल्लिङ्गम्"

भावप्रकाशः ।

त्तर" इति णत्व न्याय्यम्, चित्रापदगोपदयोः कर्मधारये "गोरतद्धित" इति टच्यप्येकाजुत्तरपदकसमासत्वस्यात्र सत्त्वात् । न चोत्तरपदावयवीभूय समासान्तस्य प्रवृत्तिरिति कैयटादिमते तत्त्वाभाव इति वाच्यम्, समासपदस्य तदर्थवाक्योत्तरपदलक्षणाया मानाभावात् । तथा सति 'पञ्चराजम्' इत्यादौ स्त्रीत्वापत्तेः । पात्रादित्वाद्वारणेपि 'अकारान्तोत्तरपद' इत्यत्रोत्तरपदग्रहणानर्थक्यापत्तेश्च । समासात्प्रागलौकिकप्रक्रियावाक्यावयवीभूय तस्य प्रवृत्तिरिति "गोस्त्रियोः" इतिसूत्रभाष्यात्तदर्थवाक्यस्य लक्षणया ग्रहणाच्च । "अन्त" इति सूत्रभाष्यविरोधेन तत्पक्षानङ्गीकाराच्च । एतेन 'उपशरदम्' 'द्विपुरी' इत्यादावदन्ताव्ययीभावप्रयुक्तामोऽदन्तद्विगुप्रयुक्तङीपश्चावयवावयवस्येति न्यायेनात्र पक्षेऽपि सिद्धिरित्यपास्तम् । मूलस्यैवाभावात्, त न्याय विनापि तत्राप्यत्रैव 'चित्रा अस् गो अस्' इत्यत्र वाच्यार्थानुरोधेन विभक्तेरग्रे टचि तद्धितान्तत्वेन प्राप्तप्रातिपदिकसञ्ज्ञासमकालमेव जायमानायाः समाससंज्ञायाष्टचस्तद्वाक्यावयवत्वेन तद्ग्रहणेन ग्रहणात्तदन्ते प्रवृतिरिति भाष्यरीत्येष्टसिद्धेः सत्त्वाच्च । ननु समूहावयवत्वे "स नपुंसकम्" इति 'पञ्चराजम्' इत्यादिसिद्धावपि 'द्विपुरी' इत्यादावकारान्तोत्तरपदकत्वाभावात्कथं स्त्रीत्वमिति चेत् ? न, "लिङ्गमशिष्यम्" इति भाष्येण तत्प्रकरणस्यानियामकत्वबोधनात् । अतएव त्वन्मतेऽपि "परवल्लिङ्गम्" इत्यादिसत्त्वेऽपि 'अर्धनावम्' इत्यादौ क्लीबत्वसिद्धिः । न च "येन ना" इतिन्यायेनास्य तदपवादत्वमिति वाच्यम्, स्वविषये "प्रातिपदिकान्त" इत्यस्यावश्यप्राप्तावपि तस्य 'चतुरङ्गेण' इत्यादावप्राप्तेरिति चेत् ? न, फलाविशेषेण मान्यानुरोधेन वा तथोक्तेः । मूलाशयो मूलरीत्यैव सुवच इति सिद्धान्तानादरेण तथोक्तेः । अन्यार्थमावश्यकस्यास्य निरवकाशत्वाभावेन बाधकत्वाभावेऽपि पूर्वप्रवृत्तिनियामकस्य विशेषविहितत्वेन शीघ्रोपस्थितित्वरूपप्रतिपदविधित्वरूपप्रतिपदोक्तत्वस्यात्र सत्त्वेन तथोक्तेश्च । तयोर्मिथो व्याप्यव्यापकभावाभावेऽपि वर्णसङ्ख्याकृतसामान्यविशेषभावसत्त्वात् । ध्वनिता चेय रीतिः "प्रत्ययलोप"इतिसूत्रस्य फलबोधकेन "प्रयोजनमपृक्तसिलोपः" इत्यादिभाष्येण । यद्यप्यल्विध्यर्थम् 'अतृणेट्' इत्यादाविदं वार्तिकमते, तथापि विशेषविहितत्वेन प्रत्ययलोपविषये शीघ्रोपस्थितत्वेन नुमादयोप्यस्यैव लक्ष्याणीति कैयटः । 'ता ता पिण्डानाम्' 'अनड्वन्' इत्यादिलक्ष्याणि, परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टतर चैतत् । अतएव "तद्धितार्थ" इति सूत्रपौर्वशालादिलक्ष्ये 'दक्षिणपूर्वा' इत्याद्यर्थमावश्यकस्य 'सर्वनाम्नो वृत्ति' इत्यस्योक्तिः, अन्यथा पुवदित्यनेन सिद्धे तदसङ्गतिरेवेति दिक् ।

सरला ।

परसूत्रस्यासिद्धता वक्तुमशक्येति एकाजुत्तरपदे इति सूत्रं प्रति न कुमति चेत्यसिद्धमिति वाच्यम्, हरिवश्छिन्धि इत्यत्र परत्वान्नश्छवीति रुत्वेऽनुस्वारानुनासिकाऽऽपत्त्या तत्पक्षस्यास्वीकारात् ।प्रतियोगमसिद्धत्वे तु "वन उपसङ्ख्यानम्" इति दृष्ट्या नश्छवीत्यस्यासिद्धत्वेन वन इत्येव रुत्वे अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति अधिकारत्वादुत्तरेणैवैकवाक्यतया पूर्वसूत्रस्थ"वन उपसङ्ख्यानम्" इति वार्तिकेन विहितरुत्वे तदप्रवृत्तेः ।नच चित्रगवीणामित्यत्रोत्तरपदस्यैकाच्त्वाभावेन एकाजुत्तरपदे ण इत्यस्याप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, टचः समासचरमावयवत्वेनोत्तरपदानवयवत्वात् ।

भैरवी ।

इति सूत्रसत्त्वेऽपि 'द्विनावम्' 'अर्द्धखारम्' इत्यत्र नपुंसकत्वस्य सिद्धिः । समासान्तानां समुदायावयवत्वादेव 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इत्यत्रोत्तरपदग्रहणञ्चरितार्थम् । यत्तु टचः समुदायावयवत्वेऽपि 'कुमति च' इति सूत्रे उत्तरपदेन समासस्याक्षेपो विभक्त्या च प्रकृतेरिति प्रत्यासत्त्योभयोरेकत्वाश्रयेणैकाजुत्तरपदकसमासरूपप्रकृतिकविभक्तेर्ग्रहणमिति नात्र णत्वस्य प्राप्तिः । विभक्तिप्रकृतित्वं ङीबन्तस्य, समासत्वन्तु टजन्तस्येति भेदादिति । तन्न, स्त्रीप्रत्ययरहिते दृष्टानाम्प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टेऽतिदेशेन 'प्रातिपदिकग्रहणे' इति परिभाषया ङीबन्ते सुप्प्रकृतौ समासत्वस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वेनोभयोर्भेदाभावात् । आक्षिप्तस्यार्थस्य शाब्दबोधे मानाभावाच्च ।

नचैवं सति 'कुमति च' इति सूत्रभाष्ये 'माषकुम्भवापेन' इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदकसमासे नित्यणत्वेन न भवितव्यम् , षष्ठीतत्पुरुषे तु प्रातिपदिकान्तेति विकल्पेन भवितव्यमिति प्रतिपादितम् । तच्च प्रत्यासत्त्याश्रयण एव सङ्गच्छते । अन्यथा वैकल्पिकणत्वापवादस्य 'कुमति च' इत्यस्योभयथापि प्राप्तिरिति तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति वाच्यम् । एतस्य भाष्यस्य यथाकथञ्चिदत्र णत्वस्य प्राप्तिरित्यत्र तात्पर्यात् । णत्वन्तु तत्र 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधान्न भ-

भावप्रकाशः ।

नन्वेवमप्यन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वात् 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधः स्यात् । "उत्तरपदत्वे च" इति निषेधस्तु न, प्रत्यासत्त्योत्तरपदस्य कार्यित्व एव तत्प्रवृत्तेः, अपदादिविधाविति पर्युदासेन पदान्तविधावेव तत्सत्त्वाच्च । न चैवमपि "पदव्यवायेऽपि" इत्यस्य सामान्यत्वादनयोर्विशेषत्वात्सुब्विभक्तिविषयलक्ष्यासम्भवापत्तेश्चानयोर्विषये तदप्रवृत्तेरावश्यकत्वेन नात्र दोष इति वाच्यम्, "अतद्धिते" इति वार्त्तिकस्य 'आर्द्रगोमयेण' इत्यादिभाष्योक्तलक्ष्यस्य चासङ्गत्यापत्तेः । समयडादौ तत एव तदप्राप्तया "येन ना" इति न्यायाविषयत्वात्तत्र द्वयोरपि प्रवृत्त्या तल्लक्ष्यासम्भवादनुपदवक्ष्यमाणरीत्या तदन्यतल्लक्ष्याणामपि सम्भवाच्च । यत्तु 'क्षीरपेण' इत्यादौ 'गतिकारक' इति प्राक्सुबुत्पत्तेः समासे निषेधाप्रवृत्त्या तल्लक्ष्यसम्भव इति । तन्न, उक्तरीत्या 'माषकुम्भवापेन' इत्यादावपि सिद्धान्ते सप्तमीसमासेन व्याख्याने निषेधसिध्यभावापत्तेः, वैषम्ये बीजाभावाच्च । तस्मात्तद्विषये तदनित्यत्वं पदत्वं पदत्वयोग्यत्वमित्यनयोरन्यतरदेव शरणमित्यत्र स दुर्वार इति चेत्? न, उक्तवार्त्तिकस्य प्रसज्यप्रतिषेधेन तद्धिताव्यवहितपरकनिमित्तनिमित्तिमध्यस्थपदव्यवधाने निषेधो नेति व्याख्याने "आर्द्रगोमयेण" "अर्धगोमयिणौ" इत्यादिसिद्धावपि 'रम्यविणा' 'हरिकामेण' 'चतुर्बहङ्गेण' इत्याद्यसिद्ध्यापत्तिरेवेति पर्युदासेनोक्तवार्त्तिकैकवाक्यतया तस्य प्रकृतिभिन्नान्याव्यवहितपरकनिमित्तनिमित्तिमध्यस्थपदव्यवधाने निषेध इत्यर्थस्य तत्सिध्यर्थमङ्गीकारात् । व्यवधायकपदस्याव्यवहितप्रकृतिभिन्नान्यपरकत्वे निषेध इति यावत् । तस्य प्रत्ययान्याव्यवहितपरकत्वे स इति निष्कर्षः । उक्तलक्ष्येषु तस्य प्रकृतिभिन्नपरत्वमेव न तदन्यपरत्वमिति न निषेधः । 'चतुर्बहङ्गेण' इत्यत्राप्यङ्गपदस्य व्यवधायकत्वाङ्गीकारे उक्तरीत्यैव तदभावः । बहुचस्तु प्रकृतिभिन्नान्याङ्गशब्दपरत्वेऽपि पदत्वाभावात्तदभावः । 'चित्रगवीणाम्' इत्यत्रापि व्यवधायकगोपदस्य तद्भिन्नङीप्परत्वमेव न तदन्यपरत्वमिति तदभावः । न च "अचः परस्मिन्" इति टचो लोपस्य स्थानिवद्भावः, पूर्वस्मात्परस्याव्यवहितस्यैव ग्रहीष्यमाणत्वात्, 'पूर्वत्रासिद्धीये' इति निषेधाच्च । "तस्य दोषः" इत्यस्य तु णत्वे प्रवृत्तिः, नतु तन्निषेधेऽपि, तावतापि क्षतिविरहाच्च । ध्वनितश्चायमर्थस्तत्रैव भाष्यकृता । तत्र ह्येवमुक्तम् "अतद्धित इति वक्तव्यम्, इह मा भूत्—'आर्द्रगोमयेण' इत्यादि । तत्तर्हि वक्तव्यम्? न वक्तव्यम् । नैव विज्ञायते पदेन व्यवायः पदव्यवाय इति । कथं तर्हि? पदे परतो व्यवायः पदव्यवाय इति" इति । एवञ्च प्रत्याख्यानपक्षे प्रागुक्तलक्ष्येषु णत्वासिध्या तदनुरोधेन यथा वार्त्तिकमते तद्धितत्वमविवक्षयित्वा तादृशनिष्कर्षा-

सरला ।

स्यादेतत्, द्विधुरी, द्विपुरीत्यत्र समासान्तस्य ङीप्सिद्ध्यर्थमुत्तरपदावयवत्वं वाच्यम् । अन्यथाऽकारान्तोत्तरपदत्वाभावेन "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्ट." इति वार्तिकस्याप्रवृत्त्यापत्तेः । ततश्च तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् समासान्तसूत्रस्थ-

भैरवी।

वत्येव। किञ्च पूर्वोक्तप्रत्यासत्त्याश्रयणे बहुचतुरङ्गेणेत्यत्र "विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु" इति बहुचि विभक्तिप्रकृतित्वम्बहुज्विशिष्टस्यैकाजुत्तरपदकसमासत्वञ्चतुरङ्गशब्दस्येति भेदाणत्वं न स्यात्। नन्वेवमप्यन्तर्वर्तिविभक्त्या गोशब्दस्य पदत्वात् 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेध. स्यात्। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्तु वक्तुमशक्य., "अपदादिविधौ" इति पर्युदासबलेन पदान्तविधावेव तस्य निषेधस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारादिति चेत् ? न, 'अतद्धित इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकैकवाक्यतया णत्वाश्रयातिरिक्तो यस्तद्धितभिन्नस्तत्परकपदव्यवाये निषेधस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारात्।

भावप्रकाशः।

ङ्गीकार, तथा तदनुरोधेन भाष्यमतेऽपि पदे परतो व्यवाय· पदात्मक एव, विधिवाक्यैकवाक्यतया भीमसेनादिन्यायेन पदशब्देनात्रोत्तरपदमेव वा गृह्यत इति फलितम्। एवञ्च 'चतुर्बहङ्गेण' इत्यादौ नात्र पक्षेऽपि दोष.। अतएवारम्भप्रत्याख्यानयोस्समफलत्वम्, अन्यथा फलभेदापत्त्या प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैव।

किञ्चोत्तरपदत्वे चेत्यस्य प्रत्याख्यानाय विशिष्टादप्युत्पन्नेऽजादौ स्वादौ परेऽव्यवहितपूर्वसुबन्तस्य 'दधिमेचौ' इत्यादौ षत्वस्य पञ्चमीसमासेन वारणेऽप्यकुत्वाय भत्वाङ्गीकारादत्रापि 'गो' इत्यस्य तथैव तत्त्वात्तदप्राप्ते. सुवचत्वात्। अत एव "लोपः शाकल्यस्य" इति वलोपो न। अन्यथा "प्रत्ययलोप" इत्यस्य नियमार्थत्वेन विशिष्टस्य भत्ववद्वलोपेऽप्राप्तावपि "अचः पर" इति स्थानिवद्भावात्तस्य भत्ववल्लोपो दुर्वार। तस्यानवयवत्वात् "न पदान्त" इत्यस्याप्राप्तिः। "पूर्वत्रासिद्धीये" इति सञ्चारे तु ङीप मत्वा तदापत्तिः। एवञ्चात्र तस्य भत्वमावश्यकम्। तच्च न ङीप मत्वा तेन स्थानिवत्त्वेन टचा व्यवधानात्किन्तु तथैव टचं मत्वा। स्वविधावित्यस्य तु स्वस्य कार्यित्वे एव प्रवृत्तिः। एकदेशविकृतन्यायेन तु न निर्वाहः, तेन टजन्तसमूहपर्याप्तस्य तस्य वान्तसमूहे प्रापणेऽपि गवित्यस्य तत्त्वालाभात्। एवञ्च भत्वात्तदप्राप्तिर्युक्तैव। यदि तु समफलत्वाय तत्प्रत्याख्यानप्रकारोऽप्युत्तरपदस्य कार्यित्वादावेवेति वलोपस्य तत्त्वानिवृत्तेरत्र सौलभ्येप्यत्र णत्वनिषेधे भत्वाप्राप्तिरेवेत्युच्यते, तदा प्रागुक्तनिष्कर्षेणैव तदप्राप्तिरिति केचित्।

वस्तुतस्तु स अयुक्त एव गुरुतरत्वात्। ध्वनितं चेद प्रत्याख्यानोत्तर पुनर्नञ्घटितैतद्वचनं पठता भाष्यकृता। एवञ्च वलोपस्य तत्त्वाद्वार्त्तिकेन प्रत्ययलक्षणनिषेधेन निवृत्तावप्यत्र तदप्राप्तया तदप्राप्तौ निष्कर्ष एव शरणमिति तुल्यम्। भाष्यमते तु तच्छङ्कैव नेति णत्वं सम्यगेवेति बोध्यम्।

अत्र मान्याः—प्रत्यासत्त्या विभक्त्याक्षिप्तप्रकृतेः कवर्गवदुत्तरपदाक्षिप्तसमासरूपाया एव ग्रहणादत्र तत्प्रकृतित्वं ङ्यन्तस्य, समासत्व टजन्तस्येति व्याश्रयत्वाण्णत्वस्यैवाप्राप्तिः। अतएव 'माषकुम्भवापेन' इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदके तस्मिन् "कुमति च" इति नित्यणत्वेन भाव्यं, तत्पूर्वपदके तत्र तु प्रातिपदिकान्तेति वा णत्वेनेति "कुमति च" इति सूत्रभाष्य सङ्गच्छते। अन्यथा वाणत्वापवादकेन नित्यणत्वेनैव कल्पद्वयेऽपि भाव्यमिति तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति।

सरला।

समासपदस्य क्रियमाणा लक्षणा समासार्थकल्प्यमानालौकिकप्रक्रियावाक्यघटके उत्तरपदे भवति। तथा च समासान्ताः इति सूत्रस्य समासार्थकल्प्यमानालौकिकप्रक्रियावाक्यघटकोत्तरपदावयवः समासान्तो भवतीत्यर्थः। द्विधुरी द्विपुरीत्यत्र च ऋक्पूरिति विहित. समासान्तोऽकारः उत्तरपदावयव इति तत्राकारान्तोत्तरपद इत्यस्य प्रवृत्ति. सिध्यति। अत एव "ऋक् च ऋक् च ऋचौ असारूप्यादेकशेषो न स्यात्" इति सरूपसूत्रस्थभाष्य सङ्गच्छते। अन्यथा अप्रत्ययस्य समासावयवत्वेऽपि उत्तरपदानवयवत्वेनोभयोः ऋक्शब्दयोरसारूप्यं न स्यात्। यदि तु उपशरदमित्यादौ समासान्तटच उत्तरपदावयवत्वेऽपि समासावयवत्वाभावेनाव्ययीभावेऽकारान्तत्वाभावात् नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्या इति सूत्रस्याप्रवृत्तौ तदसिद्ध्यापत्तिरित्युच्यते, तर्हि समासान्तस्योभयावयवत्वं स्वीक्रियताम्। तथा च समासार्थकल्प्यमानालौकिकप्रक्रियावाक्यघटकोत्तरपदावयवीभूय समासचरमावयवो भवतीति समासान्तसूत्रस्यार्थः। उपशरदमित्यत्र च टचः समासावयवत्वेनाव्ययीभावेऽकारान्तत्वं सुलभमिति नोक्तदोष

भैरवी ।

अत एव 'रम्यविणा' 'आर्द्रगोमयेण' 'चतुर्बह्वङ्गेण' इत्यत्र णत्वस्य सिद्धिः । आद्ये आङो नांभावे पूर्वस्य विशब्दस्य पदत्वमस्त्येवेति तद्धितभिन्ने तस्मिन्परे सति निषेधाभावाय णत्वाश्रयातिरिक्तेति । द्वितीये मयटो णत्वाश्रयातिरिक्तत्वात्तस्मिन्परे यत्पदं गोशब्दस्तेन व्यवधानेऽपि णत्वसिद्धये तद्धितभिन्नेति । तृतीये बहुचो णत्वाश्रयातिरिक्तो यस्तद्धितभिन्नोऽङ्गशब्दस्तत्परत्वात्तेन व्यवधानेऽपि णत्वसिद्धये पदेति । एवञ्च 'चित्रगवीणाम्' इत्यत्र गोशब्दस्य णत्वाश्रयातिरिक्ततद्धितभिन्नपरत्वाभावाण्णत्वं भवत्येव । नन्वेवमपि 'कुमति च' इति णत्वमित्यनुपपन्नम्, अस्यासिद्धत्वात् 'एकाजुत्तरपदे णः' इत्यस्य प्राप्तेः । 'कुमति च' इति सूत्रस्य 'एकाजुत्तरपदे णः' इति सूत्रापवादत्वं तु वक्तुमशक्यम्, 'चतुरङ्गेण' 'माषकुम्भाणाम्' इत्यत्रैकाजुत्तरपदकत्वाभावेऽपि कवर्गवदुत्तरपदकत्वस्य सत्त्वात्तस्य प्राप्तेरिति येन नाप्राप्तिन्यायस्य विषयाभावादिति चेत्? न, असिद्धत्वस्य कार्यार्थतया यत्र फले विशेषस्तत्रैव तत्प्रवृत्तेः स्वीकारात्। किञ्च प्रतिपदविधित्वेन 'कुमति च' इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न्याय्या । प्रतिपदविधित्वन्निरवकाशत्वे एव बाधप्रयोजकमिति तु न भ्रमितव्यम्, 'अपरशाल' इत्यत्र 'दक्षिणपूर्वा' इत्यत्र चरितार्थस्यापि "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे" इत्यस्य भाष्यकृता प्रत्ययलोपसूत्रे प्रवृत्त्यभावप्रकाशः ।

अत्र गुरुचरणाः—लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्प्रकृतौ समासत्वस्य सत्त्वात्तथाश्रयणेऽपि णत्व भवत्येवेति। इत्थं हि तदाकूतं—सामान्यतो विशेषतो वा तद्ग्रहणे सति लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य तेन ग्रहणं बोध्यम्। अपिना स्वरश्च चेति तदर्थ. । तया स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्रहिते दृष्टाना प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणा विशिष्टेऽपि पर्याप्तत्वमतिदिश्यत इति यावत् । तथा च 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' "नेनूत्सिद्ध" "तृजकाभ्याम्" "यञिञोश्च' "प्रमाणे द्वयसच्'"इत्यादौ यथासामान्यत आक्षिप्तादिप्रातिपदिकग्रहणमेवमत्रापीति विभक्त्युत्पत्त्यर्थ "यदागमा" इति न्यायेन टजन्तस्थितसमासत्वसमानाधिकरणप्रातिपदिकत्वस्यात्र ङयन्ते यथातिदेशः, तथैव णत्वे कार्ये तत्स्थितसमासत्वेऽतिदिष्टे तत्त्वादेव कवर्गवदुत्तरपदकत्वस्यापि लाभात्तत्प्राप्तिर्निर्बाधैव । एतेन तस्याः कथञ्चिद्विशिष्टोपादानविषयत्वादत्र तदभाव इति चिन्त्यमिदमित्यपास्तम् ।

वस्तुतस्तु तन्न्यायाश्रयण कर्त्तुमशक्य "बहुचतुरङ्गेण" इत्यादौ नित्यणत्वानापत्तेः । अतएवापि. प्रयुक्त। भाष्येऽन्त्ये वा णत्वोक्तिस्तु उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वात्तस्य च मध्यमपदत्वानाक्रान्तरूपस्यात्र ग्रहणात्कवर्गवदुत्तरपदकत्वाभावात्तदप्राप्तिबोधिका, न तु तन्न्यायाश्रयणबोधिका । वस्तुतस्तद्भाष्य तत्तत्प्राप्तियोग्यतामात्रबोधक, न तु वस्तुतस्तत्प्राप्तिबोधक "पदव्यवायेऽपि" इत्यस्य जागरूकत्वादिति बोध्यम्। यत्तूक्तभाष्यान्निषेध "उपसर्गादसमासेऽपि" इत्यादेरेव 'प्रावनद्धम्' इत्यादि च लक्ष्यमिति, तन्न, तत्रत्यस्थ 'अतद्धित' इति वार्त्तिकस्य 'आर्द्रगोमयेण' इत्यादिभाष्योक्तोदाहरणासङ्गत्यापत्तेरिति । विभक्ताविति विषयसप्तम्या तत्सम्बन्धि तत्परतो वा यत्कार्यं तत्र कार्यं लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्याग्रहणमित्यर्थिकायाः स्वस्वरनिषेधयुवसम्प्रसारणादिलक्ष्यिकाया 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्ट' इत्यस्यास्तु तत्रापि नाय विषय, ङ्याप्सूत्रे भाष्ये तत्परिभाषापरिगणितदोषेषु तस्याः पाठेन तल्लक्ष्येषु "युवोरनाकौ" इति भाष्योक्तेष्वेव तत्प्रवृत्त्यङ्गीकाराट्टीग्रहणाल्लिङ्गात्तस्या अनित्यत्वेन तन्मूलत्वात्तस्या. स्वातन्त्र्याभावाच्च, तस्या अनित्यत्वे प्यौत्सर्गिकप्रवृत्त्येष्टसिद्धे. । अन्यथेष्टस्थलेऽप्यप्रवृत्त्यापत्तौ निर्विषयतापत्ते. । किञ्च युवोरनेतिसूत्रभाष्यादौ तस्याः परिभाषात्वेन व्यवहारादवश्यमेषा परिभाषाऽनेकफलसिद्ध्यर्थं कार्यत्युक्तेश्च । अतिरिक्तत्वेऽपि यत्र विभक्ते. प्राधान्येनाश्रयण तत्रैव तत्प्रवृत्त्याऽत्र तस्य प्राधान्यात्तदप्रवृत्तेर्निर्विघ्नत्वात् । तच्च प्रत्ययत्वविभ-

सरला ।

इति । तथा च चित्रगवीणामित्यत्रापि टच. समासचरमावयवत्वेऽपि उत्तरपदस्याप्यवयवत्वान्नैकाजुत्तरपदत्वमिति कुमति चेत्येव णत्वमिति ।

अत्रोच्यते, उभयावयवत्वे अन्त.सूत्रस्थभाष्यविरोध. । तत्र हि समासस्यान्तोदात्तत्वमनेन विधीयते उत्तरपदस्य वेति विकल्प्य आद्ये इदप्रथमका इत्यादौ कपोऽन्तोदात्तत्वापत्ति. अन्त्ये

शब्दरत्नम् ।

कप्रमादात् । एवं स्त्रीगवीणामित्येकशेषप्रकरणान्तस्थकैयटप्रयोगेऽपि बोध्यम् । अस्तेरनन्तरे समीपे वेत्यादि भाष्यं त्वनन्तरादिपदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धार्थिका, स्थान-

भैरवी ।

ङ्गीकारात् । यदि निरवकाशत्वे एवेति नियमस्तर्हि 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यस्य सूत्रस्यैव प्रवृत्तिर्वक्तव्या । नतुस्वीयेष्टेरिति शीघ्रोपस्थितिकत्वेन प्रतिपदविधित्वं पूर्वप्रवृत्तौ नियामकं भवत्येव ।

प्रकरणान्तस्थेति । 'त्यदादीनि' इतिसूत्रस्थेत्यर्थः । मूले अनन्तरादिष्विति । आनन्तर्यादिष्वित्यर्थः । ननु यद्यानन्तर्यन्न षष्ठ्यर्थस्तदा 'अस्तेर्भूः' इति सूत्रे षष्ठीमात्रोच्चारणे सन्देहप्रतिपादनपरम् "अस्तेरनन्तरे समीपे वा" इति भाष्यमनुपपन्नमत आह—अस्तेरनन्तर इत्यादि । तन्निरूपितेति । आनन्तर्यनिरूपितो'यः सम्बन्धो निरूपकत्वाश्रयत्वान्यतररूपस्तदर्थिका । अध्याहारेणैव भाष्ययोजना कार्येत्यत्र दृष्टान्तमाह—स्थानपदेति । न च स्थानपदं षष्ठ्यर्थ एवेति एतत्प्रतिपत्तयेऽध्याहारो नावश्यक इति वाच्यम्, 'स्थानेन योगो यस्याः' इति व्यधिकरणपदकबहुव्रीहिप्रदर्शनपरभाष्यात् स्थानरूपः सम्बन्धो न षष्ठ्यर्थः । अन्यथा।स्थानं योगो यस्या इत्येव वदेदित्याशयात् । निपातनात्साधुत्वमिति तूभयथा वक्तव्यमेव । एवञ्च स्थाननिरूपितो यः

भावप्रकाशः ।

क्तित्वसर्वनामस्थानत्व सुप्त्वसम्बुद्धित्वाद्यन्यतमेनेत्यन्यदेतत् । तेन'श्वशुव' इत्यादेः'युवतीः पश्य'इत्यादौ तया वारणपरस्य युवोरनेतिसूत्रभाष्यस्यासंगतिर्न । एतेन "विभक्तौ लिङ्गविशिष्ट" इत्यस्या जागरूकत्वे कथं तत्सञ्चार इत्यपास्तम् । एवञ्च "कुमति च" इति णत्वोक्तिः समञ्जसैवेति मात्सर्यमुत्सार्य विचार्यमार्यैः ।

प्रकरणान्तेति । त्यदादीनीतिसूत्रस्थेत्यर्थः । अन्तसामीप्यात्तस्यापि तत्त्वमिति भावः । एतेन क्षुभ्नादित्वकल्पनया न णत्वम्, तत्र बीज तु कैयटप्रयोग एव । यद्वा, वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषया तन्नेति मन्दोक्तमपास्तम् । मूलाशुद्धेस्तत्रैव तदभावस्यानिश्चयात् । अस्य तत्त्वे स बीजमुत तस्य तत्त्वेऽयमिति विनिगमकाभावात् । अतिप्रसङ्गापत्तेः । तदन्यथानुपपत्त्या तस्य तत्त्वलाभेऽपि प्रयोगस्य भेदेन तेनैतस्य तत्त्वालाभात् । आकृतिगणत्वेऽपि समस्तानां युवादिष्व समस्तानां क्षुभ्नादिष्विति भाष्यसिद्धान्तान्नित्यणत्वेन भाव्यमिति प्रागुक्तभाष्यविरोधापत्तेः न हि व्यवस्थितविभाषासु नित्यत्वव्यवहारः कस्यापि सम्मतः, तासां भाष्ये परिगणनाच्चेति दिक् । खण्डनकृदाद्युक्तमन्त्यपक्षीयमाद्यदूषणमुद्धरन् भाष्याशयमाह—अस्तेरिति । एतेन "अस्तेर्भूः" "उरण् रपरः" इत्यादिभाष्यविरोधाद् व्यस्तप्रयोगोऽपि तत्रानिष्ट इति चिन्त्यमिति जगन्नाथोक्तमप्यपास्तम् । आदिना स्थाने इत्यस्य सङ्ग्रहः । अत एवाग्रे तथोक्तिः । तन्निरूपितेति । अनन्तरादिपदार्थनिरूपितेत्यर्थः । एवमग्रेपि । स च बौद्धैकदेशाधारकस्थित्याश्रयत्वरूप इति भावः । भाष्यरीत्या चरमेऽध्याहारावश्यकता ध्वनयितुं दृष्टान्ततया प्रसक्ततो वा आह—स्थानेत्ति । ननु तस्य तत्त्वाभावात्तथाऽस्तु, स्थानं तु षष्ठ्यर्थ एवेति सिद्धं "षष्ठी स्थाने" इति सूत्रादतः स किमर्थ इति चेत्? न, तृतीयान्तेन सप्तम्यन्तेन वा तेन व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रदर्शकभाष्यात्तस्यापि तत्त्वाभावस्य लाभात् । अन्यथा स्थानं योगः सम्बन्धो यस्या वाच्य इत्येव वक्तुं न्याय्यम् । आवश्यकनिपातनात्साधुत्वमिति तद्भावः । एतेन 'धान्येन धनी' इति-

सरला ।

च अनूच इत्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरुक्ता । नहि समासान्तस्योभयावयवत्वे कपोऽन्तोदात्तत्वापादनं सङ्गच्छते, अन्त्यपक्षेऽपि कपोऽन्तोदात्तत्वस्य सुलभत्वात् । नाऽपि अन्त्यपक्षे अनूच इत्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरापादयितुं शक्यते, अप्रत्ययस्य उत्तरपदावयवत्वेन तत्रान्तोदात्तत्वस्य सुलभत्वात् । एवञ्चैतद्भाष्यप्रामाण्येन गोस्त्रियोरितिसूत्रस्थभाष्याक्षरस्वारस्येन च समासान्तसूत्रस्थसमासपदस्य समासार्थकल्प्यमानप्रक्रियावाक्ये एव लक्षणा न तूत्तरपदपर्यन्तमपि । द्विधुरी द्विपुरीत्यादिलक्ष्याणान्तु "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य" इति समासान्तसूत्रस्थभाष्यात् लिङ्गस्य लौकिकत्वावगतेरकारान्तोत्तरेति शास्त्रप्रवृत्तिं विनाऽपि नासिद्धिः । सरूपसूत्रस्थभाष्यन्तु समासान्तानामुत्तरपदानवयवत्वेऽपि न विरुद्धम् । तद् भाष्यं हि कृतद्वन्द्वानां विभक्तौ परत एकशेष इति पक्षमुपक्रम्य प्रवृत्तम् । ततश्च समासान्तानां समासावयवत्वे तत्प्रागभा-

शब्दरत्नम् ।

पदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धार्थिका वा षष्ठीत्यभिप्रायकम् । अत एव मतुप्सूत्रे कैयटेन 'गावोऽस्य सन्त्यनन्तराः' इत्यर्थे मतुप्शङ्कापरभाष्यव्याख्यावसरे आनन्तर्यमस्त्यर्थवत्प्रकृत्यर्थोपाधिरित्युक्तम्, नतु तस्य षष्ठ्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वमुक्तम् । भाष्यकृता चासामर्थ्यात्तत्र वृत्त्यभाव उक्तः । षष्ठ्यर्थत्वे तु प्रत्ययार्थत्वात्क्वासामर्थ्यम् ।

भैरवी ।

सम्बन्धो निवर्त्यनिवर्तकभावः स एव षष्ठ्यर्थ. । कैयटेनापि स्थाननिमित्तसम्बन्ध इति वदता स्थानरूप. सम्बन्धो न षष्ठ्यर्थ इति ध्वनितमेव । नन्वस्य दृष्टान्तपरतया योजनायां 'वा'शब्दप्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम्, अत्रत्यवाशब्दस्येवार्थकत्वात् । 'व वा यथा तथा साम्ये' इत्यमरात् । एवञ्च 'षष्ठी स्थाने' इति सूत्रपर्यालोचनात्प्राग्वाक्यार्थपर्यवसानायाध्याहारोऽवश्यं कार्य एवेति ध्वनितम् । इत्यभिप्रायकमिति । नतु सामीप्यादिः सम्बन्ध एव षष्ठ्यर्थ इत्यभिप्रायकमिति शेषः । यद्यपि षष्ठ्यर्थसम्बन्धा बहवस्तथापि निर्णयाय 'षष्ठी स्थाने' इति सूत्रम् ।

उक्तार्थे भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह—अत एवेति । सामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावादेवेत्यर्थः । अस्त्यर्थवदिति । यथा वर्तमानकालावच्छिन्नाऽस्त्यर्थस्य सौत्रास्तिपदप्रतिपाद्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावेन प्रकृत्यर्थोपाधित्वं, तथेत्यर्थः । अत्रोपाधिशब्दो विशेषणपरः, प्रकृत्यर्थस्य गोपदार्थस्य विशेषणम् । नच वर्तमानकालावच्छिन्नाऽस्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे गोमानासीदित्यादावनन्वय इति वाच्यम्, तादृशव्यवहारविषये गोमानित्यत्र लक्षणाया अङ्गीकारात् । तत्र गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा इत्यत्र । षष्ठ्यर्थत्वे त्विति । आनन्तर्यस्येत्यादि. । अनन्तरा इति बहु-

भावप्रकाशः ।

वत्तृतीयेत्यपास्तम् । गौरवात्तस्यावश्यकत्वात् सप्तमीपक्षेऽनिर्वाहाच्च । स्थाने योगेत्यस्य स्थाननिमित्तसम्बन्धेत्यर्थं वदता कैयटेनापि ध्वनितमिदम् । एतवघटितसूत्रं पठता पाणिनिनाऽपि सूचितमिदम् । मतुप्सूत्रस्थभाष्यमप्यत्र साधकमिति दिक् ।

सम्बन्धेति । निवर्त्यनिवर्तकभावादिरूपेत्यर्थः । आद्ये वा इवार्थ, अन्त्ये भाष्यीयपक्षविकल्पबोधकः । षष्ठीति । अयम्भाव.—सामान्यश्रुताया अपि तस्या उक्तभाष्याद्विशिष्य शक्ततया हर्यादिवदनेकार्थत्वेऽपि तद्विषयसन्देहस्यासम्भवेन भाष्यकृदकृतत्वेऽप्येतेषामतदर्थत्वात्तथाकरणासङ्गतिरेवेत्यध्याहारावश्यकत्वेऽपि "षष्ठी स्थाने" इत्यस्य प्रागनालोचनमिति तदुपपत्ति.। अत एव तत्प्राप्तया निर्णयोक्तिरग्रे इति । तदाह—त्यभीति । न तु तस्य तत्त्वबोधकमिति भावः । एतेन नानार्थस्थले सर्वत्र शक्तौ सन्देहसम्भवः, नैवमत्र; शक्यार्थस्य प्रागुपस्थित्याऽर्थबोधे निर्बीजाध्याहारेण शङ्कानौचित्यात् । अन्यथा 'घटमानय' इत्युक्ता [illegible]था घटः पटो वेति सा स्यादिति मन्दोक्तिरपास्ता, उक्तयुक्तेः प्राक्शक्यार्थनिर्णयात् । अध्याहारबीजस्योक्तेः घटादिवैषम्यस्यात एव स्पष्टत्वाच्चेति दिक् । एतेन "अस्तेर्भूः" "उरण्रपरः" इत्यादिभाष्यविरोधाद्यस्तप्रयोगोऽपि तत्रानिष्ट इति चिन्त्यमिति जगन्नाथोक्तमप्यपास्तम् । अनन्तरादिष्विति मूल समूलयन्नुक्तार्थे भाष्यादिसंमतिमाह—अत एवेति । तस्य तत्त्वाभावादेवेत्यर्थ. । अस्याग्रिमोक्तद्वयेऽप्यन्वयः । शङ्कापरेति । पञ्चमीसमासे इत्यर्थे या मतुप्शङ्का ततः पर भाष्यं सिद्धान्तभाष्य तद्व्याख्येत्यर्थः । इदमेव ध्वनयितुं वक्ष्यति—भाष्यकृतेति । अस्त्यर्थो वर्त्तमानसत्ता, 'गोमानासीत्' इत्यादेस्तु तथा व्यवहारविषय आसीदित्यादिरर्थ. । उपाधिरिति । तस्य विशेषणमित्यर्थः । अत एवानन्तरा इत्युक्तिः अन्यथाऽनन्तरमित्येव वदेत् । षष्ठ्यर्थत्वेनेति । अन्यत्र स्वीक्रियमाणेनेति शेषः । तथा च स्वीकारस्य हेतुत्वं प्रकृतप्रत्ययार्थत्वे फलति । एवमग्रेऽपि । एतेनान्यतरवैयर्थ्यमित्यपास्तम् । चासामर्थ्यात्—'सापेक्षम्' इति न्यायात् । वृत्तिपदेन मतुप् ग्राह्यः । क्वेति । न क्वापीत्यर्थ । कथमपि

सरला ।

गस्य सरूपस्य न विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वम्, यच्च विभक्त्यव्यवहितपूर्वं न तत्सरूपमिति असारूप्यादित्युक्तम् ।

प्रकृत्यर्थोपाधिरि.त । तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रेऽस्तिपद प्रकृतिविशेषणम् । विभक्तिप्रतिरूपकं विद्य-

शब्दरत्नम् ।

तस्माद्यत्र षष्ठ्यन्तमात्रप्रयोगे आनन्तर्यादिप्रतीतिस्तत्रानन्तरादिपदाध्याहार एव बोध्य· । तत्रास्तिग्रहणाभावे तस्यान्यफलकत्वे वा सूत्रानुपात्तास्त्यर्थान्तर्भावेण मत्वर्थीयवद्बहुव्रीहिवच्च

भैरवी ।

वचनान्तोपादानेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वं स्पष्टमेव । एवञ्च सापेक्षमसमर्थवदिति न्यायेन तत्रासामर्थ्यम् । उपसंहरति—तस्मादिति । यत्र गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किञ्चित् इत्यत्र । आनन्तर्यादिप्रतीति—आनन्तर्यनिरूपितसम्बन्धप्रतीति. ।

उक्तार्थे प्रमाणान्तरमपि दर्शयितुमनन्तरादिष्विति ग्रन्थमवतारयति—तत्रेत्यादि । तत्र-मतुब्विधायकसूत्रे । यथा बहुव्रीहिसमासे वर्त्तमानकालावच्छिन्नाऽस्त्यर्थान्तर्भावस्तथा शब्दशक्तिस्वभावान्मतुबन्तादपि भविष्यतीति नैतत्प्रयोजनमिति भावः । नन्वनर्थकमेवास्त्वित्यत आह—अन्यफलकत्वे वेति । सूत्रकारस्याज्ञानकल्पनापेक्षयाऽन्यफलकत्वकल्पनमेव वरमिति भाव· । अन्यत्फलम्-अस्तिमानिति । अत्र हि सत्ताकर्तृधनवाचकोऽस्तिशब्दोऽव्ययं, तस्यास्तिसामानाधिकरण्याभावान्मतुप्प्रत्ययो न प्राप्तस्तदर्थमेतदस्तिग्रहणमिति भावः । सूत्रानुपात्तेति । यथा शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्च भवति तथेति वैपरीत्ये दृष्टान्तः ।

भावप्रकाशः ।

तस्यासम्भवादिति भाव· । तथा चानन्तरा इति नैव वदेदिति बोध्यम् । एतेनेदं भाष्य समीपादिपदयुक्तवाक्याभिप्राय न तस्य तत्त्वाभावपरमिति मन्दोक्तमपास्तम् । एवमपि तत्र पक्षे तस्य दुष्परिहरत्वेन भाष्यासङ्गतेर्दुष्परिहरत्वात् । अन्त्यपक्षे तु तदुक्तद्वितीयदूषणमुद्धरन् उपसहरति—तस्मादिति । उक्तहेतोरित्यर्थः । यत्रेति । गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किञ्चिदित्यादिसमर्थसूत्रभाष्यादिप्रयोगे इत्यर्थः । मात्रशब्देन प्रकृतसमीपादिपदमात्रव्यावृत्ति , प्रकरणाद्यभावे इति शेष. । एतेन षष्ठ्यर्थत्वनिवृत्ति· । अतो ल्रित्यत्रान्तशब्द एव तद्वाचीति भाव । एतेन "अतो ल्रा" इत्यत्र सूत्रकृता "षष्ठी शेषे" इत्यत्र त्वया चाङ्गीकृतमिति मन्दोक्तमपास्तम् , उक्तहेतो , तदङ्गीकारस्य खपुष्पायमाणत्वाच्च । अनन्तरादिष्वित्यस्य मौलस्य निर्मूलत्वमपाकर्तुं तत्रैव प्रमाणानि भाष्याद्यन्तराण्याह—तत्रेत्यादिना । तत्र मतुप्सूत्रे बहुव्रीहाविव शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वर्त्तमानसत्तान्तर्भावमसम्भवेन दृष्टफलाभावात्तदभाव इति भावः । सम्भवति दृष्टेतिन्यायावलम्बनेनाह—तस्यान्येति । अस्तीत्यस्य 'अस्तिमान्' इत्यत्र सत्ताश्रयधनाद्यर्थकास्तिशब्दस्याव्ययत्वेन प्रातिपदिकत्वेऽपि अस्तीत्यत एव सर्वप्रतीतेरव्यभिचारेणास्त्यसामानाधिकरण्यादप्राप्तमतुप्सिद्धिफलकत्वे इत्यर्थ । अनुपात्तेति । तथात्वेन तदनुपात्तत्यर्थ । मत्वर्थीयवदिति । यथा स ततस्तदन्तर्भावेण भवतीत्यर्थ. । एवमग्रेऽपि । ननु नाय दृष्टान्त उचितस्तथात्वेऽपि तस्यैका क्रियेति न्यायेन तत्पदोत्तरमनुक्तथाऽस्येत्यनन्तरमुक्त्या चैतत्फलस्यापि तन्त्रेण वक्तु शक्यत्वेनानन्तर्यादेरिव सर्वथाऽनुपादानाभावेन वैषम्यान्मतुब्विधावपि बहुव्रीहिदृष्टान्तेनैवास्तीत्यस्य खण्डनेन तद्दृष्टान्तस्यैवौचित्याच्चेत्यत आह—बहुव्रीहिवच्चेति । अत्र तु तदनुपादान स्पष्टमेव। अतएव पार्थक्येन दृष्टान्तोक्ति. । अतएव च यथासङ्ख्य नेति भाव । यत्त्वाद्ये तथात्वेन दृष्टान्तवैधर्म्यण तथा व्याख्यानेऽपि नान्त्ये तथा व्याख्यान युक्तम् , तत्र तदन्तर्भावस्य मतुप्सूत्रभाष्यकैयटयोरुक्तत्वात् । तत्र हि तद्धितार्थद्विग्वपेक्षया 'पञ्चगु ' इत्यादौ बहुव्रीहेरन्तरङ्गत्वमुक्तम् । तत्रास्तिग्रहणेन विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य तद्धितार्थत्वादस्यथापेक्षा द्विगो , षष्ठ्यर्थमात्रापेक्षस्तु बहुव्रीहिरिति सत्तायुक्तपञ्चगवी-

सरला ।

मानवाचकमव्ययमिदम् । विद्यमानवाचकप्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे वा मतुप्प्रत्ययो भवतीत्यर्थ इति तद्भाव. ।

अस्तिग्रहणाऽभावे इति । मतुप्सूत्रेऽस्तिग्रहणं न कार्यं, 'न पदार्थ. सत्ता व्यभिचरति' इति गोशब्देन सत्ताया अपि प्रतीतेर्न तद्व्यभिचार ।

अन्यफलकत्वे वेति । तत्सूत्रे हि यथा प्रथमान्तान्मतुप्प्रत्ययो भवति तथा अस्तिपदस्याप्रथमान्तत्वेऽपि अस्तिमानित्यादौ मतुप्प्रत्ययार्थमस्तिग्रहणमिति तद्भाव ।

वृत्त्यादिः प्रतीयते । अत एवानन्तरादिषु न समासोऽनभिधानादिति स्पष्टमाकरे । किं बहुना 'ब्राह्मणस्य कम्बलः' 'चित्रा गावोऽस्य' इति व्यस्तप्रयोगोऽपि तत्रानिष्टः ।

शब्दरत्नम् । ॐ शमस्तु

तथाभूतानन्तर्याद्यर्थान्तर्भावेण 'चित्रा गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा' इत्याद्यर्थे बहुव्रीहिमत्वर्थीयौ न भवतोऽनभिधानादिति मतुप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अनन्तरादेरिदमर्थत्वे "तस्येदम्" (पा० सू० ४।३।१२०) इति शैषिकोऽप्यनभिधानान्नेति "तस्येदम्" इत्यत्र भाष्ये । तदुक्तम्—अनन्तरादिषु न समासोऽनभिधानादिति स्पष्टमाकर इति । तत्र समासग्रहणं तद्धितवृत्तेरप्युपलक्षणम् । अनन्तरादिशब्दैः षष्ठीतत्पुरुषादिस्तु भवत्येव । 'ग्रामकूप' 'गङ्गातीरम्' इत्यादौ समीप एवावयवत्वारोपेण समासः । स्पष्टा चेयं रीतिः ।

भैरवी ।

तथाभूतेति । सूत्रानुपात्तेत्यर्थः । उक्तार्थे प्रमाणान्तरमप्याह—अनन्तरादेरिति । तदुक्तम्—तदेतत्सर्वम्मनसि निधायोक्तम् । नन्वेवमनन्तरशब्देन षष्ठीतत्पुरुषोऽपि न स्यादत आह—अनन्तरादिशब्दैरिति । असामर्थ्यस्य वृत्त्यभावप्रयोजकस्य तत्राभावादिति भावः । नन्वेवं 'ग्रामकूप' इत्यादिव्यवहारस्य कथमुपपत्तिरत आह—ग्रामकूप इत्यादि । यद्वा ग्रामशब्दः शालासमुदाये वर्तते तत्राप्ययं व्यवहार एवमेवोपपाद्यः । आनन्तर्यस्य षष्ठ्यर्थत्वमभ्युपेत्याप्याह—

भावप्रकाशः ।

सम्बन्धेऽन्तरङ्गत्वात्स एव, न द्विगुरिति कैयटः । एवञ्च साधर्म्येऽयं दृष्टान्तः । अत एव पार्थक्येन दृष्टान्तोक्तिरिति, तत्र तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वात् । अत एव "तस्माद्द्विगोस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति तदुत्तरभाष्यप्रतीकमादायोपाध्यनुक्तावपि स्वाभाव्यादुभयोरस्त्यर्थविषयत्वेनान्तरङ्गत्वाभावाद्विशेषविहितेन द्विगुना बहुव्रीहेर्बाधात्ततो मतुबादेर्निषेधो वाच्य इति सिद्धान्तरीत्या कैयटो व्याख्यत् । अत एव मत्वर्थे बहुव्रीहिरेति सङ्गच्छते । वस्तुतः 'पञ्चकपालः' इत्यादौ चरितार्थसमानाश्रयद्विगोरेव बहुव्रीहिणा परत्वाद्बाध इति विशेषेत्यादिमात्रकैयटोक्तिश्चिन्त्या । भाष्यन्तु सर्वमेकदेश्युक्तिरेव । एतेनार्थकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् । तथा दृष्टान्तोक्तेराशयोऽप्युक्त एवेति वैधर्म्ये एवायं दृष्टान्त इति गुरुचरणानामाकूतम् । तथाभूतेति । सर्वथा सूत्रानुपात्तेत्यर्थः । अनभिधानादिति । तद्वृत्तितस्तत्प्रतीत्यभावात्तौ तदन्तर्भावेण सर्वथा न भवत इत्यर्थः । आशयस्तु प्रागुक्त एव । तदुक्तमिति । प्रागुक्तं सर्वं मनसि निधाय स्वकल्पितवाक्येनैवमुक्तमित्यर्थः, न तु निर्मूलं न वा भाष्याद्युक्तमनुकृतमिति भावः । अनन्तरादिषु—आनन्तर्यादिषु । आदिना सामीप्यसङ्ग्रहः । एतेनादिपदं भवन्मते व्यर्थमिति मन्दोक्तमपास्तम् । कैयटसङ्ग्रहायाह—आकरे इति । उक्तभाष्यादिष्वित्यर्थः । न चास्य बहुव्रीहिमात्रविषयकत्वेन न यथाश्रुतत्वं प्रकृतसूत्रस्थैकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धमिति भाष्यकैयटविरोधापत्तेश्चेति पूर्वपक्ष्युक्तं युक्तमेवेति वाच्यम्, सङ्कोचे मानाभावादनभिधानरूपसाधकयुक्तेस्तुल्यत्वाद्भाष्यस्यान्याशयकत्वेन कैयटस्य चिन्त्यत्वाच्च । तद् ध्वनयन्नाह—तत्रेति । उक्तमौलवाक्ये इत्यर्थः । वृत्तेरपीति । तथा-चाधिकसङ्ग्राहकमपि तत्, न तु स्वस्यैव सङ्कोचकमुक्तभाष्यादेरिति भावः । अनन्तरेति । अनभिधानरूपयुक्तेरसत्त्वात् । अत एव स्नानानन्तरमित्यादिप्रयोगसङ्गतिरिति भावः । नन्वेवमप्युक्तयुक्त्या 'ग्रामकूप' इत्यादि न स्यादत आह—ग्रामेति । 'ग्रामो लब्धः' इत्यादौ तथैव बोधात्ससीमके सारण्यके वृत्त्याऽत्र निर्वाहादाह—गङ्गेति । अत्रापि सयोगेनानिर्वाहादाह—आदाविति । तेनाक्षधुरन्तस्समासः शिदित्यादिसङ्ग्रहः । आद्ये कैयटोक्तिस्तु चिन्त्यैव । अन्त्ये "ध्वसोरेद्धा" इति सूत्रस्थ भाष्यं गमकम् । एवञ्च 'अक्षधूः'

सरला ।

समीपे एवावयवत्वारोपेणेति । वस्तुतस्तु "ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः" इति भाष्यात् ससीमकस्य सारण्यकस्य सजनस्य शालासमुदायस्य ग्रामशब्दवाच्यत्वेन ग्रामकूपे तदवयवत्वमक्षतमेवेति नारोपापेक्षा । एवं गङ्गातीरमित्यादावपि गङ्गापदस्य भाद्रकृष्णचतुर्दश्या संभावितजलाधारदेशवाचकत्वेन तदवयवत्वं तीरेऽक्षतमिति तत्रापि नारोपापेक्षा ।

शब्दरत्नम् ।

"मपर्यन्तस्य" (पा० सू० ७।२।९१) इति सूत्रे कैयटे। किं च हस्य लित्यर्थे "हल विलेखने' इति धातोर्लस्येत्त्वापत्तिः । न च फलाभाव., 'देवदत्त हल्' इत्यादौ ङित्त्वं-सामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपवल्लित्त्वसामर्थ्यात्प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावेऽपि लित्स्वरस्यैव फलत्वं

भैरवी ।

किञ्चेति । आपत्तिरिति । नचेयमापत्तिर्हलन्त्यमिति सूत्रावृत्तावपि समानैवेति वाच्यम्, धात्ववयवलकारस्योपदेशेऽन्त्यत्वाभावादिति भावः । इत्त्वापत्तिरिति । तथाच लोपः स्यादिति भावः । अत एव "लोपश्च बलवत्तरः" इति भाष्ये उक्तम् । अणादिसंज्ञाशब्देषु लोपस्तु न, आदिरन्त्येनेति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् अन्त्येनेत्यस्येदन्त्यसदृशेनेत्यर्थस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

नचेत्संज्ञाया लोपातिरिक्तमपि फलमनुबन्धा अनेकान्ता इति पक्षे 'अभ्र आँ अटितः' इत्यत्रेट्प्रतिषेधरूपं दृष्टमिति वाच्यम्, अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वात् । लोपस्य फलत्वेऽपि तदतिरिक्तं फलं नास्तीति शङ्कां निराकुरुते—नचेत्यादिना । फलाभावः-लोपातिरिक्तफलाभावः । समाधत्ते—देवदत्तेति । हलिति क्विबन्तम्, देवदत्तेति सम्बोधनम्, अस्तीति शेषः । लित्त्वसामर्थ्यादिति । व्यञ्जनस्य या इत्संज्ञा तस्य लोप एव फलमिति तु न, तथात्वे व्यञ्जनानुच्चारणस्यैव सुकरत्वात् । किन्तु फलान्तरमपि । तच्च फलं "लिति" इत्येतत्प्र-

भावप्रकाशः ।

इत्यादावगत्या तथैव भाष्यादिप्रामाण्यादिति मान्योक्त प्राचामनुरोधेनेति बोध्यम् । एतेन शिशिरर्तुसमीपपौषचैत्रमासावित्याद्यर्थकः "शैशिरौ मासौ परिहाय" इत्यापस्तम्बप्रयोगोऽपि व्याख्यातः । शिष्टसमाचारात् ज्यौतिषसवादाच्चैवमेव तस्य व्याख्यान युक्तम् । एवमेव 'उत्तमं च नैदाघम्' इत्यत्र श्रावणो विवक्षितः । अत एवोत्तमपदस्वारस्यम् । एतेन माघफाल्गुनाषाढपर यथाश्रुत सुदर्शनादिकृत व्याख्यानमपास्तम् । एवञ्च तत्र समासपद तद्धितस्याप्युपलक्षणमिति निर्दुष्टमेव । एतेन 'ग्रामस्य नदी' इत्यादौ तत्प्रतीतिः प्रसिद्धैवेति खण्डनकृदुक्तमपास्तम् । अनेकान्तपक्षे सर्वत्रैवेषा गतिः । यथैवं सति न दोषस्तथान्यत्र स्पष्टम् । इयं रीतिः क्व दृष्टेत्यत आह—स्पष्टेति । तत्र हि परिग्रहण किमित्याशङ्क्य नद्यन्तं मर्यादान्तं वा चैत्रस्य क्षेत्रमित्यादावन्तशब्दस्य यथाक्रमं मर्यादाभिविध्योर्दृष्टत्वादन्त्यमात्रग्रहणार्थं तदिति उक्त्वा सर्वत्रैवान्तशब्दः सह तेन वर्त्तते, आद्ये तु नद्याः क्षेत्रत्वासम्भवात्प्राङ् नद्या इति गम्यत इति तद्व्यर्थमित्याद्युक्तं भाष्ये । तत्र सर्वत्रैवेति प्रतीकमादायासम्भवापेक्षतया व्याख्यायान्ये त्वाहु.—सर्वत्रैवान्तशब्दोऽवयववाची कस्यचिन्मुख्य तत्त्वं, कस्यचित्सामीप्यादुपचरितमित्याशयेनेदं भाष्यम् । ततश्च तस्य तत्त्वान्मपर्यन्तस्यादेशलाभान्नार्थः परिणेत्याद्युक्तम् । तेन "अतो ल्रान्त" इत्यत्र मुख्यावयवे सामीप्योपचरितावयवे वेति तद्भाष्यार्थ इति न तद्विरोध इति तद्भावः ।

तदाह—कैयट इति । ननु 'ब्राह्मणकम्बलः' इत्यादितस्तथाबोधाभावमूलकेनोक्तभाष्यादिप्रतिपादितानभिधानेन तदर्थे ते प्रयोगा नेष्टाः सन्तु, ग्रामकूपादौ तु तथा प्रतीतेरस्तु तथा । अत एव शिदित्यादि-न चेदक्षधुरन्त इत्यादि-सूत्रभाष्यप्रयोगा अपि स्वरसतः सङ्गच्छन्ते । अनन्तरादिष्विति तु उक्तभाष्याद्यनुरोधेन काचित्कानिष्टस्थलाशयकमिति न विरोधः। अस्तु वा तत्तथैव । उभयथापि प्रकृते इष्टसिद्धिरेवेति लाघवमेवेत्यत आह—किञ्चेति । हस्येति । हावयवल् इति हसमीपल् इति वार्थ इत्यर्थः । धातोर्लस्येत्त्वेति । न च सिद्धान्ते आवृत्तसूत्रेऽप्ययं दोष इति वाच्यम्, धातोरुपदेशे ऽपि लस्य तत्रान्त्यत्वाभावात् । तथा च नान्तरीयकत्वाल्लोपः स्यात्तयोर्व्याप्यव्यापकभावात् इत्सञ्ज्ञाप्रकरणोत्तरमित्परामर्शकतत्पदयुक्त "तस्य लोपः" इति सूत्रेण तयोर्जन्यजनकभावबोधनाच्चेति भावः । नन्वत्र लोपान्यफलाभावेनेत्संज्ञायास्तन्मात्रफलत्वाभावेन लकारोच्चारणसामर्थ्यात्तदभावेन च नेत्त्वापत्तिः—यत्तु लकारपरित्राणार्थाकारोच्चारणसामर्थ्यादपि नेत्संज्ञालोपाविति । तन्न, तस्योच्चारणार्थतया चारितार्थ्यात्,-इत्याशयेनाह—नच फलेति । लोपतदन्यफलयोरभाव इत्यर्थः । उक्तरीत्यैव समाधत्ते—देवदत्तेति । सम्बोधनमिदम् । हलेति । लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् । प्रत्ययादिति । लितः प्रत्ययत्वाभावात् । न चाफलत्वात्सैव नेति न सामर्थ्यम्,

द्वितीयेऽपि संयोगान्तलोपो दुर्लभः, यणः प्रतिषेधारम्भात्। तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि "झलो झलि" (पा०सू० ८।२।२६) इत्यतो झल्ग्रहणमपकृष्य संयोगान्तस्य झलो लोपविधानाच्च। किं च पदार्थबोधं विना वाक्यार्थबोधासम्भवेन हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागेतत्सूत्रार्थाबोधे प्रसक्ते तदुद्धारार्थोऽयं यत्नः। अस्यां चावस्थायां हल्शब्दार्थाप्रसिद्धौ द्वन्द्व एव दुर्लभः सहविवक्षाया असम्भवात्। तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम्।

शब्दरत्नम्।

वक्तुं शक्यमित्यपि बोध्यम्। यद्यपि "हलसीरात्" (पा० सू० ४।३।१२४) इति निर्देशेन तस्य नेत्त्वमिति कल्पयितुं शक्यम्। तथापि ज्ञापकस्वीकारापेक्षया सूत्रावृत्तिरेव लघीयसीति दिक्।

झलो लोपेति। सौत्रलोपाश्रयणे तु मूलोक्तमेव लघु। असम्भवादिति।

भैरवी।

वृत्तिरूपमेव लकारस्थले स्वीकार्यम्। एवञ्च प्रकृतोदाहरणे प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावान्न प्राप्नोतीति तत्सामर्थ्याद्भवतीति भावः। ननु "हलसीरात्" इति निर्देशेन लकारस्य लोपाभावे इत्त्वमपि न भविष्यति, प्रतियोगितासम्बन्धेन लोपस्येत्त्वव्यापकतया व्यापकाभावे व्याप्याभावस्य न्याय्यत्वादित्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति। लघीयसीति। कण्ठताल्वादिव्यापारगौरवापेक्षया मनोव्यापारगौरवमधिकमिति भावः।

मूलोक्तं—सम्पूर्णसूत्रावृत्तिरूपम्। ननु "कर्मवत्कर्मणा" इति सूत्रे "व्यत्ययो बहुलम्

भावप्रकाशः।

दृष्टान्तेपि तथात्वापत्तेः। तत्रैकाङ्गवैकल्येऽपि फलमस्तीति चेदत्रापि तुल्यम्। एतदर्थमेव दृष्टान्तोक्तिरिति भावः। लित्स्वरस्यैवेति। तकाराकारस्येति भावः। फलत्वं वक्तुं शक्यत्वादित्यपि बोध्यमिति पाठः। अन्यस्तु लेखकप्रमादात्। सोऽपि योज्य इत्याग्रहे तु देवदत्तेत्यतो यत इत्यादिः। इत्यपीति फलत्वपदोत्तरं योज्यमितिरत्रापि। यद्वा हल्पदार्थाज्ञानेनार्थद्वयासमर्पकत्वेन तन्त्रैकशेषान्यतरासम्भवोऽपिना समुच्चीयते। यद्वा किञ्चेत्यस्य दोषसमुच्चायकत्वेऽप्यपि. ज्ञानसमुच्चये। एवमग्रेपि सर्वत्र। अतोऽत्र न दोषशङ्कालेशोऽपि। एवञ्च नान्तरीयकत्वाल्लोपेन 'देवदत्त ह' इत्येव प्रयोगः स्यादिति भावः। धातुनिर्देशस्योक्तरीत्या चारितार्थ्यादाह—हलेति। नेत्त्वमिति। तेन लोपाभावद्वाराभावेन फलाभावाद्व्यापकाभावेन व्याप्याभावस्यावश्यकत्वाच्चेत्त्वमपि नेत्यर्थः। यत्रेत्संज्ञा तत्र तद्व्यापकलोपद्वारैव कार्यमित्यन्यत्र स्पष्टम्। एवञ्च नात्रपक्षे दोष इति भावः। ज्ञापकेति। उक्तनिर्देशरूपज्ञापकेत्यर्थः। लघीयसी—अत्यन्तं लघुभूता। नहि वर्णाभिव्यक्तिजनककण्ठाद्यभिघातगौरवमेवादर्त्तव्यं न ज्ञानजनकमनोव्यापारगौरवमिति राजाज्ञाऽस्ति। तथा च सम्पूर्णसूत्रतो लघुत्वत एकदेशतन्त्राद्यङ्गीकारवदादौ लस्येत्त्वापत्तिस्ततो निदशानुपपत्तिस्ततस्तदभावकल्पनमिति महागौरवात्ततो लघुतरत्वात्सूत्रावृत्तिरेवोचितेति भावः। एवेनोपदेशे इदन्त्यम् अच् अनुनासिक इति सूत्रत्रयं "हलन्त्यम्" इत्यत्र योगविभाग इत्यादितत्परिहारकपक्षाणा निवृत्तिः। तद् ध्वनयन्नाह—दिगिति।

झलो लोपेति। नन्वेवमपि "अमो मश्" इति सूत्रभाष्याद्वाक्यभेदावश्यकत्वेनात्रेष्टसिद्धिरेवेति चेत्? न, तथासत्यपि तस्य यणभिन्नविषयत्वस्य "सयोगान्तस्य" इति सूत्रोक्तभाष्यादावश्यकत्वात्। अन्यथा मिथस्तयोर्विरोधो दुष्परिहर एव। नचैवमप्यन्त्यपक्षेऽनिस्तारः। तदा भाष्यवार्त्तिकस्वारस्येनेदृशलक्ष्याणामनभिधानात्। अन्यथा फलभेदापत्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव। विसर्जनीयविधायकसूत्रे कार्यकालपक्षेऽपि तत्परिहारस्य भाष्ये दूषितत्वाच्च। एतेनान्त्यपक्षे तत्सम्भव इति जगन्नाथरत्नाकरोक्तमपास्तम्। तद् ध्वनयन्नाह—सौत्रेति। मूलोक्तमेवेति। सम्पूर्णसूत्रावृत्तिरूपमेवेत्यर्थः। एवः पूर्ववत्। "एकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धम्" इतिभाष्य-

सरला।

झलो लोपेतीति। "संयोगान्तस्य लोपः" इति सूत्रे "झलो झलि" इत्यतो झल इति पदमपकृष्य वा-

शब्दरत्नम् ।

नच "आद्यन्तौ टकितौ (पा०सू०१।१।४६) इत्यादौ यथासङ्ख्यमन्वयेऽपि प्रथमतः साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयमात्रेण सहविवक्षामाश्रित्य यथा द्वन्द्वसाधुत्वं तथेहापि प्रथमतो लकारो हल्पदवाच्यश्चेदिति सामान्यतो बोधं कल्पितमादाय द्वन्द्वसाधुत्वं, ततो

भैरवी ।

लिङयाशिष्यङ्" इति संहितापाठेन द्विलकारको निर्देश, एकस्य लकारस्य संयोगान्तलोप इति प्रतिपादितमन्यत्र, तदुपपत्तये "संयोगान्तस्य" इति सूत्रे सम्बध्यमानमपि झल्ग्रहणं वाक्यभेदेन सम्बध्यते, तेन क्वचिदझलोऽपि लोपो भविष्यति । अत एव "अमो मश" इति सूत्रस्थशकारप्रत्याख्यानपरभाष्यस्याप्युपपत्तिः । तत्र हि—शकाराभावे मकारस्य मकारादेशे प्रयोजनं नास्तीति सर्वादेशो भविष्यतीति दूषणे दत्ते मकारस्य मकारादेशोऽनुस्वारबाधनार्थो भविष्यतीति दूषणे परेण दत्ते एवन्तर्हि द्विमकारको निर्देशः करिष्यते इत्युक्तम् । अत्र द्विमकारक इति प्रतीकमुपादाय "एकस्य मकारस्य संयोगान्तलोप करिष्यते" इति कैयटेनोक्तम् । एवञ्च न लकारस्य संयोगान्तलोपानुपपत्तिरित्यत आह मूले—किञ्चेति । अथ यत्न इति । हल् च ल् चेति द्वन्द्वकल्पनारूपो यत्न इत्यर्थः । अस्या चावस्थायाम्—हल्पदार्थाज्ञानावस्थायाम् ।

सहविवक्षाया असम्भवाभिधानमसङ्गतमित्याशयिकामाशङ्क्य निरस्यति—नचेत्यादिना । यथासख्यमन्वयेऽपीति ।अस्य लक्ष्यसंस्कारवेलायामित्यादिः । साहित्यावच्छिन्न इति । आद्यन्तसमूहे साहित्यावच्छिन्नस्य टित्कित्समूहस्य अन्वयः । समानविभक्तिकतया अभेदान्वयः । वक्ष्यमाणरीत्या इतरेतरयोगेऽपि समूहस्य विशेष्यत्वमिति भावः । हल्पदवाच्यश्चेति । यथा अज्ञं प्रति 'नागरं भक्षय' इत्युक्ते नागरपदवाच्य कश्चन पदार्थः स्यादिति सामान्यतो बोधः प्रथमतो जायते, ततो नागरपदवाच्यः क इति विशेषजिज्ञासा भवति तथेति । कल्पितमिति । सूत्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या कल्पितमित्यर्थः । एतेन सहविवक्षासम्भवो दर्शितः । तत—सामान्य-

भावप्रकाश ।

स्याप्ययमेवार्थः । कैयटस्तुचिन्त्य एवेति स्पष्टमन्यत्रेति भावः । लघु—लघीयः । ननु मूले द्वन्द्वप्रयोक्तुस्तदसम्भव उक्तः, स चायुक्त इति खण्डनकृदादिराह—नचेति । आदिना "तस्थस्थमिपाम्" इत्यादिसङ्ग्रहः। अन्वयेऽपीति । लक्ष्यसस्कारकवाक्यार्थबोधवेलायामिति शेषः । तथा च तथान्वयवत्तस्या अप्यभावात्कथं द्वन्द्व इति भावः । प्रथमतः—उक्तबोधात्प्राक्, एवमग्रेऽपि । इतरेतरद्वन्द्वे साहित्यं विशेषणमिति तन्मतेनाह—साहित्यावच्छिन्न इति । मुख्यमते तु साहित्ये साहित्यान्वयेति बोध्यम्। अन्वयेति। नामार्थयोरिति व्युत्पत्त्या कल्पितेनाभेदान्वयमात्रेणेत्यर्थः । मात्रपदेनान्वयस्य लक्ष्यासंस्कारकस्य कल्पने तस्या न वास्तवत्वमिति ध्वनयति पूर्वपक्षी । अस्य सहविवक्षात्वे हेतुत्वेनान्वयः । एवञ्च तदानीं वक्तुः सहितबोधेच्छायाः सत्त्व श्रोतुरपि तथव ज्ञानद्वयमिति भावः । इहापीति । हलन्त्यमित्यत्रापीत्यर्थः । यद्यपि हल् च ल् चेत्येव द्वन्द्ववाक्यप्रयोगस्तथापि पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानित्याह—लकार इति । अस्य बोधस्य द्वन्द्वसाधुत्वाद्यर्थकत्वात्तत्र चानुपयुक्तत्वान्नान्त्यत्वनिवेशः । एकत्रान्वयसूचनायेत्पदोल्लेखः। स च "सञ्ज्ञापरिभाषम्" इत्यादिवदिति भावः । सामान्य इति । हल्पदवाच्यत्वेन स कश्चिदित्यर्थः । हलिति सुबन्तश्रवणेन तत्र पदत्वग्रहे पद्यत इति व्युत्पत्त्या सामान्यतोऽर्थधीहेतुत्वस्य ग्रहे तुल्यवित्तिवेद्यतया तद्वाच्यत्वस्याप्यर्थमात्रे ग्रह इति भावः। ननु शक्तिग्रहस्य व्यवहाराधीनत्वेनैव तदभावात्कथमेतदत आह—कल्पितमिति । सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या । सहेत्यादिः, अनेनावास्तवत्वं तस्याशे ध्वनितम् । एवञ्च हल्पदार्थज्ञानस्य प्रागुभयोरपि सत्त्वात्तादृशसहविवक्षायाः सत्त्वेनात्र द्वन्द्वः सुलभ इति भावः। द्वन्द्वसाधुत्वं तत् । अपिना इत्पदार्थसमुच्चयः । नन्वेवमस्य वैयर्थ्यापत्तिरेवांशे इति दृष्टान्तवैषम्यमत आह—तत इति । उक्तरीत्या द्वन्द्वसाधनोत्तरमित्यर्थः । विशेषेति । "नहि निर्विशेषं सामान्य

सरला ।

क्यभेदेन संयोगान्तं यत्पद तदन्तस्य लोप. स्यात् , झलन्तो यः संयोग तदन्त यत्पद तदन्तस्य लोपः स्या-

शब्दरत्नम् ।

विशेषजिज्ञासायाम् "आदिरन्त्येन" इत्येकवाक्यतया विशेषतो वाक्यार्थो लक्ष्यसंस्कारकः । किं च, सहविवक्षा—सह वक्तुं वक्तुरिच्छा, सा च सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्ततः पूर्वमपि हल्पदार्थज्ञानादक्षतैव, बोद्धृबोधस्तु क्रमेणैवेति वाच्यम्, "आद्यन्तौ" (पा० सू० १।१।४६) इत्यादौ यथासङ्ख्यसूत्रारम्भसामर्थ्येन तथा साधुत्वाङ्गीकारेऽप्यन्यप्रकारेण

भैरवी ।

तो बोधानन्तरम् । विशेषजिज्ञासायामिति । निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावेन ।कारणस्य सामान्यज्ञानस्य वृत्तत्वाद्विशेषजिज्ञासा भवत्येवेति भाव । ननु पृथग्वाक्यार्थबोधे किं साधकमत आह—आदिरन्त्येनेति । विशेषतः–हल्त्वादिना विशेषरूपेण । वाक्यार्थः–वाक्यार्थबोधः । एतेन सूत्रस्य सार्थक्यं द्वन्द्वस्य चोपपत्तिः कृता । श्रोतुर्हल्पदार्थस्य ज्ञानाभावेऽपि वक्तुः पाणिनेस्तज्ज्ञानमस्त्येव । अन्यथा वाक्यप्रयोगमेव न कुर्यात्, यत्नं प्रति इच्छायाः कारणत्वात्तादृशी सहविवक्षा सम्भवति । ततः पूर्वम्—आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रप्रणयनात्प्राक् । हल्पदार्थज्ञानात्—हकारादिलकारान्तस्य हल्पदार्थत्वेन ज्ञानात् । क्रमेण—प्राग्लकारस्येत्त्वेन ज्ञानं ततो हल्पदार्थत्वेन ज्ञानं ततो हल्पदवाच्य इदिति ज्ञानमिति क्रमेण । समाधत्ते—आद्यन्तावित्यादि । सूत्रारम्भसामर्थ्येनेति । यत्र न द्वन्द्वस्तत्र, यथा लोके—

"शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जय रञ्जय भञ्जय" ।

भावप्रकाश ।

भवति" इति न्यायेन सामान्यज्ञानस्य विशेषजिज्ञासाहेतुत्वात् । अन्यथा वयर्थ्यमेवास्य स्यादिति भाव । तत्रेष्टबोधाय गमकमाह—आदिरिति । उक्तबोधेनैतत्पदार्थज्ञानस्य सत्त्वेनास्यार्थज्ञानस्य सत्त्वादिति भावः । विशेषत इति । हादिहान्तवर्णाना हल्त्वेनेत्यर्थः । वाक्यार्थः–तद्बोध आशिकः, पुनस्तस्यानुपयोगात्तावन्मात्रस्यैव श्रवणाच्च । संस्कारक इति । एवञ्च द्वन्द्वोपपत्तिर्नास्यांशे वैयर्थ्यं नाप्यन्योन्याश्रय इति भावः । ननु न सहविवक्षा शब्दार्थः, किन्तु वक्तुः सहवक्तुमिच्छा तस्याश्च "आद्यन्तौ" इत्यादौ वक्तुस्तयोः प्रत्येकं ज्ञानेनोभयत्र सत्त्वेनादोषेऽप्यत्र हल्ज्ञानाभावेन तदभावाद् द्वन्द्वाप्राप्तिरिति दृष्टान्तवैषम्यमिष्टासिद्धिश्च, इत्यतः तत्साम्यं द्रढयन्निष्टसिद्धिमन्यथा प्रतिपादयति—किञ्चेति । वक्ता चास्य शास्त्रस्य पाणिनिरेवेत्याह—सा चेति । तादृगिच्छा चेत्यर्थ । सूत्रेति । "आदिरन्त्येन" इति सूत्रप्रणयनेनेत्यर्थः । यत्तु "हलन्त्यम्" इति सूत्रप्रणयनेनेति व्याचख्यौ । तन्न, तस्य यत्किञ्चिदर्थकत्वेनापि सार्थक्यापत्ते. । तत पूर्वमपि—उक्तसूत्रार्थबोधात्प्रागपि । हल्पदार्थेति । हादिहान्ताना हल्त्वेनेत्यर्थः । नन्वेवमपि सूत्रवैयर्थ्यं श्रोतुस्तथाज्ञानाभावेनेष्टार्थासिद्धेरत आह—बोद्धृबोध इति । तेषामुक्तसहविवक्षाभावे प्राक् लस्येत्सञ्ज्ञाबोधस्तत आदिरन्त्येनेत्यस्य ततो हलन्त्यमित्यस्येत्येव क्रमेणेत्यर्थः । एव. सहबोधव्यवच्छेदे । एवञ्चोभयथापि तस्याः सत्त्वेनासम्भवादिति मूलमयुक्तमेवेति तस्य भाव । नन्वेवमपि दृष्टान्तवैषम्यम्, तथाहि, तत्र पाणिनेस्तयोस्तत्तद्रूपेण समुदितरूपेण च ज्ञान तत्सूत्रार्थबोधात्प्रागस्त्येव, तज्ज्ञानस्य तच्छास्त्रासाध्यत्वात् । अतोऽन्त्यान्वयेन तत्सत्त्वाद्वक्तुर्द्वन्द्वप्रयोगः साधुरेव । श्रोतुरपि प्राक् तत एव तत्सत्त्वेन तच्छ्रवणेन तथैव बोधः । न च पाणिनेर्द्वैविध्येन बोधेऽपि श्रोतुस्तथा बोधाभावादस्य च लक्ष्यासंस्कारकत्वात्सूत्रवयर्थ्यमेवेति वाच्यम्, यथासङ्ख्यसूत्रबलात्पार्ष्णिकतथाबोधेनादोषात्, अत्र तु न तथा द्वयोरेतत्सूत्रार्थबोधात्प्राक् तदज्ञानात् तस्यतच्छास्त्रसाध्यत्वात्सामान्यतो ज्ञानकल्पनायां मानाभावाच्च, सूत्रस्य यत्किञ्चिदर्थकतया सिद्धान्तरीत्या वा सार्थक्याच्च । यत्रानुपपत्तिस्तदन्यगमकाभावाच्चेति । अतस्तद्दृष्टान्तेनात्र तत्साधुत्वोपपादन तस्यायुक्तमेवेति गूढाशयेन समाधत्ते—आद्यन्ताविति । सूत्रारम्भेति । अत्र शास्त्रेऽसम्भवाल्लोकादौ स्थानाख्यलौकिकप्रमाणादेव सिद्धेस्तस्य वैयर्थ्यमिति भावः । तथा–सत्यपीति शेष । पार्ष्णिकयथासख्यान्वयेऽपीत्यर्थ. । अङ्गीकारेऽपीति । तथान्वयेनेत्यादिः । तत्सामर्थ्यात्तथान्वयेऽपि समूहान्वयरूपेणेत्यर्थः । यद्वा, तथा तेन

सरला ।

दित्यर्थद्वय क्रियते । अन्त्ययोगकरणसामर्थ्याच्च पूर्वस्य क्वाचित्कत्व ज्ञाप्यते । तेन इष्टस्थले एव पूर्वयोगस्य

शब्दरत्नम् ।

तस्य साधुत्वकल्पने मानाभावात् । किं च, श्रोतॄणां सह बोधो भवत्वितीच्छया सह वक्तुमिच्छाया एव सहविवक्षात्वेन श्रोतॄणामपि सहबोध एवोचितः । तादृशेच्छया तेषां तादृशबोधाजनकशब्दप्रयोगे तु पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तिः । मुखनयनं पश्येत्यादौ तु न दोषः,

भैरवी ।

इत्यत्र स्थानाख्यलौकिकप्रमाणेनान्वयबोधो भवति, तथा शास्त्रेऽपि भविष्यतीति यथासङ्ख्यसूत्रं न तदर्थं, किन्तु द्वन्द्वार्थमेव । लोके यथा द्वन्द्वनिर्देशे यथासङ्ख्यं न प्रतीयते तथा शास्त्रेऽपि न स्यात् । अत एव "अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्ते न ज्ञायते कस्याजाधनं कस्यावयः" इति भाष्ये उक्तम् । अतस्तथाऽन्वयबोधार्थं पूर्वोक्तरीत्या यथासङ्ख्यसूत्रसहायेनास्तु साधुत्वमिति भावः । अन्यप्रकारेण—श्रोतुर्वक्तुश्च प्रथमतः सामान्यतः, ततः श्रोतुः प्रथमतो लत्वेन, ततो हल्पदवाच्यत्वेनेति य उक्तः प्रकारस्ततोऽन्यप्रकारेण । अयम्भावः—प्रकृते यथासंख्यसूत्रविषयताया अभावाच्छ्रोतुर्द्वन्द्वस्य साधुत्वज्ञानं, ततः प्राथमिको बोधश्चान्योन्याश्रयान्न सम्भवतीति पूर्वपक्ष्युक्तसहविवक्षापदार्थोऽसम्भवदुक्तिक इत्याह—किञ्चेत्यादिना । श्रोतृसम्बन्धिसहबोधकर्तृकसत्तेच्छा सहविवक्षा, सा कदा सम्भवति यदा श्रोतुः सह बोधः स्यात्, तथाऽत्र तु न सम्भवत्यन्योन्याश्रयादिति सहविवक्षैव नास्तीति कल्पनीयम् । ननु पाणिनेस्तादृशी इच्छा कल्प्यतामत आह—तादृशेच्छयेति । भ्रान्तत्वापत्तिरिति । इच्छाम्प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य कारणतया श्रोतृसमवेतं सहज्ज्ञानं मदिष्टसाधनमिति ज्ञानं पूर्वं पाणिनेः कल्पनीयम् । श्रोतुस्तु सहज्ज्ञानं न भवतीति पाणिनिसमवेतस्य ज्ञानस्य सहबोधविशेष्यकत्वावच्छिन्नश्रोतृसमवेतत्वप्रकारकस्य भ्रमात्मकत्वेन पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तिरित्यर्थः । तादृशबोधाजनकेति सहबोधाजनकेत्यर्थः । ननु लोके यः पुरुषोऽन्यतरविषयकज्ञानवान् नतूभयविषयकज्ञानवांस्तम्प्रति 'मुखनयनम्पश्य' इति प्रयोगो दृश्यते तथाऽत्रापि भविष्यतीत्यत आह—मुखनयनमिति ।

भावप्रकाशः ।

प्रकारेण । अयम्भावः—यद्यपि समासत उपस्थितिरेकैव तथापि तत्सूत्रारम्भसामर्थ्येनात्र शास्त्रे लाघवेन द्वन्द्वनिर्देशेऽपि प्रत्येकान्वयबोधतात्पर्येण तथान्वयबोधकपृथग्वाक्यकल्पनया बोधो न ततः प्राक् । अन्यथा साहित्ये द्वन्द्वविधानात्क्रमान्वयो न स्यात् । एव च तत्सूत्रद्वन्द्वनिर्दिष्टयोस्तथान्वयेनापि द्वन्द्वस्य साधुत्वं बोधयति स्वशास्त्रे । एवञ्च प्राक् ततः पदार्थोपस्थितावप्यतात्पर्यविषयत्वान्न समूहान्वयबोधस्तथा तत्पदात् । तेन लोके आद्यन्तौ वर्णानां विप्रशूद्रौ लोचनाधरकृताहृतरागेत्यादौ न द्वन्द्वस्य साधुत्वमिति । अन्यप्रकारेणेति । एकस्य तत्पदवाच्यत्वेनान्यस्य लत्वेन ज्ञानमिति रूपेणेत्यर्थः । तस्य—द्वन्द्वस्य । एवमाद्य दूषणमुक्त्वा त्वदुक्तद्विविधोऽपि सहविवक्षापदार्थो नेति ध्वनयितुम् "आदिरन्त्येन" इति सूत्रमेव तत्र मानमितिशङ्कां दूरीकर्तुं चाद्यसाधारणम् । द्वितीये तदाह—किञ्च श्रोतॄणामिति । श्रोतृसम्बन्धिसहबोधकर्तृकभवनेच्छाहेतुकवक्तृसम्बन्धिसहकथनेच्छाया इत्यर्थः । एवेनोक्तयोर्व्यावृत्तिः । सहविवक्षात्वेन—तच्छब्दार्थत्वेन । श्रोतॄणामपीति । द्वन्द्वप्रयोगेण श्रोतुः सहबोधस्यैव वक्तृतात्पर्यविषयत्वस्य निर्णयात् । अन्यथा तान्प्रति वक्तुं द्वन्द्वप्रयोगो वृथा स्यादिति भावः । अपिर्वक्तृसमुच्चये । सहबोध इति । सहबोध एवेत्यर्थः । एवेन क्रमसामान्यबोधयोर्व्यावृत्तिः । एवञ्च दृष्टान्ते न दोषः । अत्र तु अन्योन्याश्रयग्रस्तत्वाद् बाधितः स इति भावः । नन्वेवमपि श्रोतुर्हल्पदार्थाज्ञानेन तथा सहबोधासम्भवेनात्र क्रमेणैव बोधोऽस्त्वत आह—तादृशेच्छेति । उक्तरूपेच्छयेत्यर्थः । द्वन्द्वप्रयोगान्यथानुपपत्त्या तस्या आवश्यकत्वादिति भावः । तेषाम्—श्रोतॄणाम् । तादृशबोधेति । हल्पदार्थाज्ञानात्तथा सहबोधाजनकहलन्त्यमिति शब्दप्रयोगे त्वित्यर्थः । तान्प्रतीति शेषः । भ्रान्तत्वेति । श्रोतृनिष्ठहल्पदार्थाज्ञानस्य तस्य ज्ञानेऽज्ञानेपि भ्रान्तत्वापत्तिरित्यर्थः । एतेनादौ विशेषाज्ञानात्पाणिनेः सामान्यज्ञानम् । किञ्च श्रोतुर्द्वन्द्वोपपत्त्यर्थं क्रमेण बोधात्तदावश्यकं वक्तुस्तथात्वेऽपीत्यपास्तम्,

सरला ।

प्रवृत्तिरिति तत्र वार्तिकैकवाक्यतया यणतिरिक्ते एव अच्छब्दे तत्प्रवृत्तिरिति । अत एव "ङे प्रथमयोरम्" इत्यत्र

शब्दरत्नम् ।

उभयज्ञत्वेन ज्ञातं प्रत्येव तादृशशब्दप्रयोगात् । तेन रूपेण ज्ञानं भ्रमः प्रमा वेत्यन्यदेतत् । किं च, पाणिनेः पूर्वं हल्पदार्थज्ञानेऽपि तदभिप्रायेण न प्रयोगः । अन्यथा व्याख्यातृपरम्परावगतवक्तृतात्पर्यानुपपत्त्या "लट् स्मे" (पा०सू० ३।२।११८) इति सूत्रस्थकैयटोक्त-

भैरवी ।

पूर्वपक्ष्युक्तसहविवक्षापदार्थमभ्युपगम्यापि दूषणमाह—किञ्च पाणिनेरिति । हल्पदार्थज्ञानेऽपि आदिरन्त्येनेति सूत्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या हल्पदार्थज्ञानेऽपि । तदभिप्रायेण—हल्पदार्थज्ञानतात्पर्येण । न प्रयोगः—न हलिति प्रयोगः । अन्यथा—तादृशतात्पर्यकल्पने । व्याख्यात्रिति । पाणिनिप्रभृतयो ये व्याख्यातारस्तेषां परम्परयाऽवगतं यत्तात्पर्यन्तदन्यथानुपपत्त्येति समुदितार्थः । लट् स्म इत्यादिलक्षणाया अनुमानस्य च हेतुसद्भावात् "लट् स्मे" सूत्रे यथा कैयटेन लक्षणोक्ता तथेहापि भविष्यति । "लट् स्मे" इति सूत्रे वार्तिककृता "स्मपुरा भूतमात्रे, न स्मपुराऽनद्यतने" इति वार्तिकं पठितम् । तत्र स्मपुरेत्याकारकसूत्राभावादन्यथानुपपत्त्या प्रथमवार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यामाद्यन्ताभ्यां 'लट् स्मे' 'अपरोक्षे च' 'न नौ पृष्टप्रतिवचने' 'नन्वोर्विभाषा' 'पुरि लुङ् चास्मे' इति पञ्चसूत्री लक्ष्यत इत्युक्तम् । तत्र लक्षणायाम्मानन्तु यदि लक्षणा न स्यात्तदा प्रथमवार्तिकेन 'लट् स्मे' 'अपरोक्षे च' 'पुरि लुङ्' इति सूत्रत्रयस्य भूतमात्रे प्रवृत्तिर्बोधिता तस्यैवाद्यतननिषेधप्रतिपादनद्वाराऽनद्यतने विधानप्रतिपादने भूतविशेषे विधानमिति लभ्यते । ततश्च भूतमात्रे इत्यनेन सामान्येन विधानेन विरोधः प्राप्नोति । यदा तु प्रथमवार्तिके लक्षणा तदा पञ्चसूत्र्या भूतमात्रे प्रवृत्तिर्बोधिता । तथा च 'लट् स्मे' 'अपरोक्षे च'

भावप्रकाशः ।

भ्रान्तत्वापत्तेः । श्रोतुस्तदुपपत्तेरनावश्यकत्वाच्च, ततः कस्यापि सामान्यतोऽबोधाच्चेति दिक् । ननु द्वन्द्वप्रयोगेण श्रोतुः सह बोधस्यैव वक्तृतात्पर्यविषयत्वमित्ययुक्तम्, मुखनयनं पश्येत्यादावन्यतराज्ञानवतोऽन्यतरस्यैव बोधेन तादृग्वक्तृतात्पर्यविघातादिति खण्डनकारोक्तं मुख्यदूषणं खण्डयति—मुखेति । दोष इति । द्वन्द्वासाधुत्वरूप इत्यर्थः । उभयज्ञत्वप्रकारकज्ञानविषयश्रोतारं प्रत्येव 'मुखनयनम्' इत्यादिद्वन्द्वप्रयोगादिति हेत्वर्थः । एवेनान्यतरज्ञत्वेन ज्ञातव्यावृत्तिः । एवञ्च दैवादागतस्य तदज्ञानवतः कस्यचित्सहबोधासम्भवेऽपि तादृशस्योद्देश्यस्य श्रोतुः सहबोधस्यैव सत्त्वेन तस्याःसत्त्वात् न तात्पर्यविघातः । भ्रमे तु श्रोतुर्न कस्यापि बोधः । अत्र तु न कश्चिदपि इतः प्रागुभयज्ञ इति विशेषः । अत एव तुः प्रयुक्तः । एतेन पाणिनेर्हल्पदार्थप्रसिद्धेस्तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वेन वक्तुमिच्छा सहविवक्षा । वक्ता च स एवेति कुतस्तदसम्भवः । बोद्धॄणां यद्यपि द्वन्द्वघटकहल्पदार्थाज्ञानाद् द्वन्द्वार्थबोधो दुर्लभस्तथापि लेरसंज्ञाया तेन प्रत्याहारे हल्पदार्थसिद्ध्या तदर्थबोधोपपत्तिः । नहि तेषामप्यादौ तज्ज्ञानमावश्यकमिति नियमोऽस्ति, यतस्तदसम्भवेन द्वन्द्वोऽनुपपन्नः स्यादिति रत्नकाराद्युक्तमपास्तम् । तत्प्रमाया हेतुत्वे कथमन्यत्र प्रयोगोऽत आह—तेनेति । उभयज्ञत्वेनेत्यर्थः । तथा च भ्रमप्रमासाधारणज्ञानत्वेन हेतुत्वं लोकसिद्धमिति भावः । एवञ्च तदसम्भवादिति उक्तिर्युक्तैवेति बोध्यम् । ननु नायं सहविवक्षापदार्थः, धातोरिति सूत्राक्षरतोऽलाभात् । अतस्तदुक्ततादृशतामभ्युपेत्याप्यन्त्ये दूषणमाह—किञ्च पाणिनेरिति । अप्यन्तं व्याख्यातम् । तदभिप्रायेति । ज्ञातहल्पदार्थतात्पर्येण न हलिति द्वन्द्वप्रयोग इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—अन्यथेत्याद्यापत्तेरित्यन्तेन । अन्यथा—तत्तात्पर्येण तत्प्रयोगाङ्गीकारे । व्याख्यात्रिति । पाणिन्यादयो ये व्याख्यातारस्तेषां या परम्परा शिष्यप्रशिष्यरूपा

सरला ।

मकारप्रश्लेषपरभाष्य संगच्छते । एतेन वाक्यभेदात्पूर्वयोगस्याझल्यपि प्रवृत्तिरिति प्रकृतेऽपि लकारलोपस्य सुलभत्वेन चिन्त्यमिदमित्यपास्तम् । वस्तुतस्तु व्यत्ययो बहुलल्ँलिङ्याशिष्यङिति लकारप्रश्लेषपरभाष्यप्रामाण्यात् लकारातिरिक्तो यो यण् तदतिरिक्तेऽझलि प्रवृत्तिरित्यस्यावश्यं वाच्यतया लकारे संयोगान्तलोपस्य सुलभत्वेन चिन्त्यमिदम् ।

मूले सहविवक्षाया असम्भवादिति । एकरूपावच्छिन्नस्यैकरूपावच्छिन्ने एकरूपसंसर्गेणान्वयः

शब्दरत्नम् ।

रीत्या लक्षणया, तन्त्रान्तरीयप्रथमादिव्यवहारेण प्रथमादिपदानामिव शक्त्यनुमानाद्वा ततः श्रोतॄणां बोधसम्भवेनेतरेतराश्रयस्यैवाभावेन तदाशङ्का—लश्चेतिवक्तव्यमित्यादिसमाधीनपरभाष्यासङ्गत्यापत्तेः । न चैवमजादिव्यवहारस्यापि लक्षणादिनैवोपपत्तौ "आदिरन्त्येन"

भैरवी ।

'पुरि लुङ्' इति सूत्रत्रयस्याद्यतनभूतेऽपि प्रवृत्तिः प्राप्ता, सा द्वितीयवार्तिकेन प्रतिषिध्यते । 'न नौ पृष्टप्रतिवचने' 'नन्वोर्विभाषा' इत्यनयोस्तु भूतमात्रे प्रवृत्तिरिति सिध्यति । एवञ्च तत्रत्यभाष्यप्रवर्त्तकबलेन प्रथमवार्तिके लक्षणा यथाऽस्ति तथेहापि हकारादिलकारान्तसूत्रसमुदायघटकतत्तत्सूत्रान्त्ये लक्षणाऽङ्गीकार्या । अन्त्यपदञ्च तादृशे तात्पर्यग्राहकं भविष्यति 'गभीरायां नद्यां घोष' इत्यत्र यथा नद्यामित्यस्य गभीरनदीतीराभिन्नाधिकरणप्रतिपादकत्वे गभीरायामिति तात्पर्यग्राहकं तद्वत् । लक्षणयेति तृतीयान्तस्य बोधसम्भवेनेत्यत्रान्वयः ।

शक्त्या निर्वाहे लक्षणाया अनौचित्यमित्यभिप्रायेणाह—तन्त्रान्तरीयेत्यादि । यथा तन्त्रान्तरं स्वौजस् इति प्रथमा, अमौट्शसिति द्वितीया, इत्यादि उक्तम्, तेनैवात्र शास्त्रे प्रथमाद्वितीयापदार्थग्रहस्तद्वत् । अनुमानादिति । हल्पदं हकारादिषु शक्तं हकारादिबोधतात्पर्येण

भावप्रकाशः ।

तयाऽवगत ज्ञात यद्वक्तृतात्पर्य तदन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । इयञ्च लक्षणाया शक्त्यनुमाने वा हेतुः । ननु तथापि जघन्ये लक्षणेति मीमासकसिद्धान्तात् तत्रैव विरोधोपस्थितेश्चान्त्यपदे एव तस्या औचित्यमत आह—लट् स्म इति । कैयटोक्तरीत्या तद्वत् । अय भावः—तत्र हि "स्म पुरा भूतमात्रे" "न स्मपुराऽद्यतने" इति वार्तिकद्वय पठितम् । तत्र कैयट —तत्राद्ये स्मपुराशब्दाभ्यामाद्यन्ताभ्या "लट् स्मे, अपरोक्षे च, ननौ पृष्टप्रतिवचने, नन्वोर्विभाषा, पुरि लुङ् चास्मे" इति पञ्चसूत्री लक्ष्यते । अन्यथा आद्ये भूतमात्रे स्मविधानात्तस्यैव चाद्यतननिषेधद्वारा तद्विशेषप्रतिपादने तात्पर्येण निषेधादेकत्र "लट् स्मे, अपरोक्षे च, पुरि लुङ् चास्मे" इति सूत्रत्रयविषये एकस्य भूतमात्रविधि–अद्यतननिषेधयोरत्यन्तविरोधादसम्भवदुक्तिकतोपपत्तिः । तदयमर्थः—उक्तसूत्रत्रयेणानद्यतने भूते प्रत्ययः, "ननौ पृष्ट" "नन्वोर्विभाषा" इतिसूत्रद्वयेन भूतमात्रे प्रत्ययः, अन्त्ये लक्षणौचित्येऽपि लक्ष्यानुरोधादग्रिमभाष्याच्चाद्ये ऽव सेति । एवमत्राप्याद्यन्ताभ्या हकारलकाराभ्यामुक्तहेतोर्लक्ष्यानुरोधादन्त्यपदसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या च हादयो लक्ष्यन्ते । तदवच्छेदक च तद्वाच्यवाच्यघटितत्वं तत्सवर्णघटितत्व तत्तद्व्यक्तित्व वेत्यन्यदेतत् । तथा च स सिद्धान्तो न स्वीक्रियत इति । लक्षणा च शक्त्यनुमानवद्बोधसम्भवे हेतुः । क्वचिदावश्यकशक्त्यनुमित्या निर्वाहे लक्षणा न युक्तेत्याह—तन्त्रान्तरीयेति । वस्तुतः शक्त्यभावेन समुदायस्य शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाऽसम्भवः । उभयोर्लक्षणाङ्गीकारे तु गौरवमत आह—तन्त्रान्तरीयेति । शास्त्रान्तरीयेत्यर्थः । स्वौजसित्यादि प्रतित्रिकमिति भावः । ननु तात्पर्यानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वस्य सर्वतन्त्रप्रसिद्धत्वादस्तु तया सा, शक्तिबीजत्वस्य तु कस्याप्यनभिमतत्वात्कथं तया तदनुमानमत आह—प्रथमादीति । अयम्भावः—यद्यप्येवं तथापि पूर्वव्याकरणेषु प्रतित्रिक संज्ञायाः कृतत्वात्तदनुरोधेनोक्तहेतोः प्रातिपदिकार्थत्यादिषु प्रथमादिपदाना यथा तत्र शक्तिकल्पनमेवमत्रापि तेषु हादिहान्तान्स्वरूपेण पठित्वा हल्सञ्ज्ञायाः कृतत्वात्तदनुरोधेनोक्तहेतोस्तेषु तस्य तत्कल्पनमिति । ततः–तत्तात्पर्यकहल्शब्दप्रयोगमात्रात् । तदाशङ्का–इतरेतराश्रयाशङ्का । आदिना एकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धमित्यस्य परिग्रहः । परेति । एतदुभयपरेत्यर्थः । एवञ्च तत्परिहारार्थं तवापि प्राक् तादृश हल्पदार्थज्ञानमाश्रित्य कथञ्चित्सहविवक्षया द्वन्द्वसाधनप्रयासो विफल आपद्येतेति भावः । एतेन सूत्रमते वर्णवत्प्रसिद्ध एव हल्पदार्थ इति मन्दोक्तमपास्तम् । चैवं–तत्र लक्षणाद्यङ्गीकारे । लक्षणादिनेति । उक्तप्रकारलक्षणादिनेत्यर्थः ।

सरला ।

सहविवक्षा । यथा धवखदिरौ छिन्धीति । अत्र साहित्यावच्छिन्नस्य धवखदिर इत्यस्य एकरूपावच्छिन्ने छिदधात्वर्थच्छेदने कर्मत्वसंसर्गेणान्वय इति तत्र सहविवक्षा । प्रकृते तु हल्शब्दस्यार्थज्ञानाभावेन तदर्थस्यैकरूपावच्छिन्नत्वज्ञान, तस्य चैकरूपसंसर्गेण एकरूपावच्छिन्नेऽन्वयज्ञानञ्च दुःशकमिति । कुठारेण धवं

शब्दरत्नम् ।

(पा०सू०१।१।७१) इति सूत्रवैयर्थ्यम्, क्वचिल्लक्षणादिना बोध इति सर्वत्र लक्षणाद्याश्रयणमेवेति नियमाभावात्। "नासूया कर्त्तव्या यत्रानुगमः क्रियते" इति "पङ्क्तिविंशति" (पा०सू०५।१।५९) इति सूत्रे भाष्योक्तेः। तस्मात्करिष्यमाणशक्तिग्रहोपायकपदस्य तदभिप्रायेणाचार्यस्य पूर्वमप्रयोग इत्येव कल्पना ज्यायसी। ध्वनितश्चायमर्थो "नाऽऽज्झलौ" (पा० सू० १।१।१०) इति सूत्रेऽष्टादशानां ग्रहणाभावाय "वर्णानामुपदेशस्तावत्, उप-

भैरवी ।

पाणिन्युच्चरितत्वादित्यनुमानादित्यर्थः। एवम्—अनुपदोक्तरीत्या लक्षणायाः शक्त्यनुमानस्य वाऽङ्गीकारे। नियमाभावादिति। व्याकरणस्य शक्तिग्राहकत्वसिद्धान्तस्यैवमेवोपपत्तिरिति भाव.। नासूयेति। प्रकृतिप्रत्यययोरानन्त्येन शब्दानां साधुत्वज्ञानं न सम्भवति। तत्र केषाञ्चिच्छब्दानां साधुत्वमाचार्येण प्रतिपादितम् "पङ्क्तिविंशति" इत्यादिना। शब्दानामानन्त्यात्सर्वेषां तन्न सम्भवतीति तथा न कृतम्। नह्येतावताऽऽचार्यस्य दोष इति। उपसंहरति–तस्मादिति। करिष्यमाणेति। करिष्यमाण. शक्तिग्रहोपायो यस्य तादृशं यत्पदं तस्य। तदभिप्रायेण—प्रागज्ञातार्थाभिप्रायेण। आचार्यस्य—पाणिने.। पूर्वम्—शक्तिग्रहोपायात्पूर्वम्। अस्मिन्नर्थे साधकान्तरमप्याह—ध्वनित इत्यादिना। अस्य भाष्येणापीत्यत्रान्वय.। ग्रहणाभावायेति। अच्पदेने-

भावप्रकाशः ।

आदिना शक्तिसग्रहः। एवमग्रेऽपि। एव. स्पष्टार्थः वैयर्थ्यपदोत्तर वा योज्यः। क्वचित्–हल्पदे। इतिर्हेतौ। सर्वत्र–अजादिपदेष्वपि। तत्र हेतुमाह—नासूयेति। भाष्यकृतो वार्तिककृतं प्रत्युक्तिः। तत्र हि "विंशत्यादयः सप्रकृतिप्रत्यया निपात्यन्ते" इत्युक्त्वा तत्र दोषानुक्त्वा "अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु"–इत्युक्तम्। तेन पूर्वकल्पस्य दुष्टत्वाद्वाशब्दस्तद्व्यर्थे। तत्र प्रकृतिप्रत्यययोरनुगमाभावेऽप्यर्थाभिधानात्ते यथा व्युत्पन्ना., एवमेतेऽपि सङ्ख्याया सङ्ख्येये च स्वभावतः पृथक् प्रयुक्ता हर्यादिवदनेकार्था इति न फलं तस्येति तद्भावः। ततः सूत्र समर्थयन्भाष्यकृत् 'सहस्र गवा' 'सहस्र गावः' इत्यादिप्रयोगदर्शनात्तेषामपि शुक्लादिवद् गुणिनि यौगिकत्वमेव। नहि सख्यानिरपेक्ष सख्येयबोधकत्व तेषां, येन त्वदभीष्टरूढत्व स्यादिति न तद्दृष्टान्तेन सूत्रप्रत्याख्यानसम्भवः। तर्हि तत्रापि सूत्रमावश्यकमितिशङ्कानिरासायोक्तवान् नासूयेति। प्रकृतिप्रत्यययोरनुगम विना मन्दबुद्धीनामननुग्रहात्। अननुगमस्य दोषत्वेऽपि नाचार्यस्य सः, सर्वशब्दानुगमस्यानन्त्येन कर्त्तुमशक्यत्वाद्दिक्प्रदर्शनार्थमत्र कृतानुगमोऽपि न तस्य सः तद्विषयेषु विंशत्यादिष्वर्थविशेषानिश्चयस्य स्वप्रज्ञापराधजन्यत्वेन तस्यानपराधत्वादिति तद्भावः। तदाह—भाष्योक्तेरिति। परिष्कृतमुपसहरति—तस्मादिति। उक्तभाष्यासङ्गतेरित्यर्थः। करिष्येति। करिष्यमाणः, नतु कृतः क्रियमाणोऽकरिष्यमाणो वा शक्तेर्ग्रहस्योपायो यस्य तस्य पदस्येत्यर्थः। तदभिप्रायेणेति। प्राक्ज्ञातार्थाभिप्रायेणेत्यर्थः। पूर्वम्—तादृशशक्तिग्रहोपायज्ञानात्पूर्वम्। एतेन वस्तुतो बोद्धृणामपि न तदनुपपत्तिः, भाविनी हल्पदार्थप्रसिद्धिमादाय पदार्थद्वयस्यैकबुद्ध्युपारूढत्वमात्रेण तदुपपत्तेरिति रत्नाकरमन्दाद्युक्तमपास्तम्। उक्तेऽर्थे हेत्वन्तरमप्याह—ध्वनित इत्यादिभाष्येणापीत्यन्तेन। अष्टादशानामिति। तदादीनामित्यर्थः। तेनेकारेण शग्रहणादिसंग्रहः। अत एवान्तेऽष्टादशादीनामिति वक्ष्यति। उपदेश इति।

सरला ।

छिन्धि इत्यत्र तद्वारणाय एकरूपसंसर्गेणेति। धव खदिर च छिन्धि इत्यत्र तद्वारणाय एकरूपावच्छिन्नस्येति। एकरूपावच्छिन्ने इत्यस्य निवेशान्न धव पश्य खदिरं छिन्धि इत्यादावतिव्याप्तिः।

करिष्यमाणशक्तिग्रहेति। यस्य पदस्य आचार्येण स्वशास्त्रीयसङ्केतोऽर्थज्ञानाय अग्रे करिष्यते तस्य पदस्य तेनाचार्येण स्वसङ्केतितार्थबोधतात्पर्येण ततः पूर्वं प्रयोगो न क्रियते। अत एव "नाज्झलौ" इति सूत्रे अच्पदेन दीर्घादीनामग्रहणात् "अकः सवर्णे" इति सूत्रे 'अचि' इत्यस्यानुवृत्तेः सार्थक्य भवतीति भावः।

मध्यगानामिति । आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते; तस्य

शब्दरत्नम् ।

देशोत्तरकालेत्सञ्ज्ञा, इत्सञ्ज्ञोत्तरकालः प्रत्याहारः, प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञा, तदुत्तरम् "अणुदित्" (पा०सू०१।१।६९)इति सवर्णग्राहकमित्येतेन समुदितेनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति न स्वस्मिन्नापि स्वाङ्गे" इत्येवं वाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्येणापि । अन्यथा तत्तच्छास्त्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्तथाज्ञानस्य पूर्वमपि सत्त्वेनाचार्येण तथा प्रयोगे बोद्धृणामपि क्रमेण तथा बोधे उपपन्ने किं तेन कृतं स्यात, कथं वा "नाऽऽज्झलौ" (पा०सू०१।१।१०) इत्यत्राष्टादशादीनां ग्रहणवारणं भाष्योक्तं सङ्गतं स्यादिति विभाव्यताम् । तदाह—**तस्मादिति** ।

आद्यन्ताभ्यामिति । अवयवत्वेन बोधकाद्यन्तशब्दाभ्यामित्यर्थः । **तस्येति** ।

भैरवी ।

स्यादिः । न स्वस्मिन्—नाणपदे । स्वाङ्गे—नाज्झलावित्यत्र । वाक्यापरीति । वाक्यस्य-परिष्कृतवाक्यार्थस्य अपरिसमाप्तिः—अनिश्चय । अन्यथा—करिष्यमाणशक्तिग्रहोपायकस्य पदस्य स्वस्य ज्ञानसत्त्वात्तदभिप्रायेण प्रयोगाङ्गीकारे । आचार्येण—पाणिनिना । क्रमेण—उपदेशादिक्रमेण । तथा बोधे-आचार्यज्ञानवद्बोधे । सङ्गतं स्यादिति । पाणिनेः पूर्वमपि तावतां ज्ञानस्य सत्त्वेन तत्तत्सवर्णाभिप्रायेण प्रयोगेणाच्पदेन सवर्णग्रहणं दुर्वारमित्यर्थः । विभाव्यतामिति । द्वन्द्ववादिनेति शेषः । तदाह—तदेतत्सर्वम्मनसि निधायाह ।

अवयवत्वेनेति । अवयवस्यावयविनम्प्रति नित्यसाकाङ्क्षत्वादाक्षेपस्य सम्भवः । तृती_

भावप्रकाशः ।

आद्यमुच्चारणमित्यर्थः । तच्च प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रप्रवर्त्तकानामिति भावः । **उत्तरकालेत्संज्ञेति** । ज्ञातस्य सञ्ज्ञाविधानात्, तदपि तदव्यवधानेन पदार्थोपस्थितिरपि पश्चादिति भावः । **प्रत्याहारः—"आदिरन्त्येन" इति** सूत्रैकवाक्यतयाऽणादिसञ्ज्ञारूपः । **सवर्णसंज्ञा**—इष्टविषयैतत्सञ्ज्ञित्वग्रहः । **तदुत्तरेति** । सवर्णपदबोध्यनिश्चयोत्तरकालं तत्सूत्रमकारादिभिः स्वसवर्णत्वेन ज्ञातानां ग्रहणं बोधयतीत्यर्थः । **एतेनेति** । तत्समूहयुक्तेनाणुदित्सूत्रेणेत्यर्थः । समूहस्याप्युक्तरीत्या परम्परयोपयोगादिति भावः । **अन्यत्र**—समुदितघटकान्य "अकः सवर्णे" इत्यादौ । विधेयान्यत्रेति शेषः । **स्वस्मिन्**—अणुदित्सूत्रे । **स्वाङ्गे**—उपदेशादौ । **सवर्णानां ग्रहणं** भवतीत्यस्यानुषङ्गः । अङ्गत्वं चोपकारकत्वेन, तदा तद्वाक्यार्थानिष्पत्तेः । तदाह—**वाक्यापरीति । स्वस्वाङ्गान्यतरजबोधकाले** समुदिततद्वाक्यार्थापरिसमाप्तीत्यर्थः । सवर्णपदार्थनिर्णय विना तद्ग्रहणबोधनासामर्थ्यमिति यावत् । तथाच साकाङ्क्षतयाऽर्थवद्वाक्यस्याप्यपरिसमाप्तिरिति भावः । स्फुटीभविष्यति चैतत् । हेतुत्व विशदयति-**अन्यथेति** । प्रकृते प्राग्ज्ञातार्थाशयेन प्रयोगाङ्गीकारे इत्यर्थः । "तुल्यास्य-नाऽऽज्झलौ-अणुदित्" इत्यादिशास्त्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या हल्पदार्थज्ञानवत्तत्रापि क्रमेण तत्तत्पदार्थज्ञानस्य तत्तत्सूत्रार्थबोधात्प्रागपि सत्त्वावश्यकत्वेन तज्ज्ञानस्य तत्तच्छास्त्रासाध्यत्वेन च पाणिनिना हल्पदप्रयोगवत् "नाऽऽज्झलौ" इत्यादौ सवर्णाशयेनोक्तन्यायस्य श्रोतॄन्प्रति प्रवृत्तत्वात्तत्प्रयोगे कृते तेषामप्युपदेशादिक्रमेण हल्पदार्थज्ञानवत्तदनुपपत्त्या लक्षणादिना बोधे जाते तन्न्यायबोधकभाष्येण किं कृतमित्यखण्डार्थः । **अयम्भावः**—तत्र हीकारेण शस्यापि ग्रहणादच्त्वाद्धल्त्वाच्च शयोः सवर्णसंज्ञानिषेधे 'परश्शतानि' इत्यत्र "झरो झरि" इति लोपो न स्यादित्याशङ्का निराकर्त्तुं तन्न्यायाश्रयणम् । पाणिनेस्तथाव्यवहारे तु तयोरुक्तरीत्या निषेधप्राप्तिस्तदवस्थैव, तन्न्यायस्य श्रोतॄन्प्रति प्रवृत्तत्वेऽपि त प्रत्यप्रवृत्तत्वात् । एवं च तदाश्रयणं व्यर्थमिति । एवमकारादिभिरष्टादशादीना ग्रहणेऽकाराद्योरपि मिथो निषेधः स्यादित्याह—**कथं वेति । वारणमिति** । दीर्घप्लुताकाराभ्यां हकारेणासावर्ण्यं तु प्रश्लेषादिति स्पष्टमन्यत्र । **भाष्योक्तमिति** । उक्तन्यायेनेति भावः । **विभाव्यताम्**—द्वन्द्ववादिभिरिति शेषः । **तदाहेति** । तत्सर्वं हृदि निधायाहेत्यर्थः ।

तयोः समीपबोधकत्वे पूर्वापरशब्दवदवधिमच्छब्दत्वे वाऽनिष्टसिद्धेरुक्तं मूले—**अवयवाभ्यामिति** ।

च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदवयवेष्ववतरन्ती सञ्ज्ञा मध्यगेषु विश्राम्यति, न त्वाद्यन्तयोः, संज्ञास्वरूपान्तर्भावेण तयोः पारार्थ्यनिर्णयादिति भावः । स्वस्य चेति । "स्वं रूपम्" (पा०सू० १।१।६८) इत्यनुवृत्तेः । स्वं रूपं चादेरेव गृह्यते, नान्त्यस्य, अन्त्येनेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात् । सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् ।

शब्दरत्नम् ।

समुदायस्य । तयोः पारार्थ्येति । सञ्ज्ञास्वरूपबोधकतया शक्तिग्रहकाले एव तयोः पारार्थ्यनिर्णयादित्यर्थः । परामर्शित्वादिति । वस्तुतो ज्ञापकादिनाऽस्यापि न संज्ञाका-

भैरवी ।

यार्थः प्रकारता । तयोः—आद्यन्तयोः । पारार्थ्येति । संज्ञिबोधकत्वनिर्णयात् । संज्ञा हि संज्ञिनं बोधयति नतु संज्ञास्वरूपमपि । प्राचामनुरोधेन मूलकृतोक्तं व्याख्याय सिद्धान्त-

भावप्रकाशः ।

तद्बोधकपदाभावादाह—अवयवत्वेनेति । प्रकारत्व तृतीयार्थः । तस्य चैकदेशे बोधेऽन्वयो नित्यसाकाङ्क्षत्वात् लोके अयमादिरन्तो वेत्युक्तेऽवशिष्टमपि किञ्चिदस्तीति नियमेन प्रतीतेः सह प्रयोगे । परस्मिन्सति यस्मात्पूर्वो नास्ति, पूर्वस्मिन्सति यस्मात्परो नास्ति, तदर्थकाभ्यामाद्यन्तन्तावयवत्वेन बोधकाभ्यामाद्यन्त्यशब्दाभ्यामित्यर्थः । समुदायस्येति । आदिमध्यान्तसमूहरूपस्येत्यर्थः । अनेनावयवी समुदाय इति मूलमप्युक्तार्थकमिति ध्वनितम् । अत एवोद्देश्यत्वविधेयत्वाभ्यामेकत्र लक्ष्ये तस्याप्रयुक्तत्वादानर्थक्यात्तदङ्गेष्विति न्यायसञ्चारः । एतेनाक्षरसमाम्नाये तथात्वादिदमयुक्तमित्यपास्तम्, उक्तयुक्तेः सिद्धानुशासकत्वाच्छास्त्रस्य कार्यार्थसंज्ञायास्तत्राफलत्वाच्चेति भावः । मौलतृतीयान्तार्थमाह—संज्ञेति । शक्तिग्रहेति । एतेन तदानीमतत्त्वात्सा स्यादित्यपास्तम् । इत्यर्थे इति । एतेनावतरन्तीत्यादेरितरेतरद्वन्द्वेऽपि साहित्यस्य विशेष्यत्वादर्थान्तरं, स्वमित्यनुवृत्तिस्तु नियमशास्त्रवदन्त्यनिवृत्तितात्पर्यिका । भाष्यादेरप्ययमेवाशय । अत एव तत्र भेदेनोक्तिः । एवञ्च वार्त्तिकान्करीतिरेव मूलकृदिष्टा । अत एव निर्देशादित्युक्तम् । अन्यथा अप्रधानत्वादित्येव वदेदित्यपास्तम् । अवयवेषु संज्ञाविश्राम्यतीत्येव सिद्धे मध्यमपदयोरजागलस्तनत्वापत्तेः । संज्ञारूपसमूहस्यापि अफलत्वेनैवोक्तरीत्या वारणेन न त्वित्यादिनिर्णयादित्यन्तग्रन्थस्य निष्फलत्वापत्तेश्च । तन्मते तद्विशेष्यत्वस्य तत्रासम्भवाच्चेति दिक् । मूले—उत्सर्गत इति ।

दशैते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमा ।

इत्यादौ व्यभिचारादिति भावः । यथाकथञ्चित्तस्य पृथगुपस्थितौ तस्यापि तेन परामर्श इति तु भाष्यादौ स्पष्टम् । नन्वेवं रीत्या मूले आदिमग्रहान्त्यवारणेऽयुक्ते, असम्भवाद् वार्त्तिकस्य जागरूकत्वेन तेनैव वारणसम्भवाच्च । स्वमित्यस्य तत्रावश्यकत्वेन तत्सूत्रप्रत्याख्यानासङ्गतेश्च । अन्त्यवारणार्थमेतत्क्लेशाङ्गीकारेऽपि मध्यानुबन्धवारणाय वार्त्तिकस्यावश्यकतया भक्षितेऽपीति न्यायापाताच्चेत्याशयेनाह—वस्तुत इत्यादि । ज्ञापकादिनेति । तेनैवेत्यर्थः । अत एवोपसंहारे तथोक्तिः । यद्यच्प्रत्याहारेऽन्त्यग्रहणं स्यात्तर्हि 'पचति' इत्यादावाद् गुणाद्यापत्तिः, अतः 'क्ङिति च' इत्यादिज्ञापकाश्रयणमिति भावः । आदिना प्राधान्यलोपयोः सङ्ग्रह । अस्यापि—अन्त्यस्यापि । अपिर्मध्यानुबन्धसमुच्चायकः । संज्ञाकार्यमिति । तद्रूपं कार्यमित्यर्थः ।

सरला ।

अत्र मूले आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामित्युक्तेः सूत्रे आदि—अन्त्यशब्दयोः सत्त्वेऽपि तदवयवयोरसत्त्वेन असामञ्जस्यं माभूदिति विव्रियते—अवयवत्वेनेति । ततश्च अवयवत्वेन बोधकाद्यन्तशब्दयोः सूत्रे सत्त्वेन नासामञ्जस्यमिति भावः । वस्तुतस्तु अवयविन विना अवयवयोरेव अनुपपत्तिर्नतु तद्बोधकशब्दयोरिति अवयवत्वेन बोधकाद्यन्तशब्दाभ्यामवयविनः समुदायस्य आक्षेपासम्भवात् तदवस्थमेवासामञ्जस्यमिति आद्यन्तपदजन्यबोधविषयाभ्यामिति व्याख्येयम् । ततश्च सूत्रे एव आदिशब्दस्य ,अन्त्यशब्दस्य च सत्त्वेऽपि तत्रैव अवयवयोरपि तत उपस्थितेस्ताभ्यामवयविनस्समुदायस्य आक्षेप इति नोक्तदोषावकाशः ।

पारार्थ्यनिर्णयादिति । बोधजनकत्वनिर्णयादित्यर्थः । यो हि बोधजनकः स बोधविषयो न भवतीति

शब्दरत्नम् ।

र्थम् , आद्यन्तशब्दाभ्यामाद्यन्तघटितसमुदायस्याक्षेपेणान्येषामिव तयोः प्राप्तायाः संज्ञायाः प्रकारान्तरेणाशक्यवारणत्वात् । स्वशब्दानुवृत्तेश्च न फलम् । भाष्येऽपि एतत्फलितार्थकथनमेव स्वस्य च रूपस्येति । सञ्ज्ञास्वरूपत्वं विशिष्टस्यास्तु प्रत्येकं स्वबोध्यत्वं चास्तु को विरोधः । यथा "अच्च घेः" (पा० सू० ७।३।११९) इत्यादौ गुणदर्शनेन घिशब्दस्यापि घिसञ्ज्ञाबोद्धयत्वं तद्वत् । एवमजादिसञ्ज्ञा स्वसञ्ज्ञिघटकेकारादिष्विवाकारचकारयोरपि प्राप्नोत्येव । किं च, स्वशब्देन केवलान्त्यपरामर्शासम्भवेऽपि विशिष्टपरामर्शे न बाधकं, तत्र

भरवी ।

माह —वस्तुत इति । अस्यापि—संज्ञास्वरूपघटकान्त्यस्यापि । अपिना समुदायघटकेत्संज्ञकवर्णपरिग्रहः । प्रकारान्तरेण–ज्ञापकादिभिन्नप्रकारेण । अनुवृत्तिपदोत्तरश्चकारो भिन्नक्रम. फलपदोत्तरं द्रष्टव्यः । तेन तदनुवृत्तेः फलाभावश्चेत्यस्य लाभ. । नन्वेवमनुवृत्तिपरभाष्यकारीयव्याख्यानविरोध इत्यत आह—भाष्येऽप्येतदिति । को विरोध इति । यत्रोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरेकरूपेणोपस्थितिस्तत्रोद्देश्यविधेययोर्नान्वयबोधो 'दण्डवान् दण्डवान्' इत्यत्र यथा । नहि तथा प्रकृतेऽस्ति । अकारादिचान्तसमुदायपर्याप्तसमुदायत्वमुद्देश्यतावच्छेदकमजित्यानुपूर्वी तु विधेयतावच्छेदिकेति भाव. । प्राप्नोत्येवेति । एतेन भवदुक्तरीत्या आद्यन्तयोर्वारणाभावः, स्वं रूपमित्यनुवृत्तेर्वैयर्थ्यञ्च ध्वनितम् । यन्मूले स्वं

भावप्रकाश. ।

एवव्यावर्त्यं ध्वनयितुं तत्र हेतुमाह–आद्यन्तेति । तथाबोधकेत्यादिः ।अन्येषां–मध्यगानाम् । तयो.–आद्यन्तयोः। संज्ञायाः—अजादिसंज्ञाया.।प्रकारान्तरेणेति। वार्त्तिकोक्तज्ञापकाद्यन्यप्रकारेणेत्यर्थ.। तेन त्वन्त्यस्यैव वारण नादेरिति भाव । अत एवाह—स्वशब्देति । च फलपदोत्तर योज्य·, तदनुवृत्तेः फलाभावश्चेत्यर्थ. ।नन्वेव भाष्यासङ्गतिरत आह—भाष्येऽपीति। अपिना परममूलसमुच्चय ।एतदिति। ज्ञापकादीत्यर्थः। एवेनानुवृत्तिनिरासः । तद्द्वयमुपपादयति—संज्ञेति । विशिष्टस्य–वर्णद्वयात्मकाजित्यादेः। एवमग्रेऽपि । प्रत्येकं तत्तद्रूपेणास्य चस्य चेत्यादेः। स्वेति । अजादिपदेत्यर्थः। चस्त्वर्थे । को विरोध इति । सज्ञा हि सज्ञिन बोधयति न स्वम्, विरोधात् । उद्देश्यविधेयभावस्य भेदनिबन्धनत्वात्तत्र शक्तिग्रहासिद्धेः । नैवमत्र, उक्तरीत्या तदवच्छेदकयोस्तयोश्च भिन्नत्वादिति भावः। उक्तमेव दार्ढ्याय सदृष्टान्तमाह—यथेति । घिशब्दस्येति । इदञ्च तदन्तसंज्ञापक्षे। वर्णसंज्ञापक्षे तु तद्घटकेकारस्यापीत्यर्थ. । आदिना दृष्टान्तान्तरसङ्ग्रह· । तद्यथा गुणशब्दः सज्ञारूपस्याबोधकोऽपि स्वघटकाकारस्यापि तथा । अत एव 'हे नदि' इत्यादौ ह्रस्वे सन्निपातपरिभाषया "एङ्ह्रस्वात्" इति लोपो न स्यादित्याशङ्क्य 'गुणात्सम्बुद्धेरित्येव सिद्धेः तथाकृतसूत्रसामर्थ्यात्तद्विषये तस्या अप्रवृत्तिः' इति 'कृन्मेजन्तः' इति सूत्रे कैयटः सङ्गच्छते। अन्यथा 'हे गुण' इत्यत्र लोपासिद्ध्या ह्रस्वपदचारितार्थ्येन तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति । निर्णीतमुपसहरति—एवञ्चेति । अविरोधे चेत्यर्थः। अचकारस्त्वपाठ पौनरुक्त्यापत्त्याऽस्यैव वैयर्थ्यापत्त्या च ग्रन्थासामञ्जस्यात्। प्राप्नो-

सरला ।

नियमाभिप्रायेणेदम् । वस्तुतस्तु नायं नियमः, किन्तु यो बोधजनकतावच्छेदक स बोधविषयतावच्छेदको न भवति । येन रूपेण बोधजनकता तेन रूपेण बोधविषयता न भवतीति यावत् । घेर्ङितीत्यादौ घित्वेन बोधकता, इकारान्तत्वेन च बोध्यतेति न विरोधः। तदेव स्पष्टयति–वस्तुत इत्यादिना । ज्ञापकेति । "अनुनासिकः" इत्यादिनिर्देशादिज्ञापकेत्यर्थः।

अशक्यवारणत्वादिति । आदित्वेन अन्त्यत्वेन च रूपेण तयोर्बोध्यत्वाभावेऽपि आद्यन्तघटितसमुदायघटकत्वेन रूपेण तयोर्बोध्यत्वस्य वारणे मानाभावादिति । एवञ्चादेरपि बोधस्य सुलभत्वेन न तदर्थं स्वशब्दानुवृत्तिरिति । तदाह—स्वशब्दानुवृत्तेश्चेति । को विरोध इति । आदेरेव बोधकत्वमन्त्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वमिति शेखरोक्त्यनुसरणे तु चिन्त्यमिदम् ।

आद्योच्चारणमिति । यद्यप्युपदिश्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्रमुपदेश इति भाष्यवृत्त्यादिषु व्याख्यातं तथापि तत्प्रौढिवादमात्रम् । करणे घञो दुर्लभ-

शब्दरत्नम् ।

समुदाये फलाभावादवयवयोर्विश्रान्ति प्राप्स्यति । तस्माज् ज्ञापकादिनैवान्त्यस्य तत्कार्यं वारणीयमित्यलम् ।

भाष्येति । तत्र हि "उपदेश इति किम्, अभ्र आँ अपः, प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापणमुद्देश इति नासावुपदेश" इत्युक्त्वोपदेशोद्देशयोर्लोकव्यवहारेण सङ्कीर्णत्वमा-

भैरवी ।

रूपमित्यस्यानुवृत्तिं कृत्वा स्वपदेनान्त्यपरामर्शाभाव उक्तस्तद्द्वैयर्थ्यमप्यस्तीत्याह—किञ्चेति । विशिष्टेति । अजित्यादिविशिष्टेत्यर्थः । तस्मात्—उक्तप्रकारद्वयात् ।

तत्र हीति । "उपदेशेऽच्" इतिसूत्रव्याख्यानपरभाष्ये हीत्यर्थः । प्रत्यक्षमिति । अत्र प्रत्यक्षशब्दोऽर्शआद्यजन्तस्तेन प्रत्यक्षस्येन्द्रियग्राह्यस्याख्यानमित्यर्थो लभ्यते । प्रत्यक्षमिति त्वाख्यानक्रियाविशेषणम् । गुणैः प्रापणम्—साधारणधर्मोपादानेन कथनम् । नासाविति । अनुनासिकशब्देन 'आङोऽनुनासिक.' इति सूत्रेण विधानमनुनासिकत्वन्तु साधारणमिति भावः । सङ्कीर्णत्वमिति । प्रत्यक्षाख्यानेऽप्युद्देशप्रयोगदर्शनेन सङ्कीर्णत्वम्, यथा शिष्येण "अनुवाकम्भवानुद्दिशतु" इत्युक्ते गुरुणा "शन्नो देवीयकमधीष्व" इत्युक्ते शिष्य आह—'उद्दिष्टो मेऽनुवा-

भावप्रकाशः ।

त्येवेति । तथा च तयोरवारण तदनुवृत्तिनैष्फल्य च सिद्धमिति भाव. । प्रत्युतानुवृत्तावप्यनिष्ट तदवस्थमेवेत्याह—किञ्चेति । असम्भवेपीऽति । मूलोक्तरीत्येति भावः । बाधकमिति । मूलोक्तमित्यर्थ. । एवं च मूलोक्त्या अनिर्वाह एवेति भावः । तत्र–विशिष्टपरामर्शे सति, समुदायविशेषण वा । एतेन भाष्यमतेऽपि न तत्सूत्रस्य सर्वथा अभावः, किन्त्वदृष्टार्थत्वमात्र तस्य, एव चानुवृत्तिः सुलभैवेत्यपास्तम्, उक्तयुक्तेः अवधारणासङ्गत्यापत्तेश्च । यत्तु तन्मतेऽपि लाघवात् 'आदिरन्त्य इत्च सह' इति न्यासे कार्ये गुरुभूततथान्यासेनान्त्येऽप्राधान्यबोधनद्वारा आदेः प्राधान्यबोधनेन परार्थत्वेऽपि सञ्ज्ञित्वबोधनम्, आदिपदावृत्तिर्वेति । तन्न, गौरवात्, उक्तरीत्या तस्यावश्यकत्वाच्च । तद्ध्वनयन्नाह—तस्मादित्याद्यलमित्यन्तेन । तस्मात्—आवश्यकत्वाद्धेतोः । तत्कार्यम्—सञ्ज्ञारूप कार्यम् । एतेन तस्मादित्यादिग्रन्थ. पुनरुक्तो निःसारश्चेत्यपास्तम् ।

करिष्यमाणासकृद्गुर्वादिमतखण्डनसूचिततद्द्वेषनिरासायाह मूले—यद्यपीति । न केवल मम तत्रैवाभिनिवेशः, किन्तु यस्य कस्याप्यसदुक्तिनिरास इति सदर्थमात्रग्राहित्वेन न मम स इति भावः ।

ननु वक्ष्यमाणरीत्या भाष्याद्युपपत्तेर्मूल यथाश्रुतमसङ्गतमिति चेत्तदेव ध्वनयितुमाह—तत्र हीत्यादि । 'उपदेशेऽच्' इतिसूत्रभाष्ये हीत्यर्थः । प्रत्यक्षमिति । आख्याने प्रत्यक्षत्वस्याविशिष्टत्वादिन्द्रियगोचरार्थस्य यदाख्यान तदोच्चारणेन बोधन स उपदेश इत्यर्थ. । यद्यप्यनुनासिकत्वमपि तद्ग्राह्य तथापि तच्छब्दबोध्यत्ववेलायां न तथेति भावः । गुणैरिति । प्रत्येकं प्रसिद्धसाधारणधर्मोपादानेन यद् बोधन स उद्देश इत्यर्थः । बहुत्वमतन्त्रमिति भावः । नासाविति । "आङोऽनुनासिक" इतिसूत्रविहितानुनासिक इत्यर्थ । तदोच्चारणेनाबोधनात्तथा चान्त्य एवायमिति भाव । व्यवहारेणेति । तेनापीत्यर्थः ।

सरला ।

प्रत्यक्षमाख्यानमिति । तत्त्वञ्च धर्मविशिष्टोच्चारणम् । वै० च स्वावच्छिन्नविधेयताकशाब्दबोधानुकूलत्वम्, स्वावच्छिन्नविषयताकश्रावणप्रत्यक्षानुकूलत्वम् एतदुभयसम्बन्धेन । अभ्र आँ इत्यत्रानुनासिकविधौ अनुनासिकपदवृत्ति 'अनुनासिक' इत्यानुपूर्वीरूपधर्मस्य श्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकत्वेऽपि शाब्दबोधीयविधेयतावच्छेदकत्व नास्ति, आँत्वस्य विधेयतावच्छेदकत्वात् । तस्य तत्त्वेऽपि न श्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकत्वमिति । गुणैः प्रापणम् । व्यावर्त्तकधर्मैः कथनमित्यर्थः । सङ्कीर्णत्वमिति । 'उद्दिष्टो मेऽनुवाकः' 'उपदिष्टो मे पन्थाः' इत्यादौ ।

त्वान्, ल्युटा बाधात्। न च घः, असंज्ञात्वात्। प्रायेण सञ्ज्ञायामिति व्याख्यानस्य

शब्दरत्नम्।

शङ्क्य "उपदेशनेऽजनुनासिक" इति वार्तिककृद्दर्शितन्यासस्य खण्डनाय "उपदेश इति करणे घञ्, उपदिश्यतेऽनेन" इत्युक्तम्। तच्च शास्त्रं शासनकरणं प्रत्यासत्त्यतच्छास्त्रीयधात्वागमप्रातिपदिकप्रत्याहारसूत्रप्रत्ययादेशरूपम्।

प्रौढिवादमात्रमिति। वार्तिककृदुक्तन्यासीयार्थस्य कथंचित्सूत्रतोऽपि लाभसम्भवात् न्यासान्तरप्रवृत्तिस्ते वृथैवेति प्रौढ्या बोधयितुमेवं वाद इति भाव.। **घञ इति।** "अकर्त्तरि च" (पा०सू०१।१।१९)इत्यत्र सञ्ज्ञायामित्यस्य प्रायिकत्वात्तत्प्राप्तिरिति भाव.। **बाधादिति।** वाऽसरूपविधिस्तु क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु प्रतिषिद्ध.। न च तत्र साहचर्येण भावल्युट

भैरवी।

क' इति। इदञ्च सङ्कीर्णत्वं 'ल्टट. सद्वा' इति सूत्रविहितसंग्रहायावश्यकमिति भावः। वार्तिकेति। "सिद्धन्तूपदेशनेऽजनुनासिक इति वचनात्" इति वार्तिकेत्यर्थः। इदञ्च वार्तिकमुच्चारित इत्यस्याध्याहारेण व्याख्येयम्। प्रत्याहारसम्पादकं सूत्रम् "अइउण्" इत्यादिसूत्रमिति। प्रत्यासत्त्येति। अस्योपस्थितत्वेनेत्यर्थः।

प्रौढिवादमात्रमित्यस्य महत्त्वेनोक्तं वस्तुतोऽसङ्गतमित्यर्थः प्रतीयते, स तु न युक्तः, भाष्यकारोक्तावसङ्गतत्वकथनस्यायुक्तत्वादतस्तद्व्याचष्टे—वार्तिककृदिति। कथञ्चित्—**बाहुलकरूपागतिकगत्या**। प्रायिकत्वादिति। **अत एव 'को भवता दायो लब्धः' इत्यादिप्रयोगा इति भावः। ननु वाऽसरूपविधिना ल्युड्विषये घञपि भविष्यतीत्यत आह**—वाऽसरूपेति। प्रतिषिद्ध इति। अत्र ज्ञापकम्—"अर्हे कृत्यतृचश्च"इति सूत्रे कृत्यतृज्ग्रहणम्। तद्धि चकारसमुच्चेयलिङ्ग कृत्यतृचोर्बाधा माभूदिति क्रियते। यदि वाऽसरूपविधिर्नित्यः स्यात्तदा तेन सिद्धेऽस्य ग्रहणं

भावप्रकाश.।

तेन "ल्टटःसद्वा" "निष्ठा" इतिविहितानामवयवेत्सञ्ज्ञेष्टत्वसङ्ग्रहः। अत एव "ष्णान्ता" इति सूत्रे वार्तिककारोक्तोपदेशपदेन तस्यैव ग्रहणम्। कथ तर्हि तत्सङ्ग्रहस्तद्व्यावृत्तिश्चात आह—**उपदेशन इति**। उच्चारित इति शेषः। **उक्तम्**—भाष्यकृता। तत्र हीत्यस्यात्रान्वयः। तच्च—उपदेशकरण च। अस्य रूपमित्यन्तेनान्वय.। प्रसिद्धशास्त्रपदार्थग्रहणेऽनिष्टसिद्धेराह—**शासनेति**। प्रयोगेत्यादिः। ननु तथाप्यतिप्रसक्तिरेवात आह—**प्रत्यासत्त्येति**। उपस्थितत्वेनेत्यर्थः। **एतच्छास्त्रीयेति**। एतच्छास्त्रोपात्तेत्यर्थः। एतेन तथाकरणेऽपि आङ प्रातिपदिकत्वादादेशत्वाच्च दोषस्तदवस्थ एवेत्यपास्तम्। **धात्वागमेति**। "हलन्त्यम्" इत्यत्र व्यवसितपदार्थत्वेन भाष्योक्तमित्यर्थः। निपातस्य तु प्रातिपदिकत्वादेव सिद्धमिति न पृथगुक्तिः। एवञ्च नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति भावः। उक्तहेतोर्यथाश्रुते प्रौढिवादमात्रमित्यस्यायुक्तत्वेऽपि तन्नेत्याद्यनुक्त्या तथोक्तिमाहात्म्येन च मूलकृतोऽपीत्थमेवाभिमतमिति ध्वनयितुं व्याचष्टे—**वार्त्तिकेति**। **कथञ्चित्—अगतिकगतिबाहुल्काश्रयणमेव क्लेशः**। तमेवोपपादयति—करणइत्याद्यगतिकगतिरित्यन्तेन **मूलकृत्**। यत्तु "अकर्त्तरि च" इत्यत्र सञ्ज्ञायामित्युक्त्या घञोऽप्राप्तौ ल्युटा बाधादित्ययुक्तमिति खण्डनकृत्, तन्नेति ध्वनयन्नाह—**अकर्तरीति। प्रायिकत्वादिति**। अत एव 'को भवता दायो लब्ध.' इत्यादि सिद्धम्। स्पष्टं चेद तत्रैव भाष्ये। एतेन तत्खण्डनायासंज्ञायामिति च्छेद.। अव्याप्तिप्रत्याख्याने चोभयोस्तुल्ये इति भाष्योक्त प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्, भाष्यविरोधादिति भावः। **तत्प्राप्तिः**—घञ्प्राप्तिः। यत्त वाऽसरूपन्यायेन पक्षे घञ् सुलभ इति सः, तन्नेति ध्वनयितुमाह—**वाऽसरूपेति। प्रतिषिद्ध इति**। वचनात्तदनित्यत्वाद्वा। तत्र ज्ञापक तु "**अर्हे कृत्यतृचश्च**"इति तयोर्ग्रहणम्। तत्र हि चकारसमुच्चेयलिङा कृत्यतृचोर्बाधा मा,भूदिति तयोर्ग्रहणमिति भावः। **तत्र—वचने अपूर्वे**, तन्मूले वा परिभाषारूपे। **साहचर्येणेति**। परेण तुमुनेति-

क्लिष्टत्वात् । न ह्युपाधेरुपाधिर्भवतीत्यादिना भाष्यकृताऽवहेलनाच्च । अत एव घा-

शब्दरत्नम् ।

एव ग्रहणमिति वाच्यम् । ईषत्पानः सोमो भवतेत्यत्र कर्मणि खल् नेति भाष्यादिप्रामाण्येनात्र साहचर्यानाश्रयणादिति भावः । क्लिष्टत्वादिति । गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानस्य विशेषणे साकाङ्क्षत्व इतरान्वयस्तस्यायुक्त इति क्लेश इति भावस्तदाह—नहीत्यादिना । भाष्यकृतेति । अस्यार्थस्येति शेषः । एवं चोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमान्न कर्त्तरि षष्ठीति बोद्धव्यम् । अवहेलनाच्चेति । चो हेतौ, यतोऽवहेलनमतः क्लिष्टत्वमित्यर्थः । घापवाद इति । ल्युडपवादश्चेत्यपि बोद्धव्यम् । तत्रापि सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति भावः ।

भैरवी ।

व्यर्थं स्यात् । साहचर्येण—परतुमुन्साहचर्येण । खल् नेति । किन्तु "आतो युज्" इति युजेवेति शेषः । यदि साहचर्याश्रयणमत्र स्यात्तदा तुमुन्साहचर्येण भावार्थकखल्विषय एव वासरूपविधिनिषेधेन प्रकृते कर्मार्थकत्वेन निषेधाप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । क्लिष्टत्वमुपपादयति—गुणेति । विशेषणे इति । निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः, तस्याऽऽकाङ्क्षायामन्वयः । एवञ्च विशेषणनिरूपिताकाङ्क्षावत्त्वे इतरान्वय इत्यर्थो लब्धः । इतरान्वय –इतरस्मिन् प्रधानातिरिक्ते गुणे । तस्य—गुणस्य । अयुक्त इति । किन्तु प्रधानान्वय एव न्याय्यः । प्रकृते च विधेयतया प्रत्ययः प्रधानं, तद्विशेषणमेव प्रायेणेति, नतु संज्ञायामित्यस्येति । एवञ्चोक्तन्यायत्यागे एव प्रायेण संज्ञायामित्यन्वय इति भावः ।

भाष्यकृतावहेलनादित्यत्र भाष्यकृच्छब्दात् "कर्तृकर्मणोः" इति षष्ठी प्राप्नोतीति शङ्कावारणायाह—अस्यार्थेति । मूले-अत एवेति । तथा व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वादेवेत्यर्थः । ननु ल्युटो बाधकत्वशङ्कायां घापवादत्वकथनमनुपपन्नमेवेत्यत आह—ल्युडपवाद इति । तत्रापि-हलश्चेति सूत्रेऽपि ।

भावप्रकाशः ।

शेषः । पूर्वेण तु तदाश्रयितुमेवाशक्यमिति भावः । खल् नेतीति । किन्तु "आतो युच्" इति युजेवेति शेषः । "वाऽसरूप" इतिसूत्रशेषे भाष्ये स्पष्टमिदम् । तदाह—भाष्यादीति । अन्यथा तत एव भावखलर्थविषय एतन्निषेधेन तत्र कर्मार्थकत्वेनाप्राप्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । वैषम्ये तु न बीजमित्याह—अत्रेति । उक्तरूपे वचन एवेत्यर्थः । क्लिष्टत्वादितीति । यत्तु व्यवहितान्वयात्तत्त्वमिति मान्याः, तत्प्राचामनुरोधेन । तस्यापि बहुषु दर्शनात् । यथाश्रुते तत्त्वेऽपि कल्प्यासन्नवाक्ये तत्त्वाभावाच्च । गुणस्य विशेषणसम्बन्धाद्दुष्टेस्तत्त्वमित्यपि न, "गुणः कृतात्म" इतिन्यायेन तस्यापि तद्दर्शनात् । तदेतद्ध्वनयितुमन्यरीत्यैव स्थलविशेषाशयेन तत्त्वमाह—गुणेति । कृतात्मसंस्कारगुणेन प्रधानमहोपकाराभावे विशेषणान्तरस्योभयसन्निधावित्यर्थः। उक्तन्यायस्त्वेतदन्यविषयक इति भावः । अत्रानुवाद्यत्व प्रधानत्व,विधेयत्वं गुणत्वमिति मीमांसकमते न मते, किन्तु शास्त्रसम्भगोचरत्वादगोचरत्वे एवेति स्पष्टमन्यत्र । विशेषणे—विशेषणान्तरे । निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । तस्य तन्निरूपिताकाङ्क्षावत्त्वे च सतीत्यर्थः । इतरान्वय इति । इतरस्मिन्प्रधानान्यगुणेऽन्वय इत्यर्थः । तस्य—विशेषणान्तरस्य । अयुक्त इति । उपस्थितमिति न्यायेन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः । इतिर्हेतौ । तत्त्वं चात्र प्रयोजकत्वम् । तदाहेति । उक्तक्लेशे प्रयोजकमेव स द्वारमाहेत्यर्थः । इत्यादिनेति । चान्तेन हेतुनेति भावः । ननु कर्मणोऽप्रयोगान्नियमाप्रवृत्त्या षष्ठीप्राप्त्या पदासङ्गतिरत आह—अस्येति । एतेनान्तर्धौ येनेति वन्नियमप्राप्त्या न षष्ठीत्यपास्तम् । प्राप्तिपदेनोभयोः प्रयोग एव तत्प्राप्त्या तत्रापि शेषपूरणस्यावश्यकत्वात् । तद्ध्वनयन्नाह—एवं चेति । शेषपूरणे चेत्यर्थः । नन्वेवञ्चासङ्गतिरत आह—चो हेताविति । स्वहेतावित्यर्थः । तदाह—यत इति । गुणेत्याद्युक्तहेतोरित्यर्थः । नन्वेवमपि ल्युटा बाधे शङ्कानुत्थितिरेवात आह—ल्युडिति । एतेन 'न च घ.' इत्यत्रापीदं बोध्यमिति सूचितम् । मूलस्थात एवेत्यस्यार्थं सूचयन्नत्रार्थे हेतुमाह—तत्रापीति । हलश्चेत्यत्रापी

पवादो हलश्चेति घञपीह न। बाहुलकं त्वगतिकगतिः। अत एव प्रक्रियन्ते शब्दा याभिरिति करणव्युत्पत्तिरपि परास्ता। तथा च वार्त्तिकम्—

"अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेनेति"। अतो भाव एव प्रत्ययो न्याय्य इति भावः।

शब्दरत्नम्।

अगतिकगतिरिति। न च "खनो घ च" (पा०सू०३।३।१२७) इति घविधानमन्यतोऽपीत्यर्थमित्याकरे स्पष्टं, तेनात्र घे सिद्ध्यतीति वाच्यम्, तस्याप्यगतिकगतित्वात्। भग. पदमित्यादौ यत्र घित्त्वफलं तत्रैव तत्प्रवृत्तेश्च। पदस्य घञर्थे केन सिद्धेर्नैतदुदाहरणं, किं तु क्वाचित्कं वाक्यं तत्। किं चोच्चार्य वर्णानाह "उपदिष्टा इमे वर्णा" इत्यादिभाष्यादुपदेशशब्दस्योच्चारणार्थत्वस्य निर्णयेन, सङ्कीर्णलोकव्यवहारस्य लक्षणयाऽप्युपपत्त्या

भैरवी।

अगतिकगतिरित्यस्य न विद्यते गतिर्यस्य तस्य गतिरित्यर्थे अगतिकगतिरित्यनुपपन्नं गत्याश्रयस्यैव सत्त्वादित्याशयेन शङ्कते—**न चेति**। अन्यतोऽपीति। खनूभिन्नादपीत्यर्थः। खनूधातौ घित्त्वस्य फलाभावादिति भावः। **तत्रैवेति**। तावतैव घित्त्वस्य चारितार्थ्यादिति भावः। ननु पदमित्यत्र न तथेति कथं तत्प्रदर्शनमित्यत आह—**पदस्येति**। घञर्थे केन सिद्धेरिति। 'घञर्थे कविधानम्' इति वचनेनेत्यर्थः। ननु 'स्नानीयञ्चूर्णम्' 'राजभोजनाः शालयः' इत्यत्र यथा बाहुलकत्वेनार्थान्तरे प्रत्ययस्य स्वीकारस्तथा बाहुलकादुपदेशपदेऽपि करणे घञकल्पने किम्बाधकमत आह—**किञ्चोच्चार्येति**। उच्चारणार्थत्वेति। आद्योच्चारणार्थत्वेत्यर्थः। अत एव "एकाच उपदेशे" इति सूत्रे 'इत्संज्ञाविधावुच्चारणवचन उपदिशिर्गृह्यते' इति कैयटः सङ्गच्छते।

ननु लोके चैत्रम्प्रति यज्ञदत्तेन 'सुघ्नङ्गमिष्यामि पन्थानम्भवानुपदिशतु' इत्युक्ते चैत्रेण 'अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्राह्योऽमुष्मिन्हस्तवामः' इत्युक्ते यज्ञदत्तो वदति 'भवतोपदिष्टः पन्थाः' इति, तदनुपपन्नम्पथ उच्चारणासम्भवादत आह—**सङ्कीर्णेति**। लक्षणयापीति। अपिना शक्तिपरिग्रहः। एतेन पाणिन्यादिवाक्यादिव लौकिकव्यवहारादपि शक्तिसिद्धिर्भवतीति सूचितम्। न च भावघञन्तेनोपदेशशब्दसमभिव्याहृतेनाद्योच्चारणक्रियोपस्थाप्यते, तथाच तदन्तत्वमनुब-

भावप्रकाशः।

त्यर्थः। प्रायेणेत्यनुवृत्त्या प्राग्वदत्रापि बोध्यम्। तथाच तद्वदयमपि दुर्लभ एवेति भावः। बाहुलकं विनापि रूपसिद्धिरिति खण्डनकृदाशङ्कते—**न च खन इति**। अन्यतः—खन्भिन्नादपि, घित्करणसामर्थ्यात्। तेन—हेतुना सूत्रेण वा। **सिद्धयतीति**। करणे रूपं सिध्यतीत्यर्थः। **तस्येति**। तेन घविधानस्यापीत्यर्थः। **गतिकेति**। खनूग्रहणसामर्थ्याज्ज्ञापकसिद्धत्वाद्वाऽसार्वत्रिकत्वात्। अत एव भाष्ये बाहुलकोक्तिः। अन्यथा तथासिध्या तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः। फलं—"चजोः" इतिकुत्वरूपम्। एवञ्च तत्र साफल्येनात्राप्रवृत्तिः। नन्वेवं पदशब्दासिद्धिः। न चेष्टापत्तिः, तदुक्त्ययुक्तत्वापत्तेः। अत एव कृदन्तकौमुद्यां 'भगः पदमित्यादि' इत्युक्तिरत आह—**पदस्येति**। तत्पदस्येत्यर्थः। यत्तु तस्य पदमित्यर्थोक्तिः। आदिना स्थानं सङ्गृह्यते, तत्फलन्तु तस्य केवलयौगिकत्वबोधनमिति मान्याः। तदास्पदं प्रेतिसूत्रस्थहरदत्तानुरोधेन, क्वचित्तथासत्त्वेऽपि सर्वत्रोदाहरणविषये मुनीना तथाशैल्यभावात्, प्रसिद्धसूर्यादित्यागे मानाभावाच्च, तस्य केवलयौगिकत्वाभावाच्च। तद्ध्वनयन्नाह—**किन्त्विति**। नन्वेवमपि भावघञ्युक्तरीत्येष्टासिद्ध्या 'स्नानीयं चूर्णम्' इत्यादिवदगत्या बाहुलकाश्रयणमत आह—**किञ्चेति**। आदिना प्रत्यक्षमाख्यानमित्यादिसङ्ग्रहः। **उच्चारणेति**। आद्योच्चारणेत्यर्थः। **लक्षणयापीति**। शक्तिग्राहकव्याकरणप्रवर्तकाना व्यवहारात्तत्र शक्तिनिर्णयेऽन्यत्र लक्षणा, अपिना शक्त्या, तद्ग्राहकशिरोमणिवृद्धव्यवहारस्य प्राबल्येनोभयत्र शक्तिसिद्धेः। एवञ्चानेकार्थत्वमिति भावः। यत्तु खण्डनकृत् तथापि तथात्वे इति आद्योच्चारण-

शब्दरत्नम् ।

भावघञि बाधकाभावः । किं चोपदेशशब्दस्य प्रत्ययादिपरत्वे तस्यैव हलन्त्यमित्यत्रान्वयेन यत्किंचित्समुदायान्त्यस्य वारणसम्भवे तदर्थमन्त्यग्रहणसामर्थ्यादिवर्णनक्लेशो भाष्यकृतो व्यर्थः स्यादिति बोद्ध्यम् । "उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः" इति "आदेच उप-

भैरवी ।

न्धत्वाभिप्रेतस्य न सम्भवतीति वाक्यार्थानुपपत्तिरिति वाच्यम्, "उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः" इति भाष्याद्येषां स्वरूपज्ञापनायापूर्वमुच्चारणं तेषामेवोपदेश इति "आदेच उपदेशे" इति सूत्रस्थकैयटाच्चोपदेशशब्दस्याद्योच्चारणपरत्वव्यवस्थितावन्त्यपदार्थान्वयाय तस्य शब्दस्याद्योच्चारणविषये लक्षणाया अङ्गीकारात्। नन्वेवं "लटः सद्वा" इति "निष्ठा" इति सूत्रविहितशत्राद्यवयवस्य "राजसूयसूर्य" इत्यादिनिपातनानुमितक्यबाद्यवयवस्य चेत्संज्ञानुपपत्तिः, यद्युक्तरीत्या लौकिकव्यवहारेणोपदेशशब्दस्योभयार्थकस्येह ग्रहणमिति ब्रूषे तदाऽऽङोऽनुनासिकः इति सूत्रविहितेऽतिव्याप्तिरत आह–किञ्चोपदेशेति । प्रत्ययादिपरत्वे—भाष्योक्तकरणव्युत्पत्त्या प्रत्ययाद्यर्थकत्वे । यत्किञ्चिदिति । धात्वादिभिन्नेत्यर्थः । तदर्थम्—यत्किंचित्समुदायान्त्यवारणार्थम् । सामर्थ्यादीति । अन्त्यपदोपादानेत्यादि । आदिपदेन तस्य पदस्य व्यवसितान्त्यपरत्ववर्णनस्य "के पुनर्व्यवसिताः ? धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः" इति प्रदर्शनस्य च परिग्रहः। न च भावघञन्तस्योपदेशशब्दस्य पूर्वोत्तरसूत्रयोराश्रयणे मनिनाद्यवयवेकारनकारयोरित्त्वानापत्ति, इकारस्याद्योच्चारणविषयान्त्यत्वाभावात् । किंच णिनिप्रत्ययावयवनकारस्योत्तरसूत्रेण मनिनवयवनकारवदित्त्वापत्तिरिति वाच्यम्, 'यस्योपदेशे ऋषेस्तात्पर्यं तस्य तदुपदेशप्रयुक्तेत्संज्ञा' इत्यर्थ आश्रीयते । णिनिप्रत्यये समुदायोपदेशप्रयुक्तैव, मनिनादौ त्ववयवोपदेशप्रयुक्ता सेति व्याख्यातृवचनप्रामाण्यादाश्रीयत इत्याशयात । व्याख्यातृवचनमप्रमाणमिति तु न, भाष्योक्तरीत्या व्यवसितान्त्यस्यैव ग्रहणे सिद्धे भावघञन्तत्वपक्षेऽपि दोषपरिहाराय तथा वर्णनात् । उपदेशशब्दस्य भावघञन्तत्वे भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह—उद्देशश्चेत्यादिना। नच भावघञन्तस्य स्वीकारे "लटः सद्वा" इति सूत्रविहितशत्रवयवस्यासङ्ग्रह

भावप्रकाशः ।

क्रियायामन्त्यत्वासम्भवेनार्थासङ्गतिः । तन्न, शब्दद्वारा तत्त्वसम्भवात् उपदेशशब्दयोर्बहुव्रीहेराश्रयणाच्च । तेनाज्ञातज्ञाप्योच्चार्यमाणेऽन्त्य इदिति फलितम्। उपदेश आद्योच्चारणमिति परममूलेऽपि आद्योच्चारणमित्यत्र बहुव्रीहिर्बोध्यः । तद् ध्वनयन्नाह—बाधकाभाव इति । स्पष्ट चेदम् "आदेच" इति "एकाच उपदेशे" इति च सूत्रे कैयटे । नन्वेवमपि "लटः सद्वा" इत्यादिविहितावयवानामित्त्वानापत्तिः, लक्षणादिना तथाव्यवहारोपपत्तिवदत्र द्वयोर्यथाकथंचिद्बोधनस्य वा ग्रहणे तु 'अभ्र आँ' इत्यादौ दोषतादवस्थ्यमेव । अतो बाधकस्य तत्र सत्त्वाद्भाष्यरीतिरेव शरणमित्याह—किञ्चोपेति । परत्वे इति । भाष्योक्तकरणव्युत्पत्त्येति भावः । यत्किञ्चिदिति । धात्वाद्यन्येत्यर्थः । यत्तु तथा तदनुवृत्त्या तस्य वारणसम्भवेऽपि मनिनादावन्त्यस्येत्त्वोत्तरमिकारस्येत्त्वामेव णिन्यादावन्त्येत्त्वोत्तर नस्येत्त्वापत्तिरेव, अतस्तत्सामर्थ्यवर्णनमावश्यकमिति । तन्न, वैषम्यात् । तथाहि, दृष्टान्ते ताभ्या तयोर्युगपदेवेत्त्वहेतुका निवृत्तिरुपदेशानन्तरमेवोक्तरीत्या, नतु मिथोऽपेक्षा तयोर्मानाभावात्, असम्भवाच्च । वाच क्रमवृत्तित्वात् क्रमेण वाक्यार्थ इत्यन्यदेतत् । विनिगमनाविरहाच्च। प्रत्युतेकारस्य प्रागभिव्यक्त्याऽन्तरङ्गत्वेनादौ तदित्त्वप्रवृत्तेश्च। दार्ष्टान्तिके तु नैवम्, अनन्तरमपि न, समुदायोपदेश एव सर्वत्र ऋषितात्पर्येणावयवाना नान्तरीयकतया तेषामज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वाभावाच्च। अत एव मकारेत्संज्ञाभावार्थस्थमोरुकारश्चरितार्थ इति दिक् । तद्ध्वनयन्नाह—सामर्थ्यादीति । आदिना "हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वात्, सिद्धन्तु व्यवसितान्त्यत्वात्" इति वार्तिकसङ्ग्रह । व्यर्थ इति । तथा च ततो भावघञङ्गीकारावश्यकत्वेन अतो भावे एवेति मूलोपपत्त्या,'लटः सद्वा' इत्यादिसङ्ग्रहाय लक्षणादिनाऽन्त्यार्थस्य ग्रहणेऽपि "आद्योच्चारणम्" इत्यस्याप्यत्रैव तात्पर्येण तदुपपत्त्या,'अभ्र आँ' इत्या-

यत्तु धातुसूत्रेत्यादि पठन्ति । यच्च व्याचक्षते—"करणव्युत्पत्त्या पूर्वार्धोपात्तानामुपदेशत्वं, कर्मव्युत्पत्त्या त्वागमादीनाम्। उणादिलिङ्गानुशासनयोरपि सूत्रत्वात्सिद्धे पृथगुपादानं गोबलीवर्दन्यायेन। एवं गणत्वादेव सिद्धे धातोरपि" इत्यादि।

अत्रेदं वक्तव्यम्—किमेषामुपदेशसञ्ज्ञा, उत योगमात्रम्? नाद्यः, संज्ञायाः

शब्दरत्नम्।

देशे" (पा० सू० ६।१।४५) इति सूत्रे च भाष्ये भावघञन्तस्यैव तस्याङ्गीकाराच्चेति दिक्। **धातुसूत्रेत्यादीति।**

धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम्।

आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः॥ इतीत्यर्थः।

उपदेशत्वमिति। उपदेशशब्दव्यवहार इत्यर्थः। **धातोरपीति।** प्रत्ययेभ्य उणादेरपीत्यपिशब्दार्थः। वाक्यशब्देन वार्तिकम्। शीङ्, लण्, चोरट्, उण्, आचारेऽवगल्भ, धुट्, अण्, अनङित्युदाहरणानि। **उपदेशसञ्ज्ञेति।** उपदेशपदं योगरूढमेष्विति

भैरवी।

इति वाच्यम्, "व्यवसितान्त्यग्रहणम्" इति भाष्यैकवाक्यतयाऽस्मिन्नपि पक्षे सत्पदार्थज्ञानाय तौ सदिति सूत्रोपस्थितेरावश्यकतया तत्र यस्तच्छब्दबोध्यस्तदन्त्यस्य ग्रहणमित्याशयात्। एवमेव "निष्ठा" इत्यत्र निपातनस्थले बोध्यम्। वस्तुतस्तु एवंविधक्लेशपरिहाराय बाहुलकात्करणे घञ्स्वीकार एवोचित इति बोध्यम्। अत एव "भवतष्ठक्छसौ" इति सूत्रविहितान्त्यस्येत्त्वसिद्धिः। अत एवाह-दिगिति। एतेन शेखरोक्तसिद्धान्तार्थः सूचितः।

उपदेशत्वमित्यस्य शब्दस्य संज्ञिबोधकोपदेशशब्दप्रकृतिकत्वप्रत्ययान्तत्वे वक्ष्यमाणमूलोक्तदूषणानामापत्तिरत आह—उपदेशशब्देति। वाक्यशब्दो न सुप्तिङन्तचय इत्यादिप्रसिद्धार्थः, किन्तु रूढ इत्याशयेनाह—वाक्यशब्देनेति। ननु प्राचा योग एव प्रदर्शित इति विकल्पम्प्रदर्श्य तन्मतखण्डनमयुक्तमत आह—उपदेशपदमिति। तथाच भवत्कृतं योगार्थवर्णनम्पङ्का-

भावप्रकाशः।

दावफलत्वेनानित्यत्वेन च दोषलेशस्याप्यभावेन तदाश्रयणं नोचितमिति भावः। ननु चिन्त्यमेतत्—समुदायद्वाराऽवयवस्याप्युपदेशकरणत्वात्तदन्त्यस्यापि लोपापत्त्या सामर्थ्यवर्णनाद्युपपत्त्या मूलशैथिल्यात्। त्वन्मते तस्यानुवृत्तावपि सिद्धान्तेऽननुवृत्तेश्च। अत एव भाष्ये तस्यास्थितानेकान्तपक्षे 'अभ्र आँ अटति.'इत्येव फलमुक्तं, नतूत्तरार्थमिति। "तस्मिन्" इतिसूत्रस्थभाष्यं तु एकदेश्युक्तिरिति स्पष्टमन्यत्र। किञ्च त्वयाऽप्यनुवृत्तिः कर्त्तुमशक्या। "भवतष्ठक्छसौ" इत्यादिविहितेषु इत्संज्ञानापत्तेः। परस्य सत्त्वेन कादेरनन्त्यत्वात्। यदि तूपदेशे धातुत्वादियुक्तान्त्य इदित्यर्थस्तर्हि मन्मतसिद्धिर्मक्षितेपीति न्यायापत्त्या गौरवं चान्त्यपद सामर्थ्येनैव तल्लाभे तद्वैयर्थ्यं च। एवञ्चाबाधकेनागत्याऽऽवश्यकतया च बाहुलकाश्रयणम्, उपदेशपद तु सिद्धान्ते व्यर्थमेवेतिचेत्? सत्यमेव। अत एव 'इति बोध्यम्' इत्यन्तेन दोषाभासगणमुक्त्वा परिष्कृतमूलकृन्मतं दोषभेदनाह—उद्देशश्चेति। उणादीनामव्युत्पन्नत्वस्य कसग्रहणात्पाणिनिमतत्वेनोणादिपाठस्योणादय इति सूत्रोदाहरणप्रदर्शनमात्रार्थत्वेन च तेषां तत्त्वाभाव इति भावः। "आदेच" इति सूत्रे कैयटे स्पष्टमिदम्। चेनोपदेशेऽत्वतः, एकाच उपदेशे, प्रत्यक्षमाख्यानमित्यस्य सङ्ग्रहः। तस्य—उपदेशशब्दस्य, इष्टसिद्धेरनिष्टाभावाच्च। **दिगिति।** तदर्थस्तु तत्र विपक्षे बाधकासत्त्वेन तत्र पक्षे स्वारसिकत्वेन बाधकाभावेन च तथाऽङ्गीकारेऽप्यत्र न तथा, प्रागुक्तयुक्तेः एकदेश्युक्तित्वेन तथा बाधकाभावाच्चेति भाष्यकृत्सरणिरेव शरणमिति दिक्।

ननु वाक्यशब्देन न प्रसिद्धम्, तत्र तत्त्वे फलाभावात् साहचर्यभङ्गापत्तेश्चात **आह—वार्त्तिकमिति।** तथा तान्त्रिकव्यवहारादिति भावः। लिङ्गानुशासनस्यानुपयुक्तत्वादुदाहरणेष्वनुक्तिः। ननु प्राचो रूढरेवोक्त्या व्याख्यातुर्योगस्यवोक्त्या तथा विकल्पानवकाशोऽत **आह—उपदेशपदमिति।** उभयोक्त्या

शास्त्रकारैरनुक्तेः, असंज्ञात्वाद् घप्रत्ययो नेति भाष्योक्तेश्च । अस्मदादिकृतसंज्ञायाः शास्त्रव्यवस्थापकत्वेऽतिप्रसङ्गाच्च, आमोऽमित्त्वमदन्तत्वादित्यादिस्वपरग्रन्थविरोधाच्च । न ह्युत्सृष्टानुबन्धस्यामो न प्रत्ययत्वं, येन मित्त्वं न भवेत् । किं चैवं प्रत्ययविधौ पञ्चम्याः षष्ठीप्रकल्पकत्वे सनः सनेवादेशोऽस्त्वित्याशङ्क्योपदेशाभावादित्सञ्ज्ञा न स्यादिति भाष्यकैयटोक्तं व्याकुप्येत। किञ्च "न धातुलोपः" (पा०सू०१।१।३) इति सूत्रे "धातुग्रहणं किम् ? लूञ् लविता पूञ् पविता" इति भाष्यम्, उपदेश एवानुबन्धलोपे कृते ततो धातुसञ्ज्ञेत्येवंपरः कैयटग्रन्थश्च विरुद्ध्येत । अपि च, "घ्वसोरेद्धौ" (पा० सू० ६।४।११९) इति सूत्रे लोपश्श्चेति द्विशकारको निर्देशः,

---

शब्दरत्नम् ।

भाव । ननु सञ्ज्ञाशब्देन व्यवहार एवाभिमतोऽत आह—**आम इत्यादि** । न चाकारोच्चारणं व्यर्थम्, तेनास्मत्पक्षज्ञापनस्यैवौचित्यादिति भावः । आदिना यकारादी चुञ्चुप्चणपावित्यादिसंग्रहः । **उपदेशाभावादिति** । आदेशस्योपदेशाभावादित्यर्थः । **ततो धातु-**

भैरवी ।

दिशब्दार्थवर्णनसदृशमुत पाठकादिशब्दार्थवर्णनसदृशमित्यत्र विकल्पप्रदर्शनतात्पर्यमिति भाव । मूले सञ्ज्ञाया इति । संज्ञारूपत्वं विनाऽस्य शब्दस्य रूढत्वन्न सम्भवतीति भावः । ननु शास्त्रकृत्कृतसंज्ञारूपत्वाभावेऽप्यस्मत्कृतैव साऽस्त्वित्यत आह मूले—अस्मदादीति । अतिप्रसङ्गादिति । रघुनाथादिशब्दे बालकविशेषसङ्केतिते पूर्वपदादिति णत्वापत्तिरूपातिप्रसङ्गादित्यर्थः । संज्ञात्वाभावेऽपि न तद्ग्रन्थीयसंज्ञापदमनुपपन्नं, तस्य व्यवहारलाक्षणिकत्वादित्याह— संज्ञाशब्देनेति । अभिमत इति । तस्येति शेषः । अस्मत्पक्षेति । भावघञन्तपक्ष इत्यर्थः । **किमत्र विनिगमकमिति चेत् ?** क्लृप्तार्थकल्पने लाघवमेवेति गृहाण । यकारादी इति । चुञ्चुबादिप्रत्ययादेः "चुटू" इति सूत्रेणेत्त्ववारणाय तेनेत्थमुक्तम् ।

ननूपदेशाभावादित्यसङ्गतम्, स्थानिनस्तस्य सत्त्वादत आह—आदेशस्येति । अभ्युपेत्यवादोऽयम् । वस्तुतस्त्वसङ्गत एव "अथवा नानुत्पन्ने सनि प्रक्लृप्त्या भवितव्यम्" इत्यादिना भाष्य एव दूषितत्वात् । लूशब्द एवेति । यस्य क्रियावाचकत्वं तस्य धातुसंज्ञा, क्रियावाचकता चार्थबोधनाय प्रयुज्यमानशब्दघटकस्येति भावः । अनुबन्धस्येत्संज्ञया निवृत्तिस्तूच्चारणाव्यव-

भावप्रकाशः ।

पङ्कजादिवत्तस्यैव व्याख्यानेन पाचकादिवद्वा तव मतमिदमिति मूलकृता प्रतिपाद्यते । एवञ्चोपदेशसंज्ञेत्यस्य साऽपीत्यर्थः । तत् अन्वर्थ नामेत्यर्थो वा बोध्य । अत एवाग्रे मात्रमित्युक्तिः सफला । मूलाशयेनाद्यः पक्षो व्याख्यानाशयेनान्त्य इति तात्पर्यं तु मात्रपदानर्थक्य स्पष्टमेवेति भावः । 'असंज्ञात्वाद् घञ्प्रत्ययो न' इति मूले पाठः । घप्रत्यय इति पाठे तु घञेकदेशानुकरणं बोध्यम् । **संज्ञाशब्देनेति** । तत्त्वबोधकशब्देनेत्यर्थ । एवः–संज्ञात्वव्यवच्छेदे । एतेन सञ्ज्ञाया इत्यादिदूषणत्रय मौलं परिहृतम् । **अस्मत्पक्षेति** । भावघञन्तग्रहणपक्ष इत्यर्थ । क्लृप्तार्थबोधनेन लाघवादिति भावः । **यकारादी इति** । एवं वदतो भाष्यकारस्योपदेशपदानुवृत्तिरित्याशय इति वदता प्राचा मते तत्रापि तदनुवृत्ते । एवञ्च सिद्धान्तेऽननुवृत्तावपि तद्रीत्याऽयं ग्रन्थः । भाष्यग्रन्थस्तु "हलन्त्यम्"इति सूत्रस्थस्वग्रन्थाशयक इति न दोषः । **एतेना-** दिसङ्ग्राह्यस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वाच्चिन्त्यमिदमित्यपास्तम् । ननु स्थानिनस्तत्सत्त्वेन तथोक्तिरयुक्तेत्यत **आह—आदेशेति** । वस्तुत इयमेकदेश्युक्तिरिति स्पष्टमन्यत्र । कैयटाऽनुपूर्वीमाह—**लूशब्द इति** । **अनुबन्धो** न धात्वेकदेशः, यस्मादुपदेश एवेत्सञ्ज्ञा । प्रयोगे त्वित्येतदादिस्तत्रैव । यद्यप्युक्तयुक्तिभ्यामित आश्रयोरुद्धारस्तथाप्यस्योद्धारेण तयोरपि तत्सम्भवात्, गौरवेण तथा नोक्त तद्ध्वनयन्तथैव खण्डनकृदुक्त-

द्वितीय शकार इदिति अलोऽन्त्यसूत्रस्थभाष्यकैयटादिकमपि विरुद्ध्येत । न द्वि-

शब्दरत्नम् ।

सञ्ज्ञेति । लृशब्द एव धातुसञ्ज्ञक केवलमसौ ञित्कार्यं लभत इति भाव । नन्वत्र सूत्रसाहचर्याद्धात्वागमप्रत्ययादिशब्देन तद्बोधकपाणिन्यादिपठितानुपूर्वीकाणां ग्रहणम् । तेषां धात्वादिव्यवहारस्तु भाविसञ्ज्ञाविषयघटितत्वेन धातुपाठ इत्यादिव्यवहारवदिति चेत् ? न, आद्योच्चारणविषयाणामित्येव सिद्धे एतस्यानुपयोगात् । इत एव वाऽरुचेराह—अपि चेति ।

अलोन्त्यसूत्रेति । उपधासञ्ज्ञासूत्रेत्यर्थः । **विरुद्ध्येतेति** । तत्र हि लोपश्

भैरवी ।

हितोत्तरकाल एवात आह—केवलमिति । असौ—लृशब्दः । ञित्कार्यमिति । ञकारोच्चारणसामर्थ्यादिति भावः । अत्र—"धातुसूत्रगण" इत्यत्र । साहचर्यात्—सादृश्यात् । एतस्य—उक्तार्थलक्षणाकल्पनस्य । भावघञन्तोपदेशशब्दस्य सप्तम्यन्तस्याद्योच्चारणविषयाणामित्यर्थे लक्षणेति तात्पर्यम् । कर्मकरणव्युत्पत्तिकल्पनं साहचर्यकल्पनं लक्षणाकल्पनञ्चानुचितमिति भावः । इत एवारुचेः-उक्तरीत्योक्तदोषपरिहाररूपारुचेः ।

अलोऽन्त्यसूत्रेति शब्दात्तावन्मात्रं सूत्रमिति प्रतीतावसङ्गतिरप्रसिद्धेरत आह—उपधासञ्ज्ञेति । उपधासंज्ञाविधायकसूत्रेत्यर्थः । विरोधमुपपादयति—तत्र हीति । भिन्नम्पदमिति । एतेन शकारस्य संज्ञाशब्दावयवत्वेन समुदायाद्विभक्त्यनुत्पत्ति, यथाकथञ्चित्ततो विभक्त्युत्पत्तौ हल्ङ्यादिलोप. स्यादिति द्विशकारको निर्देश इत्यनुपपन्नमिति परास्तम् । श् इति चेति । भिन्नम्पदमित्यनुषज्यते । स्वरूपेणार्थेन प्रातिपदिकत्वादेतस्मात्सुप् , हल्ङ्यादिलोपः । न चास्य शकारस्य लोपशब्दानवयवत्वेन कथन्तस्य शित्त्वमिति वाच्यम् , 'अनेकान्ता अनुबन्धाः' इति पक्षेणास्य पक्षस्य सत्त्वात् । तत्पक्षे हि समीपेऽवयवत्वारोपेण बहुव्रीहेः स्वीकारात् । 'अनुबन्धा एकान्ता' इति पक्षे तु न शकारान्तरस्य प्रश्लेषः, किन्तु लोपग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्लोपग्रहणात्सर्वादेशः । असन्देहार्थेति । "द्विशकारकोऽयं निर्देशः" इति भाष्याक्षरस्यान्यथानुप-

भावप्रकाशः ।

माह—**नन्वत्रेति** । अत्र—उक्तपक्षे, ननु सर्वत्र धात्वादीत्येव सिद्धे तथोक्तिर्वैचित्र्याय । **तद्बोधकेति** । प्रयोगस्थधात्वादिबोधिका तत्पठिता आनुपूर्वी भूत्व-एधत्वादिरूपा येषां सानुबन्धकभूएधेत्यादीना तेषामित्यर्थः। वार्त्तिकादिसङ्ग्रहायादीति । तथा च तेषामेव तत्पदव्यवहार्यत्वेन सूत्रे तत्पदेन तेषामेव ग्रहणेन तदन्त्यानुनासिकयोर्हल्चोरित्त्वमित्यर्थद्वयेन नोक्तदोषगण इति भावः । ननु तेष्वधातुत्वात्तद्व्यवहाराभावे कथ तेन तद्ग्रहणमत आह—**तेषामिति** । पाणिन्यादिपठितानामित्यर्थः । **भावीति** । भाविसञ्ज्ञायोग्यप्रयोगस्थानुबन्धरहितसजातीयघटितत्वेनेत्यर्थः । तथा चौपचारिकः स इति भावः । एतदावश्यकतामाह—धातुपाठ इति । **विषयाणामिति** । भावघञि यथैतल्लाभस्तथोक्त प्राक् । बहुवचन धात्वाद्यपेक्षमिति भावः । **एतस्य**—परम्परया तेषा तथोपदेशत्वकथनस्योक्तरीत्यैवाव्याप्त्यतिव्याप्त्यभावात् । एवञ्चोक्तदोषगणः सम्यगेवेति तथा खण्डनकृदुक्तिरयुक्तैवेति भावः । नन्वेवमपि दृष्टान्ते तथाव्यवहारावश्यकत्वे तत एवात्रेष्टसिद्धया त्वन्मते वृत्तिद्वयकल्पनादिगौरव, तथा चेदमेव ततो वरम् । किञ्च प्रागुक्तरीत्या भावघञीष्टमात्रासिद्धिरित्याशयेनाह—**इत एवेति** । इतरेभावादनुकरणत्वासम्भवेन तावत्सूत्राभावेन चाह—**उपधेति** । तं विनाऽपि तत्त्वम् "अनुकरण च" इति सूत्रादिति भावः । ननु लोपरूपप्रातिपदिकाग्रे शप्रश्लेषेऽपि शान्तस्यासञ्ज्ञात्वेनानर्थक्यात्सुरेव न स्यात् । उत्पत्तौ वा हल्ङ्यादिलोपाद् द्विशकारक इत्यनुपपन्नमेव सौत्रत्वासन्देहादिना तद्वारणे त्वाद्य एव दोष इत्यत **आह—तत्र हीति** । "ध्वसोः" इति सूत्रे हीत्यर्थः । **इति चेति** । भिन्न पदमित्यनुषज्यते । कुण्डिनच् इव स्वरूपेणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सुः । अन्यत्रेवात्रापि अन्तरङ्गत्वादित्त्वे विधीयमानो लोपः शित्त्वात्सर्वादेशः । एतेन लोप-

शब्दरत्नम् ।

इति भिन्नं पदं श् इति च । पूर्वस्य श्चुत्वेन शः । असन्देहाय झल्परसंयोगादित्वेऽपि "स्को." (पा० सु० ८।२।२९) इत्यस्य न प्रवृत्तिः "झलां जश्" (पा०सू०८।४।५३) इत्यादौ जश्त्वस्येव । शकारस्य धात्वाद्यन्तत्वाभाव स्पष्ट एवेति भावः । किं च "नमोव रिवश्चित्रङः" (पा० सू० ३।१।१९) इत्यस्यासङ्ग्रहोऽत्र पक्षे इत्यपि बोध्यम् ।

भैरवी ।

पत्त्या चेति शेषः । एतद्भाष्याक्षरमूलकव्याख्यानात्सन्देहनिवृत्तिकल्पनापेक्षया संयोगादिलोपस्य कसाहचर्येण सलोपविषयेऽखण्डपद एव प्रवृत्तिकल्पनमुचितमिति भावः । नचायस्मयादित्वेन भत्वाद् दृष्टान्ते जश्त्वाप्रवृत्तिर्न्याय्यैवेति वाच्यम्, छन्दोवत्सूत्राणीत्यतिदेशस्य प्रवृत्तिं विना भत्वस्यासम्भव इति तस्य प्रवृत्तिरवश्यं वाच्या, तथा च तत एव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः संस्कारकशास्त्रस्याप्रवृत्तिः स्यादित्याशयात् । ननूक्तपक्षस्यानेकान्तपक्षाभिप्रायकत्वेनैकदेश्युक्तित्वेन तद्विरोधेऽपि न क्षतिरत आह—किञ्चेति । इत्यस्येति । सूत्रस्थचित्रङ इत्यस्य । अत्र पक्षे-उपदेशपदस्य धातुसूत्रेत्यादिना पठितेषु योगरूढिरिति पक्षे । भाष्यसम्मतकरणव्यु-

भावप्रकाशः ।

विधानकालेऽशित्त्वात्कथ सर्वादेश इत्यपास्तम् । इदञ्चानेकान्तत्वे । यथाऽत्र पक्षे शित्त्वं तथा प्रागुक्तम् । एकान्तत्वे तु गत्यन्तरं बोध्यम् । नन्वेवमपि सशयो सत्त्वेन तदयुक्तमेवेत्यत आह—पूर्वेति । नन्वेवमपि "स्को."इति प्रवृत्तेस्तदयुक्तमेव । न च-अस्यासिद्धत्वात्सयोगान्तलोप , न चास्य तदपवादत्वं, पदान्त सयोगादिलोपस्यैव तदपवादत्वात् , इति वाच्यम् , पदस्य सयोगान्तत्वाभावात् । अर्थान्तरस्य खण्डितत्वाच्चेत्यत आह-असन्देहायेति । न च व्याख्यानेन निर्णयस्तथापि द्विशकारको निर्देश इति भाष्यविरोधापत्तितादवस्थ्यात् । अन्यथा लुप्तनिर्दिष्टइत्येव वदेत् । न चैवम् 'अचामक्षु'इति "हयवरट" सूत्रशेष भाष्यप्रयोगेऽपि तत्र स्यादिति वाच्यम्, अचामिति साहचर्येण तत्र सन्देहस्यैवाभावादिति भावः । ननु तत्र सडीति वार्त्तिककृतोक्तत्वादप्राप्ति । सनः सकारादारभ्य महिङो ङकारेण प्रत्याहारः । तत्प्रत्याख्याने तु निमित्तनिमित्तिनोरैकपद्ये एव तत्प्रवृत्त्यङ्गीकारः । स्पष्टञ्चेद "परेश्च घाङ्कयोः"इति सूत्रे भाष्ये । एवञ्च राजमार्गेणैव निर्वाहेऽगतिकगत्यसन्देहाश्रयणमयुक्तमत आह-झलामिति । झश्परझल्त्वेऽपीत्यादिः । "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इतिवत्स्वस्मिन्नपि स्वविषयत्वम् , अन्यथाऽर्थवत्सूत्राद्यन्तर्गताना प्रातिपदिकत्वाद्यनापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः । यद्यत्र जश्त्व स्यात्तर्हि विधेयतावच्छेदकसन्देहेन जजिति रूपस्यापि विधेयतापत्त्येष्टार्थासिद्धिरिति तन्निवृत्तये तन्न । एतेनायस्मयादित्वेन भत्वात्तदप्राप्त्या दृष्टान्तासङ्गतिरित्यपास्तम् । "झला जशोऽन्ते" इत्यस्य ततोऽप्राप्तावपि "झला जश् झशि"इत्यस्य प्राप्तेर्दुर्वारत्वात् । एवं च तत्र तदप्रवृत्तौ हेत्वन्तराभावेनासन्देहस्य तत्फलत्वावश्यकत्वे तेनैव सौत्रप्रयोगोपपत्तौ वार्त्तिकाद्युक्तसरणेर्लौकिकोपायस्यात्रानाश्रयणम् । अत एव 'अच्त्वम्' 'एकोऽज निपात.' 'अच्सन्धि ' इत्यादौ तत्तत्कार्याभावः । 'अल्पाच्तर' 'सिद्धमनच्त्वात्' 'कथमच्त्वम्' इत्यादिसूत्रवार्त्तिकभाष्यप्रयोगाश्चात्रार्थे गमकाः । एवञ्च शब्दसाधुत्वबोधनाय प्रवृत्तानामपि मुनीना सौत्रप्रयोगनिर्वाहायान्योपायाकरण कृतोपायानाश्रयणञ्च, किन्तु व्याख्यानस्पष्टप्रतिपत्तिसंदेहनिवृत्त्यन्यतमाश्रयणमिति शैली लक्ष्यते । किं चात्र तदुपायाश्रयणे "परेश्च" इति भाष्यादेतेषामनभिधानमेव लभ्यत इति मूलोच्छेदापत्तिः । सौत्रत्वेन तत्सत्त्वाङ्गीकारेऽपि चरममुनिविरोधेनासाधुत्व दुर्वारं चेति तदसाङ्कत्य तदवस्थमेवेति सूत्ररीत्यैव समाधानमुचितमिति तदनाश्रित्यासन्देहाश्रयणमिति दिक् । इत्थ-सति विरोधमुपपादयति—शकारस्येति । द्वितीयस्येति भावः । नन्वनङो ङस्यैव तत्र पक्ष एव तस्य सत्त्वेन शस्याप्यादेशान्त्यत्वेन निर्वाहः । किञ्च एकान्तपक्षस्यैव सिद्धान्तितत्वेन तस्यैकदेश्युक्तित्वम् । एवञ्च तद्विरोधो न दोषायात आह-किञ्चेति । इत्यस्येति । इत्यत्रत्यचित्रङित्यस्येत्यर्थः । अपिरत्र योज्यः, तेन "चोःकुः"इत्यादिसग्रहः । एतेन किञ्चेत्येव सिद्धेऽपिर्व्यर्थ इत्यपास्तम् । प्रकारान्तरमपि प्रागुक्तं बोध्यम् । तदेतदुपलक्षण तस्यापीति बोध्यम् । अत्र पक्षे—प्राचोक्तयोगरूढपक्षे । एतेन भाष्यो

तीयः। योगस्यैव पुरस्कारे परिगणनस्य व्यर्थत्वात्। धात्वादिषु करणव्युत्पत्तिरागमादिषु नेति वैषम्यस्य दुरुपपादत्वाच्च। उपदेशताप्रयोजकधातुत्वादिरूपोपाध्यव-

शब्दरत्नम्।

एष्वेतस्य रूढिरित्युक्ते. परिगणनताया एव लाभात्। **योगस्यैवेति**। न तु रूढेरित्यर्थ.। **परिगणनस्येति**। धात्वादिगणनस्येत्यर्थः। **वैषम्येति**। भाष्यरीत्या करणव्युत्पत्त्यैव सर्वसङ्ग्रहादिति भावः। **उपदेशताप्रयोजकेति**। योगमात्रस्वीकारे उपदेशता—उपदेशकरणता, न हि तत्प्रयोजकं धातुत्वादि भवतीति तद्विरोध । सञ्ज्ञात्वे तु उपदेशता—उपदेश-

भैरवी।

त्पत्तिरिति पक्षे तु नासङ्ग्रहः, त्वदुक्तरीत्या भाष्यकृताऽपरिगणनात्। व्यवसितान्त्यस्य ग्रहणमिति व्याख्यानेऽपि नासङ्ग्रहः प्रातिपदिकान्त्यत्वादिति च ध्वनितम्। ननु मन्मतेऽपि परिगणनं नेत्यत आह—एष्वेतस्येति। अस्य—धातुसूत्रेत्यादिना पठितस्य। परिगणनस्यैवेत्यत्र पठितैवकारव्यवच्छेद्यमाह—नत्विति।

नन्वन्यत्र यथा परिगणनङ्कर्तव्यमित्युच्यते तथा अत्र नोक्तमिति परिगणनमिति कथनं नोचितमत आह—धात्वादीति। मूले—दुरुपपादत्वादिति। सकृदुच्चरितस्य शब्दस्यैकव्युत्पत्त्यैवार्थबोधकत्वम्नतु तत्र व्युत्पत्तिद्वयसम्भवः। एकार्थबोधकतया चारितार्थ्यादावृत्तौ मानाभावादिति भावः। करणतेति। प्रकृतिजन्यबोधप्रकारस्यैव भावप्रत्ययार्थतयोपदेशशब्दो यदि करणघजन्तस्तदा करणताया एव भावप्रत्ययार्थत्वमित्याशयः। न हीत्यादि। प्रयोज्यप्रयोजकभावस्यान्वयव्यतिरेककल्पनया यथा चैत्रे चैत्रत्वधर्मसत्त्व एव पाचकत्वमन्यथा नेति कस्यापि न सम्मतम्, किन्तु विक्लित्त्यनुकूलव्यापारसत्त्वमेव पाचकत्वप्रयोजकं, तथा धातुत्वादिकं न करणताप्रयोजकम्। पूर्वस्मिन्पक्षे तु न तद्ग्रन्थविरोध इत्याह—सञ्ज्ञात्वे त्विति। उपदेशशब्दत्वमिति। भावप्रत्ययप्रकृतिभूत उपदेशशब्द स्वरूपपरः ततस्तत्प्रत्ययस्तद्वृत्तिधर्म्मपर इति

भावप्रकाशः।

त्तकरणव्युत्पत्तौ त्वस्यापि सग्रहः, तदुक्तपरिगणनस्य तन्मतेऽभावात् व्यवसितपदार्थेषु प्रातिपदिकस्यापि गणनाच्चेति सूचितम्। ननु मयापि परिगणनं नोक्तमत आह—**एष्विति**। धात्वादिष्वित्यर्थः। **एतस्य** उपदेशशब्दस्य। **अस्य**—तदर्थस्य। एवार्थमाह—**नत्विति**। ननु मया 'इति परिगणनम्' इति कण्ठतो नोक्तमत आह—**धात्वादीति**। ननु न मम तद्गणने तात्पर्यं, किन्तूदाहरणप्रदर्शनमात्रेऽत आह मूले—**धात्वादिष्विति**। अर्थभेदेन कर्मकरणव्युत्पत्तिप्रदर्शनादागमादिषु सा नेत्येवं फलितस्येत्यर्थः। एतेन पूर्वार्धोपात्तानां तथात्वमुक्त्वा आगमादिलक्ष्याण्युक्त्वा गुरूक्तस्यैते च कर्मव्युत्पत्त्योपदेशा इत्यस्यैते इत्यनेन धात्वादिसर्वपरामर्शाच्चास्य भिन्नक्रमत्वाच्च सर्वे ते कर्मव्युत्पत्त्या चेत्यर्थेन सर्वत्र व्युत्पत्तिद्वयं तदभिमतमिति न वैषम्यमिति खण्डनकारोक्तमपास्तम्। आगमादिषु प्राक्करणव्युत्पत्त्यकथनेनोग्रिमग्रन्थस्य तन्मात्रकथनपरत्वेन चाक्षरमर्यादया तथाऽलाभात्, कर्मकरणसाधनयोर्द्वयोरप्युपदेशशब्देन तन्त्रेणोपादानमिति तदीयोत्तरग्रन्थविरोधापत्तेश्च। किञ्च कर्मव्युत्पत्त्यङ्गीकारस्याफलत्वात्तद्ध्वनयन्नाह—**भाष्यरीत्येति**। धात्वादिवदागमादिभिरपि प्रयोग उपदिश्यत इति भावः। एतेनोपदेशशब्दस्य सकृदुच्चरितत्वादन्यतरव्युत्पत्त्या सर्वत्र निर्वाहाच्च दुरुपपादत्वमिति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्, भाष्यविरोधापत्तेः। ननु न मम वैषम्ये सर्वत्र व्युत्पत्तिद्वयकथने वा तात्पर्यं किन्तु एतस्य शुद्धयौगिकत्वप्रतिपादने, एवञ्च बाधकाभावादस्तु भाष्यरीतिरेवात आह—**उपदेशतेति** मूले। तद्ध्वनयन् भाष्यरीत्यैव मूलाशयमाह—**योगेति**। भाष्योक्तेत्यादिः। मात्रपदेन रूढिपरिगणनवैषम्यादिव्यवच्छेदः। **तत्प्रयोजकमिति**। तद्व्यवहारप्रयोजकमित्यर्थः। प्राक्कल्पे तु कथञ्चिद्योज्यमित्याह—**संज्ञात्वे त्विति**। योगरूढत्वे त्वित्यर्थ.।

च्छिन्नसमुदायान्त्यं हल् इत् इत्यर्थ इति स्वग्रन्थविरोधाच्च । पक्षद्वयेऽपि लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतानुपयोगात् । लोपश्श्चेति शकारस्यासंग्रहाच्च । "आदेच उपदेशे" (पा० सू० ६।१।४५) "उपदेशेऽत्वतः" (पा०सू०७।३।६२) इत्यादावाद्योच्चारणस्यैवोपदेशपदार्थतायाः सर्वसंमतत्वाच्चेति दिक् ॥

शब्दरत्नम् ।

शब्दत्वम् , उपदेशशब्दस्य शब्दपरत्वात् । तदवच्छिन्नस्य प्रयोजकं तु रूढ्यर्थतावच्छेदकतया धातुत्वादि वक्तुं शक्यमिति भावः । **शकारस्येति** । न ह्यनेन किञ्चिदुपदिश्यत इति भाव. । ननूपदिश्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति तदर्थ., धात्वादिभिर्हि प्रयोगो ज्ञाप्यते, तद्वदनेनापि शकारेण सर्वादेशत्वं ज्ञाप्यते, इत्यरुचेराह—**आदेच इति** । **सर्वेति** । भाष्यकारादीत्यभावः ।

भैरवी ।

भावः । तदवच्छिन्नस्येति । उपदेशतायाः प्रयोजकमिति विग्रहे या षष्ठी तस्यास्तदवच्छिन्नसम्बन्धित्वमर्थ इति कल्पनेन तदवच्छिन्नस्येत्यस्य लाभः । प्रयोजकपदन्तु रूढ्यर्थतावच्छेदके लाक्षणिकमित्याशयेनाह—रूढ्यर्थतेति । यथा हर्यादिनानार्थपदस्य विष्णुत्वादिरूपा नानाधर्माः शक्यतावच्छेदका भवन्ति तथेहापि धातुत्वादिक रूढयर्थतावच्छेदकं सम्भवतीत्याशय. । न चास्मिन्पक्षे प्रयोजकपदस्य यदि लक्षणा तदा द्वितीयपक्षेऽपि प्रयोजकपदस्यावच्छेदके लक्षणास्तु, तथा चोपदेशकरणतावच्छेदकमित्यर्थो भविष्यतीति तत्पक्षेऽपि न स्वग्रन्थविरोध इति वाच्यम् , अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैवावच्छेदकतया धातुत्वादेर्न्यूनवृत्तितयाऽवच्छेदकत्वासम्भवादिति भावः ।

केचित्तु उपदेशतेत्यत्रोपदेशशब्दस्य संज्ञाशब्दतया संज्ञाशब्दस्थले शब्दस्वरूपस्यैव संज्ञिपरशब्दप्रकृतिकभावप्रत्ययार्थत्वमित्युपदेशतेत्यस्योपदेशशब्द इत्यर्थ एवोचित इत्याहु., तन्न, योगरूढस्य शब्दस्य शब्दस्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकत्वासम्भवात् । मूले पक्षद्वयसाधारणं दूषणमाह—लोपश्श्चेतीति । आद्यपक्षे परिगणनेनासङ्ग्रहः स्पष्टः । द्वितीये तमुपपादयति—न ह्यनेनेति । तदर्थः—उपदेशपदार्थः । सर्वसम्मतत्वेऽपि भाष्यानुसारिणाम्भाष्यसम्मतार्थे एवाग्रह इत्याशयेनाह—भाष्यकारादीति । ननु करणव्युत्पत्तिस्तर्ह्यप्रसिद्धार्थकैव स्यादत आह—

भावप्रकाशः ।

अस्य वक्तुंशक्यमित्यत्रान्वय. । यत्तु तदोपदेशता तच्छब्द इति । तन्न, एतस्या योगरूढतया शब्दाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन तस्य तदुत्तरत्वाद्यर्थत्वासम्भवात् । यदप्युपदेशता तत्करणत्वावच्छिन्नधातुत्वादीति । तदपि न, तथापि तत्प्रयोजकधातुत्वादीत्यसङ्गतेरत आह—**उपदेशशब्दत्वमिति** । **शब्दपरत्वादिति** । अत्रेति शेष. । अनुकरणत्वादिति भाव· । कथञ्चित्त्व स्फुटयति—**तदवच्छिन्नस्येति** । तत्त्वावच्छिन्नतच्छब्दव्यवहारस्येत्यर्थः । तथा च तत्र तस्य लक्षणेति क्लेश इति भावः । **तद्रूढ्येति** । योगार्थतावच्छेदक तु तदेवेति तत्पक्षेऽपि एवमपि योजयितुमशक्यमेवेति भावः । ननूपदेशताप्रयोजकेत्यस्य उपदेशतापर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदके इत्यर्थः । उपदेशत्वं यावति पर्याप्त तत्रोपदेश इत्युत्तर तथोक्तेरतो न स्वग्रन्थविरोध इति खण्डनकृदतो मूले पक्षद्वयसाधारणदोषानाह—**पक्षद्वयेऽपीत्यादिना** । दोषान्तरमाह—**लोपश्श्चेतीति** । पक्षद्वयेऽपीत्यस्यानुषङ्गः । पूर्वं तु शब्दतो भाष्यविरोधो दत्त इति न पौनरुक्त्यम् । तत्राद्ये उक्तमुपपादितं चेति, द्वितीये सिद्धान्तरीत्यैव हेतुमाह—**नह्येति** । तत्र प्रथमपक्षे दोषोद्धारं प्रागुक्त हृदि निधाय द्वितीय पक्षे तद्रीत्याऽपि दोषोद्धारप्रकारमाह—**ननूपेति** । तदर्थः—उपदेशशब्दार्थः । ननु "आदेच" इति सूत्रे सिद्धान्ते न तथा, तत्र कर्मव्युत्पत्त्यङ्गीकारादत आह मूले—**उपदेशेऽत्वत इति** । आदिना "एकाच उपदेशे" इत्यादिपरिग्रहः । ननु सर्वसम्मतत्वेऽपि किं भाष्यानुसारिणामत आह—**भाष्येति** । उक्तक्लेशेन तं प्रति प्रौढ्योक्तत्वेऽपि तत्प्रकारस्यान्यत्रावश्यकत्वेनैतद्भाष्यस्यापि सिद्धान्तत्वेन तदाश्रयणेऽपि

उपदेशेऽजनुनासिक इत् (पा०सू०१।३।२) ॥ यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वादनुनासिकसञ्ज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता, तथापि नासिकामनुगत इति योगाश्रयणेनैव गतार्थ-

---

शब्दरत्नम् ।

र्थ । यत्र तु करणव्युत्पत्त्यैवार्थसङ्गतिः, तत्रागत्याऽस्तु "कृत्यल्युटः" (पा०सू०३।३।११३) इति बाहुलकाल्ल्युडभावः । यथा "यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तौ" इत्यादाविति दिक् ॥

नासिकामनुगत इति । नासिकामभिहत्य वायुनाऽभिव्यञ्जित इत्यर्थः । प्रातिशाख्यशिक्षादौ लोके च तद्व्यवहारस्य तथैवोपपादनमावश्यकमिति तात्पर्यम् । अत एव

भैरवी ।

यत्र त्विति । इत्यादाविति । आदिना भाष्ये "यस्य सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम्" इति वाक्यस्य सङ्ग्रहः । मूले—दिगिति । दिगर्थस्तु प्रागुक्तभाष्यवार्त्तिकस्वारस्येन "लृटः सद्वा" इत्यादिसङ्ग्रहानुरोधेन सकललक्ष्यसाधनानुरोधेन बाहुलकाश्रयणमेवोचितमिति ।

नन्वनुनासिकपदादनु पश्चान्नासिकाङ्गत इति, नासिका पश्चाद्व्याप्रियते यस्मिन्निति वार्थः प्रतीयते, तथा चानुनासिकाकारादीनामनुनासिकत्वगुणरहितानां स्वरूपोपलम्भात्तद्विषये मतभेदेन यद्यप्युक्तस्यार्थस्य सम्भव इति तेषां संग्रहो भवति, तथापि ञादीनां तद्गुणरहितानामनुपलम्भात् युगपदेवोभयावच्छेदेनोत्पन्नाभ्यां वायुसंयोगाभ्यामुत्पत्तिरिति विनिगमनाविरहेणोभयोः स्थानत्वमतः कथं योगाश्रयणेन गतार्थता ? किञ्च—

'अनुस्वारयमानाञ्च नासिका स्थानमिष्यते'

इति शिक्षोक्तेस्तेषाञ्चासंग्रहोऽत आह—नासिकामभीति । तथा च नायमुक्तरीत्या यौगिकः । किन्तु नासिकामनुगत इत्यत्र योऽनुशब्दस्तस्याभिहत्येति गत इत्यस्य चाभिव्यञ्जित इत्यर्थ इति सर्वेषां संग्रह इति भावः । उक्तयोगाश्रयणमावश्यकमित्याह—प्रातिशाख्येति ।

न केवलं प्रातिशाख्यादावेव तथा, किन्तु प्रकृतशास्त्रेऽपीति सूचयन्नाह—अत एवेति । यो-

भावप्रकाशः ।

सिद्धान्तभूततद्भाष्यानुरोधेन तथैवात्र युक्तं नतु प्रौढयोक्तैतद्भाष्यानुरोधेन तथेति भावः । मूलोक्तदिगित्यस्यार्थस्तु लिङ्गानुशासनकर्मव्युत्पत्तिपरिगणनानुपयोगात्सर्वथा प्राचोक्तमयुक्तमेव । तथा च भाष्यद्वय बलादन्यतराश्रयणमस्तु, नतु भावे एवेत्यवधारणमिति । तथा प्रागुक्तमयुक्तमेवेति ध्वनयन्नाह—यत्र त्विति । आदिना तपरोपदेशश्चेति वार्तिकसंग्रहः । एवञ्च तत्र तथासत्त्वेऽप्यत्र प्रागुक्तरीत्या बाहुलकाश्रयणमितिभाष्य सम्यक् प्राचीनग्रन्थासाङ्गत्येपि मूलभाष्ययोरैक्य चेति फलितं, तद्ध्वनयन्नाह—इति दिगिति । इत्यलम् ।

ननु नासिकामनु पश्चाद्गतः, अनु पश्चान्नासिका व्याप्रियते यस्मिन्वेत्यन्यतरयोगार्थस्य तेषु स्वरेषु सम्भवः, तेन तदभिव्यक्तौ सत्यां नासावच्छिन्नवायुसंयोगेन तद्गुणाभिव्यक्त्यङ्गीकारात्; न ञादिषु, तत्राद्गुणस्वरूपानुपलब्ध्योभयावच्छेदेन वायुसंयोगोत्तरमेव तादृशस्वरूपाभिव्यक्त्याऽविनिगमकेनोभयोः स्थानत्वेन युगपदेवोभयसम्बन्धात् । एवं यमानुस्वारेष्विति । "अनुस्वारयमाना च" इति शिक्षोक्त्या तेषां नासिकामात्रस्थानत्वेन तस्या एव सम्बन्धात् । तत्कथं तेन गतार्थतेत्यत आह—नासिकामिति । तथा च नोक्तरीत्या तस्य यौगिकत्वं मतम्, किन्तु अनोरभिहत्येति गत इत्यस्याभिव्यञ्जित इत्यर्थ इत्येवम् । यद्वा, नासिकाशब्देन प्रागुक्तस्तद्व्यापारः, तमनु पश्चात् गतो जात इति । इदं च प्रागुक्तेषु सर्वेष्वविशिष्टमिति मूलोक्तानुबोध्यपश्चात्त्वं सम्यगेवेति भावः । मौलमेव ध्वनितमाह—प्रातिशाख्येति । तथैवोपेति । तत्र वचनाभावादिति भावः । अत्र शास्त्रेऽपि तदावश्यकं तत्रापि मदुक्तमेवेत्यपि तेन ध्वनितमित्याह—अत

त्वाद् 'अनुनासिकसञ्ज्ञासूत्र म दप्रयाजनन्' इति ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तम् । उपदेशे

शब्दरत्नम् ।

मुखग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यध्वनितो यमानुस्वारयोरनुनासिकव्यवहारः सूत्रमते सङ्गच्छते । "यरोऽनुनासिके" (पा०सू०८।४।४५) इत्यादौ स्वरूपग्रहणाभावस्तु 'पशु' 'अपत्यम्' इत्यादिवदिति ध्येयम् । मन्दप्रयोजनमिति । मन्देषु प्रयोजनमस्येति बहुव्रीहिः ।

भैरवी ।

गाश्रयणादेवेत्यर्थ । प्रत्याख्यानेति । तत्र ह्यादौ मुखग्रहणस्य मुखग्रहणं यमानुस्वाराणामेव मा-भूदित्येवमर्थमिति प्रयोजनमुक्त्वा ये उभयवचनास्तेषां प्रासादवासिन्यायेन संग्रहो मुखग्रहणाभावेऽपि भविष्यति । यमानुस्वाराणान्तु सग्रहेऽपि नैव दोषो न प्रयोजनमित्यनेन क्षत्यभावमुक्त्वा मुखग्रहणप्रत्याख्यानेत्यर्थ । ध्वनित इति । "भवेदुभयवचनानां सिद्धम्" इति कथनेन ध्वनितमित्यर्थः। उभयवचनमुभयावच्छिन्नवायुसंयोगप्रयोज्याभिव्यक्तिविषयत्वेनैवेति तथा कथनेनायमर्थो लभ्यते । नन्विदं सूत्रं यद्यारभ्यते तदाऽशब्दसंज्ञेति निषेधात् "यरोनुनासिक" इत्यादौ स्वरूपग्रहणाभावो भवति, सूत्रानारम्भे तु स्वरूपग्रहणं प्राप्नोतीत्यत आह—यरोऽनुनासिक इत्यादावित्रिति । इत्यादिवदिति । आदिना देवदत्तादिशब्दपरिग्रह. । तथाच-स्वं रूपमित्यंश. पश्वादिविषये व्यभिचरित इति तस्यानित्यत्वानुवादकमेवाशब्दसंज्ञेति नतु स्वातन्त्र्येण निषेधविधायकमिति पश्वादिशब्दोच्चारणस्थलवदत्रापि स्वरूपग्रहणाभाव इति भाव । अनुनासिकाकारादिविषये मतभेदश्च कैयटीये प्रसिद्ध —अनुनासिकस्य पूर्व. परो वा भागो मुखेनोच्चा-

भावप्रकाशः ।

एवेति । मदुक्तयोगाश्रयणादेवेत्यर्थः । प्रत्याख्यानेति । प्रासादवासिभ्राष्ट्रोखान्यायाभ्यामिति भावः । भाष्ये ध्वनित इति । तत्परभाष्ये इत्यर्थ. । 'उक्तन्यायाभ्या भवेदुभयवचनाना सिद्ध यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति नैव दोषो न फलम्'इति ग्रन्थेनेति शेषः । सति तद्व्यवहारे दोषफलाभावोक्तिर्युक्ता, न त्वन्यथेति भावः । सूत्रमते इति । शङ्कोक्तयोगान्यतरस्य तत्रासम्भवेन पाणिन्याद्यनभिमतत्वेऽपि प्रातिपदिकादिसञ्ज्ञावद्रूढिमात्रस्वीकारे नेषा नासामात्रवचनत्वेनोभयघटितसूत्राप्राप्त्या तद्व्यवहारानुपपत्तिस्तन्मते इति मदुक्तयोगोऽपि शरणम्, सङ्ख्यावन्महासञ्ज्ञया योगार्थाबाधस्य पाणिनेरपीष्टत्वादिति भावः । इदमपि पाणिनिशिक्षा-ऋक्प्रातिशाख्याद्यनुरोधेनोक्तम् । "नासिक्या नासिकास्थाना मुखनासिक्या वा" इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यरीत्या तु पक्षान्तर सूत्रमतेऽपि तद्व्यवहारे न बाधकमिति बोध्यम् । नन्वेवं "स्व रूपम्"इत्यनेनैतद्घटितसूत्रेषु स्वरूपग्रहणापत्तिरत आह—यरोऽन्विति । आदिना "अनुदात्तोपदेश" इत्यादिसङ्ग्रह । इत्यादीति । आदिना देवतामभाराजामनुष्येत्यादिसङ्ग्रहः । एवञ्च तस्यात्र व्यभिचरितत्वेनानित्यत्वेनासार्वत्रिकत्वात् प्रत्याख्यातत्वाच्च तेष्विवात्रापि निर्वाह. । एतेन तत्राशब्दसञ्ज्ञेति निषेधद्वारा तत्सरूपग्रहणायैतत्सूत्रमिति ध्वनयितु मन्दपदम् । तथा च मन्दत्व फलविशेषणमिति समानाधिकरणबहुव्रीहिरिति दण्डयाद्युक्तमपास्तम् । तद् ध्वनयन्नाह—मन्देष्विति । ज्ञापकादिना व्यधिकरणबहुव्रीहेरपि स्वीकारादिति

सरला ।

प्रत्याख्यानभाष्येति । तत्र "ये प्रासादवासिन,गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन,ये भूमिवासिन,गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन, ये चोभयवासिन , गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च" इति दृष्टान्तप्रदर्शनेन ये मुखवचना नासिकावचनाश्च वर्णान्या ञमङणनास्ते नासिकावचनपदग्राह्या अपि भवन्तीति मुखग्रहण प्रत्याख्याय तत्र पक्षे केवलनासिकावचनानां यमानुस्वाराणामनुनासिकसञ्ज्ञामापाद्य "नैव दोषो न प्रयोजनम्"इति भाष्येणेष्टापत्तिर्ध्वनिता। फलैक्याय च आरम्भपक्षेऽपि यमानुस्वाराणामनुनासिकसञ्ज्ञाऽवश्यमाश्रयणीया । सा च योगार्थपुरस्कारेणानुनासिकपदस्य बोधकतापक्षे सङ्गच्छते । सूत्र तु अवश्युत्यानुवादकम् । नन्वेवमनुनासिकस्य शब्दशास्त्रीयसञ्ज्ञात्वाभावे "स्व रूपम्" इति स्वरूपग्रहणापत्तिरत आह—यरोऽनुनासिक इति । "हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ" इत्यत्र पशुपदेन "तस्यापत्यम्"इत्यत्रापत्य-

किम्? अभ्र आँ अपः। यद्यपीह "उञः" "ऊँ" (पा० सू० १।१।१७,१८) इत्यत्रैव विधानसामर्थ्यान्नेत्त्वमिति सुवचम्, तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्त्तव्यमुपदेशग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम्। अच् किम्? मनिनो मकारस्य मा भूत्। प्रति-

---

शब्दरत्नम्।

एवंविधयोगलोकप्रातिशाख्याद्यनभिज्ञं प्रति सप्रयोजनमित्यर्थः। **अभ्र आँ अप इति**। अत्रेत्सञ्ज्ञायां लोपः स्यादिति भावः। **विधानेति**। इदिति वक्तव्येऽनुनासिकविधानसामर्थ्यादित्यर्थः। **नेत्त्वमिति**। तत्फललोपस्य सामर्थ्यादभावे इत्त्वमपि फलाभावान्ने-

भैरवी।

र्यते, अपरो भागो नासिकया, नासिकावचनभागानुरागवशान्मुखवचनोऽपि भागो नासिकावचन इव लक्ष्यते। अत्र प्रासादवासिन्यायो नास्ति, भागस्यैव मुखेन नासिकया चोच्चारणात्। यदा तु सर्व एव वर्णो मुखेनोच्चार्यते नासिकया च तदा प्रासादवासिन्यायेन मुखग्रहणं भाष्यकारः प्रत्याचष्ट इति।

मन्दप्रयोजनशब्दो न क्रियाविशेषणमन्दशब्दघटित. समानाधिकरणपदको बहुव्रीहिः, उक्तरीत्या प्रयोजनालाभात्। किन्तु "सप्तमी विशेषणे" इति ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदक इत्याशयेनाह—मन्देष्विति। लोप. स्यादिति। अत्र स्यादित्यनेन सम्भावनामात्रं नतु प्रसक्तिर्वेदे आपाद्यमानरूपाभावात्। यद्यपि "अनेकान्ता अनुबन्धाः" इति पक्षे 'अभ्र आँ अटितः' इत्यत्रेट्प्रतिषेधः फलं सम्भवति तथाऽप्येकान्तपक्षे तदसम्भव एवेति वक्ष्यते। "आङ इदिति वक्तव्यः" इति आङ इच्छन्दसीति वक्तव्य इत्यर्थ.। यत्तु "तस्य लोप." इति सूत्रानन्तरम् 'आङश्छन्दसि' इति लाघवादुक्तव्यमिति, तन्न, अचीत्यस्य कर्तव्यत्वापत्ते.। स्वस्थाने तथा पाठे तु "प्लुतप्रगृह्या" इति सूत्रादचीत्येतस्य सम्बन्धेन तदनावश्यकमेव। ननु विधानसामर्थ्यादस्य लोपो माभूदित्संज्ञा तु स्यादेवेत्यत आह—तत्फलेति। तस्येत्त्वस्य फलं लोपः स प्रतियोगितासम्बन्धेनेत्त्वस्य व्यापको विधानसामर्थ्याद्व्यापकस्य तस्याभावे व्याप्यस्येत्त्वस्या-

भावप्रकाशः।

भावः। ननु तथापि प्रयोजनशब्दस्य प्रयोजकपरत्वेन समानाधिकरणबहुव्रीहिरेव युक्त इति चेत्? न, तस्य पूर्वनिपातापत्तेः। अत एव वाऽऽह—एवंविधेति। सानुनासिकव्यवहारेत्यर्थः। क्रियाशब्दवत् रूढिशब्देऽपि प्रासादवासिन्यायप्रवृत्तेरादिना सङ्ग्रहः। तथा च तादृशबहुव्रीह्यभावे तात्पर्यं नतु तथा विग्रह इति भावः। **लोप इति**। यद्यपि वेदे आपाद्यमानरूपाभावस्तथाप्यस्या नान्तरीयकलोपं विनाऽन्यफलासम्भवेन साफल्यायैवमुक्तिरिति भावः। वस्तुतस्तूक्तहेतोरन्यफलाभावाच्चैतदभावे उपदेशपदं व्यर्थमेव। तद्ध्वनयन्नाह—**स्यादिति भाव इति**। **इदितीति**। उञ इदितिवत् "आङ इच्छन्दसि" इति वक्तव्ये इत्यर्थः। एतेनेत्सञ्ज्ञाप्रकरणे "तस्य लोपः" इत्युत्तरं वा "आङश्छन्दसि" इत्येव पाठेन सिद्धिरिति मूलाशय इत्यपास्तम्। अचीत्यनुवृत्तेरावश्यकतया तत्र कर्त्तुमशक्यत्वात्। ननु विधानसामर्थ्याल्लोपो माऽस्तु, इत्त्वं तु स्यादेव बाधकाभावादत आह—**तत्फलेति**। तस्येत्त्वस्य फलं प्रत्याहारसिद्ध्यन्यफलान्तरद्वारभूत तद्व्यापक यो लोपस्तस्येत्यर्थः। **फलाभावादिति**। द्विविधफलाभावादित्यर्थः। एतेन तस्यानुनासिकस्य फलमित्सञ्ज्ञा तत्प्रयोज्यलोपस्येत्यर्थः, नतु तस्येत्त्वस्य फलं लोप इत्यर्थः, अकार्ये हि लोप इति "उपदेशेऽजू" इतिसूत्रभाष्यविरोधापत्तेरित्यपास्तम्। तन्मात्राफलकत्वमिति तद्भाष्याशयेन यथाश्रुतार्थसम्भवात्। एवञ्चोपदेशपद व्यर्थमेवेति भावः। उत्तरार्थं तु न, तत्रैतदनुवृत्तेर्भाष्यानभिमतत्वात्। त्वन्मतेऽपि तदयुक्तत्वस्य प्रागावेदितत्वाच्च। एवञ्च तथापीत्यादि मूल प्रा-

सरला।

पदेन च यथा व्याख्यानान्न स्वरूपग्रहण तथाऽत्रापि व्याख्यानान्न तद्ग्रहणमिति तद्भावः। **इति पक्षे इति**। इत्सञ्ज्ञकानां तत्पक्षे अनवयवत्वेन समीपेऽवयवत्वारोपेण षष्ठीबहुव्रीहिस्वीकाराद् आकार इत्सञ्ज्ञकः समीपे

शब्दरत्नम्।

त्यर्थः। ननु 'अञ्च आँ अटितः' इत्यत्र "अनेकान्ता अनुबन्धाः" इति पक्षे "आदितश्च" (पा०सू० ७।२।१६) इतीट्प्रतिषेधः फलम्। न च लोपाभावे इदितिमहासञ्ज्ञाकरणात्संज्ञाऽपि नेति वाच्यम्। महासञ्ज्ञयैव लोपसिद्धया "तस्य लोपः" (पा०सू० १।३।९) इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। "इक" इत्यादौ ककारादिश्रवणानापत्तेश्च; इति चेत्? न, "अनुबन्धानामेकान्तत्वमेव" इति मुख्यपक्षे दोषाभाव इत्याशयात्। तदा हि मुख्येऽव-

भैरवी।

प्यभाव इत्यर्थः। फलान्तरमाशङ्क्य निराचष्टे–नन्वत्रेति। महासञ्ज्ञेति। इत् इति व्यञ्जनमात्रं संज्ञा कर्त्तव्या, तथा च लाघवम्। इदिति तु एतीति इत् इत्यर्थकमिति लोपो भविष्यतीत्याशय.। इक इत्यादाविति। प्रत्याहारार्थमित्त्वं तस्यावश्यकमेव। तथा च महासंज्ञया तन्निवृत्तिः स्यादिति भावः। ननु न तस्येतस्तत्रोच्चारणं किन्तु तत्सदृशस्यैव। अत एव "आदिरन्त्येन" इति सूत्रव्याख्यानावसरे इता इत्सदृशेनेत्युक्तम्। अत एव 'वैयाकरणः' इत्यत्र चित्स्वरो नेत्यत आह—आदाविति। तेन "अइउण्" इत्यादौ णादिश्रवणानापत्तिः समुच्चीयते। मुख्यत्वं तस्योपपादयति–तदा हीति। एवं "हलन्त्यम्" इत्यादौ लक्षणाया अकल्पनेनापि लाघवं बोध्यम्। ननु

भावप्रकाशः।

चामनुरोधेन। अत एव तन्न व्याख्यातम्। तदेतद् ध्वनयितुमत्रैवैतस्यैकदेश्युक्तं फलान्तरमाशङ्कने–नन्वत्र इति। पक्षे—अस्थितपक्षे। अत्र पक्षे शिदादौ बहुव्रीह्युपपत्तिस्तु प्रागसकृदावेदिता न विस्मर्त्तव्या। फलमिति। अनिष्टेऽपि स फलमित्यर्थ.। एव चैतत्सार्थकमिति भाव.। प्रागुक्तसिद्धान्त ध्वनयितु शङ्कते—न च लोपाभावे इति। उक्तरीत्येति भावः। इदिति महेति। एतीति इदित्यन्वर्थेत्यर्थ। एवमग्रेऽपि। यथाश्रुते तु टिघुभादितुल्यत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव। इतोऽप्येतस्या लोपफलकत्वावश्यकत्वादिति भावः। ननु तथा सिद्धस्यापि तस्य साधुत्वार्थं तदावश्यकमत आह—इक इति। अन्वर्थसञ्ज्ञया तन्निवृत्तेरिति भावः। नन्विक इत्यादौ कादिश्रवणे न बाधक, तस्येत्कादितुल्यत्वेऽपि तत्त्वाभावात्। अत एव वैयाकरणे चित्स्वरो न। एवं चेद चिन्त्यमत आह—आदाविति आदीति च। ताभ्याम् "अइउण्" इत्यादिसञ्ज्ञिबोधकेषु णादिश्रवणानापत्तिसङ्ग्रहः। सिद्धान्ते तु तत्रेत्सञ्ज्ञायामपि तस्य लोप इति न, अगादिसञ्ज्ञासिद्धेर्लोपनिरपेक्षत्वेन तत्र तदसम्भवेन तदन्यफलाभावेन लोपमात्रस्याफलत्वेन च निर्देशसामर्थ्यादिष्टार्थबोधाभावापत्तेर्लोपद्वारकफलान्तराभावात् तत्सत्त्वे एव तयोर्व्याप्यव्यापकभावाच्च। अत एव "लोपश्च बलवत्तरः" इति सगच्छते। तत्राक्षिप्तान्तर्गतत्वेन ग्रहण मा भूदिति तदन्यफलसत्त्वात्। धातुपाठानुबन्धेष्वेवमेव बोध्यम्। एवञ्चैतस्या अन्वर्थत्वं वक्तुमशक्यम्। अत एव तदङ्गीकारे तत्र तत्र भाष्ये महासञ्ज्ञाकरणस्य हेतुत्वेनोल्लेखः। अत्र तथाशयेनोल्लेखेऽपि वस्तुतस्तदभावः स्पष्ट एव। एवञ्च प्रागुक्तरीत्याऽनयोर्व्याप्यव्यापकभावोऽपि नास्माद्धेतोरिति भावः। एवोऽनेकान्तत्वव्यावृत्तये। तदाह—मुख्येति। "तस्य लोपः" इति सूत्रभाष्योक्तेरिति भावः। स्पष्ट चेदमन्यत्र। दोषाभाव इति। अनिष्टफलरूपदोषाभाव इत्यर्थः। अन्यत्रेवात्रापि 'तथापि स्यात्' इत्याशङ्का निरसितुमारोपाभावेन लाघवमाह—तदा हीति। तेषामवयवत्वे हीत्यर्थः। मुख्ये इति। तत्त्व च तयोस्तत्त्वस्य स्वारसिकत्वादिति भावः। एव "हलन्त्यम्" इत्यादौ लक्षणाऽपि नेति बोध्यम्। उक्तोदाहरणे तदभावमुपपादयति—न चेति। नहीत्यर्थः। अयम्–अर्थः। अवयवः–मुख्यावयवः। अदोषादिति। एतदभावे दोषसामान्याभावादित्यर्थः। एवञ्चैतद्व्यर्थमेवेति

सरला।

यस्येत्यर्थकेन "आदितश्च" इति सूत्रेण इत्सञ्ज्ञकाकारस्य समीपे सत्त्वात्तद्धातोर्विहितस्य क्तस्येडागमनिषेध इति भाव.। महासंज्ञेति। एति गच्छति प्रयोगे न तिष्ठतीति इत् इत्यर्थः। महासंज्ञया लोपसिद्धावपि तस्य साधुत्वाय सूत्रस्यावश्यकत्वमिति न वैयर्थ्यमित्यरुचेराह—इक इतीति। मुख्यपक्षे इति। "उभयमिदमनुबन्धेषूक्तमेकान्ता अनेकान्ता इति। किमत्र न्याय्यम्? एकान्ता इत्येव" इति भाष्येण एकान्तपक्षस्यैवानुबन्धविषये मुख्यत्वबोधनादिति भाव। तत्पक्षे हि अनुबन्धानामवयवत्वेन आरोपानपेक्षणेन

ज्ञायते इति प्रतिज्ञा। "आतश्चोपसर्गे" (पा० सू० ३।३।१०६) इति कर्मण्यङ्। प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषामिति विग्रहः। एवं च 'प्रतिज्ञासमधिगम्ये प्रतिज्ञाशब्दस्य लक्षणा' इति क्लिष्टं व्याख्यानं नाश्रयणीयम्, "पाणिन्युपज्ञं व्याकरणम्" इत्यादिष्विव लक्षणां विनैव निर्वाहात्। यद्यपि सूत्रकारकृतोऽनुनासिकपाठ इदानीं

शब्दरत्नम्।

यविन्यन्यपदार्थे बहुव्रीहिः। न चायमाकारोऽङ्धातोरवयव इत्यदोषात्। **प्रतिज्ञेति।** प्रतिज्ञानविषय इत्यर्थः। **प्रतिज्ञाशब्दस्येति।** भावाङन्तस्येत्यर्थः। **क्लिष्टेति।** शक्तिग्राहकव्याकरणसत्त्वाच्छक्त्यैव तदर्थबोधसम्भवे लक्षणाश्रयणं क्लेश इति भावः। **लक्षणां विनैवेति।** अत्र लक्षणया व्याख्यानं कुर्वताऽपि तत्र लक्षणां विना मदुक्तरीत्यैव व्याख्यातम्। एवं च पूर्वापरविरोधस्तस्येति भावः। न चोभयोर्विधानेऽपि लाघवाद्भावे शक्तिः, कर्मणि लक्षणा, अनुशासनमपि लाक्षणिकार्थानुशासनमेवेति वाच्यम्, "लः कर्मणि" (पा० सू० ३।४।६९) इत्यादीनामपि तथात्वापत्तौ 'तिङां कर्त्रादौ शक्तिः' इति

भैरवी।

'दोषाभावः' इति प्रागलिखितमेव, पुनरिह 'इत्यदोषात्' इत्युच्यते इति पौनरुक्त्यमिति चेत्? न, पूर्वस्य दोषपदस्येट्प्रतिषेधप्रसङ्गरूपदोषपरत्वमस्य तु दोषसामान्यपरत्वमिति भेदात्।

'प्रतिज्ञानुनासिक्याः' इत्यत्र प्रतिज्ञाशब्दः कर्मबोधकाङन्त इत्याशयेनाह—प्रतिज्ञानेति। लक्षणावादिमतमुपपादयति—भावेति। लक्षणेति क्लिष्टमित्यनेन लक्षणास्वीकार एव क्लेश इति प्रतीयते स तु न युक्तः, लक्षणाया उच्छेदापत्तेरतो भावार्थमाह—शक्तीति। मूले—पाणिन्युपज्ञमिति। आद्यर्थकोपशब्दपूर्वकाज्ज्ञाधातोः कर्मण्यङ्। पाणिनेरुपज्ञेति कर्तृषष्ठ्या समासः। पाणिनिकर्तृकाद्यज्ञानविषयभूतमित्यर्थः। तत्र दृष्टान्ते। उभयोः भावकर्मणोः। तथात्वापत्तौ लाक्ष-

भावप्रकाशः।

भावः। एतेनादोषादिति पुनरुक्तमित्यपास्तम्। विषय इति पाठस्तस्याजहल्लिङ्गत्वात्। एतेनोदासीनं च नोपेक्षाबुद्धिविषयमिति वदन् रत्नाकरः प्रत्युक्तः। नन्वेवं लक्षणा वृथेत्यत आह—भावेति। प्रतिज्ञया समधिगम्यमानुनासिक्यमेषामिति केनचिदुक्तं मध्यमपदलोपित्रिपदव्यधिकरणबहुव्रीहिं लक्षणाभावेन सखण्ड्यैव गुरुणोक्तमिति बोध्यम्। नन्वेवं लक्षणोच्छेदोऽत आह—शक्तीति। एवञ्च शक्त्यभावे सा आवश्यक्येति भावः। ननु तत्तद्व्युत्पत्तिवादिनोभयत्रापि तुल्यार्थाङ्गीकारात् दृष्टान्तासङ्गतिः, तदुक्तिरफला च, दोषदानेनैवेष्टार्थासिद्धेरत आह—अत्रेति। प्रतिज्ञाशब्दे इत्यर्थः। तत्र-दृष्टान्ते। मदुक्तेति। उपशब्द आद्यर्थः, कर्मण्यङ्, उपज्ञायत इत्युपज्ञा पाणिनेरुपज्ञेति कर्तृषष्ठ्या समासः। पाणिनिवृत्त्याद्यज्ञानविषयो व्याकरणमिति शब्दार्थ इत्येवं दीक्षितोक्तरीत्येत्यर्थः। एवञ्चेति। उक्तयुक्त्या तत्र तथा व्याख्यानेन दृष्टान्तसङ्गतत्वे चेत्यर्थः। विरोध इति। विरोधोऽपीत्यर्थः। एवञ्च तदुक्तिसाफल्यमिति भावः। एतेन भावाङन्तादर्शआद्यजित्यपास्तम्, क्लिष्टत्वात्, उक्तरीत्यैव निर्वाहे वृत्तिद्वयकल्पनागौरवापत्तेश्च। ननु प्राचोभयोक्तेऽपि प्रकृत्युपस्थितत्वकृतलाघवेनैतदनुरोधेन स एवान्यथा नीयतामिति न विरोधो न वादृष्टान्तत्वमिति मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृदाह—न चोभयोरिति। भावकर्मणोरित्यर्थः। शास्त्रानर्थक्यमपि नेत्याह—अन्विति। एवेन शक्यार्थानुशासनव्यवच्छेदः। तथात्वेति। लाक्षणिकार्थानुशासनत्वापत्तावित्यर्थः। एतेन न हि विधानमात्रेण तत्र शक्तिः, कृद्योगषष्ठ्याः कर्तृकर्मणोर्विधानेऽपि प्रचुरतरप्रयोगेण सम्बन्धे

सरला।

मुख्येऽवयविन्येवान्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति नैतत्फलं सम्भवति। तदाह—तदा हि इत्यादिना। **भावाङन्तस्येत्यर्थ इति।** कर्मण्यङाऽर्थसामञ्जस्यादिति भावः। **व्याख्यातमिति।** पाणिनिसमवे-

परिभ्रष्टस्तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयत इति भावः ।

ननु रलयोरिति न्यूनं टकारस्यापि मध्यगतत्वादित्यत आह—प्रत्याहारेष्विति । व्यवह्रियन्ते इति । प्रत्याह्रियन्ते सङ्क्षिप्यन्ते वर्णा यत्रेति बाहुलकादधिकरणे घञ् । यद्यपि योगमात्रमकारादिसञ्ज्ञास्वतिप्रसक्तं तथापि योगरूढिरिति

शब्दरत्नम् ।

सिद्धान्तासङ्गत्यापत्तेः व्याकरणस्याभियुक्तोक्तशक्तिग्राहकत्वस्य भङ्गापत्तेश्च ॥

टकारस्यापीति । अत्र यद्वक्तव्यं तदन्यत्रोक्तम् । बाहुलकादिति ।

भैरवी ।

णिकार्थबोधकत्वापत्तावित्यर्थः । अभियुक्तोक्तेति ।

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

इति वृद्धोक्तेत्यर्थः । अत्र—रप्रत्याहारविषये । अन्यत्र—लघुशब्देन्दुशेखरे । 'लण्सूत्रस्थाकारो यद्यनुनासिकः स्यात्तदा "अतो ल्रान्तस्य" इति सूत्रे पाणिनिर्लकारन्नोच्चारयेत्, रप्रत्याहारेणैव व्यवहरेत् । एवं यण्घटितसूत्रेषु लाघवाय यप्रत्याहारनिर्देशमेव कुर्यात् । तस्मादस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकम्' इत्यादि तत्रोक्तम् । वस्तुतस्तु ल्रे त्यत्र रेत्येव सिद्धे लकारोच्चारणं लण्सूत्रस्थाकारनिष्पाद्यप्रत्याहारनिर्देशस्य क्वचिदनाश्रयणमिति ज्ञापनाय । तेन शुल्कमाचष्टे शुल्कयति, शुल्कयतीति शुल् इत्यत्र "रात्सस्य" इति नियमाप्रवृत्त्या संयोगान्तलोपस्य प्रवृत्तिसिद्धिः । अत एव "रदाभ्याम्" इत्यत्र "रोऽसुपि" "वनो र च" इत्यनयोश्च न दोषः । न चानयोरकार उच्चारणार्थो न त्वनुनासिक इति भ्रमितव्यम्, विधेयविषये इत्संज्ञां विना निवृत्त्यसिद्धेः । "रदाभ्याम्" इति सूत्रे प्रत्याहारस्य ग्रहणे "प्रफुल्तः" इत्यत्र "आदितश्च" इतीट्प्रतिषेधाल्लकारात्परस्य तस्य नत्वापत्तिः । यदपि यण्घटितसूत्रेषु लाघवाय यप्रत्याहारनिर्देशमेव कुर्यादिति, तत्स्थवीयः, "इणो यण्" "इग्यणः सम्प्रसारणम्" इत्यत्र लाघवाभावात् । "इको यण्" इत्यत्र मात्रालाघवसत्त्वेऽपि 'योऽचि' इत्युक्ते प्रक्रियागौरवमस्त्येव ।

किञ्च लण्सूत्रस्थाकारनिष्पन्नयप्रत्याहारनिर्देशस्य क्वाचित्कत्वं यप्रत्याहारेणैव निर्दिशेदितिवादिनाऽपि वाच्यम् । अन्यथा 'महाशूद्री' इत्यत्र 'अयोपधात्' इति प्रतिषेधस्य प्राप्त्या "जातेः" इति सूत्रविहितङीषभावस्य "ङेर्यः" इत्यनेन यकारादिचतुष्टयादेशघटितानिष्टरूपाणामिष्टरूपाभावानां चापत्तेः । न चास्यानुनासिकत्वे हल्प्रत्याहारेऽनुनासिकाकारस्य ग्रहणापत्तिः, हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागच्पदार्थनिष्पत्त्यभावेन "उपदेशेऽच्" इत्यस्याथबोधाभावेनास्याकारस्येत्त्वानापत्तेः । इष्टापत्तिस्तु कर्तुमशक्या, 'मामांस्त्रायस्व' इत्यत्र अनुधातोः क्विपि दीर्घे तत्प्रकृतिकसम्बुद्धौ नलोपाभावे "नश्छवि" इति रुत्वे "अत्रानुनासिकः" इत्यनुनासिकपक्षेऽनुस्वाराप

भावप्रकाशः ।

शक्त्या तत्र लक्षणास्वीकारादिति तच्छेषभूतमपि तदुक्तमपास्तम् । अभियुक्तेति । 'शक्तिग्रह व्याकरणोप'—इत्यादिनेति भावः ।

अत्र यदिति । रप्रत्याहारविषये यद्वक्तव्यं खण्डनं तच्छब्देन्दुशेखरे उक्तमित्यर्थः । विस्तरस्तु मत्कृततत्खण्डनमण्डनादवसेयः । यत्तु बाहुलकस्यागतिकगतित्वस्योपदेशपदव्याख्याया स्वयमेवोक्तत्वेनात्र तदङ्गीका-

सरला ।

तावज्ज्ञानविषयो व्याकरणमिति शक्त्यैव व्याख्यातमित्यर्थः । अभियुक्तोक्तेति । अस्य—

"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥" इति इति शेषः ।

अन्यत्रेति । लघुशब्देन्दुशेखरे । तत्तत्टिप्पणतश्चावगन्तव्यम् ।

भावः । प्रत्याहाराश्चैकचत्वारिंशदिति प्राञ्चः । चतुर्दशसूत्रीस्थैर्हल्भिरिद्भिः कृता

शब्दरत्नम् ।

भावघञन्तादर्शआद्यजित्यपि बाहुलकादविशिष्टमिति भावः । एकचत्वारिंशदिति ।

भैरवी ।

त्तेरिति वाच्यम् ; लण्सूत्रस्थाकारो नानुनासिकत्वविशिष्टः श्रूयते, किन्तु कार्यार्थन्तथा प्रतिज्ञायत इति वाच्यम्, तच्च कार्यं प्रत्याहारसिद्धिरूपम्, तच्चेत्त्वं विनाऽनुपपन्नमिति हल्प्रत्याहारसिद्धिकाले तस्योक्तरीत्या इत्संज्ञाया प्राप्त्यभावेऽपि "मोऽनुस्वार" इति सूत्रजवाक्यार्थनिष्पत्तिकाले लण्सूत्रस्थाकारस्येत्त्वप्रवृत्तौ प्रतिबन्धकाभावात्तत्र 'तस्यलोप' प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्। तावताऽपि भवदुक्तबलवत्तरलोपप्रतियोगित्वरूपहेतुसत्तायाः सत्त्वात्तस्य प्रत्याहारे ग्रहणाभावस्य सिद्धेः ।

किञ्च यत् प्रत्याहारे जातिनिर्देशमाश्रित्य 'सोऽस्ति' इत्यत्र सुलोपापत्तिरिति,तदतिस्थवीयः, "अदेङ् गुण." इत्यादौ सुलोपाकरणेन हलन्तात्परत्वादेव सुलोपे सिद्धे "एतत्तदो" इति सुलोपविधानेन ज्ञापकेन च 'लण्'सूत्राकारस्य रप्रत्याहारातिरिक्तप्रत्याहाराप्रयोजकत्वकल्पनात् । यदपि 'लण्' सूत्रस्थाकारस्यानुबन्धत्वे तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिरूपदोषोद्भावनं,तदपि न मनोरमम्, "अइउण्" इत्यादौ सन्धिकार्यं प्राप्नोतीति शङ्काया वर्णोपदेशकाले अजादिसंज्ञाया अनिष्पादात्सन्धिनेति परकृतसमाधानस्य खण्डनावसरे'वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारे च निष्पन्ने प्रवर्तमानानां यणादीनां 'सुध्युपास्यः' इत्यादौ तटस्थ इवोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते वर्णोपदेशेऽपि प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वादिति यथाऽभिहितं, तथा हल्प्रत्याहारनिष्पत्त्युत्तरमच्प्रत्याहारे निष्पन्ने भवत्वादिशब्दोकारे यथा "उपदेशे" इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति,तथोद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ते "लण्" सूत्रस्थाकारेऽपि तस्य प्रवृत्तिर्दुर्वारेति प्रत्याहारग्रहणाभावे साध्ये यत्पक्षतावच्छेदकमनुबन्धत्वं तद्व्यापकम्बलवत्तरलोपप्रतियोगित्वरूपहेतोरस्त्येव । हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्राक् पक्षे परं हेतोः पक्षावृत्तित्वेऽपि न क्षतिः, अव्याप्यवृत्तेरपि कपिसंयोगस्य वृक्षे द्रव्यत्वानुमापकताया दर्शनात्। यदपि 'प्रत्याहारेऽनुबन्धानाम्' इत्यादिनाऽच्प्रत्याहारेऽनुबन्धानां ग्रहणशङ्का कृता ननु हल्प्रत्याहारे, यदि "लण्" सूत्रस्थाकारोऽनुनासिकः स्यात्तदा हल्प्रत्याहारेऽकारस्यानुनासिकस्य ग्रहणशङ्काऽपि कर्तुमुचितेति तदकरणान्न्यूनतापत्ति, अतोऽस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकमिति भाषितम्, तदपेशलम्, तत्रत्याज्ग्रहणस्योपलक्षणत्वात् । यथाश्रुतार्थकत्वे भवन्मतेऽपि उक्प्रत्याहारे णकारस्य ग्रहणशङ्कासमाधानयोरकरणेन न्यूनताया दुर्वारत्वात् । उक्प्रत्याहारे णकारस्य ग्रहणमिष्टमेवेति तु न,'रणितः' 'भणितः' इत्यादौ "श्र्युकः किति" इतीण्निषेधापत्तेः । नच तस्योपलक्षितार्थकत्वं यद्यभिमतं तदा "अइउण्" इत्यादिसूत्रचतुष्टयोपादानस्वारस्यभङ्ग इति वाच्यम्,हल्प्रत्याहारे एवानुबन्धाग्रहणं तेन भाष्येण साध्यते इति भ्रमो "हयवर" इत्यादिसूत्रव्याख्यानोत्तरं शङ्कासमाधानयोः करणान्मा भूदित्याशयेन तत्र "अइउण्" इत्यादिसूत्रचतुष्टयस्य लेखनात् । हल्प्रत्याहारसाधकसूत्रव्याख्याने मध्ये तथा शङ्कासमाधानयोः करणेन हल्प्रत्याहारेऽपि तैर्हेतुभिरनुबन्धाग्रहणसाधनस्याभिमतत्वमिति कल्पनसम्भवादिति कैयटानुयायिनः ।

यत्तु बाहुलककल्पनापेक्षया भावघञन्तप्रत्याहारशब्दादर्शआद्यजिति व्याख्यानं, तद्दूषयति—भावेत्यादिना । अविशिष्टमिति। गणविशेषे पाठकल्पने वृत्तिद्वयकल्पने गौरवमित्यस्य स्पष्टत्वात् ।

भावप्रकाशः ।

रानौचित्येन भावघञन्तादर्शआद्यच् न्याय्यः । अन्यथा पूर्वापरविरोधापत्तेरिति खण्डनकृद्रत्नाकरादयः, तन्न, तुल्यत्वादित्याह—भावेति । अपिना "अकर्तरि च" इति चादसज्ञायामपि घञ् इत्यस्योपदेशपदे गुरूक्तस्य समुच्चयः । यत्तु "अकर्तरि च" इति संज्ञात्वसत्त्वात् घञ्सम्भवः, तदभावाभ्युपगमे तु बाहुलकादसंज्ञायामपि, मनोरमाया अप्यत्रैव तात्पर्यमिति सुखबोधिन्यामुक्तम् , तन्न, योगरूढत्वेन संज्ञात्वाभावात् तदशे

अष्टाध्याय्यां व्यवहृता एकचत्वारिंशदिति तस्यार्थः । तेन सुप्तिङादीनां, रप्रत्याहारस्य, "चयो द्वितीयाः" इति वार्तिकस्थचय्प्रत्याहारस्य चाधिक्येऽप्यदोषः । यत्तु "ञमन्ताड्डः" इति, "यमिर्ञमन्तेष्वनिडेक इष्यते" इति च ञम् वार्तिककृता व्यवहृत इत्याहुः, तद्रभसाऽभिधानम् । आद्यस्योणादिसूत्रत्वात्, द्वितीयस्य व्याघ्रभूतिकारिकास्थत्वात्; इत्यास्तां तावत् । एष च संख्यानियमो नातीवोपयुज्यत इत्युपेक्षितः ।

शब्दरत्नम् ।

एकस्मान् ङञणवटा, द्वाभ्यां ष, स्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः
ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो, रः पञ्चभ्यः, शलौ षड्भ्यः ॥

इति तदुक्तेरिति भावः ।

भैरवी ।

एकस्मान्ङञणवटा इति । ङञणवटा एकस्मात्परे ग्राह्या इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । ङञणवटा इत्यत्र णकारः प्रथमसूत्रस्थो ग्राह्यः । अणिति यथा । इण्प्रत्याहारस्तु न तेन, "अचिश्नु" इति सूत्रे संमृद्य ग्रहणात् । "आदिरन्त्येन सह" इतिसूत्रस्यानित्यत्वेनैकस्मादित्यादि लभ्यते, तत्र मानन्तु "इको झल्" "अज्झनगमां सनि" इति सूत्रद्वयारम्भ एव । यदि अन्त्येन इता सह यस्य यस्यादेरुच्चारणसम्भवस्तत्र सर्वत्र प्रत्याहारे इङपि प्रत्याहारः स्यात्, तथा च 'आर्द्धधातुक' इत्यनेन धातोराक्षेपे इङन्तस्य धातोः सनि "इङश्च" इत्यनेन गाऽऽदेशे सूत्रद्वयवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । तदुक्तेरिति । प्रक्रियाकारोक्तेरित्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

बहुलसम्बन्धाभावाच्च । "करणाधिकरणयोश्च" इति तु ल्युटोऽभावाय । पुनर्बाहुलकाश्रयणावश्यकत्वाच्चेति दिक् । तदाह—अविशिष्टमिति । अत्रापि तस्याकृतिगणत्वाद् वृत्तिद्वयकल्पनापत्तेश्चागतिकगतित्वम् । एवं भावसमुच्चायकचस्य तत्रासम्बन्धेन ल्युडभावाय तस्यावश्यकत्वेन सञ्ज्ञाया चेति वक्तुमौचित्येन च गुरूक्तादेरपि तत्त्वमिति भावः । मूलोक्तस्य तथार्थस्य तद्व्याख्यातृगुरूक्तत्वे बीजं ध्वनयितुं तत्र तदुक्त हेतुमाह—एकस्मादिति । ङञणवटा अनुबन्धा एकैकस्मादेवादिवर्णादग्रे उच्चारिताः सन्त एकैकमेव प्रत्याहारं जनयन्ति नानियमेनेत्यादिरर्थः । अत्राद्ये आद्यणः । द्वितीये द्वितीय इति बोध्यम् । एङ् । यञ् । अण् । छव् । अट् । भष् झष् २ । अक् इक् उक् ३ । अण् इण् यण् ३ । अम् यम् ङम् ३ । अच् इच् एच् ऐच् ४ । यय् मय् झय् खय् ४ । यर् झर् खर् चर् शर् ५ । अश् हश् वश् जश् झश् बश् ६ । अल् हल् वल् रल् झल् शल् ६ इति तदुदाहरणानि बोध्यानि । "शास इदङ्" इत्यादिज्ञापकात् "आदिरन्त्येन" इत्यस्यानित्यत्वेनेदं लभ्यत इति स्पष्टं बृहच्छब्दरत्ने । तदुक्तेरिति । प्रक्रियाकृदुक्तेरित्यर्थः । मौलचय्प्रत्याहारस्येत्यग्रे ञम्प्रत्याहारस्य चाधिक्येऽप्यदोष इति गुरूक्तिस्तु न दूष्येत्युपसहरति—मूले आस्तां तावदिति । अत एव आहुरित्युक्तं तन्नेति च नोक्तम् । एवञ्च यत्त्वित्यादिर्मूलग्रन्थस्ततः पूर्वः प्रकाशानुवाद इति बोध्यम् ।

सरला ।

एकस्मादिति । ङञणवटा अनुबन्धवर्णा एकस्मादेवादिवर्णात्परे उच्चारिता एकैक प्रत्याहार जनयन्ति । षकारोऽनुबन्धो द्वाभ्यामादिवर्णाभ्यां पर उच्चारितः प्रत्याहारद्वयमारभते, एवं कणमा अनुबन्धास्त्रयस्त्रिभ्य आदिवर्णेभ्यः परे उच्चारिताः प्रत्येकं त्रीन् त्रीन् प्रत्याहारानारभन्ते । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । क्रमेणोदाहरणानि—एङ् "एङः पदान्तादति" । यञ् "अतो दीर्घो यञि" । अण् "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" । अय णकारो "अइउण्" सूत्रस्थोऽवगन्तव्यः । छव् "नश्छव्यप्रशान्" । अट् "शश्छोऽटि" । झष् भष् "एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः" । उभयोरपि प्रत्याहारयोरेकत्रैव सूत्रे उपादानम् । अक् इक् उक् "अकः सवर्णे दीर्घः" "इको यणचि" "उगितश्च" । अण् इण् यण् "अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः" "इणः षीध्वंलुङ्-

"ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः" (पा० सू० १।२।२७)॥ ह्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वन्द्वः। सौत्रं पुंस्त्वम्। वां काल इयेति। फलितार्थकथनमिदम्। विग्रहस्तु वः कालो यस्येति बोध्यः। ऊशब्देन स्वोच्चारणकालो लक्ष्यते। आद्ये इति। "निपाता आद्युदा-

शब्दरत्नम्।

सौत्रं पुंस्त्वमिति। यद्यपि इतरेतरयोगेऽपि सौत्रमेकवचनं वक्तुं शक्यं, तथापि "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य" इति तत्र तत्र वार्त्तिकोक्तेर्लिङ्गस्य लौकिकत्वात्तद्व्यत्ययकल्पनमेवोचितं, न तु शास्त्रीयवचनव्यत्ययकल्पनमिति भावः। **फलितार्थेति**। ऊपदेन स्वोच्चारणकालसदृशलक्षणया कालशब्देन समानाधिकरणबहुव्रीहौ तत् फलतीति भावः। वां काल इति तु न विग्रहो व्यधिकरणत्वादत आह—**विग्रहस्त्विति**। काल इति जात्याख्यायामेकवचनम्। **स्वोच्चारणकाल इति**। स्वोच्चारणकालसदृश इत्यर्थः। साहश्यमूलके कालयोरभेदाध्यवसाये तु यथाश्रुतमेव साधु।

भैरवी।

पुंस्त्वैकवचनयोरेकस्य सौत्रत्वाश्रयणे न विशेष इत्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति। ऊपदेनेति। अस्य बहुव्रीहावित्यत्रान्वयः। लक्षणयेति। ऊपदस्येत्यादिः। अभेदाध्यवसायः—अभेदारोपः। अत एव 'मृगचपला' इत्यत्र पुंवद्भावः। यथाश्रुतमेव—सदृशे लक्षणां विनैव।

भावप्रकाशः।

यत्तु पुंस्त्वैकवचनयोः सौत्रत्वे न विशेष इति मान्यास्तत्प्राचामनुरोधेनेति ध्वनयन्नाह—**यद्यपीति**। **तत्र तत्र**—बहुषु सूत्रेषु। **तदिति**। पुंस्त्वेत्यर्थः। **वचनेति**। एकवचनादीत्यर्थः। एवञ्च तयोस्तत्त्वे विशेषः स्पष्ट एवेति भावः। **ऊपदेनेति**। बहुव्रीहावित्यत्रान्वयः। **सदृशलक्षणयेति**। तत्र लक्षणयेत्यर्थः। ऊपदस्येति भावः। सामानाधिकरण्ये हेतुरयम्। **कालशब्देनेति**। तेन चेत्यर्थः। मिथ इति शेषः। **तत्**—परममूलोक्तवाक्यबोध्य भिन्नार्थरूपम्। एवञ्चाभेदे शाब्दे भेदः फलतीति परममूल तत्प्रदर्शकमेव न विग्रहप्रदर्शकमिति भावः। यत्तु तथासति सूत्रे कालपदद्वयश्रवणापत्तेराह मूले फलितेतीति, तन्न, उष्ट्रमुखादिवत् निर्वाहात्। उच्चारणकालतुल्यकालपरकालपदेन वा कालो यस्येति बहुव्रीहिसम्भवात्। तस्यापि परम्परासम्बन्धेन सम्बन्धित्वाच्च। तद्ध्वनयन् तथैवाह—**वामिति**। यत्तु स्वोच्चारणकाललक्षणायामप्यनिर्वाहान्मूल चिन्त्यमिति जगन्नाथस्तदेव चिन्त्यमित्याशयेनाह—**स्वोच्चारणेति**। वस्तुतो यथाश्रुतमपि मूलं सम्यगेवेत्याह—**सादृश्येति**। **अभेदेति**। अभेदारोपे इत्यर्थः। एतेन नामार्थत्वाद्भेदेनान्वयो न, अभेदेन तु बाधित एवेत्यपि तदुक्तमपास्तम्।

सरला।

लिटा धोऽङ्गात्" "इको यणचि"। अम् यम् ङम् "पुमः खय्यम्परे" "हलो यमां यमि लोपः" "ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्"। अच् इच् एच् ऐच् "अचो रहाभ्यां द्वे" "इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः" "वृद्धिरेचि" "वृद्धिरादैच्"। यय् मय् झय् खय् "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" "मय उञो वो वा" "झयो होऽन्यतरस्याम्" "पुमः खय्यम्परे"। यर् झर् खर् चर् शर् "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" "झरो झरि सवर्णे" "खरि च" "अभ्यासे चर्च" "शरोऽचि"। अश् हश् वश् झश् जश् बश् "भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि" "हशि च" "नेड्वशि कृति" "झलां जश् झशि" "एकाचो बशो"। अल् हल् वल् रल् झल् शल् "अलोऽन्त्यस्य" "हलोऽनन्तराः" "आर्धधातुकस्येड्वलादेः" "रलो व्युपधाद्धलादेः सश्च" "झलां जश्" "शल इगुपधादनिटः क्सः"। इत्युदाहरणानि। अत्र सर्वेषां प्रत्याहाराणामष्टाध्यायीस्थमेकैकं सूत्रं संगृहीतम्। इतोऽन्यान्यपि सूत्राणि यथासम्भवं तत्तत्प्रत्याहारघटितान्यष्टाध्यायीतोऽवगन्तव्यानि।

व्यत्ययकल्पनमिति। सौत्रत्वात् साक्षाच्छास्त्रबाधकल्पनापेक्षया लौकिकलिङ्गबाधकल्पनस्योचितत्वादिति। **सदृश इत्यर्थ इति**। मूलकृता ऊपदस्य उकाराद्युच्चारणाधिकरणकाले लक्षणास्वीकारेऽपि तस्य

त्ताः" (फि० सू० १२ पा ४) इत्याकार उदात्तः, यच्छब्दस्तु फिट्सूत्रेण । अर्वाङ् इति । अकारोऽनुदात्तः।

तस्यादितः (पा० सू० १।२।३२)॥ अतन्त्रमिति । "उपेयिवान्" इत्यत्रोपसर्ग इवाविवक्षितमित्यर्थः । ननु तत्र "ईयिवांसमतिस्रिधः" इत्यादिप्रयोगदर्शनादविवक्षाऽस्तु, इह त्वविवक्षायां प्रमाणं किम् ? इति चेल्लक्ष्यदर्शनं प्रातिशाख्यादिकं चेति गृहाण । तथा हि-'येऽरा.' इत्यत्रैकारः, 'तनूनपात्' 'शचीपतिम्' इत्यत्र पदपाठे ऊदीतौ चार्धोदात्तौ इति सकलबह्वृचप्रसिद्धम् । तनूनपाच्छचीपतिशब्दयो·

शब्दरत्नम् ।

फिट्सूत्रेणेति । अन्तोदात्त इत्यर्थः । जस· सुप्त्वादनुदात्तत्वम् , "एकादेश उदात्तेन" (पा०सू०८।२।५) इत्येकार उदात्त इति भाव. । **अनुदात्त इति** । फिट्स्वरेणान्तस्योदात्तत्वे शेषनिघातेनेति भावः । अभिमुखवाच्यव्युत्पन्न प्रातिपदिकम् 'अर्वाङ्' इति ।

अविवक्षितमित्यर्थ इति । इदं च—वक्ष्यमाणं प्रातिशाख्यं यच्छाखायां,-तच्छाखास्थवैदिकोदाहरणविषयम् । **तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोरिति** । अस्य यद्यपीत्या·

भैरवी ।

आद्युदात्त इत्यस्यानन्तरं फिटस्वरेणेत्युपादाने आद्युदात्तः फिट्स्वरेणेत्यर्थ प्रतीयेत, तथा चानुपपत्तिः, तस्यान्तोदात्तत्वविधायकत्वादत आह—अन्तोदात्त इति । अर्वाङ्शब्दाद्याकारस्यानुदात्तत्वमुपपादयति—फिडित्यादिना । अव्युत्पन्नमिति । फिट्स्वरप्रवृत्तयेऽभिहितम् । तत्र किम्मानमिति चेत् ? "आङभिमुख" इति वेदभाष्योक्तिरेव ।

ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमित्यनेन स्वरिताद्धमात्रस्याद्यस्योदात्तत्वविधायकमिति प्रतीयते, एवञ्चासङ्गतिः, दीर्घादावप्यर्द्धमात्राया उदात्तत्वस्य लोके दर्शनात् । अस्य शास्त्रस्य सर्वशाखासाधारणत्वेन सर्वोपकारकव्याख्यानस्यौचित्यात् ; "अर्द्धह्रस्वशब्दोऽर्द्धमात्रायां रूढः" इति भाष्यविरोधश्चेत्यत आह—इदञ्चेति । इदम्-अविवक्षितमित्यादिकथनम् । लक्ष्यदर्शनमित्यनेन बोधितलक्ष्यं दर्शितं 'येऽरा'इत्यादि। तत्र तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोरित्यादिना शङ्काग्रन्थ इति प्रतीयते, तदसङ्गति., शङ्काबोधकशब्दानुपादानादत आह—अस्येति । अस्य ग्रन्थस्येत्यर्थ ।

भावप्रकाशः ।

अर्थ इति । उदात्त इति मात्रानुषक्तस्येति भावः । मूले न्यूनता परिहरति—**जस इति** । अनुदात्तत्वमुपपादयति—**फिडिति** । फिट्स्वरविधायकेन "फिषोऽन्त उदात्तः" इत्यनेनेत्यर्थ. । एवमग्रे मूले च बोध्यम् । **अन्तेति** । 'अर्वाङ्' इत्यस्येति भावः । ननु तस्य व्युत्पन्नतया फिट्स्वराप्राप्तिरत आह—**अभिमुखेति** । "अर्वाङभिमुखे" इति वेदभाष्योक्तेरिति भावः । **अव्युत्पन्नमिति** । पाणिनेरव्युत्पत्तिपक्षस्यैवेष्टत्वादिति भाव. । एतेन 'अर्वन्तम् अश्वति' इत्यादिदण्ड्याद्युक्तिः प्रत्युक्ता । यत्तु लोकादौ दीर्घादावप्यर्धमात्राया एवोदात्तत्वदर्शनेन सकललोकवेदसाधारण्येनात्र ऋकशाखास्थलक्ष्यागां तत्प्रातिशाख्यवचनैः सिद्धत्वेन च तदन्यविषयत्वस्य वक्तुमौचित्येन व्यर्थपदत्वकल्पनासङ्गतिः । न च सर्वत्रास्य सर्वप्रातिशाख्यैकवाक्यता सम्भवति । एवञ्च मूलादिक चिन्त्यम् । अत एवार्धह्रस्वशब्दोऽर्धमात्राया रूढ इति भाष्योक्तिः । एवञ्च ह्रस्वशब्दस्य मात्रापरत्वं न तु स्वशास्त्रसङ्केतितपरत्वमिति योगोऽपि सम्भवतीति जगन्नाथः, तदाशयानवबोधेनायुक्तमिति ध्वनयितुमाह—**इदञ्चेति** । अविवक्षितमित्यर्थादिकथन चेत्यर्थः । **वक्ष्यमाणमिति** । मूलकृतेति भावः । **विषयमिति** । विषयकमित्यर्थः । एवञ्चास्यार्थादिकथनस्य विशेषविषयत्वेऽप्यन्यत्र मूलकृतोऽपि तथैवेष्टम् । अत एव परममूलेऽतन्त्रमित्येवोक्तम् । तस्य च तत्पदयुक्तग्रहण स्वशास्त्रे सङ्केतितरूपेणाबोधक किन्त्वर्धमात्रामात्रबोधकमित्यर्थः । एवञ्च तदुक्तदोषो नेति भावः । मान्यास्तु—अविवक्षितमिति अवयुत्यानुवाद इत्यर्थ । एवञ्च दीर्घप्लुतयोरप्यर्धोदात्तबोधकमर्धशब्दो न समांशवाची किन्त्ववयववाची । स च कचिद्वेदे समांश. क्वचिद्वेदेऽर्धमात्रा तत्तत्प्रातिशाख्यानुरोधेनेति, लोके सर्वत्र भाष्य-

"उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्" (पा० सू० ६।२।१४०) इति पूर्वोत्तरपदयोराद्युदात्तत्वे कृते "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" (पा० सू० ६।१।१५८) इति शेषनिघातः। पूर्वपदभूतयोस्तनूशाची—एतयोरन्त्यस्य पाक्षिकं स्वरितत्वं प्रातिशाख्ये उक्तम्—

शब्दरत्नम्।

दिः। शेषनिघात इति। अस्य तथार्पाति शेषः। तेनोदीतौ अनुदात्तौ प्राप्नुत इति

भैरवी।

आद्युदात्तत्वे कृत इति वनस्पत्यादिगण एव ऊप्रत्ययान्तस्तनूशब्द आद्युदात्तो निपात्यते, "नभ्राड्" इति सूत्रे निपातित 'तत्पुरुषे तुल्य' इत्याद्युदात्तो नपाच्छब्दः, एतयोः समासे समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते "उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्" इत्यनेन पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरे सति द्वयोरप्याद्युदात्तत्वप्राप्तिरिति भावः। एवं शचीशब्दः शार्ङ्गरवादिङीनन्तत्वादाद्युदात्तः, पतिश्च डतिप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्त.। तेन-शेषपूरणेन, अनुदात्तावेव प्राप्नुत इत्यर्थो लभ्यते।

भावप्रकाशः।

प्रामाण्यादर्धमात्रैवेति च व्यवस्था बोध्या। एवञ्च ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमिति यथाश्रुतमेवेत्याहुः। उभयथाऽपि मम स्यादश्रुतत्वादित्येव सिद्धेऽर्धग्रहणमपि व्यर्थमित्यपास्तम्। ननु अग्रिम 'तनूनपात्'इत्यादि 'निघात' इत्यन्तमूलग्रन्थस्य पूर्वोत्तराभ्यामनन्वयेनासम्बद्धप्रलपितत्वापत्ति.। यद्यप्येनदुपपादयति क्रमेणेत्यवतरणेन पूर्वसम्बन्धो घटते तथाप्यन्ते किञ्चिच्छेषपूरण विनाऽनिर्वाहेऽऽवश्यकतया तत्र तस्य तदैकरूप्यायादावपि तथैवेत्याह—अस्येत्यादि। एवञ्च शङ्कोत्थितिरपि सुखतो भवत्येवेति भावः। एतेन यथाश्रुतमूलसामञ्जस्येऽध्याहारे गौरवमित्यपास्तम्। तथ सति मध्यग्रन्थफलितमाह—तेनेति। शेषपूरणेनेत्यर्थः। प्राप्नुत इति। तावेव प्राप्नुत इत्यर्थ। मूलस्थनिघात इत्यस्याप्ययमेवार्थ इत्यनेन सूचितम्। अयम्भावः—यद्यपि शेषनिघातस्यावग्रहे स्वरीत्याऽर्धमात्राकालव्यवायरूपायाः "परः सन्निकर्ष." इतिसूत्रबोधितसंहिताया अभावेन "नोदात्त" इति निषेधाप्राप्त्या एकपदीयतादृशसंहितामादाय "उदात्तादनुदात्तस्य" इति स्वरितं प्राप्त एवेति न तदावश्यकत्वम्।

"उदात्तपूर्वं नियतं विवृत्त्या व्यञ्जनेन वा।
स्वर्यतेऽन्तर्हितं न चेदुदात्तस्वरितोदयम्॥"

इत्यस्य तु न प्राप्तिः। प्रातिशाख्यमते संहितायाः पदप्रकृतिकत्वेन पदान्तात्पदादिभिर्यत्सन्दधदेकीकुर्वन्नेटि रचनां प्राप्नोति सा संहितेत्यर्थकेन पदान्तात्पदादिभिः सन्दधदेति यत्सेति संहितालक्षणेन पदपाठेऽप्येकपदेऽपि प्रायेण तस्या अभावात्। न च नेद तदधिकारस्थ, तावताऽपि पूर्वोत्तरप्रातिशाख्यभाष्यसन्दर्भेण विवृतेस्तदधिकारस्थत्वेन तया व्यवहितमित्युक्त्या चास्य पदपाठेऽप्रवृत्तेः। तथा च तत्संहितापाठे एव प्रवर्तते। नन्वेवमस्तु तेन स्वरितः तस्य पुनरनुदात्तत्व भविष्यति। तथाहि,

उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्त पदेऽक्षरम्।

इत्यनेनानुदात्तसंज्ञा 'इन्द्रो होता' इत्यादौ पदे एव क्रियते। तत्र तदा स्वरितपाठेऽपि सा संहितोपयोगिनी। सर्वत्रैव च पद एकमुदात्त स्वरितं वा शिष्टमनुदात्तमित्येतच्छास्त्रसिद्धोत्सर्गनिर्वाहाय आद्युदात्तमध्योदात्तान्तोदात्तोदात्तादिस्वरितमध्यस्वरितान्त्यस्वरितस्वरितद्व्युदात्तत्र्युदात्तसर्वानुदात्तानां पदेषु एकादशस्वराणां चोपपत्तये "उदात्तपूर्वं स्वरितम्" इत्यादीनि "न चेत्पूर्वं तथा गतात्" इत्यन्तानि चत्वारि तत्र सूत्राणि। मुख्योपयोगस्तु मूलसाधनद्वारा संहितास्वरसाधने। एवञ्च संहितावदवग्रहेऽपि निघातस्यैव श्रवणं स्यादिति तदावश्यकत्वमेवेति वाच्यम्। स्वतन्त्रपदपाठतोऽवग्रहे वैलक्षण्येऽपि संहितात्वाभावस्य तुल्य-

सरला।

कालपदेन सामानाधिकरण्यान्वयानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति सदृशपर्यन्त लक्षणाऽङ्गीक्रियते। अकाराद्युच्चारणाधिकरणकाले उकाराद्युच्चारणाधिकरणकालसदृशत्वं सम्भवति इति न सामानाधिकरण्येनान्वयानुपपत्तिरिति।

"जात्यवद्वा तथावाऽन्तौ तनूशचीति पूर्वयो" इति ।

शब्दरत्नम् ।

भाव । जात्यवद्वेति । पूर्वपदभूतयोस्तनूशचीशब्दयोरन्तौ जात्यवदिति ।

अतोऽन्यत्स्वरितं स्वारं जात्यमाचक्षते पदे ।

भैरवी ।

स्वरितत्वविधायकं प्रातिशाख्यमाह—मूले जात्यवदित्यादि । जात्यवदितिवाक्यस्थपूर्वशब्दः प्रकरणात्पूर्वपदपर इत्याशयेनाह—पूर्वपदेति । जात्यलक्षणवटकं यद् अत इति प्रतियो-

भावप्रकाशः ।

त्वेन तदनुपयुक्तत्वेन केवलव्यवहारार्थं सञ्ज्ञाकरणेऽपि तच्छ्रवणस्य दुर्घटत्वात् । सञ्ज्ञा हि 'इन्द्रो होता' इत्यादौ कार्यद्वयमूलिका, 'पुरोहित बृहस्पति' इत्यादौ व्यवहारमात्रसाधिकेति प्रकृते कार्यसाधकत्वेऽप्यवग्रहे न तत्साधिका । अन्यथाऽत्र प्रातिशाख्येन निर्वाहेऽप्यन्यत्रावग्रहे तथापाठासङ्गत्यापत्तेः । एवञ्च स्वरितप्राप्त्यादि सम्यगेव । तथाऽपि—

यथा सन्धीयमानानामनेकीभवतां स्वरः ।
उपदिष्टस्तथा विद्यादक्षराणामवग्रहः ॥

इत्यनेनावग्रहे विशिष्य सहितवद्भावविधानेन "नोदात्त" इतिनिषेधापत्तिः । यदि तु तेनैवोदात्तपूर्वं नियतमिति स्वरितोऽस्तु इत्युच्यते तर्हि तत एव "न चेदुदात्तस्वरितोदयम्" इति तच्छेषनिषेधप्राप्तिः सुदृढैवेति—निवात एव श्रूयेतेति सम्यगेवेति । अत एव घट्टकुटीप्रभातन्यायापत्त्या द्वाभ्यामपीद नोट्टङ्कितमत एव च शेषपूरण कृतम् । तदेतद् हृदि निधाय मूले पूर्वपदेत्याद्युक्तम् । तदेव ध्वनयन्नाह—जात्यवद्वेतीति । यथा सन्धीयेत्यस्यापवादोऽयम्, पद्यादींस्त्वितिवत् तदुत्तरमेतयोः पाठात् । पद्यादास्त्वित्यतो ह्युदात्तानामित्यस्य पद्येत्येकदेशस्य चानुवृत्तिः । परिग्रहे त्वित्यत उदात्तस्वरितौ यदि परावित्यंशक तौ चेत्स्वरौ पराविति चानुवर्त्तनेयमितवै इवेति वारणाय पद्यादीनित्यत्र वृत्तिकृताऽनुवर्त्तितत्वात् । तथा च ह्युदात्ताना मध्ये तनूशचीत्यनयोः पूर्वपद्ययोः सतोस्तौ अर्थात्तयोरेव तौ जात्यवत्, असंहितवत्सहितवद्वा तयोः परत्वे जानीयादित्यर्थः । ह्युदात्तानामित्यनुवृत्तिस्तु "तनूनपात् पथऋतस्य", "शचीपते शचीनाम्"इत्यादिव्यावृत्त्यर्था । तत्फलितमाह पूर्वपदेत्यादिना । एतेन तनूशचातिपूर्वयोः सतोर्ह्युदात्तानामन्तौ जात्यवदित्यादीत्यर्थः । षष्ठयन्तत्वं तु न, नपात्पतिशब्दान्तयोरप्राप्त्याऽव्याप्त्यापत्तेः प्रातिशाख्यभाष्ये तथैव स्वरसाच्चेत्यपास्तम् । तद्भाष्यस्वारस्येन सप्तम्यन्तत्वेऽप्युत्तरपदान्तयोः"उदात्तादनुदात्त" इति स्वरितस्यैव सत्त्वेनोत्सर्गसमानदेशा इति न्यायेनास्याप्राप्तेश्चालक्ष्यत्वेनाव्याप्त्यभावेन तथा व्याख्यानासङ्गतेः । अत एव तत्र जात्यवदेवाध्ययनमिति नियमबोधनेनान्त्ययोस्तथासत्त्वेऽपि तयोरन्यथाध्ययन तस्य मूलोक्तावतरणं च सङ्गच्छते इति भाव । इतीत्यस्य वेत्यर्थ इत्यर्थेनान्वयः । जात्यवत्पदार्थं वक्तु तद्घटकजात्यपदार्थमाह—अतोऽन्यदिति ।

उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्तं पदेऽक्षरम् ।

इति पूर्वोक्तया । अतः—प्रकृतादुदात्तपूर्वात्स्वरितानुदात्तादन्यत् । पदे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनः पदेग्रहणादेकस्मिन्नेवाखण्डपदे शास्त्रदृष्टम् । स तु सखण्डेऽपि 'पुरोहितम्' इत्यादौ शास्त्रदृष्टः । अत एव 'अग्निभिः' इत्येकादशमध्ये गणितम् । तत्र स्वारम् । स्वार्थेऽणा स्वरं व्यञ्जनयुताच्सम्बन्धिनं वा, उभयथाऽप्यार्षत्वादैज् न । स्वरित जात्यं तत्सञ्ज्ञकमित्याचक्षते व्याडिप्रभृतयः । स्वः क कन्येत्याद्युदाहरणानि । संज्ञाफलं तूभाभ्यां तु परमित्युत्तरसूत्रवाक्यार्थज्ञानमपि । जात्या स्वरूपेणैवोदात्तानुदात्तसङ्गतिं विना जातः संधिकार्याविषयको जात्यः । तथा च योगरूढोऽयम् । एतेन क्षैप्रादीना व्यावृत्तिः । उदात्तपूर्वस्य स्वरितानुदात्तस्य तु अतोऽन्यदित्यनेन व्यावृत्तिः । पदे इत्यनेन "अग्निमीळे" इत्यादीनां व्यावृत्तिः । एवञ्चोदात्तस्वरितयोः स्वरितो वा उदात्तादनुदात्तेत्यविहितः स्वरीत्या उदात्तपूर्वं, अनुदात्तोदये पुनःइकारयोश्च प्रश्लेषे इत्याद्यविहितः प्रातिशाख्यरीत्या "तित्स्वरितम्" "न्यङ्स्वरौ स्वरितौ" "तिल्यशिक्य"इत्यादिना स्वरूपेणैव विहितो नानुदात्तस्थानिकोऽपूर्वोऽनुदात्तपूर्वो वा यः स जात्य इति फलितम् । तस्य चैकपदे एव शास्त्रदृष्टत्वेनोदात्तस्वरितपरत्वाभावेनोदात्तश्रुतिः । अयमेव तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये नित्यपदेन व्यवहृतः ।

शब्दरत्नम् ।

इति लक्षितो जात्यः । उदात्तस्वरितपूर्वस्वरितादन्य एकपदे स्थितः स्वरितो जात्य इति तदर्थः । तेन तुल्यं तद्वत् , अस्यान्त उदात्तश्रुतिक इत्यर्थः । तथा वा-असंहितवद्वा संहितवद्वेत्यर्थः ।

पद्यादींस्तु द्व्युदात्तानामसंहितवदुत्तरान् ।

भैरवी ।

गिबोधकं तत्स्वरूपजिज्ञासाशान्तये प्रतियोगिनं दर्शयति—उदात्तेति । उदात्तश्च स्वरितश्चोदात्तस्वरितौ, उदात्तस्वरिताभ्याम्पूर्वः उदात्तस्वरितपूर्वः, उदात्तस्वरितपूर्वश्चासौ स्वरितश्चेति समासः । तस्मादन्य स्वरित इत्यर्थः । एवञ्च यः स्वरित उदात्तपरकः स्वरितपरको वा तस्यान्तानुदात्तश्रुतिकस्य स्वरितस्य अत इत्यनेन बोधनमित्युक्तम्भवति । तद्भिन्नस्योदात्तस्वरितपरत्वाभावे सति जात्यपदव्यवहार्यत्वमिति लभ्यते । पदे इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह-अस्येति । इत्यर्थ इति । पर्यवसितार्थ. । तथा वेत्येतद्व्याचष्टे—असहितवदिति । जात्यवद्भावासंहितवद्भावयोर्विकल्पार्थो वाशब्दः । द्वितीयकोटौ वाशब्दोपादानेन विकल्पेऽर्थात्तत्कोटिविपरीता कोटिर्लभ्यते, तेन संहितवदित्यस्य लाभः । तथाशब्देनासंहितवदित्यस्य प्रतिपादने साधकमाह—पद्यादींस्त्विति ।

भावप्रकाशः ।

सयकार सवकार त्वक्षरं यत्र स्वर्यते ।
स्थिते पदेऽनुदात्तपूर्वेऽपूर्वं वा नित्य इत्येव जानीयात् ॥ इति ।

तत्रैतावान्विशेष –तैत्तिरीये उदात्तस्वरितपरत्वेऽप्युदात्तश्रुतिरेव, अत्र त्वनुदात्तश्रुतिस्तत्रान्यत्रोदात्तश्रुतिरिति । तत्फलितमाह—उदात्तस्वरितेति । उदात्तस्वरितौ पूर्वौ यस्मात्तस्मात्स्वरितादन्य इत्यर्थः। तत्राद्यः प्रसिद्धस्तथा शास्त्रविहितश्च । अन्त्यस्तु यद्यपि तथाशास्त्राविहितस्तथापि संहितायां पदद्वयमादाय 'यो ह्यः' इत्यादौ प्रसिद्धः। एवञ्चाद्येनात इत्यस्यार्थोऽन्त्येनैवार्थो बोध्यते अत एव तयोरनुपादानम्। एकपदे—अखण्डे। स्थितः—शास्त्रदृष्टः । यद्वोदात्तस्वरिताभ्या पूर्वो यः स्वरितस्तस्मादन्य इत्यर्थः। एवञ्चैकपदे स्थित इत्यस्येवेदमर्थकथनमिति अतोऽन्यदित्यस्य प्रकृतादुदात्तपूर्वस्वरितानुदात्तादन्य इत्यर्थ. पूरणीयः। यद्वाऽतोन्यदित्यस्यैवेदमव्यवहितोक्तमर्थकथनम्। उदात्तपूर्वस्वरितानुदात्तादन्य इति पूरणं तु सममेव । यद्वा उदात्तस्य स्वरितः हेतुहेतुमद्भावः षष्ठ्यर्थः । तस्य यः पूर्वः प्रथमस्थानी अनुदात्त इति यावत् । तद्रूपस्तत्सञ्ज्ञको यः स्वरितस्तस्मादन्य इत्यर्थः । यद्वा उदात्तश्च स्वरितश्चोदात्तस्वरितौ तौ पूर्वं पदकाले यस्मिन् तत्पदमुदात्तस्वरितपूर्वं तस्य यः स्वरितस्तस्मादन्य इत्यर्थः। यद्वा उदात्तहेतुकः स्वरितस्तद्विधिः स पूर्वं उत्पादको यस्य स्वरितस्य तस्मादन्य इत्यर्थः। एवं पक्षत्रयेणातोऽन्यद् इत्यस्य तद्भाष्योक्त एवार्थ उक्तः। स्पष्टं तथैव वक्तव्ये एवमुक्तिस्तु सकलप्रागुक्तार्थपरिग्रहाय । स च व्याख्याने एव स्पष्टः । एव षड्धा निर्वाहेऽन्त्योऽप्रसिद्धोऽप्रकृतश्चोदात्तपूर्वं स्वरितामत्येव हि प्रकृतमिति चिन्त्यमिद लेखकप्रमादो वा कल्प्य इत्युक्तिर्नादर्त्तव्येति दिक् । तदर्थः तत्फलितार्थः । पदकालिकं जात्यस्वरूप कथयन्सिहावलोकनन्यायेन पदे इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—अस्यान्त इति । जात्यस्योत्तरार्ध इत्यर्थः । अत एवास्यान्त इत्येकवचनोपन्यास. सङ्गच्छते । इत्यर्थ इति । इति परमार्थ इत्यर्थः । असंहितवद्वेत्यस्यापीत्यर्थ इत्यत्रान्वयः। जात्यवदसहितवद्भावयोर्मिथो विकल्पार्थकोऽयं वाशब्दः । द्वितीयेन तेन तूभयोविकल्पेन पक्षे सहितवद्भावः प्राप्यते । तदाह—वासंहितवदिति । एतदेव ध्वनयितु पुनरपि व्याख्याने द्विर्वेत्युक्तम्। ननु कथमुक्तार्थलाभोऽत आह—पद्यादीनिति । तस्य च "यथा सन्धीयमाना" इत्युत्तरं पाठ इत्यपि बोध्यम्। अवग्रहविषयद्विखण्डयुक्तपदसमूहार्थं पूर्वमुत्तरं च पद्यम्। तथाच द्व्युदात्ताना पदानामुत्तरान्पद्यादीनसहितवज्जानीयात्स्वरविधौ तयोः परत्वे इत्यर्थः। यथा सन्धीत्यस्यापवाद. । 'अन्वेतवै' इत्यस्य लक्ष्यम्। अत्र वै इत्युदात्तपरत्वेन ए इत्यस्य संहितवद्भावेन प्राप्तप्रचयो न, अनेन निषेधात् । 'अश्वपते' इत्यादिवारणाय द्व्युदात्तानामिति । 'यमितवै इव' इति वारणाय

तथा स्वरितार्द्धस्योदात्तत्वे प्रातिशाख्यमपि—
एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः।

शब्दरत्नम्।

इत्युत्तरमस्य पाठात्। संहितवदित्यनेन केवलमनुदात्तत्वम्। असंहितवदित्यनेनार्धानुदात्तस्वरितत्वमिति तद्भाष्ये स्पष्टम्। तथेति। लक्ष्यदर्शनवत्प्रातिशाख्यमपि प्रमाणमस्तीत्यर्थः॥

भावप्रकाशः।

तयोः परत्वे इति। 'अश्वपते' इत्यादौ तु 'गौः' इत्याद्युदात्तपरत्वमस्ति। अस्य—जात्यवदित्यस्य। नन्वेवमप्याभ्यां कयोरतिदेशः, किञ्च जात्यवदित्यनेन तस्यातिदेशः स्यात्स च नेष्टः, तथाध्ययनाभावात्। किञ्च त्रयाणामैच्छिको विकल्प उत व्यवस्थितः, अन्त्येऽपि कस्य सिद्धान्तिमतत्वम्? अतो जात्यवद्भावस्य तथात्वं ध्वनयितुमेतत्सूत्रीयक्रममुल्लङ्घ्य यथासन्धीत्याद्युत्सर्गापवादसूत्रक्रमानुरोधेनाह—संहितवदित्यादि। यथैतत्संहितायामुदात्तस्वरितपरत्वेन "न चेदुदात्तस्वरितोदयम्" इति निषेधेन "उदात्तपूर्वं स्वरितम्" इति जातानुदात्तस्यैव श्रवणम्, तथेहाप्यतिदेशात्तथाप्राप्तमिति भावः, तदाह—केवलमिति। असंहितवदिति। प्रागुक्तरीत्या प्राप्तसंहितवद्भावस्यानेन निषेधे संहिताभावात्तद्विधिनिषेधयोरुदात्तपूर्वमित्यनयो "नोदात्त" इतितन्निषेधस्य च तत्परत्वाभावादुपयोगाभावेनानुदात्तसंज्ञाया अप्यभावाच्चाप्राप्तावप्युदात्तादनुदात्तस्येत्येकपदीयतादृशसंहितामादाय स्थितस्य तस्य तल्लक्ष्ये यथोदात्तश्रुतिकत्वमेवमत्रापि प्राप्तम्। न चावग्रहेऽपि तत्परत्वमस्त्येवेति वाच्यम्, साहितिकयोरेव तत्परत्वापरत्वयोः प्रातिशाख्यादितः प्रतीतेः। अन्यथा 'तिष्योऽइ यथा कन्या वारयति' इत्यादावपि पदकाले तथा पाठापत्तेः। तदा 'ईळे' इत्यादौ यथा निघातस्तथाऽन्यत्र स्पष्टमिति भावः। तदाह—उदात्तेति। सर्वांशोदात्तेत्यर्थः। जात्यवदिति। यद्यपि जात्यस्वरूपमन्यथोक्तं तथापि तौ चेदित्याद्यनुवृत्त्या तयोः परत्वे संहिताया यथा तस्यान्तानुदात्तश्रवणम्, एवमतिदेशेनात्रापि भवति। अत एव यथा जात्यस्यान्तो निहन्यते उदात्ते परभूते, एवं तनूशचोपदयोः पूर्वपदयोः सतोरन्तौ निहन्येते इति फलिततद्भाष्योक्तिः सङ्गच्छते। अयम्भावः—अत्र स्वरितस्योदात्तपूर्वत्वेन तदन्यत्वाभावात्तत्त्वाभावेनातिदेशसाफल्यम्, तथा चोभयरीत्या स्वरितत्वेविध्येऽपि सन्धिजात्यस्वरितयोस्तयोः परत्वेऽर्धानुदात्तश्रवणमन्यत्रोदात्तश्रुतिः। अत्र च मानं "तस्यादित" इति सूत्रम् "अनुदात्तः परः शेष" इति,

जात्योऽभिनिहतश्चैव क्षिप्रः प्रश्लिष्ट एव च।
एते स्वाराः प्रकम्पन्ते यत्रोच्चस्वरितोदयाः॥

इति च प्रातिशाख्यं च। अन्तभागानुदात्तश्रवणमेव कम्प इत्युच्यते बह्वृचैः, उदात्तपूर्वस्य तस्य तु तयोः परत्वे नोदात्तेतिनिषेधेनोदात्तस्वरितेति सन्नतरेण चानुदात्तश्रुतिः। अन्यत्र तूदात्तश्रुतिः पूर्वपूर्वोपमर्देनोत्तरोत्तरोपन्यासवत्। अस्य चरमोपन्यासेनायमेवात्र जायते, पठ्यते च तथेति ध्वन्यते। अत एव "पृथग्वासद्करणं तुल्ययोगनिवृत्त्यर्थम्, तेनैतत्सिद्धं जात्यवदेवाध्ययनं यथा स्यादितरयोर्मा भूत्" इति तद्भाष्ये उक्तम्। इतरयोरित्यस्य संहितवदसंहितवद्भावलब्धस्वरयोरित्यर्थः। एवं च श्रुतिकत्वमित्यग्रे प्राप्तमपि बाधित्वेति अनुदात्तत्वमित्यग्रे प्राप्तं बाधित्वेति बोध्यमिति शेष इति च, तदाह—अर्धानुदात्तस्वरितत्वमिति तद्भाष्ये स्पष्टमिति। तदेव भवतीति तद्भाष्ये स्पष्टमित्यर्थः। तच्चोक्तमेव। नन्वव्यवहितप्रातिशाख्यापेक्षयाऽपि सादृश्ये गृह्यमाणे सादृश्यं दुर्वचम्, तेन स्वरितविधानेऽपि तदर्धस्य तत्त्वानुक्तेः। 'तनूनपात्' इत्यादिस्थानेऽस्य वक्तुमौचित्येन मध्ये तदुक्त्या प्रतिज्ञाविरोधापत्त्याऽसम्बद्धत्वापत्तेश्च। यथाकथञ्चित्तेनैव सादृश्ये गृह्यमाणेऽपि प्रातिशाख्यान्तरमपीत्युचितम्, प्रतिज्ञातार्थस्य तावतैव सिद्ध्याऽस्यानुपयोगश्च। लक्ष्यापेक्षया तत्त्वे गृह्यमाणे तु 'तनूनपात्' इत्यादिलक्ष्यविशिष्टोक्तप्रातिशाख्यानुपयोगः, तेन व्यवधानेन दूरान्वयापत्तिश्चेत्यत आह—लक्ष्येति। वैचित्र्यार्थमुक्तद्वितीयलक्ष्यसिद्ध्यर्थतया तस्यावश्यकस्योक्तत्वाद् दूरान्वयोऽभीष्ट एवेति भावः। वस्तुतस्तु लक्ष्यदर्शनवदित्यस्य तन्त्रेण लक्ष्यसम्बन्धिदर्शनवदित्यर्थेऽत्र लक्ष्यं दृश्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्संस्कारकप्रातिशाख्य-

तस्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्रा, ऽर्द्धमेव वा ॥
अनुदात्तः परः शेषः, स उदात्तश्रुति,र्न चेत् ।
उदात्तं वोच्यते किञ्चित्स्वरितं वाऽक्षर परम् ॥ इति ।

अस्यार्थः—पूर्वयोरुदात्तत्वानुदात्तत्वयोरेकत्र समावेशे सति स्वरितो बोद्ध्यः । तस्य स्वरितस्य स्वतन्त्रोदात्तापेक्षयोदात्ततराऽर्द्धमात्रा बोद्ध्येति । 'क वोऽश्वाः' इत्यादि ह्रस्वाभिप्रायम् । "अर्द्धं वा" इति दीर्घाभिप्रायम् । अनेनैव ह्रस्वस्यापि सङ्ग्रहाद्व्यापकत्वादिदमेवादर्तव्यमिति सूचयितुमेवकारः । 'अनुदात्तः' इत्यादि परिशेषसिद्धार्थकथनम् । सः-शेषः उदात्तश्रुतिः स्यात् । किमविशेषेण ? नेत्याह—न चेदित्यादि । उदात्तस्वरितपरं विहायेत्यर्थः । शाकल्योऽप्याह—

"अप्राकृतस्तु य' स्वार स्वरितोदात्तपूर्वगः ।

शब्दरत्नम् ।

स्वतन्त्रोदात्तापेक्षयेति । श्लोके 'उदात्तात्' इति स्वतन्त्रोदात्तादित्यर्थकमिति भाव· । एवकार इति । तच्छाखायां दीर्घादिष्वपि समांशोदात्तकस्वरितस्यैव पाठादिति भावः । एतेनैतौ पक्षौ वैकल्पिकावित्यपास्तम् । वाशब्दस्तु पादपूरणायेति बोद्धयम् । अप्राकृत

भैरवी ।

स्वतन्त्रोदात्तादित्येतल्लाभायाह—श्लोक इति । ननु लौकिकप्रयोगे इतरशाखायाञ्च समांशोदात्तकत्वन्नास्तीति नियमानुपपत्तिरत आह—तच्छाखायामिति । ऋक्शाखायामित्यर्थः । एतेन—एवकारस्योक्तार्थसूचनफलकत्वेन । एतौ पक्षौ—अर्द्धमात्राऽर्द्धमेव वेति पक्षौ । ननु यदि नैतौ वैकल्पिकौ तदा वाशब्दस्य वैयर्थ्यमत आह—वाशब्द इति । मूले—अप्राकृत इति ।

भावप्रकाशः ।

वदित्यप्यर्थेन विशिष्टतुल्यत्वे लब्धे विशेषणविशेष्योभयसाम्यं लब्धम् । एवञ्च यथा 'येऽराः' इति शुद्धलक्ष्यदर्शनं सन्धिस्वरितस्य तथात्वे मानम्, उदात्तपूर्वकस्वरितस्य तु प्रातिशाख्यपूर्वकलक्ष्यदर्शनं तथात्वे तथा । जात्यस्य तु शुद्धमुक्तं प्रातिशाख्यमेव यथाकथञ्चित्तथात्वे तथा, एवं सन्धिस्वरितस्य तथात्वे शुद्ध प्रातिशाख्यमपीत्यर्थः फलितः । अपिः शाकल्यसङ्ग्राहकः । लक्ष्यदर्शनमित्यादिमूलस्यापि शुद्धलक्ष्यदर्शन प्रातिशाख्यादिशब्दयोर्बहुव्रीहिणा तन्मूलक लक्ष्यदर्शन चेत्यर्थः । चः शुद्धप्रातिशाख्यादिसमुच्चायकः । अत एव तथेत्यादि पुनः प्रतिज्ञासङ्गतिः । अन्यथा 'येऽराः' इति ग्रन्थादग्रे 'तनूनपात्' इत्यादिग्रन्थवदेकाक्षरेत्यादिग्रन्थौचित्येन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तथा च नानुपयोगदूरमात्रान्वयप्रतिज्ञाभङ्गतद्विरोधासम्बद्धत्वानीति न कोऽपि दोष इति बोध्यम् । ननु स्वतन्त्रोदात्तेति कस्यार्थोऽत आह-श्लोके इति । एवञ्च न शेषपूरणेन तस्याशङ्कनीय वैयर्थ्यमिति भावः । नचैव तस्यानुदात्तत्व स्यादिति वाच्यम्, नीचैर्ग्रहणसामर्थ्येनात्यन्तनीचभागस्य ग्रहणात् महासञ्ज्ञया शिक्षादिप्रसिद्धस्यैव ग्रहणाच्च । न चैवम् "उच्चैरुदात्तः" इत्यादीना वैयर्थ्यम्, भाष्यकृता प्रत्याख्याततवेनेष्टापत्तेरिति दिक् । ननु लोकादौ समांशोदात्तकत्वाभावेन नियमानुपपत्तिरत आह-तच्छाखायामिति । दीर्घादीति । तद्घटितलक्ष्येष्वित्यर्थः । एवेन न्यूनातिरिक्तांशकव्यवच्छेदः । अत एव व्यापकत्वमिति भावः । अत एवाह-एतेनेति । तदर्थकैवकारपाठेनेत्यर्थः । नन्वेवं वा वैयर्थ्यमित्यत आह—वेति । एतेनार्धमात्राऽर्धमेववेति पक्षयो· पाणिनिकृतसामान्यलक्षणशाकल्यादिकृतविशेषलक्षणाभिप्रायकतया व्यवस्थितेरिद न स्वोक्तार्थसाधकम् । एवकारो विशेषलक्षणकृतायाः सामान्यलक्षणव्यावृत्तेरनुवादाय, वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थ इति जगन्नाथोक्तमपास्तम् । उक्तप्रातिशाख्यस्य तत्त्वादेव सर्वस्य विशेषपरत्वेन सामान्याभिप्रायकत्वस्य दुर्वचत्वात् । अप्राकृत इतीति । स्वरितो द्विधा—प्राकृतोऽप्राकृतश्च । तत्र प्रकृत्या स्वभावेनोदात्तानुदात्तयोर्यथाकथञ्चित्सङ्गतिं विना जातो यो जात्यनित्यपदव्यवहार्यः स आद्यः, स्पष्टञ्चेदं "पदान्तश्च व्यञ्जनपरः प्राकृत·" इतितैत्तिरीयप्रातिशाख्यभाष्ये त्रिभाष्य-

उद्दादायार्द्धमस्याथ शिष्टं निघ्नन्ति कम्पितम्॥ इति।

शब्दरत्नम्।

इति। स्वरितविशेष इत्यर्थः। स्वार इति। स्वर एव स्वारः। स्वार्थेऽण्। स्वरितो-भैरवी।

स्वरितो द्वेधा-अप्राकृतः, प्राकृतश्च। आद्यः "उदात्तस्वरितयोर्यण." इति "स्वरितो वाऽनुदात्ते" इति "तित्स्वरितम्" इति सूत्रविहित। द्वितीयः "उदात्तादनुदात्त" इति विहितः। स्वारशब्दो न स्वरभक्तिपर इत्याशयेनाह—स्वर एवेति। न च 'सौवर्यः सप्तम्यस्त इन्तसप्तम्य' इत्यत्र यथा स्वरशब्दस्य द्वारादिगणे पाठेनैजागमो भवति, तथाऽत्रापि स्यादिति वाच्यम्, स्वरशब्दो द्वेधा-अव्युत्पन्नो व्युत्पन्नश्च। व्युत्पत्तिश्चास्यान्यत्र दर्शिता 'स्वयं राजन्ते ते स्वरा.'

भावप्रकाशः।

रत्ने। तद्भिन्नः सर्वोऽप्राकृतः, स च सन्धिस्वरितः उदात्तपूर्वस्वरितश्चेति भावस्तदाह—स्वरितविशेष इति। अत एवोक्तप्रातिशाख्येनैकवाक्यतापीति भावः। स्वरभक्तिभ्रमनिवृत्तये व्याचष्टे—स्वर एवेति। सौवर्य इति वदैज् तु न, आर्षत्वात्। अतोऽन्यदित्यादावेनयुक्तेगवश्यकत्वेनैवमुक्तम्। एनेनैजागमापत्त्या स्वारपदवैयर्थ्यापत्त्या चेद चिन्त्यम्। तस्मात्स्वार इति स्वरितनामेति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः, प्रत्युत शिंशपान्यायेन तद्वैयर्थ्यापत्तेश्च। अत एव तथासत्त्वेऽपि तथा न व्याख्यातम्, वैयर्थ्यं तु न तस्य, अप्राकृतत्वस्याप्यतिप्रसक्तत्वेन स्पष्टार्थं सामान्योक्तेरावश्यकत्वात्, तथा मुनिशैलीसत्त्वाच्चेत्याहुरिति दिक्। वस्तुतस्तु स्वार इति स्वरितसंज्ञैव "इति स्वारनामधेयानि" इति प्रातिशाख्योक्तेः।

नादानुस्वारयोः पूर्वः स्वारभागुच्चवत्स्थितः।
स्वर्यतेऽस्मात्स्वरावेव नादानुस्वारकावपि॥ इति।

स्वारो नाम स्वरितः,

स्वारः स्वारपरः कम्पो हंसार्धं विनिहत्य तु।

इति व्यासशिक्षोक्तेः।

कम्पौ तु द्विविधावेव स्वारोच्चाविति निश्चितौ।
संहितायां तयोः स्वारानुच्चस्त्वारण्यके मतः॥

इति पाणिनिशिक्षोक्तेः।

स्वारमुच्चमिवोर्ध्वं च ह्यनाभिक्रान्ते त्वन्त्ययोः।
स्वारकं ये स्वरावेतावनाभिकान्तमाद्ययोः॥

"द्वियम एके द्वियमपरे ता अणुमात्राः" इति शम्भुशिक्षोक्तेश्च। प्रातिशाख्यसूत्रे—"यमो नाम स्वरितः" इति। तद्भाष्य—द्वौ यमौ यत्र दृश्येते नैरन्तर्येण वर्तेते नीचोच्चस्वारसम्पन्नाम्" इति। प्रातिशाख्यं च—

नित्योभिनिहितःस्वारौ यद्यदीत्यादिषु त्रिषु।
न कम्पयेत् नोच्चपर उच्चकम्पो विधीयते॥
शेषस्योदात्तता वा स्यात्स्वारता वा व्यवस्थया।
पदान्ते च तथा कम्पा अन्ततो निहताणुकाः॥

शेषस्योदात्तता। अणुर्नाम मात्रायाश्चतुर्थो भागः। सर्वसम्मतशिक्षायामपि—

स्वरिते परभूते च स्वरितस्यार्धमात्रकम्।
नीचं कुर्यात्सकम्पं च यथा दीर्घं तमुच्चरेत्॥

व्यासशिक्षायामपि—

इन्द्रियाविषयो योऽसावणुरित्युच्यते बुधैः।
चतुर्भिरणुभिर्मात्रः परिमाणमिति स्मृता॥
अदीर्घं दीर्घवत्कुर्याद्विस्वर यत्प्रयुज्यते।
पूर्वस्वारस्य कम्पः स्यात्तैत्तिरीयेषु पठ्यते॥

उदादाय-उदात्तं कृत्वा। 'अर्द्धह्रस्वशब्देनार्द्धमात्रा लक्ष्यते' इति हरदत्तादिग्रन्थास्तु मतान्तरपरतया कथञ्चिन्नेयाः। क्वेति। किमोऽत्, तित् स्वरितम्। व

शब्दरत्नम्।

दात्ताभ्यां पूर्ववर्णग इत्यर्थः। लक्ष्यते इति। तदुक्तं भाष्ये—"अर्द्धह्रस्वशब्दोऽर्द्धमात्रायां रूढः" इति। हरिरप्याह—

"प्रमाणमेव ह्रस्वादावनुपात्तं प्रतीयते" इति।

अनुपात्तमपि अर्द्धमात्रारूपं प्रमाणमेवोपलक्ष्यत इत्यर्थं तस्य हेलाराज आह। एवञ्च लोकेऽन्यशाखासु च दीर्घादिष्वप्यर्धमात्रैवोदात्तेति भावः। मतान्तरेति। प्रातिशाख्योक्तमतापेक्षयेतरवेदलोकसाधारणमतान्तरेत्यर्थः। कथञ्चिदिति। लक्ष्यते

भैरवी।

इति। द्वारादिगणे स्वग्रामस्वाध्याययोः पाठो नियमार्थः—स्वशब्दादैश्चेदेतयोरेवेति। अन्यथा स्वशब्दस्य द्वारादिगणे पाठेन सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। एवञ्च योऽव्युत्पन्नस्तस्य स्वार इति रूपम्। तेनार्थवत्स्वशब्दघटितनियमेनैचः प्राप्त्यभाव इत्याशयात्। बहुव्रीहिभ्रमवारणायाह—स्वरितोदात्ताभ्यामिति। मूले कम्पितमिति—क्रियाविशेषणम्। कम्पो निघातविशेषः। हरदत्तग्रन्थो भाष्यसम्मतार्थाभिधायकत्वेन युक्त एवेति मूलमसङ्गतमिति ध्वनयितुं तत्रार्थं भाष्यसम्मतिमाह—तदुक्तमिति।

अनुपात्तम्—शब्दशक्तिप्रतिपाद्यम्। तस्य-हरिग्रन्थस्य। तथामति यत्सिद्धन्तदाह—एवञ्चेति। अर्द्धह्रस्वशब्दस्यार्द्धमात्राप्रतिपादकत्वसिद्धौ च। अन्यशाखास्विति। तदुक्तं तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये "आदिरस्योदात्तसमः शेषोऽनुदात्तसम इत्याचार्या" इति। तत्र पूर्ववाक्याद्यावदर्द्धह्रस्वस्येति सम्बध्यते। एवञ्चास्य स्वरितस्यादिर्यावद्ध्रस्वस्यार्द्ध ह्रस्वार्द्धकालस्स उदात्तसमो भवति शेषस्त्वनुदात्तसम इत्याचार्या इति तदर्थम्भाष्यकार आह। प्रातिशाख्योक्तं पूर्वोक्तं यादृक् प्रातिशाख्यम् 'अर्द्धमेव' इति, तदुक्तमतेत्यर्थः। ननु यदि मात्रापर एवार्द्धह्रस्वशब्दो

भावप्रकाशः।

इति तथोक्तिस्तु अतोऽन्यदित्यनुरोधेन प्राचामनुरोधेन चेति बोध्यम्। बहुव्रीहिभ्रमनिवृत्तये आह—स्वरितोदात्ताभ्यामिति। वर्णग इति। तथा चाग्रेऽस्येत्यस्यैतदवच्छिन्नस्येत्यर्थो बोध्यः। हरदत्तग्रन्थस्य वस्तुतः साधुत्वे मूलमयुक्तमिति ध्वनयितुं तत्र भाष्यसम्मतिमाह—तदुक्तमिति। रूढ इत्यस्य निरूढलक्षणावदित्यर्थो, लक्ष्यत इत्यस्यैव बोध्यत इत्यर्थो वेति भावः। एवञ्च तत. प्रमाणे मात्रचो लुगिति तयोरेकवाक्यतेति बोध्यम्। एतदेव ध्वनयितुं हरिसम्मतिमप्याह—प्रमाणमिति। अनुपात्तमपीति। सञ्ज्ञासूत्रेणानुक्तमपीत्यर्थः। शब्दशक्त्यप्रतिपाद्यमपीति यावत्। एवेनातावच्छिन्नाकारादिप्रमेयव्यावृत्तिः। उपलक्ष्यतइति। उक्तार्थकम्। तस्य-हरिग्रन्थस्य। हरदत्तभाष्योभय फलितमाह—एवञ्चेति। अर्धमात्रिकग्रहणे चेत्यर्थः। यत्तु "तस्यादित" इति सूत्र लौकिकस्वरितविभागबोधकमिति। तन्न, सङ्कोचे मानाभावात्। तद्ध्वनयन्नाह—अन्यशाखेति। "आदिरस्योदात्तसमः शेषोनुदात्तसम इति आचार्याः" इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्। तत्र पूर्वसूत्राद्यावदर्धं ह्रस्वस्येति वर्त्तते, अस्य स्वरितस्यादिस्तावान्यावद् ह्रस्वस्यार्धं ह्रस्वार्धकालः स उदात्तसमो भवति, शेषस्त्वनुदात्तसम इत्याचार्या ब्रुवते इति तदर्थः। 'सखिभ्योवरिव' इति लक्ष्यम्। समशब्दवलात्किञ्चिन्न्यूनत्व प्रतीयते, ननु स एवेति त्रिभाष्यरत्ने। यत्तु मतान्तरेत्यस्योक्तप्रातिशाख्ये वाशब्दोल्लेखेन तयोर्विकल्पेनाद्यमतपरतयेत्यर्थः। यद्वा, ह्रस्वाभिप्रायपरतयेत्यर्थः। अत एव कथञ्चिदित्युक्तिः। आद्ये एवकारवैयर्थ्यापत्तिः, अन्त्ये उदक्षरत्वक्लेशइति। तन्न, तस्य भाष्यानुरोधित्वेनादुष्टत्वादत आह—प्रातिशाख्योक्तेति। अर्धमेवेति प्रागुक्तऋक्प्रातिशाख्योक्तमतापेक्षया प्रागुक्ततैत्तिरीयप्रातिशाख्यानुरोधेनान्यवेदलोकसाधारणमुख्यमते इत्यर्थः। अन्तरशब्दो मुख्यवाची, अन्यथा इतरेत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः, मुख्यत्वं च सर्वसाधारण्यादेव। यद्वा, इतरत्व बुद्धिस्थप्रागुक्तऋग्वेदा-

इति । "अनुदात्तं सर्वमपादादौ" (पा० सू० ८।१।१८) इत्यधिकारादनुदात्तम् । अश्वा इति । अशेः क्वनि नित्स्वरेणाद्युदात्तम् । संहितायां तु "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" (पा० सू० ८।२।५) इत्योकार उदात्तः । ये अरा इति । द्वयमपि फिट्सूत्रेणान्तोदात्तम् । एकादेशस्तु पक्षे स्वरितः । "स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ" (पा० सू० ८।२।६) इत्युक्तेः ।

मुखं च नासिका चेति विग्रहे प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावे 'मुखनासिकम्' इति स्यादत आह—मुखसहितेति ॥

तुल्यास्य । (पा० सू० १।१।९) । आस्ये भवमास्यं "शरीरावयवाद्यत्" इत्यभिप्रेत्याह—ताल्वादीति । आभ्यन्तरेति । एतच्च प्रशब्दबलाल्लभ्यते । तु-

शब्दरत्नम् ।

इत्यंशपरमिदम् । भाष्यतो रूढिशक्त्यैव प्रतीतेरिति भावः । इत्युक्तेरिति । "नोदात्तस्वरितोदयम्" (पा० सू० ८।४।६७) इति निषेधस्तु "उदात्तादनुदात्तस्य" (पा०सू० ८।४।६६) इत्यस्यैव, "अनन्तरस्य" इति न्यायादिति भावः ॥

आस्यशब्देन कथं तदवयवताल्वादिग्रहणमत आह—आस्ये भवमिति । प्रशब्द-

भैरवी ।

बहुसम्मतस्तदा कथं कथञ्चिदित्यस्योपपत्तिरत आह—लभ्यते इत्यंशेति । इति भाव इति । मूलकृतोऽभिप्रायः ।

मुखञ्च नासिकाचेतीति । अत्र नासिकाशब्दसमभिव्याहारान्मुखशब्दो मुखावयवताल्वादिस्थानपरः ।

आस्ये भवमिति । यद्यप्यास्यशब्दस्यास्यन्दतेऽन्नमप्राप्य द्रवीभवतीत्यर्थे "अन्येष्वपि दृ-

भावप्रकाशः ।

पेक्ष वेदान्वयि, तथा चान्तरशब्दोऽन्यार्थ एवेति भाव । नन्वेव कथ कथञ्चित्त्वं तस्य सिद्धान्तत्वादत आह—लक्षणेतीति । शुद्धलक्षणेतीत्यर्थः । मूलकृता तथैवार्थो ज्ञातो न प्रागुक्तः । समुदायस्य रूढ्यनङ्गीकारे तु लक्षणैव न स्यादतः सावश्यकीति भावः । तदाह–इति भाव इति । एतेन हरदत्तोक्तस्यैव प्रकृतसूत्राभिप्रायत्वेन मूल चिन्त्यमिति जगन्नाथोक्तमपास्तम् । एवञ्च मूलकृतोपीत्थमेवेष्टमिति भावः ।

ताल्वादीति । तत्स्थानेत्यर्थः । आस्ये भवमितीति । व्याख्यानात् । तच्च वर्णोपयोगित्वात्स्थानमेव,

सरला ।

आस्ये भवमितीति । आस्यशब्दाद् "अर्शआदिभ्योऽच्" इत्यच् । एव व्याख्याने प्रमाणं तु सूत्रे आस्यपदोपादानमेव । अन्यथा सर्वेषां वर्णानां जनकस्य मुखस्य तुल्यत्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

आस्य च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ, तुल्यौ आस्यप्रयत्नौ यस्येति विग्रहः । जनकत्व षष्ठ्यर्थः। यज्जनकावास्यप्रयत्नौ यज्जनकास्यप्रयत्नाभ्यां तुल्यौ तौ मिथः सवर्णसंज्ञौ भवत इत्यर्थः । नन्वेवमिकारसावर्ण्यमेकारे स्याद् इकारजनकतालुस्थानविवृतप्रयत्नजन्यत्वादेकारस्येति चेत् ? न, तुल्यास्यप्रयत्नपदेन यावदास्यभवतुल्यत्वविवक्षणेनादोषात् । तथा हि, यावदास्यभवतुल्यत्वञ्च स्वजनकस्थानप्रयत्नजन्यत्वं स्वाजनकस्थानप्रयत्नाजन्यत्वमिति सम्बन्धद्वयेन वर्णविशिष्टत्वमिति । तथा च इकारजनकस्थानप्रयत्नजन्यत्वस्य एकारे सत्त्वेऽपि इकाराजनक यत्कण्ठस्थान तदजन्यत्वस्यासत्त्वेन नेकारसावर्ण्यमेकारे इति । नन्वेवमपि एकारसावर्ण्यमिकारे स्यात् एकारजनकतालुस्थानविवृतप्रयत्नजन्यत्वादिकारस्य, तदजनक मूर्धादिस्थानाजन्यत्वाच्चेति चेत् ? न, प्रथमसम्बन्धे यावत्पदनिवेशेन तद्दोषवारणात् । एकारजनका ये यावन्तः स्थानप्रयत्नाः कण्ठतालुविवृतप्रयत्नास्तज्जन्यत्वस्येकारेऽभावेनाद्यसम्बन्धाभावान्न दोष इति । न चैवं कङयोः सावर्ण्यं न स्यात् ककारस्य नासिकास्थानाजन्यत्वेन ङकारजनकयावत्स्थानाजन्यत्वादिति

ल्यास्यं किम्? तप्तो। अत्र पकारस्य तकारे परे "झरो झरि" (पा० सू० ८।४।६५) इति लोपो मा भूत्। प्रयत्नग्रहणं किम्? वाक् श्चोतति। शस्य लोपो न। अमङ-

शब्दरत्नम्।

बलादिति। प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः। प्रकर्षश्च वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राक्कालिकत्वरूप इति

भैरवी।

श्यते" इति डप्रत्यये कर्तरि सति मुखपरत्वम्, अथवान्नेन द्रवीक्रियत इत्यन्तर्भावितण्यर्थात्स्यन्द्धातोः परिखेत्यत्रेव कर्मणि डप्रत्ययेन मुखपरत्वं तथापि सर्वेषां तत्तुल्यमिति तदुपादानवैयर्थ्यमत आस्यभवताल्वादिस्थानपरत्वमित्याशयेनाह—ताल्वादीतीति मूले। प्राक्कालिकत्वरूप इति। नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति, ततो वर्णाभिव्यक्तिः। तत्रोत्पत्तेः प्राग् यदा तत्तत्स्थानानि जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता। जिह्वाग्रादीनां सम्यक् स्पर्शश्च तत्तत्स्थानेन सह बोध्य.। ईषद्यदा स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता। समीपावस्थानमात्रेण संवृतता। बाह्यास्तु वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ उत्पद्यन्ते। गलबिलसङ्कोचात्संवारः, तस्यैव विकासात् विवार इत्यादिरीत्या भवन्तीत्येषां न वर्णोत्पत्तेः प्राक्कालिकत्वम्। उदात्तत्वादीनामेतेषु गणनं तु सावर्ण्यानुपयुक्तत्वान्तरतम्यपरीक्षोपयुक्तत्वरूपधर्मसादृश्यात्। यद्यपि वर्ग्याणां चादीनामेकमेव स्थानं तालुवति भेदाभावात् तुल्यत्वन्नोपपद्यते, तथापि कार्यभेदेन स्थानेषु भेदारोपेण भेदघटिततुल्यत्वस्योपपत्तिः।

यत्तु नासिका न स्थानं, किन्तु करणमिति मतं, तन्न युक्तम् 'अस्यन्त्यनेनवर्णान्' इति भाष्यात् कण्ठादीनामपि करणत्वप्रतीतेः। स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनकवायुसंयोगाधारत्वाद्वर्णाधारत्वारोपेण। एवञ्च ञादीनां नासिक्यव्यवहारस्य प्रातिशाख्यशिक्षादौ दर्शनेन नासिकायाम्भवा इत्यर्थकरणेन 'नासिक्या ञमङणना.' इति व्याख्यातृवचनेन च नासिका-

भावप्रकाशः।

प्रयत्नस्य पृथगुपादानादिति भावः। ननु प्रशब्देन कथं तल्लाभोऽत आह—प्रकृष्ट इति। नन्वेवमपि तत्त्वस्य बाह्येऽपि सत्त्वेन मूलासङ्गतिरेवात आह—प्रकर्षश्चेति। तथा च तस्याभ्यन्तरे एव सत्त्वमिति नोक्तदोष इति भावः। जनकत्वमभिव्यञ्जकत्व वा षष्ठ्यर्थः, तत्तत्कार्यगतभेदं स्थानेष्वारोप्य भेदघटिततुल्यत्वस्य निर्वाहः। परममूले यस्यैतद् द्वय येन यदीयेनैतद्द्वयेन तुल्यमित्यर्थ इति बोध्यम्। यत्तु

अनुस्वारयमानां च नासिका स्थानमिष्यते।

इति शिक्षोक्तेरेषा नासिका करणम्, न स्थानम्। किञ्च व्यापारमात्रेण तस्याः स्थानत्वेऽनुनासिकाकारादीनामपि तत्त्वप्रसङ्ग इति तदनुक्त्या न्यूनता। किञ्च तस्याः स्थानत्वे कङयोः सावर्ण्यानापत्तिः, यावत्स्थानैक्याभावात्। तथा च 'त्वङ्करोषि' इत्यादौ परसवर्णबाधनापत्तिः। यत्किञ्चित्स्थानैक्येन तत्त्वे तु ञमामपि मिथः सावर्ण्यापत्त्या 'त्वञ्ञयसि' इत्यादौ बाधापत्तिरपीति। कथञ्चेन ताल्वादिग्रहणेन स्थानयोः समुच्चयः कथञ्चात्र तदुल्लेख इति खण्डनकृदाशयः। तन्न, कण्ठादीनापि करणत्वस्यैवास्यन्त्यनेन वर्णानितिभाष्यात्प्रतीतेः। स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनकताल्वादौ वर्णाभिव्यञ्जकवायुसयोगाधारे वर्णाधारत्वारोपेण, तत्तत्स्थाने जिह्वाग्रादीनां सम्बन्धेन वर्णोत्पत्त्या, जिह्वाग्रादौ तत्सम्बन्धजनकप्रयत्नविशेषे स्पृष्टतादौ च करणत्वव्यवहारः। बाह्यप्रयत्नो गुणशब्देनोच्यते। एवञ्च नासिकाया गुणजनकत्वात्तेषां नासिका स्थानं नोक्तम्। शिक्षायां चेन ञादीनामपि ग्रहणम्। अत एव कण्ठ्योकार इत्याद्युक्त्वा "नासिक्यानासिक्ययमानुस्वारानिति स्थानानि" इत्युक्तमृक्प्रातिशाख्ये। 'नासिक्या ञमङणनाः' इति तद्व्याख्या-

सरला।

वाच्यम्, नासिकायाः स्थानत्वेऽपि आस्यान्तर्गतत्वाभावेनाऽऽस्यभवपदेनाग्रहणात्। एवञ्चात्र सावर्ण्यविधौ स्थानपदेन ओष्ठप्रभृतिकाकलकपर्यन्तरूपास्यभवताल्वादीन्येव गृह्यन्ते इति। तदाह—ताल्वादी-

णनानामिति । 'नासिका च' इति चकारेण स्वस्ववर्गानुकूलं तात्वादि समुच्चीयते । "अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः" इति तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यम् । "यमानुस्वारनासिक्यानां नासिका, अनुनासिकाश्चोत्तमाः" इति कात्यायनप्रातिशाख्यम् । "वर्गोत्तमा ञमङणना अनुनासिका भवन्ति, चशब्दात्स्वस्थानापरित्यागेन नासिका स्थानं द्वितीयमेषामित्यर्थः" इति तद्भाष्यं च । "एदैतोः" इत्यादौ तपरत्वमसन्देहार्थं न तु तत्कालग्रहणार्थम् । तेन प्लुतस्यापि सङ्ग्रहः ॥ ८

"पूर्वत्रासिद्धम्" (पा० सू० ८।२।७)॥ यद्ययं स्वतन्त्रो विधिः स्यात्, तर्हि

शब्दरत्नम् ।

भावः । चकारेणेति । अत्र यथा नासिकायाः स्थानत्वं, तथाऽन्यत्र निरूपितम् । न तु तत्कालेति । एषां शिक्षाद्युक्तार्थानुवादत्वेनाऽत्र शास्त्रप्रवृत्त्यभावादिति भाव. ।

भैरवी ।

ऽपि स्थानमित्याशयेनाह—अत्र यथेति । "अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः" इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् । "यमानुस्वारनासिक्यानान्नासिका अनुनासिकाश्चोत्तमाः" इति कात्यायनप्रातिशाख्यम् । वर्गोत्तमा अनुनासिका भवन्ति चशब्दात्स्वस्थानापरित्यागद्वारेण नासिकास्थानन्द्वितीयमेषामित्यर्थ इति तद्भाष्यञ्च । शिक्षेति ।

एऐ तु कण्ठतालव्या ओऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ।

इति पाणिनीयशिक्षेत्यर्थः । तत्र तपरत्वाभावेन प्लुतानामपि सङ्ग्रहादत्र तपरसूत्रस्य प्रवृत्तावनुवादभङ्गापत्तिरतस्तदप्रवृत्ति. । शिक्षाद्युक्तार्थानुवादत्वेनेति । अत्रादिपदेन लोकानुभवपरिग्रहः ।

भावप्रकाशः ।

तारः । कङ्योः सावर्ण्यं तु भवत्येव, तुल्यास्यसूत्रभाष्येणास्यशब्देन नासिकाया अग्रहणबोधनात्, सा आस्यबाह्येति मते तत्त्वाच्च । अत एव "अमोऽनुनासिका नह्रौ" इति शिक्षा "अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः" इति तैत्तिरीयाणाम् "यमानुस्वारनासिक्याना नासिका अनुनासिकाश्चोत्तमा" इति कातीयाना च प्रातिशाख्यम् । वर्गोत्तमाङ ञणनमा अनुनासिका भवन्ति चशब्दात्स्वस्वस्थानापरित्यागद्वारेण नासिका स्थानं द्वितीयमेषामित्यर्थं इति तद्भाष्य च सङ्गच्छते । नासिके इत्यस्य द्वे रन्ध्रे स्थाने इत्यर्थः । अधिकं गुरुग्रन्थतोऽवसेयमिति दिक् । तद्ध्वनयन्नाह—अत्रेति । एषु कण्ठादिष्वित्यर्थः । अन्यत्र—शब्देन्दुशेखरादौ । शिक्षेति ।

ए ऐ तु कण्ठ्यतालव्यावोऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ।

इति पाणिनीयशिक्षेत्यर्थः । आदिना लोकानुभवसिद्धार्थानुवादत्वेनेत्यस्य परिग्रहः, तस्यापि तत्र स्थानत्वानुभवेन तथैव तात्पर्योन्नयनात् । अत एव 'घटायोन्मीलित चक्षुः पट हि न पश्यति' इतिन्यायेनो भयार्थत्वमस्त्विति न शङ्कनीयमिति भावः ।

मूले—स्वतन्त्र इति । अधिकारत्वासवलितोऽतिदेशविधिरेवेत्यर्थः । नन्वनसिद्धत्वे को दोषः । न

सरला ।

तीति मूले । अन्यत्र निरूपितमिति । लघुशब्देन्दुशेखरे । यद्देशावच्छेदेन वायुसंयोगं विना न यद्वर्णोत्पत्तिस्तद्देशस्य तद्वर्णस्थानत्वम् । वर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावत्त्वमिति यावत् । नासावच्छेदेन वायुसंयोगं विना ङकारादीनामनुत्पत्तेर्नासिकाया ङकारादिनिरूपितं स्थानत्वम् । अनुनासिकाकारादिनिरूपित तु न नासिकायाः स्थानत्वं तत्र नासावच्छेदेन वायुसयोग विनाऽपि अकारस्वरूपोत्पत्तिदर्शनात् । किन्तु तत्र कण्ठावच्छेदेन वायुसयोगादुत्पन्नाकारे नासावच्छेदेन वायुसंयोगादनुनासिकत्वरूपगुणोत्पत्तिरिति ।

'त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिद्धा' इत्येव लभ्येत, त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यादत

शब्दरत्नम्।

नासिद्धं स्यादिति। ततश्च गोधुङ्मानित्यादौ घत्वजश्त्वानुनासिकेषु भष्भावो न

भैरवी।

त्रैपादिकस्य परस्य पूर्वदृष्टया सिद्धत्वाभावे दोषमाह—ततश्चेति। घत्वेत्यादि। अस्य सूत्रस्य विधित्वपक्षे त्रिपाद्यां पूर्व पठितं यच्छास्त्रं तद्दृष्टया परस्यासिद्धत्वबोधकत्वाभावेन गोदुह्—मानिति स्थिते घत्वजश्त्वयोः प्राप्तयोः पदान्ते घत्वस्य जश्त्वापवादत्वेनादौ घत्वम्, ततो जश्त्वानुनासिकत्वयोर्जश्त्वम् अन्तरङ्गम्। नचानुनासिकत्वजश्त्वापवादः, सुगण्वा-नित्यादौ पर्जन्यन्यायेन णकारादेर्णकाराद्यादेशविधायकत्वेन चारितार्थ्यसम्भवेन येनना-प्राप्तन्यायविषयाभावात्। किन्तु विजातीयादेशाभावेन निरवकाशत्वेन तद्बाध्यमिति तत्रादावपवादविषयेऽप्युत्सर्गस्य प्रवृत्तेर्जश्त्वम्, ततोऽनुनासिकः। नन्वत्र घत्वोत्तरं "झयः" इति वत्वापत्तिः। जश्त्वस्य पदसंज्ञासापेक्षत्वेनाधिकापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात्। "झयः" इत्यस्य तु तदनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वम्। नचास्य जश्त्वापवादत्वात्प्राक् प्रवृत्तिरिति 'उदश्वित्वान्' इत्यादौ तान्तात्परत्वेन "तसौ मत्वर्थे" इति भसंज्ञाविषये तत्प्राप्त्याऽपवादत्वासम्भवात्। अत एव परत्वादादौ जश्त्वमिति न। किञ्चाविरोधेनैतादृशस्थले परत्वन्न नियामकम्। एवमेव वत्वस्य भष्भावात्प्राक् प्राप्तिः, ततो जश्त्वभष्भावानुनासिकत्वानाम्प्राप्त्या गोधुङ्वानिति स्यात्; इति चेत्? न, घत्वोत्तरं वत्वभष्भावजश्त्वानाम्प्राप्तौ परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च जश्त्व-स्यैव प्राप्तेः। न च जश्त्वाद्वत्वमुक्तरीत्याऽन्तरङ्गम्। "झयः" इति सूत्रस्यापि पूर्वपरोभयसापे-क्षत्वेनोभयोः समत्वात्। नच स्थानभेदेनाविरोधात्परत्वन्न नियामकमिति वाच्यम्, विषय-भेदेऽपि विप्रतिषेधशास्त्रस्य प्रवृत्तिदर्शनात्। भष्भावाज्जश्त्वस्यान्तरङ्गत्वन्तु स्फुटमेव। ततो

भावप्रकाशः।

'प्रशाम्' 'अनड्वान्' इत्यादौ "मो नो धातोः" इत्यस्य "सयोगान्तस्य लोपः" इत्यस्य च सिद्धत्वेन नलो पापत्तिः, नत्वनुमविध्योः सम्बुद्धौ चरितार्थत्वादिति वाच्यम्, 'नह्येकमुदाहरणम्' इति न्यायेन सामा-न्यशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या तत्रेष्टसिद्धेरत आह—ततश्चेति। अनसिद्धत्वादित्यर्थः। आदिना 'गुडलिण्मान्' इत्यादिसङ्ग्रहः। सिद्धान्ते जश्त्वस्यासिद्धत्वाद्धत्वे जश्त्वानुनासिकयोरसिद्धत्वाद्भष्भावेऽनुनासिकासिद्धत्वा-ज्जश्त्वेऽनुनासिक इति प्रक्रिया, हस्य झयनन्तर्भूतत्वाद्घादेरसिद्धत्वाच्च वत्वस्याप्राप्तिरेव। तदेतदभिप्रे-त्याह—घत्वेत्यादि। अयम्भावः–स्वतन्त्रविधिपक्षे त्रिपाद्यामप्रवृत्तौ "गोदुह्मत्' इत्यादावादौ घत्वजश्त्व योरेव प्राप्तावपि घस्य पदान्ते सर्वथा निरवकाशत्वेन जश्त्वबाधकत्वेनादौ घः, ततः परत्वेन भष्भावादन्त-रङ्गत्वेनानुनासिकाच्चादौ जश्त्व सर्वथानवकाशत्वादेव स्वस्य पूर्वं प्रवृत्तिरिति, बाध्यस्थले बाधके कृते सति उत्सर्गप्रवृत्तेरङ्गीकारात् ततः शिष्टेऽनुनासिके कृतेऽझषन्तत्वेन भष्भावो न स्यात्। ननु सिद्धान्ते तथा प्रक्रियायामपि नात्र पक्षे सा वक्तु शक्या, वैषम्यात्। तथाहि, प्रागुक्तरीत्या जश्त्वात्प्राक् घत्वेऽपि त-दुत्तरमनुनासिकतोऽन्तरङ्गजश्त्वतो येननाप्राप्तिन्यायेन सर्वथा निरवकाशत्वेन च तद्बाधकत्वेन पूर्वं वत्वस्य

सरला।

घत्वजश्त्वानुनासिकेष्विति। नन्वेतेषु कृतेषु प्राप्तेषु वा? नाद्यः, अनुनासिकानन्तरं सर्वथा भष्भा-वाप्राप्तौ ग्रन्थासङ्गतेः। नान्त्यः, घत्वप्रवृत्तेः प्राक् झषन्तत्वाभावेन भष्भावाप्राप्तेस्तदवस्थत्वात्। तस्माद् घत्वे कृते जश्त्वानुनासिकभष्भावेषु प्राप्तेषु भष्भावो न स्यादिति व्याख्येयम्। उक्तग्रन्थस्य चात्रैव तात्पर्य-मिति। यदि तु जश्त्वानुनासिकभष्भावेषु प्राप्तेषु जश्त्वमपवादत्वात् बाधित्वा भष्भावः स्यात्। न च त बाधि त्वा परत्वादनुनासिकः, तं चान्तरङ्गत्वाद् बाधित्वा जश्त्व, तच्च अपवादत्वाद् बाधित्वा भष्भाव इति चक्रका-पत्तिरिति वाच्यम्, अपवादत्वाद जश्त्वमन्तरङ्गत्वाच्चानुनासिकं बाधित्वा भष्भावसिद्धेः। कार्यकालपक्षे त्रि-पाद्यामन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तेरिदानीं सुवचत्वात्। तत्र तदप्रवृत्तिबीजस्य बहिरङ्गदृष्ट्याऽन्तरङ्गासिद्धत्वरूपस्य

आह—अधिकारोऽयमिति । यद्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत, तर्हि पूर्वत्रासिद्धमिति

शब्दरत्नम् ।

स्यात् । न चातिदेशान्तरवदस्यापि त्रिपाद्यां प्रवृत्तौ न दोषः । सपादसप्ताध्याय्यामपि पूर्वं प्रति परासिद्धत्वापत्तेः । मध्ये पाठस्य विप्रतिषेधसूत्रस्य च सामर्थ्याश्रयणे तु विनिगमना-

भैरवी ।

वत्वात्परत्वादनुनासिकः । अनित्यत्वं तूभयोः सममित्याशयात् । पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारत्वे तु घत्वात्प्राग् भष्भाववत्वयोरप्राप्त्या प्रथमतो घत्वं, ततो जश्त्वस्यासिद्धत्वात्तत प्राग् भष्भावः, वत्वन्तु न प्रवर्तते घत्वादीनामसिद्धत्वेन तद्दृष्ट्या हस्यैव सत्त्वात् ।

इदं विधिसूत्रमेवास्तु तथाप्युक्तप्रयोगस्य सिद्धिर्भविष्यतीति शङ्कान्निराचष्टे—नचेत्यादिना । अतिदेशान्तरवत् स्थानिवत्त्वातिदेशान्तादिवद्भावातिदेशवत् । नचास्मिन्सूत्रे वतिनिर्देशाभावादस्य सूत्रस्यातिदेशाविधायकत्वेनातिदेशान्तरवदित्यसङ्गतमिति वाच्यम्, 'विनापि वतिं वत्यर्थो गम्यते' इति भाष्यकारोक्त्या वत्यर्थलाभात् । अस्य परिभाषात्वं वाऽस्तु पूर्वत्वावच्छिन्नशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम्भविष्यतीति पूर्वपक्षकर्त्रभिप्रायः । उभयथापि दोष इत्याशयेन समाधत्ते—सपादेत्यादिना । ननु मध्ये पाठसामर्थ्यात्स्वापेक्षपूर्वत्वाश्रयशास्त्रेषु प्रवृत्तिरिति चेत्तत्राह—मध्य इति । एवं चेष्टासिद्ध्या नास्यातिदेशशास्त्रत्वं, नापि परिभाषाशास्त्रत्वम् । नापि

भावप्रकाशः ।

भष्भावस्य चैव प्राप्तिः । नचान्त्यस्य तत्त्वेऽपि वत्वस्य तसावितिभविषये 'तडित्वान्' इत्यादौ तदविषये चारितार्थ्येन कथं तत्त्वमिति वाच्यम्, तावन्मात्रफलकत्वे त इत्येवसिद्धे सामान्यसूत्रस्य नह्येकमुदाहरणमितिन्यायेनाचारितार्थ्यात्, तसावित्यत्र दप्रश्लेषे तु अत्रापि तथा बोध्यम् । एवञ्च तयोर्मध्येऽविरोधेन परत्वस्य तुल्यत्वेन नित्यत्वस्य मिथोऽविषये मिथश्चारितार्थ्येनापवादत्वस्याभावेऽप्यल्पापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादन्त्यादनुनासिकाच्च पूर्वं वत्वापत्तिः । एवञ्चोक्तरीत्या ततो भष्भावजश्त्वानुनासिकाना क्रमेण प्रवृत्त्या 'गोधुङ्वान्' इति स्यादिति स एव दोषो देयः । किञ्च सर्वथा निरवकाशत्वेन बाधोत्तरमुत्सर्गस्य क्वचित्प्रवृत्तावप्यन्यत्र बाध्याप्रवृत्तिरेवेति सिद्धान्तादत्र वत्वेन जश्त्वस्य येननाप्राप्त्या भष्भावानुनासिकयोरन्तरङ्गत्वेन बाधात्, भष्भावादीनामप्राप्त्या वत्वमेव स्यादिति तथैव वाच्यमिति घत्वेत्यादि चिन्त्यम् । अत एवात्र घत्वढत्वयोः कृतयोः "झयः" इति वत्व स्यादियुक्त भाष्ये इति चेत् ? सत्यम्, अधिकारवादिनस्तादृशविधिवादिनं प्रति तत्र सर्वेष्टकार्यचतुष्टयमध्ये एवैकं प्राक् प्राप्तं कार्यं विप्रतिषेधसूत्रसञ्चारेण न स्यादिति दोषस्य शीघ्रोपस्थितत्वेन तथोक्तिः । किञ्चापाद्यमानेऽर्थे न्यायानादरेणापवादत्वमनाश्रित्य प्राचीनानुसारेण तथोक्तिः । एवञ्चोक्तरीत्या घत्वोत्तरं तौ बाधित्वा परत्वाज्जश्त्वानुनासिकयोर्वत्वाप्राप्त्या तदनिष्टाभावेन भष्भावाभावरूपमेवानिष्टमिति घत्वजश्त्वानुनासिकेषु भष्भावो न स्यादिति सम्यगेवेति दिक् । घत्वजश्त्वपरसवर्णेष्विति त्वपाठः तत्प्राप्तेरेवाभावादिति । तदेतद् ध्वनयन्प्रकारान्तरेण शङ्कते—न चातिदेशान्तरेति । अयम्भावः—सिद्धान्त इवात्रापि पक्षेऽनेन स्व विहायान्येषामारोपितमसिद्धत्व बोध्यते, न तु स्वस्य, एकस्य बोध्यबोधकत्वासम्भवात्, तथात्वेऽन्येषामसिद्धत्वात्सूत्रारम्भानर्थक्यापत्तेश्च । एतेन जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादकश्रुतिवाक्ये जगन्मिथ्येतिवाक्यस्यात्मनोऽपि तत्त्वबोधनादिदमयुक्तमित्यपास्तम् । एवञ्च कार्यकालपक्षाश्रयेण स्थानिवत्सूत्रादीना सिद्धानामन्यतराकाङ्क्षया यथाऽसिद्धत्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिः, एवं "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यस्य सिद्धेऽसिद्धत्वस्य ब्रह्मणापि वक्तुमशक्यत्वाद्विनापि वतिं वत्यर्था लभ्यते । अब्राह्मणे ब्राह्मण इत्युक्ते ब्राह्मणवदिति गम्यते इति भाष्याच्च । अतिदेशविधित्वाङ्गीकारात्परसाकाङ्क्षपूर्वत्वावच्छिन्नशास्त्रबोधकपूर्वशब्दरूपलिङ्गेन परिभाषात्वम् इत्यतिदेशविधित्वाङ्गीकाराद्वा तत्र प्रवृत्तिरिति नोक्तदोषः । एवञ्चोक्तदोषभिया स्वतन्त्रविधित्वाभावेऽप्यधिकारविधित्वमेव किमर्थमिति गूढाक्षेप इति । अस्यापि—पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यापि । न

सरला ।

"पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यस्याधिकारत्वाभावेऽसत्त्वात् । ततश्चाधिकारत्वाभावे नेदं दूषणमित्युच्यते तर्हि घत्वे कृते "झयः" इति वत्वापत्तिर्दोषो बोद्धव्यः ।जश्त्वमनुनासिकत्व चापेक्ष्य प्रतिपदोक्तत्वाद्ढत्वं पूर्वं प्रवर्तते ।

'मनोरथः' इत्यादावुत्व न स्यात् , परत्वाद् "रो रि" (पा० सू० ८।३।१४) इत्यस्य

शब्दरत्नम् ।

विरहात्त्रिपाद्यामप्यप्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः । रो रीत्यस्य प्रसङ्गादिति । सिद्धेऽसिद्धत्वारोपात् सूत्रोदाहरणसंपत्त्यै परत्वाल्लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया परत्वात् त्रैपादिकें कार्ये जाते तत्राभावप्रतियोगित्वारोपेऽपि देवदत्तहन्तृहतन्यायेन स्थानिभूतरोरभावाद् "हशि-

भैरवी ।

स्वतन्त्रविधित्वं, मूलोक्तदोषात् ; किन्त्वधिकारसूत्रत्वमेवेति भावः। "रो रि"इत्यस्य प्रसङ्गादिति मूलमसङ्गतं, रलोपोत्वयोः प्राप्तौ रलोपस्यासिद्धत्वेनोत्वे मनोरथसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात् , अतो मूलाशयम्प्रकटयति—सिद्ध इत्यादिना। परत्वादिति। कार्याऽसिद्धत्ववादिमते शास्त्रेऽसिद्धत्वारोपाभावेन तत्र विप्रतिषेधशास्त्रस्य प्रवृत्तिः स्यात्। तथाच तद्विधेयकार्यस्यापि तद्द्वारा प्रवृत्तिर्जायते, कार्यमसिद्धमिति बुद्धिस्त्वधुना न सम्भवति, कार्यस्यासिद्धत्वादिति भावः। तत्र जाते काय अस्य जननोत्तरमित्यादि। शास्त्रयोः प्राप्तौ विप्रतिषेधशास्त्रस्य विरोधे एव प्रवृत्तिः, सच विरोधः कार्य्यद्वारा बोध्यः। देवदत्तहन्तृहतन्यायेनेति। देवदत्तस्य हन्तरि हतेऽपि देवदत्तस्य यथा न दर्शनं तथाऽत्र देवदत्तस्थानीयस्य रोर्हननसदृशलोपसम्पादकं "रोरि" इति शास्त्रं, तस्य प्रवृत्तिरेव हननं तस्मिन्कृते रोरदर्शनमस्तीति"हशि च" इति न स्यात्। आरोपेति कथनं वस्तुतोऽभावो नास्तीति सूचनाय। पूर्वत्वस्य सावधिकतया यदि परस्य सत्त्वेव न स्यात्तदा पूर्वत्वमपि तस्य वक्तुमशक्यमिति पूर्वत्रासिद्धमिति वाक्यस्य प्रवृत्तिर्न स्यात्; अतो वस्तुतः परसत्ताऽपेक्षितैव। तथा च तत्र न तत्कालिकाभावप्रतियोगित्वम्, किन्तु शास्त्रबलादभावप्रतियोगित्वारोप एवेति भावः। स्थानिभूतेति। उत्वलोपयोरित्यादिः। एतेन पूर्वत्रेति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिर्ध्वनिता।

भावप्रकाशः ।

दोष इति । नोक्तदोप इत्यर्थः। अत एवाह–सपादेति । परासिद्धत्वेति । परस्यासिद्धत्वेत्यर्थः। ननु मध्येपाठसामर्थ्यान्न तथेतीष्टसिद्धिरेवात आह–मध्ये इति । नन्वशोकवनिकान्यायेन स चरितार्थोऽत आह–विप्रतिषेधेति । द्वयोः सावकाशयोः समवस्थितयोरेकत्र युगपत्प्रसङ्गो हि तत्प्रवृत्तौ हेतुः, नचेदानीं तथाऽस्तीति भावः। त्रिपाद्यामिति । तत्सूत्रसार्थक्याय सपादसप्ताध्याय्यामेवाप्रवृत्तिस्वीकारे विनिगमनाविरहाद् त्रिपाद्यामेवाप्रवृत्त्या तच्चारितार्थ्येन तत्र प्रवृत्तिरस्त्विति वक्तुं शक्यम्, अथ तत्रापि किं विनिगमकमिति चेत्तर्हि उभयत्राप्रवृत्त्यापत्तिरित्यर्थः। एवञ्चास्य वयर्थ्यापत्त्योक्तदोषे स्वतन्त्रविधित्वस्येवातिदेशविधित्वमिश्रपरिभाषात्वस्याप्यङ्गीकर्त्तुमशक्यत्वादधिकारविधित्वमेव पर्यवसितमिति भावः। यत्तु खण्डनकृदादिरसिद्धं प्रागेव न जातमित्यर्थः। एवञ्च कार्यासिद्धत्वेऽपि 'मनोरथः' इत्यादावुत्वे कर्त्तव्ये रलोपस्य प्रागेवाप्रवृत्तौ रो रुत्वस्याप्रतीघातात्तत्सिद्धिरप्रत्यूहा। किञ्च सत्यपि शास्त्रे जातेऽपि च कार्ये शास्त्रप्रामाण्यात्कार्यमात्रेऽभावारोपेण रो रुत्वे न तथेति, तत्खण्डनं ध्वनयितुमाह—सिद्धेइत्यादि। सिद्धे जाते निरधिष्ठानारोपासम्भवादिति । इदञ्च सिद्धान्तेप्यावश्यकम् , आरोपस्यैवातिदेशपदार्थत्वाल्लोकेऽनाहार्य्यज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वेऽपीह शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपोऽपि शास्त्रप्रवृत्तावप्रवृत्तौ च नियामक इति भाव. । सूत्रेति। पूर्वत्रेति सूत्रेत्यर्थः। परत्वादिति। नहि तस्यामवस्थायां पूर्वत्रेत्यस्य प्राप्तिः, उक्तयुक्तेः। एवञ्च शास्त्रद्वारा परत्वात् 'मनोरथः' इत्यादौ "रो रि" इत्यादिकार्यप्रवृत्तेरावश्यकतयेत्यर्थः। अन्यथा सूत्रपाठे कार्यापाठाल्लक्ष्यासम्भवेन पूर्वत्रेति सूत्रानर्थक्यापत्तिः एवञ्चाद्यदोषोऽयुक्त इति भावः। एतेन शास्त्रयोः स्वतोऽविरोधेन स कार्यद्वारक एव वाच्यः। अन्यथाऽतिप्रसङ्गः। एवञ्च 'मनोरथः' इत्यादौ विरोधप्रयोजकीभूतकार्यासिद्धौ शास्त्रस्य सिद्धत्वेऽपि नपुसकतुल्यत्वम्। एतेन 'अमू' इत्याद्यसिद्धिरित्युक्तिः परास्तेति कार्यासिद्धत्वे न कोऽपि दोषः।

न च न्यायमवष्टभ्य शास्त्रासिद्धत्वमादृतम्।
तदप्राप्तिमभिप्रेत्य प्राचा निष्कर्ष आदृतः॥

प्रसङ्गात् । तथा च "पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य" इति सिद्धान्तो व्याकुप्येत । अमू, अमी इत्यादि च न सिध्येदत आह—त्रिपादीति, परं शा-

शब्दरत्नम् ।

च" (पा०सू० ६।१।११४) इत्यस्याप्राप्तिरिति भाव. । स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे "अचः परस्मिन्" (पा०सू०१।१।५७) इत्यत्र "षत्वतुको." (पा०सू०६।१।८६) इत्यत्र च भाष्ये । तथा चेति । शास्त्रस्य तद्बोध्यकार्यस्य च शास्त्रजज्ञानवेलायामसिद्धत्वाभावे "रो रि" (पा०सू०८।३।१४) इत्यादे प्रसङ्गे चेत्यर्थः । व्याकुप्येतेति । त्वया विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तस्य त्रैपादिकस्य शास्त्रजबोधविषयकार्यस्य, शास्त्रस्य वाऽसिद्धता वक्तुमशक्या, किं तु लक्ष्ये जातस्य तस्य प्रवर्तमानसपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्याऽसिद्धत्वं वाच्यम् । एवं च विप्रतिषेधाभावोपपादकहेतोरसिद्धिरिति भावः । न च ममापि पूर्वपरपद-

भैरवी ।

सिद्धान्तव्याकोपमुपपादयति—शास्त्रेत्यादिना । शास्त्रस्य—त्रैपादिकशास्त्रस्य । अधुना शास्त्रासिद्धत्वपक्षाभावेऽपि शास्त्रस्येत्यस्य कथनं दृष्टान्तार्थम् । शास्त्रजज्ञानवेलायाम्-त्रैपादिकशास्त्रजन्यवाक्यार्थज्ञानसमय इत्यर्थ. । भवन्मते विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ त्रैपादिकशास्त्रबोध्यकार्यस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिविघातो निमित्तमिति वक्तव्यं, तच्च न सम्भवति, तस्याजातत्वादिति सिद्धान्तव्याकोप इति भावः । पूर्वादिपदे लक्षणाऽस्तु, तथाच लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तिर्नापेक्षिता, किन्तु तात्कालिकज्ञानविषयपूर्वशास्त्रजन्यज्ञानविषयकार्थज्ञानमात्रमपेक्षितं, तच्चास्त्येवेति मनोरथस्य सिद्धिः स्यादेव । अभावादुत्तरस्येत्यत्राप्युत्तरपदमुत्तरशास्त्रबोध्यकार्यपरमिति न सिद्धान्तव्याकोप इत्याशयकशङ्कां निराचष्टे—नचेति । ममापि-कार्यासिद्धत्ववादिनो ममापीत्यर्थः । पूर्वपरपदयोः-

भावप्रकाशः ।

इति रत्नाकरोक्तिः, अत्र पक्षे परकार्याभावेन विप्रतिषेधसूत्राप्राप्त्या परत्वाल्लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तौ न्यायेन दोषापादनानौचित्यमिति मन्दोक्तिश्चापास्ता । तद्ध्वनयन्नाह—परत्वादित्यादि । तत्र—त्रैपादिके रलोपरूपकार्ये । प्रतियोगित्वारोपेऽपीति । पूर्वत्रेत्यनेनाभावारोपेण तदारोपस्य फलितत्वादिति भावः । अपिना तन्मात्रे शब्दादभावारोपो दुर्लभः, अवध्यवधिमतोः साजात्यनियमात्, पूर्वत्वस्य लाक्षणिकत्वापत्तश्चेति बोधितम् । स्थानिभूतेति । उत्वविधौ स्थानित्वेन निर्दिष्टेत्यर्थः । एतेन स्थानिवद्भावादुत्वं दुर्वारमित्यपास्तम् । न्यायेन स्थानिनोऽसिद्धत्वेनादेशस्य चाभावात् अल्विधित्वाच्च । एतेन यद्यपि रलोपे परत्वाद् "ढ्रलोपे पूर्वस्य" इति दीर्घे उत्वाप्राप्तिस्तथापि "यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्" इति न्यायेनोत्वं नित्यमेवेत्यपास्तम् । उक्तयुक्तेः न्यायस्यासार्वत्रिकत्वाच्च । अप्राप्तिरिति । तथा च मनोरथासिद्धिः, तदसम्भवः पूर्वत्रेतिसूत्रवैयर्थ्यं चेति भावः, तदाह—इतिभाव इति । यदीत्यादि प्रसङ्गादित्यन्तमूलग्रन्थस्येति भावः । ननु न्यायाङ्गीकारे मानाभावोऽत आह—स्पष्टमिति । तेषु हि न्यायाङ्गीकारेणेत्थमुक्तमिति भावः । ननूक्तमूलग्रन्थेन "हशि च" इत्यस्याप्राप्त्योत्वाभावे साधिते मुख्यत्वेन तथाचेत्यनेन तत्परामर्शे कथ तत्र सिद्धान्तव्याकोपोक्तिरत आह—शास्त्रस्येति । त्रैपादिकस्येति भावः । दृष्टान्तार्थमस्योक्तिः, तद्वदेतस्यापीत्यर्थः । असिद्धत्वाभावे इति । तस्मिन्सतीत्यर्थः, उक्तरीत्येति भावः । प्रसङ्गे चेति । एवञ्चाव्यवहितत्वान्मुख्यहेतोः परामर्शो न तु साध्यमुख्योत्वाभावस्येति भावः । मूले-सिद्धान्त इति । सिद्धान्तोऽपीत्यर्थः । व्याकुप्येतेतीति । उक्तरीत्या तदभावोपपादकहेत्वसिद्धेरिति भावः । एतेनोत्तरस्य कार्यस्याभावादिति व्याख्यानेऽप्यविरोध इति रत्नाकरोक्तिरपास्ता । ननु पूर्वादिपदे लक्षणैवास्त्विति मनोरथसिद्धिरित्याशयेन शङ्कते—न च ममापीति । कार्यासिद्धत्ववादिनोऽपीत्यर्थः । पदयोरिति । उपात्ताक्षिप्तयोरित्यर्थः । लक्षणया फलित-

सरला ।

असिद्धत्वं वाच्यमिति । ननु लोकेऽनाहार्यज्ञानेनैव प्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनेन प्रकृते सिद्धेऽसिद्धत्वारो-

शब्दरत्नम् ।

योः पूर्वपरशास्त्रजन्यबोधविषयकार्यलक्षणया शास्त्रे एव कार्यासिद्धत्वमिति वाच्यम् । लक्षणायां मानाभावात्, फलाभावात्, गौरवाच्च । ननु मनोरथे दर्शनाभावरूपे लोपेऽभावारोपस्य दर्शनारोपरूपत्वेन न दोषः, अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वादित्यत आह—अमू इत्यादि । अद अ औ, अद अ अस् , इत्यवस्थायां जातस्योत्वस्य सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्याऽसिद्धत्वेऽपि पूर्वरीत्याऽकाराभावेन पररूपाद्यनापत्तिः । मुत्वस्यासिद्धत्वनि-

भैरवी ।

अत्र पूर्वपदमुपात्तं परपदन्त्वाक्षिप्तं बोध्यम् । शास्त्र एव—विषयतासम्बन्धेन शास्त्रजन्यज्ञानविशिष्टकार्य एव । एवकारेण लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तिव्यावृत्तिः । ननु "पूर्वत्रासिद्धम्" इति शास्त्रारम्भ एव मानमत आह—फलाभावादिति । ननु फलमप्युक्तमेवेत्यत आह—गौरवादिति । कार्यासिद्धत्वपक्षं परित्यज्य शास्त्रासिद्धत्वपक्षः स्वीकार्यः, तथा सत्युक्तार्थे लक्षणां विनापि प्रयोजनानामुक्तसिद्धान्तस्य च निर्वाहो भविष्यति । यद्येवं न क्रियते किन्तु कार्यासिद्धत्वमेवाश्रीयते, उक्तप्रकारोऽप्याश्रीयते, तदा गौरवं स्पष्टमेवेति भावः । कार्यासिद्धत्ववादी शङ्कते—ननु मनोरथ इति । दर्शने निरस्येत्यादिः । रूपत्वेनेति । अभावाभावस्य प्रथमाभावप्रतियोगिरूपत्वादित्यर्थः । जातस्येति । निरधिष्ठानारोपासम्भवेनारोपार्थज्ञातस्येत्यर्थः । पूर्वरीत्या—देवदत्तहन्तृहतन्यायेन । अकाराभावेन—उकाराभावस्याकाररूपत्वाभावादिति भावः । आदिपदेन औकारस्थानिकस्योत्वस्यैकारस्थानिकेत्वस्य परिग्रहः । ननु नाभावे कर्तव्ये मुत्वासिद्धत्वनिषेध एवंसति व्यर्थः स्यात्, आङोऽकारेण व्यवधानान्नाभावाप्राप्तेरिति देवदत्तहन्तृहतन्यायोऽत्र नाश्रयणीयस्तथा

भावप्रकाशः ।

मर्थमाह—शास्त्रे एवेति । स्वजन्यबोधविषयतासम्बन्धेन कार्येऽस्यान्वयः । एवेन लक्ष्ये जातकार्यव्यावृत्तिः, एव चेष्टसिद्धिरिति भावः । लक्षणैव दोष इत्याशयेनाह—लक्षणायामिति । ननु प्रकृतसूत्रमेव मानमत आह—फलाभावादिति । अन्यफलाभावादित्यर्थः । नन्वेवमप्युक्तरूप फलमस्त्येवात आह—गौरवाच्चेति । एवञ्च लक्षणानाश्रयणेन शास्त्रासिद्धत्वस्येतो लघुत्वेन नैवं कार्यासिद्धत्वमुपपाद्यम्, किन्तूक्तरीत्यैवेति मनोरथासिद्धिः, सूत्रानर्थक्यं, सिद्धान्तव्याकोपस्तदसम्भवश्च तदवस्थ एवेति शास्त्रासिद्धत्वमेव वरमिति भावः । एतेन शास्त्रासिद्धत्वे फलाभाव इति मन्दोक्तमपास्तम् । ननु देवदत्तेतिन्यायेऽभावप्रतियोगिकाभाव एव विषयः, देवदत्तादिपदस्वारस्यात् । प्रकृते तु न तथा । अत एव सूत्रमप्यत्र सार्थकमित्याशयेन कार्यासिद्धत्ववादी शङ्कते-ननु मनोरथे इति । तच्छब्दइत्यर्थः । न दोष इति । नाद्यं दोषद्वयमित्यर्थः । अन्त्य दोषद्वय त्वस्त्येवेति भावः । तस्य तद्रूपत्वे मानमाह-अभावेति । द्वितीयाभावस्य प्रथमाभावप्रतियोगिरूपत्वादित्यर्थः । प्राचा मतेनेदं, सूत्रसामर्थ्यादत्रास्यैवाङ्गीकार इति भावः । यत्तु न्यायानङ्गीकारे दूषणमाह अमू इति । परत्वान्मुत्वे उत्वमात्रस्यासिद्धत्वादकारबुद्ध्या पररूपे वृद्धावपि पूर्वं प्रवृत्तत्वेन लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायात्स्थितमस्य विकाराभावेन सन्नियोगशिष्टेति न्यायादात्परत्वाभावाच्च पुनरुत्वाप्रवृत्त्याऽनिष्टं स्पष्टमेवेति मान्याः, तत्प्राचामनुरोधेन । "अदसोः" इत्यत्र समाहारद्वन्द्वनिर्देशादिना लक्ष्यलक्षणयोर्भेदस्य स्पष्टत्वेन न्यायाविषयत्वादसिद्धत्वेनोकारापहारे सन्नियोगेतिन्यायादेव मस्यापि निवृत्तौ हेतुद्वयाभावाच्च । स्पष्ट चेद "कृन्मेजन्तः" इति सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्द्योते । तदेतद् ध्वनयितु न्यायाश्रयणेनैवासिद्धिमुपपादयति-अद अ इत्यादिना । जातेति । उक्तरीत्या परत्वान्मुत्वे कृते इत्यादिः । पूर्वरीत्येति । देवदत्तेति न्यायेनेत्यर्थः । पररूपाद्येति । आदिना वृद्ध्यादिसङ्ग्रहः । एतेन कार्यासिद्धत्वमेव सिद्धान्तः ।

सरला ।

पेण बाधज्ञानसमकालिकेच्छाजन्यज्ञानरूपाहार्यण कथं शास्त्रप्रवृत्तिनिवृत्ती इति चेत् ? न, शास्त्रप्रामाण्यादेवात्र शास्त्रे आहार्यारोपस्यापि शास्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिनियामकत्वाङ्गीकारादिति भावः ।

पररूपाद्यनापत्तिरिति । नच मुत्वस्यासिद्धत्वे देवदत्तहन्तृहतन्यायेन तत्स्थान्यकाराभावेऽपि अदस-

शब्दरत्नम् ।

षेधसामर्थ्यादेतद्विषये उक्तन्यायाप्रवृत्तिरिति चेत्? तेन शास्त्रासिद्धत्वमेव ज्ञापयितुं युक्तम् । एवं शीभावात्पूर्वम् "अदसोऽसे" (पा०सू०८।२।८०) इति मुत्वे दात्परैकाराभावेन "एत ईत्" (पा० सू० ८।२।८१) इति सूत्रमपि व्यर्थं सदत्रैव ज्ञापकमस्तु ।

भैरवी ।

सत्यकारबुद्ध्या पररूपम्भविष्यतीत्याशयेन शङ्कते—मुत्वस्येति । युक्तमिति । लाघवादिति शेषः । एतच्चाभ्युपेत्यवादेन । वस्तुतस्तूक्तज्ञापकेनापि न लक्ष्यस्य सिद्धिः । उत्वेऽसिद्धत्वारोपेणाकारबुद्धौ प्रवृत्तेन "अतो गुणे" इति शास्त्रेण पररूपे सत्यकारो भविष्यति, ततो वृद्धावप्युकारस्य लक्ष्ये श्रवणन्न स्यादेव, पररूपेण तस्य निवर्तनात् । नचोकारासिद्धत्ववन्मकारोऽप्यसिद्ध इति दात्परत्वबुद्ध्या पुनर्मुत्वस्य प्रवृत्तिर्भविष्यतीति वाच्यम्, लक्ष्ये लक्षणस्य पुनः प्रवृत्तेः शास्त्रविरुद्धत्वात् । यदि पुनः प्रवृत्तिरपि "नमुटादेशः" इति वार्तिकैकवाक्यतापन्न—"नमुने" इति शास्त्रारम्भसामर्थ्याद्भविष्यतीति कल्प्यते, तर्हि कार्यासिद्धत्ववादिनो महान् क्लेशः ।

एवम्—"नमुने" इति सूत्रवत् । अत्रैव—शास्त्रासिद्धत्व एव । ननु देवदत्तहन्तृहतन्याय-

भावप्रकाशः ।

तदेव हि क्रियते, न शास्त्रम् । अमुष्मा इत्यत्र परत्वान्मुत्वेऽपि तस्यासिद्धत्वादकारबुद्ध्या स्मायादिसिद्धिः । देवदत्तादिन्यायसञ्चारस्तु वक्ष्यमाणरीत्या न । यद्वा, अस्तु स, तथापि मुत्वेन स्थानिनोऽसिद्धत्वेन तस्य च निवर्त्तनादव्यवधानेनाद्याकारादेव स्मैभावसिद्धिः । "ऋल्क्" इत्यत्र विवरणेऽपि कार्यासिद्धत्वमेव स्थितमिति कृष्णपण्डितोक्तिः परास्ता, उक्तदोषात् । मुत्वस्येति । "न मुने" इति सूत्रसामर्थ्यादित्यर्थः । 'नमुटादेश' इतिवार्त्तिकसङ्ग्रहाय तथोक्तम् । अयम्भावः, 'अद अ आ'इत्यत्रोपसञ्जनिष्यमाणेति न्यायेनेनादेशाप्रवृत्तेः सिद्धान्ते इवात्रापि सत्त्वेऽपि पररूपात्परत्वादुक्तरीत्या मुत्वे कृते तस्यासिद्धत्वादकारबुद्ध्या पररूपे लक्ष्यभेदात् "नमुने" इति सूत्रसामर्थ्याद्वा पुनरपि मुत्वे कृते तस्य नाभावे कर्त्तव्ये प्राप्तासिद्धत्वनिषेधार्थं तत्सूत्रमिति वाच्यम् । तत्र तेन न्यायेनाकाराभावेन पररूपाभावे मध्येऽकारसत्त्वेन नाभावस्यैवाप्राप्तावसिद्धत्वस्य सुतरामप्राप्तौ तन्निषेधो व्यर्थः सञ्ज्ञापकः । न चोक्तरीत्या पररूपाभावेऽग्रे परादित्वेनाङ्त्वेन नाभावादेः प्राप्तिरेवेति वाच्यम्, पञ्चमीसमासेन चाचः परेति स्थानिवत्त्वेन तत्रापि व्यवधानतादवस्थ्यात् । तेन न्यायेन पररूपाप्रवृत्तावप्यसिद्धबललब्धस्यापवादविषयतया बाधकेनादेः प्राप्त्या तदप्रवृत्तेश्च इति । एतदिति । मुत्वविषये देवदत्तेति न्यायाप्रवृत्तिरित्यर्थः । तेन—"नमुने" इति सूत्रेण । युक्तमिति । लक्षणानाश्रयणेनापूर्ववचनाकल्पनेन च लाघवादिति भावः । अत एवैवं प्रयुक्तं । अत एव च 'अमी' इत्यत्र "एतईद्बहुवचने" इतिसामर्थ्यादेत्वप्रवृत्त्युत्तरमेव मुत्वप्रवृत्तेः सुवचत्वमिति रत्नाकरोक्तिरपि परास्ता । तद्ध्वनयन्नाह—एवमिति । उक्तज्ञापकवदित्यर्थः । पूर्वमिति । परत्वादिति भावः । परत्वात्पररूपात्पूर्वमित्यपि बोध्यम् । मुत्वे इति । एकदेशविकृतन्यायेन शीभावे आद्गुणे च मुत्वस्यासिद्धत्वेऽपीति शेषः । दात्परैकेति । तत्परैकारयोरभावेनेत्यर्थः, उक्तन्यायेनेति भावः । अत्रैव—शास्त्रासिद्धत्वे एव । अस्तु—उक्तरीत्या लाघवात् । ननु न्यायानित्यत्व

सरला ।

शब्दाद्याकारेण त्यदाद्यत्वनिष्पन्नाकारस्य पररूपं भवत्येवेति कथं पररूपानापत्तिरिति वाच्यम्, इष्टपररूपानापत्तिरिति तदर्थस्वीकारात् । दकाराकारेण त्यदाद्यत्वनिष्पन्नाकारस्येष्ट यत्पररूपं तदनापत्तिरिति भावः । यदि तु स्थानी न निवृत्तः आदेशो न जात इति सम्भावनाया यद् भवति तद् भवति, यन्न भवति तन्न भवतीत्यर्थोऽग्रे यथा "अचः परस्मिन्"इत्यतिदेशसूत्रस्य करिष्यते, तथैव प्रकृतसूत्रस्यापि त्रैपादिकं शास्त्रं न प्रवृत्तं तत्कृता स्थानिनिवृत्तिरपि न जातेति सम्भावनाया यद् भवति तद् भवति, यन्न भवति तन्न भवतीत्यर्थः स्वीकरिष्यते । तथाच अमू इत्यादौ मुत्वे जातेऽपि मुत्वं न प्रवृत्त, तत्कृता स्थानिनिवृत्तिरपि न जातेति सम्भावनया "नहि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयति"इति न्यायेन उकारे एवाकारबुद्ध्या पररूपे जाते सन्नियोगशिष्टन्यायेन मकारस्यापि निवृत्तौ वृद्धौ पुनर्मुत्वे उत्तरत्र गुणे पुनर्मीत्वे 'अमू''अमी'

शब्दरत्नम् ।

न च "तौ सत्" (पा०सू०३।२।२७) इत्यादिनिर्देशैर्देवदत्तहन्तृहतन्यायोऽनित्य इति वाच्यम्, 'हते देवदत्ते तद्धन्तरि हतेऽपि नोन्मज्जनं, हतत्वारोपे तु सुतराम् । हन्तुमुद्यतस्य हनने तूज्जीवनमस्त्येव' इति न्यायशरीरम् । 'तौ' इत्यादौ वृद्धिहन्तुः पूर्वसवर्णदीर्घस्य हननोद्यमसजातीयं प्रसङ्गमात्रं- न तु हननस्थानीया लक्ष्ये प्रवृत्तिरिति न तत्रास्य न्यायस्य विषय इति तेनास्यानित्यत्वबोधनासम्भवात् । स्पष्टं चेदं "स्वादिष्वसर्व" (पा०सू० ४।१।१७) इति सूत्रे कैयटे । प्रकृते तु निरधिष्ठानारोपासम्भवेन हननसजातीयं प्रयोगे

भैरवी ।

स्यानित्यत्वमन्यत्र दृष्टं तद्रीत्याऽत्रापि निर्वाहे ज्ञापकानुसरणं व्यर्थमित्याशङ्कान्निराचष्टे—नचेत्यादिना । तौ सदित्यादिनिर्देशस्य न्यायानित्यत्वज्ञापकत्वं शिथिलयति—हत इत्यादिना । सुतरामिति । अस्य नोन्मज्जनं देवदत्तस्येति शेषः । तेन—"तौ सत्" इति निर्देशेन । ननु ताविति-वदत्रापि न्यायाविषयत्वमस्त्वित्यत आह—प्रकृत इति । ननु कार्यासिद्धत्वपक्षेऽपि न कार्यमसिद्धमनिष्पन्नमिति प्रकृतसूत्रेण प्रतिपाद्यते, जाते कार्ये तन्निष्पत्त्यभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्, किन्तु पूर्वत्र कर्तव्ये परं परशास्त्रबोध्यं कार्यमसिद्धं तत्कालिकाभावप्रतियोगिप्रवृत्तिकर्तृत्ववदित्यर्थोऽस्तु । एतेन—कार्ये स्वकर्तृकप्रवृत्त्यभावकत्वबोधनेन त्रैपादिकशास्त्रस्य पूर्वमप्रवृत्तिरेव कल्प्यते, तथाच नामू इत्याद्यसिद्धिरिति चेत्? न, 'राजभ्याम्' इत्यत्र राजन् भ्यामित्यवस्थायाङ्कस्यापि सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यस्य प्राप्त्यभावेन त्रैपादिकनलोपस्य प्रवृत्त्यभावबोधनासम्भवेन नलोपे जाते ततो भवदुक्तार्थे पक्षे दीर्घस्य प्रवृत्त्यापत्तेः । एवं 'वृक्ष इह' इत्यादौ यलोपे जाते गुणापत्तेः । नचात्र सूत्रेऽसिद्धमिति न कार्यम्, अविद्यमानवदित्यनुवर्तनीयं, तावतैवेष्टसिद्धिर्भविष्यति, पूर्वत्र कर्तव्ये परं परशास्त्रबोध्यमविद्यमानवदित्यर्थोऽस्त्वित्यर्थादिति वाच्यम्, अप्रवृत्तस्याविद्यमानवद्भावविधानासम्भवेन पूर्वमप्रवृत्तेरावश्यकतया मूलोक्तदूषणापत्तेः । नच शास्त्रासिद्धत्वस्वीकारेऽपि 'राजभ्याम्' 'वृक्ष इह' इत्यस्यासिद्धिरेव, शास्त्रस्यासिद्धत्वेऽपि कार्यस्य सिद्धतया दीर्घादेः प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति वाच्यम्, शास्त्रस्यासिद्धत्वप्रतिपादनद्वारा कार्यासिद्धत्वस्य प्रतिपादनात् । एवञ्च यत्र सपादसप्ताध्यायीस्थशास्त्रस्य त्रैपादिकस्य च युगपत्प्राप्तिस्तत्र परं शास्त्रमसिद्धमप्रवृत्तमित्यनेन बोधने सति परशा-

भावप्रकाशः ।

स्यान्यार्थमावश्यकत्वेनात्र तत एवाप्राप्त्येष्टसिद्धिरित्याशयेन शङ्कते—नचेति । देवदत्ततुल्यवृद्धेर्हन्तृतुल्यबाधकपूर्वसवर्णदीर्घस्य हन्तृतुल्येन "नादिचि" इत्यनेन निषेधेऽपि देवदत्तवद् वृद्धेरुन्मज्जनाभावान्निर्देशोनुपपन्नः सन्ननित्यत्वे ज्ञापक इति भावः । न्यायाविषयत्वेन ज्ञापकत्व शिथिलयति–हते इत्यादि । नोन्मज्जनं–देवदत्तस्येति शेषः। क्वचित्तु तथापाठ एव। अपिसमुच्चेयमाह—हतत्वारोपे त्विति । देवदत्तहन्तरीति भावः । सुतरामिति । नोन्मज्जन देवदत्तस्येत्यनुषज्यते, घातकस्य सत्त्वादिति भावः । अत एव तुः प्रयुक्तः । आर्थिकार्थमाह–हन्तुम्। देवदत्तमित्यादिः। उज्जीवनं–देवदत्तस्य । न्यायशरीरं–तत्स्वरूपम्, तदर्थ इति यावत् । न्यायाविषयत्वमाह—तावित्यादि। वृद्धिहन्तुरिति । तत्त्वेनाभिमतस्येत्यर्थः । तत्र–तावित्यादौ। एवं च सुखेन वृद्धिरिति न निर्देशानुपपत्तिरिति भावः। इतिहेतौ, एवं प्रागपि । अत एवाह–तेनेति । तावित्यादिनिर्देशेनेत्यर्थः । प्रकृते वैलक्षण्यमाह—प्रकृते त्विति । 'अमू' इत्यादौ त्वित्यर्थः ।

सरला ।

इति रूपसिद्धिरिति । वृद्धेर्गुणस्य वा तद्घटकमात्रोद्देश्यकविकाराभावेन च तल्लक्ष्यत्वाभावान्न लक्ष्ये लक्षणन्यायप्रवृत्तिरित्युच्यते, तर्हि अमू अमी इत्यादिर्यस्य तादृशस्य अमूदृक् अमीभिः इति न सिद्ध्येदित्यर्थः स्वीक्रियताम्। तथाच अमूदृक् अमीभिः इति न सिद्ध्येत्, तत्र मुत्वप्रवृत्त्यनन्तर पूर्ववत् उकारेऽकारबुद्ध्या पररूपे मकारनिवृत्तौ अद दृक् इति स्थितौ तल्लक्ष्यत्वेन पुनर्मुत्वाप्रवृत्तेरिति । एवममीभिरित्यत्रापि बोध्यम् ।

त्रमिति च । एतेन त्रिपाद्यां विहितं कार्यमसिद्धमित्यादिः प्राचां ग्रन्थः परास्तः ।
विवृतत्वे कण्ठमिति । विवार एषां प्रयत्न इति भावः । वर्गयमगा इति ।

शब्दरत्नम् ।

कार्यप्रवर्तनमावश्यकमेवेत्यन्यत्र विस्तर । परास्त इति । विहितं कार्यमित्यध्याहारे गौरवाच्च । किं च, त्रिपादी शास्त्रं, तद्धि विधाने करणं न त्वधिकरणम् । त्रिपाद्यां विद्यमानेन शास्त्रेण कार्यमिति व्याख्याने त्वत्यन्तं क्लिष्टतेत्यपि बोध्यम् ।

भैरवी ।

सूत्रेण लक्ष्ये कार्यसंस्कारबुद्धिर्न भवति । यत्र तु न द्वयोर्युगपत्प्राप्तिस्तत्र त्रैपादिके जातेऽपि शास्त्रेऽभावारोपे तन्निष्पाद्यकार्येऽप्रवृत्तज्ञानेन प्रसक्तं सपादसप्ताध्यायीस्थं कार्यंभवत्येव, अग्नी इतीत्यत्र प्लुतस्थानिकप्रगृह्यत्ववत् । यत्र तु शास्त्रासिद्धत्वज्ञानद्वारा कार्यानिष्पन्नत्वज्ञानेन सपादसप्ताध्यायीस्थशास्त्रोद्देश्यतावच्छेदकाज्ञानं, तत्र तस्याप्रवृत्तिरेव, राजभ्यामित्यादौ यथा । तथा च मूलोक्तप्रयोजनस्य प्रथमरीत्या सिद्धिरित्याशयेनाह—अन्यत्र विस्तर इति । मूले एतेनेति । उक्तरीत्या कार्यासिद्धत्वस्य प्रतिपादनासम्भवेनेत्यर्थः ।

नच पूर्वोक्तप्रकारद्वयेऽपि 'ऊर्णुनविषति' इत्याद्यसिद्धिः, णत्वविधायकशास्त्रस्यानिष्पन्नत्वज्ञानद्वारा नकारबुद्ध्या द्विर्वचनेऽपि वस्तुतो णकारघटितस्यैव द्विर्वचनश्रौतमिति परभागेऽपि णकार. श्रूयेतेति वाच्यम्, "स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य" इति ज्ञापकेन सपादसप्ताध्यायीस्थकार्ययोग्ये विषये त्रैपादिकशास्त्रस्य पूर्वमप्रवृत्तिकल्पनेनादोषात् ।

भावप्रकाशः ।

कार्येति । मुत्वादीत्यर्थः । आवश्यकमिति । तथा चेदं दूषण प्रागुक्तान्यदूषणवद्दुरुद्धरमेवेति भावः । ननु कार्यासिद्धत्वे नातिदेशोऽयम्, किन्तु तस्यासिद्धत्वमनिष्पन्नत्वम्, तच्च जातस्य वचनशतेनापि कर्तुमशक्यमिति प्रागप्रवृत्तत्वरूप बोध्यत इति नोक्तदोष इति चेन्न, 'राजभ्याम्' इत्यादौ पूर्वशास्त्रकार्यस्य कस्याप्यप्राप्त्या एतदप्राप्तौ नलोपे जाते प्राप्तदीर्घस्यानेन वारणाभावापत्तेः, 'हर इह' इत्यादावुक्तरीत्या यलोपेऽस्याप्राप्त्या गुणापत्तेश्च । तद्ध्वनयन्नाह—इत्यन्यत्र विस्तर इति । इत्यादिक शब्देन्दुशेखरादौ द्रष्टव्यमिति भावः । ननु त्रिपाद्यामित्यादिमूलोक्तप्रक्रियाग्रन्थः शास्त्राद्यसिद्धत्वाशयक एव, यतस्तत्पक्षे यत्र द्वयोः सहप्रसङ्गस्तत्र त्रैपादिकस्यादावप्रवृत्तिरेव, अभावारोपात् । यत्र तु अन्तरङ्गत्वात्त्रैपादिकमादौ प्रवृत्तं तत्रापि तच्छास्त्रे एवाभावारोपेण तन्निवृत्तिबुद्धेरभावः, आदेशबुद्ध्यभावो लक्ष्ये जातत्वबुद्ध्यभावश्च । जायमानकार्यमादेशे एव स्थानिबुद्ध्या प्रवर्त्तते, "नहि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयति" इति न्यायात् । एतेन कार्यासिद्धत्वे नात्र न्यायः प्रवर्त्तते, बुद्धिविपरिणाममात्रपरे ह्यत्र शास्त्रे आदेशबुद्ध्या स्थानिबुद्धिरपनीयते; असिद्धत्वेन चादेशबुद्धावेव तिरस्कृताया निरपवादा स्थानिबुद्धिरिति कथं न सा स्वकार्यं प्रवर्त्तयेदिति प्रक्रियाप्रकाशोक्तमपास्तम्, उक्तदोषात् । स्थानिबुद्धावादेशबुद्ध्याऽपनीतायां तस्यां चान्यतोऽपनीतायां पुन. स्थानिबुद्धेरसम्भवाच्च । लिट्तिपूणलादिषु तथादर्शनात् । एवञ्च कार्यासिद्धत्वस्यापि फलितत्वेन द्वयोरसिद्धत्वस्य तत्तात्पर्यविषयत्वेनोभयाशयेन तेन तथोक्तम् । कार्यासिद्धत्वमात्रविवक्षायां तु पर कार्यमित्येव वदेत्, न तु त्रिपाद्यां विहितमिति । एतेन भाष्याद्यैक्याय कार्यशब्देन शास्त्रं लक्ष्यते, विहितमिति च पठितमिति व्याख्येयमिति प्रक्रियाप्रकाशोक्तिर्निरस्ता, उक्तरीत्यैव निर्वाहे तथा व्याख्याने गौरवात् । एवं च सम्यगेव स ग्रन्थ इत्यत आह—विहितमिति । अध्याहार इति । निराकाङ्क्षाध्याहार इत्यर्थः । ननु पूर्वशब्देन पराक्षेपे तस्यैवेदमर्थकथनमत आह—किञ्चेति । शास्त्रत्वादेवाह—तद्धीति । न त्वधीति । प्रयोगस्यैव सत्त्वादिति भावः । एव च सप्तम्यनुपपन्नेति बोध्यम् । तन्निर्वाहायाह—त्रिपाद्यामिति । क्लिष्टेति । तदनुपपत्तिक्लेश इत्यर्थः । अपिनाऽऽकाङ्क्षामुत्थाप्य सम्बन्ध इति क्लेशसमुच्चयः । इष्टार्थस्य त्रिपाद्यसिद्धेतिव्याख्यानेनैव सिद्ध्या मन्मतेऽतिलघुतमत्वादिति भावः । ननु चतुर्दशसूत्र्यां कादित्वविशिष्टमावसा-

वर्गगा यमगाश्चेत्यर्थः। कादय इति। लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदम्, चतुर्दशसूत्र्यां मावसानत्वायोगात्। अर्द्धविसर्गेति। सादृश्यमुच्चारणे लेखने च बोध्यम्।

ऋलृवर्णयोरिति। आ च आ च रलौ, तौ च तौ वर्णौ चेति विग्रहः,

शब्दरत्नम्।

लोकप्रसिद्धेति। "त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गैः" इति भाष्यपर्यालोचनया क—ख—ग—घ—ङ-इत्यादीनामप्यनादित्वमिति भावः। उच्चारणेति। पादमात्रिकाविमाविति भावः। लेखने चेति। अर्द्धवृत्तद्वयात्मकलिपित्वादिति भावः।

रलाविति। ऋऌ औ इति स्थिते "ऋत्यकः" (पा० सू० ६।१।१२८) इति प्रकृतिभावेन दीर्घाभावे गुणे यणि च रलावित्यस्य सिद्धिः। उश्च उऌ च ऋलोरिति

भैरवी।

ननु लोकप्रसिद्धपाठस्याधुनिकत्वेन तदपेक्षा नोचितेत्यत आह—त्रिभिश्चेति। पादमात्रिकाविति। विसर्गस्य व्यञ्जनरूपतयाऽर्द्धमात्रिकत्वेन तदर्द्धस्यास्य पादमात्रिकत्वम्। अत एतस्य तथैवोच्चारणङ्कार्यमिति भावः। यत्तु ऋ ऌ औ इति स्थिते "ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावप्रवृत्तिपक्षे 'ऋअलौ' इति स्यादिति कस्यचिदुक्तिस्तां दूषयितुमुपक्रमते—ऋलश्चावित्यादिना। नच गुणोत्तरमपि यणादेशः "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवद्भावेन 'ऋत्यक.' इति प्रकृतिभावप्रवृत्त्या न स्यादिति वाच्यम्, प्रत्यासत्त्या ऋकाररूपाज्निमित्तककार्यस्यैव प्रकृतिभा-

भावप्रकाशः।

नत्वायोगात् 'कादयो मावसाना' इत्ययुक्तमत आह—लोकप्रसिद्धेतीति। अग्रिममूलस्याप्ययमेवार्थः। ननु लोकपाठस्याधुनिकत्वेन तदपेक्षत्वमयुक्तमत आह—त्रिभिरिति। आदिना चादिसङ्ग्रहः। एवंक्रमेण पठितानामित्यर्थः। पादेति। विसर्गस्य व्यञ्जनत्वेन अर्धमात्रत्वेन तदर्धत्वात्। एवञ्चोचारण तथैव कर्त्तव्यमिति भावः। अर्धवृत्तेति। पूर्णविसर्गस्य वर्तुलद्वयात्मकत्वेन तदर्धत्वमस्य। एवञ्चार्धयोर्वृत्तयोर्द्वयेत्यर्थः, नतु वृत्तद्वयस्यार्धमिति, तदा एकपूर्णवृत्तलाभापत्तेरिति भावः। यत्तु खण्डनकृज्जगन्नाथादयः—"ऋत्यकः" इतिप्रकृतिभावे 'ऋअलौ' इति भाव्य गुणोत्तरमपि पूर्वविधौ स्थानिवद्भावेन ऋतपरत्वात्। वैकल्पिकत्वादकृतपरिभाषया वा तदभावपक्षे त्वन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे यणि च 'रौ' इति स्यादिति 'रलौ' इति चिन्त्यमिति। अत्र मान्याः, अकृतव्यूहपरिभाषया सवर्णदीर्घो न, अग्रे यणप्रवृत्त्या सवर्णाज्रूपनिमित्तविनाशात्। एवञ्च तदभावेऽग्रे गुणे यणि च सिद्ध रलावितीति। रत्नाकरस्तु वार्णपरिभाषया दीर्घं बाधित्वा गुणे यणि च तत्सिद्धिरित्याह। तत्त्रितयमपि चिन्त्यम्। अकृतव्यूहपरिभाषाया असत्त्वाद्वार्णादाङ्गमित्यस्या धर्मिग्राहकमानात्समानकार्यित्वे इवाङ्गवार्णयोर्युगपत्प्राप्तावेव उवोखेत्यादौ तथा। प्रकृते तु विभक्त्युत्पत्तेःप्रागेव सवर्णदीर्घप्राप्तिरिति स्पष्टमेव। एतेन न च ततः प्रागेवान्तरङ्गत्वाद्दीर्घः शङ्क्यः, अपवादभूतवार्णपरिभाषाविषये तदप्रवृत्ते.। नह्यन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्प्रवृत्तिः क्वापि सम्भवतीत्यपि रत्नाकरोक्तमपास्तम्। एवञ्च युगपत्प्राप्ताविति कल्पनाया निर्मूलत्वात्तथा खण्डनोक्ति खण्डयन् मण्डनकारोऽपि चिन्त्यः समाननिमित्तरूपसमानाश्रये सेति वदन् जगन्नाथ इवेति बोध्यम्। अतः प्रकृतिभावाभावे इष्टासिद्धावपि तमवष्टभ्यान्यथा तत्सिद्धिमाह—ऋऌ इति। नन्वेवं स्थितिरेव दुर्लभा, औतः प्राक् दीर्घप्राप्तेः, अत आह—ऋत्यक इति। अस्य दीर्घबाधकत्वादिति भावः। एवञ्च तेन दीर्घाभावे सति तथा स्थिते गुण इत्यादियोजना बोध्या। दीर्घेत्युपलक्षण यणोऽपि, प्रत्यासत्त्या ऋन्निमित्तकार्यमात्रस्य तेन वारणात्। अत एवाह—गुणे इति। "ऋतोङि" इत्यनेनेति भावः। यत्तु गुणे तस्य स्थानिवत्त्वेन दीर्घो न यणिति जगन्नाथादिः, तन्न, तथासति बाधकस्य जागरूकत्वात्। पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वाच्च। एतेन गुणोत्तरमपीत्यादिखण्डनकृदाद्युक्तिरपास्ता। 'उत्सर्गसमानदेशाः' इति न्यायेन त-

सरला।

मूले मावसानत्वेति। अस्य कादित्वविशिष्ट इत्यादिः। अन्यथा चतुर्दशसूत्र्यामपि अकारमारभ्य 'ञम' इत्यादिसूत्रस्थमकारान्तसमुदाये तत्संभवेन तदसङ्गतिः स्यादिति भावः। सिद्धिरिति। वस्तुतस्तु

उश्च ऌश्च ऋऌौ:, तयोर्वर्णयोरिति वा; प्रथमान्तेन परिनिष्ठितविभक्त्या वा

शब्दरत्नम् ।

पाठः । रलोरिति पाठे आगन्तुनाऽकारेण निर्देश इति बोद्धयम् । तयोर्वर्णयोरिति । "पूरणगुण" (पा०सू० २।२।११) इति निषेधस्तु षष्ठीसमासस्य न तु कर्मधारयस्य, बहुलग्रहणेन तदभावो भाष्योदाहृतविषय एव नान्यत्रेति भावः । प्रथमान्तेनेति ।

भैरवी ।

वेन प्रतिबन्धात् । इति पाठ इति । एतेन तस्यासाम्प्रदायिकत्वं ध्वनितम् । 'आगन्तूनामन्ते सन्निवेशः' इति न्यायविरोधात् । ननु ऋऌवर्णयोरित्यनुपपन्नम्, षष्ठीसमासस्य 'समानाधिकरणेन षष्ठी न समस्यते' इति निषेधात्, कर्मधारय इत्यपि न सम्भवति, तस्यापि प्रकृते षष्ठ्यन्तपदसम्बन्धितया तेन निषेधस्य प्राप्तेरित्याशङ्कां निराचष्टे-पूरणेति । ननु कर्मधारयस्येति । अनन्तरस्येति न्यायादिति शेषः । ननु तस्य निषेधस्य विषये कर्मधारयाभावोऽप्यन्यत्र दृष्ट इत्यत आह—बहुलग्रहणेनेति । भाष्योदेति । 'यजुषः पीयमानस्य' इत्यादौ । नच समानाधिकरणमसमर्थवदित्यतिदेशात्कथङ्कर्मधारय इति वाच्यम्, समानाधिकरणाधिकारे "पूर्वकालैक" इत्यादिवचनपाठेन तस्याप्रवृत्तेर्ज्ञापनात् । नचासामर्थ्यादेव समासाप्राप्तौ "समानाधिकरणेन षष्ठी न समस्यते" इति निषेधवैयर्थ्यमिति शङ्क्यम्, 'सर्पिः कालकम्' इत्यादौ "इसुसोः" इति

भावप्रकाशः ।

स्यापि पूर्वपरविधित्वात् । अस्य स्थानिवत्त्वस्य प्रकृतिभावप्रवृत्तिद्वारा पदान्तभूत—ऋकारस्थानिकयणादेशप्रतिबन्धकतया साक्षात्परम्परया वा पदचरमावयवसाधकस्तत्प्रतिबन्धकश्च निषिध्यत इत्यर्थस्य वक्ष्यमाणतया निषेधाच्च । एतेन न च न पदान्तेति निषेधः, प्रकृतिभावस्य विकाराभावमात्रतात्पर्यकत्वेन पदचरमावयवत्वाभावादित्यपि जगन्नाथाद्युक्तमपास्तम् । तद्ध्वनयन्नाह—यणि चेति । पाठइति । मुख्यपाठ इत्यर्थः । प्रकृतिभावपरयणादेशाभ्या रूपसिद्धेरिति भावः। इतिपाठे इति । अनेन नास्त्येव स इनि ध्वनयति । यदि क्वचिदस्ति तत्राह—आगन्तुनेति । सोऽप्यसाम्प्रदायिक एवेति ध्वनयति—इतिबोध्यमिति । आगन्तूनामन्ते निवेशस्य लोके क्लृप्तत्वादिति भाव.। एतेन चेयमित्यादावपि च ययमित्याद्यापत्तिरिति मन्दोक्तिः, ओसि ऋतोङीनिगुणानिमित्तत्वाद्रलोरितिचिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तिः, प्रकृतिभावपक्षे ऋलोरिति तदभावे रोरित्युचितमिति रलोरिति लोरिति च चिन्त्यमिति जगन्नाथोक्तिस्तथा साधयितु मण्डनकृदुक्तिश्चापास्तेति दिक् । वर्णयोरिति । षष्ठीसमासे पूर्वनियमः, कर्मधारये तु व्याप्यव्यापकभावसत्त्वेन व्याप्यस्यैव स इति विरोधेन परत्वात्षष्ठीसमासस्त्वत्र न, पूरणगुणेति निषेधात्, समानाधिकरणमसमर्थवदित्यसामर्थ्याच्च । समानाधिकरणाधिकारे 'समानमध्यमध्यमवीराश्च' इति पाठेन तस्य तदधिकारस्थसमासाविषयत्वेऽप्यन्यत्राप्रवृत्तौ मानाभावात् । न चैव समानाधिकरणेनेतिनिषेधो व्यर्थः, तत एव तत्र षष्ठीसमासाप्राप्तेरिति वाच्यम्, 'सर्पिः कालकम्' इत्यादाविसुसोरिति षत्वाभावाय तस्यानावश्यकत्वेऽपि 'सर्पिष्पीयते' इत्यादौ षत्वार्थमावश्यकेन धातूत्तरप्रत्ययेन कर्माद्यभिधानेनेत्यर्थकेनाधात्वभिहितमित्यनेन 'सर्पिषः पीयमानस्य' इत्यादौ सामर्थ्यसत्त्वेन निषेधावश्यकत्वात् । न चैव 'वीरः पचन्' इत्यादौ समानमध्येत्यादेश्चारितार्थ्येनाज्ञापकत्वेऽन्यत्र कर्मधारयेऽपि तत्प्रवृत्त्यापत्तावत्र सोपि न स्यादिति वाच्यम्, तेषामनभिधानात् । अत्र च न वा वचनप्रामाण्यादिति समर्थसूत्रस्थ भाष्य मानम् । एवञ्चात्र "विशेषणम्"इति कर्मधारयो नोत्सहते, प्रतिषिद्धेति भाष्योक्ते. । 'तौ' इत्यादाविव देवदत्तेति न्यायाविषयत्वाच्चेति दिक् । नन्वेवं तस्येवास्यापि "पूरण" इतिनिषेधः कुतो नात आह—पूरणेति । निषेधस्त्विति । समानाधिकरणहेतुक इत्यर्थः । "षष्ठी" इतिसूत्रविहितसमासस्यैवेत्यर्थः, अनन्तरस्येति न्यायादितिभावः । अत एवाह—न त्विति । एवञ्च स सुलभ इति भावः। ननु 'तक्षकस्य सर्पस्य' इत्यादाविव बहुलग्रहणात्तदभावापत्तिरत आह—बहुलेति । तदभाव इति । कर्मधारयाभाव इत्यर्थः । भाष्योदेति । भाष्यादीत्यर्थः । वृत्त्यादिपरिग्रह आदिना । नान्यत्रेतीति ।

सरला ।

"न पदान्ताः परेऽणः सन्ति" इति भाष्यप्रामाण्येन लकारान्तानामनभिधानेन ऋ च लवर्णश्च ऋऌवर्णौ

विग्रह इति सिद्धान्तात्। "ऋत्यकः" (पा० सू० ६।१।१२८) इति प्रकृतिभावः।

नाज्झलौ (पा० सू० १।१।१०) ॥ आकारसहित इति । अत्र च "कालसमयवेलासु" (पा० सू० ३।३।१६७) इत्यादिनिर्देशाः प्रश्लेषे लिङ्गम्। न चैवमपि यिया३सो, इत्यादौ "गुरोरनृत" (पा० सू० ८।२।८६) इति प्लुतादा-

शब्दरत्नम्।

प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः। अयं पक्षः "अनेकमन्यपदार्थे (पा०सू० २।२।२४) इति सूत्रे भाष्ये। **परिनिष्ठितेति**। अत्र च "एकविभक्ति चापूर्वनिपाते" (पा० सू० १।२।४४) इति ज्ञापकम्। अन्यथा मालामतिक्रान्त इति विग्रहेऽतिपदस्यापि नियतविभक्त्यन्तत्वेनैकविभक्तीत्यस्य व्यावर्त्यालाभः। एकस्यानियतविभक्तित्वे हि तद्वारणाय "एकविभक्ति" इति सार्थकम्, परिनिष्ठितविभक्त्या समासे त्वतिक्रान्तमतिक्रान्तेनेत्यादिक्रमेण तस्यानियतविभक्तिकत्वं स्पष्टमेव। अत एव "तत्पुरुषे तुल्यार्थ" (पा० सू० ६।२।२)

भैरवी।

षत्वाभावार्थमावश्यकस्य तस्य वचनस्य 'सर्पिष्पीयते' इत्यत्रापि प्रवृत्तिः स्यादिति तद्वारणायाधात्वभिहितं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति कल्प्यते। एवञ्च यजुषः पीयमानस्येत्यत्र षष्ठीसमासवारणाय समानाधिकरणेति निषेधस्यावश्यकत्वात्। नचैवं 'पूर्वः पचन्' इत्यादौ "पूर्वापर" इत्यस्य सूत्रस्य चारितार्थ्येनान्यस्मिन्कर्मधारये समानाधिकरणमसमर्थवदित्यस्य प्रवृत्तौ प्रकृते कर्मधारयो न स्यादिति वाच्यम्, पूर्वः पचन्नित्यादौ "वचनप्रामाण्यात्" इति समर्थसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादनभिधानेन समासाभावस्य सत्त्वात्। एवञ्च प्रकृते कर्मधारये न किञ्चिद्बाधकम्। अयम्पक्षः-प्रथमान्तेनेति पक्षः। अत एव—"परिनिष्ठितविभक्त्या समासः" इति पक्षस्वीकारादेव। यदुक्तं प्राग्भाष्योदाहृतेति, तत्र मानन्तु अस्य वर्णस्येत्यर्थकः 'सहिवहोः' इति सूत्रेऽवर्णस्येति प्रयोगः "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रस्थान्यस्य पदस्येत्यर्थकोऽन्यपदेति प्रयोगश्चेति बोध्यम्। "एकविभक्ति चापूर्वनिपाते" इति समुदायाभिधानमेकविभक्तिग्रहणाभावेऽपूर्वनिपात इत्यस्यानर्थक्यमित्यभिप्रायेण। ज्ञापकन्त्वेकविभक्ति-

भावप्रकाशः।

अत एवान्यस्य पदस्यार्थे इत्यर्थकान्यपदार्थे इति, अस्य वर्णस्येत्यर्थकः अवर्णस्येति च सूत्रप्रयोगः संगच्छते।

यत्तु मण्डनकारः, पदसंस्कारपक्षे आद्यम्, तत्र इतरानन्वितपदस्य व्युत्पादनात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाया एवौचित्यात्। वाक्यसंस्कारपक्षेऽन्त्यम्, तत्र तदन्वितपदस्य व्युत्पादनात्तत्तद्विभक्तीनामेव युक्तत्वात् इति। तन्न, अन्त्यपक्षेपि पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वमादायान्तरङ्गाणां प्राक् प्रवृत्तेरन्यत्र स्पष्टत्वात्। अत एव तत्र ज्ञापकं वक्ष्यति। तद्ध्वनयन्नाह—**प्रथमोपेति**। प्रागुपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वादित्यर्थः। एतेन प्रथमत्याग इति न्यायस्य खण्डितत्वेनेदं चिन्त्यमित्यपास्तम्। **भाष्ये इति**। तत्र ह्युपसर्जनसंज्ञार्थमनेकग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्त्वा नवैकविभक्तित्वादित्यादिना प्रथमान्तेनैव 'चित्रगुश्चित्रगुम्' इत्यादौ विग्रहात्तत्खण्डय 'राजकुमारी राजकुमारीम्' इत्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्यैकग्रहणसामर्थ्यात्परिनिष्ठितविभक्त्यापि समास इति तदावश्यकमित्युक्तम्। **परिनिष्ठितेतीति**। यत्त्वत्र पूरणेत्यत्रत्यसमानाधिकरणेनेति ज्ञापकमिति मान्यास्तत्प्राचामनुरोधेन। तत्प्रत्याख्यानस्य तत्रैव भाष्ये ध्वनितत्वादुक्तभाष्यविरोधाच्चात आह—**अत्र चेति**। परिनिष्ठितविभक्त्या समासपक्षे चेत्यर्थः। **इति ज्ञापकमिति**। इत्यत्रत्यमेकविभक्तिग्रहणं ज्ञापकमित्यर्थः। एकग्रहणं ज्ञापकमिति यावत्। विभक्तिपदमपि सञ्ज्ञिनिर्देशार्थमावश्यकमिति भावः। एवमग्रेऽपि। तद्ध्वनयन्नाह—**अन्यथेति**। तत्पक्षानङ्गीकारे इत्यर्थः। मालापदसमुच्चायकोऽपिः। एकपदसामर्थ्यलभ्यमर्थमाह—**नियतेति**। अनिष्टसम्पादकतयापि न चारितार्थ्यमित्याह—**एकस्येति**। अन्यतरस्येत्यर्थः। तदङ्गीकारे सार्थक्यमाह—**परिनिष्ठितेति**। तत्त्वञ्च स्फुटीभविष्यतीति। **अतिक्रान्तमित्यादि**। मालामित्यनुषज्यते। इत्यादिक्रमेण तया समासेत्वित्यन्वयः। तस्य-अतिशब्दस्य। अत एव-ज्ञापकेन तत्पक्षा-

कारात्परस्य सनः सस्य षत्वं स्यादेवेति वाच्यम् , आश्च आश्चेति द्वन्द्वे सवर्णदीर्घेण दीर्घात्परत्र प्लुताऽपि प्रश्लिष्यत इति व्याख्यानात् । यणादकमिति ।

शब्दरत्नम् ।

इति सूत्रे भाष्ये 'परमे कारके, परमेण कारकेण' इत्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्य प्रतिपदोक्तपरिभाषया समाहितमिति भावः ।

अत्र चेति । सूत्रे इत्यर्थः । प्रश्लेषे—आकारप्रश्लेषे निर्देशा लिङ्गमित्यन्वय. । निर्देशेन आकारहकारयोः सावर्ण्याभावबोधकानुमानिकवचनकल्पनापेक्षया प्रश्लेषे एव तात्पर्यकल्पनं लघीय इति भावः ।

व्याख्यानादिति । एवं व्याख्याने मानं तु प्रयत्नभेदेन "नाज्झलौ" इत्येतत्प्रत्याख्यानपरं भाष्यम् । तद् ध्वनयन्वक्ष्यति—'सूत्रं मास्त्विति भाष्ये स्थितम्'

भैरवी ।

ग्रहणमेव । अतिप्रसङ्गम्—तेन सूत्रेण पूर्वपदस्वरप्राप्तिरूपातिप्रसङ्गम् । प्रतिपदोक्तेति । तृतीयासप्तमीति पदोपादानेन यः समासो विधीयते तस्य ग्रहणं परिभाषया भवतीति भावः ।

यत्तु "कालसमयवेलासु" इति निर्देशेनाकारहकारयोर्न सावर्ण्यमित्येव कल्प्यताङ्किमस्मिन्सूत्रे आकारस्य प्रश्लेषेणेति, तन्मतं निरस्यति—अत्र चेत्यादिना । वेलास्विति निर्देशस्य ज्ञापकत्वमर्थविशेषे चेदत्र ज्ञापकाभिधानं तत्र तज्ज्ञाप्यं वचनमानुमानिकार्थाभिधायकमेव भवति । अनुमितिस्तु व्याप्तिज्ञानादिघटितगुरुतरसामग्रीप्रयोज्येति गौरवमिति भावः । अत्र न्यायः—आकार. हकारसावर्ण्याभाववान् षत्वाप्रयोजकत्वादिति कल्पनीयः ।

ननु "नाज्झलौ" इत्यत्र दीर्घस्य सत्त्वेन प्लुतस्य सद्भावे मानन्नास्तीत्यत आह–व्याख्यानादितीति । प्रयत्नभेदेन–ईषद्विवृतविवृतेतिप्रयत्नभेदेन । भाष्यमिति । प्रयत्नभेदे सति सावर्ण्याभावप्रकाशः ।

भावप्रकाशः ।

ङीकारादेव । इत्यादाविति । कर्मधारयइत्यर्थः । अतिप्रसङ्गम्—पूर्वपदप्रकृतिस्वरातिप्रसङ्गम् । प्रतिपदोक्ते ति । तृतीयासप्तमीतिपदोपादानविहितसमासयोरेव तया तत्र ग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा निर्मूलत्वेन तथा समासस्यैवाभावेन शङ्कोत्तरयोरसङ्गतिःस्पष्टैवेतिभावः । नन्वत्र चेत्यस्याव्यवहितत्वादाकारसहिते इत्यर्थे 'प्रश्लेषे' इत्यस्यानन्वयापत्तिरत आह—सूत्रे इति । तत्सामर्थ्याद्व्यवहितपरामर्श इति भावः । व्यवहितत्वेनार्थान्तरभ्रमवारणाय योजनामाह—प्रश्लेषइत्यादि । तस्यार्थमुपस्थितत्वादाह—आकारेति । यत्तु लाघवाद्धकारस्याकारादिना न सावर्ण्यमितिज्ञापनसम्भवात्प्रश्लेषो व्यर्थ इति रत्नाकरः । अन्यत्रापि ज्ञापनस्थले आनुमानिकं वचनमेवोरीक्रियते इति तद्भाव । तत्खण्डयति—निर्देशेनेति । 'कालसमय' इत्यादिनिर्देशेनेत्यर्थः । आप्रश्लेषे इतिच्छेद. । कल्पनम्–उक्तनिर्देशस्येति भावः । लघीय इति । अपूर्ववचनतो लघुतोऽपि तत इदं लघुतरं ज्यायः । एवञ्च यत्र लघुतरः प्रश्लेषादिप्रकारो न, तत्रागत्या तथावचनकल्पनेप्यत्र वैषम्यमितिभावः । उक्तनिर्देशस्य दीर्घत्वेनात्र मानत्वासम्भवादाह—एवं व्याख्यान इति । भेदेन ईषद्विवृतविवृताविव्येवरूपेण । भाष्यमिति । अन्यथा प्रत्याख्याने प्लुतेन हस्यासावर्ण्यम्, तत्सत्त्वे तु सावर्ण्यमिति फलभेदे प्रत्याख्यानासम्भवेन तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः ।

सरला ।

तयोरित्येव विग्रह इति स्पष्ट शेखरे । समाहितमितीति । यस्मिन् सूत्रे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा सञ्चारणीया तत्सूत्रघटकपदघटितशास्त्रविधेयत्व प्रतिपदोक्तत्वमिति लक्षणेन तृतीयासप्तमीपदघटितशास्त्रे "तृतीया तत्कृतार्थ" "सप्तमी शौण्डै." इति, तद्विधेयसमासयोरेव तत्त्व न तु "विशेषणं विशेष्येण" इति विहितसमासस्येति तदाशयः ।

इति भाव इति । स्यादेतत् । सर्वत्र हि निषेधस्थले निषेधकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन निषेध्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने संकोच इति निषेध्यशास्त्राणामप्रामाण्याप्रसक्तये

शीतलशब्दे सवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः ।

शब्दरत्नम् ।

इति । शीतलशब्दे इति । शस्य ईकारे परे, दधीतीकारस्य शकारे परे चेत्यर्थः । न च शीङः शकारोच्चारणेन तच्छकारस्येकारे न दीर्घ इति वाच्यम्, शीतलशब्दे शीङोऽभावात् । किं तु श्याधातोः क्ते "द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः" (पा० सू० ६।१।२४) इत्यनेन सम्प्रसारणे "श्योऽस्पर्शे" (पा० सू० ८।२।४७) इत्युक्तेर्नत्वाभावे च निष्पन्नाच्छीतशब्दात्सिध्मादित्वाल्लचि शीतलशब्द इत्यदोषात् । शीतशब्दो हि सिध्मादिषु गणरत्ने वृत्तौ च पठ्यते । किं च तेनापूर्ववचनकल्पनापेक्षया सूत्रोदाहरणत्वमेव तस्य युक्तमिति भावः ।

भैरवी ।

भाव· सूत्रप्राप्त्यभावप्रयोज्य एव भवति, यदा तु न प्रयत्नभेदकल्पना तदा चेत्सावर्ण्येन्तदा फलभेदः स्पष्ट एवेति । शस्य ईकार इति । सूत्राभावे ह्रस्वेकारशकारयोः सावर्ण्याच्छकारस्याक्त्वात्सवर्णदीर्घप्राप्तिः, ईकारस्य तु तस्याच्त्वादिति विशेषः । सिध्मादिगणे सम्प्रति शीतशब्दपाठानुपलम्भादाह—शीतशब्दो हीति । नन्वेतादृशक्लेशेन शीतलशब्दसाधनापेक्षया लाघवेन शीङ एव रूपमित्यस्तु, तथाचोक्तं ज्ञापकं सुस्थमेवेत्यत आह—किञ्चेति । युक्तमिति । लाघवादिति शेषः । अन्यथा शकारोऽच्कार्यानिष्पादक इति वचनान्तरकल्पनाप्रयुक्तं गौरवं स्पष्टमेव । किञ्च शीङः शकारोच्चारणं 'शिश्ये' इत्यादौ चरितार्थम्, तत्रोत्तरखण्डे "एरनेकाचोऽसंयोग" इति यण् शकारसत्त्व एव भवति । दीर्घस्तु पूर्वत्र न प्रवर्तते, वार्णादाङ्गस्य बलवत्त्वात् ।

भावप्रकाशः ।

यत्तु मान्याः, शस्यैकारादौ परे सवर्णदीर्घादि दधीत्यस्यैव, न शीङ्शयादिषु, शकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्त्याऽखण्डेऽच्कार्याप्रवृत्तिबोधनात् । अत एव तितउशब्दे गुणो न, तस्माच्छीतलशब्दे परे दधीत्यस्य सवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः । अत एव मूले परममूले च स्वरसतः सङ्गच्छते इति, तत्प्राचामनुरोधेन इति तद् ध्वनयन्नाह—शस्येति । सूत्राभावे ह्रस्वेकारशकारयोः सावर्ण्याच्छस्याक्त्वेन दीर्घप्राप्तिः, सूत्रसत्त्वे तु तयोस्तन्निषेधेन शस्यानक्त्वात्तदप्राप्तिरिति भावः । तस्याः प्राचामनुरोधितां ध्वनयितुं शङ्कते—नचेति । विशेषापेक्षं ज्ञापकमित्याह—तच्छकारस्येति । शीतलमिति शीङो रूपमौणादिकं तत एवानिट्त्वमिति भावः। तदाशयेनैव सिद्धान्ती समाधत्ते—शीतलेति । सम्प्रसारणमित्युपलक्षणं पूर्वरूपस्यापि । अदोषादिति । शोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिरूपदोषाभावादित्यर्थः । शीङादिषु तत्सामर्थ्यात्तद्वारणेऽप्यत्र शीतलशब्दे श्याधातोरुपदेशस्यान्यत्र साफल्येनासामर्थ्यात्तदभावे त्वदोषापत्तिरुभयत्र युक्तैवेति भावः । सर्वत्र ग्रन्थे गणे पाठानुपलम्भादाह—शीतेति । तुष्यतु दुर्जनन्यायेनाह—किञ्चेति । धातूनामनेकार्थतया शीङ एवेदं प्रागुक्तरीत्या रूपमिति भावः । युक्तमिति । लाघवादिति भावः । एतेन शीङादिशोच्चारणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् श्याधातो रूपेऽपि सिद्धिः, किञ्चानुवृत्त्या "अकः सवर्णे" इत्यत्रत्याज्ग्रहणसामर्थ्येन शे परतोऽपि दीर्घवारणं सुशकमित्यपास्तम्, उक्तयुक्तेः, तस्योत्तरार्थत्वाच्च । अत एव शीतलशब्दे सवर्णदीर्घ इत्ये·

सरला ।

नियमः स्वीक्रियते । ततश्च "नाज्झलौ" इत्येतन्निषेधशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नमच्त्वं हल्त्वं च तदवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन तुल्यास्यसूत्रे सङ्कोचे अचामज्भिर्हलां हल्भिरपि सवर्णसंज्ञा न स्यात् । सूत्रं तु दीर्घादीनां ग्रहणकशास्त्रस्य नाज्झलौसूत्रेऽप्रवृत्त्या तत्रत्याच्पदेनाग्रहणात्तत्र चरितार्थमिति चेत् ? अत्रोच्यते, अच्भिन्नेन तुल्यास्यप्रयत्नमच्भिन्नं सवर्णं, हल्भिन्नेन तुल्यास्यप्रयत्नं हल्भिन्नं सवर्णं भवतीति आवृत्त्या तुल्यास्यसूत्रस्यार्थद्वयकरणेनादोषात् । नाज्झलाविति तात्पर्यग्राहकम् । अत्र प्रथमवाक्यार्थेन हलां द्वितीयेन चाचां सवर्णसंज्ञा बोध्यते । अथवा तुल्यास्यसूत्रोक्तवैशिष्ट्ये स्ववृत्तिर्याऽच्त्वाभावो, हल्त्वाभावो वा, तदन्यतरवत्त्वमिति तृतीयसम्बन्धो निवेश्यते । तथा च इकारस्य न शकारेण सावर्ण्यम्, इकारजनकयावत्स्थानप्रयत्नजन्यत्वस्य इकाराजनकस्थानप्रयत्नाजन्यत्वस्य च शकारे सत्त्वेऽपि इकारवृत्तिहल्त्वाभावस्य शकारेऽसत्त्वात् । विस्तरस्तु दीपके द्रष्टव्यः ।

अत्रेति । अत्रैवेत्यर्थः । यद्यपीति । ग्रहणकशास्त्रस्याद्याप्यनिष्पत्तेरिति भावः ॥

शब्दरत्नम् ।

अत्रैवेति । ग्राहकसूत्र एवेत्यर्थः । अत्र च "उऋत" (पा० सू० ७।४।७) इति सूत्रे तपरत्वं मानम् । तद्धि चुरादिण्यन्तात्कृतधातोर्लुङ्यचीकृतदित्यत्र दीर्घऋकारस्य स्थाने ह्रस्व एव यथा स्यादित्यर्थम् । पूर्वेणात्राण्ग्रहणे तदुद्देश्येन विधेयेन च ऋकारेणानणत्वा-द्भिन्नकालाग्रहणेन न तस्य स्थानित्वं न वा आदेशत्वं प्रसक्तमिति व्यर्थं तत्स्यात् । न च तपरसूत्रेण ऌकारग्रहणार्थं तत् । स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया ऋकारस्थाने तस्य वारणेन तद्ग्रहणे फलाभावात् । न चैवं ज्ञापितेऽपि भाव्यमानत्वात्सवर्णग्रहणाप्रसक्तेस्तद्वैयर्थ्यम् । तपरत्वाभावे आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थतयाऽपूर्वबोध्यत्वाभावेना-विधेयत्वात् । कृते तु तपरत्वे भाव्यमानताऽपीत्यन्यदेतत् ।

भैरवी ।

मूले सूत्रविशेषस्य प्रतीकमधृत्वा व्याख्याने सन्देहो भविष्यतीत्यतो व्याचष्टे—ग्राहकेति । अत्र च—परेणाण्ग्रहणे च । ननु तपरसूत्रस्यानणि विध्यर्थतया ऌकारस्य ग्रहणार्थन्तपरकरण-मस्त्विति शङ्कान्निरस्यति—नच तपरेत्यादिना । विध्यर्थत्वमभ्युपेत्यैव समाधत्ते—स्थानेऽन्तरतमे-ति । एव ज्ञापितेऽपि—परेणाण्ग्रहणमिति ज्ञापितेपि । वैयर्थ्यमिति । स्वविषये चारितार्थ्याभावा-दिति भावः । स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थेति । यद्यनेनादेशविधानन्न स्यात्तदा 'अचीकृतत्' 'अवीवृधत्' 'अमीमृजत्' इत्यादिष्विररारामप्रवृत्ति. स्यादिति दीर्घऋकारस्य स्वरूपोपलम्भो न स्यादिरा-द्यादेशेनापहारात्। सति त्वस्मिन्दीर्घस्वरूपोपलम्भ इति स्वरूपाभ्यनुज्ञेत्यर्थः ।

यत्त्वस्य 'ऋत' इति स्थानषष्ठ्यर्थान्वयायादेशत्वेन "भाव्यमान" इति परिभाषाप्रवृत्तिः

भावप्रकाशः ।

वोक्तं मूले, न तु शीतलशब्दे परे इति । परममूलं तूपलक्षणतया योज्यमिति भावः । मूले सूत्रानुल्लेखजभ्रम-वारणायाह—ग्राहकेति ।

यत्तु रत्नाकरमन्दादय, "उपसर्गादृति" "ऋतउत्" इति "वृद्धिरादैच्" इत्यैजर्थं च तपरकरणमत्र मानमिति । तन्न, ऌग्रहणेन चारितार्थ्यात्, असन्देहार्थत्वेन पूर्वार्थत्वेन चारितार्थ्यस्य भाष्य एव स्प-ष्टत्वाच्च ।

यदपि मन्दः, अतिदेशपक्षे आद्योभयज्ञापकत्वसम्भवइति, तदपि मन्दम्, सावर्ण्यपक्षे तदसम्भवात्, तत्पक्षस्याकरानारूढत्वाच्च, तत्पक्षेऽण्ग्रहणस्यैव सूत्रेऽसत्त्वाच्च ।

तद्ध्वनयन्ज्ञापकान्तरमाह—अत्रचेत्यादि । अत्र च—अत्रैव परेणाण्ग्रहणे । तस्य—भिन्नकालस्य । तत्—तपरत्वम् । एवमग्रेऽपि । तपरेति । अनणि विध्यर्थं तदिति पक्षे इदम्, सिद्धान्ते त्वण्ग्रहणमेव नेति भावः । तत्पक्षानुसारेणैव समाधत्ते—स्थानेन्त्तरेति। नियमार्थमिति सिद्धान्तपक्षे तु तथा वक्तुमेवाशक्यमिति भाव. । तस्य—ऌकारस्य । एवं—परेणाण्ग्रहणे। वैयर्थ्यमिति ।तथाच ज्ञापनासम्भव इति भावः । आदेशा-न्तरेति। उभयत्र सवर्णोपस्थितावान्तरतम्येन विधानात्सा फलितेति भावः । तदाह—स्वरूपेति । अभ्यनुज्ञान प्रतिप्रसवः । लाघवेन तस्यैव युक्तत्वादिति भावः । स्पष्टञ्चेदम् "अण् कर्मणि च" इति सूत्रभाष्ये । एतेनेद-मोमः सनः सनेवेत्यादाविवास्याप्यादेशत्वेन विधेयत्वमेव, अन्यथा उरितिस्थानषष्ठ्या अनन्वयापत्तिरित्य-पि मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः, अणुदित्सूत्रे अप्रत्ययपदस्य प्रत्ययभिन्नार्थकतया तद्बोधितपरिभाषाया भाव्यमानपदेनापूर्वबोध्यत्वरूपविधेयत्वस्यैव ग्रहणाच्च, साध्वनुशासनत्वेन इकोयणित्यादाविव स्थानषष्ठ्यु-पपत्तेश्च । तदाह—तयाऽपूर्वेति। एतेन "ऋत उत्" इतितपरकरणाज्ज्ञापकाद्भाव्यमानस्यापि सवर्णग्राहक

सरला ।

अविधेयत्वादिति । ज्ञापकस्थले सर्वत्र चत्वारोंऽशाः—वैयर्थ्यं, ज्ञापन, स्वांशे चारितार्थ्यं, फलमन्यत्र चेति । तत्र अणुदित्सूत्रे अण्प्रत्याहारस्य पूर्वणकारेण ग्रहणे ऋकारस्य तेनाग्रहणात्तत्र ग्राहकसूत्राप्रवृत्त्या

शब्दरत्नम् ।

अनिष्पत्तेरिति । 'वर्णानामुपदेशस्तावत्तदुत्तरकालमित्सञ्ज्ञा तदुत्तरम् "आदिरन्त्येन" (पा० सू० १।१।७१) इति प्रत्याहारस्तदुत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञा तदुत्तरकालम् "अणुदित्" (पा० सू० १।१।६९) इति, एतेन समुदितेनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणम्' इति वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः । अयं भावः—"आदिरन्त्येन" इति प्रत्याहारसिद्धौ "नाज्झलौ" (पा० सू० १।१।१०) इत्येतद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णीतैतद्विषयपरिहारेण सवर्णपदबोध्यत्वनिश्चये "अणुदित्" इत्यनेन तावतां ग्रहणं बोधनीयम् । अन्यथा बाधकसम्भावनया तुल्यास्यसूत्रजशक्तिग्रहेऽप्रामाण्यसन्देहेन तच्छास्त्रजबोधानापत्तिः । न चैतद्वाक्यार्थबोधात् प्राक् तन्निश्चय इति ।

भैरवी ।

स्यादतोऽयमेव तकारो भाव्यमानोऽपि सवर्णग्राहको भवतीत्यर्थं ज्ञापक इति । तन्न, अपूर्वबोध्यत्वमेव भाव्यमानत्वमित्यर्थस्य प्रसिद्धत्वात् । अपूर्वबोध्यत्वञ्च स्थानिस्वरूपविजातीयनिष्पाद्यत्वम् । भाव्यमानोकारविषय एव सवर्णग्राहकत्वस्य सुप्रसिद्धत्वाच्च । तावतैवादसोऽसेरित्यत्र सम्भवात् ।

ननु ग्राहकशास्त्रस्याचार्येण पठितत्वादनिष्पत्तेरित्ययुक्तमतो भावार्थमाह—वर्णानामित्यादिना । तावत्–आदौ । नन्वेतादृशक्रमेण वाक्यार्थनिष्पत्तावन्यत्र "अस्य च्वौ" इत्यादौ सवर्णग्रहणवत् "नाज्झलौ" इत्यत्रापि ग्राहकशास्त्रप्रवृत्ति. कुतो नेत्यत आह–अयम्भाव इति । एतत्—नाज्झलावित्येतत् । परिहारेणेति । अपवादविषयपरिहारेणैवोत्सर्गप्रवृत्तेरङ्गीकारात् । अन्यथा "नाज्झलौ" इत्येतद्वाक्यार्थापर्यालोचने । अनापत्तिरिति । अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितशक्तिग्रहस्यैव शाब्दबुद्धिहेतुत्वादिति शेषः । नचेति । नहीत्यर्थः । एतद्वाक्यार्थबोधात्–"नाज्झलौ" इतिवाक्यार्थबोधात् । तन्निश्चयः—सवर्णपदार्थनिश्चयः । तथाच तुल्यास्यसूत्रार्थबोधो

भावप्रकाशः ।

त्वमवष्टभ्येद ज्ञापकं सुस्थमित्यपि मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः, उक्तज्ञापकाद् भाव्यमानोकारस्यैव तद्ग्राहकत्वस्य स्वीकाराच्च । "भाव्यमानोप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति" इति परिभाषाप्यत एव सङ्गच्छते । तेन "अदसोः" इत्यत्र निर्वाहः । तत्रत्यपरममूलोक्तिस्तु चिन्त्यैवेति स्पष्टमन्यत्रेति दिक् । ननु ग्रहणकशास्त्रस्य पाणिनिपठितत्वेनानिष्पत्तिरयुक्तेत्यत आह—वर्णानामिति । इद च प्राग् व्याख्यातम् । नन्वेतावताऽन्यत्र केवलाना ग्रहणं न भवतीत्येव लभ्यते, किञ्च तस्य समुदायमध्ये न निवेश इति कथं "नाज्झलौ" इत्यत्राप्रवृत्तिरत आह—अयं भावइत्यादि । निश्चये इति । अनेन ततः प्राक् नस्य सामान्यतो बोधोऽस्त्येवेति सूचितम् । अन्यथा—प्राक् निषेधापर्यालोचने । तच्छास्त्रेति । अणुदित्सूत्रेत्यर्थः । अप्रामाण्यसन्देहस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । नचैतदिति । नहि नाज्झलावित्येतदित्यर्थः । तन्निश्चय इति । सवर्णपदबो-

सरला ।

"उरूत्" सूत्रे उद्देश्येन सवर्णाग्रहणे ह्रस्वस्यैव स्थानितया तत्रान्तरतम्यादादेशस्यापि ह्रस्वस्यैव संभवेन दीर्घव्यावृत्त्यर्थं कृत तपरकरणं व्यर्थं सज्ज्ञापयति परणकारेण ग्रहणमिति । एवं वैयर्थ्यांशस्य ज्ञापनांशस्य च प्रकृते सामञ्जस्येऽपि स्वांशेचारितार्थ्यांशस्य सामञ्जस्य नायातीति । तथाहि, परणकारेणाऽणूप्रत्याहार इति ज्ञापिते उद्देश्येन सवर्णग्रहणेऽपि विधेयेन 'अप्रत्ययः' इति निषेधात्तदभावे सर्वेषामप्यृकाराणां ह्रस्वस्यैव प्रसक्त्या दीर्घादिव्यावृत्त्यर्थतया कृत तपरत्व पुनरपि व्यर्थमेवेति चेत् ? अत्रोच्यते, परणकारेणाणप्रत्याहारग्रहणे ऋकारस्याणूत्वात्तन सवर्णानां ग्रहणे सति उद्देश्यविधेयाभ्यामुभाभ्यामपि दीर्घादीनां बोधे ह्रस्वस्य ह्रस्वो, दीर्घस्य दीर्घ आदेश आन्तरतम्याद्भवतीति आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वमात्रं नत्वपूर्वबोध्यत्वम् "इदमो मः" इति वदिति विधेयत्वाभावेनाप्रत्यय इति निषेधाप्रवृत्तौ प्रसक्तदीर्घादिव्यावृत्त्या तपरकरणस्य चारितार्थ्यमिति । अन्यत्र फलं तु सँय्यन्तेत्यादौ अनुनासिकमकारस्य स्थानेऽनुना-

"हो ढः" (पा० सू० ८।२।३१) इत्युपलक्षणं-रमास्वित्यत्र षत्वं, वागाशीरित्यत्र "झयो हः" (पा० सू० ८।४।६२) इत्याकारस्य घकारः, दासीष्टेत्यादौ "दादेः" (पा० सू० ८।२।३२) इति घत्व च नेति बोध्यम् । यदि तु विवृतमूष्मणामित्यत्र ईषदित्यनुवर्त्य स्वराणां चेत्यत्र निवर्त्य प्रयत्नभेदो व्याख्यायते, तदा "नाज्झलौ" इति सूत्रं माऽस्त्विति भाष्ये स्थितम् ।

शब्दरत्नम् ।

यत्तु निषेधवाक्यार्थबोधात्पूर्वं विधेर्वाक्यार्थबोध एव नेति । तन्न, पदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधे बाधकाभावात्, निषेधस्य प्रतियोगिज्ञानोपपादकतया विध्यपेक्षत्वेऽपि विधेस्तदपेक्षत्वे मानाभावाच्च । **रमास्वित्यत्र षत्वमिति** । सर्वस्याप्येकया युक्त्या वारणेनापाद्यमानेऽर्थे न्यायानादरादेवमुक्तम् ॥

भाष्ये स्थितमिति । अनेनाऽऽकारप्रश्लेषे मानं दर्शितम् ।

भैरवी ।

यद्यपि प्राग् भवति तथापि निश्चितो न सम्भवतीति तस्याप्रवृत्तिः । बाधकाभावादिति । प्रतिबन्धकबाधबुद्ध्यभावादित्यर्थ. । विध्यपेक्षत्वेऽपीति । प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्याभावबुद्धिकारणतायाः प्रसिद्धत्वादिति भाव. । षत्वमितीति । अत्र षत्वस्यासिद्धत्वाद् दादौ ढत्वं, ततः "षढोः कः सि" इति कत्वं, ततः षत्वस्य प्राप्तिरिति बोध्यम् । ननु ढत्वादीनामसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः प्राप्नोतीत्येव कुतो नोक्तमत आह-सर्वस्येति । एकया युक्त्या-आकारप्रश्लेषरूपया युक्त्या । न्यायानादरादिति । न्यायस्य पूर्वत्रासिद्धमिति युक्तेः प्रवृत्तिविषयेऽनादरा दित्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

ध्यनिश्चय इत्यर्थः । तदानीं तु भवति स विषयभेदेन बाधकासम्भावनया प्रतिबन्धकाप्रामाण्यसन्देहाभावादिति भावः । तथा च तुल्यास्यसूत्रार्थबोधस्य निषेधबोधात्प्रागावश्यकत्वेऽपि तन्निश्चयाभावात्तत्र तदप्रवृत्तिरिति तत्त्वम् । सूचितमर्थं स्पष्टयितुमाह—**यत्त्विति** । **बाधकाभावादिति** । सप्रतिबन्धकाभावाकाङ्क्षादिसहकृतपदार्थोपस्थितिरूपकारणसत्त्वात्तदभावरूपतदभावादित्यर्थः । **विध्यपेक्षत्वेऽपीति** । अभावज्ञान प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वस्य सर्वलोकतन्त्रप्रसिद्धत्वादिति भावः । **षत्वमितीति** । अत्र षत्वस्यासिद्धत्वाद् ढत्वे "षढोःकःसि" इति कत्वे च षत्वमिति प्रक्रिया बोध्या । एव प्रागपि । वस्तुतो ढत्वादीनामसिद्धत्वात्सयोगान्तलोप एव सर्वत्र वक्तुमुचित इति रत्नाकरादयः । तदिष्टमित्याह—**सर्वस्येति** । षत्वादेरित्यर्थः । अपिर्ढत्वघत्वसमुच्चायकः । एकया युक्त्या—सयोगान्तेति सूत्रापेक्षासिद्धत्वरूपया । आपाद्यमानइति उभयान्वयि । तथा च तस्य तया वारणेन कृत्वा आपादनाह सयोगान्तलोपेऽपि आपादनविषयेऽर्थे न्यायस्य "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यस्यानादृतत्वादित्युक्तमित्यर्थ. । तत्र बीज तु दोषमात्रप्रतिपादने तात्पर्यमिति भावः । यद्वा वारणमनादरे हेतुः; सर्वस्यापि ढत्वादेर्लोपस्य चैकयुक्त्या प्रश्लेषेण तन्निषेधरूपया युक्त्या वारणस्याविशिष्टत्वेन हेतुना आपादनीयेऽर्थे यो न्यायानादरस्तस्माड्ढत्वादीत्युक्तमित्यर्थः । एतेन कार्यकालपक्षेऽन्तरङ्गे ढत्वादौ बहिरङ्गसयोगान्तलोपोऽसिद्ध इति, "सज्ञापूर्वको विधिरनित्य" इति वा लोप. सुकरवारण इत्याशयेनैवमुक्तमित्यपि दण्ड्युक्तिः परास्ता । विसर्जनीयविधिसूत्रभाष्यात्तत्पक्षेऽपि तत्राप्रवृत्तेः,आनुमानिकवचनतः प्रत्यक्षवचनस्य प्राबल्यात्, संज्ञापूर्वक इत्यस्य निर्मूलत्वाच्चेति स्पष्टमन्यत्रेति दिक् ।आकारेति। प्लुताकारेत्यर्थ.। **दर्शितमिति** । तच्चोक्त प्राक् । अयमेवास्योपयोगः ।

सरला ।

सिको यकार इति । **अन्यदेतदिति** । तपरत्वे हि दीर्घादिग्रहणाभावे दीर्घादीनामपि ह्रस्वस्यैव विधानेनापूर्वबोध्यत्वेन भाव्यमानत्वाद् "अप्रत्ययः" इति निषेधोऽपि प्रसज्यते इति तेनाऽपि दीर्घादिव्यावृत्तिर्वक्तु शक्येति, उपायस्य उपायान्तरादूषकत्वादिति भावः । **मानं दर्शितमिति** । आरम्भपक्षे दीर्घाकारस्य

वृद्धिरादैच् (पा० सू० १।१।१) ॥ ऐजिह द्विमात्र एव, तात्परत्वात्। तेन कृष्णैकत्वमित्यत्र त्रिमात्रो न। एवमुत्तरसूत्रेऽपि। तेन गङ्गोदकमित्यादौ त्रिमात्रो न॥

भूवादयो धातवः (पा० सू० १।३।१) ॥ भूश्च वाश्चेति द्वन्द्वः। आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेष.। भूवौ आदी येषामिति बहुव्रीहिः। भूप्रभृतयो वासदृशा' । सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह—**क्रियावाचिन** इति। क्रियावाचिनः किम्? 'याः पश्यसि' इत्यादा धातुत्वं मा भूत्। सति हि तस्मिन् "आतो

शब्दरत्नम्।

सादृश्यं चेति। वाधातौ वासादृश्यं च प्रयोगभेदेन बोध्यम्। **आतो धातोरिति**।

भैरवी।

ननु सादृश्यस्य भेदनिबन्धनत्वाद्वाधातौ धातुसंज्ञा न प्राप्नोतीत्यत आह-वाधाताविति।

भावप्रकाशः।

अत एव स्वराणामूष्मणामिति विभिन्नविभक्तिकनिर्देशः कृत इति भावः। **सादृश्यं चेतीति**। प्रकारार्थकत्वेऽपि तदर्थयोर्मध्ये सादृश्यवाचकत्वमन्त्यादिशब्दस्येति भावः। नन्वेव वा इत्यस्य साधुत्व न स्यात्सादृश्यस्य धर्मरूपत्वे भेदघटितत्वादतिरिक्तत्वेऽपि तत्रैवाङ्गीकार इत्यभिमानादत आह—**वाधाताविति**।

सरला।

इकारेण सावर्ण्यं प्रसज्यते, प्रत्याख्यानपक्षे च प्रयत्नभेदेन न तयोस्तदिति फलभेदेन प्रत्याख्यानासङ्गत्या तद्भाष्यप्रामाण्येनाऽऽरम्भपक्षे आकारः प्रश्लेषणीय इति। एव प्लुताकारोऽपि प्रश्लेषणीय एतद्भाष्यप्रामाण्यात्।

अत्रेदमवधेयम्—अण सवर्णस्य ग्राहक इति सूत्रार्थे "इको यण्" इत्यादौ ककारादिचिन्हेन वर्णसमाम्नायस्थत्वप्रत्यभिज्ञानाद् इगादिपदे सवर्णग्रहणेऽपि "अस्य च्वौ" इत्यादौ आकारस्यानण्त्वातसवर्णग्रहण न स्यात्। अण्बोधकं पद सवर्णग्राहकमित्यर्थे तु अपदस्य अण्बोधकत्वादुक्तदोषवारणेऽपि "इको यणचि" इत्यादौ अण्बोधक—इक्पदसवर्णाप्रसिद्ध्या तत्र सवर्णग्रहणं न स्यात्। न चाणबोधक पदं स्वबोध्यसवर्णग्राहकमित्यर्थः, तेन इक्पदबोध्यैकारादिसवर्णप्रसिद्ध्या नोक्तदोष इति वाच्यम्, अशादिपदेषु स्वबोध्यदादिसवर्णनकारादीनामनशामपि ग्रहणापत्तेः। न चाण्मात्रबोधकमिति मात्रपदनिवेशः, तेन अश्पदस्य हशामपि बोधकतया तन्मात्रबोधकत्वाभावेन न दोष इति वाच्यम्, तत्रैव अकारादिसवर्णदार्घाकारादीनामप्यग्रहणापत्ते'। न च अण्बोधक पदं स्वबोध्याण्सवर्णग्राहकमित्यर्थेन नोक्तदोष इति वाच्यम्, अर्थवदिति सूत्रे प्रत्ययपदस्यापि "स्थाम्नोऽकार" इत्यादिविधेयाकारादिबोधकत्वेनाण बोधकत्वात् तद्बोध्यः "सनाशंसभिक्ष उः" इत्येतद्विहित उकारस्तत्सवर्णदीर्घादीना तेन ग्रहणे 'हूहू' शब्दस्य प्रातिपदिकत्वानापत्तेः। वस्तुतस्तु व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाणवृत्तिविषयताप्रयोजक पद स्वबोध्याण्सवर्णग्राहकमिति सूत्रार्थः। प्रत्ययपदस्याणत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेऽपि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकतया नोक्तापत्तिरिति। व्यासज्यवृत्तिधर्मश्च बहुत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगिभूतो धर्म इति। तथा च प्रत्ययत्वस्य स्थामादावपि सत्त्वेन तत्त्वमक्षतमेवेति दिक्।

मूले व्यवस्थेति। आद्यार्थकसादृश्यार्थकयोरित्यर्थः। तत्र भूशब्दस्य आद्यार्थकादिशब्दे वाशब्दस्य च सादृश्यार्थकादिशब्दे यथासङ्ख्यमन्वयः। भूनिष्ठ—आद्यवयवतानिरूपकाः वाप्रतियोगिकसादृश्यविशिष्टाः धातुसञ्ज्ञका भवन्तीत्यर्थः। तत्र भूशब्दो द्विविध.—भूम्यर्थकः सत्तार्थकश्चेति। एवं वाशब्दोऽपि विकल्पार्थको गत्याद्यर्थकश्च। तत्र द्विविधस्यापि वाशब्दस्य लिङ्गसंख्याऽनन्वय्यर्थकबोधकतया असत्त्ववाचित्वेन तत्साहचर्याद् भूशब्दोऽसत्त्ववाची सत्ताद्यर्थको गृह्यते। स च क्रियावाची। तत्साहचर्याद् वाशब्दोऽपि गत्याद्यर्थक एव गृह्यते। तत्सादृश्य च क्रियावाचित्वेनैवेति। तदाह मूले—सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेने-

शब्दरत्नम् ।

न च स्त्र्यर्थनिमित्तकटापो बहिरङ्गासिद्धत्वम्, "नाजानन्तर्ये" (परि०) इति निषेधात्, ततोऽपि बहिर्भूतसंख्यानिमित्तकविभक्तिनिमित्तकभसञ्ज्ञानिमित्तकत्वेन लोपस्य बहि-

भैरवी ।

अत एव "याति वाति" इति निर्देशसङ्गतिः । स्त्र्यर्थनिमित्तकेति । बह्वपेक्षस्य बहिरङ्गत्वात् । नन्वत्र नाजानन्तर्य्यपरिभाषाप्रवृत्तिः, यत्राचः पञ्चम्यन्तशब्दबोध्यस्यान्यनिरूपितानन्तर्याश्रयणं तत्रैव तत्परिभाषायाः प्रवृत्तेः सम्प्रदायसिद्धत्वात् । यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अजानन्तर्यमित्यर्थस्तु न युक्तः, पचावेदमित्यादावसिद्धत्वाभावप्रसङ्गादत आह—ततोऽपीति । टापोऽपीत्यर्थः। यद्यप्यर्थापेक्षत्वमुभयत्र, तथापि लोपस्याधिकापेक्षत्वं, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायापेक्षत्वात्। किञ्च टापो लिङ्गापेक्षा, तच्च लिङ्गम्प्रथमत उपस्थितम्भवति, सङ्ख्या तु तदुत्तरं प्रतीता भवतीति टाप एवान्तरङ्गत्वमिति भाव. । ननु भत्वावच्छिन्नम्प्रति विभक्तित्वेन कारणतेत्येवं

भावप्रकाशः ।

चस्त्वर्थे, वातीतिनिर्देशश्चात्र मानम् । एतेन क्रियावाचकत्वरूप सादृश्यमत्रोद्देश्यतावच्छेदक, तदाक्रान्तत्वं च वाशब्देऽप्यस्तीति प्रयोगभेदाश्रयण व्यर्थमिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः । ननु यत्रोत्तरकालप्रवृत्तिकेऽन्तरङ्गे पञ्चम्यन्तत्वेन सप्तम्यन्तत्वेन वाऽच आश्रयण तत्र सा नेति एतदर्थं इति प्राञ्चः । अचोऽन्याऽनन्तर्यहेतुके तादृशेऽन्तरङ्गे कार्ये सा नेति तदर्थ इति नव्या । अचोऽजानन्तर्यहेतुकः इत्यादिहरदत्तोक्तिस्त्वयुक्तेति तयोराकूतम् । उभयथापि 'पचावेदम्' इत्यादिवदत्र निषेधाप्रप्तिरेवात आह—ततोऽपीति । टापोऽपीत्यर्थः । लिङ्गबोधोत्तरमेव सङ्ख्योपस्थितेस्तस्यास्तत्त्वमिति भावः । एतेनोक्तरीत्या निषेधाप्राप्त्या हेतुस मुच्चायकत्वासङ्गतिरिति वदन्मन्दः परास्तः । हेतौ हेतुरितिभ्रमनिवारकतया तस्य साफल्यात् । ननु भसंज्ञा न विभक्तावेव, नापि प्रत्ययएव "वृषण्वस्वश्वयो." इत्यन्यत्रापि विधानात् । न च लो-

सरला ।

त्यादि । नन्वेव सादृश्यस्य तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वमिति लक्षणेन वाभिन्नत्व वाधातौ न स्यात् । तथा च वाधातोर्धातुसंज्ञा न स्यादत आह—वाधाताविति । प्रयोगभेदेनेति । 'वाति' 'वातः' इत्यादिषु । वातीत्येतद्घटकवाशब्दस्य यथा क्रियावाचकत्व तथा वातः इत्येतद्घटकवाशब्दस्यापि, 'प्रत्युच्चारणं शब्दो भिद्यते' इति सिद्धान्तादिति भावः ।

स्यादेतत्, एकरूपावच्छिन्नस्यैकरूपावच्छिन्ने एकरूपसंसर्गेणान्वय. सहविवक्षा, सहविवक्षायामेव च द्वन्द्वो भवतीति । अत एव धवस्य छेदनान्वये खदिरस्य दर्शनान्वये च 'धवखदिरौ छिन्धि पश्य' इति न प्रयोगः, एव 'कुठारेण धव छिन्धि' इत्यर्थे 'धवकुठारौ छिन्धि' इति न प्रयोगः । एव 'धव खदिर च पश्य' इत्यर्थबोधतात्पर्येण 'धवखदिरौ पश्य' इति च न प्रयोग. । तथा च प्रकृते भूशब्दस्य आद्यार्थक-आदिशब्दे निष्ठत्वसम्बन्धेन, वाशब्दस्य सादृश्यार्थक-आदिशब्दे प्रतियोगित्वसम्बन्धेन चान्वयेन एकरूपावच्छिन्ने एकरूपसंसर्गेण च अन्वयाभावेन सहविवक्षाया अभावात् द्वन्द्वोऽनुपपन्नः, किञ्च भूशब्दस्यैव आद्यार्थक-आदिशब्देऽन्वयः, वाशब्दस्यैव च सादृश्यार्थक-आदिशब्देऽन्वयः इत्यत्र विनिगमकाभावेन कदाचिद् भूशब्दस्य सादृश्यार्थक—आदिशब्देऽन्वये एधादीनां धातुत्वानापत्तिः । किञ्च एकपदोपस्थापितयोरर्थयोः परस्परमभेदेनान्वयोऽव्युत्पन्नः । अत एव 'हरिं पश्य' इत्यत्र विष्ण्वादीना परस्पर नाभेदेनान्वयः । ततश्च प्रकृतेऽपि एकेनैव आदिपदेन आद्यार्थस्य सादृश्यस्य च उपस्थित्या तयोः परस्परमभेदान्वयानुपत्तिः, इति चेत् ? त्रयाणामपि दोषाणा 'भूवादयः' इति पदस्य आवृत्त्या निराकरणमिति । तथा हि—आवृत्तौ तावत् आदिपदद्वयं वर्तते । तत्र आद्यार्थे आदिपदोपस्थापिते भू—वाशब्दार्थयोरुभयोरपि निष्ठत्वसम्बन्धेनान्वय इति नाद्यदोषावसरः । एवमुभयोरपि भूवाशब्दार्थयोः आद्यार्थे सादृश्यार्थे चान्वयेन न द्वितीयदोषावसरः । विभिन्नपदोपस्थापितत्वाच्च आद्यार्थस्य सादृश्यार्थस्य च न तृतीयदोषावसर इति दिक् । इति निषेधादिति । अज्निष्ठान्यनिरूपितव्यवधानाभावनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते इति तदर्थात् ।

शब्दरत्नम् ।

रङ्गत्वाच्च, अर्थनिमित्तकबहिरङ्गत्वस्याभावाच्च । नाप्ययं लाक्षणिकः ।

भैरवी ।

कार्यकारणभावो न सम्भवति 'वृषणवसुः' 'वृषणश्वः' इत्यत्र व्यभिचारात् । यदि भसंज्ञासामान्यम्प्रति विभक्तेर्निमित्तत्वाभावेऽपि लोपविधायकशास्त्रप्रवृत्तिहेतुभसंज्ञा विभक्तिनिमित्तिकैवेति विभाव्यते, तदा 'धाः पश्यसि' इत्यादौ भसंज्ञानिमित्तविभक्तिनिमित्तकारररूपनिमित्तकत्वेन टापो लोपाद्बहिरङ्गत्वमपि सम्भाव्यत इत्यत आह—अर्थनिमित्तकेति। अभावादिति । अयम्भावः—शब्दशास्त्रे शब्दस्य प्राधान्याद् "असिद्धं बहिरङ्ग" इति परिभाषाघटकनिमित्तबोधकाङ्गशब्देन शब्दरूपं तद् गृह्यते इति नियमः । अत एव "त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेधः" इति वार्त्तिकं सङ्गच्छते । अन्यथा स्त्रीत्वापेक्षतिस्रादेशापेक्षया तदनपेक्षत्रयादेशस्य पूर्वं प्रवृत्तौ ततस्तस्य स्थानिवद्भावेन त्रिशब्दत्वात्तस्य स्थाने तिस्रादेशे लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेः पुनस्त्रयादेशाप्रवृत्तौ वार्तिकासङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव 'गौधेरः' 'पचेत्' इत्यस्य सिद्धिः । अन्यथा "अतो येय." इत्यस्याङ्गसंज्ञासापेक्षत्वेन बहिरङ्गतया वलि लोपो न स्यात् । अर्थापेक्षबहिरङ्गत्वाभावे "नलोपः सुप्" इति सूत्रस्थं कृति तुग्ग्रहणं ज्ञापकमिति । अन्यथा वृत्रहभ्यामित्यादौ पदसंज्ञासापेक्षनलोपस्य बहिरङ्गत्वादेव तुगभावस्य सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न च भ्याम्निमित्तकत्वमेव नलोपस्य न तु पदसंज्ञासापेक्षत्वमिति शब्दस्वरूपस्याङ्गशब्देन ग्रहणेऽपि दोष एवेति वाच्यम्, भ्यामः पदसंज्ञाम्प्रति निमित्तत्वेऽपि नलोपं प्रत्यनिमित्तत्वात् । परम्परया निमित्तत्वाश्रयणे तु मानाभाव इति ।

लाक्षणिक इति । लक्षणशब्दोऽत्र भामा इतिवदेकदेशशक्त्या लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभा-

भावप्रकाशः ।

पसुत्रीयभत्वस्य तत्त्वमेवेति वाच्यम्, तथा सति प्रकृतलक्ष्याभिप्रायेण तादृशविभक्तिहेतुकादन्तत्वेहेतुकत्व परम्परया टापोऽपीति तुल्यत्वात् । शब्दगौरवमेव गौरव न ज्ञानगौरवमिति राजाज्ञास्ति । किञ्च परनिमित्तकसंज्ञाद्वारकबहिरङ्गत्वस्य नेह ग्रहणम्, कृतितुक्ग्रहणाज्ज्ञापकात् । अन्यथा 'वृत्रहभ्याम्' इत्यादौ स्वादिष्विति पदसंज्ञाद्वारा विभक्तिसापेक्षत्वेन नलोपस्य बहिरङ्गत्वात् असिद्धत्वात्तुगभावे सिद्धे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । भ्यामादेः पदत्वे हेतुत्व, नहि नलोपे । नलोपे पदसंज्ञा तस्यां च विभक्तिरित्येवं परम्परया निमित्तत्वमादाय बहिरङ्गत्वाश्रयणे तु न मानम् । सन्निपातपरिभाषया तत्प्रत्याख्यातमित्यन्यत् । ध्वनितं चेद "नलोपः सुप्" इतिसूत्रे भाष्य इति तत्रैवोद्द्योते परिभाषेन्दुशेखरे च निरूपित गुरुचरणैरत आह—अर्थनिमित्तेति। अनाश्रयणाच्चेत्यर्थः । शब्दशास्त्रे शब्दस्य प्राधान्येन परिभाषायामङ्गशब्देन तद्रूपनिमित्तस्यैव ग्रहणात् । अत एव "न तिसृ" इतिनिषेधस्य सार्थक्यम् । अन्यथा स्त्र्यर्थहेतुकतिस्रपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात् त्रयादेशे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव "त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेध" इति स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यादि सङ्गच्छत इति भावः ।

लाक्षणिक इति । लक्षणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा । तत्रत्यैकदेशानुकरणात् सत्याभामेत्यादिवद्वा

सरला ।

अभावाच्चेति । अत एव 'त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति स्थानिवत्सूत्रस्थ वार्तिकं सङ्गच्छते । तद्धि त्रि आम् इति स्थिते त्रयादेशतिस्रादेशयोः प्राप्तयोः परत्वात्तिस्रादेशे स्थानिवद्भावेन त्रिशब्दत्वमादाय त्रयादेशवारणाय। अर्थनिमित्तकबहिरङ्गत्वस्याश्रयणे तु तिस्रादेशस्य स्त्रीत्वनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गतया अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं त्रयादेशे ततस्तिस्रादेशप्रवृत्तौ लक्ष्येलक्षणन्यायेन पुनस्त्रयादेशाप्राप्त्या तद्व्यर्थं स्यात् । एवञ्च अन्तरङ्गपरिभाषायामङ्गशब्देन शब्दरूप निमित्तमेव गृह्यते, शब्दशास्त्रे तस्यैव प्राधान्यात् । तेनार्थनिमित्तकस्य न बहिरङ्गत्वमिति सिध्यति । अत एव "न तिसृचतसृ" इति निषेधश्चरितार्थः। अन्यथा स्त्रीत्वरूपार्थनिमित्तकतिस्रादेशापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं दीर्घे ततस्तिस्रादेशे लक्ष्येलक्षणन्यायेन पुनर्दीर्घाप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

शब्दरत्नम्।

नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु।
सकारजः शकारश्चे षाट्टवर्गस्तवर्गजः ॥ १ ॥

इत्यभियुक्तोक्तेर्भ्वादिषु लाक्षणिकानामपि दर्शनेन तद्विषये तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः। "आतो धातोः" (पा० सू० ६।४।१४०) इत्यत्र प्रतिपदोक्त आकारो गृह्यत इति तु वक्तुमप्यशक्यम्, पशुष इत्यसिद्ध्यापत्तेः। पशुं सनोतीति विट्, "विड्वनो" (पा०

भैरवी।

षापरस्ततोऽर्हतीत्यर्थे ठञ्, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अविषय इत्यर्थः। तदविषयत्वे हेतुमाह—नकारजाविति। तद्विषये—धातुसंज्ञाविषये। दर्शनेनेति। एवं च येषां लक्षणप्रवृत्तिज्ञानोत्तरकालिकज्ञानविषयस्वरूपकत्वं तेषामपि धातुपाठे पाठसामर्थ्येन धातुसंज्ञाविधौ तस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः। नच "भूवादयः" इति सूत्रदृष्ट्या तेषामसिद्धत्वान्न लाक्षणिकानां दर्शनमिति परिभाषाप्रवृत्तिः स्यादेवेति वाच्यम्, यादृशानुपूर्वीकस्य धातुसंज्ञाऽभिप्रेता तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य ज्ञानं धातुसंज्ञाप्रवृत्तिप्राक्कालिकं लक्षणज्ञानपूर्वकालिकं भवति ततोऽसिद्धत्वारोपेऽधिष्ठानङ्कारणमस्ति अधिष्ठानस्य परस्य ज्ञाने सत्त्वे हि परत्वज्ञानसापेक्षपूर्वत्वज्ञानं धातुसंज्ञाविधायकसूत्रविशेष्यकम्भवति ततोऽसिद्धत्वारोप इति "नश्चापदान्तस्य" इत्यादिसूत्रज्ञानसापेक्षत्वमस्त्येवेत्याशयात्। यत्तु वर्णग्रहणे "आदेच उपदेशे" इति सूत्रस्थोपदेशग्रहणाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तत इति। तन्न, ओत्सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तत्र हि—हे 'चित्रगोऽग्रम्' इत्यत्र 'ओत्' इति सूत्राप्रवृत्तिः परिभाषया साधिता। तस्मादादेच इति सूत्रस्थमुपदेशग्रहणम्परिभाषाया अनित्यत्व एव ज्ञापकम्। वर्णग्रहणेऽपि तस्याः क्वचित्प्रवृत्तिस्वीकारादेव 'पशुषः' इत्यस्य 'चिकीर्षति' 'जिहीर्षति' इत्यस्य च सिद्धिः। आद्ये पशुं सनोतीति विग्रहे "जनसन" इति विट्प्रत्यये "विड्वनोः" इत्यात्वे आकारस्य लोपो लाक्षणिकस्यापि भवति। अन्त्ययोः "अज्झनगमां सनि" इति दीर्घेऽपि "इट सनि वा" इतीड्विकल्पो न, ऋकारस्य लाक्षणिकत्वात्। अनित्यत्वस्य फलान्तरन्तु 'वापयति' 'क्षापयति' इत्यादौ पुक्सिद्धिरिति। तदेवाह—आत इति। ननु 'त्कः' 'श्नः' इत्यादिसिध्यर्थम् "आतोऽनाप" इति वार्तिककृतोक्तं तद्विरोधात्कथं 'याः पश्यसि' इत्यत्राकारलोपस्य प्राप्तिरत

भावप्रकाशः।

वार्त्तिकादिवत्परिभाषाया अपि लक्षणत्वाद्वा। तत् अर्हतीत्यर्थं "तदर्हति" इति ठञ् तन्न्यायाविषय इत्यर्थः। यथाश्रुतं तु सर्वथा न युक्तम्, ब्रह्मणा वचनशतेनापि याशब्दस्य तत्त्वस्यानिवार्यत्वादिति भावः। ननु धातुसंज्ञासूत्रे तन्न्यायापादनमुत "आतोधातोः" इत्यत्र, तत्र तावन्नाद्य इत्याह—नकारेति। धातुषु झल्परानुस्वारपञ्चमौ नकारजौ, यथा स्रसु, अञ्च इत्यादि। चपरः शकारः सकारजः, यथा व्रश्च इत्यादिः। रेफषकाराभ्यां परष्टवर्गस्तवर्गजः, यथोर्णुञ् छा इत्यादिः। एतेन तथा भूषणोक्तमप्यपास्तम्। अपिः प्रतिपदोक्तसमुच्चायकः। तद्विषये धातुसंज्ञाविषये। न च तेषां तत्र पाठो व्यर्थः, क्वचिद्विशेषकार्यकरणेन साफल्यात्, क्वचिददृष्टार्थत्वात् तेन तत्र तदप्रवृत्तिज्ञापनस्यैवौचित्याच्चेति दिक्। द्वितीयोऽपि नेत्याह—आतोधातोरिति। यत्तु "आदेच उपदेशे" इत्यत्रोपदेशपदेन वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेर्ज्ञापयिष्यमाणत्वेन मूलमते तत्र तदप्राप्तिरेवेति 'पशुषः' इत्याद्यसिद्धिपर्यन्तं धावनं व्यर्थमिति मान्यादयस्तत्प्राचामनुरोधेन। ओत्सूत्रभाष्यप्रामाण्येन तत्रापि तत्प्रवृत्त्यङ्गीकारात्। अत एव प्रतिपदोक्तस्यैवौ ग्रहणान्नेहेत्यग्रिम यथाश्रुतमेव मूलं सङ्गच्छते। तत्रोपदेशपदं तु 'गोभ्याम्' इत्यादिव्यावृत्त्यर्थमावश्यकमिति न ज्ञापकमिति तत्रैव भाष्यादौ स्पष्टम्। तदेतद् ध्वनयन्नाह—पशुष इति। असिद्धवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगोऽयम्। इदमुपलक्षणं 'क्षीरधः पश्य, इत्यादेः। क्षीरं धयन्ति तानित्यर्थं। एतेन छान्दसत्वात्तस्य सिद्धिरित्यपास्तम्। तस्यागतिकगतित्वाच्च। यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विना न सम्भवस्तस्यैव लाक्षणिकस्य परिभाषाविषयत्वम्,

धातोः" (पा० सू० ६।४।१४०) इति स्यात् । भ्वादयः किम् ? हिरुक्

शब्दरत्नम् ।

सू० ६।४।४१) इत्यात्वम् । "आतोऽनापः" इति वार्त्तिकमते तु विकल्पार्थकनिपातवा-शब्दस्य धातुत्वे प्रातिपदिकत्वाभावात्सुबभावे पदत्वानापत्तिर्दोषः । क्रियात्वं च साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वम् । साध्यत्वं चोत्पाद्यमानत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः । हिरुगित्यादि ।

भैरवी ।

आह-आतोऽनाप इति । पदत्वानापत्तिरिति । ततश्च देवदत्तः पचति वा गच्छति वेत्यत्र निघातानापत्तिः । एवं 'नृपतिस्तत्र त्वा वा मा वा प्रेषयिष्यति" इत्यत्र "त्वामौ" इति सूत्रस्य प्रवृत्त्यनापत्तिः । ननु सत्ताद्यर्थनिर्देशाद्धातुसंज्ञा न भविष्यतीति चेत् ? न, तस्यापाणिनीयत्वात् । अत एव "सेधतेर्गतौ" इति सङ्गच्छते ।

ननु क्रियावाचिन इत्युक्तावपि वातीत्यत्र विकल्पयतीत्यत्रेव च निपातवाशब्दादपि विकल्परूपा क्रिया प्रतीयत एवेत्यत आह—क्रियात्वञ्चेति । उत्पाद्यमानत्वमिति । एतत्प्रतीतिस्तु नात्र, शब्दशक्तिस्वभावात् । अत एव विकल्पो विकल्पावित्यत्रेव न लिङ्गसंख्यान्वयः । ननु हिरु-

भावप्रकाशः ।

यथा 'चिकीर्षति इत्यादौ "अज्झन"इतिजातदीर्घस्य, तेन "इट् सनि वा" इतीण् न । अत एवाकारप्रश्लेषपक्षे 'अतिखट्वाय' इत्यत्राकारस्य लाक्षणिकत्वेन याड् न 'निशायै' इत्यादिवत् । 'खट्वायै' इत्यादौ तु तस्यातत्त्वेन याट्सिद्धिः । तत्रैकादेशात्प्रागपि तद्रूपसम्भवात् । आबन्तत्वांशे तु न तत्प्रवृत्तिः । सर्वत्र तथात्वेन "याडापः" इत्यादिवैयर्थ्यापत्तेः । एवं चात्रोभयत्र यद्यपि लाक्षणिकत्व निर्बाधम्, तद्रूपयोर्लक्षणानुसन्धानपूर्वकत्वेन विलम्बोपस्थितत्वात् । इदमेव तत्प्रवृत्तौ बीजम्, तथापि 'क्रापयति' इत्यादाविवानित्यत्वात्तदप्रवृत्ति । अत एव 'अध्याप्य गतः' इति भाष्यप्रयोगसङ्गतिरिति तत्त्वम् । स्पष्ट चेद 'याडापः' इत्यत्रोद्योते निर्जरशब्दे शब्देन्दुशेखरे च । वार्त्तिकमते मूलोक्तदोषाभावादाह—आत इति । यत्तु धातुत्वे 'वाति' इत्याद्यापत्तिरिति भूषणकृत् । तन्न, भूतादिकालसम्बन्धाभावात् । अत आह—प्रातीति । नापत्तिरिति । तथाचासाधुत्वेनाप्रयोगापत्तिरिति भावः । ननु वार्थविकल्पस्य विभक्तिप्रतिरूपकास्त्याद्यर्थवक्रियात्वमस्त्येवेति, तथाप्यवारणमत आह—क्रियात्वं चेति । ननु क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकवैजात्यरूपसाध्यत्वं तत्राप्यस्त्येवेत्यत आह—साध्यत्वमिति । त्वमेवेति । तद्रूपेणैव बोधात् । एवञ्च कालसम्बन्धेन दृष्टान्ते तत्त्वेनोपस्थित्या तत्त्वेऽप्यत्र न तथा, शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् गमकस्य तद्वदभावाच्चेति भावः । स्पष्टं चेदम् "उपपदमतिङ्" "सुट्कात्पूर्व"इत्यादौ भाष्ये । स्पष्टीकृतं चैतद् गुरुचरणैर्धात्वर्थवादे उपसर्गवादे च मञ्जूषायाम् । तदाह–अन्यत्रेति । ननूक्तरीत्या हिरुगाद्यर्थस्य क्रियात्वाभावन तस्यात-

सरला ।

वार्तिकमतेति । चिन्त्यमिदम्, क्त्वः श्नः इत्यादिषु आकारलोपार्थं वार्तिककृता आतो धातोः इत्यत्र आतोऽनाप इति कृतो न्यासः प्रत्याख्यातो भाष्यकृता योगविभागेन । ततश्च वार्तिकेऽनाप इति पर्युदासेन याः इत्यत्र नातो लोपस्य प्रवृत्तिः, प्रत्याख्याने तु आतः इति विभक्तसूत्रस्य क्त्व श्नः इत्यादिष्विव याः इत्यत्रापि प्रवृत्तिरिति फलभेदः । एवं सूत्रकारमतेऽपि फलभेदस्तद्वारणाय सूत्रस्थधातुपदस्य आब्भिन्नोपलक्षणतया, भाष्यमते च धातोरिति विभक्तसूत्रारम्भसामर्थ्येन 'आतः' इति पूर्वसूत्रस्य अनाबन्त एव प्रवृत्तेः स्वीकारेण सूत्रकारभाष्यकारमतेऽपि 'याः' इत्यत्र दोषाभावात् ।

पदत्वानापत्तिरिति । ततश्च 'वा गच्छति' इत्यत्र "तिङ्ङतिङः" इति निघातस्वरानापत्तिरिति भावः । अन्यत्र विस्तर इति । क्रियात्वमुत्पाद्यमानत्वमिति चानर्थान्तरम् । ततश्च साध्यत्वज्ञाने क्रियात्वज्ञान, तज्ज्ञाने च साध्यत्वज्ञानमिति परस्परशरीरे परस्परस्य पात इत्यन्योन्याश्रयस्तद्वारणाय साध्यत्वं कालान्वयितावच्छेदकरूपवत्त्वं क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्व वेत्यर्थ इति भूषणादौ निरूपितं तत्रैव सरलायां स्पष्टम् ।

पृथगित्याद्यव्ययानां, शिश्ये इति भावार्थतिङन्तस्य च मा भूत् । स्तम्भ्वादीनामु-

शब्दरत्नम् ।

एषां क्रियासमानाधिकरणत्वाल्लिङ्गाद्यनन्वयित्वाच्च तदर्थस्य क्रियात्वमित्यभिमानः। एषामव्ययेषु पाठस्तु अप्रातिपदिकत्वेऽप्यकजर्थः स्यात् । एतेन तेषु पाठसामर्थ्याद्धातुत्वाभाव इत्यपास्तम् । नन्वेषां क्रियाकाङ्क्षादर्शनेन न क्रियावाचकत्वमत आह—शिश्ये इति । कालोऽपि धात्वर्थ एवेति न क्रियावाचकत्वहानिः । तस्य च धातुत्वे "आदेच उपदेशे" (पा० सू० ६।१।४५) इत्यात्वं स्यात् । तद्धि अनैमित्तिकं धातुत्वनिमित्तक

भैरवी ।

गाद्यर्थस्योक्तरीत्या क्रियात्वाभावादेव धातुसंज्ञा न भविष्यतीत्यत आह–एषामिति । नन्वेषां धातुत्वे प्रातिपदिकत्वाभावादेव सुबभावे सिद्धेऽव्ययेषु पाठवैयर्थ्यापत्तिरत आह—एषामव्यय इति। अभिमानपदेन सूचितामरुचिम्प्रकटयति—नन्वेषामिति । ननु "शिश्ये" इति तिङन्तात्कालस्यापि प्रतीतिसत्त्वात्तस्यापि तादृशसमुदायवाच्यत्वं वाच्यं तथा च न क्रियामात्रवाचकत्वमिति कथं धातुसंज्ञाप्रसक्तिरत आह–कालोऽपीति । अपि शब्दः फलसंग्रहार्थः । पञ्चकं धात्व-

भावप्रकाशः ।

त्वात्कथं तत्त्वमत आह—एषामिति । क्रियेति । तत्रैव विशेषणत्वादित्यर्थः । तदर्थस्य वर्जनादेरेतद्वाच्यस्य । सामर्थ्यादिति । तथा च नेदं प्रत्युदाहरणं युक्तमिति तद्भावः । अपास्तमिति । प्रधानबाधकल्पनापेक्षयाधिकृतविशेषणबाधकल्पनस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः । अभिमान इति सूचितामरुचिमाह—नन्वेषामिति । न क्रियेति । प्रागुक्तरीत्येति भावः । एतेन तथाभूषणाक्तमपास्तम् । शिश्ये इतीति । लकारेष्वष्टाध्याय्या लिट एवादौ विधानात्पूर्वोपस्थितत्वरूपान्तरङ्गत्वादिति भावः । ननु तिङन्तात्कालस्यापि प्रतीत्या तन्मात्रावाचकत्वेन न दोषः, तत्र च "सर्वं वाक्यं सावधारणम्" इति न्यायेन लब्धमत आह—कालोऽपीति । अपिना फलसंग्रहः । लकाराणां तु द्योतकत्वम् । एवञ्च तन्मात्रवाचकत्वमसम्भवीति यथा कथञ्चित् क्रियावाचकस्य विशिष्टवाचकत्वस्य वा ग्रहणमिति तत्प्रक्रियेरिव तिङन्तस्याप्युक्तरूपस्यास्तीति भावः । ननु तस्य तत्त्वे इष्टापत्ति, उक्तत्वात्तिङनुत्पत्तेरत आह—तस्य चेति । शिश्ये इत्यस्य चेत्यर्थः । ननु 'अशिति' इति पर्युदासेनात्वस्य सनैमित्तिकत्वादत्राप्राप्तिरत आह—तद्धीति । अनैमित्तिकमिति । परनिमित्ताभाववदित्यर्थः । अशितीति प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः। अत एवाह—धातुत्वेति।

सरला ।

न क्रियावाचकत्वमिति । एवञ्च साध्यत्वविशिष्टत्व क्रियावाचकत्व, तदेव च भ्वादिगणपठितत्वसहित धातुत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्व, स्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिनिरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चारितत्व, स्वावच्छिन्नेतरनिरूपितशक्तिनिरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरिताघटितत्वमेतत्त्रितयसम्बन्धेन । आद्यसम्बन्धदानेन भावतिङन्तस्य न क्रियावाचकत्वम् । द्वितीयसम्बन्धदानेन विकल्पार्थकवाशब्दस्य न क्रियावाचकत्वम् । तृतीयसम्बन्धदानेन दरिं द्रानीति दरिद्रा इत्यस्य न क्रियावाचकत्वमिति । क्विबन्ते तु क्विपः साध्यत्वावच्छिन्नेतरकर्तृत्वबोधकत्वेऽपि तदनुच्चारणान्निरुक्तबोधतात्पर्योच्चरिताघटितत्वस्याक्षतत्वान्न क्रियावाचकत्वहानिः । अत एव क्विबन्ता विजन्ताश्च शब्दत्वं प्राप्ता अपि धातुत्वं न जहति इत्युद्घोषः । अत्र घटितत्वमनतिदिष्टमेव ग्राह्यम् । तेन श्रुतस्य धातोरेव कर्तृवाचकत्वाङ्गीकारेण तद्घटितत्वस्य व्यपदेशिवद्भावेन तत्र सत्त्वेऽपि न दोष इति दिक् । ननु शिश्ये इत्यत्र भावार्थतिङः परोक्षभूतकालवाचकत्वेन क्रियावाचकत्वमित्यस्य सर्वं वाक्यं सावधारणमिति नियमेन क्रियेतरावाचकत्वे सति क्रियावाचकत्वमित्यर्थात् कथं क्रियावाचकत्वमत आह–कालोऽपीति । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारकेति प्रातिपदिकार्थपञ्चकवद् धात्वर्थोऽपि क्रियात्वक्रियाकालसङ्ख्याकारकेति पञ्चकमिति कालस्यापि धात्वर्थत्वेन क्रियात्वव्यवहार इति भाव. । अनैमित्तिकमिति । अशितीत्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधात् धातुत्वनिमित्तकं चेति । "लिटि धातोः" इति सूत्राद्धातुपदानुवृत्तेरिति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

यति स्पष्टमेव । अत्र न प्रत्ययस्यैव धातुत्वापत्तिर्बोध्या, तिङन्तस्य तूपदेशाभा-वान्नात्वप्रसक्तिरित्याहु. । ननु षष्ठे प्रकृतसूत्रे धातुग्रहणासम्बन्ध उक्तो भाष्ये इति

भैरवी ।

र्थ', तिङ् तु द्योतकः, अत एव तिङ्द्योत्यकालप्रकारक एव बोधः । फलस्यापि क्रियात्वव्यव-हारविषयत्वमिष्टमेव । अत एव कर्मणः फलान्वयित्वेऽपि कारकाणां क्रियान्वयित्वमिति व्यवहारस्य न क्षतिः । ननु क्रियावाचकस्य समुदायस्य धातुत्वेऽपि न क्षतिः, नच तिङाप-त्तिः, उक्तत्वात् , आत्वापत्तिरपि न, उपदेशाभावादत आह—अत्र चेति । प्रकृतसूत्रे—'आदेच उपदेशे' इति सूत्रे । उक्त इति । अत एव 'गोभ्याम्' इत्यादावुपदेशव्यावृत्तिप्रदर्शनसङ्गतिः ॥

भावप्रकाशः ।

धातुत्वादिनिमित्तकं चेत्यर्थ । प्रकृतत्वात्तावन्मात्रोक्तिः । 'गोभ्याम्' इत्यादिवारणाय लिटिधातोरित्यस्या-नुवृत्तिः । उपदेशग्रहण चेतेत्यादिवारणार्थं लक्षणप्रतिपदोक्तन्यायानित्यत्वज्ञापनार्थं वोपदेशे य एच् तस्येति तदर्थ इति वार्त्तिकाभिमानानुयायिमूलकृत्सरणिरिति बोध्यम् । तदाह—स्पष्टमेवेति । भाववचने धातौ तदर्थप्रत्ययस्याधातोरिति निषेधो वाच्यः—शिश्ये इति । किञ्च स्यात् ? अशितीत्यात्व प्रसज्येत । तद्धि धा-तोर्विहितमिति । शिश्ये इतीति भावाभिधायित्वात्प्रत्ययस्य धातुसज्ञाप्रसङ्गादात्व प्राप्नोतीति । नन्व-शितीतिपर्युदासेनाशितः परत्वाभावादात्वाप्राप्तिरिति चेत् ? सत्यम् , तद्धि अनैमित्तिक शिति तु प्रति षिध्यते, एकारोच्चारण तु कर्त्रादौ ले सफल पाठस्तु नेति च प्रकृतसूत्रस्थवार्त्तिकाभिमानिभाष्यकैयट यो , प्रातिपदिकप्रतिषेधो वाच्य. । गोभ्यामित्यादि । न वाच्य., यतो धात्वधिकारात्तस्याप्राप्तिः । धातोरिति वर्तते । क्व प्रकृतम् ? लिटि धातोरितीति तत्रत्ये तथा भाष्यादौ चेत्यर्थ । तत्र तदन्तस्यानुपदेशाद्धातुत्वेऽप्या-त्वाप्राप्त्या प्रत्ययस्येत्युक्तम् । तदाह—अत्रेति । शिश्ये इत्यत्रेत्यर्थ. । प्रत्ययेति । तथाच भावार्थकति-ङ्रूपस्यान्तस्येति तदर्थकस्तिङ् यत्र समूहे तस्यान्तस्येति वा मूलार्थेन तस्याप्यत्रैव तात्पर्यं वार्त्तिकानु-रोधात् । अन्यथा निष्फलत्वाच्च । एतेन तथामूलविरोधादिद व्याख्यान चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् , उक्त-युक्तेः । ततोऽपि वार्त्तिकविरोधस्य गुरुतरत्वाच्चेति भावः । एवव्यावर्त्यमाह—तिङन्तस्येति । भावा-दिति । आद्योच्चारणविषयत्वाभावादित्यर्थ । नात्वेति । धातुत्वेपीत्यादिः । तथा चाफलत्वात्तदापादनं व्यर्थमित्यस्याप्रत्युदाहरणत्वापत्तिः । उक्तरीत्या योजने तु न कोऽपि दोष इति भावस्तदाह—आहुरिति । भूवादिसूत्रस्थवार्त्तिककारादय इत्यर्थः । आहुरित्यनेन वार्त्तिकमतेऽरुचि. सूचितेति । तदभिमानिमूलकृ-दुक्तमयुक्तमिति ध्वनयितु सिद्धान्तभाष्यरीत्या शङ्कते—नन्विति । षष्ठे–तदध्याये । तत्र–सूत्रे इति । "ष्यङः सम्प्रसारणम्"इत्यादावसम्बन्धेन विच्छिन्नत्त्याऽत्रापि सम्बन्धो नेत्याशयेनाह–अथापि निवृत्तमेवमपि न दोषः । उपदेशे इत्युच्यते "उद्देशश्च प्रातिपदिकाना नोपदेश"इति । आत्वविधौ तदेव धातुग्रहणम् । तिष्ठतु तावत्सांन्यासिकमिति लिटिधातोरित्यत्र च भाष्ये तदसम्बन्ध उक्त इत्यर्थः । असम्भावः, उपदेशे इति षष्ठ्य-र्थे सप्तमी, कर्मव्युत्पन्नोपदेशपदेनाद्योच्चारणविषय उच्यते, तस्यैच इति विशेषणम् , तेनैजन्तस्योपदिश्यमा-नस्येत्यर्थः । एवञ्च 'गोभ्याम्' इत्यादौ 'गो' इति समूहस्यैजन्तोपदिश्यमानत्वाभाव. स्पष्ट एव, उक्तयु-क्तः । सङ्कीर्णव्यवहारेऽपि अनिर्ज्ञातस्वरूपस्य कार्योद्देश्यकस्वरूपज्ञापनायापूर्वोच्चारणरूपोपदेशत्वस्य तत्र ग्रहणेनतस्य तत्राभावात् । उणादीनामव्युत्पन्नत्वादेव गो इत्यादीना तत्त्वमित्यपि न शङ्क्यम् । एव 'ढौक-ते' इत्यादौ समूहस्योपदिश्यमानत्वेनावयवस्य तदुपदेशेऽतात्पर्यात्तेषा नान्तरीयकतयोच्चारणात् । एवं चैत-द्व्यावृत्त्यर्थमुपदेशग्रहणमिह कार्यम् , उद्देशश्चेत्यादिभाष्येण तदर्थतायास्तस्य बोधितत्वात्, ज्ञापकाश्रयणे गौरवाच्च । एतेन धातुपदानुवृत्तिपक्षे उपदेशपदाभावेन शिश्ये इति तिङन्तोपादक मूलं सम्यगेव, चेतेत्या-दावात्वाभावस्तु मीनाति दैयमृणे इत्यादिज्ञापकादिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तसिद्धान्तभाष्यविरोधात् ॥ 'तन्न करिष्यत' इति भाष्य त्वेकदेश्युक्तिः । किञ्च धातोरित्यनुवृत्तौ "उदीचा माङ" इत्यादावात्वाना-पत्तिः । अनुबन्धलोपोत्तर तद्रहितस्यैव धातुताया "नधातुलोप" इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेन ङविशिष्टे त-त्वाभावात् । अयमेवाथापि निवृत्तमिति भाष्याशयः । एवञ्च तस्य लक्षणप्रतिपदोक्तन्यायानित्यत्वज्ञाप-

शब्दरत्नम् ।

न तद् धातुत्वनिमित्तकम्, किं चाशितीति प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि शित्परत्वयोग्यस्यैवात्वविधानान्नात्रात्वप्रसक्तिः । अपि च वासादृश्यमन्यानभिहितक्रियावाचकत्वेनेति न दोषोऽत आह—चेति । सूत्रशेषभाष्योक्तेष्वाणवयति, वट्टयतीत्यादिषु च धातुत्वे शास्त्रविषयतया साधुत्वापत्तिरिति तद्व्यावृत्तये तदिति भावः । उदित्करणेनेति ।

भैरवी ।

प्रसज्यप्रतिषेधे इति । पर्युदासे तु प्रत्यये शिद्भिन्ने एवात्वं स्यात्तथा चाकारान्ताद्विधीयमानप्रत्यय एजन्तान्न स्यादत आह—प्रसज्यप्रतिषेधेऽपीति । शित्परत्वयोग्यस्यात्वमिति स्वीकारान्नात्रात्वप्रसक्तिरिति यदि स्वीक्रियते, तदा तिङन्तघटकतिङ्मात्रस्यापि न प्रसक्तिरित्याह—किञ्चेति । उक्तार्थे प्रमाणन्तु विप्रयोगस्यापि संयोगवत्तादृशार्थोपस्थितिजनकत्वमेव । उक्तार्थानङ्गीकारेऽप्याह—अपि चेति । यद्वा प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे योग्यता यदि निमित्तं तदाऽवसाने जायमानविसर्गादेर्द्वित्वन्न स्यादतस्तथा स्वीकारो न युक्त इति यदि स्वीक्रियते, तदाप्याह-अपि चेति । वासदृश्यमिति । भ्वादाविति शेषः । वाचकत्वेनेति । स्वीक्रियत इति शेषः । आणवयतीति। आज्ञापयतीत्यर्थः । वट्टयति–वर्तयतीत्यर्थः । आदिपदेन वड्ढयती[illegible]स्याथ प्रयुज्यमानस्य वड्ढयतीत्यस्य समुच्चयः। अपभ्रंशानामर्थबोधकता सुप्रसिद्धैव। साधुत्वापत्तिरिति । तथा च यागादिष्वपि तादृशप्रयोगापत्तिरिति शेषः । नच साधुत्वनिश्चयस्य तादृशकर्मणि तत्तच्छब्दप्रयोगे कारणताऽस्ति, स च निश्चय एतादृशशब्दविशेष्यकासाधुत्वनिश्चयेन प्रतिबध्यत इति नायं दोष इति वाच्यम्, साधुत्वस्य व्याकरणव्यङ्ग्यजातिविशेषरूपतया यद्येतेषु शास्त्रप्रवृत्तिः स्यात्तदाऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितासाधुत्वज्ञानन्न स्यात् । तथा च प्रतिबन्धकाभावात्तेषु एतेषाम्प्रयोगः स्यादेवेत्याशयात् ।

ननु स्तम्भ्वादीनामुदित्करणं धातुत्वानुमापकमित्यसङ्गतम्, तेषां धातुत्वाभावे प्रातिप-

भावप्रकाशः ।

कता मूलोक्ता चिन्त्येति । तदाह—न तदिति । एवञ्च 'शिश्ये' इत्यादौ तत्त्वस्य समुदायेऽभावादेकारस्य ससहायत्वेनातिदेशाप्रवृत्त्या तत्त्वस्य दौर्लभ्यान्न दोष इति मूलमयुक्तमिति भावः । नन्वेवमपि रैप्रभृतीनां तत्त्वादात्वाभावाय धातोरित्यावश्यकमिति वार्त्तिकमतप्रवेशेनोक्तरीत्या मूलं युक्तमेवात आह—किंचेति । अपिना पर्युदासे शाब्दमेव तथाभानमिति सूचितम्, परन्तु न सोऽत्र युक्तः, बहुप्रतिविधेयत्वापत्तेः । अत एव गुरुतरस्यापि तस्यवोपादानमितिभावः । शित्प्रत्ययपरत्वयोग्यस्यैवेति । एजन्तस्योपदिश्यमानस्येत्यर्थः । क्वचित्तु शित्परत्वयोग्येति पाठः। नात्र शिश्ये इत्यत्र । एवञ्च रैप्रभृतीनामपि तत एव वारणेन न तन्मतप्रवेश इति मूलमयुक्तमेवेति भावः । प्रसक्तिरिति । एवञ्चाफलत्वान्न धातुत्वमेकारस्येति भावः। इद चैतत्प्राप्तिमूरीकृत्य । वस्तुतो धातुत्वमेव नेत्याह–अपिचेति । वासादृश्यमिति । भ्वादीनामितिशेषः । न दोषइति । 'शिश्ये' इत्यादौ धातुत्वापत्तिरूपदोषो नेत्यर्थः । चसङ्ग्राह्यमाह–सूत्रेति । भूवादिसूत्रेत्यर्थः । एतेनाप्रामाण्यशङ्का निरस्ता । 'आणवयति' 'वट्टयति' इत्यनयोराज्ञापयति वर्त्तयतीत्यर्थः । आदिना "वर्धयति' इत्याद्यर्थकवड्ढयतीत्यादिपरिग्रहः। अपभ्रंशानामपि स्वातन्त्र्येणैव बोधकत्वाङ्गीकारात् क्रियावाचित्वम् । न हि साधुत्वासाधुत्वे नियते किन्त्वन्यादृशे इति स्पष्टं मञ्जूषायाम् । एतेनासाधुत्वनि-

सरला ।

न तदिति । आत्वविधायके "आदेच उपदेशे" इति सूत्रे धातुपदानुवृत्तेरभावात् "ष्यङः सम्प्रसारणम्" इति सूत्रे तत्सम्बन्धाभावेन मध्ये विच्छेदात् । अत एव "उदीचां माङः" इति निर्देशः सङ्गच्छते । अन्यथा ङकारेत्संज्ञालोपाभ्यां प्राक् धातुत्वाभावेनात्वाप्रवृत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव । नचैवं गोभ्यां नौभ्याम् इत्यादावेजन्तस्यात्वापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र उपदेशग्रहणसत्त्वेन प्रातिपदिकस्य उद्देशश्च प्रातिपदिकाना नोपदेशः" इति भाष्येणोपदेशाभावबोधनेन तदप्रसक्तेरिति । साधुत्वापत्तिरिति । भू एधादीनां साधुत्वविधा-

दित्करणेन सौत्राणां धातुत्वं ज्ञाप्यते। चुलुम्पादीनां तु "बहुलमेतन्निदर्शनम्" इति गणसूत्रेण सग्रहः ॥

शब्दरत्नम्।

इदमुपलक्षणम्। तत्प्रकृतिकच्ल्यनुवादेनाङ्विधानेन सार्वधातुके परे विकरणविधानेन च धातुत्वम्। "जुचङ्क्रम्य" (पा० सू० ३।२।१५०) इत्यत्र पठितजोः, "जपजभ" (पा० सू० ७।४।८६) इत्यत्र पठितपसः, ऋतिप्रभृतीनां च केषाञ्चिद्धात्वधिकारविहितकार्योद्देश्यत्वाद् बोध्यम्। एतैश्च स्थितस्य तेषां पाठस्य अंशोऽनुमीयते इति भाव.। मैत्रेयाद्यन्यसम्मतं समाधिमाह—बहुलमिति।

भैरवी।

दिकसंज्ञायां ततः सर्वनामस्थाने उगिदचामित्यनेन नुम्सम्पादकत्वेनोदित्करणस्य चारितार्थ्याद्त आह—इदमिति। तत्प्रकृतिकेति। स्तम्भ्वादिप्रकृतिकेत्यर्थः। ननु च्ल्यनुवादेनाङ्विधानात्स्तम्भेर्धातुत्वं भवतु स्तुन्भुप्रभृतिषु कथं तदनुमानमत आह—सार्वधातुक इति। स्तुन्भुस्कुन्भुप्रभृतिधातुभ्य. कर्त्रर्थकसार्वधातुके परे श्नाप्रत्ययस्य श्नुप्रत्ययस्य च विधानं तादृशधातुत्वानुमापकं भविष्यतीत्यर्थः। धातुत्वमिति। बोध्यमित्यस्यापकर्ष·। ननु जुप्रभृतीनामुक्तरीत्या धातुसंज्ञानुमानन्न सम्भवतीत्यत आह—जुचङ्क्रम्यइत्यादिना। ऋतिप्रभृतिग्रहणं कास्यनेकाच्ग्रहणञ्चुलुम्पाद्यर्थमिति वार्तिकपठितानां कण्ड्वादिपठितानाञ्च संग्रहाय। स्तम्भुप्रभृतीनां मूलोक्तप्रकारेण धातुत्वानुमानकरणे गौरवमनेकानुमानकल्पनाप्रयुक्तं स्यादतो लाघवायाह—एतैश्चेति। ननु बहुलमेतन्निदर्शनमित्यप्रामाणिकमत एव "पाठेन धातुसंज्ञा क्रियते, सा न प्राप्नोति" इति भाष्यकारोक्तिः सङ्गच्छते। व्याख्या च तस्य भाष्यस्य 'स पाठो नोपलक्षणार्थोऽपि तु इयत्ताप्रतिपादनार्थं' इति कैयटेन कृतेत्याशयेनाह—मैत्रेयाद्यन्येति। एतेन तदुक्तेः स्वीयभाष्यासम्मतत्वं ध्वनितम्।

भावप्रकाशः।

श्चयात्संज्ञाशास्त्रप्रवृत्तिहेतुकसाधुत्वापादानमनुचितमिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः भूश्नीत्यादितुल्यत्वाच्चेति दिक्। नन्वधातुत्वेन प्रातिपदिकत्वात्सुपि उगित्करणं नुमाद्यर्थमित्यज्ञापकमत आह–इदमुपेति। तत्प्रकृतिकेति। स्तम्भुप्रकृतिकेत्यर्थः। नन्वेव स्तम्भेरेव तत्त्वं स्यान्न स्तम्भ्वादीनामत आह–सार्वधातुके इति। "स्तम्भुस्तुम्भु' इति सूत्रेणेति भाव·। धातुत्वमिति। स्तम्भ्वादीनामिति भावः। बोध्यमित्यस्यात्रापकर्षः। अस्य च तत्रानुषङ्गः। नन्वेवमपि ज्वादीना तत्त्व न स्यात्, मानाभावादत आह–ज्वित्यादि। ऋतिप्रभृतीनां तत्सदृशाना तत्त्व च क्रियावाचकत्वे सति धातुपाठापठितत्वेनेति भावः। अत एवाह—केषाञ्चिदिति। तत्रापठितानां तादृशानां सूत्रवार्त्तिकगणपठितानामित्यर्थः। तत्र सौत्रा उक्ता एव। अनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमिति चुलुम्पो वार्त्तिकस्थः, आदिशब्दात्तु गणस्था·, कण्ड्वादयोऽपि गणस्था इति बोध्यम्। कार्येति। प्रत्ययरूपेत्यर्थ.। ननु तत्तज्ज्ञापकेन तत्तद्वचनकल्पने गौरवमिति पाठ एव अपूव स्तेषामुचितोऽत आह—एतैरिति। ज्ञापकैरित्यर्थ। च एवार्थे अंशपदोत्तर योज्यः। अंश इति साम्प्रदायिकपठनपाठनाभावात् स्मृतिमूलभूतकल्प्यमानश्रुतिवाक्यवदिति भावः। नन्वेव चुलुम्पादीनामित्यग्रिममूलासङ्गतिः। किञ्च 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इत्यनार्षमप्रामाणिकम्। अत एव पाठेन धातुसज्ञा इत्येतदुपपन्न भवतीति भाष्यम्, तत्रैव स पाठो नोपलक्षणार्थोऽपित्वियत्ताप्रतिपादनार्थ इति कैयटश्च सङ्गच्छते। अत एव स्वादिसमाप्तौ वृत्करणमिति चेन्न तदेव ध्वनयन्नाह—मैत्रेयेति। तथा च न भाष्यादिसिद्धान्तः स इति भावः।

सरला।

यत्नत्वस्यानेकगणसूत्राणां कल्पनापेक्षया लाघवादस्यैवावृत्त्या संज्ञाविधायकत्वमपरस्य साधुत्वविधायकत्वकमिति तदापत्तिरिति यज्ञादौ तेषां प्रयोगापत्तिरित्यर्थः। इति संज्ञाप्रकरणम्।

चादयः (पा० सू० १।४।५७)॥ अद्रव्यार्थाः किम् ? पशुः । लिङ्गसंख्यान्वितं द्रव्यम्। इह तु स्यादेव—लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः । पशु इति सम्यगर्थे ।

उपसर्गाः (पा० सू० १।४।५९) ॥ निस् दुस् इति सान्तौ, "निसस्तपतौ" (पा०सू० ८।३।१०२) इति निर्देशात् अयोगवाहानामविशेषेणेति प्रकरणे निष्कृतं दुष्कृतमित्युदाहृत्य "इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीयः" इति भाष्यकारोक्तेश्च । "उपसर्गस्यायतौ" (पा० सू० ८।२।१९) इति सूत्रे वामनोऽप्येवम् । "निरः कुषः" (पा० सू० ७।२।४६) "सुदु रोरधिकरणे" इति निर्देशाद्रेफान्तावपीति तत्रैव सूत्रे हरदत्तः ॥

इति संज्ञाप्रकरणम् ।

शब्दरत्नम् ।

सम्यगर्थे इति । न च "लुब्धमृषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः" इति निरुक्ते पशुमिति सानुस्वारपाठात् तत्र पश्विति लुप्तविभक्तिकं सत्ववाचीति वाच्यम् , लोधमित्यनवगतमिति तद्भाष्योक्त्या तन्मात्रनिर्णायके निरुक्ते पशुशब्दांशेऽन्यथापाठे मानाभावात् । स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे हरदत्तग्रन्थे दृशधातौ माधवग्रन्थे चेति दिक् ।

वामनोऽप्येवमिति । तत्र हि दुस् सान्त इति तेनोक्तम् ॥

इति संज्ञाप्रकरणं समाप्तम् ।

भैरवी ।

सानुस्वारपाठादिति । केषुचित्पुस्तकेष्वित्यादिः । तद्भाष्योक्त्येति । वेदभाष्योक्त्येत्यर्थः । तन्मात्रनिर्णायके—लोधशब्दार्थमात्रनिर्णायके । यदि तस्य भाष्यस्य पशुशब्दार्थनिर्णायकताऽपि स्यात्तदा तथा भाष्यकृतोक्तं स्यादिति भावः । अन्यथा पाठे निरनुस्वारपाठभिन्ने सानुस्वारपाठे । यथा लुब्धमिति विशेषणबोधकमृषिमिति विशेष्यसन्निधाने पठितं तथा तत्सन्निधान एव पशुमित्यस्यापि पाठे कर्तव्ये क्रियावाचकपदसमभिव्याहारेण पाठस्य स्वारस्यानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यम् । किञ्चाद्युदात्तत्वदर्शनमप्यस्य निपातत्वनिर्णायकम् । लोमवल्लाङ्गूलवचनस्य तु "पशूंस्तांश्चक्रे वायव्यान्" इत्यत्रान्तोदात्तत्वमेव दृश्यते । तदेतद्दर्शयितुमाह—दिगिति ॥

"उपसर्गस्यायतौ" इति सूत्रे वामनेन निसः सान्तत्वमनुक्तमित्येवमिति कथमत आह—तत्र हीति । उपसर्गेति सूत्रे हीत्यर्थः । इति सञ्ज्ञेति । अष्टाध्यायीस्थसूत्रविहितानां सन्धिकार्योपयोगिनीनां संज्ञानां प्रकरणं समाप्तमित्यर्थः । तेनाङ्गप्रगृह्यलोपाभ्रेडितभलोपादिसंज्ञानामस्मिन्प्रकरणे पाठाभावेऽपि न न्यूनतापत्तिः । एतेन संज्ञानामेवेदं प्रकरणं नतु संज्ञानामिदमेवेत्यत्र तात्पर्य, पूर्वत्रासिद्धमित्यादिसूत्रार्थकथनं तु प्रसङ्गादिति बोध्यम् ॥

इति संज्ञाप्रकरणविवरणम् ।

भावप्रकाशः ।

पाठादिति । क्वचित्पुस्तके तथा दृश्यमानादित्यर्थः । तत्र वेदे तदर्थनिर्णयायास्य प्रवृत्तेः । तद्भाष्योक्त्येति । वेदभाष्योक्त्येत्यर्थः । तन्मात्रेति । लोधशब्दार्थमात्रेत्यर्थः । उपक्रमादिना तथैव निर्णयादिति भावः । अन्यथा पाठे निरनुस्वारवेदपाठादन्यथा सानुस्वारपाठे । मानाभावादिति । अन्यथा तदपि तद्भाष्योक्तं स्यादिति भावः । किञ्च द्वितीयान्तसन्निधौ पशुशब्दे पठनीये क्रियासन्निधौ पाठस्यादृष्टापत्तेः । अपि च 'लोधं नयन्ति'इत्यत्र निर्विभक्त्याद्युदात्तपाठेन निपातत्वनिर्णयात् 'निपाता आद्युदात्ताः' इति फिट्सूत्रादव्ययाद्विभक्त्लुकः सत्वात् । चतुष्पाज्जातिविशेषवाची पशुशब्दस्त्वन्तोदात्तः पुल्लिङ्गश्च, पशूंस्तानित्यादौ तथापाठात् । तदेतद्ध्वनयन्नाह—दिगिति । वामनेन तत्र निसोऽनुक्त्या एवमित्यस्यानुपपत्तेराह—तत्रहीति । तत्सूत्रे हीत्यर्थः । एवञ्चाव्यवहितेन दुष्कृतमित्यंशेन साम्यबोधक एवंशब्द इति भावः । उभयोरावश्यकत्वमन्यतोऽवगन्तव्यम् । इतिसंज्ञेति । प्रथमाध्यायस्थसन्धिकार्योपयोगिसंज्ञानां प्रकरणमिति

अथ परिभाषाप्रकरणम् ।

"इको गुणवृद्धी" (पा० सू० १।१।३) ॥ गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति । एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते । तेनेह न—"दिव औत्" (पा० सू० ७।१।८४) द्यौः, "त्यदादीनामः"

शब्दरत्नम् ।

योजनयेति । (१)यद्यपि तदनुवृत्त्यैव सिद्धे सामर्थ्याच्छब्दव्यापाराश्रयणेन लभ्यते

भैरवी ।

इको गुणवृद्धी । नेदमधिकारसूत्रम् 'न धातुलोप' इति सूत्रस्थनकारस्य पृथक् पाठात् । अन्यथाऽधिकारत्वाविशेषान्नञा संयुज्यैव पठेत् । संज्ञासूत्रमपि न, विरुद्धविभक्तिनिर्देशात् । विधिसूत्रमपि न, तत्तद्विधायकसूत्रसामर्थ्यादतः परिभाषासूत्रमेवेत्याशयेन प्रकरणान्तरेऽस्य पाठः। अत्र 'पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य योजनयोक्तार्थलाभः' इति मूलीयव्याख्यानङ्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिति भाष्याक्षरविरुद्धमित्याशयेनाह—यद्यपीत्यादि । तदनुवृत्त्यैव—गुणवृद्धिपदानुवृत्त्यैव । न च तयोः सूत्रयोर्गुणवृद्धिपदे स्वरूपपरे इह तु तयोः संज्ञिपरत्वं कथमिति वाच्यम्, 'ष्णान्ताषट्' इति संख्यापदवच्छब्दाधिकारेण संज्ञिपरत्वसम्भवात् । सामर्थ्यात् । पुनरस्मिन्सूत्रे तयोः पाठसामर्थ्यात् । लभ्यत इति । लक्षणयेति शेषः । सा च गुणवृ-

भावप्रकाशः ।

समाप्तमित्यर्थः । तेनाम्रेडितप्रगृह्यभलोपसंज्ञाद्यनुक्तावपि न क्षतिः । तथा च संज्ञानामेवेदं प्रकरणं न तु तासामिदमेवेति बोध्यम् । 'अ अ' इत्याद्युपन्यासस्तु प्रासङ्गिकः । एतेन "अइउण्" इत्याद्युपन्यासो न युक्तः, तेषां क्रमबाधकत्वात् । तत्फलं तु यमां यमीत्यादौ यथासङ्ख्यधीरित्यपास्तम्, उक्तयुक्तेः । "आदिरन्त्येन" इत्येकवाक्यतया तेषां संज्ञासूत्रत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

परममूले इकोगुणवृद्धी इति । परिभाषेयं व्याख्यानादिति भावः । गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिति भाष्याक्षरानुगुण्यमत्र पक्षे भवतीत्याशयेनाशङ्कते—यद्यपि तदेति । गुणवृद्धिपदानुवृत्त्यैव सूत्रबोध्यार्थलाभे इत्यर्थः । एवेन सौत्रतत्पदव्यवच्छेदः । संज्ञाकरणेनान्यत्र संज्ञिपरत्वेन "नधातु" इत्यादिसाहचर्येण च तयोरर्थपरत्वादिति भावः । सामर्थ्यात्—पुनरत्र सूत्रे तद्ग्रहणसामर्थ्यात् । शब्दव्यापारेति । इदन्त्य

सरला ।

योजनयेतीति । अनुवृत्तगुणपदस्य वृद्धिपदस्य च तृतीयया विपरिणामः, विधीयेते इत्यध्याहारः, अनुवृत्तसंज्ञापदाना स्वरूपपरकत्वमिति च नियम इति गुणपदेन वृद्धिपदेन च यत्रादेङ् आदैचो वा विधीयन्ते तत्रेकः पद षष्ठ्यन्तमुपतिष्ठते इत्यर्थः सिध्यति । न च "बहुगण" सूत्रादनुवर्तमानस्य सख्यापदस्य "डति च" सूत्रे संज्ञिपरकत्वदर्शनेन व्यभिचार उक्तनियमस्येति वाच्यम्, संज्ञाशास्त्रातिरिक्तशास्त्रेऽनुवृत्तसंज्ञापदानां स्वरूपपरकत्वमिति नियमाश्रयणेन "डति च" सूत्रस्य संज्ञाशास्त्रत्वेन दोषाभावात् । न चैवं स्वादिष्विति संज्ञाशास्त्रे "सुप्तिङन्तं पदम्" सूत्रादनुवर्तमानपदपदस्य स्वरूपपरकत्वानापत्तिरिति वाच्यम् । यस्मात्तदनुवर्तते तदीयविधेयतावच्छेदकधर्मेतरधर्मावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकेति संज्ञाशास्त्रस्य विशेषणेन उभयोरपि "सुप्तिङन्तं" "स्वादिषु" सूत्रयोरेकसंज्ञाविधायकत्वेनादोषात् । "डति च" इत्यस्य तु भिन्नसंज्ञाविधायकत्वेन तादृशसंज्ञाशास्त्रत्वमस्त्येवेति न तत्र संख्यासंज्ञापदस्यानुवृत्तस्य स्वरूपपरत्वमिति।

नवीनास्तु गुणवृद्धिपदानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्येन शब्दव्यापारमाश्रित्य गुणवृद्धिपदयोरदेङ्निष्ठविधेयताप्रयोजकगुणपदे आदैज्निष्ठविधेयताप्रयोजकवृद्धिपदे च लक्षणाम्, अनुवर्तमानमपि संज्ञापदं संज्ञाशास्त्रीयविधेयतावच्छेदकधर्मेतरधर्मावच्छिन्नविधेयताप्रयोजके संज्ञाशास्त्रे तदन्यत्र वा सर्वत्र संज्ञिपरमेवेति च नियममङ्गीकुर्वन्ति । तदाह—यद्यपीति ।

(पा० सू० ७।२।१०२) सः, इमम् । षष्ठ्यन्तमिति । सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यानुकरणा-

शब्दरत्नम् ।

मूलोक्तार्थस्तथाऽपि मन्दबुद्धिसाधारण्येन स्फुटत्वायैवमेवोक्तम् । स इति ।

भैरवी ।

द्धिशब्दकरणकविधानाधिकरणे कार्या । मन्दबुद्धीति । किञ्च यदीहोक्तार्थे गुणवृद्धिपदयोरननुवर्तमानयोर्लक्षणाऽऽश्रीयते तदा 'नधातु' इत्युत्तरसूत्रयोः पुनरर्थान्तरेऽकारादिमात्रे लक्षणाऽऽश्रयणीयेति गौरवं स्यादतो लाघवायास्मिन्सूत्रे तयोरनुवृत्त्या योजनाकल्पनमेव युक्तमिति बोध्यम् । शब्दव्यापारपरतया व्याख्यानस्य फलं द्यौरित्यादावतिव्याप्तिवारणरूपं दर्शितं यथा,

भावप्रकाशः ।

गुणवृद्धिग्रहण शब्दविहितगुणवृद्धिलाक्षणिकम् । एवञ्चानुवृत्तिर्नेतितद्भाष्यतात्पर्यमिति भावः । एवमेवेति । योजनया लभ्यते इत्याद्येवेत्यर्थः । इत्येवमित्यध्याहृत्यात्रत्ययोर्र्धपरत्वेनानुवृत्तयोरर्थाधिकारात् स्वादिष्वित्यादावनुवृत्तपदशब्दस्य सञ्ज्ञापरत्वस्यैव दृष्टत्वाददेङ्गुणोवृद्धिरश्चेत्यदेङां वृद्धिसञ्ज्ञा प्राप्नोनीतिभाष्याच्च शब्दपरत्वेन च योजनालाभ इति भावः । अत एव सम्बन्धानुवृत्तिप्रदर्शकैतत्सूत्रभाष्ये "इकोगुणवृद्धोत्युच्चार्य गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तते" इत्युक्तम्, नत्विक इत्येतावन्मात्रमुच्चार्य । एवञ्चानुवृत्त्या योजनेत्येतद्भाष्यतात्पर्यम् । परन्त्वस्य भाष्यस्य यथान्यासाभिप्रायकतया सुयोजत्वात्तन्मतमेव भाष्याभिमतम् । अत एव कैयटोऽप्युत्तरपक्षत्वेन तन्मतमभिहितवान् । किञ्चानुवृत्तयोस्तयोरसमस्तयोरेकवचनान्तयोर्द्विवचनान्तसमस्तैकदेशभूतगुणवृद्धिविशेषणत्वासम्भवेन तत्पक्षासम्भवः । नहि भवति चैत्रमैत्रौ दण्डी स्रग्वीति । अत एव मन्दबुद्धीति फलमुक्तम् । अत एव न शब्देन्दुशेखरविरोध इति बोध्यम् । एतेन सम्बन्धानुवृत्तौ मण्डूकप्लुतौ वात्र तयोर्ग्रहणे च गौरवमिति सम्पूर्णसूत्रद्वयानुवृत्त्या तयोस्त्याग एवोचित इति कौस्तुभरत्नाकरमन्दाद्युक्तमपास्तम्, तथानुवृत्तिप्रदर्शकभाष्यविरोधापत्तेः । त्वन्मतेऽपि चतुर्षु परेषु स्वरितत्वप्रतिज्ञायास्तथा योजनायाश्चावश्यकतया गौरवस्य स्पष्टत्वाच्च, गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिति भाष्यविरोधापत्तेश्चेति दिक् ।

नन्वेव व्याख्यानस्य "दिव औत्" इत्यादिष्वपि अव्याप्त्यतिव्याप्त्युभयजनकातिव्याप्तेर्निरासस्य फलस्य मूलोक्तत्वेऽपि तल्लक्ष्येषु स इत्यनुचितम्, तत्रैकोऽभावादत आह—अत्रेति। तथा चान्यत्र तथासत्त्वेऽपि "त्यदादीनाम." इत्यत्र व्याप्तेस्तदुभयस्य च जनकातिव्याप्तेर्निरास एव फलमिति भावः । "अचश्च" इत्यत्र ह्रस्वादिपदानुवृत्तिफलन्तु "दिव उत्" इत्यादि । गणनिर्देशस्तु सञ्ज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थ उत्तरार्थश्चेति बोध्यम् । यद्यपि "दिव(?)तस्ये"त्यर्थेन 'द्यौः' इत्यस्य सिद्धिः, "लोपो व्योः" इति वलोप, "दिव उत्" इति तु न अभिव्यक्तेति न्यायात्, अनन्त्यग्रहणप्रत्याख्यानात् "नयासयो." इत्यादिज्ञापकाच्च सः, 'हेस' 'सा' इत्यादिसिद्धिः । एवम् "इदमो मः" "इदोऽय्पुंसि" इत्यादिज्ञापकात् 'इमम्' इत्यादिसिद्धिः । एव 'पन्था.' इत्यस्य मूलकृदादिमते "इतोऽत्" इत्यत्रेद्ग्रहणाज्ज्ञापकात्सिद्धिरिति नोक्तार्थाङ्गीकारफल, तथापि ज्ञापकानादरेण तदुक्तिः । किञ्चोक्तज्ञापकैरानुमानिकवचनाना कल्पनापेक्षया शब्दव्यापाराश्रयणमेव लाघवादुचितमिति तदुक्तिः । वस्तुतो "लोपो व्योः" इत्यत्र वस्य भगवता प्रत्याख्यानात्सौत्रत्वकल्पने गौरवाच्च 'द्यौः' शब्दसिद्ध्यर्थं तथा व्याख्यानावश्यकतया 'पन्थाः' इत्यादीनामपि तत एव सिद्ध्या ज्ञापकाश्रयणे फलाभावो विपरीतगौरवञ्च । अत एव 'द्यौः' इत्यस्य मूले प्रागुक्तिः, एवञ्च मुख्य तल्लक्ष्यम् । न च पूर्वोपमर्दनोत्तरोत्तरोक्तेस्सर्वत्र प्रसिद्धत्वेऽपि वैपरीत्य न क्वचिद् दृष्टमिति वाच्यम्, श्रुतिलिङ्गादौ तस्य पूर्वमीमांसायां स्पष्टत्वात् । तस्मादस्तु मध्यमः पक्ष इतीदूत्सूत्रभाष्योक्त्या तथा नियमाभावाच्च । भाष्यकृतोऽपीदमेवाकूतम् । एतेन 'इतः' इति सामान्यापेक्षज्ञापकेन स्वरूपविधावस्यानुपस्थित्या 'द्यौः' इत्यादेरपि सिद्धिः, तथा च गुणवृद्धिपदमात्रानुवृत्त्येहत्यतत्पदत्याग एवोचित इतिरत्नाकराद्युक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तः ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वे मानाभावाद् गौरवाच्च । किञ्च 'ऋभुक्षिन्' शब्दे ऋकारोकारयोरनतिप्रसङ्गाय तस्य चारितार्थ्यात् । नच 'इकः' इत्यस्य सर्वनामस्थानविशेष्यत्वात् "येन नाव्यवधानम्" इतिन्यायेन नातिप्रसङ्ग इति ।

च्छब्दस्वरूपपरतया नपुंसकात्सोर्लुगिति भावः। पदमिति। तच्च सम्भवति सामा-

शब्दरत्नम्।

अत्र नैव स्यादिति भावः। इममिति। अत्रेकारस्यैव स्यान्न त्वन्त्यस्येति भावः। सोर्लुगिति। अत एव दीर्घो नेति भावः। तच्चेति। इक इति पदं चेत्यर्थ.। अनेनात्र सूत्रे पदोपस्थितिपक्ष इति सूचयति "अचो ञ्णिति" (पा०सू०७।२।११५) "ओर्गुणः" (पा०

भैरवी।

तथा स इत्यत्र न सम्भवतीति तदुपादानन्निष्फलमित्याशङ्कानिरासायाह—अत्र नैवेति। तथा चातिव्याप्तिवदव्याप्तिनिरासोऽप्येवं व्याख्यानस्य तस्य फलमिति ध्वनितम्। नन्विममित्यत्र पुनरतिव्याप्तिप्रदर्शनं सन्दर्भविरुद्धम्। 'द्यौः' इत्यस्यातिव्याप्त्यधिकरणस्याग्रे एतदुपन्न्यासस्योचितत्वात्, अतो भावमाह—अत्रेकारेति। तथाचान्त्यादेशस्य विषये दोषमुद्भाव्यानन्त्यादेशप्रसक्त्यातिव्याप्तिप्रदर्शनाय पुनरेवं लेख। अत एव। लुक् प्रवृत्तेरेव। दीर्घ इति। "अत्वसन्तस्य" इति सूत्रविहित इत्यादिः। ननु तच्चेत्यनेन सम्पूर्णसूत्रपरामर्शेऽर्थासङ्गतिरत आह—इक इति पदञ्चेति। अनेन—पदपदोपादानेन। ननु विधेयसमर्पकगुणवृद्धिपदोपादानं यत्र तत्रास्योपस्थानञ्चेत् "अचो ञ्णिति" इति सूत्रे "ओर्गुणः" इत्यत्र च तथा सत्त्वादत्रापीक इत्यस्योपस्थानं स्यात्, तथाच सूत्रोपात्तयोर्वैयर्थ्यमत आह—अच इति। न च निर्दिष्टस्थानिकत्वमिक इत्यस्यानुपस्थाने नियामकम्भविष्यतीति वाच्यम्, अच इत्यस्य स्थानिबो-

भावप्रकाशः।

वाच्यम्, अन्नाशे प्रत्ययस्योत्थिताकाङ्क्षत्वेन तथाऽन्वयस्यैवाभावात्। एतेनाद्विधिसामर्थ्यात्तथेत्यपास्तम्। एवञ्च पन्थाः इत्यपि 'द्यो.' इतिवन्मुख्यमेवोदाहरणमिति तथा व्याख्यान तदुक्तिश्च युक्तैवेतिदिक्। यद्यपि "त्यदादीनामः" इत्यत्रेक्पदोपस्थितौ 'सम्भवति' इति न्यायेन सामानाधिकरण्येनान्वय उचितस्तथाऽपि विभिन्नवचनत्वादधिकलक्ष्यानुरोधाच्च वैयधिकरण्येनैवान्वयः। अत एव भाष्ये इममित्युक्तिसाफल्यम्। तदेतद् हृदि निधायाह—अ कारेति। एवव्यावर्त्यमाह—नत्विति। दीर्घ इति। "अत्वसन्तस्य" इत्यनेनेति भावः। ननु तच्चेत्यनेन सूत्रपरामर्शे तस्य विधिषु तथाऽनन्वयात्सम्भवतीत्याद्युत्तरग्रन्थासङ्गतिः। सूत्रानुपात्तत्वात् पदशब्दपरामर्शोऽपि न युक्त इत्यत आह—इक इति पदञ्चेति। एवञ्च 'इक.' इत्यस्यैव परममूले षष्ठ्यन्त पदमिति स्वरूपकथन, नत्वनुवृत्त्यादिलभ्यम्, अत एव मूले भेदविवक्षाङ्गीकारः। अन्यथा 'उपतिष्ठते' इत्यत्र तस्य कर्तृत्वेनान्वयो न स्यात्। अत एव पदशब्देन सामानाधिकरण्यमिति भावः। तत्फलितमाह—अनेनेति। इक इति षष्ठ्यन्तमित्यादिव्याख्यानेनेत्यर्थः। पक्ष इति। स एव युक्त इति स्फुटीभविष्यति। नन्वेवमपि 'ओर्गुणः, इत्यादावप्युपस्थितिः स्यात्, गुणादिपदश्रवणात्। न च निर्दिष्टस्थानिकत्वान्न तथा 'ओः' इत्यादेः स्थानित्वनिर्णयस्य वाक्यार्थबोधोत्तरकालिकतया पूर्वमभावादत आह—अच इति। आदिना 'अत उपधायाः' इत्यादिसङ्ग्रहः।

"इमामगृभ्णन्" इतिमन्त्रे रशनामात्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गसत्त्वेऽपि "इत्यश्वाभिधानीमादत्ते"

सरला।

दीर्घो नेतीति। षष्ठ्यन्तस्य "इको यणचि" इत्यादिसूत्रस्थस्यानुकरणतया तस्यानुकार्यार्थवाचकत्वेन शब्दस्वरूपार्थकत्वमाश्रित्य नपुंसकलिङ्गबोधकतया तत उत्पन्नाया विभक्तेः प्रथमैकवचनस्य लुकि असन्तत्वेऽपि "अत्वसन्तस्य चाधातोः" इत्यनेन न दीर्घः, सुपरकत्वाभावात्, "नलुमता" इति निषेधादिति भावः। अत्र नैव स्यादिति। इकोऽसत्त्वादित्यर्थः। पदोपस्थितिपक्ष इति। तच्छेष-तदपवाद-पदोपस्थितिपक्षाणां मध्ये इति शेषः।

शब्दरत्नम् ।

सू० ६।४।१४६) इत्यादौ तु नास्याः प्रवृत्तिः । लिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वेन प्रथमत. श्रौताच्पदार्थादिघटितवाक्यार्थबोधे वृत्ते निर्दिष्टस्थानिकत्वेनोपस्थितस्यापीक्पदस्य वाक्यार्थेऽनन्वयात् । "सार्वधातुक" (पा० सू० ७।३।८४) इत्यादौ तु तदुपस्थिर्ति

भैरवी ।

धकत्वनिर्णयस्य वाक्यार्थबोधोत्तरकालिकत्वात् । लिङ्गस्य—वृद्ध्यादिपदनिष्ठस्य लिङ्गस्य इक्पदोपस्थितिद्वारा तदर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपस्य । श्रुत्यपेक्षया—अच इत्यादिश्रुत्यपेक्षया । निरपेक्षो रवः श्रुतिः । दुर्बलत्वेनेति । "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" (जै० सू०) इति सूत्रे मीमांसायां हि तथोक्तम् । दुर्बलत्वमुपपादयति प्रथमत इति । श्रौत इति । श्रुतेरयं श्रौतः । श्रुतिश्चाच्पदादिरूपा, अत एवाह—अच्पदार्थादीति । आदिना वृद्ध्यादिपदार्थपरिग्रह. । वृत्ते—निष्पन्ने । वाक्यार्थबोधस्य या पदार्थोपस्थित्यादिसामग्री तस्या वृत्तत्वादिति शेषः । एतेन पदोपस्थितिप्रतिबन्धकसद्भावो ध्वनित. । उपस्थितस्यापीति । अपिना ऽनुपस्थितौ सम्यक्त्वं सूचितम् । लिङ्गस्य तु पदोपस्थापकत्वं, ततस्तस्य पदस्य शक्तिस्मरणं, ततस्तदर्थोपस्थितिस्ततस्तस्यार्थस्य वाक्यार्थघटकत्वसम्भावनेति विलम्बः स्पष्ट इति भाव· । यथा "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य" इति मन्त्रे रशनामात्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गसत्त्वेन गर्दभरशनाग्रहणेऽपि प्रसक्तस्य तस्य मन्त्रस्य तदीयब्राह्मणे "अश्वाभिधानीमादत्ते" इति विधिबोधकलेडन्तशब्दोच्चारणेनाश्वरशनाग्रहणे श्रुत्या तस्य मन्त्रस्य विनियोगो बोध्यते इति । निर्दिष्टस्थानिकत्वेनेति । अनेन स्थान्यन्तराकाङ्क्षाभाव उक्तः। अनन्वयेति । अर्थद्वारेति शेष. । जनितान्वयबोधादिति च भाव ॥

प्रकृतसूत्रोपयोगस्थलमाह—सार्वधातुक इत्यादिना । तदुपस्थितिम्—एतत्सूत्रस्थेक्पदोपस्थि-

भावप्रकाशः ।

इति तदीयब्राह्मणे "आदत्ते" इति लेट् विधायक, इतिर्मन्त्रस्य करणत्वबोधकः, अश्वाभिधानीमिति द्वितीयाश्रुतिर्निरपेक्षरवाख्या साध्यत्वबोधिकेति तस्याः प्राबल्यादश्वरशनादाने तस्य विनियोगो नोक्तलिङ्गेन तन्मात्रादाने इति पूर्वमीमासायां श्रुतिलिङ्गेतिसूत्रे स्पष्टम् । तदभिप्रेत्याह—लिङ्गस्येति । इक्पदोपस्थितिद्वारा तदर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपगुणादिपदनिष्ठलिङ्गस्येत्यर्थ. । श्रुतीति । "अचः" इत्यादिश्रुतीत्यर्थः । वृत्ते निष्पन्ने उक्तकारणबाधकाभावयोः सत्त्वादिति भावः । निर्दिष्टेति । तथा च स्थान्याकाङ्क्षाऽनियमप्रसक्त्योरभाव इति भावः । उपस्थितस्येति । शङ्कोक्तरीत्येति भावः । वस्तुत उक्तरीत्या अनुपस्थितिरेव । तद् ध्वनयन्नाह-अपीति । काकूक्तिरियम् । अनेन कैमुतिकन्यायसूचनद्वाराऽनुपस्थितानन्वयसूचनद्वाराऽनुपस्थितिरेव युक्तति सूचितम् । अनन्वयेति । अर्थद्वारेतिशेष., जातेष्टान्वयबोधेन नैराकाङ्क्ष्यात् । तथाच फलाभावादपि न तथेति भावः । नन्वेव "सार्वधातुक" इत्यादावपि तदापत्तिः, उक्तरीत्या तत्रापि तत प्राक् बोधनिष्पत्तेः । तथा चास्य निर्विषयतापत्तिरत आह—सार्वधातुके इति । तदुपेति । अत्रत्य

सरला ।

दुर्बलत्वेनेति । यथा "ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इति श्रुत्या ऐन्द्रया ऋचः गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्ताया इन्द्रदेवतास्वरूपप्रकाशकत्वेऽपि लिङ्गान्नेन्द्रोपस्थाने विनियोग. श्रुत्यपेक्षया लिङ्गस्य श्रुतिमनुमाय विनियोजकतया विलम्बोपस्थापकत्वेन दुर्बलत्वात् । लिङ्गं हि श्रुतिमनुमाय यावदिन्द्रोपस्थाने ऐन्द्रीमृचं विनियोजयति, तावत्प्रत्यक्षश्रुतिः गार्हपत्योपस्थाने लिङ्गाच्छ्रुत्यनुमानकाल एव विनियोजयतीति । तदुक्तं जैमिनिना—"श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" इति । एव प्रकृतेऽपि "अचो ञ्णिति" इति सूत्रस्य आदैज्विधायकानुवृत्तवृद्धिपदघटितत्वलिङ्गेन यावत् इकोगुणवृद्धीतिशास्त्रेण इक्पदोपस्थानं तावदेव श्रौताच्पदार्थेन स्थान्याकाङ्क्षाया निवृत्ततया उपस्थितस्यापीक्पदस्याकाङ्क्षाया अभावाच्छाब्दबोधेऽनन्वय इति । सार्वधातुक इत्यत्र तु श्रौताङ्गपदार्थद्वारा अङ्गस्य गुणो भवतीति वाक्यार्थे वृत्तेऽपि स्थान्याकाङ्क्षाशान्त्यभावेन तत्रोक्तलिङ्गादुपस्थितस्येक्पदस्य शाब्दबोधेऽन्वय इति भावः ।

नाधिकरण्ये इगन्तस्याङ्गस्येत्यादिक्रमेण संबध्यते। "मिदेर्गुणः" (पा० सू०७।३।८२)

शब्दरत्नम्।

विना स्थान्याकाङ्क्षाशान्त्यभावेन बोध एव नेति विशेषः। एवं च पदश्रुतिनिमित्तैषा पदैकवाक्यतया ऽन्वयवत्यन्तरङ्गा। स्थानषष्ठीत्वनिर्णये उपस्थिताऽलोन्त्यपरिभाषाया अनन्त्यस्य गुणव्यावृत्तये वाक्यैकवाक्यतया ऽन्वय इति बहिरङ्गा सा,

भैरवी।

तिम्। शान्त्यभावेनेति। गुणादीनामनेकाल्त्वाभावेन "अनेकाल्शित्सर्वस्य" इत्यस्यानुपस्थितेरङ्गस्येति षष्ठ्या अर्थस्य समीपादिपदाध्याहारेण "अस्तेर्भूः" इत्यत्रेवानेकस्य सम्भवेन स्थानषष्ठीत्वनिर्णयाभावाद् "अलोऽन्त्यस्य" इत्यस्याऽप्यनुपस्थितिरन्यस्य तु निर्णायकस्य स्वरूपत एवाभावादिति। अङ्गसम्बन्धिगुण इत्यर्थबोधस्तु सामान्यतो जातोऽपि न लक्ष्यसंस्कारक इति भावः। बोध एव नेति। सम्बन्धविशेषविषयकः षष्ठीजन्यबोध एव नेत्यर्थः। न चैवमस्याः परिभाषाया अप्युपस्थितिर्न स्याद्विधेयसमर्पकत्वनिर्णयाभावेन लिङ्गानिश्चयादिति वाच्यम्, असति बाधके विधिवाक्यस्थप्रथमविधेयबोधकपदावयवेति सामान्यतः सिद्धवाक्यतो गुण इति पदस्य प्रथमान्तस्य लिङ्गत्वसम्भवात्। मौलन्तच्चेत्यादिग्रन्थमवतारयति—एवञ्चेत्यादिना। एवञ्च—सामान्यतो बोधे च। पदश्रुतिनिमित्ता—विधेयबोधकत्वज्ञानविषयगुणादिपदश्रवणनिमित्ता। एषा "इको गुण" इति परिभाषा। अन्तरङ्गत्वादस्याः प्रथमतः प्रवृत्तिमाह—पदैकेति। "अलोऽन्त्यस्य" "आदेः परस्य" "अनेकाल्" इत्यस्य च यथा ऽन्यत्र व्यवस्थापकत्वं, तदाह—स्थानषष्ठीत्वेति। "पादस्य लोपः" इत्यादौ यथा। प्रकृते सार्वधातुकेत्यादिसूत्रे स्थानषष्ठीत्वस्य "क्ङिति च" इत्यस्य निर्दिष्टपरिभाषोपस्थितावव्यवहितस्य गुणनिषेधकत्वेन तत्प्रतिबध्यसूत्रस्थपदघटितवाक्यघटकषष्ठ्या निर्णय इत्यर्थः। एवञ्चालोन्त्यस्येत्यस्य बहिरङ्गत्वं स्पष्टमेव। अनन्त्यस्येति। कृष्णतीत्यादावृकारादेरित्यर्थः। वाक्यैकवाक्यतेति। तस्याः परिभाषाया यत्र स्थानषष्ठी तत्रालोऽन्त्यस्येत्युपतिष्ठत इत्यर्थेन

भावप्रकाशः।

"इकः" इतिपदोपस्थितिमित्यर्थः। अभावेनेति। गुणादेर्नानेकाल्त्वेनासर्वादेशत्वात् स्थानषष्ठीत्वानिर्णये नानन्त्यादेशत्वाच्चेति भावः। बोध एव नेति। लक्ष्यसंस्कारको नेत्यर्थः। अङ्गसम्बन्धिगुणभवनमिति सामान्यधीस्त्वस्त्येव, हेतोः सत्त्वात्। अत एव विधेयसमर्पकत्वेन गृहीतगुणादिपदश्रुतिरिक्पदोपस्थितौ लिङ्गम्। तत्त्वेन ग्रहश्चासति बाधके विधिवाक्ये प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तदन्तत्वात्तयोस्तद्बोधो जात एव। अत एव गुणादिपदानामिक्पदोपस्थापनेन सफलानामपि वाक्यार्थान्वयिता, तदर्थस्य तदनन्वयित्वेऽविधेयत्वेनोपस्थापकत्वस्यैव भङ्गापत्तेः। असतीत्याद्युक्त्या "वृद्धिर्यस्य" इत्यादौ यच्छब्दादेस्तद्बाधकत्वेनातत्त्वाच्चेति भावः। तस्मिन्सामान्यबोधे लक्ष्यासंस्कारकत्वात्स्थानपदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धाभावेन सम्बन्धत्वेन भानात्तदनिर्णयात्स्थानषष्ठीरूपलिङ्गाभावात् "अलोन्त्यस्य" इत्यस्याप्रवृत्तिः, किन्त्वस्योक्तलिङ्गसत्त्वात्। तद्धृदि निधायेगन्ताङ्गस्येत्यादिग्रन्थमवतारयति—एवञ्चेति। लक्ष्यासंस्कारकवाक्यार्थबोधे चेत्यर्थः। तत्र स्थान्याकाङ्क्षाया एव सत्त्वेन स्थानषष्ठीत्वनिर्णयस्य दूरापास्तत्वम्। इक्पदोपस्थितौ तु तच्छान्त्या स्थानपदाध्याहारेणेगादिपदघटितवाक्यार्थबोधे सति तन्निर्णयः। एतेनेगुपस्थितौ पदार्थोपस्थितिमात्रं निमित्तमिति पदैकवाक्यतयाऽन्वयादन्तरङ्गत्वमस्याः। विधीयेत इति त्वनुवादे प्राप्त्यभावात्फलितार्थकथनम्। "अलोन्त्यस्य" इति तु विधिवाक्येष्ववान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं तदेकवाक्यतया सम्बध्यते इति बहिरङ्गत्वं तस्याः, तं विना स्थानषष्ठ्या निर्णेतुमशक्यत्वादिति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्। सामान्यबोधे बाधकाभावात्, तस्योक्तरीत्या आवश्यकत्वाच्च। अनुवाद इत्यस्यातिरिक्ताया असत्त्वाच्चेति दिक्। अन्तरङ्गत्वे हेतुमाह—वाक्यैकवाक्येति। यत्र स्थानषष्ठी, तत्र "अलोन्त्यस्य" इत्युपतिष्ठते

सरला।

पदश्रुतिनिमित्तेति। विधेयताप्रयोजकस्य वृद्धिपदस्य गुणपदस्य वा अस्या लिङ्गत्वात् तादृशप-

मृजेर्वृद्धिः" (पा० सू० ७।२।११४) इत्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवान्मिदिमृज्योरवयवस्येक इति संबध्यते। यत्तु इक एव स्थाने स्त इति प्राचा व्याख्यातम्, यच्च तट्टीकाकृतोक्तमनियमप्रसङ्गे नियमार्थमिदमित्यादि, तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपे-

शब्दरत्नम्।

तदाह--इगन्ताङ्गस्येत्यादि। मृज्योरवयवस्येति। एवं च स्थानषष्ठीत्वाभावनिर्णयेन "अलोन्त्यस्य"(पा०सू०१।१।५२) इत्यस्य प्रवृत्तिरेव नेति भाव.। नियमार्थमिदमिति। तत्तद्विधायकैर्विहितयोर्गुणवृद्धयोः "अलोऽन्त्यस्य" (पा० सू० १।१।५२) इतिवदिदमपि स्थानिनियमार्थमिति तदाशयः। तत्सर्वं भाष्येति। द्वयोर्नियमयोः "सार्वधातुक-"(पा०

भैरवी।

वाक्यैकवाक्यतेत्यर्थः। तदाहेति। तदेतन्मनसि निधायाहेत्यर्थः। एवञ्च—"मिदेः" इत्यादिषष्ठ्या अवयवषष्ठीत्वनिर्णये च। स्थानषष्ठीत्वेति। इक इत्यस्य तथात्वेऽपि परिभाषाया अनियमे नियमकारकत्वस्वभावादिक इत्यस्य पदस्यैकवर्णोपस्थापकतयाऽल्समुदायबोधकत्वाभावेनालोन्त्यस्येत्यस्य तत्रानुपस्थितिरिति भाव.।

नन्विको गुणेत्यस्य सूत्रस्य परिभाषात्वकथनेन विधिसूत्रत्वमेव नास्ति नियमसूत्रत्वन्तु कुत इत्याकाङ्क्षानुत्थानायाह—तत्तदिति। अलोन्त्यस्येतिवदिति। यथाऽन्त्यस्यानन्त्यस्य च प्राप्तावन्त्यस्येति तेन नियमः क्रियते, तथाऽनेनापीकोऽनिकश्च गुणवृद्धिप्रसङ्गे इक एवेति नियमकल्पनया परिभाषात्वमस्याः सिद्धमिति भावः। इदमपि—इको गुणेति सूत्रमपि। नियमार्थमिति। अन्यथा गुणादिविधायकवाक्यस्य निर्णयाजनकतया वैयर्थ्यापत्तिः स्यादिति तद्भावः। भाष्यविरोधमुपपादयति—द्वयोरित्यादिना। द्वयो—इकोगुणालोन्त्यस्येत्यनयोः।

भावप्रकाशः।

इत्यर्थादिति भावः। तदाहेति। तदेतद्धृदि निधायोक्तक्रमेणान्वयमाहेत्यर्थः। एवञ्चेति। तथान्वयेनावयवषष्ठीत्वनिर्णये चेत्यर्थः। निर्णयेनेति। आर्थिकेनेति भाव.। नन्वस्य परिभाषात्वोक्तेरविधित्वान्नियमत्वं विधित्वं दूरापास्तमत आह—तत्तदिति। "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इत्यादिभिरित्यर्थः। अन्यथा तेषां केषाञ्चिद्वैफल्यम्। अत एवादौ परिभाषेयमित्युक्तम्। स्थानिनियमेति। अन्त्यानन्त्ययो. प्राप्तावन्त्यस्यैवेतिवदिगनिको प्राप्ताविक एवेति तन्नियम इत्यर्थः। तथा च नाय प्रसिद्धनियमविधिः, किन्तु परिभाषाणामनियमे नियमकारिणीत्वादस्य स्थानिनियामकतया नियमार्थत्वव्यवहार.। एवमग्रेऽपीति भावः। तदाशय इति। प्रक्रियाप्रसादकृतोराशय इत्यर्थ.। तत्सर्वमिति। मूलटीकोक्तमित्यर्थ.। ननु ताभ्यामुक्तं नियमपक्षमनूद्य तत्र भाष्यविरोधादुपेक्ष्यत्वं प्रतिज्ञाय हेत्वसिद्धिवारिका तच्छेषपक्षमित्यादिहेतूक्तिर्न युक्ता कृष्णपण्डितानाम्, नियमपक्षतच्छेषयोस्तिलतन्दुलयोरिव महाभेदस्य स्पष्टत्वेनान्त्यस्य तत्र दूषितत्वेऽपि आद्योट्टङ्कनस्यैवाभावेन तद्दूषितत्वस्य दूरोत्सारितत्वेनास्य ग्रन्थस्यासम्बद्धत्वादत आह—द्वयोरित्यादि। विधेरवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं स्वस्वहेतुवशाद्युगपत्प्रवृत्ताविति शेषः। विशेष्यविशेषण-

सरला।

दश्रवणमात्रे एवानया इक्पदस्योपस्थितेः पदैकवाक्यतया तदन्वय इति। अलोन्त्यपरिभाषायास्तु अल्समुदायवाचकपदोत्तरस्थानषष्ठी लिङ्गमिति। स्थानषष्ठीत्वस्य च वाक्यार्थबोधानन्तर ज्ञायमानतया विधिसूत्रे उपस्थितस्यापि अलोऽन्त्यस्य इति पदद्वयस्य वाक्यैकवाक्यतयैवान्वयः। पूर्ववाक्यार्थबोधमुपजीव्यैव तदुपस्थितेः। उपजीव्योपजीवकभावापन्नविषयताप्रयोजकपदघटितत्वमेव वाक्यैकवाक्यत्वम्। निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताप्रयोजकपदघटितत्व हि पदैकवाक्यत्वम्। तच्च "इको गुणवृद्धी" इत्यस्यैव नत्वलोन्त्यस्येति। मिदेर्गुण इत्यादौ तु यावत् मिदेरित्यस्य स्थानषष्ठीत्वप्रसक्तिस्तावदेव गुणपदश्रुत्या उपस्थितेकः पदेन मिदेरित्यस्यावयवषष्ठीत्वनिर्धारणात् नालोन्त्यसूत्रप्रवृत्तिरिति समुदायार्थः। नच स्थानषष्ठीत्वस्येव विधेयताप्रयोजकत्वस्यापि वाक्यार्थबोधानन्तरमेव ज्ञायमानतया तत एव इक इत्यस्याप्युपस्थितेः कथं पदैक-

द्यम । तच्छेषपक्षं दूषयित्वा पदोपस्थितिपक्षस्यैव भाष्ये समर्थितत्वादित्याहुः । त-

शब्दरत्नम् ।

सू०७।३।८४) इत्यादावविरोधेनेग्रूपस्यान्त्यस्येत्यर्थो वाच्यः । अन्त्यस्येक इति वा । उभयथाऽपि द्वयोर्विशेष्यविशेषणभावसत्त्वात्तच्छेषपक्षे पर्यवसानम् । सः "अलोऽन्त्यस्य" (पा०सू०१।१।५२) इति नियमः शेषो विशेषणमस्येति तदर्थः । तस्य "अलोऽन्त्यस्य" (पा०सू०१।१।५२) इत्यस्य विशेषणमिति वा । एवं च "मिदेर्गुण." (पा०सू०७।३।८२) इत्यादौ परस्परविरोधादनयोस्त्यागे सर्वादेशगुणापत्त्या तद्विरोध इति भावस्तदाह—तच्छे-

भैरवी ।

इत्यर्थ इति । फलितार्थः । विशेषणमिति । विशेषणार्थप्रतिपादकमित्यर्थः । सर्वादेश इति । सूत्र-सामर्थ्यात्सर्वादेश इत्यर्थः । तद्विरोध.—भाष्यविरोध । प्राचामिति शेषः ।

भावप्रकाश. ।

भावे कामचारादाह–इग्रूपस्येति । सार्वधातुकादिपराङ्गस्येति शेषः । एवमग्रेऽपि । इदञ्च फलितार्थक-थनम् । शाब्दतस्त्वित्थम्, यदि क्रमिकत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे कामचाराचाङ्गस्येति प्रागेवान्त्यमल नीयते तत्पराङ्गान्त्यस्य गुण इति, तत इगनिकाः प्राप्ताविक एवेति नियमायेकाऽन्त्यो विशेष्यते—इकस्तत्पराङ्गान्त्य-स्य गुण इति, तदेय शेषभूता, विधिमन्तराकृत्य तस्याः पश्चादुपस्थितत्वात् भेदकत्वाद्वा। यदि प्रागिकाऽङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधावगन्तस्य तत्पराङ्गस्य गुण इति । ततोऽन्त्यानन्त्यप्राप्तौ तन्नियमायालोऽन्त्यस्येति सम्ब-ध्यते—तस्य योऽन्त्योऽल् तस्य गुण इति, तदाऽस्याः साऽर्थतः शेषभूतेति। न च नियमपक्षेऽपि मान्योक्त-त्यान्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वशङ्कया कथं युगपत्प्राप्तिरिति वाच्यम्, सिद्धान्तरीत्या शङ्काया अभावात् विहित-गुणवृध्द्याः स्थानिनियममात्रार्थत्वेनास्यार्थस्यावान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्तेश्च । इको गुणेत्यस्य प्रा-चोक्तार्थबोधकाले विधेरप्यवान्तरवाक्यार्थबोधे बाधकेन द्वयोरपि सत्त्वाच्च । विधिष्वेव तथा सम्बन्धस्येष्ट-त्वादेव "सार्वधातुक" इत्यादावित्युक्तम् । अग्रे तु विशेष्यविशेषणभावमात्रप्रतिपादने तात्पर्यम्, न तु वास्तववाच्यार्थकथने इति तदनुल्लेख. । एतेन तावन्मात्रोक्त्या परिभाषयोरेवैकवाक्यत्वात्तच्छेषशब्दार्थं इति नव्याभिमतम् । अत एवैतन्मूलकतयेति प्रागुक्तग्रन्थसङ्गतिरित्यपास्तम्, उक्तहेतोः । 'राजकीयम्' इत्यादौ "अलोऽन्त्यस्य" इत्यस्याप्रवृत्त्यापत्तेश्च । भिन्नदेशस्थयोर्मिथो निराकाङ्क्षयोर्विध्युपकारयोरेकवा-क्यत्वस्योपपादयितुमशक्यत्वाच्च । उक्तग्रन्थस्तु ममाप्यनुकूल एवेति दिक् । तद्ध्वनयन्नाह–उभयथेति । **पर्यवसानमिति** । तत्पक्षे यादृशो विशेष्यविशेषणभावस्तयोस्तत्र तादृशः प्राचोक्तनियमपक्षेऽपीत्यतो भा-ष्याद्यनुक्तोऽपि नातिरिक्तः सः । किन्तु तस्य तच्छेषपक्ष एव पर्यवसानम्, अन्तर्भाव इति, न तयोर्भेद इत्यर्थः । अत एव भाष्यादौ न न्यूनतेति भावः । तच्छेषशब्दार्थमाह—स इत्यादि । इतिवेति । तदर्थ इत्यनुषज्यते । एतेन यद्यपि नियमपक्षो न तच्छेषपक्ष इति स्फुटमेव, तथापि तच्छेषपक्षदूषणदूषितत्व-मस्त्येवेति मान्योक्तिर्यथाश्रुतार्थाभिप्रायेति ध्वनितम् । तद्ध्वनयन्नाह—एवञ्चेति । तयोरैक्ये चेत्यर्थः । **विरोधादिति** । तत्त्वयोस्तत्रैकत्रासम्भवादिति भावः । अनयोः परिभाषयो । **सर्वादेशेति** । "मिदेः" इति सूत्रबलादिति शेष. । तथाच मेद्यतीत्यसिद्धिः । इदमेव तच्छेषपक्षे दूषणमिति भावः । **तद्विरोधः** भाष्यविरोधः । **इतिभाव इति** । कृष्णपण्डितानामिति शेषः । अत एव नियमपक्षं दूषयित्वेति नोक्तं

सरला ।

वाक्यत्वमिति वाच्यम् । प्रथमान्तपदस्य विधायकत्वेन सर्वत्र दृष्टतया विधेयताप्रयोजकत्वज्ञानस्य वाक्या-र्थबोधानपेक्षणादिति दिक् ।

स्थानिनियमार्थमिति । अनियमे नियमकारिणी परिभाषा इति हि तन्मते परिभाषालक्षणम् । इकः अनिकश्च गुणवृद्धिप्रसङ्गे इक एवेति नियमेनास्याः परिभाषात्वमिति तद्भावः । **अविरोधेनेति** । सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यत्र अङ्गस्येति स्थानषष्ठ्या गुणपदश्रुत्या चोपस्थितस्यान्त्यस्येक इति पदस्य च "आग्नेयं चतुर्धा करोति" "पुरोडाशं चतुर्धा करोति" इत्यत्र यथा उपक्रमोपसंहारन्यायेन विशेष्यवि-शेषणभावः, एवमत्रापि तेनैव न्यायेन विशेष्यविशेषणभाव इति तच्छेषपक्षे पर्यवसानमिति भावः । पर-

न्छेषपक्षे ऽपि दूषणोद्धारस्तु शब्दकौस्तुभे स्पष्टीकृतोऽस्माभिः ।

शब्दरत्नम् ।

षपक्षमिति । दूषणोद्धारस्त्विति । "मिदे.-" इत्यत्र मिद इर्मिदिस्तस्येति व्याख्यानान्न दोष· । "पुगन्त' (पा०सू०७।३।८६)-इत्यत्र पुक्यन्तो लघ्वी उपधेति व्याख्येयमित्यादिभाष्योक्तदूषणोद्धारस्त्वित्यर्थ. । न च यापयति, क्ष्मापयतीत्यादौ दोष । गुणे

भैरवी ।

दूषणोद्धारप्रकारं दर्शयति—मिदेरित्यादिना । इत्यादीति । आदिना मृजेर्वृद्धिरित्यस्य परिग्रहः । तत्र हि अच इत्यपकृष्यत इत्यादिद्रष्टव्यः । भाष्योक्तेति । नन्वेवम्भाष्यानुक्तार्थस्य स्वयङ्कथनेन स्वस्य प्रौढत्वप्रदर्शनमनुचितमिति चेत्? न, सम्भवमात्रेण तदुक्तेः । दोष इति । पुक्यन्त्यस्याऽऽकारस्य गुणापत्तिरूपो दोष इत्यर्थ. । ननु सन्निपातपरिभाषया पुकि कृते गुणो न भविष्यति । यत्तु गुणे कृते "अत उपधायाः" इति वृद्धिरिति । तन्न, अङ्गवृत्तपरिभाषया तदप्राप्तेरिति चेत्? न, पुग्निमित्तके कार्ये कर्तव्ये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति सिद्धान्तात् । अत एव 'अदिद्रपत्' इत्यत्र ह्रस्वस्य सिद्धिः, क्ष्मापयतीत्यत्र सन्निपातपरिभाषायास्तत्र प्रवृत्तिस्वीकारेऽपि यस्य गुणापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च । यदि "चेलेः क्नोपेः" इति निर्देशेन पुकि कृते क्वचिद् गुणो भवतीत्युच्यते, तदा प्रतिपत्तिगौरवमिति प्रदर्शयन्नाह—गुणे कृत इति । न चाङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यम्, तस्या द्वयोरिति निर्देशेनानित्यत्वात्,

भावप्रकाशः ।

तेः । तदाह—तच्छेषपक्षमितीति । स्वरूपभेदे तयोक्तिर्युक्ता, नत्वत्र तथा । अत एव मान्योक्तिस्तथेत्युक्तमिति भावः । आहुरित्यनेन गुरुमते सूचितामरुचिं मूलकृदाह—तच्छेषपक्षेऽपीति । तत्प्रकार सङ्क्षेपेणाह—मिदेरिति । उपधेतीति । द्विविधतत्पुरुषगर्भः समाहारद्वन्द्व इति भावः । आदिना "मृजेर्वृद्धि" इत्यत्राच इत्यपकृष्यते इत्यादिसंग्रहः । भाष्योक्तेति । न स्वकल्पितेति भावः । यत्त्वेवं सति नियमपक्षमनूद्य तच्छेषपक्षमित्याद्याहुरिति न्यूनपञ्चम्यन्तघटित तच्छेषपक्षेपीत्याद्यस्माभिरित्यन्त परैरुक्तं रिक्तं वच इति खण्डनकृत् । तन्न, मध्यग्रन्थस्य शेषीयत्वेनैक्यासङ्गतेः । अत एव तदबोधकाहुरित्यस्य सत्त्वेन तदननुवादेनान्धत्वापत्तेश्च स्वीयग्रन्थाज्ञानेन मूर्खत्वापत्तेश्च वक्ष्यमाणरीत्या मूलसौष्ठवे त्वद्वचस एव रिक्तत्वाच्च । तदेव ध्वनयितु त ग्रन्थमवतारयितुं मूलोक्तेरप्रौढत्व सूचयितु च शङ्कते—नचेत्यादि । आदिशब्दः सादृश्ये । दोष इति । आकारस्य पुगन्तेति गुणापत्तिरिति भावः । अन्त्ये यस्य तु लोपं बाधित्वा न स·, लघूपधसाहचर्येण पुक्यन्तस्याच एव ग्रहणात् । यत्तु कौस्तुभे सन्निपातपरिभाषया नायं दोष इति समाहितम्, तन्न, पुगनिमित्तकार्ये कर्त्तव्ये तस्या अप्रवृत्तिरिति भाष्यादौ सिद्धान्तितत्वात् । अत एव 'अदीदपत्' इत्यादिसिद्धिः । 'क्ष्मापयति' इत्यत्र तया अनिर्वाहाच्च । पुकि इत्यस्य विवक्षितसप्त-

सरला ।

स्परविरोधादिति । अन्त्यस्यानिक्त्वेन इकश्चानन्त्यत्वेनेत्यर्थः । अनयोस्त्यागे इति । एकशकटसम्बद्धवृषभद्वयन्यायेनोभयोरप्रवृत्ताविर्त्यर्थः ।

दूषणोद्धारस्त्विवतीति । तच्छेषपक्षे "मिदेर्गुण" इत्यादौ परस्परविरोधस्थले सर्वादेशगुणाद्यापत्तिनिराकरणार्थं "मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विक्ग्रहणं कर्तव्यम्" इति वार्तिककृतोक्तम् । "मिदेर्गुणः इक इति वक्तव्यम्" "मृजेर्वृद्धिरिक इति वक्तव्यम्" इत्यादिस्तदर्थः । एवञ्च मिदादिस्थलेषु दोषनिवारणाय इक्पदावृत्तिकरणरूपदूषणस्य निराकरणमित्यर्थः । न दोष इति । मृजेर्वृद्धिरित्यत्र "मृजेर्वृद्धिः" "अचो ञ्णिति" इति योगद्वयस्थाने "मृजेर्वृद्धिरचः" "ञ्णिति" इति योगद्वयकरणेन मृजधातोरवयवस्याचो वृद्धिर्भवतीति तदर्थान्न दोष इति बोध्यम् । व्याख्येयमिति । पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं तस्येति विग्रहेणाङ्गावयवस्य पुगव्यवहितपूर्वान्त्यस्य उपधाभूतलघुवर्णस्य च गुणो भवतीत्यर्थकरणाद्भिनत्तीत्यादौ न दोष इति तद्भावः ।

शब्दरत्नम् ।

कृते वृद्ध्या रूपसिद्धेः । अत एव "समयाच्च यापनायाम्" (पा०सू०५।४।६०) इति निर्देशः सङ्गच्छते, तदाह-**कौस्तुभे स्पष्टीकृत इति** । नन्वेवं तर्हि किमर्थं प्राचां पक्ष उपेक्षित इति चेच्छृणु । लघूपधांशे इक्परिभाषानुपस्थितावनिग्लक्षणत्वाद्भिन्नमित्यादौ गुणनिषेधानापत्तिभिया स उपेक्षित इति । क्नो. क्त्विवस्यानिग्लक्षणत्वेऽपि गुणनिषेधप्रवृत्तिज्ञापकत्वाश्रयणे तु तस्य पदोपस्थितिपक्षज्ञापकत्वमेवोचितमिति दिक् ॥

भैरवी ।

असत्त्वाच्च । अत एव पिबतेर्गुणप्रतिषेध उक्तः, स न वक्तव्य इत्येव तस्याः प्रयोजनम्भाष्ये उक्तम् । अत एव—गुणोत्तरं वृद्धिप्रवृत्तिस्वीकारादेव । पकारस्य गुणापत्तिरपि यापनेति निर्देशेन नेति यदि कल्प्यते तदाऽधिकगौरवम्, पुक्यन्त इति व्याख्यानमेव युक्तमिति तात्पर्यम् । एवम्—पुक्यन्त इत्यादिरीत्या दोषाभावे सति । क्नोः । "त्रसिगृधि" इति सूत्रविहितक्नोः । उचितमिति । ज्ञापकमूलकवाक्यान्तरकल्पनापेक्षयाऽस्मिन्पक्षे प्रतिपत्तिलाघवा-

भावप्रकाशः ।

मीदे तु न मानम् । अत एव 'क्ष्मापयति' इत्यस्योल्लेखस्तद् ध्वनयन्नाह-**गुणेति** । **वृद्धेरिति** । "अत उपधायाः" इत्यनेनेति भावः । अन्नवृत्तपरिभाषा तु द्वयोरित्यादिनिर्देशादनित्या अत आह—**अत एवेति** । तदनित्यत्वेन वृद्धः प्राप्तत्वादेवेत्यर्थः । **तदाहेति** । तदेतन्मनसि निधायाहेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । **स्पष्टीकृत इतीति** । 'यापयति' इत्यादौ चोद्यपरिहारयोर्भाष्यकृतत्वेन तद्दूषणोद्धारस्य तत्रास्पष्टत्वात् । कौस्तुभे च तथाप्रतिपादनात् च्विघटितस्पष्टीकृत इत्युक्तिः सुष्ठ्वेवेति भावः । एवं तच्छेषपक्षस्य निर्दुष्टत्वे । पक्षःनियमपक्षः, तयोरैक्यस्योक्तत्वेन तस्यापि निर्दुष्टत्वात् । **लघूपधेति** । तत्रैव दोषसत्त्वात्तन्मात्रोक्तिः । एतेनैतदुक्त्या पुगन्तांशे तदुपस्थितिरस्तीति सूचितमित्यपास्तम्, युक्तितौल्यात् । एवञ्च तच्छेषपक्षोऽपि दुष्ट एव । तत्समर्थनपरभाष्य त्वेकदेश्युक्तिः । अत एवारुचिबोधकस्तुः प्रयुक्तो मूले, एवञ्चाहुरिति नारुचिबोधकम्, किन्त्वभियुक्तोक्तत्वबोधकमिति बोध्यम् । तदेतद् द्रढयितुं कैयटनारायणाद्युक्तिं खण्डयति-**क्नोरिति** । **उचितमिति** । ज्ञापकमूलकवाक्यान्तराकल्पनहेतुकलाघवमौचित्यहेतुः । अत्र केचित्-एवस्तु 'अमार्ट्' इत्यस्य सिद्धये तदावश्यकतां सूचयितुम् । न चानन्त्यविकार इत्यत्रत्यभाष्योक्तयुक्त्या निर्वाहः, अन्यार्थे कृतेनेकोगुणेति पृथग्योगेनापि व्यावृत्तिसिद्धौ सा नैतदर्थेति "ष्यङः सम्प्रसारणम्" इति सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेः । एवञ्च सपदोपस्थितिपक्षकम् "इकोगुण" इति पृथग्योगकरणकल्पनमेवोचितम् । अत एव एधिता'इत्यादौ व्यञ्जनस्य गुणो न । नन्वत एवारुचेरडागमात्पूर्वं परत्वाद् वृद्धौ पश्चादटि "लक्ष्ये लक्षणम्"इतिन्यायेन पुनर्वृद्ध्यभावे 'अमार्ट्' इति सिध्यति । भाष्यन्तु विप्रतिषेधानपेक्षयैवेति कैयटोक्तमेवास्त्विति वाच्यम्, विकारान्यानुपूर्व्या अभेदेऽप्यागमान्यानुपूर्व्या भेदेन लक्ष्यभेदादटो वृद्ध्यापत्तेर्वृद्ध्यटोर्यौगपद्यसम्भवेन विप्रतिषेधाभावाच्च कैयटोक्तप्रकारस्यैव चिन्त्यत्वात् । न चात एव "मृजेर्वृद्धिः" इत्यत्राङ्गाक्षिप्तेन

सरला ।

रूपसिद्धेरिति । आदन्ताङ्ग निमित्तीकृत्य जायमानः पुक् आदन्ताङ्गविघातकगुणप्रवृत्तिं प्रति निमित्तं न भवतीत्यर्थकसन्निपातपरिभाषया गुणस्याप्रवृत्तेश्च ।

कौस्तुभ इति । तत्र हि मिदिमृजिपुगन्तलघूपधांशे पूर्वोक्तदूषणोद्धारप्रकारमुक्त्वा ऋच्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेषु दूषणोद्धारप्रकारस्त्वेवमुक्तः—"ऋच्छत्यृताम्" इत्यत्र ऋकारात्पूर्वमृकारप्रश्लेषे ऋच्छधातोर्ऋकारस्य गुण इत्यर्थकरणात् "ऋदृशोऽङि गुण" इत्यत्र "उरङि गुणः" "दृशेश्च" इति योगं विभज्य द्वितीययोगे उरितिपदमनुवर्त्य दृशधातोर्ऋकारस्य गुणो भवतीत्यर्थकरणात्, स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणा यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः" इत्यत्र यणादीनिपदस्य तन्त्रं स्वीकृत्य लुप्तविभक्तयन्तत्वमाश्रित्य स्थूलादीनां परं यणादि लुप्यते, यणः आदिर्यो वर्णस्तस्मात्पूर्वस्य केवलं पूर्वस्य वा यथासम्भवं गुणो भवतीत्यर्थकरणान्न दोष इति । **उचितमिति** । "मिदेर्गुण" इत्यादौ अनेकक्लिष्टकल्पनाकरणाभावरूपलाघवादिति तत्त्वम् ।

अचां मध्य इति। यत्तु प्राचोक्तमन्त्यादचः पर इति। तन्न, "शे मुचादीनाम्" (पा० सू० ७।१।५९) इत्यादावन्त्यस्याचोऽसम्भवात्। तस्यैवान्तावयव इति।

शब्दरत्नम्।

इत्यादाविति। आदिना झलन्तलक्षणो नुम्, इदितो नुमित्यादि च। अचोऽ-

भैरवी।

दौचित्यम्। किञ्च "मृजेर्वृद्धिः" इत्यत्राच इत्यस्यापकर्षे ऽमार्ट् इत्यत्राटो गुणापत्तिवारणायानन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषायाः प्रवृत्तिः स्वीकार्या। "ऋच्छत्यृताम्" इति सूत्रे ऋकारान्तरस्य प्रश्लेषः कार्यः, "ऋदृशोऽङि" इत्यत्रयोगविभागश्च कर्तव्यः, इत्यधिकं तच्छेषपक्षे गौरवम्। किञ्च परिभाषयोर्गुणगुणिभावो "गुणानाञ्च परार्थत्वात्" इति न्यायविरोधान्न युक्तः। किञ्च व्यञ्जनस्य गुणवारणे जनेर्डविधानस्य ज्ञापकत्वमाश्रयणीयं, तदपेक्षया ऽस्य सूत्रस्य पदोपस्थापकत्वमेव युक्तमित्याशयेनाह—दिगिति। अत एवेग्लक्षणा वृद्धिरेषितव्येति भाष्योयोपसंहारः साधु सङ्गच्छते॥

भावप्रकाशः।

प्रत्ययेनाज्विशिष्यते। एवञ्च येननाव्यवधानन्यायेन 'अमार्ट्' सिध्यतीति कौस्तुभोक्तमेवास्त्विति वाच्यम्, अङ्गांशे प्रत्ययस्योत्थिताकाङ्क्षत्वेनाक्षिप्तस्याक्षेपकान्वयस्यैवौचित्येन च तद्रीतेरेवायुक्तत्वात्। अत एव तच्छेषपक्षदूषणोद्धारप्रसङ्गे—"नैवं विज्ञायते—बहुव्रीहिगर्भः समाहारद्वन्द्वः। किं तर्हि? तत्पुरुषगर्भः। अवश्य चैतदेव विज्ञेयम् अङ्गविशेषणे हि सतीह प्रसज्येत—'भिनत्ति' "छिनत्ति" इत्यवश्यपदयुक्तभाष्योक्तिः सङ्गच्छते। अन्यथा बहुव्रीहिगर्भद्वन्द्वेऽपि प्रत्ययेनेको विशेष्यीकरणेन 'भिनत्ति' इत्यादावदोषेण तथोक्तेरयुक्तत्व स्पष्टमेव। तस्मात् 'पधिता' इत्यादौ व्यञ्जनागुणायास्य स्थानिनिर्देशार्थत्वेन पदोपस्थितिपक्षेऽप्यावश्यकत्वमिवाटोऽत्र व्यावृत्तये यङन्तस्य मरीमृजकः इत्यादेरनभिधानम्। अन्ययेग्लक्षणेऽपि तत्र रीगादेः "क्त्यजादौ" इतिवार्त्तिके कगुणाभावायोक्तप्रकारान्यतमावश्यकत्वेनात्रत्यभाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति बोध्यमित्याहुः। वस्तुतः स्थानिनिर्देशार्थमप्यावश्यकमिदम्। एवञ्च 'मृष्टः' 'मृष्टवान्' 'भिन्न' 'न्यनुवीत्' इत्यादौ योगविभागादिप्रयुक्तगुणनिषेधसिद्धिरपीति तत्त्वम्। अत एवकारस्तच्छषपक्षे "ऋदृशोऽङि" इत्यादौ योगविभागादिप्रयुक्तगौरवनिरासाय। ननु तदर्थं तस्य भाष्योक्तया परिभाषयैव सिद्धिः। तस्याश्च 'अदमुयङ्'इत्यादिसिद्ध्यर्थमावश्यकत्वस्य भाष्यारूढस्यान्यत्र सिद्धान्तितत्वात्। यद्यपि "ष्यङः सम्प्रसारणम्" इत्यत्र 'अमार्ट्' इत्यस्य सिद्धिः सपदोपस्थितिपक्षकेनेको गुणेति सूत्रेणेति, साऽत्र न तदर्थस्युक्त तथाप्यन्यार्थं साऽऽवश्यकीति तत्रैव तदग्रे प्रतिपादितम्। इदमेवाभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रे एतया 'अमार्ट्' इत्यस्यसिद्धिरिति तच्छेषपक्षेऽजपकर्षे न दोष इति सूचिकैको गुणेत्यत्र वृद्धिग्रहणखण्डकभाष्यकृत उक्तिः। मृज इत्यादौ न धाताविति प्रत्याख्याने मिमार्जिषति इत्यादौ ष्यङ इति सूत्रभाष्यप्रयोगे च दोषतादवस्थ्यम्। नत्वेषामनभिधान वक्तुं शक्यम्। तस्मादुक्तहेतोर्न तच्छेषपक्ष, किन्तु पदोपस्थितिपक्ष इति बोध्यम्। इग्लक्षणवृद्धिरेषितव्येत्यादिभाष्यीय वाक्यमपि निराबाधमेवेति भावः। तदाह–इति दिगिति।

प्रसिद्धत्वात्तदग्रे दोषाभावाच्चाह—झलन्तेति। झल् अन्तश्चरमावयवो यस्य निमित्तसमूहस्य तन्निमित्तक इत्यर्थ.। झलन्तावधिक इति यावत्। तेन "मस्जि" इत्यादिसङ्ग्रह इति भावः। न आदिः प्रभृत्यर्थको मूले, अपि तु प्रकारार्थः अन्यत्रापि दोषसत्त्वात्। तदाह—इदित इति। तथा च "अनिदिताम्" इत्यत्रानिदिद्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः। तत एव ज्ञापकात्तत्रादोषकल्पनापेक्षया तथा व्याख्यानमेवोचितमिति भावः। एतेनोक्तज्ञापकात्तत्रादोषेण तदुल्लेखो व्यर्थ.। अत एव मूलकृता प्रथममपि तत् त्यक्तमिति मान्यानुसार्युक्तमपास्तम्। अत्राप्यादिः प्रकारे। तेन 'पतः पुम्' 'वच उम्' 'रुधादिभ्य.' इत्यादि सङ्ग्रहः। एवञ्च "तृणह" इत्यादिनिर्देशसङ्गति। तथाच मूलेऽप्युक्तार्थकादिशब्देन हलन्तसम्बन्धिमिद्विधायकत्वसादृश्यात्तेषां सर्वेषां ग्रहणमिति भावः। ननु मित्करणसामर्थ्येनान्त्याङ्गविकलप्रवृत्त्यागमत्वमेवेति न दोषोऽत आह—नुम इति। नन्वेवमपि "पतः पुम्"इत्यादावुक्तरीत्या न दोष इति चेत्? तथा प्रवृत्त्यङ्गी-

तेन त्रपूणीत्यादौ अङ्गस्य नान्तत्वेन दीर्घः सिद्धः। परादित्वे स न सिध्येत्। अभक्तत्वे तु वहलिह इत्यत्र "वहाभ्रेलिहः" (पा० सू० ३।२।३२) इति खशि "अरुर्द्विषद्-" (पा० सू० ६।३।३२) इति मुमोऽनुस्वारो न स्यात्। अपदान्तत्वात्। यत्तु अभक्तत्वे दीर्घो न स्यादिति, तत् "तदादिग्रहण स्यादिनुमर्थम्" इत्यङ्गसंज्ञासूत्रस्थ-

शब्दरत्नम्।

सम्भवादिति। नुमो मित्त्वं तु ज्ञानानीत्यादौ चरितार्थमिति मुचादावन्त्यस्यैव स्यादिति भावः। दीर्घः सिद्ध इति। तच्छब्देन यस्य विहितः स समुदायः परामृश्यते इति भावः। यद्यपि तस्यान्त्याच इति व्याख्यानेऽपि भवितेत्यादौ तासवयवेटो लघूपधाङ्गावयवत्वेन प्राप्तस्य गुणस्य "दीधीवेवीटाम्" (पा०सू०१।१।६) इति निषेधारम्भेण लोकव्यवहारेण चावयवावयवस्य समुदायावयवत्वाङ्गीकारादत्र न दोष., तथाऽपि तथा न व्याख्यातं, पञ्चारत्नीनीत्यादौ पदस्य विभज्यान्वाख्याने उत्तरपदस्यापि नान्तत्वापत्तौ भैरवी।

अन्त्यस्यैवेति। न च "अनिदिताम्" इति सूत्रे ऽनिदिद्ग्रहणस्यैवं सति वैयर्थ्यापत्तिरतो ऽनेन ज्ञापकेनान्त्यस्य न भविष्यतीति वाच्यम्, अनिदिद्ग्रहणस्यार्थान्तरं ज्ञापकत्वकल्पनापेक्षयोक्तार्थे ज्ञापकताया उचितत्वात्। ननु तच्छब्देनोपस्थितत्वादन्तावयवपरामर्शः स्यात्, एवञ्चाङ्गस्य नान्तत्वं दुरुपपादमेवेत्यत आह—यस्येति। यद्यपीति। अस्य न दोष इत्यत्रान्वयः।

भावप्रकाशः।

कारापेक्षया तत्सामर्थ्येन तथाव्याख्यानस्यैवौचित्यात्। तदाह—मुचादाविति। आदिः प्राग्वत्। अन्त्यस्यैवेति। "अलोऽन्त्यस्य" इत्यनेनेति भावः। यत्तु सूत्र इव प्राचोक्तवृत्तावपि "अच" इति निर्धारणे षष्ठी न पञ्चमी, जातौ चैकवचनमिति वैयधिकरण्येनान्वयात्सामानाधिकरण्याशयकमनोरमाग्रन्थश्चिन्त्य इति खण्डनकृत्। तन्न, योजनया सूत्रस्यासन्दिग्धार्थप्रतिपादकवाक्यस्यैव वृत्तित्वेन तथोक्तरयुक्तत्वात्। ननु तच्छब्देनाच्परामर्शे तस्यान्तावयवत्वेऽप्यङ्गस्यानान्तत्वेन कथं दीर्घसिद्धिरत आह—तच्छब्देनेति। यस्येति। तत्तद्विधिसूत्रोद्देश्यरूपस्येत्यर्थः। तल्लाभस्तु मिद्ग्रहणाल्लिङ्गाद्विध्येकवाक्यतयेत्यवेहि। अत एवाह—समुदाय इति। अत एव "समुदायभक्तोऽसौ नोत्सहतेऽवयवस्येगन्ततां विहन्तुम्" इति भाष्य सङ्गच्छते इति भावः। व्याख्यानेऽत्र 'त्रपूणि' इत्यादौ न दोष इत्यन्वय.। तत्र हेतुमाह—भवितेत्यादि। आरम्भेणेति। अन्यथेटस्तदनवयवत्वेन गुणाप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः। ननु नायं ज्ञापकः, तस्य प्रत्याख्यानात्। किञ्च यस्मात्प्रत्ययेत्यनेन तदादिग्रहणाद् डानिरूपिताङ्गत्वस्य भविदिति तान्ते विधानात्समुदायघटकत्वेनान्यवर्णानामिवेटोप्यङ्गावयवत्वम्, न तु तथेति गुणप्राप्त्या तस्य चारितार्थ्यादत आह—लोकेति। हस्ताद्यवयवस्य तद्द्वारा शरीरावयवत्वव्यवहारस्य लोके क्लृप्तत्वादिति भावः। तथा तस्यान्त्याच इतीत्यर्थः। पञ्चारत्नीति। प्रमाणे मात्रचो लुक्। विभज्यान्वाख्याने इति। अनेन पूर्व

सरला।

न दोष इति। त्रपूणीत्यत्र नुमागमस्यान्त्याजवयवत्वेऽपि अवयवावयवः समुदायावयवो भवतीति न्यायेन समुदायावयव उकारः तदवयवस्य नुमागमस्य समुदायावयवत्वेन अङ्गस्य नान्ततया "सर्वनामस्थाने" इति दीर्घसिद्धेः। अत्र च प्रमाणम् "दीधीवेवीटाम्" इति सूत्रे इट्ग्रहणम्। तद्धि भवितेत्यत्र डादेशस्य सार्वधातुकत्वेन तन्निमित्ताङ्गसंज्ञावदवयवतास्प्रत्ययावयवस्य इटोऽङ्गावयवत्वेनाङ्गस्य लघूपधत्वात्प्राप्तस्य गुणस्य निषेधार्थम्। न्यायानाश्रयणे चाङ्गस्य लघूपधत्वाभावादेव गुणाभावसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। यदि तु तदादिग्रहणेनेड्विशिष्टस्य ग्रहणात् "यस्मिन्विधिः" इति सूत्रेणाङ्गसंज्ञया प्राप्तगुणनिषेधायेड्ग्रहणस्य चारितार्थ्यं तर्हि "स्यसिच्सीयुट्" सूत्रस्थं भाष्यमेव प्रमाणम्। रामाणामित्यादिफलानि चेति परिभाषेन्दुटिप्पणे द्रष्टव्यम्।

वार्तिकेनैव दूषितप्रायम्।

स्थानेयोगेति। स्थानेन योगोऽस्या इति विग्रहः। निपातनादेत्वम्।

शब्दरत्नम्।

"इगन्त-" (पा०सू०६।२।२९) इति स्वरानापत्तेरिति स्पष्टं भाष्यादौ। त्रपूणीत्युपलक्षणं 'ता ता पिण्डानाम्' इति नलोपसिद्धेः। तानि तानि इत्यर्थे "शेश्छन्दसि-" (पा०सू० ६।१।७०) इति शेर्लोपे तदुदाहरणम्॥

स्थानेनेति। स्थानशब्दार्थेनेत्यर्थः। तन्निरूपितसम्बन्धः षष्ठ्यर्थो न तु तद्रूपः सम्बन्धस्तदर्थ इति अनेन ध्वनयति। एत्वमिति। व्यधिकरणबहुव्रीहिरप्यत एवेति बोध्यम्॥

भैरवी।

अत्र—'त्रपूणि' इत्यादौ। इगन्तेतीति। द्विगुसमासे इगन्तोत्तरपदे परे संख्यावाचि पूर्वपदम्प्रकृत्येत्यर्थकेनेगन्तेति सूत्रेण स्वरानापत्तिरित्यर्थः। नलोपसिद्धेरिति। प्रातिपदिकान्त्यावयवस्य हि लोपविधानात्॥

ननु "स्थानं योगो यस्या" इति समानाधिकरणपदकबहुव्रीहिणैव सामञ्जस्ये व्यधिकरणपदकबहुव्रीहिप्रदर्शनमनुचितमत आह—तन्निरूपित इति। स्थाननिरूपित इत्यर्थः। सम्बन्ध—निवर्त्यनिवर्तकभाव। अनेन—व्यधिकरणपदकबहुव्रीहिप्रदर्शनेन। अत एव—निपा-

भावप्रकाशः।

नित्यत्वान्नुमिति सूचितम्। अपिना समाससङ्ग्रहः। इगन्तेतीति। द्विगावेतेषु परेषु सङ्ख्यावाचिपूर्वपदं प्रकृत्येत्यर्थकं "इगन्तकाल" इतिसूत्रविहितद्विगुस्वरेत्यर्थः। किञ्च वर्णस्य वर्णान्तरावयवत्वासम्भवात्। एतेनान्तरङ्गत्वात्प्राक् स्वरप्रवृत्त्या तत्पक्षेऽपि न दोष इति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्। भाष्यमपि तत्पक्ष एवानुकूलमिति प्रागुक्तम्। 'मुञ्जति' इत्यादिविषये तु फलाभावादयोग्यत्वाच्चान्तावयव इत्यशाप्रवृत्तिः। 'अग्निमुक्' इत्यादौ तु वचनसामर्थ्येन भाष्यादिप्रामाण्येन च वर्णस्य वर्णावयवत्वं गौणं बोध्यमिति दिक्। ननु तदादिग्रहणेनाभक्तत्वे इव परादित्वेऽपि 'त्रपूणि' इत्यादौ न दोषः। नह्यागमसत्त्वे विशिष्टे एवार्थवत्प्रत्ययत्वादि इति नियमः। "यदागमाः" इत्यस्य तु फलाभावादप्रवृत्तिः। शास्त्राबोधितत्वेऽपि दण्डीत्यादिवदङ्गस्य नान्तत्वमविरुद्धम्। एतेन परादित्वे 'वहलिहः' इत्यादावनुस्वारादिर्न स्यादत एवाभक्तत्वपक्षोऽप्युपेयः। 'त्रपुणि' इत्यादावनान्तत्वादङ्गस्य दीर्घाप्रसङ्गश्चेति गुरुग्रन्थे 'त्रपूणि'इत्यादेःपरादित्वदूषकत्वेनोपपत्तेर्मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता, उक्तयुक्तेः। किञ्चाप्रसङ्गाच्चेति पञ्चम्यन्तपाठस्य तत्रोपलम्भाच्च। अत एव यत्त्वित्याद्यग्रिमगुरुग्रन्थानुवादकमूलसङ्गतिरत आह—त्रपूणीत्युपेति। 'ता ता' इत्यादौ नलोपसिद्धेस्तदुपलक्षणमित्यर्थः। अप्रसिद्धत्वात्सार्थतत्सिद्धिमाह—तानीति। अर्थे इति। इत्यर्थकस्यद्वित्वतादृशशब्दप्रयोगे इत्यर्थः। तदुदाहरणमिति। नलोपोदाहरणमित्यर्थः।

ननु स्थानशब्दस्य योगत्वाभावेन षष्ठ्यास्तदर्थयोगेऽपि तच्छब्देन सहयोगाभावेन स्थानार्थविशिष्टसम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावेन च मूलमयुक्तमत आह—स्थानशब्देति। ननु स्थानार्थस्य षष्ठ्यर्थत्वे समानाधिकरणबहुव्रीहेर्न्याय्यत्वेन व्यधिकरणोक्तिरयुक्तेत्यत आह—तन्निरूपित इति। निरूपितत्वं तृतीयार्थः। तन्निरूपितसम्बन्धः षष्ठीवाच्य इति भावः। सम्बन्धः—निवर्त्यनिवर्त्तकभावादिः। अनेन तथाविग्रहप्रदर्शनेन। मूलकृता तथा क्वाप्यनुक्तेराह—ध्वनयतीति। अत एव तथाविग्रहं प्रदर्श्य निपातनात्साधुत्वमुक्तं भाष्ये। एवञ्च 'स्थानं षष्ठ्यर्थः' इति वदन्तः प्राञ्चश्चिन्त्या एवेति भावः। एतच्चोपपादितमधस्तात्। अत एवेतीति। निपातनादेवेत्यर्थः। एतच्च मूले मध्यपठितनिपातनादित्यस्य देहलीदीपकन्या-

सरला।

अनेनेति। व्यधिकरणबहुव्रीहिणेत्यर्थः। समानाधिकरणबहुव्रीहौ तु स्थानं योगो यस्या इति विग्रहेण स्थानस्यैव सम्बन्धत्व स्यात्तच्च नेष्यते। एवञ्चानिर्धारितसम्बन्धविशेषषष्ठ्यन्तपदघटिते सूत्रे

अनेकविधमिति । स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमित्यर्थः । बलीय इति । तेन चेता स्तोवेत्यत्र प्रमागत आन्तर्यवानकारो नेति भावः ॥

शब्दरत्नम् ।

गुणप्रमाणेति । प्रमाणस्य ह्रस्वत्वादेर्गुणत्वेऽपि ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन पृथगुक्तिः । गु-

भैरवी ।

णनादेव । न चेयं स्वकल्पनेति भ्रमितव्यं, भाष्यकृतैवोक्तत्वात् ।

ह्रस्वत्वादेरिति । एतेन "प्रमाणे द्वयसज्" इति सूत्रप्रसिद्धस्य नैयायिकमते प्रसिद्धानां

भावप्रकाशः ।

चैन उभयत्रान्वय इति भावः ।

परममूले यत्रानेकविधमिति । अस्याक्षरार्थो मत्कृतपरिभाषेन्दुशेखरव्याख्याने द्रष्टव्यः । अनेकविधस्य द्व्यादिपरार्धपर्यन्तेषु सत्त्वात्सुयोजत्वेन प्राचीनमतेन तद्विशेषस्वरूपमाह—मूले अनेकविधमिति । स्थानेति । परिभाषाफलमाह—प्रमाणेति । ननु नात्रायामस्य वैशेषिकादिप्रसिद्धप्रमाकरणस्य च ग्रहणम्, अनुपयोगात् । प्रत्युतेष्टासिद्धेश्चात आह—ह्रस्वत्वादेरिति । गुणत्वेऽपीति । तथा च तेनैव सिद्धे पुनस्तद्ग्रहणं व्यर्थमिति भावः । यत्तु गोबलीवर्दन्यायेन पृथगुक्तिरिति । तन्न, तस्यैवासत्त्वात् । तथाहि, गोशब्दस्य स्त्रीत्वसमानाधिकरण पुंस्त्वसमानाधिकरणञ्च गोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति नानार्थत्वम् । तत्राद्यं प्रसिद्धम्, अन्त्य तु तात्पर्यग्राहकसापेक्षं काचित्कम् । यथा 'गौर्वाहीक.' इत्यत्र 'स्वे गावः, स्वा गावः' इति "स्वमज्ञाति" इत्यत्र भाष्ये । अन्येन हि "वस्त्रेनैकं गां क्रीणन्ति, अन्येन द्वौ, अन्येन त्रीन्" इति "तद्धितश्चासर्व" इत्यत्र भाष्ये । "यदा गौः सामान्येन विवक्षितः" "यदा गौर्विशेषत्वेन विवक्षितः" इति "तस्मिन्" इत्यत्र भाष्ये "एतान् गाश्चतुरः पश्य" इति "प्रथमयोः" इति सूत्रे भाष्ये च । अत एव 'गौ' इत्येतन्मात्रात्स्वरसतः स्त्रीव्यक्तिबोध एव । अत एव च तत्र सामान्यविशेषभावाभावाद् द्वन्द्वसिद्धिः । एतदेवाभिप्रेत्य "त्यदादीनि सर्वैः" इति सूत्रेऽयमपि योगः शक्यो वक्तुमित्युक्त्वेदमेकं प्रयोजन सन्दूष्येदं तर्हि प्रयोजन सामान्यविशेषवाचिनोस्तच्छब्दे देवदत्तशब्दयोर्द्वन्द्वो माभूदित्युक्तम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनं 'ब्राह्मण गार्ग्यमानय' इत्यादौ द्वन्द्ववारणाय तयोर्द्वन्द्वो नेत्यस्यावश्य वक्तव्यत्वादिति उक्त्वा यदि

सरला ।

स्थानेपदमुपतिष्ठत इति "षष्ठीस्थाने" इत्यस्यार्थः फलति । एवञ्च "इको यणचि" इत्यादौ इक इति षष्ठीश्रुत्या स्थानेपदमुपस्थायेकः स्थाने यण् स्यादित्यादिरर्थः सिध्यति ।

अयमभिसन्धिः—उक्तार्थस्वीकारे इकः शब्दरूपत्वेनाकाशस्य तत्स्थानतया तत्र यण् भवतीत्युक्तेर्न सामञ्जस्यम्, यणोप्याकाशस्थानत्वसिद्धेस्तदर्थं सूत्रस्य निष्प्रयोजनत्वात् । यदि तु इगुच्चारणस्थाने यणुच्चारण कर्तव्यमिति व्याख्यायते तर्हि अर्थस्य सामञ्जस्येऽपि मात्रिकादि—इकाराद्युच्चारणाधिकरणकाले अर्धमात्रिक—यकाराद्युच्चारणासम्भवः । एवं दीर्घादिविधौ एकमात्रिकाधिकरणे सुतरां द्विमात्रोच्चारणासम्भव इति न देशः कालो वा स्थानपदार्थो भवितुमर्हति । मीमांसकानुमतः दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति आदेशमात्रप्रमाणितदर्भस्थाने अरत्निमात्रप्रमाणितशरप्रस्तरणासम्भवेन दर्भसम्पाद्यवेदिस्तरणफलजनकत्वस्य शराणां सम्भवेन स्वसम्पाद्यफलजनकत्वरूपस्थानपदार्थोऽपि न भवितुमर्हति । तस्यापि फलस्य यण्सम्पाद्यत्वाभावादिति ।

अत्रोच्यते—"प्रसक्तिरनुमितिरापत्तिर्वा" इति गदाधरोक्तेः प्रसङ्गपदार्थस्य ज्ञानरूपत्वात्स एवात्र स्थानपदार्थः । स्थानं प्रसङ्ग इति चानर्थान्तरम् । प्रकाराकाङ्क्षायाञ्च प्रत्यासन्नत्वाद्विधेयभूतं तद्विशेषणभूतं वा साधुत्वमन्वेति । ज्ञानञ्च सामान्यशास्त्रकरणकमेव । तथाचेक्विशेष्यकसाधुप्रकारके सामान्यशास्त्रकरणके ज्ञाने यण् साधुर्भवतीति वाक्यार्थः । यणः साधुत्वे बोधिते च पूर्वज्ञानस्य भ्रमत्वं कल्प्यते । पूर्वाबाधेनोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सेत्स्यतीतिन्यायात् । ततश्च इग्विशेष्यकसाधुत्वज्ञानस्य भ्रमत्वे तद्घटितस्य साधुशब्दः प्रयोक्तव्य इति विध्यविषयत्वान्न प्रयोगः । यणश्च साधुत्वप्रमाज्ञानविषयत्वात्प्रयोगो निर्बाध. । एवञ्च ज्ञान स्थानपदार्थ इति । विस्तरस्तु गुरुकृतलघुशब्देन्दुशेखरटिप्पणतो द्रष्टव्यः ।

शब्दरत्नम् ।

णशब्देनोक्तत्रितयातिरिक्तधर्ममात्रम् । तेन "अनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम्" इत्यादिस्थाने-न्तरतमसूत्रस्थभाष्येण न विरोधः । अन्तरतमाभाव एव गुणविधौ ऋकाराकारयो-

भैरवी ।

चानुपयोगान्न ग्रहणमिति ध्वनितम् । स्वशास्त्रप्रसिद्धगुणपदार्थं दर्शयति-गुणशब्देनोक्त इति । गोशब्दाज्झटिति स्त्रीव्यक्तेः प्रतीतिरतो गोबलीवर्दन्यायम्परित्यज्य ब्राह्मणवसिष्ठन्याय उक्तः। तेन—तादृशधर्ममात्रस्य गुणशब्दाद्बोधनेन। इत्यादीति। आदिना 'सोष्मणः सोष्माणः' इत्यस्य "ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात्" इत्यस्य 'पादादीनां पदादयो वर्णसाम्यात्'इत्यस्य च परिग्रहः।स्थाने-ऽन्तरतम इति । तत्तत्सूत्रोपलक्षणम् । आन्तर्यपदं सादृश्यपरं, तस्य प्रयोजकाः समानस्थानिक-त्वादयो वर्णधर्मास्ते च यत्र न सन्ति तत्रापि भाष्यप्रामाण्यादनान्तर्यस्यानुरूपप्रतिसम्बन्धि-राहित्यस्यापि सादृश्यप्रयोजकत्वङ्कल्पनीयम् । ननु "झयो होऽन्यतरस्याम्" इत्येतदुदाहरण-विवेचनसमये बाह्यप्रयत्नस्य गुणपदव्यवहार्यस्य सादृश्यप्रयोजकत्वं सर्वैः स्वीकृतं, तच्च नोप-पद्यते बाह्यप्रयत्नस्य वर्णावृत्तित्वात् । ते हि काकलकाधस्तात्कण्ठविवरनिष्ठविकासादिका-

भावप्रकाशः ।

तयोः स नेत्युच्यते तर्हि 'शूद्राभीरम्' 'तृणोलपम्' 'गोबलीवर्दम्' इत्यादौ स न स्यादित्युक्त्वा आभीरा जात्यन्तराणि, उलपमित्यपा नामधेय, गाव–उत्कालितपुस्काः वाहाय च,–विक्रयाय च, स्त्रिय एवावशिष्यन्ते इत्यादिसामान्यविशेषभावाभाव. प्रतिपादितो भाष्ये । वाहाद्यर्थं निष्कासितपुंव्यक्तयः स्त्रिय एव गावः ता-दृशगोशब्दव्यवहार्यत्वेनावशिष्यन्ते इति तदर्थः । गोत्वमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे तु सामान्यविशेषभावस्य सत्त्वेन भेदघटितसाहित्यरूपचार्थाभावेन च द्वन्द्वाप्राप्तौ भाष्यस्य निर्दलत्वापत्तिः । एवञ्च बलीवर्दसमभि-व्याहारे गोशब्दस्तदन्यपर इति कथा चिन्त्येति स न्यायो भाष्यविरुद्ध एवेति दिक् । तद् ध्वनयन्नाह—ब्राह्मणेति । 'ब्राह्मणसहितवसिष्ठस्य न्यायः' इति मध्यमपदलोपिसमासगर्भः समासः, द्वन्द्वस्तूक्तरीत्या न । अत एव साहित्यमेकमहावाक्यार्थघटकत्वेन । एवजातीयकेषु सर्वत्रैवमेव । ध्वनितश्चाय न्यायस्तत्रैव सूत्रशेषे भाष्यइत्यलम् । ननु स्थानेत्यादिपरिगणनमयुक्तम् । तदन्यानान्तर्यरूपान्तर्यस्य "स्थानेन्तर" इति सूत्रे भाष्योक्तत्वात्। यद्यपि प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वविधानान्न तस्योपयोगस्तथापि पक्षान्तरे उपयोग एवेत्यत आह—गुणेति । नोक्तेति । अन्यथा तद्ग्रहणानर्थक्यमिति भावः । धर्ममात्रमिति । न तु विजातीययत्न एवेति भावः । आदिना तत्रत्यस्य 'सोष्मणः सोष्माणः' इत्यादेः सङ्ग्रहः । एतेनानान्तर्यमे वेति प्रतीक धृत्वा नहि चतुर्विधमेवान्तर्यं परिभाषितम्, रूपान्तरेणापि सादृश्यसम्भवात्पाददन्तेत्यादौ स्थान्यादेशभावमते वर्णसाम्यकृतसादृश्यस्य परिग्रहाच्चेति कैयटोक्तिरुपायान्तरपरेति ध्वनितम् । अत एव तद्भाष्यं कैयटश्च चिन्त्य एव । प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वविधानात्सोष्मण इत्यनेन गुणकृतान्तर्यस्य ऐचोश्चो-त्तरभूयस्त्वादित्यनेन स्थानकृतान्तर्यस्य च विवक्षितत्वाच्चेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति बोध्यम् । पक्षान्तरे तस्यावश्यकत्वात् पाददन्तेत्यादावनिर्वाहाच्चेति दिक् । नन्वभावप्रतियोगिनोर्विरोधादनान्तर्य-स्यान्तर्यत्वोक्तिरयुक्तेत्यत आह—अन्तरेति । स्थानकृतातिशयितान्तर्यवदभाव इत्यर्थः । गुणेत्युपलक्षण वृद्धेरपि । तथाचान्तर्यपदस्य सादृश्यपरत्वादनान्तर्यपदस्य च स्वार्थव्यञ्जा लक्षणया च क्ताभावपरत्वात्तस्य च 'कर्त्ता' इत्यादौ उभयसाधारणधर्मरूपत्वेन–एङः तथासवर्णेनानतिप्रसङ्गेन, तत्त्वाङ्गीकारे न तयोरिव विरोध इति।स्वत च(?) दर्शादावप्यमस्यान्तरतमत्वात्तद्रूपसादृश्येन च निर्वाह इति भावः। तदर्थः उक्तभा ष्यार्थः । ननु विवारादिगुणकः खकार इत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः, तेषां गलविवरविकासादिकार्यकरयत्न विशेषरूपत्वेनात्मगुणत्वेन वर्णगुणत्वाभावात्, आभ्यन्तरवत्परम्परयापि वर्णाजनकत्वाच्च । अत एवाभ्य-न्तरेषु नाशङ्का, तत्कथनस्यात्यन्तमनुपयोगाच्च । तथाच तत्कृतान्तर्यस्यासम्भवेन 'वाग्घरिः' इत्यादौ दोषो

तस्मिन्निति सप्तम्यन्तानामनुकरणम्। निःशब्दो नैरन्तर्यपरः। दिशिरुच्चा-

शब्दरत्नम्।

सादृश्यमिति तदर्थः। बाह्यानां विवारादीनां साक्षाद्वर्णावृत्तित्वेऽप्यौपचारिकं गुणत्वं बोध्यम्॥

अनुकरणमिति। अचीत्यादिसप्तम्यन्तार्थकस्य स्वतन्त्रतच्छब्दस्य निर्देशो न स्वरूपपरं, व्याख्यानाद्, बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्च। सप्तमी तु सप्तम्यन्तानामेव त-

भैरवी।

र्थजनकाः, अत एव तेषां बाह्यत्वमत आह—बाह्यानामिति। अत्र साक्षादिति कथनेन परम्परासम्बन्धेन वर्णसम्बद्धत्वं ध्वनितम्। साक्षात् समवायसम्बन्धेन पररीत्या, स्वमते तु तादात्म्येन। परमते आत्मधर्मत्वं स्वमते मनोधर्मत्वमिति त्वन्यत्। परम्परासम्बन्धश्च स्वप्रयोज्यविकासाश्रयसमीपताल्वादिनिष्ठवायुसंयोगाभिव्यङ्ग्यत्वात्मकः। गुणत्वम्—वर्णगुणत्वम्।

नन्वनुकरणमनुकार्यगतवर्णसमानानुपूर्वीकमेव प्रायोऽत्र शास्त्रे दृश्यते "तस्थस्थमिपाम्" इत्यादौ यथा, तथाऽत्रापि चेदनुमतं तदा तस्मिन्निति सूत्रस्य "तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ" इत्यत्रैव प्रवृत्तिः स्यान्न तु "इको यणचि" इत्यादाविति न तेष्वभिप्रेतार्थलाभः स्यादस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यञ्च "तस्मिन्नणि" इति सूत्र एव निर्दिष्टपदोपादानेन तत्रेष्टार्थलाभसम्भवादत आह—अचीत्यादीति। सप्तम्यन्तार्थकस्य। सप्तम्यन्तानि पदान्यर्था यस्येत्यर्थः। स्वतन्त्रेति। अनेनानुकरणत्वाभाव उक्तः। तस्मिन्नणि चेति सूत्रस्यैवोदाहरणत्वे फलन्तु "यौष्माकीण अस्मभ्यं देहि" इत्यादावादेशाभाव इति। व्याख्यानादिति। तस्मिन्नणीति सूत्रबोध्ययोः खञ

भावप्रकाशः।

ऽत आह—बाह्यानामिति। ओष्ठप्रभृतिकाकलकपर्यन्तरूपास्यबहिर्भूतदेशे कार्यकरयत्नानामित्यर्थः। ननु कार्याणामत आह—विवारादीनामिति। साक्षात्—संयोगसमवायादिना। औपचारिकमिति। वर्णाभिव्यक्त्यनन्तरभावित्वात्परम्परया वर्णजनकात्मप्रवृत्तित्वाच्च वर्णवृत्तित्वारोपादिति भावः। गुणत्वमिति। वर्णगुणत्वमित्यर्थः। यथाश्रुते तत्रात्मगुणत्वसत्त्वेनोपचारानुपयोगादसङ्गतिः स्पष्टैव। एतेन गुणे गुणानङ्गीकारात्कथं वर्णगुणत्वमित्यपास्तम्, स्वाभाविकासत्त्वेऽपि तथाङ्गीकारे बाधकाभावात्। तन्त्रान्तरे तथानियमेऽप्यत्र तदनाश्रयणाच्च। भाष्यमते शब्दस्य द्रव्यत्वाच्चेति दिक्।

ननु वर्णात्मकशब्दानुकरणस्यानुकार्यसमानानुपूर्वीकत्वस्य 'गो' इत्यादौ दृष्टत्वेन "तस्मिन्नणि" इत्यत्रैवोपस्थितिः स्यात्, नत्वचीत्यादाविति मह्दनिष्टम्, सप्तम्यन्तानामिति बहुवचनासङ्गतिश्च, नह्येकमिति न्यायेनास्य वैयर्थ्यापत्तिश्चेत्यत आह—अचीत्यादीति। अचीत्यादीनि सप्तम्यन्तानि पदान्यर्थो वाच्यो यस्येत्यर्थः। स्वतन्त्रेत्यनेनानुकरणत्वनिरासः। अचीत्यादिसप्तम्यन्तपदबोधकोऽयं तच्छब्द इति यावत्। नन्वनुकरणत्वाभावेऽप्यस्य सर्वतद्बोधकत्वासम्भवः, सर्वनाम्नां प्रक्रान्तार्थकबोधकत्वनियमात्। किञ्च "स्वंरूपम्" इति बाधे मानाभावात्। एवञ्च "द्विर्वचनेऽचि" इत्यत्र "तस्मिन्नणि" इत्यत्रैव वोपस्थितिः स्यात्। अन्त्ये फलं तु 'हे यौष्माकीण अस्मभ्य देहि' इत्यादौ खञः परस्यादेशनिवृत्तिरित्याशयेनाशङ्कते—न स्वरूपेत। व्याख्यानादिति। अय भावः, "एङ्ह्रस्वात्" इत्यादाविव अङ्गाक्षेपे तत्र चाक्षेपकखञणोः सम्बन्धेन तत्रादोषेण फलाभावात् तत्रानुपस्थित्याऽत्र स्वरूपग्रहणे फलाभावेन नह्येकमिति

सरला।

औपचारिकमिति। वर्णाभिव्यक्तिजनकस्थानवृत्तित्वेन वायुवृत्तित्वेन वा बाह्यानां वर्णवृत्तित्वोपचारः। गुणत्वमिति। वर्णनिष्ठधर्मत्वमिति तदर्थः। मूले बलीय इतीति। अनेकधर्मप्रतियोगिताकं सादृश्यं यत्रादेशतानियामकं तत्र स्थानघटितधर्मप्रतियोगिताकं सादृश्यं बलीय इत्यर्थः। अकारो नेति। तालुस्थानजन्यत्वधर्मप्रतियोगिकसादृश्यस्य एकमात्राकालिकत्वरूपधर्मप्रतियोगिकसादृश्यापेक्षया बलवत्त्वादित्यर्थः।

व्याख्यानादिति। "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" इति सामान्यसूत्रकरणमूलकव्याख्यानादित्यर्थः।

शब्दरत्नम्।

च्छब्दार्थत्वमिति बोधनाय, तद्बोध्यार्थस्य निर्दिष्टे इत्यनेन सामानाधिकरण्याय चेति

भैरवी।

णो.प्रत्ययत्वात्ताभ्यां यस्माद्विहितौ तदादेरित्यस्योपस्थित्या तत्र सूत्रे निर्दिष्टे पूर्वयोरि-त्येवेष्टे सिद्धे ऽस्य सामान्यसूत्रस्य निष्प्रयोजनत्वापत्तिरित्येतन्मूलकादित्यर्थः। नन्वेवमनुकर-

भावप्रकाशः।

न्यायेन तत्रैव पूर्वस्येत्यस्य सुकरत्वेन चास्य वैयर्थ्यापत्तिः। किञ्चोक्तनियमो नादरणार्हः, "तस्यापत्यम्" इत्यादौ व्यभिचारात्। प्रागुपस्थितबोधकत्वमित्येव हि सार्वत्रिको नियमः, स चाक्षतोऽत्र। किञ्च तथात्वे "द्विर्वचनेऽचि" इत्यग्रे एव पाठौचित्यम्। एवञ्च "स्वरूपम्" इत्यस्योक्तनियमस्य चात्र बाधेन पाणिनि-बुद्धिस्थसर्वशास्त्रीयसप्तम्यन्तपदबोधकत्वं सिद्धम्। न चैवमितिन्यर्थं इति वाच्यम्, तदभावे सप्तम्यन्ते पदेऽव्यवहितोच्चारित इत्यर्थापत्त्या सर्वेषामसिध्द्यापत्तेः। तेन तु तस्य तदर्थपरत्वबोधनेनाजादिपदबो-ध्याकारादौ सिध्यतीति सर्वेष्टसिद्धिः। एतेनेतः पदार्थविपर्यासकृत्त्वेन तेनैवात्र शास्त्रे "स्वंरूपम्" इतिक-चनात्सर्वत्र स्वरूपग्रहणे प्राप्ते "नवेति विभाषा" इतिवदर्थपरत्वलाभेन व्याख्यानादिपर्यन्तधावनं निर्बीजम-गतिकगतिक चेत्यपास्तमिति। ननु नेद युक्तिजातमुत्तरसूत्रे सम्भवति "तस्मान्नुडचि", "तस्मान्नुड् द्विहल." "तस्माच्छसः" इतित्रिषु 'अर्थमनर्थम्' 'गौरनश्व.'। 'चैत्र आनृजे' 'उच्चरत आनुपलभत.' इत्यादौ पूर्वनि वृत्तिरूपफलसत्त्वेन नह्यकमितिन्यायाविषयत्वादाक्षेपकाभावेनाक्षेपासम्भवात्, कचित्तत्सम्भवेपि तेनानिर्वा-हाच्च। अत एव सार्वत्रिकनियमाङ्गीकारेणापि न तत्रेष्टसिद्धिरादृता। पूर्वम् "अदसो मात्" इत्येकत्रैव फलसत्त्वेन तदग्रे पाठौचित्याभावश्च। इतिस्तु तदर्थपरत्वबोधकतया सफल इत्युक्तमेवात आह—बहुलक्ष्ये-ति। तत्तद्विधिद्वारेति शेषः। तथाच तथानियमे प्रोक्तरीत्या वैयर्थ्यापत्त्या तद्बाधवत्तत्र न्यासिन्यायाश्र-येण तद्बाधो यथा, तथाऽत्र न्यासिन्यायाश्रयणमिति भावः। नन्वेवं सप्तमो व्यर्था, साधुत्वार्थं तु सुरेवो-चित इत्यत आह—सप्तमी त्विति। तेषामेव पाणिनिबुद्धिस्थत्वमित्यत्र तात्पर्यग्राहकत्वेनानुवादिकेयमिति भावः। यत्र सप्तम्यर्थबोधस्तत्रैव तदुपस्थितिरिति बोधनायापि सा। तदुत्तरमपि इतेः सत्त्वात्। अत एव "नेड् वशि" "तस्मान्नुडचि" "ङः सि" इत्यादौ नोपस्थितिः। वशीत्यादिसप्तम्याः षष्ठ्यर्थत्वात्। एतेन सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येति सूत्रयितुं युक्तमित्यपास्तम्, सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्ट इति प्रतीत्यापत्तेश्च। तदा ह—तद्बोध्येति। अत्रत्यतत्पदबोध्याचीत्यादेरर्थस्येत्यर्थः। अन्यथा भिन्नविभक्तित्वात्तन्न स्यात्। एवञ्च निर्दिष्टे इति विशेषणे इवात्रापि विशेष्येऽधिकरणत्वबोधार्थं साऽऽवश्यकीति भावः। ननु मूले स्पष्टार्थ

सरला।

अन्यथा तत्रैव सूत्रे निर्दिष्टे पूर्वस्येत्येवेष्टसिद्धेः सामान्यसूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिः स्यादिति भावः। सप्तम्य-न्तानामिति। औपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तानामित्यर्थः। प्रकृतसूत्रे औपश्लेषिकसप्तम्यन्तानामेव तत्पदेन ग्रहणात्। अन्यथान्यसप्तमीस्थलेऽपि एतत्परिभाषाप्रवृत्तौ "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् "कर्तृकर्मणोः कृति" इत्यत्र प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तौ युगपत्कर्तृवाचकस्य कर्मवाचकस्य च तत्कृदन्ताव्य-वहितपूर्वत्वासम्भवेन उभयप्राप्तेरेवासम्भवात्। तथाचौपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तपदघटिते शास्त्रे निर्दिष्ट पूर्वस्येत्युपतिष्ठत इत्यर्थः फलति। सामानाधिकरण्याय चेति। तथाच सप्तम्यन्तार्थ अव्यहि तोच्चारिते उपश्लिष्टस्य पूर्वस्य कार्यमिति वाच्योऽर्थः। तत्र चाव्यवहितोच्चारितसप्तम्यन्तार्थोपश्लिष्टमुद्दिश्य पूर्वत्वविधाने अव्यवहितोच्चारितसप्तम्यन्तार्थोपश्लिष्टस्य केनाप्यविधानादुद्देश्यासिद्धिः। यदि तु सप्त म्यन्तार्थे उपश्लिष्टस्य यत्कार्यं तदव्यवहितोच्चारिते पूर्वस्य बोध्यमितीत्येवमुद्देश्यविधेयभावकल्पनं, तदापि गौरवं स्पष्टमेवेति चिन्त्यमेतत्। वस्तुतस्त्वनया परिभाषया अंशत्रयोपस्थितिः विधेयान्वयी षष्ठ्यर्थः पूर्व त्वमव्यवहितत्व चेति। तत्र "शि तुक्" इत्यत्रांशत्रयोपस्थितिः। यत्र यावानंशः सिद्धो बाधितो वा तत्र ता वदंशविकलैवोपस्थितिः। यथा "इको यणचि" इत्यादौ षष्ठ्यंशस्य सिद्धत्वादंशद्वयोपस्थितिः। विस्तरस्तु

रणक्रियः। अचि यणित्युक्ते व्यवहिते ऽव्यवहिते च सति प्राप्तमव्यवहिते एवेति,

शब्दरत्नम्।

भावः। शब्दार्थकत्वेन त्वनुकरणत्वव्यवहार इति बोध्यम्। दिशिरुच्चारणेति। अत एव "जनपदे लुप् (पा०सू०४।२।८१) इत्यादौ न दोषः। नह्यर्थ उच्चारितो नापि शब्दस्य निरन्तर इति भावः। अचि यणित्युक्ते इति। अचि उपश्लिष्टस्य यणित्युक्ते इत्य-

भैरवी।

णमिति व्यर्थमत आह—शब्दार्थकत्वेनेति। तस्मिन्निति प्रकृतसूत्रस्थस्तच्छब्दो बुद्धिस्थपरामर्शकः। सर्वनाम्ना प्रक्रान्तार्थपरामर्शकत्वमेवेति न नियमः। तथाच यत्र सप्तम्यर्थबोधस्तत्र-वास्योपस्थितिः। यत्र सूत्रे सप्तम्यन्तपदोपादानन्तत्रास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति तु न, "नेड् वशि कृति" "ङः सि धुट्" "तस्मान्नुडचि" इत्यादावस्य प्रवृत्त्यदर्शनात्। एतेन यत्रास्य प्रवृत्तिरभिप्रेता तेषां संग्रहाय सप्तमी निर्दिष्टा इत्येवास्त्विति निरस्तम्। एवञ्च सप्तम्यन्तार्थे ऽव्यवहितोच्चारिते पूर्वस्य कार्यमिति वाच्योऽर्थः। तथा च सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तपदयोरर्थोऽपस्थितिर्यत्र तत्र तद्रूपलिङ्गसद्भावात्तस्मिन्नित्यादिपरिभाषाद्वयस्य यथायथमुपस्थितिरिति सिद्धम्। निर्दिष्टपदस्य प्रयोजनमाह-अत एवेति। सप्तम्यर्थतात्पर्यकपदघटितेऽस्योपस्थितेरेवेत्यर्थः। आदिना "कान्नाम्नि" "यस्कादिभ्यो गोत्रे" इत्यादेः संग्रहः। न दोष इति। तत्र चेदुपस्थितिः स्यात्तदा जनपदरूपेऽर्थे देशे इति लक्षणया तादृशार्थबोधकशब्द इति वा तेषां सूत्राणामर्थे ऽनिष्टापत्तिरूपो दोषो नेत्यर्थः। एतदेव दर्शयति-न हीति। अर्थः—देशरूपः। अचि उपश्लिष्टेति।

भावप्रकाशः।

तथैव कुतो नाभिहितमत आह—शब्देति। शब्दमात्रबोधतात्पर्यकोच्चारणकस्यैवानुकरणत्वेन तस्य तत्त्वव्दिहापि सर्वथा तत्त्वेन तथा व्यवहारो मूलकृतो मुख्य एवेति विनिगमकाभावात्तथैवोक्तम्। एतेन इतिशब्दबलात्तस्य तदर्थबोधकत्वेन शब्दाबोधकत्वाद् गौणस्यापि तथा व्यवहारस्यासम्भव इत्यपास्तमिति भावः। दिशिरिति। एवञ्च सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहितोच्चारिते पूर्वस्य कार्यमिति वाच्योऽर्थः। तथाच परिभाषाद्वयोपस्थितौ सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तपदयोरर्थोपस्थितिर्लिङ्गमिति भावः। उक्तार्थकनिर्दिष्टपदव्यावर्त्यमाह—अत एवेति। आदिना "यस्कादिभ्यो गोत्रे" इत्यादिसङ्ग्रहः। न दोष इति। अस्योपस्थित्या जनपदे देशेऽर्थे लक्षणया तद्वाचिनि वा पूर्वस्येत्यर्थेऽनयाऽनिष्टमव्याप्त्यतिव्याप्तिरूपं, तन्नेत्यर्थः। अत एवेत्यस्यार्थमाह—नहीति। अर्थः देशरूपः। उच्चारित इति। असम्भवादिति भावः। शब्दस्य प्रकृतेः। निरन्तर इति। तत्त्वं चाव्यवहितपूर्वपरान्यतरस्थत्वम्। तच्च नार्थस्य, अवध्यवधिमतोः साजात्यस्यैवौचित्याद्, असम्भवाच्च। लक्षणायां तु न मानम्, आरोपिततत्त्वकस्यापि ग्रहणे निर्दिष्टपदानर्थक्यमनिष्टापत्तिश्च। लुबादिसंज्ञायाः प्रत्ययादर्शनस्यैव सत्त्वेन जनपदे यः प्रत्यय इत्यन्वयेन चानियमाभावान्नियमफलपरिभाषानुपस्थितिरिति कश्चित्। एवञ्च शब्दमात्रबोधतात्पर्यकनिर्देशे एवास्योपस्थितिः, न तु तदतात्पर्यकार्थबोधतात्पर्यकनिर्देशे। एतेन लाघवादव्यवहितस्यैव ग्रहणं स्यादिति किं निर्दिष्टग्रहणेनेत्यपास्तम्। व्यवहिताव्यवहितसाधारणपूर्वत्वस्य लोके "अचःपरस्मिन्" इत्यादौ च दृष्टत्वाच्च। एतेन "तस्मिन्नितिशब्दे पूर्वस्य" इति न्यासेनेष्टसिद्धिरित्यपास्तम्। परममूले सहिताधिकारस्थपरिभाषाविषयेषु यण्विधेः प्रागुक्त्या मूलेऽपि तथैवाह—अचि यणिति। यत्तु "इको यणचि" इत्यादौ "यस्य च भावेन" इति सप्तम्यन्तरङ्गत्वात्। अश्रूयमाणक्रियत्वाच्चास्त्यर्थलाभः। तेनाचि सति यण् स्यादित्यर्थ इति कश्चित्। तन्न, प्रधानक्रियान्वये सत्यध्याहारे मानाभावात्। किञ्च तदध्याहारसामर्थ्येन तत्रास्या अप्रवृत्त्यापत्तेः। स्पष्टा चेयं रीतिः "इनाल्लोपः" इत्यत्र भाष्ये। अत एव "कर्तृकर्मणोः" इत्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः, कृति सति प्रत्यासत्त्या तत्प्रकृत्यर्थनिरूपितकर्तृकर्मणोः षष्ठीति तदर्थात्। अन्यथा 'कृष्णस्य कृतिः' इत्यादावेव स्यान्नतु विपरीते। किञ्चोपपदविभक्तेरिति न्यायेनाधिकरणसप्तम्या एवौचित्यात्। तदाह—अच्युपेति।

सरला।

अन्यत्र द्रष्टव्यः। शब्दार्थकत्वेनेति। अनुकार्यमात्रबोधकत्वेनेत्यर्थः। अनुकार्यवृत्त्यानुपूर्वीसमानानुपू-

पूर्वस्य परस्य च प्राप्तं पूर्वस्यैवेति च नियम्यते। अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनम्।

बालमनोरमा।

थः। इदं "संहितायाम्" (पा०सू०६।१।७२) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। फलितेति। सप्तम्यन्तार्थे ऽव्यवहिते षष्ठ्यन्तार्थोऽप्यव्यवहित एवेति भावः।

भैरवी।

एतेन यत्रौपश्लेषिकाधारे सप्तमी, तत्रास्योपस्थितिरिति सूचितम्। अव्यवधानस्य पूर्वोच्चारितत्वपरोच्चारितत्वान्यतररूपस्य यत्रौपश्लेषिकाधारत्वं तत्रैव सम्भवात्, अवध्यवधिमतोः साजात्यात्। पूर्वत्वादिव्यवहारस्य व्यवहितेऽपि दर्शनादस्मिन्सूत्रे निर्दिष्टपदम्। यथा 'काश्याः प्रयागः पूर्वः, पाटलिपुत्रः परः' इत्यादि लोके "अचः परस्मिन्पूर्वस्य" इति शास्त्रे। अस्य सूत्रस्योपस्थितौ यादृशार्थोपस्थितिर्भवति तदुदाहरणम्मूले प्रदर्शितमचि यणीत्यादिना। केचित्तु "इको यणचि" इत्यादिसूत्रे क्रियावाचकपदाश्रवणात् "अस्तिर्भवन्तीपरः" इति न्यायेन सतीत्यस्याध्याहारेणाचि सति यण् भवतीत्यादिरीत्या तत्र तत्रार्थ इति। तन्न युक्तम्। भवनक्रियायाम्प्रधानार्थप्रतिपादिकायामन्वये सम्भवति सति गुणभूतायामन्वयस्यानौचित्यात्। औपश्लेषिकाधारे एवास्योपस्थितेः स्वीकारादेव "कर्तृकर्मणोः कृति" इत्यत्र नास्योपस्थितिः। कृति सति तत्प्रकृत्यर्थक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वविशिष्टार्थवाचकात्षष्ठीति तदर्थात्। यदि तु "यस्य च भावेन" इति सूत्रविहितसप्तम्यन्तपदस्य सतीत्यस्याध्याहारेऽपि, कर्तृकर्मणोरित्यत्रास्योपस्थितिः स्यात्, तदा कृदन्ते निरन्तरोच्चारित इत्यर्थापत्तौ "कृष्णस्य कृतिः" इत्यत्रैव षष्ठी स्यान्न तु कृतिः कृष्णस्येत्यत्रेत्यनिष्टापत्तिः। अत "इको यणचि" इत्यादौ "उपपदविभक्तेः" इति न्यायेनौपश्लेषिकाधारे एव सप्तमीत्याशयेनोपश्लिष्टस्येति व्याख्यातम्। उपश्लिष्ट इति पदमेतेष्वध्याहर्तव्यम्। उप समीपे श्लेषः सम्बन्धस्तत्कृताधिकरणमौपश्लेषिकाधिकरणम्। अत एव "तत्र च दीयते" इति सूत्रभाष्ये–"मासेऽतिक्रान्ते यद् दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणम्" इत्युक्तम्। वर्णयोः समीपवृत्तित्वन्तु बौद्धं बोध्यम्। इदम्। इको यणचीत्यत्रौपश्लेषिकमधिकरणमित्येतत्। तत्र हि तस्मिन्नित्यादिसूत्रद्वयस्य प्रयोजननिरूपणावसरे "पूर्वोत्तरयोर्योगाविशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं, पचत्योदनम्" इति वार्तिककृतोक्तम्। तदर्थनिरूपणावसरे भाष्यकृता "इको यणचि–दध्युदकं, पचत्योदनम्। उभाविकौ, उभावचौ। अचि पूर्वस्याचि परस्येति सन्देहः। इष्यते चात्राचि पूर्वस्य स्यात्, तच्चान्तरेण यत्नन्न सिध्यतीति नियमार्थम्। एवमर्थमिदमुच्यते" इत्युक्तम्। अत्र तथा सन्देहप्रदर्शनेनौपश्लेषिकाधारे सप्तमीति स्पष्टम्प्रतीयते। उक्तञ्च कैयटेन—"उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी" इति न्यायादधिकरणसप्तमी कृतेति।

भावप्रकाशः।

उपश्लिष्टपदाध्याहारेणौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी। इदमेव बोधयितुं सप्तम्युपादानम्, अन्यथाऽनुपश्लिष्टस्येत्येव वदेदिति भावः। प्रकृतसूत्रेऽप्येवमेवेति स्पष्टं "तत्र च दीयते" इति सूत्रे कैयटे। उपश्लेषः समीपवृत्तित्वम्। अत एव "यन्मासेऽतिक्रान्ते दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणम्" इत्युक्तं तत्रैव भाष्ये। तच्च वर्णयोर्बौद्धं द्रष्टव्यम्। अत एव वर्णानां भाष्यादिमते द्रव्यत्वात्संयोगवत् पूर्वपरयोर्बौद्धाधारत्वस्याप्युपश्लेषनिरूपितस्य स्वीकारेण "इको यणचि" इत्यादावियं सप्तमीति "संहितायाम्" इति सूत्रभाष्यं सङ्गच्छते। तदाह—इदमिति। एतेनार्धमात्राधिककालेन वर्णान्तरेण वा व्यवधाने उपश्लेष एव नेति चेत्तर्हि निर्दिष्टपदं संहिताधिकारश्च विफल इत्यपि तत्रत्यं ध्वनितम्, दीक्षितादीनां तु प्रमाद एवेत्यन्यत्र विस्तरः। नन्वव्यवहितार्थकनिर्दिष्टपदसत्त्वेन कथं फलितत्वमत आह—सप्तम्यन्तेति। तथा चाव्यवहिते इत्युक्त्याऽजादेरिगाद्यव्यवहितत्वग्रहेण तुल्यवित्तिवेद्यतया तेषामपि स तथैवेति ग्रहेण षष्ठ्यन्तार्थः फलित इति भावः।

सरला।

बीभत्साभावेऽपि भागत्यागलक्षणयाऽनुकरणत्वव्यवहार इत्यर्थः।

परस्य यदिति। "तस्मादित्युत्तरस्यादेः" इति तु न सूत्रितम्। आदेरित्यं-

शब्दरत्नम्।

न सूत्रितमिति। "स्वं रूपम्" (पा०सू०१।१।६८) इत्यतः प्रागिति शेषः। तत्र 'आदेः" (पा०सू०१।१।५४) इति पृथग्वाक्यम्। तत्र 'उत्तरस्य' इत्यनुवर्तते। स्थानषष्ठी चेयम्। पञ्चमीनिर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरसम्बन्धि, उत्तरस्य स्थाने विधीयमानं चादेर्बोध्यमिति वाक्यार्थद्वयम्। वाक्यभेदसामर्थ्याच्च "आदेः" इत्यंशं विनाऽपि क्वचिदंशान्तरप्रवृत्तिः। "आदेः" इत्यंशस्त्वनुवृत्तोत्तरस्येत्यस्यावृत्त्या परत्वबोधकशब्देन यत्र वि-

भैरवी।

न सूत्रितमितीति। अत्र केचित् "अनेकाल्" इति सूत्रात्प्रागिति शेष इति वदन्ति। तन्न युक्तम्, एवं सति "अनेकाल्" इति सूत्रस्थादेरित्येतदपेक्षया परत्वन्निर्बाधमिति वक्ष्यमाणस्यादेरिति ग्रन्थस्यासङ्गत्यापत्तेरत उत्तरग्रन्थसङ्गमनायाह—स्वं रूपमिति। नन्वेतादृशसूत्रकरणे यत्रादेरित्यस्यानुपस्थितिस्तत्र तस्मादित्यस्याप्यप्रवृत्तिः स्यात्तथा च "गाङ्कुटादिभ्यः" इत्यादौ दोष इत्यत आह—तत्रादेरिति। तत्र—एकस्मिन्सूत्रे। पृथगिति—उत्तरस्येति व्यस्तपाठात्। अस्यैकपदत्वेऽपि वाक्येतिकथनमुत्तरस्येत्यस्य तत्र सम्बन्धाभिप्रायेण। तत्र आदेरित्यंशे। एकसूत्रस्यांशभेदेन व्याख्यानेंऽशान्तरे पूर्वांशानुवृत्तेः "णेरणौ" इति सूत्रे क्लृप्तत्वात्, तथांशभेदेन व्याख्यानेऽनुवृत्तस्यार्थान्तराभिधायकत्वमपि दृष्टमित्याशयेनाह—इयमिति। इयम्—पृथग्भूते आदेरित्यंशेऽनुवर्तमानं यदुत्तरस्येति, तत्र स्थिता। क्वचित् "गाङ्कुटादिभ्यः" इत्यादौ। चः—त्वर्थे। ननु यथा आदेरित्यंशाप्रवृत्तावपि तस्मादित्यस्य क्वचित्प्रवृत्तिस्तथा तस्मादित्यंशं विनाऽप्यादेरित्यस्यापि प्रवृत्त्यापत्तिरिति "नित्यं ङितः" इत्यादौ दोष एवेत्यत आह—आदेरित्यशस्त्विति। आवृत्त्येति। अत्र प्रमाणन्तु "पचावेदम्" इत्यादिप्रयोगव

भावप्रकाशः।

न सूत्रितमितीति। यत्त्वस्यानेकाल्सूत्रात्पूर्वमिति शेष इति। तन्न, आदेरित्यंशस्येत्युत्तरमूलग्रन्थविरोधापत्तेः। तद् ध्वनयन्नाह—स्वं रूपमिति। नन्वेकार्थकैकयोगेनोदःस्येत्यादौ निर्वाहेऽपि "गाङ्कुट" इत्यादौ दोषोऽत आह—तत्रेति। एकयोगे इत्यर्थः। पृथगिति। अत एवोत्तरस्येति व्यस्तोक्तिः। नन्वेवमप्यादेरित्यस्यैकपदत्वेनावाक्यत्वादपार्थक्येन "गाङ्कुट" इत्यादौ दोषस्तदवस्थ एवात आह—तत्रोत्तरेति। आदेरित्यंशे इत्यर्थः। एकयोगेऽप्यनुवृत्तेः "णेरणौ" सूत्रे क्लृप्तत्वादिति भाव.। ननु पूर्ववाक्यस्था न स्थानषष्ठी आगमादिविधावप्रवृत्त्यापत्तेः। तत्तद्विधिभिरेव सम्बन्धविशेषनिर्णये षष्ठी स्थाने इत्यस्याप्राप्तेश्च। एवञ्च तथैवानुवृत्त्या "आज्जसेरसुक्" इत्यादौ दोषोऽत आह—स्थानषष्ठी चेयमिति। इष्टानुरोधेन शब्दाधिकाराश्रयेण "षष्ठी स्थाने" इत्यतः स्थानपदस्यैकदेशस्य स्वरितत्वबलात् मण्डूकप्लुत्या अनुवर्त्तनेन गुणानामित्यस्यानित्यत्वेन परिभाषोपस्थित्या वा स्थानषष्ठीत्यर्थः। इदमेव ध्वनयितुमनयोः क्रमेण वाक्यार्थं स्पष्टमाह—पञ्चमीत्यादि। यत्कार्यं विधीयमानमित्यादिः। सम्बन्धीति। स च स्थान्यादेशभावोऽव्यवहितपूर्वापरस्थत्व चेति भावः। अत्र प्रकरणे चस्त्वर्थे। द्वयमिति। सिद्धान्ते इवेत्यर्थः। अत एवाह—वाक्यभेदेति। तद्बोधकासमस्तन्यासकरणसामर्थ्यादित्यर्थः। क्वचिदशांतरेति। "गाङ्कुटा" इत्यादौ षष्ठ्यर्थांशविकलतस्मादित्यंशेत्यर्थः। नन्वेवमादेरित्यशस्यापि तथैव "नित्यं ङितः" इत्यादौ प्रवृत्त्यापत्तिरत आह—आदेरिति। नच—अत्रायमेव दोषः, किञ्चादेरिति वाक्यार्थबोधकाले तस्योपस्थितत्वेन तत्त्यागायोगात्प्रत्यासत्त्या पूर्ववाक्यप्रापितादेशस्यैव ग्रहणसम्भवाच्च तथोक्तिर्व्यर्थेति वाच्यम्, यथान्यासे आवृत्तेरावश्यकतां सूचयितु तथोक्तेः, भिन्नप्रकरणे गुणयोरनयोः पाठेन तत्त्वाभावेन तथोक्तेर्वक्तुमशक्यत्वात्। अन्यथा 'पचाव' इत्यादौ शबादिव्यवधाने प्रवृत्तये धातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वेऽपि

सरला।

अंशान्तरप्रवृत्तिरिति। "अष्टाभ्य औश्" इत्यादावित्यर्थः। अतिदेशविधायकेषु आगमविधाय-

शस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेः । सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशत्वं बाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति ॥

शब्दरत्नम् ।

धानं तत्रैवेति "नित्यं ङितः" (पा०सू०३।४।९९) इत्यादौ न प्रवर्त्तेत इति भावः । वक्ष्यतीति । न च "अनेकाल्" (पा०सू०१।१।५५) इत्यतः पूर्वमेव "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" (पा०सू०१।१।६६) "तस्मादित्युत्तरस्यादेः" इति सूत्रे कुतो न पठिते इति वाच्यम् । "आदेः" इत्यंशे "षष्ठी स्थाने–" इत्यस्यासम्बन्धे "आज्जसेरसुक्" (पा०सू०

भैरवी ।

र्शनम् । ननु—"आदेः परस्य" इति न क्रियते, तस्मादित्यनेन सहादेरिति पठ्यते लाघवाभिप्रायेण, तच्च लाघवमधुना नोपपद्यते, वाक्यभेदस्यावृत्तेश्च करणात्, उत्तरस्येत्यत्र शब्दाधिकाराश्रयणाच्च, परस्येत्यस्यानुपादानेऽपि मनोव्यापारगौरवस्याधुना सत्त्वाच्च,—इति चेत् ? न, सिद्धान्तेऽप्यादेरित्यस्य "नित्यं ङितः" इत्यत्र दोषवारणायावृत्तेः सत्त्वात् । एतदेव ध्वनयितुमधुनोत्तरस्येत्यस्यावृत्तिम्प्रदर्श्योत्तरत्वबोधकशब्देनेत्यनुपादाय परत्व... ...क्तमुक्तम् । तत्रैवेति । प्रवर्तते इति शेषः । ननु मूलोक्तदोषोऽपि स्थानभेदेन सूत्रपाठाद्वार... ...त्र इत्याशयेन शङ्कां प्रदर्शयन्निराचष्टे—नचेत्यादिना । नचैवं न्यायतेऽप्युक्तरीत्या वाक्य... ...रावश्यकमेवेति 'सूत्रे' इति द्विवचनोपादानमसङ्गतमिति वाच्यम्, द्विनोक्तस्य सूत्रस्या... ...एकत्वमेवेत्याशयेन द्विवचनोपादानात् । 'षष्ठी स्थाने' इत्यस्य सम्बन्धासम्बन्धेन समाधत्ते—आदे-

भावप्रकाशः ।

वस्तुतः परस्य विधानसत्त्वेन वादेर्लोपापत्तिः । धातुसम्बन्धावश्यकत्व तु स्फुटीभविष्यतीति भावस्तदाह—परत्वेति । अन्यथोत्तरत्वेत्युक्तं स्यादिति भावः । विधानं परस्य स्थाने इत्यादिः । तत्रैवेति । अग्रे प्रवर्त्तते इत्यनुषङ्गः, एवेन प्रागुक्तपूर्वत्वव्यवच्छेदः । निर्दिष्टपदानुवृत्त्यर्थमाह—तस्मिन्निति तीति । उक्तरीत्या वाक्यभेदेऽपि सूत्रस्यैकत्वात्सूत्रे इति द्विवचननिर्देशः । कुतो नेति । मूलोक्तविपरीतबाध्यबाधकभावाभावात् । "स्वरूपम्" "अणुदित्" "तपर" इत्येतेषु तदसम्बन्ध एवेष्ट इति भावः ।

यत्तु दण्ड्यादयः, एवं पाठे "तस्मात्" इत्यस्यापि "अनेकाल्" इत्यनेन बाधापत्तौ वाक्यसंस्कारपक्षे 'ब्राह्मण अस् अष्टन् अस्' इत्यत्र "अष्टाभ्यः" इति दिग्योगपञ्चम्या न्यासिन्यायेनोभयोरध्याहारेऽष्टनोऽङ्गात्पूर्वयोरपि जश्शसोरौशापत्तिः । ततश्च तदबाधार्थं निर्दिष्टपदानुवृत्त्यर्थं च "स्वं रूपम्" इत्यतः प्राक् तथा पाठे मनोरमोक्तविपरीतबाध्यबाधकभावापत्तिरिति न सूत्रितमिति मनोरमातात्पर्यम् । यद्वा "स्वं रूपम्" इत्यतः प्राक् यथाश्रुतसूत्रपाठनिराकरणपरोत्तरग्रन्थानुरोधेनैवं पाठे दोष एव न, उक्तरीत्या निर्दिष्टपदानुवृत्तेः सौलभ्यात् । वाक्यभेदसामर्थ्यादादेरित्यंशस्यैव "अनन्तरस्य" इति न्यायेन बाधेन तदबाधाच्च । किञ्च जस्शस्भ्यामाक्षिप्तप्रकृतेरङ्गस्य च सन्निधानादष्टन्रूपस्यैव ग्रहणेन क्षत्यभावात् । एवञ्च पञ्चमीनिर्दिष्टात्प्रत्ययसम्बन्धिकार्ये तस्मादित्यस्याप्रवृत्तिरित्याहुः, तन्नेति ध्वनयितुं "षष्ठीस्थाने" इत्यधिकारं विकल्प्य खण्डयति–आदेरित्यादिना । षष्ठीस्थाने इत्येति । तत्रत्यस्य स्थाने इत्यस्येत्यर्थः, तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञायाः कल्पत्वात् । "स्थानेन्तर" इति सूत्रस्थतत्पदाम्नमाय षष्ठीत्युक्तम् । अत एव षष्ठ्यधिकारे वचनादिति भाष्यं सङ्गच्छते । तस्याः परिभाषात्वेऽपि "प्रत्ययः" इत्यादिवत्समुदायैकदेशभेदेन वा तत्त्वस्यापि सुवचत्वात् । एतेनानन्तरस्थानेन्तरेतिसूत्रत्यागे न मानमित्यपास्तमिति भावः । असम्बन्धेति । त्वया स्वीक्रियमाणे इति शेषः । तथाचोत्तरस्येति न स्थानषष्ठीति भावः । आज्जसेरिति । अवर्णा-

सरला ।

केषु चेत्यर्थ इति केचित् । प्रवर्तेत इति । तत्र धातोरिति निर्दिष्टपञ्चम्याश्रयणादिति भावः । अनेकाल्त्वाक्षतेरिति । वस्तुतस्तु नानुबन्धकृतमसारूप्यमित्यत्र कप्रत्ययाण्प्रत्यययोरसारूप्यप्रयुक्तविकल्पवार-

शब्दरत्नम् ।

७।१।९०) इत्यादावपि तस्य प्रवृत्त्यापत्तेः । सम्बन्धे मध्ये "तस्मिन्निति-" "तस्मा-दिति"-अनयोरपि तत्सम्बन्धे तयोरप्यागमविषयेऽप्रवृत्त्यापत्तेरिति दिक् ॥

भैरवी ।

रित्यंश इति। तस्य—आदेरित्यंशस्य । प्रवृत्यापत्तेरिति । तथा चादेर्जसवयवाकारस्यासुगागम आगमे ऽकारोच्चारणसामर्थ्याद् "अतो गुणे" इति पररूपाभावे सकारोच्चारणसामर्थ्यात्सं-योगान्तलोपाभावे ऽनिष्टरूपापत्तिः स्पष्टैव । सम्बन्धे इति । 'षष्ठी स्थाने' इत्यस्य सम्बन्धे इत्यर्थः । अत्र निर्दिष्टस्येत्यस्याध्याहारेण स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य यत्कार्यं तत्तस्यादेरित्यर्थेन "आज्जसेरसुक्" इत्यत्र नोक्तदोषः, तत्रासुकः कित्त्वेन जसेरिति षष्ठ्या अवयवार्थकत्वनि-र्णयात् । मध्य इति । पठितयोरिति शेषः । तयोर्मध्ये पठितयोः । आगमविषय इति । "आने मुक्" "छे च" इत्येतद्विहितागमविषय इत्यर्थः । एवं सति विपरीतरूपापत्तिर्दुर्वारैवेति स्पष्ट-मेव । एतादृशन्यासपक्षे आदेरित्यस्य यत्र स्थानषष्ठीनिर्दिष्टादेशस्य तस्मादित्यनेन नियम-स्तत्रैव प्रवृत्तिः स्यात् । एवञ्च "ज्यादादीयसः" इत्यत्र ज्यादिति पञ्चम्याः परस्येत्यस्या-ध्याहारेणोपपत्त्या तत्रनियमाप्रवृत्तेस्तस्मादित्यस्य तत्राप्रवृत्तावादेरित्यस्याप्यप्रवृत्त्यापत्त्या-वलोन्त्यस्य प्रवृत्तावनिष्टापत्तिरित्यपि बोध्यम् । सिद्धान्ते तु परस्येत्यस्याध्याहारेऽपि पर-त्वविशिष्टबोधकशब्देन परस्यादेशविधानमस्त्येवेत्यादेरित्यस्य प्रवृत्त्या न दोषो ऽत एवाह—दिगिति ॥

भावप्रकाशः ।

न्तादङ्गात्परस्य जसेरसुगित्यर्थकेऽपि तत्रादेरित्यंशप्रवृत्त्याऽन्त्यसकारात्पूर्वमसुगागमापत्तेरित्यर्थः । नन्वेवं सूत्र व्यर्थम्, पररूपे पूर्वसवर्णदीर्घे संयोगादिलोपे च "ब्राह्मणासः" इत्यसिद्धेः । न च तत एव अकारः श्रूयत एवेति वाच्यम्,। "गुणे त्वन्याय्यकल्पना" इति न्यायेन पररूपबाधापेक्षया आदेरिति बा-धस्यैवौचित्यादत आह—आदाविति । तेन "क्त्वो यक्" इत्यादिपरिग्रहः । तत्राङ्गेन क्त्वाप्र त्ययेन च धातोराक्षेपः । अङ्गाद्धातोः परस्य क्त्वो यगित्यर्थः । 'पीत्वाय' इत्युदाहरणम् । अत्रोक्तरीत्या ता वदग्रे यकि 'पीत्यवा' इति स्यादिति भावः । सम्बन्धे इति । परिभाषानुपस्थित्या गुणानामित्यस्याविषयः। तथाच "अनेकाल्" इत्यन्ते तत्सम्बन्धेनात्रापि सम्बन्धे मध्यपठितद्वयत्यागे न मानमितिभावस्तदाह—मध्ये इति । पठितयोरिति शेषः । आगमेति । "छे च" "आने मुक्" "ङः सि" इत्यादावप्रवृत्त्या पूर्वपरयो-रापत्तेरित्यर्थः । किञ्च सर्वपक्षे प्रागुक्तरीत्या तादृशादेशस्यैवादेरित्यत्र ग्रहणेन "ज्यादादीयसः" "ईदासः" इत्यादावङ्गाधिकारात्तस्य च प्रत्यासत्त्या ज्यादिरूपस्येयसुन्निमित्तकस्यैव च ग्रहणात्तस्मादितिशास्त्रप्र वृत्तिं विनापि परशब्दाध्याहारे एव नियमेन प्राप्तेऽनियमाभावेन तत्कारिण्यास्तस्मादित्यस्या अप्रवृत्त्या आदेरित्यस्याप्यप्राप्त्या "अलोऽन्त्यस्य" इत्यनेनान्त्यस्याकाराद्यापत्तौ ज्यायानित्याद्यसिद्धयापत्तेः । एतेनो-क्तरीत्यैव "आज्जसेरसुक्" इत्यत्रेष्टसिद्धिरिति नाद्यपक्षे दोष इत्यपास्तम् । "क्त्वो यक्" इत्यादौ दोषाच्च । यथान्यासे निर्वाहस्तूक्त एव, तदाह—दिगिति ।

सरला ।

णायानुबन्धपदस्येत्सञ्ज्ञायोग्यार्थकत्वस्वीकारेण नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यत्रापि अनुबन्धपदस्य "अन्याय्यश्चानेकार्थत्वम्" इतिन्यायेन तदर्थकत्वस्वीकारावश्यकतया तया परिभाषयाऽनेकाल्त्वनिषेधात् वृत्तिकृतोक्तं "जश्शसोः शिः" इत्युदाहरणमपि सम्यगेव । सूत्रे शित्पदमपि इत्सञ्ज्ञायोग्यशकारवत्परमेव । ङाणलोरिवा-नुपूर्व्यात् इति तु ङा आ ण अ इति आकार—अकारोत्तरमाकार—अकारयोः प्रश्लेषेणानुपूर्व्यादित्यर्थपरमिति न तद्विरोध इति दिक् ।

"अनेकाल्" (पा०सू०१।१।२५)॥ शित उदाहरणम् "इदम इश्" इतः। यत्तु वृत्तिकृता "जश्शसोः शिः" (पा०सू०७।१।२०) इत्युदाहृतम्। तन्न, सर्वादेशतायाः प्राक् शित्त्वस्यैवालाभात्। तत्र हि डाणलोरिवानुपूर्व्यादनेकाल्त्वेनैव सर्वादेशत्वमिति सिद्धान्तः। इत्यादाविति। आदिशब्देन "अतो भिस ऐस्" (पा०सू०७।१।९) इति गृह्यते। परत्वादिति। अत एव "आदेः परस्य" (पा०सू०१।१।५४) इति

शब्दरत्नम्।

डाणलोरिवेति। आदेशानां प्रत्ययाधिकारे पाठे ऽपि वाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रत्ययत्वज्ञानेनोपदेशे णकारे इत्त्वाप्रवृत्तेस्तदुत्तरं लक्ष्ये प्रवृत्तिकाले इत्त्वेऽप्यनेकाल्त्वाक्षतेरिति

भैरवी।

ननु डाणलोरिवेति दृष्टान्तोपादानं प्रकृते विरुद्धं, तयोः प्रत्ययाधिकारे पाठेन प्रत्ययतया आनुपूर्व्यनुपयोगादत आह—आदेशानामिति। आदेशानामिति बहुवचनं चल्यादेशसंग्रहाय। वाक्यार्थबोधोत्तरम्—"षष्ठी स्थाने" इति शास्त्रैकवाक्यतया वाक्यार्थबोधोत्तरम्। एतेन तत्र वाक्ये प्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धाभावेऽपि क्षत्यभावो ध्वनितः। उपदेशे—पाणिनिकर्तृकोच्चारणे। प्रवृत्तिकाले इति। 'बभूव' इत्यादिलक्ष्यसंस्कारकाले यो वाक्यार्थबोधस्तस्योत्पत्तिकाले इत्यर्थः। एतच्च दीक्षिताभिप्रायवर्णनमेव। वस्तुतस्तु प्राचोक्तं "जश्शसोः शिः" इत्युदाहरणमपि युक्तमेव, शकारस्यानुबन्धत्वयोग्यतया "नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्" इति परिभाषाविषयत्वसत्त्वात्। शित्त्वञ्चेत्संज्ञायोग्यशकारवत्त्वमेव। इत्सञ्ज्ञायाः प्रवृत्तिर्यद्यप्यादेशोत्तरम्भवति, तथापि योग्यताऽस्त्येव। अनुबन्धत्वमपीत्संज्ञायोग्यत्वमेव। अत एव काणोर्नासारूप्यप्रयुक्तो विकल्पः। अन्यथा तत्रापि वाक्यार्थबोधोत्तरं प्रत्ययत्वज्ञानेनेत्संभावप्रकाशः।

भावप्रकाशः।

ननु णलः प्रत्ययाधिकारपाठेन तत्र मूलकृदिष्टानुपूर्व्यनुपयोगेन दृष्टान्तासङ्गतिरत आह—आदेशेति। प्रत्ययादेशाना सिजादीनामित्यर्थः। आगमविकारप्रकृत्यादेशानां तु तत्त्वेपि यथा सा न, तथान्यत्र स्पष्टम्। अतः किमु वक्तव्यं तद्वाद्यडादीनां तथेत्यपिशब्दार्थः।

मान्यास्तु तत्त्वेऽपि षष्ठीबलाद् देशांशे नैराकाङ्क्ष्यात् "परश्च" इत्यस्यानुपस्थितया तत्सहचरितस्य "प्रत्ययः" इत्यस्याप्यनुपस्थितेस्तदुपयोग इत्याहुस्तत्प्राचामनुरोधेन; श्नमादौ दोषापत्तेः। इत्संज्ञार्थं तस्यावश्यकत्वात् ज्ञापकाश्रयणे गौरवाच्च। तद् ध्वनयन्नाह—वाक्यार्थेति। भिन्नस्य विशिष्टस्य वा वाक्यार्थस्येत्यर्थः। एवेन तत्पूर्वत्वव्यवच्छेदः। ज्ञानेन अविधेयकज्ञानेनेत्यर्थः। शाब्देनार्थिकेन वेति भावः। उपदेश इति। अज्ञातानुबन्धरहितगलादिस्वरूपज्ञापकपाणिन्याद्युच्चारणाभिव्यक्त्यव्यवहितकाले तादृशवाक्यार्थबोधसमये इत्यर्थः। यथा चैतत्तथा स्पष्टमन्यत्र। अनेकाल्त्वाक्षतौ हेतुरयम्। तदुत्तरम् प्रत्ययत्वज्ञानोत्तरम्। अस्येत्वेपीत्यत्रान्वयः। अपिना लोपसङ्ग्रहः। "चुटू" इत्यादीनां तदानीं प्राप्त्येति भावः। एवञ्च तत एकाल्त्वेऽपि न दोषः, उपजीव्यविरोधापत्तेरिति तात्पर्यम्। लक्ष्ये प्रवृत्तिकाले इति। 'बभूव' इत्यादौ तादृशवाक्यार्थबोधाधाररूपतत्प्रवृत्तिप्राक्काल इत्यर्थ.। अस्यानेकाल्त्वाक्षतेरित्यत्रान्वयः।

सरला।

परान्नित्यमिति। पूर्वापेक्षया परशास्त्रं विप्रतिषेधसूत्राद्बलवत्। नित्यस्य परापेक्षया बलवत्त्वे च अक्लृप्ताभावकस्याभावकल्पनापेक्षया क्लृप्ताभावकस्यैव तत्कल्पनं युक्तमिति बीजम्। समानकालिकप्राप्तबहिरङ्गापेक्षया अन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे च लोकन्यायो बीजम्। तथाहि प्रत्यङ्गवर्ती लोको दृश्यते मनुष्योऽयं प्रातरुत्थाय प्रथमं शरीरकार्याणि करोति ततः सुहृदां, ततः सम्बन्धिनामिति। तथैव शास्त्रेऽपि अन्तर्भूतनिमित्तकशास्त्रस्य प्रत्यासन्नतरत्वेन प्रथमं प्रवृत्तिस्ततो बहिर्भूतनिमित्तकशास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति। तत्र बहिरङ्गं परं नित्यं वा उभयमपि विवक्षितम्। परादबहिरङ्गादन्तरङ्गस्योदाहरणं 'उभये देवमनुष्याः' इति। नित्यादन्तरङ्गस्योदाहरणन्तु 'ग्रामणिनी' इति। अत्र नित्यमपि नुम बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद्ध्रस्वः। प्रत्याहाराश्रयणेनेति।

पृथक् क्रियते इत्युक्तम्। "उत्तरस्य" इत्यंशस्तु औशैसोरपि प्रवर्तत एव। यत्तु प्राचा "आदेः" इति सूत्रं विवृण्वता पञ्चमीनिर्देशेनेत्याद्युक्तं, तदसम्बद्धमिति स्पष्टमेव।

परनित्येति। परान्नित्यं यथा—तुदति, रुणद्धि। परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा शश्नमौ। तथा रन्धेर्णिच् रन्धयति। परामप्युपधावृद्धिं बाधित्वा "रधिजभोः–" (पा० सू० ७।१।६१) इति नुम्। न च सोऽपि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्य इति वाच्यम्, कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि क्वचिन्नित्यताभ्युपगमात्। अन्तरङ्गं

शब्दरत्नम्।

भावः। प्रवर्तत एवेति। उपपादितमेतत्।

शब्दान्तरप्राप्त्येति। यद्व्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्रवृत्तिस्तद्व्यक्तिसम्बन्धितयैव पुनः प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वं प्रसिद्धमिति भावः। कृताकृतेति। व्यक्तिविशेषानाश्रयणेनेत्यर्थः। "वृद्ध्यौत्त्ववतृज्वद्भाव" इत्यस्य त्वत्र न प्राप्तिः, साहचर्येण विभक्तिनिमित्तानामेव

भैरवी।

ज्ञाप्रवृत्तावप्युपदेशेऽसारूप्यमस्त्येवेति। उपपादितमिति। न सूत्रितमित्येतद्व्याख्यानावसर इति शेषः॥

मूले शब्दान्तरप्राप्त्येति कथनं सर्वस्य शब्दान्तरस्य शब्दान्तराच्छब्दान्तरे वा प्राप्त्येत्यर्थकम्, सम्बन्धसामान्यार्थकषष्ठ्या समासः, अत एवाह—यद्व्यक्तीति। अनाश्रयणेनेति। अक्लृप्ताभावकस्याभावकल्पनापेक्षया क्लृप्ताभावकस्याभावकल्पनायां लाघवमिति लाघवमेव नित्यस्यानित्याद्बलवत्त्वे साधकम्। तच्च लक्ष्यानुरोधेन क्वचिद्व्यक्तिविशेषचिन्तयाऽऽश्रीयते, क्वचित्सामान्यतः प्राप्तिमात्रेणेति भावः। ननु व्यक्तिविशेषचिन्तायामप्यत्र न बाधकं, वार्तिकेन निर्वाहादित्याशङ्कान्निराकरोति—"वृद्ध्यौत्व" इत्यादिना। अत्र—रन्धयतीति

भावप्रकाशः।

इदमपि मूलाशयवर्णनमात्रम्। तदाह—इति भाव इति। सिद्धान्तस्त्वन्यत्र द्रष्टव्य इति भावः। उपपादितमिति। न सूत्रितमितिप्रतीके तत्रादेरित्यादिग्रन्थेनेति भावः।

भाष्योक्तवचनत्रयसङ्ग्रहाय सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासेनाह मूले—शब्दान्तरेति। एवं चसोपी स्यपिना 'तुदति' इतिसमुच्चयः। यद्व्यक्तीति। प्रवृत्तिः शास्त्रस्य कार्यस्य वेति शेषः। सा च तस्यास्ततः परस्यास्तत्र परतो वेति भावः। कृतं "यदागमा" इत्यादिवदैक्यबोधकस्यासत्त्वात्। एवञ्च यद्व्यक्तीत्यादौ तदन्यैव व्यक्तिर्गृह्यते। अत एव तत्समुच्चायकोऽपिर्मूले। अत एव 'तुदति' इत्यादौ निर्वाहः "शदेः शित" इत्यत्रत्यभाष्यसङ्गतिश्च। एवञ्च यथाश्रुते विरोधं मात्रपदानर्थक्यं च परिहरति—व्यक्तिविशेषेति। प्रसिद्धमितीति। सन्ध्यावन्दनादौ च्यवन्ते इत्यादौ गुणान्नित्यैकादेशके चेति शेषः, विकारजानुपूर्व्या भिन्नेइति भावः। कृते द्वितीये नित्यत्वेनाभिमतस्य प्रसङ्गमात्रं तद्व्यवहारे प्रयोजकं, न तु तथेति पर्यवसितमनुगतं परिभाषारूपमिति भावः। इदमपि न सर्वत्रेत्याह मूले—क्वचिदिति। 'तुदति' इत्यादावित्यर्थः। अक्लृप्ताभावकस्याभावकल्पनापेक्षया क्लृप्ताभावकस्यैव तत्कल्पनमुचितमिति नित्यस्य बलवत्त्वे बीजमिति भावः। ननु मास्त्वत्रैव नित्यत्वम्, पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टसिद्धेः। तथा च कथं 'रन्धयति' इति नित्योदाहरणमत आह—वृध्द्यौत्वेति। अत्र रन्धयति' इत्यादौ। साहचर्येण औत्वादिभिर्मिथः साहच-

सरल।

"प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः" इति मात्रशब्दादारभ्य "द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा" इति सूत्रस्थायचश्चकारपर्यन्तमित्यर्थः। "किमः संख्यापरिमाणे डति च" इति डतिप्रत्ययस्य तदन्तर्भूतत्वेऽपि तदन्ताकृति-

यथा—उभये देवमनुष्याः। इह "प्रथमचरम" (पा० सू० १।१।३३) इति परमपि विकल्पं बाधित्वा "सर्वादीनि" (पा० सू० १।१।२७) इति सर्वनामसञ्ज्ञा विभ-

शब्दरत्नम्।

वृद्ध्यादीनां तत्र ग्रहणात्। नित्यत्वेनैव सिद्धे वाचनिकपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे फलाभावाच्चेति दिक्।

भैरवी।

लक्ष्यसाधनावसरे। तृज्वद्भावपदं तत्र वार्तिके "स्त्रियाञ्च" इत्येतद्व्यतिरिक्तपरम्, तेन न तदंशे साहचर्यभङ्गः। ननु साहचर्यस्यानित्यत्वेन वार्तिकेन रन्धयतीत्यस्य सिद्धावत्र नित्यत्वाश्रयणवैयर्थ्यमत आह—नित्यत्वेनैवेति। दिगिति। दिगर्थस्तु विप्रतिषेधसूत्रस्थपरशब्दस्य-

भावप्रकाशः।

यण। तेन नादिशब्दवैयर्थ्यम्। निमित्तत्वं च स्थानितया परतया वा बोध्यम्। तत्र वार्तिके अजीत्यत्र हेतुक एव तृज्वद्भावो गृह्यते, तत्र नुमोऽप्राप्तेः। तेन न साहचर्यभङ्ग इति बोध्यम्। ननु साहचर्यानित्यत्वादत्र तेनैव निर्वाहः, किञ्च वृद्धेः काष्र्यौत्वादिवत् तन्निमित्तकत्वाभावेनैतद्विषयाभावापत्त्या तदाश्र[illegible]णवैयर्थ्यत्वादत आह—नित्यत्वेनेति। उक्तरीत्येति भावः। वार्तिककृदुक्तत्वाद्वाचनिकत्वम्। आ[illegible]न्धयतीत्यादौ।

दिगिति। क्वचिदिष्टानुरोधेन पूर्वशास्त्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञया स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यर्थाङ्गीकारेण परशब्दस्येष्टवाचितया वा सकलनिर्वाहेण पूर्वेण तेनैव प्रकृतेऽनित्यत्वेऽपीष्टसिद्धिरिति न तदस्योदाहरणम्, किन्तु 'तुदति' इत्याद्येवेति, तदपीत्याद्यग्रिममूलकृदुक्तिस्वारस्यात्। अत एव च वक्ष्यति तत्रैव टीकाकृत्—पूर्वात्विति। युक्तं चैतत्, अन्यथा तस्य 'नाजानन्तर्ये' इति निषिद्धतया अयजे इन्द्रमित्याद्यसिध्यापत्तेः। न चेयं विप्रतिषेधसूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातेति वाच्यम्, लोकन्यायसिद्धायाः प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्, 'नाजानन्तर्य' इति न्यायबोधकभाष्यविरोधेन तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वाच्च। अत्र ज्ञापकमपि 'ओमाङोश्च' इत्याङ्ग्रहणम्। तद्धि 'खट्वा आ ऊढः' इत्यादौ परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वाद् गुणे कृते वृद्धिप्राप्तौ पररूपं यथा स्यादिति क्रियते इति स्पष्टं "सम्प्रसारणाच्च"इति सूत्रभाष्ये। इयं सिच्चिपरतो नेति स्पष्टम् "इको गुण" इत्यत्र भाष्ये। शीघ्रोपस्थितिश्चात्र बलवत्त्वे बीजम्। अत एव भाष्ये तत्र तत्रोल्लेखः। एवञ्च तयोर्युगपत्प्राप्तावेवास्याः प्रवृत्तिरिति मूलकृत्सरणिः। नन्वेवमपि प्रकृते युगपत्प्राप्त्यभावात्कथमेतत्प्राप्तिः। तथाहि, किं कार्यकाले इदमुच्यते यथोद्देशे वा? नाद्यः, "सर्वादीनि" इत्यस्यापि "जसः शी" इत्येकवाक्यतया विभक्तिसापेक्षत्वेनातत्त्वात्। नान्त्यः, तदा हि विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव भविष्यति। किञ्चिदनया कार्यमित्यभिसन्धिमात्रेण तत्प्रवृत्तौ ततो विभक्त्युत्पत्तौ विकल्पप्राप्तेः। न च तत्र "जसः शी" इति विषयसप्तमीति वाच्यम्, आकडारीयान्यसञ्ज्ञानामबाध्यबाधकभावेन नित्यसर्वनामप्रातिपदिकसञ्ज्ञयोर्युगपत्प्रवृत्त्युत्तरमेव जस्विषयत्वेन तावताऽप्यनिर्वाहात्, परिभाषाबाधे मानाभावाच्चेति चेत्?

अत्र केचित्तदनुयायिनः, पूर्वप्रवृत्तमप्यन्तरङ्गं पश्चात्प्रवर्तमानबहिरङ्गाद्बलीयः, तस्य निवर्तकमित्यपि परिभाषार्थः। एवञ्चान्तरङ्गशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरं बहिरङ्गशास्त्रप्राप्तावपीयं प्रवर्तत इति यथोद्देशाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इति तदाकूतमाहुः।

अन्ये तु पदावधिकेऽन्वाख्याने 'उभय जस्' इत्यत्र तयोस्तस्याः पक्षद्वयेऽपि सत्त्वेन परिभाषाप्रवृत्त्या तथाऽर्थकल्पने मानाभावः, मूलशैथिल्यात्। तथाहि, कार्यकाले "जसः शी" इत्यादौ द्वयोरुपस्थितावपि पदार्थज्ञानार्थं प्राक्संज्ञाशास्त्रबोधस्ततो विधिशास्त्रस्येति वाक्यैकवाक्यतयाऽन्वयेऽपि नित्ये तस्मिन्तदभावादन्तरङ्गत्वं, विकल्पे तु 'जसि' इति साक्षाच्छ्रुतत्वाद्बहिरङ्गत्वमिति न तत्पक्षोक्तदोषावकाशः। द्वितीयेऽपि तयोस्तस्याः स्पष्टत्वेन न तत्पक्षोक्तः स इत्याहुः।

तदेतदपरे न क्षमन्ते, तथाहि, तत्र केचिन्मते दोष उक्त एव, वक्ष्यतेऽपि पदावधिकेऽन्वाख्याने निर्वाहेऽपि पक्षान्तरेऽनिर्वाह इति दोषः। द्वितीये स्थानिवदतिदेशप्रापितायाः निरवकाशत्वम्। अपि च प्रत्ययस्थानिवद्भावस्यानुमानिक्याऽनया बाधायोगः। एवञ्चास्यातिरिक्तत्वेपि नाय विषयः।

क्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । अपवादोऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण

शब्दरत्नम् ।

अन्तरङ्गत्वादिति । भाष्ये त्वयच् प्रत्ययान्तरं न तु तयबादेशः, 'उभयी' इत्यत्र ङीप्तु मात्रजिति प्रत्याहाराश्रयणेन साधितः । एवं चोभयशब्दे विकल्पस्य प्राप्तिरेव नेति उक्तम् । अन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे ज्ञापकमन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

भैरवी ।

द्व्वाचकत्वमाश्रित्य सर्वेषां पूर्वविप्रतिषेधसाधकवचनानां संग्रह इति यदि, तदा "स्वरितेनाधिकारः" इत्यस्य स्वरित्वयुक्तेनाधिकर्तुंकार्यमित्यर्थाश्रयणेन नुमागमस्य व्यक्तिविशेषचिन्तयाऽनित्यत्वेऽपि स्वरितत्वेनैव प्रवृत्तिर्भविष्यतीति न नित्यस्य बलवत्त्वोदाहरणं तत्, किन्तु तुदतीत्येवेति । मौलम्—'अन्तरङ्गत्वात्' इति तु "तयपः स्थाने ऽयजादेश" इति मतेनान्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गम्बलीय इति परिभाषान्तरमिति पक्षे च बोध्यम् । वस्तुतस्तु भाष्यकारोयसिद्धान्तरीत्या न तस्य प्राप्तिरित्याशयेनाह—भाष्ये त्वयजिति । ज्ञापकमिति । युगपत्प्राप्तिविषयकस्यान्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गम्बलीय इति वचनस्य बोधकमित्यर्थः । प्रपञ्चितमिति ।

भावप्रकाशः ।

वस्तुतस्तु नातिरिक्तोऽय गौरवात् । यद्यपि तस्या न्यायमूलकत्वम् "अचः परस्मिन्" इत्यत्र भाष्ये उक्त, तथापि तेन न्यायेन युगपत्प्राप्तिविषयतैव स्यात् । ज्ञापकेन तु सर्वविषयता बोध्यत इति "वाह ऊठ्" सूत्रे कैयटोक्त्या तस्या अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिक च बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थाङ्गीकारेणेष्टसिद्धेश्च । तामाश्रित्य विप्रतिषेधसूत्रे भाष्येऽस्याःप्रत्याख्यानाच्च । "नाजानन्तर्य" इत्यस्य धर्मिग्राहकमानेन "ओमाङोश्च" इत्याङ्ग्रहणेन बहिरङ्गकार्यप्रवृत्तेः प्रागत्रान्तरङ्गकार्यप्रवृत्त्ययोग्यता तत्रैव प्रवृत्तिरिति 'अद्यजे इन्द्रम्' इत्यादावदोषाच्च । अतएव तन्न्यायबोधकभाष्यविरोधोऽपि न तेन भाष्येण । तत्रैव प्रवृत्त्युक्तेस्तस्या नित्यत्वस्यैव वा ज्ञापनादिति बोध्यम् । नचैवमसिद्धपरिभाषाप्रवृत्तिरेव देहलीदीपकन्यायेन मूलाभिमता, निषेधसत्त्वेन प्रागुक्तदोषापत्तेः । किञ्चोठ्ग्रहणाज्ज्ञापकादन्तरङ्गे कर्तव्ये जातबहिरङ्गस्यासिद्धत्वेऽपि तत्प्रवृत्युत्तरं बहिरङ्गप्रवृत्तेस्तया वारयितुमशक्यत्वाद् नित्योत्तरमपि विकल्पप्रवृत्त्या पूर्वादिष्विव पक्षे तदभावविशिष्टे साधुत्वबोधनस्य शक्यत्वात् । जसीति विषयसप्तमीपक्षेऽप्यनिर्वाहः प्रागुक्त एवेति । परिभाषार्थस्तु इत्थ तत्राङ्गपदेन शब्दरूपनिमित्तस्यैव ग्रहणेनाक्षरमर्यादया परस्परापेक्षया व्याप्यनिमित्तकमन्तरङ्गम्, व्यापकनिमित्तकं बहिरङ्गम्, अल्पनिमित्तकं बहुनिमित्तकं चेति यावदित्युत्सर्गः । तत्राद्यस्य बलवत्त्वे बीज तत्र तस्यासिद्धत्वम् । तद्बोधिका परिभाषा । अन्तरङ्गशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम् । क्वचित्पूर्वोपस्थितनिमित्त कत्वरूपान्तःकार्यत्वरूपमन्तरङ्गम्, तद्विरुद्धं बहिरङ्गमित्यादि स्पष्टं परिभाषेन्दुशेखरे । एवञ्च युगपत्प्राप्तौ तस्याः प्रवृत्तावप्यत्र प्रागुक्तरीत्या तदविषय एव । अत एव "तयादेशे उभयप्रतिषेधः । तयपो ग्रहणात् जसविभाषा प्राप्नोति" इति स्थानिवत्सूत्रस्थ वार्त्तिकमयच्प्रत्ययान्तरमितिसूत्राशयप्रदर्शनेन भगवता प्रत्याख्यातम्, नत्वन्तरङ्गन्यायबलेन, तदेतद् ध्वनयन्नाह—भाष्ये त्विति । उक्तमित्यत्रान्वयः । तेन वारणे भाष्यादीनां निर्दलत्वापत्तिर्भवन्मते । "प्रमाणे" इति सूत्रस्थमात्रशब्दस्याय चश्चकारेणेति शेषः । अत इत्यनुवृत्त्या च 'कति' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । यत्तु यत्तदेतत्किमादिभ्यो ङीबापत्तिरिति । तन्न, साहचर्येण प्रत्ययानामेव तत्र ग्रहणात् । तयब्ग्रहण तु सूत्रेऽवयुत्यानुवादः । द्वित्रिशब्दप्रकृतिकायजन्तस्य जसः शीविषये पुंस्येव वाऽनभिधानम् । नचैवं महिळो ङस्येव चस्य समुदायानुबन्धत्वेनावयवानुबन्धत्वात्कथञ्चित्कार्यमिति वाच्यम्, "तस्थस्थमिपान्तान्तम्" इत्यादितज्ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वेऽपि तत्र तथाङ्गीकारे मानाभावादिति भावः । फलितमाह—एवञ्चोभेति । अन्यथेष्टसिद्ध्या प्रत्ययान्तरत्वे चेत्यर्थः । एवञ्चेकैव परिभाषेत्याह—अन्तरङ्गस्येति । द्विविधस्येति भावः । ज्ञापकम् । ऊठग्रहणम्, लोकन्यायाङ्गहणे चेत्यर्थः । अन्यत्र परिभाषेन्दुशेखरादौ । प्रपञ्चितम् । तथा च तत्र स्पष्टतरत्वादत्राकथ

सरला ।

शब्दात टिड्ढेति सूत्रे अत इत्यनुवृत्तेर्न ङीप् । ज्ञापकमिति । "ओमाङोश्च" इत्याङ्ग्रहणमित्यर्थः ।

बाध्यत एव । तद्यथा—अयजे इन्द्रं,ग्रामे इह, सर्वे इत्थम् । अत्रान्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घो बाध्यते। स च यद्यपि यण्गुणयोरपवादस्तथाऽपि समानाश्रये चरितार्थः । तथा च वार्तिकम्—"इण्ङ्शीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात्" इति ॥

असिद्धमिति । तेन पचावेदमित्यादावेत ऐत्वं न ।

अकृतव्यूहा इति । यद्यपि "कृतमपि कार्यं निवर्त्तयन्ति" इति परिभाषान्तरं पठ्यते, फलं च तुल्यम् , तथाऽपि "अकृत—" इत्येव लघु ।

"प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्" ।

शब्दरत्नम् ।

बाध्यत एवेति । निरवकाशत्वरूपस्य बलवत्त्वबीजस्याभावात् ।

तेनेति । पूर्वा तु अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्प्राप्तावेवेति भावः ।

भैरवी ।

लौकिकोऽयं दृष्टान्तः—"मनुष्योऽयं प्रातरुत्थाय शरीरकार्याणि करोति, ततः सुहृदां, ततः सम्बन्धिनाम्" इति प्रत्यासन्नवर्तित्वस्य लोके दृष्टत्वात्तन्मूलकमेवेदं वचनमिति । एतस्य वचनान्तरत्वं मूलकृतोऽप्यभिमतम् । अत एवासिद्धमिति प्रतीकमुपादाय पचावेदमित्यस्य साधनं सङ्गच्छते । सापवादत्वनिरपवादत्वाभ्यां द्वयोः परिभाषयोर्भेदः । अन्यथाऽन्तरङ्गत्वे-नायजे इन्द्रमित्यस्य साधनन्न स्यात् , नाजानन्तर्यपरिभाषाविषयत्वादिति बोध्यम् ॥

तेनेतीति। अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातमपि बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थकपरिभाषान्तराश्रयणेन । अत एवाह—पूर्वा त्विति। अन्तरङ्गशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम् । अत एव कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यामप्येषा प्रवर्तते इति वृद्धाः । पक्षद्वये तत्र न प्रवर्तते इति तु भाष्यतत्त्वविदः । "वाह ऊठ्" इति सूत्रस्थमूठ् इति ज्ञापकमिति स्फुटीभविष्यति । नच सा विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातेति वाच्यम्, तस्य भाष्यस्य प्रौढिवादत्वात्। नाजानन्तर्यपरिभाषायां "षत्वतुकोरसिद्धः" इति सूत्रस्थं तुग्ग्रहणं ज्ञापकम् । तद्धि 'अधीत्य' 'प्रेत्य' इत्यादौ।समासोत्तरं ल्यपः प्रवृत्त्या पूर्वं समासे जाते तत्र संहिताया नित्यत्वादेकादेशे ल्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षै-कादेशस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धतया तुकः सिद्धौ तत्सूत्रस्थं तुग्ग्रहणं व्यर्थम् । नाजानन्तर्यपरि-भाषासत्त्वे तु तुकि अजानन्तर्यस्य निमित्तत्वेनाश्रयणाद् बहिरङ्गपरिभाषाया निषेधे तुकः प्र-वृत्त्यर्थं तत्र सूत्रे तुग्ग्रहणमावश्यकमेव । परिभाषार्थस्तु अचोरानन्तर्यमिति द्विवचनान्तेन स-मासमाश्रित्य बाध्यासिद्धपरिभाषायामुभयोपादानादधिकरणाकाङ्क्षायास्ताभ्यान्निरासेना-

भावप्रकाशः।

नमिति भावः । नन्वपवादस्य वचनप्रामाण्यात्प्राबल्येन कथं वैपरीत्यमत आह—निरवकाशेति । द्विती-यान्तरङ्गत्वस्यायं विषयः । इदं चाद्यान्तरङ्गत्वापेक्षया दुर्बलमिति स्पष्टमन्यत्र ।

मूलानुरोधेनाह–पूर्वा त्विति । उभये इत्यत्र मूलोक्तेत्यर्थः । युगपदिति । अत्र बीजं त्वाविष्कृतम-धस्तात् । वस्तुतो नास्त्येव साऽतिरिक्तेत्याह—इति भाव इति ।

सरला ।

युगपत्प्राप्तावेवेति। इयन्तु जातस्य बहिरङ्गस्यान्तरङ्गदृष्ट्या असिद्धत्वबोधिका इत्याशयः । तेन जातबहिरङ्गस्यासिद्धत्वेन । मूले एत्वं नेति । पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन गुणस्यासिद्धत्वादिति भावः। अस्यां च "वाह ऊठ्" सूत्रस्थमूठ्ग्रहणं ज्ञापकम्। एतेन युगपत्प्राप्तिविषयकं 'बहिरङ्गादन्तरङ्गं बलीयः' इति, जातबहिरङ्गासिद्धत्वबोधकम् 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इति च परिभाषाद्वयमिति प्राञ्चः। अतएव "अ-सिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्युक्त्वा नाजानन्तर्ये इति वक्ष्यामि" इत्युक्तिः सङ्गच्छते । जातबहिरङ्गासिद्धत्वमात्र-निषेधकत्वात्तस्याः परिभाषाया इति ।

इति न्यायादिति भावः । न कुर्वन्तीति । यथा "निषेदुषीम्" इत्यादौ क्वसो-रिटमन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि भाविना संप्रसारणेन वलादित्वं नङ्क्ष्यतीत्यालोच्य न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

इति परिभाषाप्रकरणम् ।

शब्दरत्नम् ।

न कुर्वन्तीत्यर्थ इति । यदि तु 'सेदुषः' इत्यादौ पदावधिकेऽन्वाख्याने सेद् वस्

भैरवी ।

न्तरङ्गे बहिरङ्गे वा यत्कार्यं ऽजानन्तर्यमाश्रीयते तत्र बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तत इति हरदत्तेन प्रतिपादितः, स तु न युक्तः, पचावेदमित्यत्रासिद्धपरिभाषया "एत ऐ" इति सूत्रप्रवृत्तिवारणपराऽऽकरविरोधात् । किन्त्वचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्य बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिर्नेति । अत्र जातस्येति निवेशादेव "ओमाङोश्च" इत्यत्राङ्ग्रहणञ्चरितार्थम् । तद्धि खट्वा आ ऊढा इति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घम्बाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वाद् गुणे वृद्धिप्राप्तौ तद्बाधनार्थं क्रियते । युगपत्प्राप्तस्याप्यन्तरङ्गस्य बलवत्त्वाभावश्चेत्परिभाषाबोध्यः स्यात्तदा ऽनया बाधादन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तौ परत्वात्सवर्णदीर्घे ततो गुणे रूपसिद्धावाङ्ग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति दीक्षिताशयः । वस्तुतस्तु न परिभाषाद्वयम्, किन्त्वन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातं तत्कालप्रासिकञ्च बहिरङ्गमसिद्धमित्येतदर्थिका परिभाषा एकैव । यच्चाजानन्तर्यपरिभाषायां षत्वतुकोरसिद्ध इति सूत्रस्थं तुग्ग्रहणं ज्ञापकं तदसिद्धमिति परिभाषाया अनित्यत्व एव ज्ञापकमिति सर्वेष्टसिद्धिः ।

असिद्धपरिभाषाया अपवादभूतामन्यामपि परिभाषां पठन्ति प्राञ्चः—अकृतव्यूहा इत्यादि । विशिष्ट ऊहो येषु तानि व्यूहानि शास्त्राणि । ऊहस्तर्कः, स च बहिरङ्गेणान्तरङ्गनिमित्तविनाशरूपः । तद्वन्ति शास्त्राणि अकृतानि यैरित्यर्थः । भाविनिमित्तविनाशे इत्यध्याहारः । एवञ्चान्तरङ्गशास्त्रनिमित्तस्य बहिरङ्गशास्त्रेण विनाशसम्भावनायामन्तरङ्गशास्त्राणां प्रवृत्तिं लक्ष्ये न कुर्वन्ति पाणिनिप्रोक्तशास्त्राध्येतार इति फलितम् । अस्याञ्च "समर्थानाम्" इति सूत्रस्थं समर्थग्रहणं ज्ञापकम् । तद्धि कृतसवर्णदीर्घात्सुत्थितशब्दादिञ् यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियते । तच्चैतत्परिभाषाभावेऽन्तरङ्गे सवर्णदीर्घे कृत एव भविष्यतीति व्यर्थं सदस्यां ज्ञापकम् । अकृतव्यूहपरिभाषासत्त्वे तु भाविन्या आदिवृद्ध्या दीर्घनिमित्तस्य सवर्णाच्त्वस्य विनाशः संभावित इत्यकृतदीर्घात्सुउत्थितशब्दादिण् प्रत्ययः स्यात्, तथा च सावुत्थितिरितिरूपं स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमिति तेषामाशयः ।

ननु प्राचीनसम्मताया अकृतेतिपरिभाषाया लक्ष्यसाधकत्वेनावश्यकतया भाष्यकृतैषा कुतो नोक्तेत्याशङ्कायां तदभिप्रायमाह—यदि त्विति । क्रमेणान्वाख्यानेऽकृतेतिपरिभाषां विना

भावप्रकाशः ।

नन्वकृतेत्यस्य सत्त्वे किमर्थं भाष्ये क्वापि नोल्लेखः । न च "असिद्धवदत्राभात्" इत्यत्र कैयटोक्तप्रकारद्वयेन निर्वाहः, तस्य तत्रैवोद्द्योते खण्डितत्वादत आह—यदि त्विति । क्रमेणान्वाख्याने तां विना अनिर्वाहादाह—पदेति । यद्यपि तदनवकाशत्वे एव बाधकताबीजमिति प्रकृते असम्भवि, तथापि शीघ्रोपस्थि-

सरला

पदावधिकेऽन्वाख्याने इति । अन्वाख्यानं नाम शब्दसंस्कारः । तच्च क्रमिकान्वाख्यानं पदावधिकान्वाख्यानं वाक्यावधिकान्वाख्यानञ्चेति त्रिविधम् । प्रयोगस्योच्चारणक्रमानुरोधेन संस्काररूपं क्रमिकान्वाख्यानम् । पदपर्यन्तं प्रकृतिं प्रत्ययांश्च संस्थाप्य ततः संस्काररूपं द्वितीयम् । वाक्यपर्यन्तं प्रकृतीः प्रत्ययांश्च संस्थाप्य ततः संस्काररूपं तृतीयम् । तत्रान्त्ययोरपि प्रकृतिप्रत्ययसंस्थापनानन्तरं श्रुतवर्णक्रमेणैव संस्कारः स्वाभाविकत्वात् । वाक्यान्वाख्यानस्य 'कानि सन्ति' 'कौ स्तः' इत्यादीन्युदाहरणानि । तत्र सेदुष इत्यादौ

शब्दरत्नम्।

अस् इति स्थिते इट्संप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वं संप्रसारणे वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव न, लक्ष्यानुरोधाच्चात्र पदावधिकमेवान्वाख्यानमिति तत्सिद्धिरित्युच्यते, तदैषा परिभाषा निष्फलेति बोद्धव्यम्। अत एव एषा भाष्ये न

भैरवी।

न निर्वाह इति। पदेति। एवञ्च नि सेद् वस् ई अस् इति स्थितिङ्कल्पयित्वा वस इट्सम्प्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वात्सम्प्रसारणे कृते वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति निषेदुषीमित्यादिसिद्धिरित्येषा निष्फलेति नवीनाः। "समर्थानाम्" इति सूत्रस्थसमर्थग्रहणं तु 'विषुणः' इत्यत्राकृतसन्धेरपि प्रत्ययदर्शनेनेह सूत्थितादावपि तथाऽकृतसन्धेः 'वार्णादाङ्गम्" इति परिभाषया प्रत्ययो माभूदित्येवमर्थं क्रियते। अस्याः परिभाषाया असत्त्वादेव "चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधः" इति वचनं वार्तिककृताऽऽरब्धं भाष्यकृता च न प्रत्याख्यातम्। प्रत्यङ्गम्—अन्तरङ्गम्। अस्यां परिभाषायां सत्यां तु 'प्रतीचः' इत्यादिरूपाणामनयैव सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत एव "च्छ्वोः" इति सूत्रे "अवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कर्तव्योऽन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति" इति भाष्ये उक्तम्। परिभाषायाः सत्त्वे तु 'विश्नः' 'प्रश्नः' इत्यादौ तुगभावस्य परिभाषयैव सिद्धेरावश्यकत्वकथनवैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत एव—अस्याः परिभाषाया असत्त्वादेव। ननु प्रतिपदविधित्वमनवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे प्रयोजकम्। तच्चात्र नास्ति, लुलुवुषश्चिच्युष इत्यादावस्य चारितार्थ्यात्। अत्र हि—"वस्वेकाजात्" इति नियमादिडभावस्य सिद्धेरिति कथमेतदिति चेत्? न, तथात्वाभावेऽपि शीघ्रोपस्थितिकत्वप्रयोज्यं प्रतिपदविधित्वं पूर्वप्रवृत्तौ प्रयोजकं भवत्येवेत्याशयात्। अत एव "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति सूत्रव्याख्यानावसरे 'परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषाम्मिथः प्रसङ्गे परब

भावप्रकाशः।

तिरपि पूर्वप्रवृत्तौ नियामिकेत्यत्र बाधकाभावस्तदाह—पूर्वमिति। इदमपि परनित्यादिसमवधाने एव। परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति सूत्रे कैयटे पाठात्। अत एव 'रमे' इत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वमेत्वे आकारप्रश्लेषाद्धल्ङ्यादिलोपो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य "एङ्ह्रस्वात्" इतिलोपेन समाहितम्। एतेन निरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वस्यैव प्राबल्ये प्रयोजकत्वाच्चिन्त्यमिदम्। अत एव परत्वादीनामेव तत्त्वे प्रयोजकता परिगणिता वृद्धैः। भवद्रीत्या तस्यातिरिक्तत्वे तदसङ्गतिः स्पष्टैव। किञ्चैवं 'स्वाम्पि' इत्यस्यापि साधुत्वापत्तिः। नहि व्याख्याभेदेन साधुत्वासाधुत्वे उचिते इत्यपास्तम्, बाधप्रयोजकानां परिगणनेऽपि तस्य तथाङ्गीकारे बाधकाभावात्। 'स्वाम्पि' इत्यस्यैव साधुत्वाङ्गीकारेण व्याख्याभेदस्यैवासत्त्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः। अत्र यथा 'इयाय' इत्यादौ न दोषस्तथा स्पष्टं मत्कृतपरिभाषेन्दुशेखरव्याख्याने। नन्वेवमपि पक्षान्तरे दोष एवात आह—लक्ष्येति। अत्र सेदुष इत्यादौ। नन्वेतत्फलान्यथासिद्धावपि फलान्तरसत्त्वादनेकज्ञापकसत्त्वाच्च कथं तत्त्वमत आह—अत एवेति। एवं रीत्या फलान्तराणामप्यन्यथासिध्या निष्फलत्वादेवेत्यर्थः। ज्ञापकाना

सरला।

लक्ष्यानुरोधात् पदावधिकमेवान्वाख्यानं स्वीक्रियते। ततश्च सद् वस् अस् इति प्रकृतिप्रत्ययसंस्थापनान्तरं श्रुतवर्णक्रमेण संस्कारे क्रियमाणे वसुप्रत्ययस्य लिट्स्थानिकत्वेन धातोर्द्वित्वे अभ्यासकार्ये च सेद् वस् अस् इति स्थिते आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति इडागमे वसोः सम्प्रसारणम् इति सम्प्रसारणे च प्राप्ते वसुशब्दमुच्चार्यविहितत्वेन प्रतिपदोक्ततया शीघ्रोपस्थितिकत्वात् पूर्वं सम्प्रसारणे वलादित्वाभावेन इटोऽप्राप्त्या सेदुषइत्यस्य सिद्धौ परिभाषेयं निष्फलेति। न च वसोः सम्प्रसारणवत् इटोऽपि "वस्वेकाजाद्घसाम्" इत्यनेनैव विधानेन प्रतिपदोक्तत्वं वसुशब्दमुच्चार्यविहितत्वात् नियमशास्त्राणाञ्च विधिमुखेन प्रवृत्तिर्लाघवात्। एवञ्च परत्वात् पूर्वमिट एव प्रवृत्तिस्स्यादिति परिभाषा तन्निवारणाय सफलेति वाच्यम्, सद् वस् अस् इति स्थिते द्वित्वप्रवृत्तिसमकालमेव सम्प्रसारणस्य प्राप्तौ तदानीं कृतद्विर्वचनेकाच्त्वाभावेन वस्वेकाजाद्घसाम्

इको यणचि (पा०सू०६।१।७७) ॥ प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढा ल-

शब्दरत्नम्।

क्वापि व्यवह्रतेत्यन्यत्र विस्तरेण निरूपितम् ॥

इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

ननु व्यक्तिपक्षे इक्पदोपस्थाप्योकारादिभिर्दीर्घादिग्रहणं न स्यात् "उच्चारित एव

भैरवी।

लीयस्त्वम्' इति कैयट आह। अत एव 'रमे' इत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वेन पूर्वं "सम्बुद्धौ च" इत्येत्वे आकारप्रश्लेषाद्धल्ङ्यादिलोपो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्यैङ्ह्रस्वादिति लोपेन समाहितम्। अन्यत्र—परिभाषेन्दुशेखरादौ ॥

इति परिभाषाप्रकरणविवरणम् ॥

इको यणचि। पदानां वाच्या व्यक्तिरित्येकः पक्षः, आनयनादिकार्यान्वयस्य व्यक्तिष्वेव दर्शनात्। ननु व्यक्तेरानन्त्यात्सर्वासु व्यक्तिषु शक्तिग्रहासम्भवः, यत्किञ्चिद्व्यक्तौ शक्तिग्रहश्चेद्व्यक्त्यन्तरस्य शक्तिग्रहाविषयतया शाब्दबोधविषयत्वं न स्यादिति चेत्? न, जात्यादि-

भावप्रकाशः।

त्वन्तरङ्गपरिभाषानित्यत्वज्ञापकतैवेति निर्मूलत्वमेवेति भावस्तदाह—अन्यत्रेति। परिभाषेन्दुशेखर इत्यर्थः।

इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

व्यक्तिपक्षेऽणुदित्सूत्रं, न जातिपक्षे इति प्राचामुद्घोषः। तस्यायम्भावः, यदा सर्वत्र जातावेव शक्तिग्रहेण शब्दार्थत्वं, व्यक्तिलाभस्त्वाक्षेपादिनेति न तत्रापि तत्कल्पनाऽन्यलभ्यत्वात्, तदापि यदि "अइउण्" इत्यादौ व्यापकजातिपरनिर्देशः, तत्र कार्यबाधात् तदाश्रययावद्व्यक्तिषु तत्सिद्धिः, जातेः साक्षादुच्चारणासम्भवेन यत्किञ्चिद्व्यक्त्युच्चारणमिति तस्या विनिगमकत्वाभावात्। तदा तत्सूत्रेऽणुग्रहणं न। अप्रत्यय इति निषेधसत्त्वस्य तु वक्ष्यमाणत्वेन "त्यदादीनाम" इत्यादौ न दोषः। एतत्कथने एव मुख्यतात्पर्यं

सरला।

इति प्रतिपदोक्तस्येटश्चाप्राप्तौ द्वित्वापेक्षया प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात् पूर्वं सम्प्रसारणे ततो द्वित्वे वलादित्वाभावादिटोऽप्राप्त्या परिभाषाया निष्फलत्वात्।

वस्तुतस्तु पदावधिकान्वाख्यानेऽपि घटसेदुषोः इत्येतत्सिद्ध्यर्थं परिभाषाऽवश्यमाश्रयणीया। तथा हि घट सु सद् वस् सु ओस् इति पदपर्यन्तं प्रकृतिप्रत्ययसंस्थापने ओस्निमित्तकभत्वस्य समाससंज्ञाप्रवृत्तिकाले सुविशिष्टे सत्त्वेन वस्वन्तेऽभावात् सम्प्रसारणाप्राप्तौ पूर्वमिटि ततः समासे सुब्लुकि ततः सम्प्रसारणेऽपि इटोऽनिवृत्तिप्रसङ्गः। परिभाषासत्त्वे तु अन्तरङ्गशास्त्रप्रवृत्त्यभावसम्भावनाप्रयोज्या यत्र बहिरङ्गेण अन्तरङ्गनिमित्तविनाशसम्भावना तत्र पूर्वमन्तरङ्गशास्त्रं न प्रवर्त्तते इत्यर्थेन घटसेदुषोरित्यत्र यदि पूर्वमन्तरङ्गमिट्शास्त्रं न प्रवर्त्तेत तर्हि समासप्रवृत्त्यनन्तरं बहिरङ्गसम्प्रसारणेनान्तरङ्गेट्शास्त्रनिमित्तवलादित्वन्नश्येत इति सम्भावनायास्सत्त्वेन पूर्वमिडागमस्याप्रवृत्तिरिति घटसेदुषोः इति सिध्यतीति दिक्।

इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

पदवाच्या जातिरिति, व्यक्तिरेव वा पदवाच्येति मतद्वयम्। तत्र आद्य व्यक्तीनामानन्त्येन तत्र शक्तिकल्पने गौरवाल्लाघवादेकस्यां जातावेव तत्कल्पनम्। गामानयेत्यादौ व्यक्तिबोधस्तु लक्षणया। न चैवं व्यक्तीनामपि प्रत्येकमेकतया एकस्यां व्यक्तौ शक्तिर्व्यक्त्यन्तरबोधो लक्षणयेति नानन्त्यप्रयुक्तं गौरवमिति वाच्यम्। व्यक्तौ शक्तिस्वीकारे व्यक्त्यन्तरलक्षणायां सम्बन्धकल्पने गौरवात्। तथाहि, व्यक्तौ शक्तौ

भैरवी ।

रूपानुगमकधर्माणां शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारेण समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावाभ्युपगमान्नानुपपत्तिरिति तेषामाशयात् । नचाशक्यत्वेन कथं शक्यतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम्, अलक्ष्यत्वेऽपि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववदशक्यत्वेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् । जातावेव पदानां शक्तिरिति पक्षान्तरम् । व्यक्तिलाभस्त्वाक्षेपात् । आनयनादिकार्यान्वय आक्षिप्तव्यक्तिद्वारैव । जातेरेकत्वाल्लाघवमत्र पक्षे । अत एव "सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्" इति भाष्ये उक्तम् । तत्राद्यपक्षाभिप्रायेणाशङ्कते-नन्विति। उकारादिभिरिति । इकारविषये तु शङ्का न कृता तस्योच्चारितत्वेन तत्राणुदित्सूत्रप्रवृत्तिसम्भ-

भावप्रकाशः ।

तेषाम् । अत एव अन्यपक्षचतुष्टये तदावश्यकता बोध्या । अत एव व्यक्तिपक्षे इति दिक्प्रदर्शनं तत्र । ते च पक्षा एवं-व्यक्तावेव शक्तिः, जातिविशिष्टव्यक्तौ वा, व्यक्तिविशिष्टजातौ वा, तत्पक्षेऽपि तत्र व्याप्यजातिपरनिर्देशो वेति । एषां यथासम्भवमुपपत्तिरेषु तदावश्यकत्व चान्यत्र स्पष्टमिति । एवं सत्याद्यपक्षे भाष्याभिमते तद्ग्रहणाप्यनावश्यिका, तदन्यपक्षचतुष्टये तु तत्सत्त्वेऽपि तदाश्रयणमावश्यकमिति बोध्यम् । तदेतद् ध्वनयितुं तद्रीत्यैवाशङ्कते—ननु व्यक्तिपक्षे इति । अर्थः प्राग्वत् । प्रसिद्धत्वाद्धि तथोक्तिः । एरुच्चारणेन तत्र सूत्रचारितार्थ्यमिष्टसिद्धिश्चात आह—प्योकारेति । दीर्घादीति । आदिना प्लुतानामुदात्तादीनां च सङ्ग्रहः । अत एव "किमर्थमिदमुच्यते उदात्तादीनामपि ग्रहणं यथा स्यात्" इति भाष्य सङ्गच्छते । 'दीर्घादि' इत्युक्तिस्तु तद्वाच्यवाच्य' इत्यग्रिममूलानुरोधेन, तत्र व्याप्यजातिपरनिर्देशे तेषां सङ्ग-

सरला ।

व्यक्त्यन्तरेण स्वसमवेतसमवायित्वं सम्बन्धः, स्व वाच्या व्यक्तिः, तत्समवेता तद्वृत्तिर्जातिस्तत्समवायित्वं व्यक्त्यन्तरे, जातौ शक्तिस्वीकारे तु स्वाश्रयत्वमेव सम्बन्धः, स्वं वाच्या जातिस्तदाश्रयत्वं व्यक्ताविति । एवञ्च लक्षणायां सम्बन्धे लाघवगौरवयोः सत्त्वेन जातावेव शक्तिकल्पनस्य लाघवेनौचित्यम् । किञ्च व्यक्तौ शक्तिस्वीकारेऽपि जातेर्वाच्यत्वमावश्यकमेव, व्यक्तीनामानन्त्याद् व्यभिचाराच्च तत्र शक्तिग्रहानुपपत्तेः । एवञ्चावश्यकत्वात्प्रथमोपस्थितत्वान्नागृहीतविशेषणबुद्धिर्विशेष्यमवगाहते इति न्यायाच्च जातावेव शक्तिर्व्यक्तिबोधो लक्षणयेति पर्यवस्यति । तदुक्तं भट्टैः—

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकरूपप्रतीतितः ।
आकृतेः प्रथमज्ञानात्तस्या एवाभिधेयता ॥ इति ।

द्वितीये तु 'गामानय' इत्यादिवाक्यश्रवणसमनन्तरं व्यक्त्यानयनव्यवहारस्यानादिसिद्धतया व्यवहारेण शक्तिग्राहकशिरोमणिना व्यक्तावेव पदस्य शक्तिर्ग्राह्यते । न च लाक्षणिकः स इति, अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेव व्यवहारप्रवृत्तदर्शनेनानुपपत्तिं विना लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् । नचानन्त्यं व्यभिचारो वा, शक्यतावच्छेदकजातेरैक्यात् । तदुक्तम्—

आनन्त्येऽपि हि भावनामेकं कृत्वोपलक्षणम् ।
शब्दः सुकरसम्बन्धो नच व्यभिचरिष्यति ॥ इति ।

नचैवं नागृहीतन्यायेन जातौ वाच्यत्वमावश्यकमिति वाच्यम्, अकारणे दण्डत्वादौ कारणतावच्छेदकत्वस्य, अलक्ष्ये तीरत्वादौ लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्य स्वीकारेण जातेरवाच्यत्वेपि शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारे बाधकाभावात् । अतएवाणुदित्सूत्रस्थमण्ग्रहणमेकशेषारम्भश्च सङ्गच्छेते । जातेर्वाच्यत्वे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । तस्माद् व्यक्तिपक्षो जातिपक्षश्चोभावपि शास्त्रसिद्धाविति । तत्र व्यक्तिपक्षे आशङ्कते—नन्वित्यादिना ।

उकारादिभिरिति । नन्विक्प्रत्याहारे इकारस्य प्राथम्येन तेनापि दीर्घादीनामग्रहणे इकारादिभिरिति वक्तव्ये उकारादिभिरिति कथमुक्तं शब्दरत्नकृता ? नच "उच्चारित एव शब्दः प्रत्यायको नानुच्चारितः" इति अणुदित्सूत्रभाष्योक्त्या विषयतासम्बन्धेन शाब्दबोधे उच्चार्यमाणपदनिष्ठवृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितेः कारणतया इकपदे इकारस्याप्युच्चार्यमाणत्वेन अणुदित्सूत्रगृहीततन्निष्ठवृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितेर्दीर्घेकारा-

शब्दरत्नम् ।

शब्दः प्रत्यायको नानुच्चारितः" इति अणुदित्सूत्रे भाष्योक्तेः । न चोच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वे रहसि पुस्तकमीक्षमाणस्य बोधानापत्तिरिति वाच्यम्, तत्रापि पुस्तकद्रष्टुः स्वीयसू-

भैरवी ।

वात् । दीर्घादीत्यादिना प्लुतानुदात्तादीनां सङ्ग्रहः । उच्चारितः—उच्चारितत्वेन गृहीतः। प्रत्यायकः—स्वार्थबोधनसमर्थः । तत्रापि—पुस्तकेक्षणस्थलेऽपि सूक्ष्मेति । जपमन्त्राणां त्रैस्वर्येण ज्ञानस्यावश्यकतया त्रैस्वर्यस्य ताल्वाद्यूर्ध्वदेशाद्यधिकरणकोच्चरितत्वरूपतया तत्र सूक्ष्मोच्चारणमावश्यकं, तद्वद्रहसि पुस्तकेक्षणस्थलेऽपि बोध्यम् । एतेन 'उच्चारित एव प्रत्या-

भावप्रकाशः ।

ऽसत्त्वेन वा । अत एव व्यक्तिपक्षे इत्युपलक्षणमिति स्वयमेव ध्वनितम् । एतदर्थमेव तथोक्तिरिति तत्त्वम् । यत्तु वर्णसमाम्नाये एकश्रुत्या पाठादभेदकत्वाद्वा गुणानां तद्ग्रहणसिद्ध्या मुख्यत्वाद्दीर्घादीत्युक्तमिति । तन्न, आद्ये उदात्तादिसङ्ग्रहेऽप्यनुनासिकासङ्ग्रहतादवस्थ्यात् । अत्र पक्षेऽण्ग्रहणाद्भेदकत्वस्यैव सत्त्वाच्चेति दिक् । उच्चारित. तत्त्वेन गृहीतः । अन्यथा पाणिन्युच्चारणस्येदानीमसत्त्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एवमग्रेऽपि । एवोऽत्रान्वेति—भाष्योक्तेरिति । "प्रत्याहारे सवर्णाग्रहणमनुपदेशात्" इत्यादिनेति शेषः । अत एव 'ऋक्'इत्युक्ते तात्पर्यवशाद्विशिष्टसन्निवेशाया "अग्निमीळे" इत्यादिकायास्ततो बोधेऽपि ततो नार्थप्रत्यय. । अत एव च 'गामानयेत्याह' इत्यादावनुकरणेनानुकार्यप्रतीतावपि न ततोऽर्थबोध इत्यनुभव इत्याद्यन्यत्र विस्तरः । जगन्नाथोक्तिं खण्डयति—न चेति । बोधानापत्तिरिति । अनुच्चारणेन तत्त्वेनाग्रहात् । एवञ्च वाचकज्ञानसामान्यस्यैव बोधे तन्त्रत्वेन भाष्याद्युक्तमिति भावः । सूक्ष्मोच्चेति । सूक्ष्म-

सरला ।

दीनां सत्त्वेन तेषां ग्रहणे बाधकाभावेन दीर्घोकारादीनामेवाग्रहणप्रसक्त्या तथोक्तिरिति वाच्यम् । अवयवसमुदायाच्च यत्र पृथक्पृथगर्थोपस्थितिस्तत्राऽवयवार्थस्यैव बोधे समुदायोच्चारणस्य वैयर्थ्यमूलकेन अवयवनिष्ठशक्तिनिरूपकार्थविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति समुदायनिष्ठशक्तिनिरूपकार्थविषयकतात्पर्यज्ञानं प्रतिबन्धकमिति प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावेन प्रकृते इक् इति समुदायनिष्ठशक्तिनिरूपक इकार उकार ऋकार ऌकारचतुष्टयरूपार्थविषयकतात्पर्यज्ञानेनावयवभूत-इकारनिष्ठशक्तिनिरूपकाष्टादशेकाररूपार्थविषयकशाब्दबोधस्य प्रतिबन्धेन दीर्घेकारादीनामप्यग्रहणप्रसक्तेः । अत्र इकारोत्तरं ककारोच्चारणेनैव समुदायादेवार्थबोधो भवतु इति पाणिनेस्तात्पर्यावधारणात् । नच "आदिरन्त्येन सहेता" इति सूत्रेणाक्षरमर्यादया आदिवर्णस्यैव संज्ञात्वबोधनेन शक्ततावच्छेदकत्वे लाघवेन च इकार एव चतुष्टयबोधकः ककारादयस्तु 'इकारादयः प्रत्याहारसूत्रस्था एव' इति प्रत्यभिज्ञामात्रोपयोगिनो नतु बोधकस्वरूपान्तर्गता इति । अत एवाणुदित्सूत्रस्थः प्रत्याहाराणामाद्यवर्णेषु चारितार्थ्यप्रदर्शनपरः शब्दरत्नग्रन्थः सङ्गच्छते । एवञ्च इक्पदघटकेकारे एव चतुष्टयार्थनिरूपितशक्तेः अष्टादशार्थनिरूपितशक्तेश्च सत्त्वेन अवयवसमुदायशक्तिविषयकोक्तप्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावस्याविषयतयाऽष्टादशार्थनिरूपितेकारनिष्ठशक्त्या इकाराणामुपस्थित्या तेषां शाब्दबोधविषयत्वे बाधकाभाव इति तथोक्तिरिति वाच्यम्, "सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयति" इत्येतन्मूलकेन एकशक्तिनिरूपकार्थविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्यपरशक्तिनिरूपकार्थविषयकतात्पर्यज्ञानं प्रतिबन्धकमिति प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावेन चतुष्टयार्थविषयकतात्पर्यज्ञानेन अष्टादशविषयकशाब्दबोधस्य प्रतिबन्धात् । यथा भोजनप्रसङ्गे "सैन्धवमानय" इत्युक्तौ लवणविषयकतात्पर्यज्ञानेनाश्वविषयकशाब्दबोधप्रतिबन्धेन लवणस्यैव बोधः, प्रकरणं च तत्र तात्पर्यावधारकं, तथाऽत्रापि ककारोच्चारणेन चतुष्टये तात्पर्यावधारणेन तद्विषयकतात्पर्येणाऽष्टादशविषयकशाब्दबोधाभाव इति:—इति चेत् ? न, तन्त्रेण आवृत्त्या वा दीर्घेकारादीनां कथञ्चिद्ग्रहणसम्भवेऽपि दीर्घोकारादीनां कथमपि बोधासम्भवेन तथोक्तेरिति । एकशक्त्यपरशक्तिप्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावस्य तु अत्र विषयतैव नास्ति उभयविधतात्पर्यावधारणसम्भवात् । ककारेण चतुष्टयतात्पर्यस्यैव अणुदित्सूत्रस्थाऽण्ग्रहणेन अष्टादशविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यस्याप्यवधारणात् । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ।

शब्दरत्नम्।

क्ष्मोच्चारणसत्त्वादित्यत आह-प्रत्याहारग्रहणेष्विति । एतेन दीर्घकारादेर्ग्राहकशास्त्रबलेन इकारादिभिर्बोधे ऽपि तेषामिक्पदवृत्त्याऽनुपस्थितत्वेन तदुत्तरप्रत्ययार्थानन्वयापत्ति-

भैरवी।

यक्.' इत्यसङ्गतं, लिपिस्मृतशब्दादर्थबोधानापत्तेरिति परास्तम्, तत्रापि सूक्ष्मोच्चारणसत्त्वात्। यत्र नोच्चारणं तत्र नार्थप्रत्ययः। यथा ऋगित्युक्ते विशिष्टसन्निवेशा ऋक् प्रतीयते, नतु तस्यो उच्चारणमिति यदा, तदा नार्थप्रत्ययः, अनुकरणवत्।

मूले—तद्वाच्यवाच्येति। प्रत्याहारवाच्याक्षरसमाम्नायपठ्यमानवाच्या इत्यर्थः। अक्षरसमाम्नायवाच्यत्वग्राहकञ्चाणुदित्सूत्रमेव। रत्नाकरोक्तं खिङ्गण्डयति—एतेनेति। इक्पदवृत्त्या—इक्पदशक्त्या। अनन्वयापत्तिरिति। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति सिद्धान्तात्। अत एव "सार्वधातुके यक्" इति सूत्रे पच्यमान इत्यादौ कर्तरि शानच्, कर्मणि यगिति पक्षे प्रकृतिप्रत्ययाविति नियमेन कर्मार्थविशेष्यकबोधानापत्तिः, कर्तुरेव प्रथमतो जातप्रत्ययार्थत्वादित्युक्तम्। अपास्तम्। लक्षणायां दीर्घादाविक्पदस्य लक्षणारूपा या वृत्तिस्तदा

भावप्रकाशः।

तरेत्यर्थः। अत एव तत्र स्वीयत्वम्। तच्च स्वमात्रश्राव्यत्वम्। अयम्भावः, जपे मन्त्राणां त्रैस्वर्यनियमेन तत्तत्स्थानेषूच्चादिदेशोपलभ्यमानस्वरूपोदात्तत्वादेर्मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादेश्च विनोच्चारणमनभिव्यक्त्या मानसजपस्थले इवात्रापि सूक्ष्मतरनाल्वादिव्यापारेण तादृशं तदस्त्येव। एतेन लिपिस्मृतशब्दादर्थबोधानापत्तिः, अनुच्चारणादित्यपास्तमिति। एतेन नन्वित्यादि सिद्धमिति भाव इत्यन्तमनूद्य लिप्या प्रतीतशब्दस्य तत्त्वे बाधकाभावदोषमुक्त्वा उक्तभाष्यं वृत्त्या प्रतीतशब्दस्य तत्त्वाभावबोधकम्। अन्यथा स्फोटस्य तदप्रत्यायकत्वं स्यादितिमन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः शब्दमर्यादया भाष्यात्तथार्थाप्रतीतेश्च, स्फोटे आरोपितसकलसत्त्वेन बाधकाभावाच्च, तत्रापि व्यङ्ग्यत्वसत्त्वेन त्वन्मतेऽप्यगतेश्चेति दिक्। "अज्झलोःप्रतिषेधे" इत्यादिशकारसावर्ण्यनिषेधशङ्कासमाधानपरभाष्यकैयटादिकं तु वार्तिकरीत्येति न तद्विरोध इत्यन्यत्र विस्तरः। रत्नाकराद्युक्तमाशय खण्डयति—एतेनेति। उक्तरीत्या तैस्तद्ग्रहणेनेत्यर्थः। प्रत्ययार्थानन्वयेति। सप्तमीसमासः, तेषामितिस्वारस्यात्। तत्रेत्यध्याहारे तु षष्ठीसमासः। अयम्भावः, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिः ताभ्यां मिथः सम्बद्धार्थस्यैव बोधो न केवलस्येति बोधयति। तस्याश्च प्रकृतेरत्रार्थे प्रत्ययो भवतीत्युक्त्या प्रत्यासत्त्या मिथः सम्बद्धार्थबोध एव तत्तच्छास्त्रेण तयोः साधुत्वबोधनमेव मूलम्। अत एव "सार्वधातुके यक्" इत्यत्र भाष्ये 'पच्यमानः' इत्यत्र कर्तरि शानच्, कर्मणि यगस्त्वित्याशङ्क्य प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत इत्युक्तम्। तस्यापि शास्त्रवासनया तत्तच्छक्यत्वेन प्रतीयमानमर्थं तौ सह ब्रूतो न तु भेदेनेत्युक्त एवार्थः। तथा च प्रकृतिवृत्त्यर्थबोधे तदुत्तरप्रत्ययवृत्त्यर्थोपस्थितिः कारणमिति व्युत्पत्तिशरीरम्। सा च विशेष्यतया विशेषणतया वा, प्रतीत्यनुरोधात्। विशिष्य कार्यकारणभावास्तूह्याः। अत एव 'गुडं पश्य' इत्यतो माधुर्यबोधेऽपि प्रत्ययार्थानन्वयः। एवञ्चात्रापि तत्र तस्य शक्त्यभावाल्लक्षणानङ्गीराच्च तथोपस्थितानामपि तेषां स्थानिता न स्यादित्यभ्युपेत्याप्याह—वृत्तिप्रयोज्येति। प्रकृतिवृत्तिप्रयोज्येत्यर्थः। इदञ्च प्रकृताभिप्रायं न तु व्युत्पत्तौ तथा निवेशः, 'घटमानय' इत्याद्यसङ्ग्रहापत्तेः। किन्तु जन्यत्वं तत्र साक्षात्परम्परासाधारणं निविष्टम्। एवं च सूत्रेण निर्वाहे नियमभङ्गेन त्वन्मतेऽपि लक्षणा न स्यादिति तथाशयवर्णनमयुक्तमेवेति भावः।

शुद्धा रूढिमतीति या व्यवह्रियते सर्वैस्तस्या एवाय भेदः, मुख्यार्थबाधतत्सम्बन्धरूढिरूपकारणत्रय-

सरला।

प्रत्याहारग्रहणेष्वितीति। प्रत्याहारबोधकपदेष्वित्यर्थः। इक्पदवृत्त्येति। उच्चार्यमाणेक्पदनिष्ठवृत्त्येत्यर्थः। यद्यप्यणुदित्सूत्रेणाकारादौ दीर्घादिनिरूपितवृत्तिरुद्ग्राह्यते इति दीर्घादीनामपि वृत्त्यैवोपस्थितिस्तथाऽप्यत्र दीर्घादीनामुच्चार्यमाणपदनिष्ठवृत्त्या नोपस्थितिरिति भावः। वृत्तिप्रयोज्येति।

शब्दरत्नम् ।

रित्यपास्तम्, वृत्तिप्रयोज्योपस्थितिसत्त्वेनादोषाच्च । ननु अणुदित्सूत्रं व्यर्थम्-;[न च प्रत्याहाराणामाद्यवर्णेषु चरितार्थम्, अन्यसवर्णानामिव तत्सवर्णानामपि लक्षणयैव ग्रहणसिद्धे. । न च "अस्य च्वौ" (पा०सू०७।४।३२) इत्यादौ चारितार्थ्यम्, व्यक्तिपक्षेऽस्य

भैरवी ।

अयत्वान्निरस्तमित्यर्थः । वृत्तिप्रयोज्येति । प्रकृतिवृत्तिप्रयोज्येत्यर्थः । प्रयोज्यत्वं तु जन्यजन्यत्वम् । नचवं सति घटमानयेत्यत्र घटोपस्थितिविषयघटे विभक्त्यर्थानन्वयापत्तिर्घटस्य योपस्थितिः सा घटपदजन्यैव, न तु घ पदजन्यजन्येति वाच्यम्, अस्य ग्रन्थस्य प्रकृताभिप्रायकत्वात, सामान्यतः क्लृप्तस्तु नियमः प्रकृतिजन्यत्वघटित एव, जन्यत्वजन्यजन्यत्वान्यतरवत्त्वमेव प्रयोज्यत्वमित्यस्य सामान्यतो नियमे प्रवेश इत्यभिप्रायाद्वा ।

प्रत्याहारग्रहणे यदि लक्षणा तर्ह्यणुदित्सूत्रस्थाण्ग्रहणं विनापि निर्वाहात्तद्वैयर्थ्यम् । न च यत्र न प्रत्याहारग्रहणं किन्त्वेकवर्णमात्रबोधकशब्दोपादानन्तदर्थं तदस्त्विवति वाच्यम्, तत्रापि वक्ष्यमाणरीत्या लक्षणाया आवश्यकत्वादित्याशयेन शङ्कते—नन्विति । अणुदित्सूत्रमिति । उदितः सूत्रमुदित्सूत्रमण्विशिष्टमुदित्सूत्रमणुदित्सूत्रमित्यर्थः । एवञ्चोदिद्ग्रहणस्यावश्यकत्वेऽपि "सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः सति विशेष्ये बाधे" इति न्यायेन "स्वर्गी ध्वस्त.' 'शिखी विनष्टः' इत्यादिस्थल इव विशेषणे पर्यवसानं बोध्यम् । आद्यवर्णेष्विति । तत्रानुबन्धसमभिव्याहारेणाक्षरसमाम्नायिक एवायमिति प्रत्यभिज्ञायाः सम्भवेनाण्पदबोध्यत्वस्य सम्भवादिति भावः । अन्यसवर्णानामिव द्वितीयादिसवर्णानामिव । तत्सवर्णानाम्—आदिसवर्णानाम् । प्रत्याहारवाच्यत्वस्याद्विवर्णेऽपि सत्त्वादिति भावः । "अस्य च्वौ" इत्यादाविति । आदिपदेन "एरच्" इत्यादिसङ्ग्रह. । एतेषु प्रत्याहारग्रहणाभावादित्याशयः । अत एव शुक्लीभवतीतिवन्मालीभवतीत्यस्य सिद्धिः । शङ्कानुरोधेनाह—व्यक्तिपक्ष इति । अस्य—"अस्य

भावप्रकाशः ।

ढौल्यात् । यथा त्वगादिशब्दाना 'त्वचा ज्ञातम्' इत्यादौ त्वगिन्द्रिये । स्वशक्यसम्बन्धस्य "अइउण्" इत्यादौ सत्त्वाभावेन मुख्यार्थबाधस्यानादितात्पर्यस्य च तद्वदत्राविशिष्टत्वात् । अत एव 'असति प्रयोजने शक्यार्थबाधप्रतिसन्धानपूर्वकं तत्सम्बन्ध्यपरार्थबोधे निरूढलक्षणा' इति व्यवहारः, अन्यथा रूढिशक्तिरेवेति सिद्धान्तोलङ्कारिकवैयाकरणयोः । इयमेव द्विरेफादौ मीमांसकजरत्तार्किकैर्लक्षितलक्षणाशब्देन व्यवह्रियते । शक्यसम्बन्ध इत्यत्र साक्षात्परम्परासाधारणसम्बन्धनिवेशात् । नव्यनैयायिकमते तस्या अतिरिक्तत्वे तु अत्रापि तथैवास्ताम् । अन्यमते तत्र साक्षात्सम्बन्धस्यैव निवेशः । लक्षितेन बोधितेन लक्षणं यस्यामिति व्युत्पत्त्या क्रमेणैवोपस्थिते । तन्नियमे तथाजन्यत्वनिवेश आवश्यक इति केचित् । वस्तुतस्तु द्विरेफादौ रूढिशक्तिरेव, न लक्षणा, बाधप्रतिसन्धान विनैव बोधात् । अत एव प्रस्तराद्यर्थाबोधः कोशेषु भ्रमरपर्यायेषु पाठश्च सङ्गच्छते इति स्पष्टमन्यत्र । प्रकृते तूक्तरीत्या निरूढलक्षणैव । एतेन शाब्दिकमते निरूढलक्षणा नैवारित । यद्यस्ति, तर्हि तस्या प्रसिद्धत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानसत्त्वात्तज्ज्ञानार्थमेव "अणुदित्" सूत्रमिति मिथो विरुद्धम् । किञ्च निरूढपदं व्यर्थम्, लक्षणेत्येव वदेत् इति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः तत्प्रसिद्धिमात्रेण प्रकृते तज्ज्ञानस्य मूर्खेणापि वक्तुमशक्यत्वाच्च निरूढपदस्योक्तरीत्या सफलत्वाच्चेति दिक् ।

नन्वेवं जातिपक्ष इव व्यक्तिपक्षेऽपि तद्व्यर्थमित्युद्द्योतभाष्यप्रदीपसङ्गतिरित्याशयेनाशङ्कते—नन्वणुदिदिति । अण्पदविशिष्ट सूत्रमित्यर्थः । आद्येति । तेषामुच्चारितत्वेन प्रत्यायकत्वसम्भवादिति भावः । अस्य च्वाविति । अप्रत्याहारग्रहणेन लक्षणानङ्गीकारादुच्चारितत्वेन तत्त्वसम्भवाच्च । अत एव 'मालीभवति' इत्यादिसिद्धिरिति भावः । शङ्कानुरोधेनाह—व्यक्तीति । अस्य, "अस्य च्वौ" इत्यादिसूत्रस्था-

सरला ।

कार्यकारणभावस्वरूपे विषयतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति उच्चार्यमाणपदनिष्ठवृत्तिप्रयोज्योपस्थितेः कारण-

शब्दरत्नम्।

प्रत्याहारसूत्रस्थतो भेदेनाण्त्वाभावादिति स्पष्टम् "अणुदित्"-(पा०सू०१।१।६९) सूत्रे भाष्ये-इति चेत्? न, लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानार्थमेव तच्चारितार्थ्यात्। प्रत्याहारेत्युपलक्षणं

भैरवी।

च्वौ"इत्यादिसूत्रस्थाकारादिवर्णस्य। भेदेनेति। यत्र प्रत्याहारनिर्देशस्तत्र यथा आद्यवर्णस्यानुबन्धसमभिव्याहारेण स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं तथाऽत्राभावेनैतेषु तादृशप्रत्यभिज्ञाया असम्भवेन भेदस्य निश्चिततत्वेनेत्यर्थः। अत एवाह—अण्त्वाभावादिति। ननु "ष्वादीनां ह्रस्वः" इति निर्देशेन ज्ञापकेनाप्रत्यय इति निषेधारम्भेण च तत्सदृशेऽपि प्रत्याहारनिर्देशबोध्यङ्कार्यम्भवतीति निश्चयो भविष्यति। अन्यथा "सनाशंसभिक्ष उ" इत्यत्रोपात्तोकारस्यापि "अस्य च्वौ" इत्यकारवद्भेदेन ग्रहणकशास्त्राप्राप्तेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत एव "अवात्ताम्" इत्यत्र तकारद्वयस्य झल्प्रत्याहारबोध्याक्षरसमाम्नायिकतकारसादृश्येन "झलो झलि" इत्यस्य प्रवृत्तेरिति चेत्? न, "इणो यण्" इत्यत्र णकारचिन्हेन यकारांशे तत्त्वप्रत्यभिज्ञासत्त्वेन तत्राप्रत्यय इत्यस्य चारितार्थ्यात्। "ष्वादीनाम्" इति निर्देशस्यापूर्वार्थंज्ञापकत्वकल्पनापेक्षया मूलोक्तार्थ एवोपष्टम्भकत्वस्य सम्भवात्।

लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानार्थमिति। तद्वाच्यवाच्यत्वरूपस्य लक्ष्यतावच्छेदकधर्मस्य लक्ष्येषु ज्ञानार्थमित्यर्थः। प्रत्याहारवाच्यत्वस्याक्षरसमाम्नायपठितेषु "आदिरन्त्येन सहेता" इतिसूत्राज्ज्ञानसम्भवेऽपि तद्वाच्यत्वस्य दीर्घादिषु ग्रहोऽणुदित्सूत्रादेवेति भावः। प्रत्याहारग्रहणेष्वि-

भावप्रकाशः।

कारादिवर्णस्य। प्रत्याहारेति। प्रत्याहारप्रतिपादक "अइउण्" इत्यादिसूत्रस्थाकारादित इत्यर्थः। प्रत्याहाराद्यवर्णेषु अन्त्येत्संज्ञकणादिसजातीयचिह्नरूपतात्पर्यग्राहकबलात्तत्त्वप्रत्यभिज्ञायामप्यत्र तथागमकाभावादिति भावः। भाष्ये इति। तत्र "अनुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात्" इत्यादिनेति भावः। यत्त्वप्रत्यय इतिज्ञापकेन तत्सदृशेऽपि कार्यम्, अन्यथा "त्यदादीनाम." इत्यादावप्यनण्त्वात्तदप्रसक्तौ किं तेन, तेन 'अवात्ताम् इत्यादावपि न दोषः। प्रत्याहारस्थतकारसदृशान्यतकारे परे लोपप्रवृत्तेरिति मन्दः। तन्न, यणित्यादावुक्तरीत्याऽप्रत्यय इत्यस्य चारितार्थ्यात्, 'अवात्ताम्' इत्यादावन्यथा दोषाच्च तत्राण्त्वाभावात्, एवं ज्ञापनेऽण्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च, तदभावे ज्ञापनासम्भवाच्चेति दिक्। ननु "ऊकालः" इत्यत्र ह्रस्वसंज्ञाविधायकप्रथमवाक्ये उकारोऽण् सवर्णान् गृह्णातीति द्विमात्रादेरपि ह्रस्वसंज्ञापत्तिरिति भाष्यासङ्गतिः, उक्तयुक्तेः। तथा "अणुदित्" इत्यत्राप्रत्यय इति किमर्थम्? "सनाशसभिक्ष उः" "अ साम्प्रतिके" अत्यल्पमिदमुच्यते "अप्रत्ययादेशटित्किन्मित" इति वक्तव्यम् "इदमइश् इतः" इत्यादिभाष्यासङ्गतिरतत एवेति चेत्? न, व्यक्तिपक्षे लक्षणापरत्वेन जातिपक्षपरत्वेन वाऽदोषात्। लक्ष्यतेति। तच्च न स्ववाच्यसवर्णत्व "पुमः खय्यम्परे" इत्यादौ दोषापत्तेः किन्तु स्ववाच्यवाच्यत्वमेव मूलोक्तम्। तस्य च ग्रहो न लोकतः। तत्र तथा व्यवहाराभावात्। नाप्यत्र शास्त्रेऽन्यव्याकरणे इव सूत्रं विना ग्रह इति तदर्थमिदमावश्यकम्। तथा तत्रत्यह्रस्वेकारादीनाम् "आदिरन्त्येन" इतीक्पदवाच्यत्वग्रहे आद्यवर्णघुक्त्वा[illegible]ग्रहसत्त्वेन तत्सूत्रप्रवृत्त्या तद्वाच्यत्वस्य तद्दीर्घादिष्वपि ग्रहणेन समुदितज्ञानसम्भव इति भावः। एवेनाद्यवर्णार्थमपि नोपयोग इति सूचितम्। यत्तु ह्रस्वेकारादीनान्तद्वाच्यत्वेन युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति। तन्न, सति तात्पर्यग्राहके "गङ्गायां मीनघोषौ" इत्यादावित्र तदङ्गीकारात्। तत्र समभिव्याहारस्यैवात्र त्वादिभ्यो मत्वर्थ इत्यादिनिर्देशस्यैव तत्त्वात् ह्रस्वानामपि तद्वाच्यवाच्यत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वाच्च। अत एव 'घटीभवति' इत्यादावीत्वम्। शक्यार्थोपस्थितिं विना लक्षणाया अप्रसरेण तत्रान्यत्र च शक्तिग्रहोपयोग इति न तदानर्थक्यमिति दिक्। नन्वेवमपि व्यक्तिपक्षे "अस्यच्वौ" इत्यादौ दोष एव, तत्रोक्तरीत्या सूत्राप्रवृत्तः, अत आह—उपलक्षणमिति। मध्यमणिन्यायेनास्याग्रेऽप्यन्वयः। एतेन

सरला।

त्वमिति प्रयोज्यत्वं निवेश्यते। तत्त्व च साक्षाज्जन्यत्वजन्यजन्यत्वान्यतरत्वम्। तथाच प्रकृते दीर्घा-

त्तणा, "दीर्घाज्जसि च" (पा०सू०६।१।१०५)इति ज्ञापकात् "त्वादिभ्यः" (पा०

शब्दरत्नम्।

तद्वाच्यवाच्येति च, "अस्य च्वौ" (पा०सू०७।४।३२) इत्यादावपि स्वसदृशवाच्येषु लक्षणावश्यकत्वात्। अणुदित्सूत्रगृहीतलक्ष्यतावच्छेदकिका लक्षणा विधीयमानातिरिक्तविषये एव, "अप्रत्यय" इत्युक्तेः। अत एव "त्यदादीनामः" (पा०सू०७।२।१०२) इत्यादौ न स्वसदृशवाच्येषु लक्षणा। "नाज्झलौ"(पा०सू०१।१।१०) "अणुदित्" (पा०सू०१।१।६९) इत्यत्र तु न लक्षणा, तद्बोधकाले लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहादिति भावः।तत्रप्रमाणमाह दीर्घादिति।

भैरवी।

ति सामान्यत उपादानेनावर्णविषयेऽपि लक्षणयैव निर्वाहे तत्र शक्त्या बोधनस्यानावश्यकत्वं ध्वनितम्। यत्तु युगपद्वृत्तिद्वयकल्पनाया विरोधेन सर्वेषां लक्षणयैव बोधनमनुचितम्, किन्तु "दीर्घाज्जसि च" इति ज्ञापकादिक्पदस्य दीर्घकारेऽस्तु लक्षणा, ह्रस्वोकारादीनान्तु शक्त्यैव बोधनम्भविष्यतीति तत्र यणादेशासिद्धिः। "त्वादिभ्यः" इत्यादिनिर्देशस्य दीर्घोकारादिष्वपि लक्षणया बोध्यत्वसाधकत्वे त्वनेकज्ञापककल्पनापेक्षया जातिपक्ष एव ज्ञापकमस्त्विति। तन्न, सति तात्पर्ये युगपद्वृत्तिद्वयस्य "गङ्गायां मीनघोषौ स्तः" इत्यादिषु दर्शनेन तयोर्विरोधस्याभावात्। इति चेति। उपलक्षणमिति शेषः। आवश्यकत्वादिति। अन्यथोक्तरीत्याऽनुपपत्तिपरिहाराभावादिति शेष। ननूक्तार्थयोर्लक्षणास्वीकारे "अस्य च्वौ" इत्यत्रेवोकारादिप्रत्ययविषयेऽपि लक्षणाया सम्भवाद्दोषं एवेत्यत आह—अणुदित्सूत्रेति। अत एव—विधीयमानातिरिक्तविषयैवेति स्वीकारादेव। नन्वेवं "नाज्झलौ" इत्यादावनुवादस्थले दोष एवेत्यत आह—नाज्झलाविति। अग्रहादिति। वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेन "नाज्झलौ" इत्यादिघटकप्रत्याहारस्य स्वशक्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वस्यैव सम्भवादिति भावः। तत्र—लक्षणायाम्।

ननु "प्रथमयोः" इति सूत्रेऽनुवृत्तं यदगिति पदं तत्राकारस्योच्चारणेन तस्याण्त्वात्तत्राणुदित्सूत्रस्य प्रवृत्त्या 'विश्वपाः' इत्यादौ प्राप्तस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य व्यावृत्त्यर्थं "दीर्घाज्जसि

भावप्रकाशः।

मूले न्यूनता परिहृता, प्रकृताभिप्रायेण तथोक्तेश्च। क्रमेणोभयोरुपलक्षणद्वयमाह-अस्येति। अत्रापि स्वसादृश्यस्य प्रत्यक्षग्राह्यत्वेन तत्रोक्तरीत्या तद्वाच्यत्वग्रहेण तादृशलक्ष्यतावच्छेदकज्ञानसम्भव इति भावः। "त्यदादीनामः" इत्यादौ दोषमुद्धरति–अणुदिदिति। इत्युक्तेरिति। तथा च तदन्यस्यैव स्वादिपदार्थत्वेन बाधकवशादुक्तसूत्राप्रवृत्त्याच न लक्ष्यतावच्छेदकग्रहस्तत्रेति भावः। लक्षणेति। तथा च ह्रस्व एव तत्र विधेय इति भावः। इदमुपलक्षणम् "इको यणचि" इत्यादौ यणादीनामपि। अनुवाद्यत्वेनोक्तबाधकाभावादुक्तरीत्या वारणाभावेन तद्वैलक्षण्यसूचकस्तुशब्दः। अग्रहादिति। तीरत्वलक्षणामूलशक्यसम्बन्धयोर्ज्ञानं विना यथा तीरे न लक्षणा, तथाऽत्रापि वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेन वाच्यवाचकभावस्य तादात्म्यस्य वा स्वशक्यसम्बन्धस्याज्ञानवत्तस्याप्यग्रहेण सा दुर्वचैव। अत एव "आदिरन्त्येन" इतिसूत्रमत्रापि सफलमिति भावः। इदञ्च प्राक् प्रतिपादितम्। तत्र लक्षणायाम्। यत्तु वृत्त्या प्रतीतस्येत्युक्त्वापीक्पदेन प्रतीतोकारादेर्दीर्घादिप्रत्यायकत्वं न स्यात्, अनुच्चारितत्वात् इत्याशङ्कां कृत्वा व्यक्तिपक्षेऽणुदित्सूत्रेण दीर्घकारादीनामपीक्पदवाच्यत्वग्रहादिति समाधाय, तदप्युक्तरीत्या आवश्यकं एव शक्तिग्राहकमित्याशङ्क्य, दीर्घादित्यादिज्ञापकात्प्रत्याहारान्तर्गतानुच्चारितोकारादिसवर्णऽपीगादिपदशक्तिबोधकमणुदि-

सरला।

दीनामुपस्थितिरिक्पदनिष्ठशक्तिजन्योपस्थिता इकारादयस्तन्निष्ठशक्तिजन्यैवेति न दोष इति। स्वसवर्णग्रहणेऽपि तन्त्रादिना कथञ्चित्प्रत्याहाराश्रवणेन स्वसवर्णदीर्घाकारादीनां ग्रहणेन 'विश्वपौ' इत्यत्र कश्चिपा औ इत्यवस्थायां "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घापत्तिरूपदोषसम्भवेऽपीत्यर्थः।

सू०८(२१४४) इति निर्देशाच्च । तेनेक्शब्देन षट्षष्टिर्गृह्यन्ते, यण्शब्देन सप्त । भाव्यमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वेऽपि गुणानामभेदकत्वेनानुनासिकानामपि यवलानां

शब्दरत्नम् ।

अक्पदीयाकारेण स्वसवर्णग्रहणेऽपि तत्र "नादिचि" इत्येव सिद्धमिति भावः । तेन—लक्षणाङ्गीकारेण । भाव्यमानत्वेनेति । विधीयमानविषये लक्षणाऽभावस्यानुपदमुक्तत्वादिति भावः । अभेदकत्वेनेति । शास्त्रे उच्चारितगुणानां भेदकत्वाभावेऽपि स्वरूपकृत-

भैरवी ।

च" इति सूत्रमस्त्विति कथन्तस्य ज्ञापकत्वेनोपन्यास इत्यत आह—अक्पदीयेति । ननु दीर्घाकारविषये नादिचीत्येव सिद्धमिति कथनं नोपपद्यते "अस्य च्वौ" इत्यकार इवास्याप्यकारस्यानाक्षरसमाम्नायिकत्वेन तत्राणुदित्सूत्राप्रवृत्तेरिति चेत् ? न, "अमि पूर्व" इति सूत्रेऽनुवृत्ताक्पदस्य "नादिचि" इत्यत्रापि सम्बन्धस्तस्य च विशेष्यत्वमिति प्रत्याहाराद्यवर्णे नादिचीत्यस्य प्रवृत्तिरित्याशयात् । यदि निराकाङ्क्षत्वात्तत्र तस्यासम्बन्ध इति ब्रूवे तदा "त्वादिभ्यः" इति निर्देशस्यैव ज्ञापकत्वमस्त्वित्याशयेन मूले तदुक्तिः सङ्गच्छते ।

ननु यथासङ्ख्याभावोपपादनाय गुणाभेदकत्वप्रदर्शनमनुचितं, यण्विषयेऽप्युक्तरीत्या लक्षणया निर्वाहादत आह—विधीयमानेति । ननु यत्रभेदस्तदा भेदनिबन्धनसप्तत्वसङ्ख्याविरोध इत्यत आह—शास्त्र इति । एतेन लोके भेद एव, यद्भेदकत्वेन ज्ञापकम् "अस्थिदधि" इतिसूत्रे उदात्त इति कथनं, तच्छास्त्र एव तथा कल्पनेत्यत्र ज्ञापकमिति ध्वनितम् । भेदकत्वाभावेऽपीति । एतेन गुणकृतो भेदः शास्त्रप्रवृत्तिप्रतिबन्धको नेति ध्वनितम् । स्वरूपकृतेति । तत्तद्धर्मवैशिष्ट्यस्य भेदसाधकतया सप्तत्वसंख्याया उपपत्तिरिति भावः । अणुदिदित्यत्राजुदिदित्येव सामञ्जस्येनाण्ग्रहणं भिन्नानां यणां सङ्ग्रहार्थमेवेति यण्विषये भेदकत्वपक्ष एवोचित इत्याशये-,

भावप्रकाशः ।

त्सूत्रमित्यर्थाङ्गीकारादिति समाहितम् । तथाच हस्तेषु "आदिरन्त्येन" इत्यानुशासनिकी शक्तिस्तत्सवर्णे तु "अणुदित्" सूत्रमिति विवेकः । अतएव निरूढ प्रसिद्ध लक्षणमणुदित्सूत्रं यस्या इत्यर्थेन मूलमपि सङ्गतमिति मन्दः । तन्न, इक्पदस्यानण्त्वात् । अनुच्चारितोकारादीनां प्रत्याहारान्तर्गतत्वाभावाच्च, अपूर्ववचनकल्पनापेक्षया क्लृप्तलक्षणाङ्गीकारे लाघवाच्च, वैषम्योक्तौ बीजाभावाच्चेति दिक् । ननु "प्रथमयोः" इत्यत्रानुवृत्ताकोऽकारे उक्तरीत्या सूत्रप्रवृत्त्या सवर्णग्रहणे 'विश्वपौ' इत्यादिवारणार्थत्वेन साफल्ये दीर्घादित्यस्य कथं ज्ञापकत्वमत आह—अक्पदीयेति । तत्र तद्विषये । विश्वपावित्यादावित्यर्थः । नादिचीति । यत्तु "अस्य च्वौ" इत्यादाविवात्र सूत्राप्राप्त्या लक्षणात. पूर्वं सिद्ध्यभावेन तस्य प्रमाणत्वासम्भव इति चिन्त्यमेतदिति । तन्न, "अमि पूर्वः" इत्यत्रावश्यकानुवृत्तिकाक्पदस्यात्रापि सम्बन्धेन तस्याकारविशेषणत्वेऽपि प्रत्याहाराद्यवर्णेषु तत्प्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वमिति मूलाशयात् । यदि तु निराकाङ्क्षतया तत्र सम्बन्धो नेष्यते, तर्हि तत एव "त्वादिभ्यः" इति द्वितीयं तदुक्तं मूले । तत्रेकारांशेऽनुक्तिः प्रागुक्तरीत्याणुदित्सूत्रेण सिद्धेरिति बोध्यम् । तद्ध्वनयन्नाह—इति भाव इति । यत्तु तेनेत्यनेन न लक्षणापरामर्शः, भिन्नलिङ्गत्वात् । अव्यवहितनिर्देशस्य न ग्रहे हेतुत्वम्, मानाभावात् असम्भवाच्च । यथासङ्ख्याभावे हेतुरत इत्युक्तमिति न तत्राप्यस्योपयोगोऽतस्तेनेति व्यर्थमेवेति तन्न, इति ध्वनयन् व्याचष्टे—लक्षणाङ्गीकारेणेति । सूत्राभिप्रायमपि मूलं प्रागुक्तसिद्धान्ताविरोधाय लक्षणापरतया योजयति—विधीयेति । उक्तरीत्या तत्र लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहस्योक्तत्वादिति भावः । नन्वभेदकत्वे सप्तेत्ययुक्तम्, तत्त्वस्य भेदनिबन्धनत्वात्, अत आह—शास्त्र इति । ननु लोके, "अनडुदात्तः" इति ज्ञापकेन तत्रैव तत्सिद्धेः । स्पष्ट चेदं वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये । उच्चारितेति । ननूदात्तादिसशब्दनविहितानामिति भावः । अभावेऽपीति । तेन कार्यप्रवृत्त्यादौ न तस्य विघ्नत्वमिति भावः । स्वरूपेति । वास्तवतत्तद्धर्मवैशिष्ट्यादिना तत्तद्व्यक्तिभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धस्य ब्रह्मणाऽपि दुर्निवारत्वादिति भावः । सानुनासिकरेफाभावस्तु प्रत्याहाराह्निके भाष्ये स्पष्टः ।

ग्रहणात्। अतो नास्ति यथासङ्ख्यम्। न च लक्ष्यार्थबाधात्पूर्वभाविनं शक्यार्थबोधमादाय यथासंख्यमस्त्विति वाच्यम्। एवमपि तृतीयचतुर्थाभ्याम् ऋकारऌकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ ऌवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्गा-

शब्दरत्नम्।

भेदमादाय सप्तत्वसंख्या न विरुध्यते। यदि तु अणुदित्सूत्रेऽण्ग्रहणाद्यण्विषये गुणानां भेदकतैवोचितेति विभाव्यते, तदाऽपि चत्वारो यण इति यथासंख्यमसङ्गतमेव। तद् ध्वनयन्नाह—अतो नास्तीति। तत्खण्डने एवाग्रहो न तु सप्तत्वसंख्यायामिति भावः। शक्यार्थबोधमादायेति। "ल्वादिभ्यः" (पा०सू०८।२।४४) इत्यादिनिर्देशोहिततात्पर्यानुपपत्तिग्रहस्य तत्सत्त्व एव सम्भवेन स बाध आवश्यकः। तत्र च यथासंख्यसहायेन वाक्यार्थे निष्पन्ने "ल्वादिभ्य" इत्यादिनिर्देशाल्लक्षणया जायमाने पुनर्वाक्यार्थबोधे लक्षि-

भैरवी।

आह—यदि त्विति। चत्वार इति। निरनुनासिकानामेव यादीनां यण्शब्दबोध्यत्वात्। तत्खण्डन इति। यथासङ्ख्यखण्डन इत्यर्थः ननु शक्यार्थबोधमादायेत्यसङ्गतमुक्तरीत्या सर्वत्र लक्षणया बोधकत्वस्येष्टत्वादत आह—ल्वादिभ्य इत्यादीति। "ल्वादिभ्यः" इति निर्देशेनोहितः कल्पितो यस्तात्पर्यानुपपत्तिग्रहस्तस्य शक्यार्थबोधसत्त्वे एव सम्भव इति शक्यार्थबोध आवश्यकः, लक्षणायाः शक्यार्थोपस्थितिमूलकत्वादिति भावः। उक्तरीत्या "दीर्घाज्जसि" इत्यस्य चारितार्थ्यादत्र "ल्वादिभ्यः" इत्येवोक्तम्। तत्र चेति। शक्यार्थबोधानन्तरञ्जायमाने वाक्यार्थबोधे इत्यर्थः। शक्यार्थोपस्थितिमूलकवाक्यार्थबोधेऽपि "ल्वादिभ्यः" इत्यादिनिर्देशानुपप-

भावप्रकाशः।

अण्ग्रहणादिति। तद्धि शुद्धयादिग्रहणेनान्येषामपि ग्रहणं यथास्यादित्येवमर्थम्। यदि च तत्रापि तत्प्रत्यक्षे तदाश्रयणं तर्हीष्टसिद्धिरेवेत्यज्ग्रहणमेव कुर्यादिति भावः। यद्यप्युक्तज्ञापकेनाण्विषये तदनाश्रयणसिद्धिस्तथापि प्रकृताशयेनाह—यणिति। उचितेति। सूत्रमते इतिशेषः। भाष्यमते जातिपक्षे तस्यैवासत्त्वात्। एवञ्च सप्तत्वोक्तिरभेदकत्वेनेत्याद्युक्तिश्चासङ्गतैवेति भावः। विभाव्यत इति। अनेन स्वानभिमतत्वं ध्वनितम्। योगविभागेनाप्रत्यय इति भाव्यमानेनेति वा गुणाभेदकत्वप्राप्तस्य निषेधेन तज्ज्ञापने सूत्रमतेऽपि फलाभावादिति बोध्यम्। तथापि मूलेष्टार्थाहानिरित्याह—तदापीति। भेदकत्वेऽपीत्यर्थः। चत्वार इति। शुद्धानामेव तेषामुच्चारितत्वात्। अतएव न कौस्तुभविरोधो मूलस्येति भावः। यथासङ्ख्यमिति। प्रक्रियाकृता तत्सूत्रं संलिख्योक्तमिति भावः। तद् ध्वनयन्—तदेव ध्वनयन्नित्यर्थः। ननु फलान्तरमस्ति, येन तस्य सार्थक्यं भवेदिति भावः। अतः उक्तरीत्या पक्षद्वयेऽपि वैयर्थ्यात्। तदाह—तत्खण्डने इति। प्राचाङ्गीकृतयथासङ्ख्यखण्डने इत्यर्थः। अन्यथा अतोनास्तीत्यादि वाक्यं निष्फलमेव स्यात्। एतेन गुणानामभेदकत्वे कथं सप्तत्वेऽनुनासिकयवलग्रहणं हेतुरिति खण्डनकृदुक्तमपास्तमिति भावः। प्रकाशकृदुक्तं तदाशयं खण्डयति मूले—न च लक्ष्यार्थेति। ननु लक्षणयैव सर्वेषां बोधस्योक्तत्वेन शक्यार्थबोधस्यैवाभावः, अतस्तदाशयमाह—ल्वादिभ्य इत्यादि। "दीर्घाज्जसि" इत्यस्योक्तरीत्या चारितार्थ्यात् त्यागः लक्षणानङ्गीकारेऽनुपपन्नल्वादीत्यादिनिर्देशकल्पितदीर्घाद्यधिकरणकयण्सिद्धिग्रहस्य, तत्पूर्वकमेव लक्षणाप्रसरात्तद्बीजस्य शक्यार्थबोधसत्त्व एव सम्भवेनेत्यर्थः। अयम्भावः, शक्यार्थोपस्थितौ तद्विषयकान्वयबोधे जाते तस्मिन्वक्तृतात्पर्याविषयत्वेनाप्रामाण्यग्रहे तदन्यत्र वक्तृतात्पर्यग्रहे च सति लक्षणाग्रहात् लक्ष्यार्थबोधः, तदन्वयबोधं विना तत्र तात्पर्याविषयत्वग्रहासम्भवात् संसर्गविषयकज्ञानस्यैवान्वयबोधत्वादिति। तत्र चेति। आवश्यकशक्यार्थस्मृतावित्यर्थः। निष्पत्तौ हेतुरयम्। वाक्यार्थे इति। वाक्यार्थचतुष्टये 'इत्युत्तरस्य' इत्यादिनिर्देशैर्लक्ष्यसंस्कारके निष्पन्ने इत्यर्थः। निष्पन्नत्वमन्वये हेतुः। पुनरिति। इग्वाच्यदीर्घादीनां यादय इत्यादिरूप इत्यर्थः। बोधे इति। विषयत्वं सप्तम्यर्थः। दीर्घा-

त । तस्मादिह "स्थानेऽन्तरतम" (पा०सू०१।१।५०) सूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह—स्थानत आन्तर्यादिति ।

शब्दरत्नम् ।

तद्दीर्घादीनां स्ववाचकान्वयिन्येवान्वय इति भावः । स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणैवेति । व्यक्तिपक्षे व्यक्तीनामानन्त्येन संख्याज्ञानाभावाद्यथासंख्यासम्भवाल्लक्ष्यासिद्धेश्चेति भावः ।

परे तु व्यक्तिपक्षे झलादिप्रत्याहारसूत्रेषु सर्वझकारादीनां ग्रहणं दुरुपपादम् । न हि

भैरवी ।

त्तिरस्त्येवेत्यत आह—स्वादिभ्य इत्यादीति । स्ववाचकेति । दीर्घवाचकह्रस्वान्वयिनीत्यर्थ । स्थानेन्तरतमसूत्रेणैवेति मूलस्थैवकारेण यथासंख्यसूत्रं व्यवच्छिन्नमित्याह—व्यक्तिपक्ष इति । एवं व्यक्तिपक्षे दोषमुद्भाव्य तस्मिन्पक्ष एव "स्थानेऽन्तरतमः" इति सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति न, किन्तु जातिपक्षेऽपीत्याह—लक्ष्यासिद्धेश्चेति । निरनुनासिकवकारघटितानां प्वादीनामित्यादि लक्ष्याणामसिद्धेरित्यर्थः । यदि यथासङ्ख्यपरिभाषाप्रवृत्तिस्तदाऽनुनासिकोऽपि वकारः कदाचित्स्यात् भाव्यमानेन सवर्णानाङ्ग्रहणन्नेत्यतिरिक्ता तु परिभाषा गुणाभेदकत्वात्प्राप्तस्य सवर्णग्रहणस्य न बाधिका, किन्त्वणुदित्सूत्रप्राप्तसवर्णग्रहणस्यैवास्तीत्याशयेनाह—भाव इति । मूलकाराशय इत्यर्थः । नन्वेवं सति यथासङ्ख्यसूत्रे भाष्ये—"किमुदाहरणम्" "इको यणचि" 'दध्यत्र' 'मध्वत्र' इत्युक्तं, तद्विरोध इति चेत् ? न, तस्य भाष्यस्य प्राथमिकोपस्थितिकवर्णाभिप्रायकत्वात् ।

अथ मूलकाराशयमुपवर्ण्य भाष्यकारीयसिद्धान्तानुसारेणाह—परे त्विति । प्रत्याहारसूत्रेषु

भावप्रकाशः ।

दावन्वयः, सतिसप्तमी वा । स्वेति । स्वस्य दीर्घादेर्वाचको यस्तत्रत्य इकारादिर्ह्रस्वस्तस्योक्तरीत्या क्लृप्तान्वयवति यकारादावित्यर्थः । विभक्त्यर्थद्वारेति शेषः । उपस्थित परित्यज्येति न्यायादिति भावः । एवञ्च मूले एवमपीति । अस्य भक्षितेऽपीति न्यायसूचकापिना एकदेशे निर्वाहेऽपीत्यर्थ इति सूचितमिति बोध्यम् । उभयत्र मान्योक्तिस्तु प्राचामनुरोधेनेति स्पष्ट सिद्धान्तविदाम् । एवकारसूचितहेत्वन्तरमाह—व्यक्तीति । आनन्त्येनेति । देशकालोच्चारयितृभेदात् सङ्ख्याशून्यत्वेनेत्यर्थः । अस्त्यष्टादशानामित्यादेस्तु तज्जातीयानामित्याद्यर्थः । एवं षट्षष्टिरित्यादेरपि । यमां यमीति यथासङ्ख्यमित्यादिग्रन्थास्तु जातिपक्षाभिप्राया एवेति भावः। ननु जात्या सकलव्यक्त्यनुगमेन नानन्त्यं दुष्टम्, अत आह—लक्ष्येति। अनुनासिकवकारघटितस्वौजसित्यादिलक्ष्यासिद्धेरित्यर्थः। एवञ्चानुनासिकाननुनासिक व्यवस्थार्थमावश्यिकया स्थानेन्तरेतिपरिभाषयैव निर्वाहे तत्प्रवृत्तिर्निष्फला । अत एव यथासङ्ख्यसूत्रस्थभाष्यसङ्गतिः । तत्सूत्रस्थोऽपि स्थानेन्तरेतिसूत्रभाष्यं च द्वयोः सिद्धान्तपक्षे समफलत्वबोधकमिति न तद्विरोधः । एतेनैवकारो ह्युक्तभाष्यविरुद्ध इति मन्दोक्तम् । यथासङ्ख्यानङ्गीकारे उक्तभाष्यविरोधः, किञ्च अनुनासिकांशे तद्व्यापारेणान्तरतमपरिभाषाप्रवृत्तावप्युक्तरीत्याऽन्यांशे प्राप्तामपि तां परत्वाद्बाधित्वा प्राप्ता ता को निवारयेदिति जगन्नाथोक्तमविरोधात्प्राथमिकबोधे एव परिभाषाद्वयस्याप्युपस्थितिरिति रत्नाकरोक्त चापास्तम् । यत्तु "तस्थस्थ" इत्यादावप्यानन्त्येन तदसम्भवात्सूत्रं निर्विषय स्यात् । किञ्च स्थानेन्तरेत्यस्य प्रवृत्तौ तमब्ग्रहणाच्चतुर्मुखादावनुनासिकस्येव स्थानप्रमाणोभयान्तरतमे ह्रस्वे चरितार्थस्य यणो दीर्घेऽप्रवृत्तिः स्यात्, स्वादौ-स्यादिनिर्देशाश्रयणे तु गौरवमिति मन्दः । तन्न, उक्तोत्तरत्वात् । जातिपक्षे सूत्रचारितार्थ्याच्च सप्तम्यन्त पाठस्य भाष्ये खण्डितत्वाच्चेति दिक् ।

नन्वेवमप्यणुदित्सूत्रभाष्यविरोधोऽत्र पक्षे झलादिष्वनिर्वाहश्च । अत एव जातिसङ्ख्यासाम्यमादाय सङ्ख्यातानुदेशो भाष्यकृतामभिप्रेतः । निरूढलक्षणाऽप्येवसति नाङ्गीकर्त्तव्येति जगन्नाथोक्तिरपि सङ्गच्छते । अत आह—परेत्वित्याद्याहुरित्यन्तेन । परे भाष्यानुयायिनः । तुः उक्तवैलक्षण्याय । झलादिप्रत्याहारेति बहुव्रीहिः। "झलोझलि" इत्यादिसूत्रेष्वित्यर्थः । यद्वा झलादिप्रत्याहारफलकझभञ् इत्यादिसूत्रेष्वित्यर्थः । सर्वझकारेति पाठः । यावद्व्यक्तिझकारादीनामित्यर्थः । एतेन प्रपञ्चवर्तिकालत्रयसम्बन्धिनां तेषामेकत्र ग्रहणासम्भव इत्यपास्तम् । दुरुपपादमिति। एकव्यक्तेस्तत्र पाठात्। ततश्च'अवात्ताम्' इत्यादौ वसेर्लुङ्यदि

शब्दरत्नम् ।

तत्र लक्षणा वक्तुं शक्या, लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहात् । एवं च तत्र प्रत्याहारसूत्रेषु जातिनिर्देशेनैव निर्वाहो नान्यथा । एवं च "अइउण्" (मा०सू०१) इत्यादावपि जातिनिर्देश एवोचितः, अर्द्धजरतीयस्यानौचित्यात् । अत एव "अणुदित्—"(पा०सू०१।१।६९)सूत्रे भाष्ये प्रत्याहारेषु "अस्य च्वौ" (पा०सू०७।४।३२) इत्यादौ च उक्तामनुपपत्तिमाशङ्क्य जात्याश्रयणमेव कृतम् । यथासंख्यसूत्रं च व्यक्तिसाम्य इव धर्मसाम्येऽपि प्रवर्तते । "ल्य

भैरवी ।

प्रत्याहारघटितेषु "झलो झलि" इत्यादिषु सूत्रेषु । अग्रहादिति । झलामणभिन्नत्वादिति शेषः । तत्र—तेषु । प्रत्याहारसूत्रेषु—प्रत्याहारघटितेषु सूत्रेषु । इदमुपलक्षणम् "अस्य च्वौ" इत्यादेः । जातिनिर्देशेन एव तत्तज्जातेरेवोद्देश्यत्वनिमित्तत्वतात्पर्यकत्वादेव । यद्यपि साक्षाज्जातौ तदसम्भवस्तथापि व्यक्तिद्वारा बोध्य इत्युक्तमेव । निर्वाहः--अवात्तामित्यादिलक्ष्याणान्निर्वाहः । एवञ्च—जातिपक्षावश्यकत्वे।च । उचित इति । प्रत्याहारनिर्देशस्थले तत्तत्प्रत्याहारेणोद्देश्यबोधनायेत्यादिः । अत एव—जातिपक्षाश्रयणतात्पर्यकत्वादेव । उक्तामिति । व्यक्तिपक्ष इत्यादिः । तत्र हि–"प्रत्याहारनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात् । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात्" इत्यनेनोक्तामित्यर्थः । एव कृतमिति । एवकारेण लक्षणाव्यवच्छेदः । लक्षणावादिमतेऽणविषये व्यक्तिपक्षाश्रयणमणभिन्नप्रत्याहारग्रहणस्थले जातिपक्षाश्रयणमिति यद्वैरूप्यं, तदस्मन्मते नास्ति । एवञ्च यथोत्तरम्मुनीनाम्प्रामाण्यमिति लक्षणाश्रयणमप्रामाणिकमिति भावः । जातिपक्षाश्रयणस्याभिप्रेतत्वादेव "स्थानेऽन्तरतमः" इति सूत्रभाष्ये–"किमुदाहरणम् ? इको यणचि 'दध्यत्र' 'मध्वत्र' । यथासङ्ख्येनाप्येतत्सिद्धम्" इत्युक्तम् । यत्तु यथासङ्ख्यसूत्रे दध्यत्र मध्वत्रेत्यस्य स्थानेऽन्तरतमसूत्रोदाहरणत्वप्रदर्शनपरम्भाष्यं, तत् "इको यणचि" इत्यादौ सूत्रे तदुदाहरणे चोभयपक्षे फलांशे वैलक्षण्याभावतात्पर्यकमित्याशयेनाह—यथासङ्ख्यसूत्रञ्चेति । यथेति । यदि व्यक्तिसाम्यस्य विवक्षा स्यात्तदा लृशब्देन लृङ्लृटोर्बोधनेन

भावप्रकाशः ।

तसस्तामि सिचि "सःसि" इति तत्वे "झलो झलि"इति सलोपो न स्यात् । तस्य त्वभित्था इत्यादिरवकाश इति भावः । अग्रहादिति । अणुदित्सूत्राप्रवृत्तेरिति भावः । एवञ्चेति । लक्षणाया दुर्वचत्वे चेत्यर्थः । तत्र झभ्नित्यादिषु । जातीति । जातितात्पर्यकनिर्देशेनेत्यर्थः । अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकं सूचयितुमेवव्यावर्त्यमाह—नान्यथेति । जातिपक्षानाश्रयणे इत्यर्थः । एवञ्चेति । तत्पक्षाश्रयणावश्यकत्वे चेत्यर्थः । जातीति । व्यापकजातीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । व्यक्तिपक्षे इव तादृशजातिपक्षेणापि तत्रानिर्वाहादिति भावः । उचित इति । लक्षणाभावजलाघवादिति भावः । ईत्वन्तरमाह अर्धेति । अणंशे लक्षणा, हलंशे जातिपक्ष इत्येवंरूपस्येत्यर्थः । सम्भवत्येकरूप्ये वैरूप्यस्यान्याय्यत्वादिति भावः । नन्वणग्रहणाप्रामाणिकतदङ्गीकारे न दोषः, अत आह—अत एवेति । अर्धजरतीयानौचित्यादेवेत्यर्थः । उक्तामिति । "प्रत्याहारे सवर्णाग्रहणमनुपदेशात्" "तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात्" इत्यादिना प्रागुक्तरूपामित्यर्थः । एवेन लक्षणाव्यवच्छेदः । तथाच यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्तदप्रमाणमिति भावः । कृतमिति । "आकृतिग्रहणात्सिद्धं तद्वच्च तपरकरणं हल्ग्रहणेषु च" इत्यादिनेति भावः । ननु ममापि न तत्पक्षे तत्प्रतिपादने आग्रहः, किंतु यथासङ्ख्यखण्डन इत्यत्र पक्षेपि तत्सिद्धिरेव, व्यक्तिसाम्ये एव तत्प्रवृत्तेः । अत आह—यथासंख्येति । समूलाकृतेत्यादावित्यत्रा

सरला ।

लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहादिति । यथा अकारादीनामष्टादशविधाऽत्वादिषु लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्य ग्राहकमणुदित्सूत्रं वर्तते तथा झलादौ तत्त्वग्राहकस्य कस्यचिदभावेन लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्य ज्ञातुमशक्यतया झलादीनां सर्वझकारव्यक्तिषु लक्षणा नैव वक्तुं शक्येति भावः ।

धर्मसाम्येऽपीति । लृत्वं लुट्त्वं चादाय स्यतास्योर्यथासंख्येन प्रवृत्तिर्भवति । अन्यथा लृशब्देन

अनचि च (पा०सू०८।४।४७)। द्वेवेति। "यरोऽनुनासिके" (पा०सू०८।४।४५) इति सूत्राद् वाग्रहणमनुवर्तते इति "नाज्झलौ" (पा०सू०१।१।१०) इति सूत्रे कैय-

शब्दरत्नम् ।

तासी ल्लुटोः" (पा०सू०३।१।३३) इत्यादौ यथा । नाप्यत्र पक्षे ऋकारादौ लकाराद्याप-त्तिः । ल्लृत्वादिजातेर्ऋकारादावभावात् । न च जातिपक्षे अणुदित्सूत्रेऽण्ग्रहणप्रत्याख्याने "उपसर्गादृति-" (पा०सू०६।१।९१) इत्यादौ ऋकारेण ल्लकारग्रहणाय सावर्ण्यवचनस्था-ने ल्लवर्णस्य ऋवदतिदेशाद् ल्ॄकारे रेफापत्तिरितिवाच्यम्, क्लृप्तशिखार्थं तस्यातिदेशस्या-

भैरवी ।

तत्र यथासङ्ख्यसम्बन्धो न स्यात् । न चेको यणचीत्यत्र स्थानसाम्यमपि नियामकमिति यदि फलाभेदाय कल्पयसि तदा ल्लकारस्य वकारोऽपि स्यादिति वाच्यम्, "स्थानेऽन्तरतमः" इत्यत्र तमग्रहणेनान्यूनानतिरिक्तस्थानकादेशस्य ग्रहणात् । यथासङ्ख्यसूत्रस्येको यणची-त्यत्र प्रवृत्तिस्वीकारपक्षे मूलोक्तदोषापत्तिं परिहरति—नाप्यत्रेति । अतिदेशादिति । समानजा-

भावप्रकाशः ।

पीति भावः । तत्र प्रामाण्याय दृष्टान्तमाह—स्यतेति । अन्यथा तत्र सामान्यग्रहणेऽपि भाव्यर्थकटिल्लुट्-साहचर्याद् लुडेव गृह्येतेति भाव.। एतेन मूलोक्तप्रथमदोषष्टीकोक्तव्यक्त्यानन्त्यप्रयुक्तदोषश्च उद्धृतः । एवञ्च प्राचीनग्रन्थसौष्ठवे मूलमेवायुक्तमिति भावः । एतदेव ध्वनयितु तदुक्तदोषान्तरमप्युद्धरति—नापीति । एतेनैवमपीति मूलोक्तदोषो व्यक्तिपक्ष इति ध्वनितम् । तच्चोपपादितं प्राक्। लकाराद्येतिपाठ.। अभा-वादिति । नचोभयोरुभयवाच्यत्वे जातिष्वविशिष्टैव सर्वव्यक्तिधर्मत्वादिति वाच्यम्, सावर्ण्यवशात्त-त्त्वारोपेण तथाव्यवहारोपपत्तेः । अत एव पृथक्लकारोपदेशः सार्थक इति भाव.। एव मूलाभिमतसर्वदोषो-द्धारेऽपि प्रकारान्तरेणाऽऽशङ्कते—नचेति । प्रत्याख्याने इति । "सवर्णेऽणग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणा-त्" इत्यादिनेति भावः । यत्त्वेवं वार्तिकस्याप्यमूलत्वादसत्त्वेन त्रिंशदनुपस्थित्यैव न दोषः । नचैवं 'होतृल्-कारः' इत्यादौ "अकः सवर्णे" "ऋत्यकः" इत्यनयोरप्राप्त्यापत्तिः इति "इकोऽसवर्णे" इत्यस्यापत्तिश्च, "उपसर्गादृति" इत्यादौ दोषश्चेति वाच्यम्, "ऋलक्" सूत्रे भाष्ये तद्दोषाणामन्यथोद्धृतत्वात् । नच तर्हि नचेत्यादिग्रन्थासङ्गतिरेवेति वाच्यम्, गम्लृ सृप्लृ इत्यादिलृकारानुकरणे दोषान्यथासिद्धेरभावादिति । तन्न, तत्सूत्रस्थभाष्यसिद्धान्ताज्ञानात् । तथाहि, तत्र हि लृकारोपदेशस्य स्वोक्तफलत्रयस्य वार्तिककृता खण्डितत्वेऽपि भाष्यकृताऽशक्तिजानुकरणार्थत्वं व्यवस्थापितम्। तथाच 'कुमार्य्लृतक इत्याह' इत्यादौ यणा-दिसिद्धिः । नचैवमपि "होतृ लृतकः' 'प्लृतकीयति' इत्यादौ दोष इति वाच्यम्, व्यक्तिपक्षे सावर्ण्याणुग्रह णलक्षणाभिर्जातिपक्षे सावर्ण्यऋग्रहणाभ्यां सावर्ण्येन समानजातित्वातिदेशेनैव वा निर्वाहात्। नचैवं तदुप-देशो व्यर्थः, कैयटमते वार्तिकोक्तसावर्ण्यमनाश्रित्योपदेशकरणात् । मूलमते वार्तिकं दृष्ट्वा तदप्रवृत्तेः । तद-नित्यत्वज्ञापनेन चारितार्थ्याच्च । अत एव प्लुतसिद्धिः साङ्कर्याभावो लृदित्सु ऋदित्कार्याभावश्च । वस्तु-तस्तत्रानुपदेशेऽप्रामाण्यशङ्कया सवर्णसंज्ञापि तयोर्वक्तुमशक्येति वार्तिकासङ्गतिरेव स्यादिति तदुपदेशः सा-वर्ण्यद्वारा फलमपि तस्य स्थलत्रय एवेति तत्रैव वार्तिककृतस्तदुक्तिः । एवञ्च ऋवदतिदेश एव फलितोऽतः स एवोचितः, लाघवात् । अन्यथा "लृति लृ वा" "पुषादि" इत्यादावदोषाय वचनद्वयपृथगनुबन्धकरणादिसाम-र्थ्याश्रयणे गौरवं स्पष्टमेव । अतएव साङ्कर्यमपि नेति । तद्ध्वनयन्नाह-उपसर्गादिति । आदिना "ऋत्यकः" "उरण् रपरः" इत्यादिसङ्ग्रहः। एतेन स्वरसन्धिप्रकरणे एवातिदेशः पाठ्य इति कौस्तुभोक्तं निरस्तम्। तावता प्लुतसिद्धावपि पक्षद्वये उरणित्यादावनिर्वाहात्। तद् ध्वनयन्नाह-वचनस्थाने इति। तुल्यास्यसूत्रे तत्प्रति निधित्वेनेत्यर्थः । शब्देन्दुशेखरविरोधस्तु न, लाघवानादरेण तत्प्रवृत्तेरिति भावः । ल्लकारे इति । वेप-

सरला ।

लङ्लुटोर्द्वयोर्व्यक्त्योर्ग्रहणेन लुट्शब्देन चैकस्य लुट्लकारस्य ग्रहणेन स्यतास्योर्यथासङ्ख्य प्रवृत्तिर्न स्या-दिति यथासङ्ख्यसूत्रस्य व्यक्तिपक्षेऽपि धर्मसाम्यमादाय प्रवृत्तिरवश्यमभ्युपगन्तव्येति तदाशयः । अति-देशादिति । "ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्" इति वचने सावर्ण्यपदेन साजात्यस्य विवक्षितत्वात् ।

शब्दरत्नम् ।

नित्यत्वावश्यकत्वात् । तत्पक्षेऽण्ग्रहणप्रत्याख्याने ऽपि "अप्रत्ययः" (पा०सू०१।१।६९) इत्यंशो वाक्यभेदेन विधीयमाने जातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकस्तपरसूत्रवदिति "त्यदा-

भैरवी ।

तित्वातिदेशादित्यर्थ । वस्तुतो ऋत्वजातिर्लृकारे नास्ति पृथक्पाठस्याक्षरसमाम्नाये कृतत्वात् । अनित्यत्वेति । ऋलृक्सूत्रे पृथक्पाठस्य धातुपाठे ऋकारलृकारयोः पृथक्करणस्य चात्र ज्ञापकत्वसम्भवादिति शेषः ।

ननूद्देश्यांश इव विधेयांशेऽपि जातिनिर्देश एव वाच्यस्तथा च "त्यदादीनामः" इत्यादौ दीर्घापत्तिरत आह—तत्पक्ष इति । जातिपक्ष इत्यर्थः । प्रत्याख्यान इति । "सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्" इत्यनेन भाष्यकृता प्रत्याख्यान इत्यर्थः । वाक्यभेदेन—योगविभागेन । "चो कुः" इत्यादौ विधेयविषये उदित्करणसामर्थ्यात्सवर्णग्रहणस्यावश्यकतया तदेकवाक्यत्वस्यानावश्यकत्वेन योगविभाग आवश्यक इति भाव । नचोच्चारणार्थ एवोकार इति शङ्क्यम् ? उद्देश्येऽपि तथात्वापत्तेः । उदिद्ग्रहणसामर्थ्यादिति चेत् ? विनिगमनाविरहेणोभाभ्यां सवर्णग्राहणं दुर्वारमेव । निषेधक इति । एतेनाधुना प्रसज्यप्रतिषेधार्थको नञिति बोधि

भावप्रकाशः ।

रीत्य तु नैवात्र पक्षे इति भावः । ननु तत्र तदतिदेशाङ्गीकारे तत्र रेफापत्तिवत् प्लुतनिषेधापत्तिः, "ऋति ऋवा" इत्यत्र लृग्रहणापत्तिश्च, लृदित्सु ऋदित्कार्यापत्तिश्च, वचनद्वयं तु ऋकारे "लृति लृवा" इत्यस्या प्रवृत्त्या चरितार्थम् । एवं पृथगनुबन्धकरणमपि ऋदित्सु लृदित्कार्याप्रवृत्त्येति चेत् ? न, अतिदेशानित्यत्वेन क्वापि दोषाभावात् । तथाहि व्यक्तिपक्षे समानजातित्वातिदेशपक्षे च प्राप्तसाङ्कर्यादेः सावर्ण्यऋग्रहणाङ्गीकारपक्षे साङ्कर्याभावेऽपि प्लुतह्रस्वनिषेधयोरापत्तेश्च । मूलमते लृकारोपदेशेन सावर्ण्यानित्यत्वज्ञापनेन वारणवत् । तत्रैव नव्यमते पृथगनुबन्धकरणेन क्वचिन्मिथोऽग्राहकत्वस्य ऋदिल्लृदित्कार्यासाङ्कर्यस्य च ज्ञापनेन वारणवच्चात्र पक्षे वक्ष्यमाणाद्यसिद्धिदोषस्य ग्रहणाग्रहणभेदेन प्रकारान्तरेण वारणेऽपि क्लृप्तशिखादौ पूर्वत्वेन लत्वस्यासिद्धत्वेऽपि एकदेशेतिन्यायेन वार्तिककृता खण्डितस्यापि प्लुत्यादिफलस्य सैंधेय्यादिभाष्येण बह्वायाससाध्यमल्पफलं यथा न युक्तमेवमरवतोह्रस्वस्येति गुरून्यासरूपसूत्रभेदेन लृकारप्रत्याख्यानमपीत्याशयकेन व्यवस्थापनेन तदर्थं तदुपदेशेऽच्त्वसिध्या द्वित्वस्वरितसिद्धावपि प्रागुक्तरीत्या तावन्मात्रेणानिर्वाहात्सावर्ण्याद्यन्यतमस्य पक्षद्वयेऽप्यावश्यकत्वेन 'अनृत' इतिनिषेधापत्त्या कृतेऽपि तदुपदेशे प्लुतासिद्धिरेवेति तत्फलं सावर्ण्यादेरनित्यत्वं विना दुर्घटमिति । तेन तदपि ज्ञाप्यत इत्यतिदेशस्यानित्यत्वस्यावश्यकत्वम् एकदेशेतिन्यायस्येव । अतएव तदप्रवृत्तिः । अन्यथा तदनित्यत्वेऽपि प्लुतनिषेधापत्तिस्तदवस्थैवेति दिक् । तत्सर्वं हृदि निधायाह—क्लृप्तेति । अत्र प्लुतसिध्यर्थमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम्—लृतकादौ तत्सिद्धेः यत्त्वत्र पक्षेऽप्रत्यय इत्यपि न कार्यम् । 'अहं संमार्ष्टि' 'पशुना यजेत' इत्यादाविवाविवक्षाविवक्षाभ्याम् "अस्य च्वौ" "त्यदादीनामः" इत्यादाविष्टसिद्धेरिति कौस्तुभकृत् । तन्न, बहुशो वैपरीत्यदर्शनेन तयोरत्राश्रयणस्य दुष्करत्वात् तच्छास्त्रे धर्मशास्त्रे च तयोर्व्यभिचरितत्वाच्च तपरसूत्रसार्थक्यपरस्वपूर्वग्रन्थविरोधाच्च । तद् ध्वनयन्नाह—तत्पक्षे इति । अंशत्वं च यथाश्रुतसूत्ररीत्या समुदायस्वरूपवत्त्वमात्रेण निषेधस्य निषेध्याकाङ्क्षया तद्विशेषणत्वेन वा बोध्यम् । वाक्यभेदेनेति । अन्यथा "चोः कुः" इत्यादौ विधेये उगित्त्वानर्थक्यापत्तिः । एवञ्च योगविभाग एवात्र पक्षे उचित इति तात्पर्यम् । एतेनानन्तरेतिन्यायेन तस्यैव निषेधो ननु टीकोक्तस्य । तत्र तदानर्थक्यं तु न, तस्योच्चारणार्थत्वादितिमन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः, ऐच्छिकोच्चारणार्थत्वेऽतिप्रसङ्गापत्तेश्च, उद्देश्येऽपि तत्त्वापत्त्या बहूपप्लवापत्तेश्च । विधीयमाने इति । अणीत्यर्थः । निषेधक इति । एतेन प्रसज्यप्रतिषेधो ध्वनितः । स च युक्तः, पर्यु

सरला ।

अन्यथा तत्पक्षे सवर्णग्राहकसूत्राभावेन वार्तिकस्य वैयर्थ्यमेव स्यादिति बोध्यम् । आवश्यकत्वादिति । धातुपाठे ऋकारलृकारयोः पृथगनुबन्धयोः करणेन तयोः सावर्ण्यस्य साजात्यस्य वाऽनित्यत्वज्ञापनात् । प्रत्याख्यानेऽपीति । "सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्" इति भाष्येणेति शेषः । जातिग्रह-

ट॰। एवं च "सर्वत्र शाकल्यस्य" (पा०सू०८।४।५१) इति सूत्रं तत्प्रपञ्चभूतं पूर्वो-

शब्दरत्नम्।

दीनामः" [पा०सू०७।२।१०२] इत्यादौ न दोषः। एवञ्चात्र यण्पदेन जात्याश्रयणेनापि न सवर्णबोधनमिति "स्वौजस्-" (पा०सू०४।१।२) इत्यादौ अनुनासिकस्थानेऽपि निर-नुनासिक एव। अत एव स्थानेऽन्तरतमसूत्रे भाष्येऽस्य तदुदाहरणत्वमाशङ्क्य "यथासंख्य-म्" (पा०सू०१।३।१०) इत्यनेनापि सिद्धमित्युक्तम्। तेनात्र तयोः फलाविशेष उक्तः।

भैरवी।

तम्। अन्येनैकवाक्यतायां हि पर्युदासस्य प्रसक्तिः। सर्वनिषेधकत्वे दृष्टान्तमाह—तपरसूत्र-वदिति। यथाऽत्र पक्षे तपरसूत्रस्य तद्वच्च तपरकरणमित्यइउण्सूत्रभाष्योक्त्या सूत्रस्य सार्थ-क्याय च सर्वनिषेधकत्वं, तथा ऽप्रत्यय इत्यत्रापि कल्पनेति भावः। नच जातिपक्षे ऽप्रत्यय इत्यंशोऽपि प्रत्याख्येय इति भ्रमितव्यम्, "सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्" इत्य-नेनाण्ग्रहणप्रत्याख्यानस्यैव भाष्यकृदभिमतत्वनिर्णयात्। तपरसूत्रस्य सवर्णपदानुवृत्त्या निय-मार्थत्वपक्षेऽपि फलितनिषेधमादाय दृष्टान्ततयोपन्यास इति बोध्यम्। यत्तु "त्यदादीनामः" इत्यादौ "पथिमथि" इत्यत्रेव प्रश्लेषेण निर्वाह इति; तन्न, पथिमथोत्यत्राप्यप्रत्यय इत्यनेन निषेधात्प्रश्लेषानुपयोगात्। प्रश्लेषे ऽनेकाल्त्वेन सर्वादेशत्वापत्तेश्च। एवञ्च—अप्रत्यय इत्य-नेन निषेधे च। अपिना गुणाभेदकत्वस्य परिग्रह। निरनुनासिक एवेति। यत्र यत्र विधेयता तत्र सर्वत्रानेन निषेधादेव मतोर्मस्य निरनुनासिक एव वकारः। अत एव तद्वानासामुपधा-नसूत्रनिर्देशसङ्गतिः। अन्यथा प्रत्यये भाषायामित्यनेन दस्य स्थाने ऽनुनासिकापत्तिरित्येव-कारेण ध्वनितम्। एवं "यवलपरे यवला वा" इत्यनेनापि निरनुनासिक एव।

अत एव—जातिपक्षस्याभिप्रेतत्वादेव। उक्तमिति। भवन्मते प्रागुक्तरीत्या यथासङ्ख्या-सम्भवेन तदुक्त्यसङ्गतिः स्पष्टैव। तेन—उक्तभाष्येण। अत्र—इको यणित्यत्र। तयोः—द्वयोः

भावप्रकाशः।

दासस्यासम्भवादिति भावः। ननु अशास्त्रीयस्य शास्त्रेण कथं निषेधः। अत आह—तपरेति। तद्वच्च तपरकरणमिति "अइउण्"सूत्रभाष्योक्तथा यथा तस्य तन्निषेधकत्वं तद्वदित्यर्थः। तुल्यन्यायादिदमपि तेनैव बोधितम्। ध्वनितं चेदं "ज्यादादीयसः" इतिसूत्रभाष्ये इति स्पष्टं तत्रैवोद्योते। अत एव सवर्णेऽण्ग्रहण-मित्येवोक्तं भाष्ये। एतेन कौस्तुभयोरन्योन्यविरोधो ध्वनितः। अत्र पक्षे गुणाभेदकत्वपक्षे च भाष्यसंमते सवर्णपदानुवृत्त्या नियमार्थत्वमेव तपरसूत्रस्येत्यन्यत्र विस्तरः। त्यदादीनामिति। यत्त्वत्र प्रश्लेषेण निर्वाहः "पथिमथि" इत्यत्रेवेति मन्दस्तन्न, ततोऽत्र भेदस्य स्पष्टत्वात्, तद्ग्रन्थस्य प्राचामनुरोधित्वेन मन्मते तत्रापि तदभावाच्च, अतिप्रसङ्गापत्तेश्च, सूत्रमतेऽपि त्वद्रीत्या वैयर्थ्यापत्तेश्च। लक्ष्यासिद्धिदोषम पीष्टापत्त्या निराचष्टे-एवञ्चेति। अप्रत्यय इत्यङ्गीकारे चेत्यर्थः। अत्र "इको यण्" इतिसूत्रे। अपिर्गुणाभेदक-त्वपक्षादिसमुच्चायकः। अत एव घटवदित्यादौ मतोर्मस्य नानुनासिको वकारः। तथा सति "तद्वानासा" इत्यादौ नित्यानुनासिकापत्त्या तन्निर्देशासङ्गत्यापत्तिः। विसंवादिसौत्रत्वकल्पने च न मानम्। एवं "य-वलपरे" इत्यत्रापि बोध्यम्। एतेन तत्र सानुनासिका न स्युरिति मन्दोक्तमपास्तम्, आदिनाऽनुकरणस-ङ्ग्रहः। तन्मते भाष्यविरोधं सूचयन् स्वमते तत्सम्मतिमाह—अत एवेति। सानुनासिकस्थानेऽपि तद-न्याङ्गीकारेणोक्तरीत्या यथासङ्ख्यसम्भवादेवेत्यर्थः। अस्य इकोयणित्यस्य। तदुदाहरणत्वम्, "स्थाने-न्तर" इति सूत्रविषयत्वम्। अपिस्तस्यैव समुच्चायकः। भवन्मते तु टीकोक्तदोषद्वयेन तदसङ्गत्या तद्विरोधा-पत्तिः स्पष्टेवेति भावः। एतेन लक्ष्यसिद्ध्यर्थमावश्यकेन स्थानेन्तरेत्यनेनैव निर्वाहे "अनियमे नियमका

सरला

णप्राप्तेति। इदमुपलक्षणं गुणाभेदकत्वप्राप्तस्य, 'अप्रत्ययः' इत्यनेन विधीयमानः सवर्णस्य ग्राहको नेति सामान्यरूपेण निषेधस्य करणेन येन येन प्राप्तं सवर्णग्रहणं तस्य सर्वस्यापि निषेधलाभात्। जात्या-

त्तरसूत्रद्वयं च नारम्भणीयमिति भावः। यत्तु "दीर्घादाचार्याणाम्" (पा०सू०८।४।५२)

शब्दरत्नम्।

"उञ." (पा०सू०१।१।१७) इति सूत्रे नव्यानां प्रमाद एव। न च झलादिषु झकारादिभी रूपसादृश्येन सर्वेझकारादिप्रतीतिरिति वाच्यम्, अगादिष्वपि किञ्चित्सादृश्यमाश्रित्य दीर्घादीनामपि ग्रहणोपपत्तौ "अणुदित्-" (पा०सू०१।१।६९) सूत्रस्य, तद्वाच्येत्यस्य च वैयर्थ्यापत्तेः। "ष्वादिभ्यः" (पा०सू०८।२।४४) इति निर्देशानामीषत्सादृश्येनापि ग्रहणमित्यर्थज्ञापकताया युक्तत्वात्। तदप्युक्तम् अइउण्सूत्रे भाष्ये "रूपसामान्याद्वा सिद्धम्"

भैरवी।

परिभाषयोः। उक्त इति। जातिपक्षबोधनद्वारेति शेषः। ननु "उञ्" इति सूत्रोदाहरणसमये 'किम्विति' इति प्रयोगेऽनुनासिकवकारस्य प्रदर्शनपरदीक्षितादिग्रन्थस्य कथमुपपत्तिरत आह—उञ इति सूत्र इति। नव्यानाम्—दीक्षितप्रभृतीनाम्। जातिपक्षानाश्रयणेऽपि झलादिप्रत्याहारग्रहणस्थले निर्वाहमाशङ्क्य निराचष्टे—नचेति। रूपसादृश्येन—स्वरूपस्य सदृशत्वेन। यथा ऽल्पत्वमहत्त्वकृतभेदापरामर्शेनाल्पत्वमहत्त्वस्थूलत्वकृशत्वविशिष्टास्वपि व्यक्तिषु 'घट.' 'गौः' इति प्रत्ययो भवति तथा 'अवात्ताम्' इत्यत्र द्वयोरपि तकारयोर्झल्पदबोध्यत्वं भविष्यतीति भावः। किञ्चित्सादृश्यमिति। तुल्यध्वनिव्यङ्ग्यत्वकृतमधुना सादृश्यम्, दृष्टान्ते तु समानावयवसंस्थानकृतम्, नतु जातिकृतम्, जातिपक्षपरित्यागस्य कृतत्वात्। ग्रहणेति। ह्रस्वादिभिरिति शेषः। उक्तार्थे मुनिसम्मतिमपि दर्शयति—ष्वादिभ्य इति। ईषदिति। एतेन दीर्घाभिव्यञ्जकध्वनेराधिक्येऽपि न क्षतिरिति सूचितम्। युक्तत्वादिति। लक्षणाज्ञापकतापेक्षयोक्तार्थज्ञापकताया लाघवादिति शेषः। स्वोक्तार्थे भाष्यकारस्यापि सम्मतिमाह—तदप्युक्तमिति। तदपि—रूपसादृश्येन सिद्धमित्यपि। अपिना जातिपक्षसमुच्चयः। नचात्र पक्षे ऋकारेण

भावप्रकाशः।

रिणी" इति भाष्यादावुक्तत्वात्, आकाङ्क्षितविधानस्य ज्यायस्त्वाच्च यथासङ्ख्यसूत्रप्रवृत्तिबोधकभाष्यादिग्रन्था अयुक्ता एवेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्। तेन उक्तभाष्येण। अत्र इकोयणित्यत्र। एवञ्च जातिपक्षस्तत्स्थाने निरनुनासिकश्च तत्सम्मत इति भावः। नन्वेवमपि 'उञः' इत्यत्र सानुनासिकलक्ष्यस्य मूले कण्ठत उक्तत्वेन तद्विरोधः। अतआह—उञ इतीति। नव्यानाम् मूलकृत्प्रभृतीनाम्। तत्र हि 'किंविति' इतिसानुनासिकवकारं रूपं तैरुक्तम्। तच्चोक्तसकलभाष्यादिग्रन्थानवधानप्रयुक्तं, स्फुटीभविष्यति चैतत्तत्रैव। एतेन तत्रत्यमनोरमादिसकलग्रन्थविरोध इति मन्दोक्तमपास्तम्, बाधे दृढ इति न्यायादिति भावः। अत्र पक्षे हेतुतयोक्तप्रथमयुक्तिं खण्डयति—न चेत्यादि। रूपसादृश्येन व्यक्तिनिर्देशेऽपि भेदापरामर्शेनाल्पमहत्स्थूलकृशह्रस्वदीर्घगोघटादिषु गौर्घटइत्यादिव्यवहारवत् रूपसादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञाकृताभेदव्यवहारेणेत्यर्थः। एवमपि मूलकौस्तुभाद्ययुक्तमेवेत्याशयेन समाधत्ते—अगादिष्विति। सादृश्यं चात्र समानध्वनिकत्वम्। एवञ्च व्यक्त्यन्यजातिस्वीकारोऽपि व्यर्थ एव। अनुगतप्रतीतिप्रत्यभिज्ञाव्यवहाराणां सादृश्येनैव लोकवच्छास्त्रेऽपि सिद्धत्वादिति बोध्यम्। लोकसिद्धेऽर्थे लक्षणाज्ञापकानां साफल्यबोधनाय शास्त्रमपि प्रमाणयति—ष्वादीति। युक्तत्वादिति। लक्षणाज्ञापकतापेक्षया लाघवादिति भावः। अत्र मते भाष्यानुक्तत्वशङ्कां निराचष्ट—तदपीति। अपिर्जातिपक्षसमुच्चायकः। रूपसामान्यादिति। रूपं स्वरूपमवयवसंस्थानमिति यावत्। तत्सादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञादिकृताभेदव्यवहारादित्यर्थः। वाशब्दस्तूक्तपक्षापेक्षया विकल्पार्थः। नचात्र पक्षे ऋकारेण कथं लृकारग्रहणम् अवयवसंस्थानस्य भिन्नत्वादिति वाच्यम्, किञ्चित्साम्यमादाय तदुपपत्तेरुक्तत्वात्। सावर्ण्यादिकमप्यत्र गमकमिति न कोऽपि दोषः। नन्वणुग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो नेदं पक्षद्वयमिष्टमुद्धोषासङ्गतिश्चान्त्ये। अत आह—

सरला।

श्रयणेनापीति। अपिना गुणाभेदकत्वस्य ग्रहः। फलाविशेष इति। स्थानेन्तरतमसूत्रसाध्यलक्ष्याणां

इति सूत्रे आचार्यग्रहणं पूजार्थमित्यभिप्रेत्य वाक् वाक्क् इति भाष्योदाहृते विकल्पे उपपत्तिचिन्तार्थं क्लिश्यन्ते, तन्मुधैव; पूजार्थतायाः प्रामाणिकैरनुक्तेः । "त्रिप्रभृति-

शब्दरत्नम् ।

इति । अणुदित्सूत्रेऽण्ग्रहणं तु प्रत्याहाराद्यवर्णेषु णकारादिभिश्चिन्हैः प्रत्याहारसूत्रस्थोऽय-मिति प्रत्यभिज्ञासत्त्वादुपायान्तरपरम्; "आचार्याः कृत्वा न निवर्तन्ते" इति न्यायात् । इदमेवाभिप्रेत्य तत्रत्यमण्ग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्ये इत्याहुरिति दिक् ।

क्लिश्यन्त इति । "अनचि" इत्यनुवर्त्य पर्युदासपरतया हलि पर एव नित्यनिषेध

भैरवी ।

ल्कारग्रहणानापत्तिरिति वाच्यम्, तत्रापीषत्सदृशध्वनिव्यङ्ग्यत्वस्य सत्तायाः सत्त्वात् । अण्ग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यमत्र मानम् । अन्यथा फलभेदेन प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैव ।

ननु पक्षद्वयमपि सूत्रकारस्याण्ग्रहणकरणेन नाभिप्रेतमत आह—अणुदित्सूत्र इति । अयम्—अणादिप्रत्याहारघटको ऽकारादिः । उपायान्तरपरमिति । तत्रैवोपायान्तरमित्यर्थः । एते-नास्य च्वावित्यत्र तादृशचिह्नाभावेन तस्य सूत्रस्य दीर्घेऽपि प्रवृत्त्यर्थमुपायान्तरस्याव-श्यकत्वेन सूत्रकृतो न्यूनतेति ध्वनितम् । इदमेव—न्यूनतारूपं दोषमेवेत्यर्थः । भाष्य इति । यथोत्तरम्मुनीनाम्प्रामाण्याज्जातिपक्षाश्रयणमेव वरं नतु लक्षणाश्रयणमित्येतेन ध्वनितम् । यत्तु "ह्रस्वस्य" इति सूत्राद्ध्रस्वग्रहणस्य दीर्घादितिसूत्राद्दीर्घग्रहणस्य चानुवृत्त्या दीर्घा-दिति पञ्चम्याः "सेनासुराच्छाया" इति ज्ञापकात्षष्ठ्यर्थकत्वस्य क्लृप्ततया ह्रस्वदीर्घयो र्यणादेशेनेष्टसिद्धाविको यणचीतिसूत्रे इग्ग्रहणं त्याज्यम्, रामेश्वरो, रमेशः, दैत्यारिः, श्रीश, इत्यादौ गुणेन सवर्णदीर्घेण बाधादेवेष्टसिद्धेः । तयोर्बाधकत्वे मानन्तु निरवकाशत्वादपवाद-त्वमेवेति । तन्न, 'यया३ इत्याह' 'करभोरु३ इत्याह' इत्यादौ "अप्लुतवदुपस्थिते" इति सूत्रेणाप्लुतवद्भावे कृते यणादेशानापत्तेः । न च प्लुतस्य स्थाने ऽप्लुतादेश एवास्त्विति वाच्यम्, अग्नी३ इतीत्यत्र प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणानापत्तेः । न च यणादेशदृ-ष्ट्या प्लुतस्यासिद्धतया न दोष इति वाच्यम्, "सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु" इति सिद्धान्तात् ॥

अनुवर्त्येति । "दीर्घादाचार्याणाम्" इत्यत्रेत्यादिः । पर्युदासेति । शब्दाधिकारेण प्रकृतसूत्रे पर्युदास इत्यर्थः । तेन पूर्वसूत्रे प्रसज्यप्रतिषेध एव । अन्यथा "दीर्घादाचार्याणाम्" इति नि-षेधस्य प्राप्त्यभावो यद्यपि पर्युदासेनोपपादितस्तथापि द्वित्वस्याप्राप्त्या भाष्योदाहरणस्या-

भावप्रकाशः ।

अणुदिदिति । सूत्रस्थोऽयमिति पाठः । तत्स्थ एवायमिति तदर्थः । तदाह—प्रत्यभिज्ञेति । नन्वेवं कुतो न त्यक्तं पाणिनिना । अतआह—आचार्या इति । वृद्धिसूत्रभाष्योक्तरीत्या वर्णस्याप्यानर्थक्यं न, किमु वक्तव्य तत्समूहस्य, अन्यथा तदीयवाक्यानामप्रामाण्यापत्त्याऽश्रद्धेयतापत्तिरिति न्यायशरीरम् । नन्वेव कथ तत्प्रत्याख्यानम् । अतआह—इदमेवेति । फलान्तराभावादिति भावः । भाष्ये इति । तावन्मात्रेण सर्वत्रानिर्वाहात् । गत्यन्तराश्रयणावश्यकत्वात् । तथा च यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्त-दनुरोधेन पाणिनेरप्ययमेवाशयो न मूलोक्त इति, तथासूत्र कुर्वतो नेदमिष्टमिति दुर्वचम् । उद्घोषोऽपि तद्रीत्या न भाष्यरीत्येति तदसङ्गतिरपि न दोषायेति बोध्यम् । तदाह—दिगिति ।

क्लिश्यन्त इतीति । प्रकाशकृत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अनचीत्यनुवर्त्येति । दीर्घादित्यत्र मण्डूकप्लुत्येति भावः । पर्युदासेति । तद्भाष्योदाहरणात्केवलप्रतिषेधार्थकत्वेऽग्रेऽननुवर्तने च लाघवाय

सरला ।

यथासंख्यसूत्रेणापि सिद्धिरित्यर्थः । एवञ्च मूले स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यत्रत्य 'एव' शब्दोऽप्यर्थो बोध्य इति दिक् ॥

षु-"(पा०सू०८।४।५०) इति सूत्रे शाकटायनग्रहणस्यापि तथात्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, संस्कर्तेति त्रिसकारपरकैयटहरदत्तादिग्रन्थविरोधात् स्वग्रन्थविरोधाच्च। अत एव प्रातिशाख्यभाष्येऽपि "आ त्वा रथम्" इति मन्त्रे तकारस्य द्वित्वविकल्प उदाहृतः। माधवेन चास्ते इत्यत्र सकारस्य द्वित्वविकल्प उक्तः। एवं च धात्रंश इत्यत्र तकारस्य द्वित्वमसदित्युक्तिरेवासतीति दिक्॥

शब्दरत्नम्।

इति व्याख्यानेनेति भावः। विकल्प उक्त इति। एवं च "सर्वत्र शाकल्यस्य" (पा० सू०८।४।५१) इतिवदिदमपि प्रपञ्चार्थमिति भावः। असतीति। यत्तु "नादिनी-" (पा०सू०८।४।४८) इत्यादौ वृत्तौ "अनचि-" इति प्राप्तिमुद्भाव्य "त्रिप्रभृतिषु—" (पा०

भैरवी।

सङ्गतिरेवेति शङ्काया नावकाशः। पर एवेति। अत्रैवकारेणावसानव्यावृत्तिः। नित्येति। तन्मते आचार्यग्रहणस्य पूजार्थतया निषेधस्य नित्यत्वमिति भावः। व्याख्यानेनेति। तन्मते व्याख्यानेन। एतेन हलीति वक्तव्येऽनचीत्युक्तिः प्रसज्यप्रतिषेधार्थैवेति ध्वनितम्। ननु "सर्वत्र" इतिसूत्रे शाकल्यपदस्य विकल्पार्थकत्वेन "आ त्वा" इत्यादिप्रयोगस्य निर्वाहेऽत एवेत्यादि उक्त इत्यन्तग्रन्थस्य प्रकृतेऽनुपयोग इत्यत आह—एवञ्चेति। माधवाद्युक्तविकल्पाङ्गीकारे चेत्यर्थः। इतिवदिति। "अनचि" इति सूत्रे विकल्पानुवृत्तेः सर्वसम्मतत्वेन तेनैव सर्वेष्टसिद्धौ "सर्वत्र" इतिसूत्रस्य वैयर्थ्यं यथा भवन्मते, तथा "दीर्घादाचार्याः" इतिसूत्रस्याप्याचार्यपदघटितत्वे विकल्पार्थकतयाऽस्यापि प्रपञ्चरूपत्वमेवेति वैयर्थ्यं दुर्वारमिति भावः। इदम्-"दीर्घात्" इति सूत्रम्। अपिना "सर्वत्र" इत्यस्य सङ्ग्रहः। प्रक्रियाव्याख्यानपरतत्पौत्रोक्तिमनुवदति-यत्त्विति। वृत्ताविति। उक्तमिति शेषः। उद्भाव्य- उपपत्तिपूर्वकं व्याख्याय। तेन समानकर्तृत्वस्योपपत्तिः। एवङ्कथनङ्काशिकापदमञ्जर्योर्नादिन्येतिसूत्रे प्राप्तिविचारस्य क्वचित्पुस्तके उपलम्भाभिप्रायेण। पदमञ्जर्यामेव प्राप्त्युल्लेखे तु वृत्तावित्यस्य व्याख्यानभूते पदमञ्जरीग्रन्थे इत्यर्थः। एवं पौत्रोक्तेरयमाशयः-पूजार्थतायाः प्रामाणिकैरनुक्तेरित्ययुक्तम्, मुनित्रयस्यौदासीन्येनाचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वलाभात् माधवोक्तिस्त्वयुक्ता उक्तस्य 'वाक्क्' इत्यादिप्रयोगस्योक्तरीत्योपपत्तेः। एवञ्च यथा "नादिनी" इति नित्यो निषेध इति तत्र "अनचि" इत्यस्य प्राप्त्युद्भावनं तथा "दीर्घात्" इत्यपि नित्यमित्यत्रापि प्राप्त्युद्भावनमावश्य

भावप्रकाशः।

नाचीत्येव वाच्ये गुरुभूततथोक्त्यङ्गीकर्तृपाणिन्यभिमतत्वाच्च। शब्दाधिकाराश्रयणाच्चेति भावः। पर एवेति। तेनावसाने तत्र नेति भावः। नित्येति। आचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वात्। तथाच मद्रीत्यैव भाष्याद्युपपत्त्या मूलाशुद्धेर्वक्ष्यमाणतया च तथाव्याख्यानस्य शब्दमर्यादया लाभेऽपि क्लेशजनकत्वमिति तात्पर्यं मूलस्येति भावः। मूले अतएवेति। आचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वाभावादेवेत्यर्थः। अन्यथा सर्वत्रेति प्राप्तविकल्पस्य परत्वान्नित्यनिषेधेन तदप्रवृत्तिः स्पष्टैव। तत्फलितमाह—एवं चेति। माधवाद्युक्तविकल्पस्येष्टत्वे चेत्यर्थः। 'अनचि' इत्यादौ वा अनुवृत्त्या सर्वेष्टसिद्ध्या "सर्वत्र" इति सूत्रस्य वैयर्थ्येन तत्प्रपञ्चार्थत्वम्। एवं दीर्घादित्यस्यापि तत्प्रपञ्चार्थत्वम्। अतएव मूले तत्प्रपञ्चभूतेत्युक्तमिति भावः। तदाह—सर्वत्रेति। अपिना कैयटादोक्तवार्थकत्रिप्रेतिसूत्रसमुच्चयः। प्रपञ्चार्थमिति। स्वस्वमतप्रच्युतिदोषाभावार्थमित्यर्थः। खण्डनकारोक्तिं खण्डयति—यत्त्वित्यादिना। तस्यायमाशयः, पूजार्थतायाः प्रामाणिकैरनुक्तेरित्ययुक्तम्। मुनित्रयस्यात्रौदासीन्येऽपि "त्रिप्र" इतिसूत्रकैयटाद्युक्त्या विकल्पस्यैव सर्वाङ्गीकृतप्रामाण्यकपूर्वतनवृत्तिहरदत्ताद्युक्त्या आचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वस्यैव लाभात्। माधवस्त्वयुक्त एव। प्रातिशाख्यभाष्ये "आत्वारथम्" इत्यत्र द्वित्वविकल्पोक्तिश्छान्दसत्वेन निर्वाह्या। 'वाक्क्' इत्यादिसिद्धिस्तूक्तरीत्योक्तैवेति। नादिनीति। अनुवादत्वेनात्र न दोषः। आदिना "शरोऽचि" इत्यत्राचेरिति प्राप्तिसङ्ग्रहः। वृत्तौ

शब्दरत्नम् ।

सू०८।४।५०) "सर्वत्र–" इत्यनयोः प्राप्तिमनुद्भाव्य पुनः "दीर्घात्" (पा०सू०८।४।५२) इत्यत्र "अनचि–" इति प्राप्तिरुद्भाविता हरदत्तेन। तस्यायमाशयः–निषेधविकल्पे प्राप्त्युद्भावनं नावश्यकम्, तद्विकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वेन विधेरेव अप्राप्तविषयविकल्पसम्भवाद्, नित्यनिषेधे तु तदुद्भावनमावश्यकमिति। तन्न, विकल्पेऽपि निषेधप्रकरणान्नञुल्लेखस्यावश्यकत्वेन प्राप्त्युद्भावनस्यावश्यकत्वात् मध्ये नञोऽसम्बन्धो मण्डूकानुवृत्तिरग्रे इत्यत्र

भैरवी ।

कमेव । "त्रिप्रभृतिषु" इति "सर्वत्र" इति च वैकल्पिकम् शाकटायनग्रहणशाकल्यग्रहणयोर्विकल्पार्थत्वादिति । फलितत्वेनेति । अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वान्निषेधस्य प्रवृत्तिपक्षे विधेरप्राप्त्या फलितत्वेनेत्यर्थः । तथाऽत्र प्राप्त्युद्भावनन्नावश्यकमिति भावः। नित्यनिषेधे त्विति । 'नादिनी' 'शरोऽचि' 'दीर्घात्' इतिसूत्रत्रये इत्यर्थः । अभावस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादिति शेषः । एवञ्च राष्ट्रादिसिद्धये "त्रिप्र" इति सूत्रमावश्यकमेव । "सर्वत्र" इत्यस्य तु तत्र वापदस्य सम्बन्धेन विकल्पस्य सिद्धत्वादनावश्यकत्वमेवेति सूचितम् । विकल्पेऽपीति । सूत्रद्वयेऽप्राप्तविषयविधिविकल्पाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः। अपिना निषेधविकल्पपक्षसमुच्चयः। प्रकरणादिति । "नादिनी" इति सूत्रानन्तरमस्य पाठेन निषेधार्थकनञ्‌ सर्वत्र सम्बन्धादिति भावः । आवश्यकत्वादिति । एतेन तत्र प्राप्त्यकथनेन तस्य ग्रन्थस्य न्यूनतेति बोधितम् । ननु तयोः सूत्रयोर्नञोऽसम्बन्धेन न प्रकरणलाभ इत्यत आह–मध्य इति । द्वित्वमात्रेति । अत्र मात्रपदङ्कात्स्न्र्ये, तेन "अचो रहा-

भावप्रकाशः ।

काशिकायाम् । उक्तामिति शेषः । उद्भाव्य अनूद्य । अत एव ल्यपः पुनःपदस्य च नासङ्गतिः । उद्भाविता स्वयमेवोक्ता । तावतापि कथमिष्टलाभोऽत आह—तस्येति । निषेधेति । निषेधविकल्पविधायक "त्रिप्र" "सर्वत्र" इति सूत्रद्वये इत्यर्थः। निषेधप्रकरणात् वार्थकपदोपादानाच्चोभयलाभ इति भावः । लाघवादाह—विधेरेवेति । एवेन नञो निवृत्तिः सूचिता । तथा च ताभ्यां पक्षे द्वित्वमेव विधीयते । 'राष्ट्रम्' इत्यादौ दीर्घादिति नित्यनिषेध प्राप्त्या "अनचि" इत्यस्याप्राप्तेः तथासम्भावनायां बाधकाभावाच्च । तदाह—अप्राप्तेति । नित्येति । "नादिनी" "शरोऽचि" "दीर्घात्" इति सूत्रत्रय इत्यर्थः । अभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानपूर्वकत्वात् । एवञ्च "त्रिप्र" इति सूत्रं राष्ट्रादिसिद्धये आवश्यकम् । अन्यथा दीर्घादिति निषेधः स्यात् । सर्वत्रेति सूत्रं वापदाननुवृत्तिपक्षे विकल्पार्थमावश्यकम् । अतएवाचार्यैस्तु "सर्वत्र शाकल्यस्य" इति पाक्षिकनिषेधेनापि फलसिद्धेर्वेति नानुवर्तितमिति प्रकाशोक्तिः सङ्गच्छते । तदनुवृत्तौ तु नेति । "त्रिप्र" "दीर्घात्" इति सूत्रद्वयं सफलमेवेति भावः । विकल्पेऽपीति । सूत्रद्वये लाघवेनाप्राप्तविषयविधिविकल्पाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । अपिना निषेधविकल्पपक्षसमुच्चयः । प्रकरणादिति । अत एवैषां नादिनीत्यग्रे पाठः । अन्यथा "अनचि" इत्यग्रे एव पठितानि स्युरिति भावः । उल्लेखस्येति। एवञ्च भवदुक्तफलितसम्भावितबोधे तदभावेऽपि प्राथमिकशाब्दत्यागे मानाभावेन तत्र नञर्थसत्त्वेन निषेध्याकाङ्क्षायाः सत्त्वेन तदावश्यकत्वं शाब्दी ह्याकाङ्क्षेति न्यायात्।तदाह–प्राप्त्यवाक्यार्थघटकानामिति। न च प्रकरणात् श्रुतेः प्राबल्येन श्रौतविकल्पादिघटितवाक्यार्थबोधे जाते निराकाङ्क्षत्वेन तथा प्राप्तस्यापि नञोऽनन्वय इति वाच्यम्, अचो यरो द्वे इति पदार्थानां वाक्यार्थघटकानां प्रकरणैकलभ्यत्वेन तं विना तदाकाङ्क्षाशान्त्यभावेन नञ्सम्बन्धसम्भवादिति भावः। ननु यदंशेन विना वाक्यार्थापूर्तिस्तस्य प्रकरणेन पूरणेऽपि न नञ्सम्बन्धः । अन्यत्र क्लृप्तमण्डूकप्लुत्याश्रयणादतो न कोपि दोषः। अत आह—मध्ये इति । उक्तसूत्रद्वय इत्यर्थः । अग्रे दीर्घादितिसूत्रे । ननु मण्डूकानुवृत्तौ लौकिकमण्डूकगतिरेव मानमिति न मानान्व-

सरला ।

फलितत्वेनेति । अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वादित्यादिः ।

शब्दरत्नम् ।

मानाभावाच्च, "सर्वत्र" इति सूत्रेऽस्य द्वित्वमात्रनिषेधकत्वेति बोधयितुं तदनुल्लेखाच्च, "त्रिप्रभृतिषु-" इत्येतद्विषये "नकारषकारयोर्द्विर्वचनाभावः" इति मिश्रग्रन्थेन प्राप्त्युल्लेखस्य कृतप्रायत्वाच्च, वृत्तिहरदत्तयोः "नादिन्या-" "शरोऽचि" (पा०सू०८।४।४९) इत्यनयोरपि प्राप्त्युल्लेखस्य बहुषु पुस्तकेष्वनुपलम्भाच्चेति दिक् ।

भैरवी ।

न्याम्" इत्यस्यापि सङ्ग्रहः । नकारषकारयोः-इन्द्रः राष्ट्रमित्युदाहरणघटकयोरिति शेषः । ल्लेखस्येति । द्विर्वचनशब्देन प्रथमोच्चारितेन प्राप्तेर्लाभादिति भावः । अनुपलम्भादिति । एतेन भवदीया कल्पना असङ्गतैवेति ध्वनितम् । दिगिति । दिगर्थस्तु आचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वे राष्ट्रमित्यादौ विकल्पार्थं "त्रिप्रभृति" इत्यस्य प्रवृत्तिरवश्यमेव वक्तव्येत्याशयेन "त्रिप्रभृति" इत्यस्य सूत्रस्य राष्ट्रमित्युदाहरणप्रदर्शनपरवृत्तिग्रन्थव्याख्यानावसरे "दीर्घात्" इत्यस्यासिद्धत्वात् "त्रिप्रभृति" इत्ययमेव प्रतिषेधो भविष्यतीति मन्यत इति मिश्रोक्तिविरोधः, वाक् वाक्क् इति भाष्योदाहरणविरोधश्च । नच "अनचि" इत्यस्यानुवृत्त्या तस्य पर्युदासपरतया व्याख्यानान्न तदुदाहरणासङ्गतिरिति वाच्यम्, मण्डूकानुवृत्तिकल्पनायां मानाभावात् । तथा कल्पनायामपि शब्दाधिकारकल्पनायां साधकाभावेनोक्तार्थालाभाच्च ॥

भावप्रकाशः ।

रापेक्षा, तस्याश्चेष्टानुरोधेनाङ्गीकारः अन्यथाऽत्र तदुच्छेद एव स्यात् । अत आह—सर्वत्रेतीति । अस्यानुल्लेखेऽन्वयः । अस्य सर्वत्रेतिसूत्रस्य । द्वित्वमात्रेति । अनन्तरानन्तरसूत्रवार्त्तिककृदुक्तद्वित्वेत्यर्थः । अनन्तरस्येतिन्यायाप्रवृत्त्यङ्गीकारादिति भावः । तदनुल्लेखादिति । विशिष्यविधिप्राप्त्यनुल्लेखादित्यर्थः । एवं चेतो न भवदुक्ताशयकल्पनावसर इति भावः । एवं "सर्वत्र" इति सूत्रे तदनुल्लेखस्य तदाशयकत्वं निरस्य 'त्रिप्र' इति सूत्रे मूलशैथिल्यं करोति—त्रिप्रेति । इतिसूत्र इत्यर्थः । एतद्विषये "त्रिप्र" इतिलक्ष्ये इन्द्रइत्यादौ । मिश्रेति । हरदत्तेत्यर्थः । तथाच मूलाशुध्या न तथाशयकल्पनेति भावः । ननु तत्रोल्लेखस्य फलितत्वेऽपि "नादिनी" इत्यादाविव "अनचि" इत्यादिप्राप्तिः प्रतिषिध्यते । इतिशब्दानुक्त्या इष्टार्थसिद्धिरेव । किञ्च "सर्वत्र" इत्यत्र तदनुल्लेखस्योक्तफलत्वे दीर्घादित्यत्रापि तथोचितम्, अथ तत्र वार्त्तिकोक्तद्वित्वनिषेध इति सूचयितुं तथा । तत्रापि तथेति न वैलक्षण्यमत आह—वृत्तीति । "नादिन्या" इति निर्विसर्गपाठः । अपिः "सर्वत्र" इत्यादिसमुच्चायकः । बहुष्विति । तेन क्वचिदुपलम्भेऽपि "बहूनामनुरोधो न्याय्य" इति न्यायेन तत्राप्रामाण्यग्रहः । तथा च मूलाशुध्या न भवदिष्टार्थसाधनमिति भावः ।

नन्वयुक्तमेतत्, वृत्तावाद्ययोर्द्वयोरेव मिश्रग्रन्थे दीर्घादित्यत्रैव तदुल्लेखस्य बहुषु तेषूपलम्भेन खण्डनकृता तथैवानूदितत्वेन त्वदुक्तानुवादस्य चरमदोषस्य चासम्बद्धत्वात् । एवञ्च तथाशयकल्पना युक्तैवात आह—दिगिति । तदर्थस्तूक्ताशयेनाचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वे 'भ्राष्ट्रम्' इत्यादौ वार्थं "त्रिप्र" इत्यस्यावश्यकतया तस्य तल्लक्ष्यत्वपरवृत्तिग्रन्थस्य यथाश्रुतत्वेनैवोपपत्तौ "दीर्घात्" इत्यस्यासिद्धत्वात् "त्रिप्रभृतिषु" अयमेव प्रतिषेधो भवतीति मन्यत इति भङ्क्त्वा व्याख्यानं मिश्रोक्तं विरुध्येत । किञ्च माधवादिविरोधेन वृत्त्यादीनामसङ्ग्राह्यत्वम् । किञ्च 'आत्वारथम्' इत्यत्र छान्दसत्वेन निर्वाहेऽपि तादृशलक्ष्यस्य प्रामाण्यस्य निर्विवादतया तदनुरोधेन तस्य विकल्पार्थकत्वस्यैवाङ्गीकारः । अन्यथा भाष्योदाहरणस्वाप्यार्षत्वान्निर्वाहे त्वदिष्टक्लेशानर्थक्यापत्तिः । किञ्च 'वाक्' 'वाक्' इति भाष्योदाहरणविरोधः । नचोक्तरीत्या निर्वाहः, मण्डूकानुवृत्त्यादेरप्रामाणिकत्वात् । अनुवृत्तावपि तथार्थासम्भवाच्च । शब्दाधिकारस्य विनागमकमनाश्रयणाच्च । यत्तु "अनचि" इति गुरुनिर्देशं कुर्वन् पाणिनिरत्र मानम् । अग्रेऽननुवृत्तौ प्रसज्यप्रतिषेधमात्रार्थकत्वे च 'नाचि' इत्येव वदेत् । एवं ह्यसमर्थसमासो न अग्रे नश्च न कार्य इति महल्लाघवमिति प्रकाशकृत् । तन्न, मात्रालाघवस्य भाष्योक्तान्यस्थलेऽनाश्रयणेन पदालाघवेन समत्वात् । प्रत्युत नकारे स्वरितत्वप्रतिज्ञाकल्पनप्रयुक्तज्ञानगौरवापत्तेश्च । तदभावे पदगौरवापत्तेश्चानर्थक्यापत्तेश्च । तस्मा-

स्थानिवदादेशः (पा० सू० १।१।५६)। धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशा इति प्राचोक्तम्। तत् परिगणनमुदाहरणमात्रं वा? नाद्यः। सिच्क्सचङ्क्तादीनां श्ना-

शब्दरत्नम्।

चङङादीनामिति। आदिना चिण्। न केवलं च्ल्यादेशानामेवासङ्ग्रह इत्याह—श्नादेशस्येति। तदभावे ह्यवादिषातामित्यत्रेड् न स्यात्। क्सादेः कादीनामित्त्वं न स्यात्। शानचः शस्य च तन्न स्यात्। मा हि दर्शदित्यादौ अङि गुणो न

भैरवी।

नन्वादिशब्दोपादानमसङ्गतं च्ल्यादेशानां सर्वेषामुपादानादत आह—आदिनेति। तदभावे स्थानिवद्भावाभाव इत्यर्थः। यदि विकरणादेशस्य स्थानिवद्व्यवहाराविषयत्वं तदा तेषामादेशानामार्द्धधातुकत्वेन प्रत्ययत्वेनाङ्गसंज्ञानिमित्तत्वेन च ग्रहणं न स्यात्, इष्टापत्तौ क्रमेण दूषणान्याह—अवादिषातामिति। अत्रा बाधिषातामिति युक्तः पाठः। इड् न स्यादिति। आर्द्धधातुकत्वाभावादिति शेषः केचित्त्ववादिषातामित्यत्रात्मनेपदसमर्थनाय कर्मव्यतिहारे तिङिति वदन्ति। प्रत्ययत्वस्य फलमाह—क्सादेरिति। आदिना चङादेशस्य परिग्रहः। बहुवचनं प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेण। तन्न स्यादिति। प्रत्ययत्वस्याभावेन लशक्वतद्धित इतीत्संज्ञा शस्य न स्यात्। तृतीयस्य फलमाह- मा हीति। "ऋदृशोऽङि" इत्यस्याङ्गाधिकारे पाठादिति भावः। प्रत्ययाभावप्रकाशः।

हलीत्येव वाच्येऽनचीत्युक्तिः प्रसज्यप्रतिषेधार्थैव। अत एवावसाने द्वित्वसिद्धिः। एतेनात्र पक्षे विशेषनिषेधाद्विधिरनुमेयः स्यात्, इति प्रतिपत्तिगौरवेण मूलाश्रितः पर्युदास एवोचित इति हरदत्तोक्तमपास्तम्। विध्यर्थकत्वोपादानेन विधेरत्र शाब्दत्वस्यैव सत्त्वात्। ध्वनितं चेदं "हयवरट्" "एओङ्" सूत्रे भाष्ये। एतेनायं निषेधोऽनन्तरस्येत्यनेनात्रैवानुमितद्वित्वस्य, न तु "अनचि" इत्यस्येति रत्नाकरोक्तमपास्तम्। त्रिसूत्री तु विकल्पस्यैव मतभेदप्राप्तव्यवस्थाबोधनार्थेत्यलमिति।

नन्वादिपदं व्यर्थम्, च्ल्यादेशानां कण्ठत एवोक्तेः। नचान्यसङ्ग्रहार्थम्, तस्यापि द्वैराश्येनोक्तेः। न च 'अग्रहीत्' इतीटः सङ्ग्रहार्थं चस्य वैयर्थ्यापत्तेः। एतेनादिना ल्वीटो ग्रहणमिति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति सूचितम्। अत आह—आदिनेति। साक्षात् चिणुक्तौ तु साहचर्यात् कर्तृलुङ्परचिण एव ग्रहणमिति भ्रमः स्यादत आदिपदम्। एतेन चतुर्णां कण्ठत उक्तिः, चिणस्त्वादिनेति वैषम्ये न बीजमिति मन्दोक्तमपास्तम्। अतएवादिचशब्दयोर्विपरीतसङ्ग्राहकत्वशङ्काऽपि निरस्तेति भावः। यस्त्वादिना चिण इव शानजादीनामपि लाभ इति द्वैराश्येन तदुक्तिर्व्यर्था। किञ्च श्नादेशस्येति व्यर्थम्। नच ल्वाद्यादेशनिवृत्त्यर्थम्, तस्यापि तत्त्वस्येष्टत्वात् इतिखण्डनकृद्रत्नाकरादयस्तन्नेति ध्वनयन्नाह—न केवलमिति। तेषामेवासंग्रहः केवलं नेत्यन्वयः। किन्तु अन्यविकरणादेशस्यापीति केवलपदतात्पर्यार्थः। एतेनैवकेवलशब्दयोरन्यतरवैयर्थ्यमित्यपास्तम्। इत्याहेति। इति ध्वनयन्नाहेत्यर्थः। अतएव चतुर्णामुपादानम्। एतेन सिजादीनामित्येव वक्तव्यमिति मन्दोक्तमपास्तम्। एवञ्चैतदर्थं तथोक्तिर्न तु बीजान्तरेण। एवं विकरणस्थले सिजादावेव दोष इति भ्रमनिवृत्तये श्नादेशस्येत्युक्तमिति भाव.। इष्टापत्तिं खण्डयति—तदभावे हीति। स्थानिवत्त्वाभावे हीत्यर्थः। प्रत्ययत्वादिकं तथा सति न स्यादिति भावः। तत्रानिष्टमाह—आवादीति। प्रत्ययत्वाभावेनानार्धधातुकत्वादिति भावः। केवलप्रत्ययत्वफलमाह—क्सादेरिति। आदिभ्यां चङादिचयोः सग्रहः। बहुवचन प्रयोगाभिप्रायम्। अङ्गत्वे तत्फलासम्भवेन तत्प्रसङ्गादाह—शानच इति। तन्नेति। इत्वं नेत्यर्थः। अप्रत्ययत्वादिति भावः। अङ्गत्वद्वारा तत्फलमाह—मा हीति। "ऋदृशोऽङि" इत्यस्याङ्गाधिकारस्थत्वात् वक्ष्यमाणरीत्या चारितार्थ्येन सामर्थ्याऽकल्पनेति भावः।

सरला।

इड् न स्यादिति। सिचः स्थानिवत्त्वाप्राप्तावार्धधातुकत्वाभावादिति शेषः। नन्वत्र वदधातोः परस्मैपदितया आत्मनेपदाप्राप्तावुक्तरूपस्यैवासम्भवः। न च कर्मव्यतिहारे "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इत्या

शब्दरत्नम् ।

स्यादिति भावः । ननु सिजादीनां प्रत्ययाधिकारे पाठात् श्नम्वत् प्रत्ययत्वमस्तीति न स्थानिवत्त्वोपयोगः । न च तेषां प्रत्ययत्वे च्लिविधानं व्यर्थम् । "मन्त्रे घस–"(पा० सू०

भैरवी ।

धिकारे पाठात्प्रत्ययत्वे फलमाह–श्नम्वदिति । यद्यप्यस्य मित्त्वसामर्थ्यादागमत्वं तथापि प्रत्ययत्वं प्रत्ययाधिकारे पाठात् । अत एव शस्येत्त्वसिद्धिः । स्थानिवत्त्वोपयोग इति । औपदेशिकार्धधातुकत्वे प्रत्ययत्वमादायेष्टसिद्धेरिति भावः । एतन्मते आदेशत्वेपि प्रत्ययत्वं द्रढयितुं शङ्कते–नचेति । व्यर्थमिति । च्ले क्वाप्युच्चारणाभावेन सिज्लुङीति वाच्यम्, चङादयस्त्वपवादा इति भावः । शङ्कां परिहरति–मन्त्र इति । "मन्त्रे" इति सूत्रे ।भवन्मते च्लिविधानस्याभावेन

भावप्रकाशः ।

एतेन सिजादिषु तत्फलकथनमध्ये शानचि तदुक्तिरयुक्तेत्यपास्तम् । पाठादिति । एतेन न चाधिकारासिद्धिरुक्तोत्तरत्वादिति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । अत एव दृष्टान्तमाह—श्नम्वदिति । यथा तस्य मित्त्वबलादागमत्वेऽपि कार्यार्थं ,ततः प्रत्ययत्वमेव स्थानिनिर्देशसामर्थ्याल्लाघवाच्चादेशत्वेऽपि तत्त्वमिति भावः । एतेनादेशत्वप्रत्ययत्वयोर्विरोधात्कथं तत्त्वम् ? किञ्च दृष्टान्ते मित्त्वस्य तद्गमकस्य सत्त्वेऽप्यत्रादेशत्वगमकाभाव इति मन्दोक्तमपास्तम् । न स्थानिवत्त्वेति । डाणलोरिवेत्यत्रोक्तानुपूर्वीं त्वपेक्षितैवेति भावः । उक्तार्थं द्रढयितु शङ्कते—नचेति । व्यर्थमिति । अश्रवणेनोच्चारणार्थत्वस्याप्यभावात् । तथा च सिजुत्सर्गस्तदपवादः क्सादिरिति भावः । एतेन च्लिरुत्सर्गः सिजादयस्तदपवादा इति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः । सूत्राक्षराननुगुण्याच्च । भाष्ये तस्य खण्डितत्वाच्चेति दिक् । "मन्त्रे" इति सूत्रे त्रयाणामपि चङ्क्सिचां च्लिग्रहणेन लुग्यथा स्यादिति फल च्लिकरणस्येत्याशयेन समाधत्ते—मन्त्रे इति । अयम्भावः, च्लेरभावे सिच इत्यनुवृत्त्या चङादौ दोष इति चङ्क्सोश्चेति पाठ्य चेन सिचोनुवृत्तिः । यद्वा स्पष्टार्थं लाघवार्थं च सिच् वक्तव्यः, न तु चः सर्वथा प्रत्ययत्रयग्रहणमावश्यकम् । अन्यथान्तरङ्गानपीति न्यायस्यानित्यतयाऽप्रवृत्त्या तेषां स्थानिवत्त्वेन लित्वेन ग्रहणान्मन्त्रे'अघान्' अधुः' इ·

सरला ।

त्मनेपदं भविष्यतीति वाच्यम्, तावताऽपि तत्र सिचः परस्मैपदपरकत्वाभावेन "वदव्रज" इत्यस्याप्रवृत्त्या रूपासिद्धितादवस्थ्यात्, इति चेत् ? न, वदनं वादः, भावे घञ् । तत आचारक्विबन्तात्कर्मणि लुङि तसि आतामादेशे सिचि इडागमेऽल्लोपे च तद्रूपसिद्धेः । न च "स्यसिच्सीयुट्" इति सूत्रे आर्धधातुकपदानुवृत्तेरभावेन सिच. स्थानिवत्त्वाभावेऽपि चिण्वदिटा सिद्धिरिति वाच्यम्, तस्य वैकल्पिकत्वेन तदभावपक्षे तादृशरूपासिद्धेस्तादवस्थ्यात् । एतेन वादधातोराचारक्विबन्तस्योपदेशाभावाच्चिण्वदिट् न प्रवर्तते इति समाधानस्य खण्डनाय "वस्तुतस्तु स्यसिजित्यस्य उपदेशेऽजन्तानामित्यर्थेऽण्यन्तेऽव्याप्तिः, उपदेशेयोऽच् तदन्तानामित्यर्थे 'आरिता' इत्यादौ नित्यत्वाद् गुणे रपरत्वे च चिण्वद्भावासिद्धिः, किञ्च 'अवादिषाताम्' इत्यत्रापि औपदेशिकं घञोऽचमादाय चिण्वद्भावेनैव सिद्धिः । तस्मात् स्यादिप्रत्ययोपदेशकालेऽजन्तानां चिण्वद्भाव इति सिद्धान्तः । तथात्वेऽप्यत्र चिण्वद्भावो दुर्वार एवेत्युक्तमपास्तम् । केचित्तु वदधातोर्णिचि उपधावृद्धौ ततः कर्मणि लुङि द्विवचने 'अवादिषाताम्' इति रूपमाहुः । अन्ये तु 'अवदिषाताम्' इत्येव पाठ. 'अवदिष्टाम्' इत्येव वेति । अङि गुण इति । नन्वत्र गुणस्य अङ्निमित्तकतया अङ्त्वस्य चात्र स्वतः सिद्धत्वेन कथं स्थानिवद्भावापेक्षा, इति चेत् ? न, अङ्गाधिकारीयकार्याणामङ्गसंज्ञानिमित्तप्रत्ययनिमित्तकत्वनियमेन "ऋदृशोऽङि गुण." इत्यस्य ऋदन्तस्य दृशेश्च धातोरिको गुणोऽङि प्रत्यये इत्यर्थेन प्रत्ययत्वातिदेशस्य स्थानिवद्भावैकलभ्यत्वात् । अत एव "इत्त्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन" इति वार्तिक संगच्छते । अन्यथा "ऋत इद्धातोः" "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" इत्यनयोरनैमित्तिकतयाऽन्तरङ्गत्वे विप्रतिषेधकथनासङ्गतिः स्पष्टैव । उक्तनियमस्वीकारे तु इत्त्वोत्वविधायकयोरपि परनिमित्तकत्वेन तत्रान्तरङ्गत्वाभावाद्विप्रतिषेधसंगतिः । विस्तरस्त्वन्यतोऽवगन्तव्यः । चङ्सिचामिति । अत्र चिणो ग्रहण न्यूनम्, जनधातोः "दीपजन" इति चिणः

शब्दरत्नम् ।

२।४।८०) इति सूत्रे चङ्ङ्क्सिचामिति त्रयाणां ग्रहणे गौरवापत्तेः । सिचो लुकि तद्विषये "आदिः सिच-" (पा०सू०६।१।१८७) इति स्वरापत्तेश्चेति भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्यरु-

भैरवी ।

लेरित्यस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। त्रयाणामिति । ग्रहणमिति शेषः । घयतेराकारान्तात्त्व त्वयोश्चङ्सिचोर्लुगर्थमेतयोर्ग्रहणं, घसर्थमङो ऽन्यार्थं सिच इति विवेकः । सिचो लुकि दोषान्तरमाह—सिचो लुकीति । इदञ्च यत्र सिजपवादप्रत्ययस्याप्राप्तिस्तद्विषये बोध्यम् । तेन घस्लृगश्गम्धातोः सिचोऽसत्त्वेऽपि न ग्रन्थासङ्गतिः । स्वरापत्तेरिति । प्रत्ययलक्षणेन "आदिः सिचः" इति सूत्रेण सिजन्तस्याद्युदात्त इत्यर्थकेनाद्युदात्तत्वापत्तिरित्यर्थः । नच "न लुमता" इत्यस्य प्राप्त्या न दोष इति वाच्यम्, लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तदुद्देश्यककार्ये एव निषेध इति सिद्धान्तात् । अत एव 'पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतं कुलं पञ्चक्रोष्टृ' इत्यत्र तृज्वत्त्वम्भवति। अङ्गस्य क्रोष्टुस्तृज्वत्त्वमित्यर्थेन "तद्धितार्थ" इति ।समासे ठक् "अध्यर्द्ध" इति लुकि "लुक् तद्धित" इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि "स्वमोर्नपुंसकात्" इति सोर्लुकि कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेनाङ्गत्वस्य सत्त्वात्। नचैवं सति "वृषण्वस्वश्वयो" इत्यनेन वृषण्वसुरित्यत्र भसंज्ञायामल्लोपोऽन इति सूत्रेणान्नन्तस्य भसंज्ञकाङ्गस्यानोकारस्येत्यर्थकेनाल्लोपापत्तिरिति वाच्यम्, प्रत्यासत्त्याऽङ्गसंज्ञाभसंज्ञयोर्यत्रैकनिमित्तकत्वं तत्रैव प्रवृत्तेरङ्गीकारात् । नचैवमपि 'ममृष्टः' इत्यत्र मृजेर्वृद्धिर्दुर्वारा, भवद्रीत्या मृजेरङ्गत्वात् । "न लुमता" इतिनिषेधस्याङ्गसंज्ञायामप्रवृत्तेर्भवतैवोपपादनादिति वाच्यम्, "क्ङिति च" इति सूत्रेण ङिन्निमित्तप्रतिषेधस्य प्राप्तेस्तत्राङ्गसंज्ञाया अनपेक्षणेन "न लुमता" इतिनिषेधेन न "क्ङिति"इत्यस्य प्राप्तिरित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । 'धातोः कार्यमुच्यमानन्तत्प्रत्यये' इति निषेधाच्च ।

ननु "आदिः सिचः" इत्यस्य वैकल्पिकतया छन्दस्यापाद्यमानरूपस्य वक्तुमशक्यत्वेन न

भावप्रकाशः ।

स्युभयसिद्धिरिष्टाऽत्र पक्षे न स्यात् । एतेन चङ्ग्रहणं व्यर्थम्, धयतावेव हि तदुपयोगः । तत्र सिचो लुकैव सिद्धमित्यपास्तम्,'अधान्'इत्यसिध्यापत्तेः । धयतेरादन्तत्वात्तदर्थं चङ्सिचोर्ग्रहणम्, अन्त्यस्य धात्वन्तरार्थमपि घसनशगम्यर्थमङ्ग्रहणमिति । तदाह—त्रयाणामिति । यथाकथञ्चिद् ग्रहणे इति शेषः । यदि तु "दीपजन" इति चिणो मन्त्रे लुक् दृश्यते, तदा तुर्यस्यापि ग्रहणमिति बोध्यम् । अत एवावरतस्त्रयाणां ग्रहणं कर्तव्य स्यादिति भाष्ये अवरत इत्युक्तिः सङ्गच्छते । एवञ्च गौरवं स्पष्टमेव । अत एव त्रयाणामित्येव साकाङ्क्षमुक्तमिति भावः । ननु किं मात्रागौरवं पदगौरव ज्ञानगौरवं वा आपाद्यते ? नाद्यः, तस्याकिञ्चित्करत्वात् । तस्य नियतवृत्तित्वाच्च । तस्य त्वन्मते एव सत्त्वाच्च । न मध्यः, पक्षद्वयेऽपि पदत्रयकरणेन समत्वात् । अत एव कृतेऽपि च्लौ तान्येव त्रीणि ग्रहणानीति भाष्यं सङ्गच्छते । किञ्च त्वन्मते एव तत्सत्त्वात् । मन्मते तु पदद्वयमेकं वा । नान्त्यः, स्थान्यादेशभावाकल्पनप्रयुक्तलाघवात् । एवञ्च "मन्त्रे" इति सूत्रे गौरवभिया च्लिर्न कार्यः, उत्सर्गापवादभावेन निर्वाहात् । किञ्च सिच एव क्साद्यादेशाः । च्लेरित्यस्य स्थाने सिच इति कार्यम्, "मन्त्रे" इति सूत्रे किमपि न कार्यम्, सिच इत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरिति न कोऽपि दोषो लाघवं च ; इत्यत आह—सिचो लुकीति । एकदेशस्य चानुकृष्टस्य वोत्सर्गस्यान्तरङ्गानपीति न्यायस्याश्रयणेनानादिष्टस्याश्रयणेनादिष्टस्य वा तदविषये स्वतन्त्रस्यैवेत्यर्थ. । तद्विषये इति । घस्लृगम्भिन्ने सर्वत्र वेत्यर्थः । अत एव सामान्येन पार्थक्येन चोक्तिः । अन्यथोभयोक्तिरेवमुक्तिश्चायुक्तेति स्पष्टमेवेति भावः । केचित्तु व्यर्थमिति, किं तत्त्व सिच्क्सादीनामुत्सर्गापवादभावेन स्थान्यादेशभावेन वा ? नाद्य इत्याह—मन्त्रे इति, नान्त्य इत्याह—सिचो लुकीति—व्या

सरला

सत्त्वेन तत्संग्रहस्यावश्यकत्वात् । त्रयाणामिति । चतुर्णामित्युपलक्षणम् । सिचो लुकीति । लुङिपरे सिचमेव विधाय तत्स्थाने क्साद्यादेशविधानमिति, "मन्त्रे घस" इत्यादिना च च्लिलुग्वत् सिचो लुक्

देशस्य शानचश्चासंग्रहापत्तेः । नान्त्यः । अव्ययस्याङ्गपदाभ्यां पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यात् ।

शब्दरत्नम् ।

चेराह-चेति । तेनाग्रहीदित्यादाविडादेशस्य ईटोऽसङ्ग्रह इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् अव्ययस्य पदात्पृथग्ग्राहणवैयर्थ्यमपि दोष इति बोध्यम् । अव्ययस्येति । अत्र त्वस्यैव

भैरवी ।

स्वरापत्तिरूपदोष इत्यत आह-चेतीति । तेन सिच एव स्थाने क्साद्यादेशविधानमिति पक्षेऽपुषन्नित्यत्र जुसापत्तलौकिके तादृशप्रयोगे स्वरापत्तेश्च परिग्रह । यदि तु च्लिरुत्सर्गः क्सादयोऽपवादा इत्याश्रीयते तदा न दोष इत्यवधेयम् । परिगणने तु दोष एवेत्याह—तेनेति । परिगणनेनेत्यर्थः । नचात्र स्थानीत्संज्ञकटकारोपलक्षितो नत्वादेश इतीट इत्यसङ्गतमिति वाच्यम्, स्थानिनिष्ठस्येत्संज्ञकटकारोपलक्षितत्वस्यारोपाभिप्रायेणैवमभिधानात् । इदम्-अग्रहीदित्याद्यसिद्धिरूपदूषणम् । अव्ययस्येति । अस्य पृथग्ग्रहणेत्यत्रान्वयः ।

अत्र-अन्त्यपक्षे। दोषत्वमिति। ब्राह्मणवसिष्ठन्यायानाश्रयण इत्यादिः। अत एवाह—इति भा·

भावप्रकाशः ।

वक्ष्युः। स्वरापत्तेरिति । सिजन्तस्यादिरुदात्त इत्यर्थकेन तेनाद्युदात्तत्वापत्तिरित्यर्थः । सूत्रमते अङ्गस्य लुमता लुप्तप्रत्ययहेतुककार्याभावाद्वार्तिकमते तस्मिन्निति न्यासात् "न लुमता" इत्यस्याप्राप्तिः । लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसङ्ख्यानमिति तु सर्वामन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्जमिति प्रतिषिद्धमिति प्रत्ययलक्षण युक्तमेवेति भावः । ननु नायं दोषः आदिः सिच इत्यस्य वैकल्पिकतया छन्दसि सर्वविकल्पानां व्यवस्थितत्वेनापाद्यमानरूपाभावात् । एवञ्च च्लिव्यर्थं एवेत्यत आह—चेति । तेन स्थान्यादेशभावपक्षे लोके तादृशे तत्स्वरापत्तेः 'अपुषन्' इत्यादौजुसापत्तेश्च सङ्ग्रहः । नन्वेवमस्तु स्थान्यादेशभावपक्षस्य दुष्टत्वम् । उत्सर्गापवादभावपक्षस्तु युक्त एवेति च्लिव्यर्थ एव । अत एव भाष्यकृता यत्तावदुच्यते इत्यादिना तत्सूत्रमग्रे प्रत्याख्यातं कैयटेन चानूदितमिति चेत्! सत्यम्, तथापि प्रकृतार्थसिद्धिरेवेति ध्वनयन्नाह—इत्यरुचेरिति । स्वतः प्रत्ययत्वेन तदनुपयोगरूपास्वरसादित्यर्थः । अत्रैव तात्पर्यं न तु च्लिसमर्थने । अत एव भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्युक्तिः, तयोश्च पूर्वत्र यथासंख्येनान्वयः । तथा च तत्रत्यपूर्वपक्षकथनेन तत्रत्यसिद्धान्तः प्रागुक्तो ध्वनित एवेति भावः । ननु चस्य समुच्चायकत्वेऽपि न तेनान्त्यपक्षोक्तदोषसमुच्चयः, तस्यागतिकगतिप्रायत्वात् । ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन तस्यादोषत्वाच्च । प्रयोगासिद्धिफलकासङ्ग्रहसम्बन्ध्युत्तरत्वेन तादृशसमुच्चयस्यैवौचित्याच्च । एतेन चेन तद्दोषस्यैव संग्रहोऽस्तु । अयमेवोपलक्ष्यः, अनुपस्थितत्वादित्यपास्तम् । अत आह—तेनेति । चेनेत्यर्थः । अस्य च इति तात्पर्यार्थं इत्यर्थकेत्यर्थं इत्यग्रे सङ्गृह्यत इत्यध्याहृतक्रियायामन्वयः । यद्वा तेन च पठनेन इत्यर्थ इत्यस्य चेतितात्पर्यार्थ इत्यर्थः । स्थानिनिष्ठमित्संज्ञकटोपलक्षितत्वमादेशे आरोप्य ईट इति निर्देशः । एतेन स्थानिनि तत्त्वेऽपि आदेशस्य दीर्घत्वेन ईत्त्वं दुर्वचमितीट इत्ययुक्तमित्यपास्तम् । असङ्ग्रह इति । तथाच "इट ईटि" इति न स्यादिति भावः । अत्र पक्षेऽन्त्यपक्षोक्तदोषा नेति भ्रमवारणायाह—इदमुपेति । 'अग्रहीत्' इत्यसिद्धिरूपमित्यर्थः । दोषान्तरस्येति शेषः; तदाह—अव्ययस्येति । अव्ययस्यानङ्गत्वस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादाह-पदादिति । अपिस्तस्यैव समुच्चायक इति स एव मुख्यदोष इति भावः । ननूक्तरीत्याऽस्य दोषस्यायुक्तत्वेन दोषान्तरोक्तिरुचितेत्यत आह—अत्र त्वेति । अन्त्यपक्षे त्वित्यर्थः । दोषत्वं तन्न्यायानाश्रयणे इति भाव । तदाश्रयणे तु दोषान्तराभावादयं पक्षो निर्दुष्ट एव । अत एव प्रक्रियाप्रकाशेऽपि तथैव व्याख्यातम् । अत एव मूलस्य न कौस्तुभविरोधः । एतेन गोबलीवर्दन्यायेन कौस्तुभे समाहितत्वान्मूल चिन्त्यमिति खण्डन·

सरला ।

· कर्तव्य इति तद्भावः । अस्यैवेति । एवकारेणोदाहरणपक्षे सिजादेशानामसंग्रहापत्तिर्व्यावर्त्यते । एतेन

प्रस्तुत्येति वृत्तिकारोक्तं तदुदाहरणमपि मन्दम् । क्त्वामात्रस्यानव्ययत्वात् , कृत्स्नेन

शब्दरत्नम् ।

दोषत्वमिति भावः । नन्वव्ययस्याङ्गत्वे फलाभावेन प्रत्ययस्य लुका लुप्तत्वेन च तदप्रा-

भैरवी ।

व इति । एतेनायम्पक्षो निर्दुष्ट इति ध्वनितम् । "अव्ययादाप्सुपः" इति यस्मिन्काले प्रवर्तते तस्मिन्काले आकडारीयसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्षाश्रयणेनाङ्गसंज्ञाप्रवृत्तौ प्रत्ययलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणेन तत्प्रवृत्तौ बाधकाभाव इत्याशयेनाह—अङ्गत्व इति । उक्तरीत्या पञ्चेत्यत्र पदसंज्ञा यथा प्रवर्तते भाविफलसत्त्वात्तथाऽत्र फलं नास्तीति भावः । ननु फलाभावेऽपि पर्जन्यन्यायेनाङ्गसंज्ञा भविष्यति, लुक्प्रवृत्तिसमकालमेव संज्ञायाः प्राप्तेः सत्त्वात् । यद्येकस्मिन्काले स्थानित्वनिमित्तत्वयोर्विरोधेन लुग्विधेः सर्वतो बलवत्त्वेन च तस्यैवादौ प्रवृत्तिर्भविष्यतीति ब्रूषे तर्ह्यस्त्वादौ लुक्, तथापि प्रत्ययलक्षणेन लुगुत्तरमपि सा भविष्यतीत्यत आह—लुका लुप्तेति । अयम्भावः—"न लुमताऽङ्गस्य" इति सूत्रे 'न लुमता तस्मिन्' इति न्यासो वार्तिककृता 'लुमति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम्' इत्यनेन बोधितः, लुमता लुप्तो यः प्रत्ययस्तस्मिन्परे यत्पूर्वन्तदुद्देश्यकं यत्कार्यन्तत्र कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं नेति तदर्थः । एवञ्च तद्वार्तिकैकवाक्यतया सूत्रकारमतेऽपि फलभेदाभावाय लुमता लुप्ते प्रत्यये परे यदङ्गं यत्पूर्वन्तस्य यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तस्मिन्कर्तव्ये निषेध इत्येवार्थो, नतु लब्धाङ्गसंज्ञकत्वस्यापि निवेश इति निषेध-

भावप्रकाशः ।

कृदुक्तिः परास्ता, तन्न्यायस्यासत्त्वाच्च । तदाह—इति भाव इति । नन्वव्ययस्याङ्गत्वमस्त्येव । आकडारसंज्ञासु यथोद्देशत्वस्यैव भाष्ये सिद्धान्तितत्वेन प्रत्ययसंज्ञासमकाल विध्येकवाक्यतया तदानीं कार्याभावेपि तत्प्रवृत्तेः, 'पञ्च' इत्यादौ पदसंज्ञावत् । अत आह—फलाभावेनेति । दृष्टान्ते भाविफलसत्त्वेन तत्त्वेऽप्यत्र तदभावेनेत्यर्थः । अस्य तदप्राप्त्येत्यत्रान्वयः ।

यत्तु मान्याः, न च "न लुमता" इति निषेधेनाङ्गसंज्ञा तस्य दुर्लभेति वाच्यम्, तस्या अङ्गनिमित्तकार्यत्वाभावेन निषेधाप्राप्तेः । अत एव 'पञ्चभिः' 'क्रोष्टृभिः' 'क्रीत कुलम्' इति तद्धितार्थे समासे ठको 'अध्यर्ध' इति लुकि "लुक्तद्धित" इति ङीपो लुकि सोर्लुकि च तृज्वत्त्वयुक्त 'पञ्चक्रोष्टृ' इति प्रयोगसिद्धिः । अन्यथाङ्गेन प्रत्ययाक्षेपे "उरत्" इत्यत्रेवावृत्त्या क्रोष्टुशब्दः प्रत्ययेऽङ्गसंज्ञो भवति, तस्य च स्त्र्यर्थकप्रत्यये तृज्वद्भाव इत्यर्थेनाङ्गसंज्ञादि न स्यात् । स्त्रीप्रत्ययस्तु गौरादित्वादत एव विधानाद्वा । स्पष्टञ्चेद "युवोरनाकौ" "तृज्वत्क्रोष्टुः" इत्यादिसूत्रेषु भाष्यकैयटपदमञ्जर्यादावित्याहुः । तत्, कैयटहरदत्ताद्यनुरोधेनेति स्पष्टमेव । "न लुमता तस्मिन्" इति न्यासान्तरानुरोधेनाङ्गसंज्ञाया अपि निषेधौचित्यात् । लुमता लुप्तप्रत्ययनिमित्ते तत्प्रकृतिसम्बन्धि यत्कार्यमित्यर्थो हि तदा । एवञ्च सूत्रमतेऽपि लुप्तप्रत्यये परतस्तत्प्रकृत्युद्देश्यकमाङ्गमनाङ्गं वा यत्कार्यमित्यर्थः, नतु तत्र लब्धाङ्गसंज्ञकत्वनिवेशः । अतएव पक्षयोःसमफलत्वा तत्प्रत्याख्यानसङ्गतिश्च । स्पष्टञ्चेदं तत्सूत्रेष्वेवोद्योते । "न लुमता" इति सूत्रस्योद्योतशब्देन्दुशेखरादिग्रन्थास्तु मान्यानुयायिन इति न तद्विरोधः । वस्तुतः शेखरतात्पर्यमन्यत्र प्रतिपादितमिति तदविरोध एवेति बोध्यम् । अङ्गसंज्ञाया यथोद्देशत्वादुक्तप्रयोगोपपत्तिः । कार्यकालपक्षेऽपि क्रोष्टुशब्दः प्रत्ययेऽङ्गसंज्ञो भवति, अङ्गसंज्ञकस्य च तृज्वद्भाव इत्यर्थात्तृज्वत्त्वमनैमित्तिकमेव । "उरत्" इत्यादौ तु अङ्गसंज्ञाद्वारा परनिमित्तकत्वमादाय स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिः । "न लुमता" इत्यस्य चानित्यत्वादङ्गसंज्ञायामप्राप्तिः । तेन 'प्रियतिसृ' इतिवदुपपत्तिरिति तद्भाष्याशयः । तत्रत्यकैयटादिग्रन्थास्तु चिन्त्या एव । एतेनावर्णन्तसावित्यत्रत्यदण्डधुक्तिः परास्तेति दिक् । तत् ध्वनयन् 'तुष्यतु दुर्जन' न्यायेन कार्यकालपक्षाश्रयणेप्याह—लुकेति । एतेन—सूत्रमते तथा निवेशेन निषेधाप्राप्तेराह—फलेति, 'वार्तिकमते तदनिवेशेन निषेधप्राप्तिः इत्याह—लुकेतीति व्याख्यानं-परास्तम्, मतभेदस्यैवाभावादिति भावः । तदप्राप्त्या-अङ्गत्वाप्राप्त्या । ननु पदस

सरला ।

परिगणनपक्षेऽप्यस्याऽव्ययादङ्गपदपृथग्ग्रहणवैयर्थ्यरूपस्य दोषस्वं ध्वनितमिति बोध्यम् । फलाभावे

सिद्धत्वाच्चेत्याशयेनाह-आदेश इति । अनल्विधाविति किम्? तेन, तस्मात्,

शब्दरत्नम् ।

त्त्या कथं तेनाव्ययसङ्ग्रहोऽत आह-पदेति । तत्त्वं च ततः परस्य निघातार्थमावश्यकं, प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वाच्च तत्त्वमिति भावः । सिद्धत्वाच्चेति । अत एवात्र तुक् । न च "सर्वे सर्वपदादेशा" इति न्यायेन प्रस्तुत्वा इत्यस्य स्थाने प्रस्तुत्य इत्यादेशे तस्या-व्ययत्वसिद्धिरिति वृत्त्याशय इति वाच्यम् । अर्थवत्येव स्थानिवत्त्वमिति तात्पर्येण क्त्वो-

भैरवी ।

स्याङ्गसंज्ञायामपि प्रवृत्तिर्भविष्यतीति । नच 'पञ्चभिः क्रोष्टीभिः क्रीतङ्कुलं पञ्चक्रोष्टृ' इत्यस्य सिद्धये लब्धाङ्गसंज्ञकत्वनिवेश आवश्यकोऽङ्गस्य क्रोष्टुस्तृज्वत्त्वमिति सूत्रार्थात् । तत्र हि-तद्धितार्थेति समासे ठकोलुकि "लुक्तद्धित" इति स्त्रीप्रत्ययस्य ङीपो लुकि सोर्लुकि कृतेऽपि तृज्वद्भावस्य सिद्धिः । स्पष्टञ्चेदं "युवोरनाकौ" इत्यत्र भाष्यकैयटयोरिति वाच्यम्, तस्य ग्रन्थस्य "न लुमता" इत्यस्यानित्यत्वाभिप्रायकत्वात् । अत एव प्रियतिसृ कुलमिति प्रयो-गोपपत्तिः । तदप्राप्त्या-अङ्गसंज्ञाया अप्राप्त्या । तेन-अङ्गशब्देन । ननु सुपो लुकि पदसंज्ञाऽपि कथमत आह—तत्त्वञ्चेति । पदत्वञ्चेत्यर्थः । निघातार्थमिति । प्रातर्भवति, प्रस्तुत्य भरती त्यादौ "तिङ्ङतिङः" इति निघातार्थमित्यर्थः । एतेन फलसत्त्वमुक्तम् । सुबन्तत्वाच्चेति ॥ एतेन "न लुमता" इतिनिषेधाप्रवृत्तिं सूचयति, पदसंज्ञाया लुप्तप्रत्यये यः पूर्वस्तन्मात्रो-द्देश्यकत्वाभावात् । चस्त्वर्थे । तत्त्वम्—पदत्वम् ।

कृत्त्वस्यावश्यकतां ध्वनयति—अत एवेति । कृत्त्वस्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः । अत्र—प्रस्तु-त्येत्यत्र । ननु क्त्वामात्रस्यानव्ययत्वेऽपि तदन्तस्याव्ययत्वेन तदादेशस्य समुदायस्याव्यय-त्वेनाव्ययोदाहरणम्मूलोक्तं सम्यगेवेत्यर्थं सोपपत्तिकमनूद्य दूषयति—नचेति । अर्थवत्त्वेन-भा-

भावप्रकाशः ।

ज्ञाया अप्युक्तरीत्याऽभावे कथं तेन तत्सङ्ग्रहः । अत आह—तत्त्वञ्चेति । पदत्व चेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । तत., अव्ययात्, प्रातरस्तीत्यादौ "तिङ्ङतिङः" इति निघातफलत्वात्तदभावो नेति भावः । न लुमते-त्यपि न, पदत्वस्य विशिष्टकार्यत्वात् । तदाह—सुबन्तत्वादिति । चद्वयं त्वर्थे । कृत्त्वस्यावश्यकतामाह—अत एवेति । एवञ्च श्रौतस्थान्यादेशभाव आवश्यक इति भावः । यत्तु क्त्वः कृत्त्वेन तदादेशस्य तत्त्वेऽपि तन्मात्रस्यानव्ययत्वेऽपि समुदायस्य तत्त्वेन तदादेशस्य तत्त्वसिद्धिरुक्तरीत्यैवेति तत्त्वदय मौल सुष्ठ्वेवेति हरदत्तादयस्तत्खण्डयितुं सोपपत्तिकमनुवदति—नचेति । न्यायेनेति ।

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ।

एकदेशविकारे हि नित्यत्व नोपपद्यते ॥

इति भाष्योक्तन्यायेनेत्यर्थः । जहत्स्वार्थायां वृत्तौ क्त्वोऽनर्थकत्वादिति भावः । प्रस्तूयेतिपाठः । वृत्त्याशय इति । एवञ्च तद्ग्रन्थसौष्ठवे मूलमेवायुक्तमिति भावः । पद्यते गम्यते अर्थोऽनेनेत्यर्थवदिह पदम्, नतु सुप्तिङन्तमित्याशयेनाह—अर्थवत्येवेति । एवेन निरर्थकव्यवच्छेदः । तात्पर्येण, उक्तभा-

सरला ।

नेति । ततः परस्या विभक्तेः "अव्ययादाप्सुपः" इति लुप्तत्वेन तत्राङ्गसंज्ञानिमित्तस्य कस्यचित्कार्यस्या-प्रवृत्तेरित्यर्थः । मूले तदुदाहरणम् अव्ययमात्रोदाहरणम् । इति न्यायेनेति । सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षिपुत्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥ इति न्यायशरीरम् । ततश्च शब्दनित्यत्वो पपत्तये 'प्रस्तुत्वा' इत्यस्य 'प्रस्तुत्य' इत्यादेशः, 'प्रस्तुत्वा' इति प्रयोक्तव्ये 'प्रस्तुत्य' इति प्रयोक्तव्यमिति यावत् । तेन शब्दान्तरतया प्रयोगसाधुतामात्रविधानेन न शब्दनित्यत्वहानिः । अर्थवत्येव स्था-नित्वमिति । सर्वे सर्वपदादेशा इत्यत्रत्यसर्वशब्दयोरर्थवत्परत्वाभ्युपगमात् । अन्यथा नारायणं नमस्कृत्ये-त्यादौ "अमि पूर्वः" इति पूर्वरूपघटित आदेशः सम्पूर्णमहाभारतरूपो महाभारतस्य स्थाने स्यादिति महद-

तस्य, तस्मिंश्च विधौ मा भूत्। तत्र अला विधौ यथा—व्यूढोरस्केन। अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवद्ट्त्वमाश्रित्य "अड्व्यवाये" (पा०सू०८।४।२) इति णत्वं

शब्दरत्नम्।

ऽप्यर्थवत्त्वेन तादृशस्थान्यादेशभावकल्पने मानाभावादिति दिक्। अनल्विधाविति किमिति। विधिग्रहणविशिष्टं किमर्थमिति प्रश्नः। णत्वं प्राप्तमिति। न च सकारे

भैरवी।

वार्थाभिधायकत्वेनास्य तत्त्वम्। 'सर्वे सर्वपदादेशाः' इत्यत्र पदशब्दो ह्यर्थवत्पर इत्याशयः। क्त्वादीनां क्वचिदनर्थकत्वेन व्यवहारस्तु प्रकृत्यर्थातिरिक्तार्थाभावेन बोध्यः। तादृशेति। समुदायेत्यर्थः। मानाभावादिति। श्रौतस्य स्थान्यादेशभावस्य यत्र स्थानिन आनर्थक्यन्तत्र समुदायस्य स्थानित्वमिति आनर्थक्यमेव तादृक्कल्पनायां मानं, तच्चाऽत्र नास्तीति भावः। ननु जहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षे समुदायादेशत्वकल्पनमेव युक्तमत आह—दिगिति। रूढेरभावेन जहत्स्वार्थायास्तस्या अङ्गीकाराभावः, प्रक्रियादशायान्तदनङ्गीकारश्चावश्यकः। अत एव 'सुपन्थाः' इत्यादावात्वस्य प्रकृतप्रयोगे तुकश्च सिद्धिरिति।

नन्वनल्विधाविति 'द्युकामः' इत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थमावश्यकमेवेति प्रश्नानुपपत्तिरत आह-विधिग्रहणविशिष्टमिति। द्युकाम इत्यादिसिद्ध्यर्थमनलीत्येव वाच्यमित्याशयः। उत्तराशयस्तु षष्ठीसमासेनालाश्रये विधौ नेत्यर्थेन सकलमूलोक्तप्रयोजनसिद्ध्यर्थं तस्यावश्यकत्वमिति। ननु तृतीयान्तार्थाभावेऽपि 'व्यूढोरस्केन' इत्यस्य नासिद्धि ? "रषाभ्याम्" इति पञ्चमीनिर्देशेन "तस्मात्" इतिपरिभाषायाः प्रवृत्तिसम्भवात्। अत एव 'आदर्शेन' इत्यत्र न णत्वम्। नच सौत्रव्यवायपदविरोध इति वाच्यम्, अडादिभिन्नव्यवधाने नेत्यर्थात्। अत एव

भावप्रकाशः।

ष्योक्तन्यायतात्पर्येणेत्यर्थः। इदञ्चान्यत्र स्पष्टम्। अपिना समुदायसमुच्चयः। अजहत्स्वार्थायां वृत्ताविति शेषः। मानाभावादिति। श्रौतस्यानर्थक्यं च तद्गमकं तच्चात्र नेति भावः। नन्वेवमपि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ सुयोज एव वृत्तिग्रन्थः। अत आह—दिगिति। तदर्थस्तु रूढेर्यत्रविरोधित्वं तत्रैव तदङ्गीकारः, प्रक्रियादशायां तदनङ्गीकारश्च। अत एव 'सुपन्थाः' इत्यादिसिद्धिः, प्रकृते तुक्सिद्धिश्चेति।

ननु 'अनल्' इत्यस्यालि वारणायावश्यकत्वेन तथोत्तरे वाच्ये तेनेत्याद्युत्तरासङ्गतिः, अत आह—विधीति। तथा च 'शिखी ध्वस्तः' इतिवद्विशेषणे प्रश्नोपसङ्क्रमाद्विधिग्रहणप्रश्ने तथोत्तरं युक्तमेवेति भावः। किमर्थमिति। तदर्थमनल्(लि) इत्येवास्तु। विधावित्यध्याहारलभ्यमित्यादीति भावः। मूले तेनेत्यादि। अयम्भावः, भाष्ये एतत्फलस्य खण्डितत्वेऽप्युत्तरपदलोपिसमासद्वारा सकलाल्विधिपरिग्रहार्थविधिशब्देन प्रधानन्यायबाधाङ्गीकारेण यथाकथञ्चिदाश्रयणस्येवास्यापि लाभ इति। इदमेव ध्वनयितुं वक्ष्यति—आश्रयण चेत्यादि। अत एव न कौस्तुभविरोधः। एतेनैतत्फलं संख्यण्ड्योत्तरार्थं विधिग्रहणमिति भाष्योक्तिविरोधापत्तिरिति मन्दोक्तमपास्तम्, उत्तरार्थत्वस्य तत्रानुक्तत्वाच्च। उत्तरत्र विधिग्रहणसत्त्वेन फलाभावाच्चेति दिक्। ननु वार्तिकमते यथाश्रुत "अट्कुपु" इतिविधिसूत्रस्य 'आदर्शेन' इत्यादावतिप्रसङ्गभङ्गाय "रषाभ्याम्" इति पञ्चम्योपस्थापितनिर्दिष्टपदस्य व्यवाय इत्यनेनाविरोधायाडाद्यन्याव्यवहितपरताया अङ्गीकाराद्भाष्यमते लाघवाद् ऋवर्णान्नस्येत्यस्य प्रत्याख्यानाय व्यवायेपीति विधेरट्कुप्वितिनियमस्य च योगविभागेनाङ्गीकाराद् णत्वप्राप्तिरेव दुर्वचेत्याशयेन शङ्कते—नचेति। स्वतःसत्वेन रूपेण सस्याटि

सरला।

निष्ठापत्तिरतस्तदर्थत्वमभ्युपगन्तव्यं सर्वपदस्येति तात्पर्यम्। एवञ्च श्रौतस्थानिघटितार्थवच्छब्दस्य स्थाने श्रौतस्थान्यघटितः श्रौतादेशघटितः श्रौतस्थानिसमभिव्याहृतयावद्वर्णघटितः श्रौतस्थानिसमभिव्याहृतयावद्वर्णेतरवर्णाघटितश्चार्थवानादेशो भवतीति फलितम्। अयमेवानुमानिकस्थान्यादेशभाव उच्यते।

इति प्रश्न इति। 'अनलि' इत्येव वक्तव्ये अनल्विधाविति ग्रहणं किमर्थमिति तदर्थः। चतुर्विधविभक्त्यर्थस्य लाभाय विधिग्रहणविशिष्टमनल्विधाविति तदुत्तरम्। विधिग्रहणे अला विधिरल्विधिरिति

प्राप्तम् । अलः परस्य—द्यौ., पन्थाः । हलङ्यादिलोपो न । अलो विधौ

शब्दरत्नम् ।

स्वतोऽड्भिन्नत्वसत्त्वादड्भिन्नव्यवाये नेति निषेधात्कथं णत्वप्राप्तिरिति वाच्यम् । अति

भैरवी ।

क्षुभ्नादिषु क्षुभ्नशब्दपाठस्य चारितार्थ्यम् । भाष्यकारमतेऽपि योगविभागेनोक्तार्थलाभाच्च । तच्चाड्भिन्नत्वं स्वतोऽस्त्येवेत्याशयिकामाशङ्कां निराकरोति—नचेति । निषेधादिति । नियमशास्त्राणान्निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे निषेधः स्पष्ट एव । विधिरूपेण प्रवृत्तिः, सामान्यशास्त्रता-

भावप्रकाशः ।

अपाठादतिदिष्टस्योपदिष्टाद् दुर्बलत्वादिति भावः। एवञ्च "निषेधाश्च बलीयांसः" इति न्यायापत्तिरित्याह—अड्भिन्नेति । इदञ्चोक्तमतद्वयेऽपि समानम् । तत्रापि द्वितीये नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे । विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तमतेऽपि प्राप्तस्य पुनर्विधिसामर्थ्येन सामान्यशास्त्रस्य तदन्यपरत्वरूपसङ्कोचाङ्गीकारेण, अन्यत्र तदभावस्यार्थतः सिद्ध्या आर्थिकं निषेधमादाय तेषु निषेधकत्वव्यवहारात् । अन्यनिवृत्तिफलकसिद्धविषयकविधित्वमेव हि नियमविधित्वमित्यन्यत्र विस्तरः । एतेन विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तविरोध इति नियमपरिसङ्ख्ययोरैक्येन निषेधस्य शाब्दत्वेन विधेरेवासत्त्वात् कस्या-

सरला ।

तृतीयासमासस्य, अलो विधिरिति पञ्चमीषष्ठीसमासयोः, अलि विधिरिति सप्तमीसमासस्य च सम्भवेन विनिगमनाविरहाच्चतुर्णामप्यर्थलाभ इति भावः । मूले विसर्गवदिति । विसर्गवृत्त्यट्त्वमित्यर्थः । षष्ठ्यर्थे मतुप्प्रत्ययः । निषेधादिति । "अट्कुप्वाङ्" इत्यस्य नियामकत्वेन नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिवादे स्वतो निषेधाद् विधिमुखेन प्रवृत्तिवादे च सङ्कोचमूलकफलितनिषेधादित्यर्थः । तथाहि "अट्कुप्वाङ्" इति सूत्रे योगविभागः कर्तव्यः "व्यवायेऽपि" इति विध्यर्थः । "अट्कुप्वाङ्नुम्" इति नियमार्थ इति । छान्दसो भिसो लुक् ।

तत्र व्यवाये इत्यस्य रेफषकारोत्तरत्वविशिष्टस्य यत्किञ्चिद्व्यवहितस्य नस्य णत्वं भवतीत्यर्थेन अडादिव्यवायेऽपि णत्वस्य सिद्ध्या "अट्कुप्वाङ्" इति नियामकम् । नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे नियामकशास्त्रीयोद्देश्यताप्रयोजकपदस्य स्वभिन्ने लक्षणा, नञश्चाध्याहार इति सिद्धान्ताद् "अट्कुप्वाङ्" इति नियामकशास्त्रस्य अडादिभिन्नव्यवधाने णत्वं नेत्यर्थेन 'व्यूढोरस्केन' इत्यत्र सकारस्य स्वतोऽड्भिन्नत्वेन तेन निषेधः सिद्ध्यति । विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षेऽपि नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यं नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकं च यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोचः, न तु नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यरूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन वा स्नुषाश्वश्रून्यायप्रसङ्गात् , नापि नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन, नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकरूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन वा नियम्यशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेरिति सिद्धान्तः । ततश्च "व्यवायेऽपि" इत्येतन्नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदक रेफषकारान्यतरोत्तरत्वविशिष्टयत्किञ्चिद्व्यवहितनत्वं तदवच्छिन्ने—नियामकम् "अट्कुप्वाङ्", तदीयोद्देश्यतावच्छेदक रेफषकारान्यतरोत्तराडादिव्यवहितनत्वं, तद्व्यापक पूर्वरूपव्याप्यं च रूपं रेफषकारान्यतराक्षरसमाम्नायिकवर्णव्यवहितनत्वं, तदवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचाद् "व्यवायेऽपि" इत्यस्य रेफषकारान्यतराक्षरसमाम्नायिकवर्णेतरयत्किञ्चिद्व्यवधानविशिष्टनत्वावच्छिन्नस्य णत्वं भवतीत्यर्थेन 'व्यूढोरस्केन इत्यत्र तदप्राप्तेः,"अट्कुप्वाङ्"इत्यस्यापि तत्पक्षे "तस्मादित्युत्तरस्य"इति परिभाषया 'रषाभ्याम्'इति पञ्चमीश्रुत्या अव्यवहितपरत्वस्य 'अट्कुप्वाङ्' इति श्रुत्या अडादिव्यवहितत्वस्य चोपस्थितौ तयोर्मिथो विरोधेन लक्षणया अडादिपदस्याडादिव्यतिरिक्तव्यवधानशून्यपरत्वस्य शेखरकृद्भिः स्वीकृततया रेफषकारोत्तरत्वविशिष्टाडादिव्यतिरिक्तव्यवधानशून्यस्य नस्य णत्वं भवतीत्यर्थेन 'व्यूढोरस्केन' इत्यत्र सकारस्याडादिव्यतिरिक्ततया तद्व्यवधानशून्यत्वाभावादप्राप्तेरर्थतो निषेधः सिद्ध्यति । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ।

द्युकामः । वलि लोपो न । अलि विधौ—यजेः क्तः, क इष्टः । "हशि च"

शब्दरत्नम् ।

दिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात् । इदं चासिद्धवत्सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । द्युकाम इति । यद्यपि वत्वं हल्त्वाद्यपेक्षया विशेषधर्मस्तथाप्ये-

भैरवी ।

त्पर्यसङ्कोच इति पक्षेऽपि फलितनिषेधमादायेत्थमभिधानम् । अतिदिश्यमानो यो धर्मस्तद्विरुद्धोयः स्वाश्रयधर्मस्तत्प्रयुक्तकार्याभाव इत्यर्थः । स्वाश्रयः–आदेशनिष्ठः । कार्येति कार्यातिदेशस्य प्राधान्याभिप्रायेण । शास्त्रातिदेशोऽपि कार्यातिदेशादभिन्न एव फलत इत्यभिप्रायेण–स्वभावेति । यथा सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधेन जहीत्यत्र "असिद्धवदत्र" इत्यनेनासिद्धत्वातितिदेशेऽपि स्वाश्रयो हेर्लुक्न भवति । असिद्धवत्सूत्रं तु शाधीत्यत्र स्थानिप्रयुक्तस्य धिभावस्य झलन्तत्वस्य बुद्धया प्रवृत्तिसम्पादनेन चरितार्थम् । इदम्–स्वभावसिद्धपूर्वोक्तम् । न च 'ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यम्' इत्यत्रातिदिश्यमानो धर्मो ब्राह्मण्यं तत्प्रयुक्तकार्यविरुद्धस्याध्यापनप्रतिग्रहनिवृत्तिरूपस्य क्षत्रिये दर्शनेन भवदुक्तः स्वभावो व्यभिचरित इति वाच्यम्, तत्रापि न ब्राह्मण्यातिदेशः, किन्तु अभ्युत्थानसत्कारादिरूपस्य, तादृग्रद्धन्यूनत्वबुद्धिप्रयोज्याभ्युत्थानाभावाप्रवृत्तिसम्पादनेनातिदेशस्य चारितार्थ्यात् ।

'सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः' इति हि परिभाषा लोकप्रसिद्धा । यथा 'ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यम्' इत्यनेनाग्रासनाद्यतिदेशो दृश्यते, नतु माठरकौण्डिन्यसम्बन्धिपरिवेषणादिधर्मस्य । एवञ्च वत्वस्य वल्त्वस्य वा हल्त्वापेक्षया विशेषधर्मत्वेन तदतिदेशो न भविष्यति, किन्तु हल्त्वस्यैव । तथा च कथमतिदेशेन 'द्यु कामः' इत्यत्र वलि ककारे लोपस्य प्राप्तिरित्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति । हल्त्वादीत्यादिना वल्त्वपरिग्रह ।

भावप्रकाशः ।

तिदेश इति मूल चिन्त्यमिति, तयोर्भेदेन नियमाभिप्राया मूलोक्तिरिति च मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तरीत्या सिद्धान्तविरोधाभावाद्वाक्यद्वयसत्त्वाच्च । अत एव "स्थानिवदादेशो नाल्विधौ" इति नासूत्रि, निषेधवैयर्थ्यापत्तेश्च । विरुद्धेति । इद च धर्मे कार्ये चान्वेति । स्वाश्रयेति । आदेशनिष्ठेत्यर्थः । कार्येत्यनेन प्राधान्यात्कार्यातिदेशोऽयमिति ध्वनितमित्यन्यत्र विस्तरः । स्वभावेति । अत एव 'जहि' इत्यादौ जादेशस्यासिद्धवत्त्वे स्वाश्रयो हि लुक् न, सिद्धवत्त्वासिद्धवत्त्वयोर्विरोधात् । असिद्धवत्सूत्र तु 'शाधि' इत्यादौ स्थानिप्रयुक्तधिभावकरणेन सफलमिति भावः । तदाह—इदञ्चेति । तादृशकार्याभावेऽतिदेशस्वभावसिद्धत्व चेत्यर्थः । अत एव 'ब्राह्मणवत्' इत्यादौ ब्राह्मण्यविरुद्धाऽब्राह्मण्यप्रयुक्तब्राह्मण्यविरुद्धमध्यापनादेर्निवृत्तिर्न तु युद्धादेः । एतेन तत्र ब्राह्मण्यप्रयुक्तयाजनादिविरुद्धक्षत्रियत्वादिप्रयुक्ततदभावरूपकार्यदर्शनेन तादृशनियमे न मानमिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः, तयोरविरोधाच्च, विश्वामित्रे समावेशदर्शनात्, उक्तरीत्या तस्यापि निवृत्तेश्चेति दिक् । स्पष्टमिति । स्पष्टतरमित्यर्थः । अत एव कैयटोल्लेखः । "क्षियो दीर्घात्" इत्यत्र भाष्येऽपि स्पष्टत्वात् । ननु यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशप्रवृत्तिस्तस्य कार्यवच्छास्त्रीयस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणेन वत्वस्य "स्वं रूपम्" इत्यनेन तत्त्वेऽपि हल्त्वाद्यपेक्षया विशेषधर्मत्वेन "सामान्यातिदेशे" इति न्यायेनानतिदेशात्तस्य लोपाप्राप्तिरिति मूलमयुक्तम् । अत एव ब्राह्मणवदित्यनेन ब्राह्मण्यप्रयुक्ताग्रासनादीन्यतिदिश्यन्ते, न माठरत्वादिविशेषकार्याणीत्याशयेनाशङ्कते—यद्यपीति । आदिना वल्त्वादिसङ्ग्रहः ।

सरला ।

अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धेति । अत्र विरुद्धत्वञ्च तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभाववत्तानिश्चयमुद्रया ग्राह्यं नतु तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया । प्रकृते च विरोधोऽङ्भेदवत्ताबुद्धिं प्रत्यतिदेशशास्त्रकृताङ्भेदाभावरूपाद्व्यप्रकारकनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाद्, भेदाभावस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वनियमात् । तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया विरोधग्रहे तु 'अधुः' इत्यादौ "विभाषा घ्राधेट्" इति लुगर्थमतिदिश्यमानधे-

शब्दरत्नम् ।

तद्वाक्योपप्लुते वकारवदुकार इति वाक्ये उपात्तधर्मापेक्षया न तस्य तत्त्वम् । सूत्रक्लृप्त-स्थान्यादेशभावमादायैवैतत्कृतवाक्योपप्लवादिति भाव: ।

भैरवी ।

न च वत्वस्य विशेषधर्मत्वेऽपि न तद्रूत्वेन निमित्तत्वं, किन्तु(?) वल्त्वेनैवेति वत्वातिदे-शापेक्षाया एवाभाव इति तस्य विशेषधर्मत्वोपपादनपूर्विका कथमियमाशङ्केति वाच्यम्, "दिव उत्" इत्यत्र दिव इति षष्ठीनिर्देशादलोन्त्यपरिभाषाया उपस्थित्या दिवोऽन्त्यस्य वस्येत्यर्थस्य प्राप्तौ वत्वस्य स्थानितावच्छेदकत्वेन तस्योपस्थितौ तद्व्यापकं वल्त्वमप्युप-स्थितं भविष्यतीत्याशयात् । परिभाषाघटकसामान्यविशेषशब्देन यस्यकस्यचिद्ग्रहणे प्रमे-यत्वादिकेवलान्वयिधर्मापेक्षया विशेषधर्मत्वं सर्वस्यापि धर्मस्यास्तीति कस्याप्यतिदेशो न स्यात्, अतः सङ्ग्राहकवाक्यादुपप्लुतलक्ष्यसंस्कारकवाक्यघटकशब्दोपात्तधर्मापेक्षया विशे-षधर्म एव विशेषशब्देन ग्राह्यः । "आशंसायां भूतवच्च" इत्यत्र भूतत्वापेक्षयाऽनद्यतनत्ववि-शिष्टभूतत्वं यथा । एवञ्च प्रकृते स्थानिवदादेश इति यदतिदेशसूचकं वाक्यं तत्र यत्स्थानिप-दन्तदुपात्तधर्मस्यैवातिदेशो न तु तद्व्यापकस्येत्यर्थो वाच्यः स त्वनुपयुक्तः स्थानित्वादेशस्य निष्फलत्वात् । किन्तु तस्मादुपप्लुतं यद्वकारवदुकार इत्याकारकं वाक्यन्तद्घटकशब्दोपात्त-त्वापेक्षया विशेषधर्मत्वमेव वक्तव्यन्तच्च वल्त्वे नास्तीत्याशयेन समाधत्ते—तथापीति । एता-दृशवाक्योपप्लवे मानमाह—सूत्रेति । अलोन्त्यपरिभाषैकवाक्यतया सूत्रक्लृप्तेत्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

अत्र मान्यादयः, उक्तन्यायस्योपस्थितसामान्यधर्मैस्तदाक्षिप्तव्यापकधर्मैश्च विध्याकाङ्क्षापूरणे सति तदन्यग्रहणे मानाभाव इति तर्कमूलकतया दृष्टान्ते तथासम्भवेऽप्यत्र स्थानित्वधर्मोपस्थित्या तन्निमित्तकार्या-भावेनातिदेशसामर्थ्यादन्येषां ग्रहणावश्यकत्वे विनिगमकाभावात्सर्वेषां ग्रहणमिति तयोर्महद्वैषम्यमिति स-मादधुः, तत्प्राचामनुरोधेन। स्थानिवदादेश इत्यस्य सङ्ग्राहकवाक्यत्वेन लक्ष्यासंस्कारकत्वात्तद्धर्मस्योप-स्थितस्यापि निष्फलत्वेन सूत्रवैयर्थ्यापत्त्या तत्संस्कारकवाक्यान्तरकल्पनावश्यकत्वात् । अत एव तदग्रे एव तथोक्तं तैः, तद् ध्वनयन् तथैव समाधत्ते—तथाप्येतदिति । उपप्लुते, कल्पिते आविर्भूते वा । वाक्ये इति । जन्यत्वं सप्तम्यर्थः । उपादानं ज्ञानम् । वाक्यजन्यधीविषयत्वापेक्षया वत्वस्य न विशेष-धर्मत्वमिति समुदायार्थः । एवञ्च वाक्ये इत्यस्योपादाने इत्यत्रान्वयो न तु तत्त्वमित्यत्र । तथासति अन्यत्रोपात्तधर्मापेक्षया वत्वस्य तत्त्वेन तदभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव समस्तोद्योतपाठसङ्ग-तिः । नन्वेवमपि तथा वाक्योपप्लवे एव मनाभावः । धातुवद्धिरित्यादिवद्वल्वदुकार इत्यादीनां कल्प-यितुं शक्यत्वात् । तथा च विशेषधर्मत्वेन हन्त्वादीनामिव वत्वस्यातिदेशो न स्यादत आह—सूत्रेति । आदेशविधिसूत्रेषु येन रूपेण क्लृप्तस्थान्यादेशभावस्तमादायेत्यर्थः । तथा च हन्त्वेन हन इव "अलोन्त्य-स्य" इति सहकृत"दिवउत्" सूत्रे वत्वेनैव वस्य स्थानित्वमिति तथैव वाक्योपप्लव इति भावः । अधि-कमन्यत्र द्रष्टव्यम् । वक्ष्यते चानुपदं किञ्चित् । इदञ्च सम्भवाभिप्रायम् । वस्तुतो विधिग्रहणसामर्थ्यात् "न ल्यपि" इति लिङ्गाच्चात्र सूत्रे विशेषातिदेशोऽपीति तत्त्वम् । ननु स्थानिवद्भावेऽपि 'क इष्टः' इत्यस्य

सरला ।

टूत्वाभावव्याप्यत्वादादन्तत्वस्य तत्प्रयुक्तः "आतः" इति जुस् न स्यादिति । सिद्धत्वादिति । अत एव 'जहि' इत्यादौ जादेशस्यासिद्धत्वे स्वाश्रयो, हेर्लुग्न, सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधात् । असिद्धवत्सूत्रं तु 'शाधि' इत्यादौ स्थानिप्रयुक्तधिभावसम्पादनेन चरितार्थम् । विशेषधर्म इति । "सम्भवति सामान्यातिदेशे विशे-षानतिदेशः" इति न्यायेन विशेषधर्मातिदेशस्य निषिद्धतया हल्व-वत्वाद्यपेक्षया वल्त्वस्य विशेषधर्मत्वेन तदतिदेशासिद्धिरिति भावः । सूत्रक्लृप्तेति । अयं भावः—स्थानिवदादेशः इत्यस्य संग्रहवाक्यतया अन्यादेशेऽन्यस्थानिवृत्तिधर्मातिदेशवारणस्य 'यूष्ण' इत्यादौ जरसादेशादर्शनेनावश्यकर्तव्यतया तदा-देशः तत्स्थानिवद्भवतीत्यतिदेशवाक्यकल्पनाया आवश्यकत्वेन 'उपस्थित धर्मैस्तद्व्यापकधर्मैश्च विध्याकाङ्क्षा-

(पा० सू० ६।१।११४) इत्युत्वं न । अल् चेह स्थान्यवयव एव गृह्यते।

शब्दरत्नम् ।

क इष्ट इति । यद्यपी रूपमुत्वे गुणेऽवादेशे च पाक्षिकलोपेन सिध्यति, तथाऽपि पक्षे कविष्ट इति स्यात कयिष्ट इति चेष्यते इति भावः । स्थान्यवयव एवेति । उप-

भैरवी ।

स्थानिवद्भावाङ्गीकारेऽपि लक्ष्यस्य सिद्धिरित्याशयेन शङ्कते-यद्यपीति । पक्षे-लोपाभाव-पक्षे । यत्तु "हलि सर्वेषाम्" इति नित्यलोपस्य वैकल्पिकलोपापवादतया क इत्येव स्यादिति, तन्न, "हलि" इति सूत्रे वकारस्याप्यनुवृत्तिरिति स्वीकारेऽपि 'वृक्षव् करोति' इत्यत्र नित्यलोपस्य चरितार्थतयाऽपवादत्वासम्भवात् । नित्यलोपविधायकेऽशूग्रहणानुवृत्त्याऽशूरूपहल्येव प्रवृत्तिरिति स्वीकारेऽपि 'वृक्षव्' इत्यत्र विज्निमित्तकवलोपस्य प्राप्त्या वृक्षवादेरनभिधानाच्च । न च "लोपोव्योः" इति वलोपे "अचः परस्मिन्" इति टिलोपस्य स्थानिवद्भाव इति वाच्यम्, "न पदान्ताः परङ्गः सन्ति, ननु चायमस्ति कर्तृ हर्तृ" इति भाष्याद्वृक्षवादेरनभिधानेन नित्यलोपविधायके वग्रहणानुवृत्तेर्निष्फलत्वात् । अत एव "भोभगो" इति सूत्रस्थम् "अशूग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावात्" इति भाष्यं सङ्गच्छते । मूले-स्थान्यवयव एवेति। अत्र एवकारो भिन्नक्रमः स्थानिशब्दोत्तरं द्रष्टव्यः । अत एवादेशावयवाश्रयणेऽपि न निषेध इत्येतद्दर्शयति-तेनेति ।

भावप्रकाशः ।

सिद्धिरिति नैतत्तद्दयमित्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति । उत्तरे स्थानिवद्भावेनेत्यादिः । यत्तु "हलिसर्वेषाम्" इति नित्यलोपे तत्सिद्धावपि रूपान्तरसिद्धिरिति रत्नाकरदण्डिप्रभृतय. । तन्न, नित्यलोपासिद्धतया पाक्षिकलोपस्यैव न्याय्यत्वात् । 'वृक्षव् करोति' इत्यादौ विकल्पप्राप्त्या नित्यलोपस्य प्राप्त्याऽनपवादत्वाच्च अशूरूपे हलीति व्याख्याने ऽपवादत्वसम्भावनायामपि वक्ष्यमाणरीत्या वृक्षवादेरनभिधानेन तत्र वस्यानुवृत्तेर्निष्फलत्वस्य सिद्धान्तितत्वेनात्र तत्प्राप्तेरेवाभावाच्च । स्वयमपि तत्राननुवृत्तेरेवोक्तत्वेन तद्विरोधापत्तेश्च । अत एव "भोभगो" इत्यत्राशूग्रहणखण्डनपरभाष्यसङ्गतिरित्यन्यत्र विस्तरः । तद् ध्वनयन्नाह—पाक्षिकेति । "लोपः शाकल्यस्य" इत्यनेनेत्यर्थः । चस्त्वर्थे । स्थान्यवयव एवेतीति । एवो भिन्नक्रमः, स्थानिन एवावयव इत्यर्थः । अत एव तद्व्यावर्त्यं यत्रादेशावयव इत्येवोक्तम् । अन्यथा तेन "भोभगो" इत्यत्राशूग्रहणं सफल भवति, विसर्गस्थानिरेफवृत्तित्वं, स च स्थानिरूप इत्युक्तं स्यात् । अथ समुदायोत्तरमेवोक्त्या तद्व्यावृत्तिरपीष्टेति । तदुक्तमिति चेत्तदिदमपि वक्तुमुचितमिति । तथा च न

सरला ।

पूरणे तदतिरिक्तविशेषग्रहणे मानाभाव.' इति न्यायमूलकस्य 'सामान्यातिदेशे' इति न्यायस्य सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकधर्मव्यापकधर्मस्यैवातिदेशो नतु तदव्यापकधर्मस्य इत्यर्थेन प्रकृते हल्त्वस्य वल्त्वस्य वा सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाद् वत्वस्यैव तत्त्वेन तदव्यापकतया वत्वातिदेशस्य सुसम्पादत्वमिति। स्थान्यवयव एवेतीति । तथा च स्थानिसम्बन्ध्यल्वृत्तिधर्मनिमित्तके कार्ये स्थानिवत्त्व न भवतीति तदर्थः । तेन यञ्त्वस्य आदेशावयवयकाररूपाल्वृत्तित्व नतु स्थानिसम्बन्ध्यल् एकारस्तद्वृत्तित्वमिति 'रामाय' इत्यत्र न निषेधप्रवृत्तिरिति । नचैवमपि 'रामाय' इत्यत्र दोषस्तदवस्थ एव, स्थानी एकारस्तत्सम्बन्धी योऽल्व्यपदेशिवद्भावेन स एव, तद्वृत्तियों धर्मः सुप्त्व तन्निमित्तकत्वाद् दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधप्रवृत्तेरिति वाच्यम्, अल्वृत्तिधर्मेऽल्त्वव्याप्यत्वस्य विशेषणेनादोषात् । सुप्त्वस्याऽल्वृत्तित्वेऽपि भ्यामादावपि सत्त्वेनाल्त्वव्याप्यत्वाभावात् । नचैवमपि 'प्रपठ्य' इत्यादौ वलादित्वस्यातिदेशापत्तिः, वल्त्वे स्थानिसम्बन्ध्यल्वृत्तित्वस्य अल्त्वव्याप्यत्वस्य च सत्त्वेऽपि इटो वलादित्वनिमित्तकत्वेन वल्त्वनिमित्तकत्वाभावेन निषेधाप्राप्तेः, इति वाच्यम्, स्थानिसम्बन्धी योऽल् तद्वृत्तिर्योऽल्त्वव्याप्यो धर्मस्तद्घटितधर्मनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये स्थानिवन्नेति तदर्थस्वीकारेणादोषात् । नचैवमपि 'बभूविव' इत्यादाविडनापत्तिः, स्थानी वस्

शब्दरत्नम्।

लक्षणमेतत्स्थानिरूपोऽपीति बोद्धयम्। अत एव "आदेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेध" इति भैरवी।

ननु स्थान्यवयवालो ग्रहणे स्थान्यवयवाल्वृत्तिधर्मावच्छिन्नस्याश्रयणे निषेध इत्यर्थलाभेन प्रपठ्येत्यस्य व्यावर्त्यस्य सिद्धावपि विधिग्रहणविशिष्टस्यानल्विधावित्यस्य यद्यद्व्यावर्त्यं मूले दर्शितं तदनुपपत्तिः, प्रकृतसूत्र"भोभगो"इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तिश्च-इत्यत आह- उपलक्षणेति। अत एव—स्थानिरूपस्याप्याश्रयणादेव। आदेशिन्यलि-स्थानिन्यलि। आदेशिन्यलीत्यत्र समानाधिकरणे सप्तम्यौ, आदेशिनीत्यत्र सम्बन्धिन आधारत्वविवक्षया सप्तमी। सम्बन्धश्चेतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावोऽवयवावयविभावश्च। तेनोभयोर्लाभः। अत्र प्रपठ्येत्याद्युदाहरणप्रदर्शनपराऽऽकर एव मानम्। अतः—स्थानिस्थान्यवयवान्यतरालो ग्रह-

भावप्रकाशः।

तथेष्टं मूलकृतः। एतदनुक्त्या स्थानिरूपालस्तदवयवत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यमिति न तदसंग्रह इति केचित्। तदन्ये न क्षमन्ते। तथा हि, तथा व्याख्यानेऽपि सर्वं वाक्यमिति न्यायेन स्थानिन एवावयव एव गृह्यत इत्यर्थापत्तिः। अन्यथा स्थानिन एवेत्येव वदेत्। सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या भेदाभेदोभयपरिग्रहादभेदेऽपि षष्ठीदर्शनादिष्टार्थसिद्धिस्तत्रापि। एवञ्च 'प्रपठ्य' इत्यादिसिद्धावपि स्थानिरूपेत्याद्यर्थाभावेन प्रक्रान्तलक्ष्यासिद्ध्या विधिपदानर्थक्यापत्तिः। स्वपूर्वग्रन्थविरोधापत्तिश्च, अनेनेदेत्यादिकौमुदीविरोधापत्तिश्च, प्रकृतसूत्र "भोभगो" इति सूत्रभाष्यविरोधापत्तिश्च अत आह—उपलक्षणमिति। अर्थान्तरस्येति शेषः। तदाह—स्थानीति। यथाश्रुतेऽनन्वयापत्तिः स्पष्टैव। एवञ्च मूले एवो व्यर्थ इति भावः। अत एव "तन्वन्ति" इत्यादाविण् नेति प्रपञ्चयिष्यतेऽनुपदमेव। तत्र मानमाह—अत एवेति। तादृशार्थस्याप्यङ्गीकारा देवेत्यर्थः। अन्यथा स्पष्टार्थमेव षष्ठ्यन्ताभ्यां निर्दिशेदितिभावः। ननु भाष्यात् स्थानिरूपेत्याद्यर्थलाभेऽपि द्वितीयार्थालाभात्। 'प्रपठ्य'इत्याद्यसिद्धिरिति चेन्न, तस्यापि तत एव लाभात्। तथा हि, आदेशोऽस्यास्तीति आदेशी स्थानी, इदं चालीत्यनेन व्यधिकरणम्। सम्बन्धिन एवाधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी। अलः स्थानित्वे तु व्यपदेशिवद्भावेन तत्त्वम्। अत एव भाष्ये पूर्वापर विरोधो न, प्रत्यासत्तिन्यायस्य कष्टायेति ज्ञापकस्य चाश्रयणे भाष्यतात्पर्यम्। न चैवं किमपराद्धं केचिन्मतेनेति वाच्यम्, यथाश्रुते एवेन तद्व्यावृत्तिप्रतीत्या समस्तत्वेन च तथाव्याख्यानासम्भवेनाक्तदोषगणापत्तेः। अन्यथा यच्चादेशावयव इत्यनतिप्रयोजनकं स्यात्। एवञ्चेदमुपेत्यादिग्रन्थस्यैवकारखण्डने

सरला।

तत्सम्बन्धी अल् वकारस्तद्वृत्तिर्धर्मो वत्वं तद्घटितो धर्मो वलादित्वं तन्निमित्तक इडिति स्थानिवत्त्वनिषेधेनाऽऽर्धधातुकत्वस्यातिदेष्टुमशक्यत्वात्; इति वाच्यम्, अल्त्वव्याप्यधर्मघटितधर्मे 'अतिदिदिक्षित' इति विशेषणदानेन अतिदेष्टव्यार्धधातुकत्वे अल्त्वव्याप्यधर्मघटितत्वाभावेन वलादित्वे चातिदेष्टव्यत्वाभावेन स्थानिवन्निषेधाप्रवृत्तेरदोषात्। अतिदिदिक्षितनिवेशे आदेशावयववृत्तिधर्मस्यानतिदेष्टव्यत्वेन 'रामाय' इत्यादौ यञ्त्वमादाय दोषाप्रसक्तेरलि 'स्थानिसम्बन्धी' इति विशेषणदान विफलमिति न तन्निवेशोऽत्र पक्षे इत्यवधेयम्। केचित्तु 'बभूविव' इत्यादौ दोषवारणाय 'आदेशावयवाद्यल्वृत्तिः' इति धर्मे विशेषणम्। तत्र चादिग्रहणेन 'बभूवतुः' इत्यत्र वत्वस्य आदेशः अतुस् तदवयवतकारवृत्तित्वेऽपि तदादिवर्णवृत्तित्वाभावेन वलादित्वस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादतिदेशस्य कर्तुमशक्यत्वान्न दोष इत्याहुः। तन्न, 'कः' इत्यादौ स्थानिवत्त्वेन हलन्तत्वाद् "हल्ङ्याब्भ्यः" इति सुलोपापत्तेः। हल्त्वस्य चादेशादिभूतककारवृत्तित्वेन निषेधाप्रवृत्तेः।

नन्वेवमर्थस्वीकारेऽपि 'धिन्वन्ति' इत्यत्रेडागमापत्तिः, अतिदेष्टव्यस्य आर्धधातुकत्वस्य अल्मात्रवृत्तित्वाभावेन तत्र निषेधाप्रवृत्त्या आर्धधातुकउप्रत्ययस्थानिकयणो वकारस्य स्थानिवद्भावेन आर्धधातुकत्वाद् व्यपदेशिवद्भावेन वलादित्वाच्चेत्यत आह—उपलक्षणमेतदिति। स्थानिरूपो योऽल् तद्वृत्तिधर्मनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये स्थानिवन्नेत्यर्थः। तथाच 'धिन्वन्ति' इत्यत्र वकारादेशस्य स्थानी उकारः सोऽल्रूप इति

तेन रामायेत्यादौ "सुपि च" (पा०सू०७।३।१०२) इति दीर्घः सिद्धः। तद्विधौ हि यञादित्वमाश्रितं, यञ्चादेशावयवो न तु स्थान्यवयव इति। त-

---

शब्दरत्नम् ।

भाष्ये उक्तम् । न तु स्थान्यवयव इति । अतः प्रत्ययत्वं स्थानिवत्त्वेन भवत्येवेति

भ रवी ।

णात् । प्रत्ययत्वमिति । प्रत्ययत्वस्य सुप्त्वव्यापकतया व्यापकासत्तायां व्याप्यासत्त्वमप्यवश्यं

भावप्रकाशः ।

तात्पर्येण तूपलक्षणत्व एवेति दिक् । न तु स्थान्यवयव इतीति । यत्तु तथा च निषेधाप्राप्त्या स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वम् । यद्यपीह तद् 'य'इत्यलि वर्त्तते, तथापि न तदलोऽसाधारण भ्यामादौ समुदाये विश्रान्तेः। तथा च यन्निमित्ताभावकृतशास्त्राप्राप्तावतिदेशप्रवृत्तिस्तस्य स्थान्यल्साधारणधर्मत्वे निषेधोऽन्यत्र स्थानिवद्भाव इति कौस्तुभकृदादयः । तन्न, तथा सति तन्वन्तीत्यादावनुवृत्त्यार्धधातुकत्वस्यापि तव्यादिसमुदायविश्रान्त्या तत्त्वाभावेन निषेधाप्राप्त्या तत्त्वेनेडापत्तेः । न चापरविधावितिन्यासे स्वविधावपि स्थानिवत्त्वादत्रेड् नेति वाच्यम्, तस्यैकदेश्युक्तित्वात् । असिद्धवत्सूत्रेण सिद्धस्यायन्नासन्नित्यादेस्तत्फलत्वेनोक्तेः । अस्यापि पञ्चमीसमासेन सिद्धेः कैयटेनोक्तत्वाच्च । न च तर्हि तेनैव निर्वाहः । अत एव तथा कौस्तुभ उक्तमेवेति वाच्यम्, तदनङ्गीकर्तृमूलमते दोषध्रौव्यात् एतदङ्गीकारे 'यूष्णः' इत्यत्रत्यमूलविरोधापत्तेः, कथन्तर्हि 'तन्वन्ति' इति पञ्चमीसमासस्य लक्ष्य प्राक् दत्तमिति चेत् ? हरदत्तमतेनेत्यवहीति कौस्तुभसिद्धान्तविरोधापत्तेश्च । तदङ्गीकर्तृमतेऽपि अनित्यतया 'अपीपचन्' इत्यादिलक्ष्यविशेषमात्रपरत्वाद्वाऽत्राऽनिर्वाहाच्च । न चात एव बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वान्निर्वाहः कौस्तुभादावुक्त एवेति वाच्यम् । अङ्गात्परस्य वलाद्यार्धधातुकस्येडित्यर्थेनास्यापि तत्त्वात् । पूर्वपूर्वमित्यस्यासार्वत्रिकत्वाच्च । तस्मात्कौस्तुभाद्युक्ताल्साधारणत्वनिवेशोऽयुक्तः । अथायं पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधो वा ? आद्ये स्थान्यल्भिन्नालाश्रयविधावित्यर्थे 'व्यूढोरस्केन' 'तन्वन्ति' इत्याद्यसिद्धिः । स्थान्यलाश्रितविध्यन्यविधावित्यर्थे तु 'बभूविव' इत्याद्यसिद्धिः । अन्त्ये दोषः प्रसिद्ध एवेति चेत् ? न, इष्टानुरोधेनान्त्यदोषस्यान्यत्रेवात्रेष्टत्वेनादोषात् । न चैवमपि स्थान्यलाश्रयविधौ नेत्यर्थेन बभूविवेत्याद्यसिद्धिरेव, द्विविधनिमित्तत्वस्य तत्र सत्त्वादिति वाच्यम्, यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्राप्तावतिदेशप्राप्तिस्तन्निमित्तस्य स्थान्यल्धर्मत्वे एव निषेधप्रवृत्तेः । उपदेशाप्रवर्त्तकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसूत्रोपात्तस्थानितावच्छेदकावच्छिन्नस्थान्यल् रूपनिमित्ताश्रयविधौ नेति यावत् । एवञ्च 'तन्वन्ति' 'व्यूढोरस्केन' 'प्रदीव्य' इत्यादौ निषेधस्य 'बभूविव' इत्यादौ विधेश्च सिद्धिः । सूत्रेत्यादिना 'रामाय' इत्यादिनिरासः, 'ङेर्यः' इत्यादिना ङकारोपलक्षिते स्थानितावच्छेदकेन तन्निष्ठसुप्त्वप्रत्ययत्वादेरल्धर्मत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः । एवं सति पर्युदास एवोचितः, लाघवात् । यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशो मृग्यते सौत्रस्थान्यल्निष्ठतन्निमित्तकविधिभिन्नविधावित्यर्थेनोक्तदोषाभावाच्च । एतेन प्रसज्यप्रतिषेध एवायमिति रत्नाकरोक्तिः प्रत्युक्ता । भाष्यादिग्रन्थास्त्वत्रोदासीनाः, पर्युदासेऽप्यार्थिकनिषेधमादाय प्रतिषेधव्यवहाराङ्गीकारात् । शब्देन्दुशेखरादिग्रन्थास्तु कौस्तुभानुयायिन इति न तद्विरोधो न वा तत्र पूर्वापरविरोध इति दिक् । तत्सर्वं हृदि निधायाह—अत इति । 'रामाय' इत्यादावुक्तरीत्यैव निषेधाप्रवृत्तिरिति बुद्धिस्थाद्धेतोरित्यर्थः । ध्वनिता चेयं रीतिः "विशिष्ट ह्यपोऽनल्माश्रयते" इति भाष्येणेति स्पष्टमुद्द्योते । अत एव "भोभगो" इति सूत्रे भाष्ये रेफस्थानिकविसर्गस्य स्थान्यल्वृत्तिधर्मरुत्वाश्रयं कार्यं न अल्विधिरित्यादित्युक्तम् । यत्तु अत इत्यग्रे स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वात् "सुपि च" इति दीर्घ इत्युचितमिति । तन्न, कार्यिनिष्ठाङ्गत्वस्य ततः प्रागुपस्थित्या तद्धेतुतावच्छेदकप्रत्ययत्वावश्यकत्वेन तदुल्लेखौचित्यात् । अङ्गेन प्रत्ययाक्षेपे तस्यापि सुब्वत् निमित्तत्वाच्च । विना प्रत्ययत्वं स्थानिवत्त्वेनाङ्गत्वातिदेशो दुर्लभः, तस्य स्थानिधर्मत्वाभावात् । एतेन अतो यञ स्थान्यनवयवत्वात् । तथा च प्रत्ययत्वं सुप्त्वादेरुपलक्षणमिति तात्पर्यम् । अन्यथा दीर्घविधौ प्रत्ययस्य तत्त्वेनानाश्रयणादेतदुक्तिर्निर्बीजा । अत्र सूत्रे प्राधान्यात्कार्यातिदेशेन सुब्वदङ्गत्वस्य सुलभत्व चेति व्याख्यानम्, उपस्थितसुप्त्वेनैव तदुपल

शब्दरत्नम् ।

भावः । अग्रहीदित्यादौ "ग्रहोऽलिटि" (पा० सू० ७।२।३७) इत्यनेनेट एव दीर्घविधा-

भैरवी ।

स्थास्यतीति तदभावसूचनायेत्थमभिहितम् । तेन 'रामाय' इत्यस्य सिद्धिः । अन्यथाऽप्रत्ययान्ततया समुदायस्य प्रातिपदिकत्वापत्तौ सुप्त्वादिदेशाल्लोपापत्तिरपि वारिता । भाष्ये आश्रीयमाणपदोपादानेन स्थानिबोधकशब्दजन्यप्राथमिकोपस्थितिविषयता यत्राल्त्वावच्छिन्ना तत्र निषेध इति ध्वनितमित्याशयेनाह-अग्रहीदित्यादाविति । नचैवं सति "क इष्टः" इत्यत्र "वचिस्वपि" इतिसम्प्रसारणम् , तत्र वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षे वच्यादीनां यण इक् संप्रसारणाभिन्न इत्यर्थो भविष्यति । एवञ्च स्थानिबोधकः शब्दो यण् इति, तज्जन्योपस्थितिविषयता यणत्वावच्छिन्ना न तु अल्त्वावच्छिन्नेति कथमल्वि विधावित्यस्य तदुदाहरणमिति वाच्यम् ; अल्त्वावच्छिन्नेत्यस्याल्पर्याप्तधर्मावच्छिन्नेत्यर्थात् । तथाच यण्शब्दजन्योपस्थितिविषयता यद्यद्रूपावच्छिन्नस्य यण्संज्ञा तत्तद्रूपावच्छिन्नेति यत्वरूपस्ताहशो धर्मः स चाल्पर्याप्त एवेति तदुदाहरणं युक्तमेव । एवमेव प्रत्याहारनिर्देशे सर्वत्र बोध्यम् । "दिव औत्" इत्यादौ चालोन्त्यपरिभाषैकवाक्यतयाऽल्पर्याप्ताल्त्वावच्छिन्नैव सेति तत्रापि निषेधस्य प्रवृत्तिः ।

यत्तु यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशो मृग्यते तस्य निमित्तस्य स्थान्यल्साधारणधर्मत्वे निषेध इत्यर्थ आश्रयणीयस्तथा च सुप्त्वस्य भ्यामादौ समुदायेऽपि सत्त्वान्नाल्साधारण्यमिति न तत्र निषेध इति, तन्न,'तन्वन्ति' इत्यत्रोकारवृत्त्यार्द्धधातुकत्वस्य तव्यादिसमुदायेऽपि सत्त्वेन नाल्साधारण्यमिति तस्यातिदेशेनेट् स्यात् । न च "अपरविधौ" इति करणेन "अचः परस्मिन्" इतिसूत्रेण स्थानिवद्भावेनेट् तत्र भाष्यकृतैव वारित इति वाच्यम् ,

भावप्रकाशः ।

त्यमस्तु, किमेवमुक्त्येति तत्खण्डन चापास्तम् , प्राधान्यात्कार्यातिदेश इत्युक्तेः सुप्त्वाङ्गत्वयोः सुलभत्वमित्यनेन विरुद्धत्वाच्च । तदा दीर्घस्यैवातिदेशात् । कार्यशब्देन निमित्तस्यैव ग्रहेप्युक्तरीत्याङ्गत्वस्य दुर्लभत्वाच्चेति दिक् । तदाह—प्रत्ययत्वमिति । अत्रेति शेषः । इदञ्च सुप्त्वादेरप्युपलक्षणम् । न चैवं विनिगमकाभावे वैपरीत्यापत्त्या यत्तुमतप्रवेश इति वाच्यम् , सुप्त्वास्यादिरन्त्येनेत्यनेन विशिष्टनिष्ठत्वालाभेऽपि प्रत्ययत्वमेकारवृत्ती तिभ्रमनिवृत्तये सादेशरेफादेशविसर्गवृत्तिप्रत्ययत्वस्य स्थान्यल्वृत्तित्वेनानतिदेशात् "इदुपधा" इतिसूत्रे मूले वक्षामाणम् 'अग्निः करोति' इति अप्रत्ययस्येत्यस्य प्रत्युदाहरणमयुक्तमिति गूढाशयेन ध्वनयितुं च तथोक्तेः । अत एव ततो वैलक्षण्यसूचकैवोक्तिः "भोभगो" इत्यत्र "इदुदुपधस्य" इत्यत्र चैतत् प्रपञ्चयिष्यते । प्रत्ययत्वादेरत्र विशिष्टवृत्तित्वं दृष्टान्तेन साधयन् "भोभगो" इत्यत्रत्य मूलग्रन्थासङ्गतिं ध्वनयंश्च सूत्रोपात्तेति विशेषणावश्यकतामाह—अग्रहीदिति । एवेनेकारव्यावृत्तिः।

सरला ।

तद्वृत्तिर्धर्म आर्धधातुकत्व तन्निमित्तके इडागमे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधेन वकारे आर्धधातुकत्वस्यातिदेष्टुमशक्यत्वान्न दोषः। नचैव 'रामाय' इत्यादौ स्थानिभूतो योऽल् एकारः तद्वृत्ति यत् सुप्त्व तन्निमित्तकत्वेन दीर्घे कर्तव्येऽनल्विधाविति निषेधः स्यादिति वाच्यम् , स्थानिशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेनाक्षेपादादेशलाभे सिद्धे आदेशपदोपादानं स्थानितायामल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वलाभार्थमित्यदोषात् । तथा च अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणधर्मनिमित्तके कार्ये कर्त्तव्ये न स्थानिवदित्यर्थः पर्यवस्यति । 'ङेयं' इत्यादौ स्थानितावच्छेदकं ङेत्व तच्च नाल्त्वव्याप्यमिति रामायेत्यादौ न दोषः । एतदेवाभिप्रेत्यानुपदमेववक्ष्यति ग्रन्थकृत्–'अग्रहीदित्यादौग्रहोऽलिटि" इत्यादिना । तस्य स्थानितायामल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वविशेषणदाने तात्पर्यम् । नन्वेवमपि वाक्यसंस्कारपक्षे 'राम ए अत्र' इत्यत्र अल्त्वव्याप्यो धर्म एत्व तदवच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणो धर्मः सुप्त्वं तन्निमित्तको विधिर्यादेश इति पुनरप्यनल्विधाविति निषेध इति चेत्? न, अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयधर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्मनिमित्तके स्था

शब्दरत्नम् ।

नाल्त्वेन तस्य स्थानितेति तद्वृत्तीट्त्वाश्रयस्य सिचो लोपस्य सिद्धिरिति बोध्यम् ।

भैरवी ।

तस्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वात् । तस्यैकदेश्युक्तित्वसाधकञ्चायन्नासन्निति तदुदाहरणप्रदर्शनमेव, तस्योदाहरणस्यासिद्धवत्सूत्रेण सिद्धेः । नच "क्ङमेजन्त"सूत्रभाष्ये 'आधये' 'चिकीर्षवे' इत्यत्रेकारोकारवृत्तिकृत्त्वस्याल्पर्याप्ततया निषेधयोग्यताया सत्त्वेन कथमव्ययसंज्ञाप्राप्तिरुक्तेति वाच्यम्, तत्र स्थानिबोधकस्य घिशब्दस्य प्रथमतः समुदायोपस्थापकतया स्थानिबोधकशब्दजन्यप्राथमिकोपस्थितिविषयता नाल्पर्याप्तधर्मावच्छिन्नेत्यदोषात् । नच तथापि "कुम्भकारेभ्यः" इत्यत्र "बहुवचने झल्येत्" इत्येत्वे कृते स्थानिवद्भावेन कृतमाश्रित्याव्ययत्वप्राप्तिशङ्का कृता, सा कथं संगच्छताम् ? स्थानिबोधकादत इति शब्दादल एव प्रथममुपस्थितिसत्त्वादिति वाच्यम्; तत्रापि प्रथमतोऽत्त्वेनोपस्थितिर्न त्वल्त्वेन, अत्त्वन्तु समुदायपर्याप्तमिति न निषेधविषयतेत्यदोषात् । इत्थमेवान्यत्रापि बोध्यम् । अस्याङ्कल्पनायां "विशिष्टं

भावप्रकाशः ।

फलाभावात् "अचश्च"इत्यस्यानुपस्थितेः । अन्यथा सिचो लोपो न स्यात् । एवञ्च इड्वद्दीर्घ इति वाक्य कल्पनेव डेवद्य इति वाक्यकल्पना । स्थानितावच्छेदक च शास्त्रोपात्तरूपमेवेति न दोष इति भावः । तदा-

सरला ।

निवन्नेत्यर्थेन एत्वावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयत्वस्य यादेशेऽभावेनादोषात् । नन्वेव हल्ङ्याबितिसूत्रविरोध., "ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ." इति वार्तिकविरोधः, हल्ङ्यादिसूत्रीयदीर्घग्रहणप्रत्याख्यानपर भाष्यविरोधश्च । तथाहि—अतिखट्वो निष्कौशाम्बिरित्यादौ "गोस्त्रियोः" इति सूत्रे "अचः" इति परिभाषोपस्थित्या अल्त्वव्याप्याक्त्वावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयधर्मिको य आरोपः ह्रस्वः आप्त्ववान् ङीत्ववानित्याकारकस्तत्प्रकारीभूताप्त्वङीत्वनिमित्तकत्वाद्धल्ङ्यादिलोपस्य तत्र कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधस्य सिद्धत्वाद्दीर्घग्रहणस्य "ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घः" इति वार्तिकस्य ङी ई आ आबिति प्रश्लेषस्य चोपयोगाभावादिति चेत् ? मैवम्, अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयधर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्मेण साक्षादवच्छिन्ना योद्देश्यता तादृशोद्देश्यताके कार्ये कर्तव्ये स्थानिवन्नेत्यर्थेन हल्ङ्यादिलोपे आप्त्वङीत्वयोरुद्देश्यतायाः साक्षादवच्छेदकत्वाभावेनादोषात् । अत्र सूत्रे द्वितीयार्थस्वीकारे प्रमाण तु "भोभगो" सूत्रस्थं भाष्यमेव । तत्र हि "अशि किम् ? 'छन्दःसु''पयःसु' । किंपुनः कारणं सुप्परएवोदाह्रियते न पुनरयं 'वृक्षस्तत्र' 'प्लक्षस्तत्र' इति । अस्त्यत्रविशेषः । विसर्जनीये कृते न भविष्यति । इहापि तर्हि विसर्जनीये कृते न भविष्यति छन्दःसु पयःस्विति । स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति । ननु चेहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति । अनल्विधौ स्थानिवद्भावो भविष्यति"इत्युक्तम् । द्वितीयार्थास्वीकारे 'छन्दः सु' इत्यादौ यथा यत्वस्यासिद्धतया पूर्वं विसर्गप्रवृत्तौ तस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वबुद्ध्या यत्वप्रवृत्त्यापत्तिस्तथा 'वृक्षस्तत्र' इत्यादावपि विसर्गप्रवृत्तौ तस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वबुद्ध्या यत्वापत्तेः सत्त्वेन भाष्योक्तविशेषकथनासङ्गत्यापत्तिः । द्वितीयार्थस्वीकारे तु 'वृक्षस्तत्र' इत्यादौ विसर्गे कृते विसर्गस्य "खरवसानयोः" इति सूत्रविहितस्य रेफत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वेनाल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणतया रुत्वस्य तन्निमित्तताके विधौ यत्वे कर्तव्ये 'अनल्विधौ' इत्यस्य प्रवृत्तिः, 'छन्दः सु' इत्यादौ तु "शेः सुपि" इत्यनेन विसर्गस्य विहिततया तस्य च रुत्वावच्छिन्नस्थानिताकत्वेनाऽल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वाभावात् न "अनल्विधौ" इत्यस्य प्रवृत्तिरिति विशेषकथनसङ्गतिः । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरदीपकेऽस्मद्गुरुकृते द्रष्टव्यः । आदेशिन्यलीति । अत्र आदेशिनि इति विशेषणविभक्तेरभेदार्थौ घटकत्वं सप्तम्यर्थो वेति बोध्यम् । तथाच प्रथमपक्षे स्थानिरूपेऽलि, द्वितीये स्थानिघटके तदवयवेऽलि इत्यर्थौ लभ्येते । तन्त्रेण निर्देशः । एवञ्चास्माद्भाष्यादप्यर्थद्वयं लभ्यते । प्रत्ययत्वमिति । उपलक्षणमेतत्, सुप्त्वमपि स्थानिवत्त्वेन भवत्येवेति "सुपिच" इति 'रामाय' इत्यत्र दीर्घः सिध्यतीति भावः । सिचोलोपस्य सिद्धिरिति ।

देतत्सकलमभिप्रेत्याह–न तु स्थान्यलाश्रय इति। आश्रयणं चेह यथाकथंचिन्न तु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः। तेन प्रपठ्येत्यत्र वलादिलक्षण इण् न। तन्निषेधादिति। स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः॥

अचः (पा०सू०१।१।५७)। अल्विध्यर्थमिति। तेन वव्रश्चेत्यत्र वस्य संप्रसारणं न। उरदत्वस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणतया "न संप्रसारण–" (पा० सू० ६।१।३७) इति निषेधात्। न चोरदत्वं परनिमित्तं नेति वाच्यम्। अङ्गाक्षिप्ते प्र-

---

शब्दरत्नम्।

यथा कथं चिदिति। व्याख्यानादिति भावः।

भैरवी।

श्लेषोऽनलमाश्रयते इटन्नाम" इति भाष्यमेव मानम्, "क्रन्मेजन्त" सूत्रस्थं भाष्यञ्च साधकमिति दिक्।

अत्रानल्विधावित्यत्र प्रसज्यप्रतिषेध एव। न चासमर्थसमासापत्तिः, बहुषु स्थलेषु तस्य दर्शनात्। पर्युदासे हि स्थान्यल्भिन्नाश्रयके विधौ स इत्यर्थे 'व्यूढोरस्केन' इत्यत्र णत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात्। स्थानिपदस्य स्थानिस्थान्यवयवान्यतरपरतया स्थानिस्थान्यवयवालाश्रितविधिभिन्नविधाविति व्याख्यानेन 'व्यूढोरस्केन'इत्यस्य निर्वाहेऽपि 'बभूविव' इत्यस्यानिर्वाह इत्यसमर्थसमासाश्रयणेन प्रसज्यप्रतिषेध एवाश्रितः। न चान्यतराल्वृत्तिधर्मस्य वत्वस्याश्रयणादेवमपि बभूविवेत्यस्यासिद्धिरिति वाच्यम्, यद्धर्मवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तस्य धर्मस्यान्यतराल्निष्ठस्यातिदेशे कर्त्तव्ये निषेधस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारात्। यदि तु "ङेर्यः" इत्यादौ ङकारोच्चारणेन ङकारोपलक्षिते स्थानित्वस्य बोधनेनाग्रहीदित्यत्रेट इव सर्वत्र सूत्रोपात्तसमुदाये स्थानित्वमिति ङेशब्दनिष्ठं सुप्त्वे प्रत्ययत्वन्नाल्धर्मं इति यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशो मृग्यते सौत्रस्थान्यल्निष्ठधर्मावच्छिन्ननिमित्तकविधिभिन्नविधौ स्थानिवदित्यर्थं आश्रीयते तदाऽस्तु पर्युदासः। एवं सति लाघवमपि भवति। पर्युदासेऽप्यार्थिकनिषेधमादाय निषेधपरत्वेन व्याख्यातृग्रन्था नेयाः। पर्युदासपरतया व्याख्यानञ्च "विशिष्टं श्लेषोऽनलमाश्रयते इटन्नाम" इति वदता भाष्यकृता ध्वनितम्। सङ्ग्राहकवाक्याल्लक्ष्यसाधकं वाक्यम् 'इड्वद्दीर्घः' इति 'ङेवत् यः' इति रीत्या कल्पनीयं स्थानितावच्छेदकशास्त्रोपात्तमेत्र रूपम्।

व्याख्यानादिति। अनलिति शब्दसंस्कारार्थं प्रथमोपादेयात्तल्लक्ष्योपपत्त्यर्थञ्च विधिशब्दाध्याहारेण समासचतुष्टयफलानामुपपत्तिश्च कर्त्तव्येतिरीत्येष्टसिद्धौ विधिशब्दोपादानरूपादधिकाद्यत्नादित्यर्थः। परममूले-"निषेधो न शङ्क्यो ऽनल्विधाविति तन्निषेधात्" इति ग्रन्थस्य तच्छब्देन निषेधपरामर्शोऽसङ्गतिरत आह मूले–स्थानिवत्त्वेति॥

(मूले-) तेन-अल्विध्यर्थमस्य सूत्रस्यारम्भेण। "उरत्" इति सूत्रे उरित्यनेनाल एव स्थानित्वबोधनादिति तात्पर्यम्, "अचः परस्मिन्" इति सूत्राप्रवृत्तिशङ्कां वारयति–न

भावप्रकाशः।

-ह—नाल्त्वेनेति। व्याख्यानादिति। अनलिति स्वतोऽस्या विधिपदाध्याहारेणान्वयायोग्यत्वाद्विधेयत्वाविवक्षया तत्तद्विषयकलक्षणभेदात्तत्तद्विभक्त्यध्याहारेण समासचतुष्टयलाभफलानां सिद्ध्या विधिग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः।

सरला।

उपपादितमेतत् 'अनल्विधौ' इत्यस्य द्वितीयार्थनिरूपणावसरे। व्याख्यानादिति। "प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति, यां यां विभक्तिमाश्रयितुं शक्यते सा सा विभक्तिराश्रयणीया" इत्यादिभाष्यपर्यालोचनया "अनल्" इत्येवसिद्धे विधिशब्दोपादानरूपादधिकयत्नादित्यर्थः।

त्यये परे तद्विधानात् 'प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार" इति पक्षं दूषयित्वा 'आसप्तमसमाप्तेः' इति पक्षस्यैव आकरे सिद्धान्तितत्वात् । किं च पूर्वसूत्रेण स्थानिप्रयुक्तमतिदिश्यते नत्वादेशप्रयुक्तं वार्यते, 'नायकः' 'पावकः' इत्यादौ "एचोऽयवायावः" (पा० सू० ६।१।७८) इत्यादीनामप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अनेन तु वार्यते, शब्दाधिकारमाश्रित्य भावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशोऽयमिति स्वीकारात् । "न पदान्त"

शब्दरत्नम् ।

दूषयित्वेति । "अङ्गस्य" (पा०सू० ६।४।१) इति सूत्रे भाष्ये इति शेषः । एतदसिद्ध्यैव दूषयित्वेत्यर्थः । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः । अनेन तु वार्यत इति । स्थानिनि सति यद्भवति तदादेशेऽपि भवति, तत्र सति यन्न भवति तदादेशेऽपि न भवतीत्यर्थः । अजादेशोऽच्कार्यं लभते, न लभते चेति वाच्योऽर्थः । तत्रोपपत्तिमाह—शब्देति ।

भैरवी ।

चोरदत्वमिति । दूषयित्वेति । सामान्यत उपादानेन प्रकृतसूत्र इति भ्रमोऽपि स्यादिति तन्निवारणाय—अङ्गस्येतीति । अत्र दूषणे हेतोरनुक्तेः प्रसिद्धस्य हेतोरनुपलम्भाच्चाह-एतदिति । 'वव्रश्च' इत्याद्यसिद्ध्येत्यर्थः । यदा "न सम्प्रसारणे" इति निषेधारम्भादन्त्यस्य यणः प्रथमतः सम्प्रसारणं, पूर्वस्य तु तन्निमित्त. प्रतिषेध इति स्वीक्रियते, तदा वव्रश्चेत्याद्यसिद्धिरूपो दोषः । "प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार." इति पक्षे यदा तु "न सम्प्रसारणे" इति सूत्रस्थसम्प्रसारणशब्दस्य सम्प्रसारणभाविनि लक्षणाऽऽश्रीयते सम्प्रसारणप्रवृत्तिप्राक्काल एव प्रतिषेधो निषेधसामर्थ्याच्च कृते परस्य सम्प्रसारणे पूर्वस्य सम्प्रसारणाप्रवृत्तिरित्याश्रीयते तदा नेदं प्रयोजनमत्र परस्मिन्निति सूत्रारम्भस्य इत्याशयेनाह-मूले किञ्चेति । न केवलमसिद्ध्यर्थमिदं सूत्रमित्येव, किन्त्वपरोऽपि विशेष इति भाव । अत एवाह—विस्तरस्त्विति । कैयटादिग्रन्थ इत्यर्थः ।

ननु मूले तु वार्यते इत्येवोक्तं हेतुस्तु नोक्त इति न्यूनतेति तल्लाभायाह—स्थानिनीत्यादि । उक्तार्थस्य वक्ष्यमाणज्ञापकेन लाभे सति यथा लक्ष्यसिद्धिसम्पादकवचननिष्पत्तिस्तथाह—अजादेश इति । प्रयोगीयाच एवादेश इत्यर्थ । न त्वत्रापि सूत्रे पूर्वसूत्रवत्सौत्रस्थान्यादेशभावस्य ग्रहणं, तेन णिलोपस्यानेन स्थानिवद्भावसिद्धिः । अवधारणफलन्तु मरुतमाचष्टे मारय-

भावप्रकाशः ।

प्रकृतसूत्रभ्रमायाह—अङ्गस्येतीति । ननु दोषे हेत्वनुक्तेः, प्रसिद्धहेत्वनुपलम्भाच्च न निराकाङ्क्षत्वमत आह—एतदिति । "सन्वल्लघुनि" इत्यत्रोक्तस्य "अङ्गान्यत्वाद्वा सिद्धम्" इति परिहारस्यासङ्गतिरूपदोष 'एव' व्यावर्त्यः । तस्य तत्रैव दूषितत्वात् । इदमपि यदा निषेधसामर्थ्यादादौ परस्य सम्प्रसारणे पूर्वस्य प्राप्तिः प्रतिषिध्यते तदा, यदा तु सम्प्रसारणभाविनि पूर्वस्य सम्प्रसारणं नेत्यर्थः । निषेधसामर्थ्यादकृते तस्मिन्पूर्वस्य सम्प्रसारण नेत्याश्रीयते तदा नेदं फलमस्य । अतःएव किञ्चेत्यादिना फलान्तरं वक्ष्यति मूलकृता । स्पष्ट चेद भाष्यकैयटादौ । तत्तु पूर्वमतैकवाक्यतयाऽत्राप्यावश्यकम् , तदाह—विस्तरस्त्विति । ननु यथेष्टं वाक्यशेषाध्याहारेण स्थानिसम्बन्धिभावाभावोभयातिदेशाङ्गीकारेऽपि तस्यादेशप्रयुक्तवारणे हेतुत्वासम्भवान्मूलमयुक्तम् । अतः शेषपूरणेन ग्रन्थसङ्गतिमाह—स्थानिनीति । ननूक्तार्थस्य सङ्ग्राहकवाक्यीयत्वेन लक्ष्यसंस्कारकत्वाच्छब्दमर्यादया तथाप्रतीत्यभावेनावाच्यत्वाच्च कथं तेन वारणमत आह—अजादेश इति । प्रयोगीयाच एवादेश इत्यर्थः । पूर्वसूत्रवत् सौत्रस्थान्यादेशभावस्यात्रग्रहणे मानाभावात् । तेन णिलोपादेरनेन स्थानिवत्त्वम् 'अचीकमत्' 'याज्यते' 'वाप्यते'इत्यादौ 'मरुतमा-

सरला

इत्यर्थादिति । स्यादेतत् । देवयतेः क्विपि 'द्यूः' इत्यादौ स्थानिनि वकारे सति अभवतोऽयादे-

(पा० सू० १।१।५८) इति सूत्रे यलोपदीर्घादिग्रहणं चेह लिङ्गम् । अत एव 'गण-

शब्दरत्नम् ।

पूर्वसूत्रे स्थानिवत्पदस्य तद्वत्कार्यं लभत इत्येतन्मात्रार्थकस्येहोभयार्थकत्वात्तदाश्रयणमिति भावः । यलोपदीर्घादीति । यलोपदीर्घावादी येषामित्यर्थ. । यलोपादयो दीर्घादयश्चेति यावत् । तेन स्वरादीनामपि सङ्ग्रहः । यलोपादीत्येव सिद्धे एवमुक्तिर्वैचित्र्याय । न हि

भैरवी ।

तीत्यादिसिद्धिः । ननु सर्वत्र शब्दस्यैवाधिकारो दृष्ट इति शब्दाधिकार इत्यनर्थकम्, क्लृप्तार्थस्यत्यागेन शब्दमात्रस्यात्र सूत्रे सम्बन्धे च किम्मानमत आह—पूर्वसूत्रेति । इत्येतन्मात्रेति । तेन नायकादिसिद्धिः । उभयार्थकत्वेति । भावाभावोभयार्थकत्वेत्यर्थः । क्लृप्तार्थपरित्यागेन शब्दमात्रस्य सम्बन्धो यत्र तत्र शब्दाधिकार इति व्यवहारः, यत्र तु क्लृप्तार्थसम्बद्धशब्दस्यान्यत्र सम्बन्धस्तत्रार्थाधिकार इति । यद्यपि दीर्घशब्दस्याल्पाच्त्वं तथापि सूत्रे प्रागुपादानादिह यलोपदीर्घावादी इत्युक्तम् । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणमिति न्यायेनाह—यलोपादय इति । वैचित्र्यायेति । अल्पशब्दोपादानेन लभ्योऽप्यर्थ. क्वचित्स्पष्टप्रतिपत्तयेऽधिकशब्दोपादानेन बोध्यते, तथापि नाधिकोपादानप्रयुक्तं दुष्टत्वमित्येतद्वैचित्र्यध्वननायेत्यर्थः । लिङ्गत्वमुपपादयति—नहीत्यादिना । ननु यलोपादीत्युक्तौ न्यूनता, यथा यलोपादिग्रहणस्य ज्ञापकता तथा द्विर्वचनग्रहणस्यापि ज्ञापकत्वसम्भवादिति चेद् ? न, "वाक्—वाक्क्" इति भाष्यीयोदाहरणस्योपपत्त्यर्थम् "अनचि" इतिसूत्रेऽनचीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधस्य सर्वैरङ्गीकृततया स्थानिनि सति भवतो निषेधस्यादेशेऽतिदेशप्रसक्त्याऽभावातिदेशमन्तरेणापि तस्य चारितार्थ्यसम्भवात् । अभावातिदेशस्य फलमाह मूले—अत एवेति । अभावातिदेशादेवेत्यर्थ. । ननु गणयतीत्यादौ "अचो ञ्णिति" इति शास्त्राद् "अतो लोपः" इत्यल्लोपवि-

भावप्रकाशः ।

चष्टे मारयति' इत्यादौ च टिलोपादेस्तदभावश्च सिध्यति । स यत्कार्यं लभते न लभते च तद्वत् तत्सदृश नतु तद्विरुद्धमित्यर्थ. । अच्कार्यं लभते स्वकार्यं नेति तु फलितोऽर्थः । नन्वधिकारः शब्दस्यैवास्तीति तथोक्तिरयुक्ता । किञ्च क्लृप्तार्थत्यागेन शब्दमात्रानुवृत्तौ किं बीजम् । एवं चोक्तार्थानुपपत्तिरत आह—पूर्वेति । एतन्मात्रेति । अन्यथा हि नायकाद्यसिद्धिप्रसङ्ग इति भाव. । उभयेति । अन्यथा हि यलोपादिग्रहणानर्थक्यापत्तिरिति भावः । तदाश्रयणमिति । निरर्थकशब्दाधिकाराश्रयणमित्यर्थः । सार्थकानुवृत्तौ त्वर्थाधिकारव्यवहारः । एतदर्थं तथोक्तिः । तथाचोभयातिदेशाङ्गीकारादुक्तार्थसिद्धिरिति भावः । यलोपेति । सूत्रे प्रागुक्त्या प्रागुपस्थित्याऽभ्यर्हितत्वेन सौत्रक्रमेण वा पूर्वनिपात इति भाव. । कृतैकशेषस्य द्वन्द्वान्तेश्रूयमाणस्य प्रत्येक सम्बन्धादाह—यलोपादय इति । द्वन्द्वत्यागेन तथा व्याख्यानस्याद्यादिशब्दद्वारा फलमाह—तेनेति । नन्वेव दीर्घादीति व्यर्थमेवेत्यत आह—यलोपादीति । वैचित्र्यायेति । सूत्रभाष्यमतभेदसूचनायेत्यर्थः । यद्वा, भाष्यमते वर्ज्यकोटौ दीर्घोऽप्युपलक्ष्यत्वेन ग्राह्य इति सूचनायेत्यर्थः । लिङ्गत्वमुपपादयति—नहीति । ननु वृद्धेर्लोपो बलीयानिति सिद्धान्तादादौ "अचो ञ्णि-

सरला ।

शस्य लोपेऽप्यभावापत्तिः । नच आदेशे स्थानिवृत्तिधर्मसभावनाया यद् भवति तद् भवति, यन्न भवति तन्नेत्यर्थेन न दोषः । अत इव प्रकृतसूत्रस्थ "परस्मिन्निति किं युवजानिः । नैतदस्ति प्रयोजनं न्यादेश घटकं नकारमादाय लोपो भविष्यति" इति भाष्यं संगच्छते इति वाच्यम्, 'एषो गमयति' इत्यादौ वाक्यसंस्कारपक्षे "एतत्तदोः" इति सुलोपापत्तेः गमादेशे इणत्वधर्मसम्भावनायामपि आदिभूतस्य गकारस्य हल्त्वेन ग्रहणसम्भवात्; इति चेत् ? मैवम्, स्थानी न निवृत्तः, आदेशो न जातः इति सम्भावनायां यद् भवति तद् भवति, यन्न भवति तन्नेत्यर्थेनादोषात् ।

यति' इत्यादौ न वृद्धिः। स्थानिनि सत्यभवन्त्यास्तस्या आदेशेऽप्यभावातिदेशात्। उक्तञ्च "काममतिदिश्यतां वा सच्चासच्चापि नेह भारोऽस्ति" इति। स्यादेतत्। पूर्वत्वस्य सावधित्वेन सन्निहितस्यैव अवधित्वमुचितम्। सन्निहित चेह त्रयम् स्थानी, आदेशो, निमित्तं च। तत्र न तावत् स्थानी अवधिस्तस्यादेशेनापहारात्। नाप्यादेशनिमित्ते, 'वैयाकरण'इत्यत्र ऐकारस्यायादेशापत्तेरित्याशङ्क्याह–अचः पूर्वत्वेन

शब्दरत्नम्।

यलोपादिविषये भावातिदेशप्रसक्तिरिति भावः। न वृद्धिरिति। "अत उपधायाः" (पा० सू० ७।२।११६) इति वृद्धिर्नेत्यर्थः। "क्विलुगुपधात्व—" (वा०) इति निषेधस्तूपधात्वनिमित्तकप्रत्ययविधावेव नान्यत्रेति भाष्ये स्पष्टम्। आयादेशापत्तेरिति। यणः स्थानिवत्त्वेनाच्त्वादिति भावः। पूर्वत्वं चात्र व्यवहिताव्यवहितसाधारणम्, स्वरे निषे-

भैरवी।

धायकशास्त्रस्य बलवत्त्वादकारस्य लोप एव भविष्यतीति न वृद्धिरित्यसङ्गतमत आह—अत उपेति।

ननु तस्य प्रवृत्तिरभावातिदेशेऽपि दुर्वारा, "क्विलुक्" इति वार्तिकेन स्थानिवत्त्वनिषेधादत आह—क्विलुगिति। प्रत्ययेति। यथा 'पारिखीय' इत्यत्र परिखाशब्दाच्चातुरर्थिकेऽणि तदन्ताद्वृद्धाच्छस्य बाधको "जनपदतदवध्योः" इति वुञ् प्राप्तस्तम्बाधित्वा "वृद्धादकेकान्तखोपधात्" इति छो भवति। एवकारस्य क्विलुगिति वार्तिके चङ्परनिर्ह्रासग्रहणाज्ज्ञापकालब्धस्य व्यावर्त्यमाह—नान्यत्रेति। तेन कथयतीत्यादेः सिद्धिः। ननु 'वैयाकरणः' इत्यत्र निमित्तापेक्षया पूर्वत्वाश्रयणपक्षेऽप्यायादेशापत्तिरुक्ता, सा न सङ्गच्छते, निमित्तादेकारस्याव्यवहितपूर्वत्वाभावादत आह—पूर्वत्वञ्चात्रेति। स्वरे निषेधादिति। तस्य हि 'चिकीर्षकः'

भावप्रकाशः।

नि" इत्यस्यादावप्राप्तिः। स्वविधावस्थानिवत्त्वादनन्तरमपि नेत्यत आह—अत इति। लघूपधत्वसिद्धिद्वारा लोपहेतुकत्वं तस्या बोध्यम्। नन्वेमपि "क्विलुगुपधात्व" इति निषेधात्तत्त्वं दुर्लभमेवात आह—क्विलुगिति। "वृद्धादकेकान्तखोपधात्" इत्यस्य 'पारिखीयः' इति लक्ष्ये इत्यर्थः। एवन्व्यावर्त्यमाह—नान्यत्रेति। उपधासञ्ज्ञायां तद्धेतुककार्यान्तरे चेत्यर्थः। अतएव चङ्परनिर्ह्रासग्रहणं तत्र चरितार्थमिति भावः। नाच्त्वादितिपाठः 'नाच्त्वादिति भावः' इत्यपपाठः। नन्वादेशापेक्षयाऽव्यवहितपूर्वत्वसत्त्वेऽपि तन्निमित्तापेक्षयाऽतत्त्वात्कथं तत्पक्षेऽप्येतद्दोषोक्तिरत आह—पूर्वत्वं चेति। अत्र पूर्वविधावित्यत्र। स्वरे

सरला।

परेतु आदेशे स्थानिवृत्तिधर्मसम्भावनायां यद् भवति तद् भवति, यन्न भवति तन्न भवतीत्येवार्थः। अत एव "परस्मिन्निति किं युवजानिः" इत्येतत्फलखण्डनपरं भाष्यं सङ्गच्छते। नच 'एषो गमयति' इत्यादौ सुलोपापत्तिरिति वाच्यम्, इष्टत्वात्। अत एव 'एष यूनः पश्य' इत्यादौ "न सम्प्रसारणे" इति सूत्रसत्त्वे "सम्प्रसारणादसम्प्रसारणे" इति कल्पे च न फलभेद इत्याहुः। न वृद्धिरितीति। अकारे सति गकाराकारस्योपधात्वाभावेनाभवन्त्या वृद्धेरकारलोपेऽपि अभावातिदेशेन "अत उपधायाः" इति वृद्धिर्न भवति। एवञ्च 'गणयति' इति फलमभावातिदेशस्य। भावातिदेशफलं तु 'निगाल्यते' इति। तत्र णिचि सति लत्वं भवति तल्लत्वं णिलोपेऽपीति। भाष्ये स्पष्टमिति। "क्वि–लुग्–उपधात्व–चङ्परणिह्रास–कुत्वेषूपसंख्यानम्" इति नपदान्तसूत्रे स्थानिवद्भावनिषेधक वार्तिकं पठितम्। तत्र उपधात्वपदेन उपधात्वनिमित्तकसर्वकार्याणां ग्रहणे चङ्परे णौ उपधाह्रस्वस्यापि उपधात्वनिमित्तकत्वेन तत्र स्थानिवद्भावस्य तेनैव निषेधसिद्धेश्चङ्परणिह्रासग्रहणस्य वैयर्थ्येन उपधात्वपदेन उपधात्वनिमित्तक प्रत्ययविधेरेव ग्रहणेन वृद्धेः प्रत्ययविधित्वाभावेन न निषेधप्रवृत्तिरिति स्पष्टमित्यर्थः। तदुक्तं भाष्ये–"विशेषत एव तद्वक्तव्यं, क्व? प्रत्ययविधौ। इह मा भूत्—पटयति लघयति" इति।

द्रष्टस्येति । पूर्वत्वमुपलक्षण न तु विशेषणमिति भावः । एतेन "अचः पूर्वत्ववि-ज्ञानदैचोः सिद्धम्" इति वार्तिक व्याख्यातम् ॥

"न पदान्त" (पा० सू० १।१।५८) । पदस्य चरमावयव इति । वृत्तं वेतीति वृत्तवीः, वातीति वृत्तवाः, तमाचष्टे वृत्ताव्, विच् । इह "लोपो व्योः—"

शब्दरत्नम् ।

धात् । अतो यण्निमित्ताकारापेक्षयाऽप्यैकारस्य पूर्वत्वमस्तीति तत्पक्षे ऽप्ययं दोष इति भावः । आदेशेनापहारात कथं स्थानिनोऽवधित्वमित्यत आह—उपलक्षणमिति ।

अन्तशब्दस्य चरमावयववाचित्वं विधिशब्दो भावसाधनः कर्मषष्ठ्यासमासेन पदचरमावयवे कर्त्तव्ये इत्येवं व्याख्याने फलमाह—वृक्षमिति । विजिति । क्विपि ऊठ् स्या-

भैरवी ।

इत्याद्युदाहरणम् । तत्र रेफषकाराभ्यां व्यवधानेन स्थानिवद्भावाप्राप्तेः स निषेधोऽव्यवहितपूर्वत्वाश्रयणे व्यर्थ. स्यात् । अतः—व्यवहितस्यापि पूर्वशब्देन ग्रहणात् । अपिशब्दाभ्यामादेशापेक्षया पूर्वत्वस्य ग्रहणपक्षे दोषः सूचितः । नचान्तरङ्गपरिभाषया एज्ञागमस्यासिद्धत्वान्नोभयपक्षे 'वैयाकरणः' इत्यत्राथादेशापत्ति , "किरतौ लवने" इति ज्ञापकादतिदेशविषयेऽपि तस्याः प्रवृत्तिस्वीकारादिति वाच्यम् , ज्ञापकमूलकवचनकल्पनापेक्षया स्थान्यपेक्षया पूर्वत्वाश्रयणे लाघवात ॥

मूले—"ऐचोः सिद्धम्" इत्यत्रैचोः इत्यस्य श्रवणमिति शेषः । परममूले—"न पदान्त" इति सूत्रस्थविधिशब्दस्य भावसाधनत्वाभिप्रायेण व्याख्यानं कृतं, नतु तस्य कर्मसाधनत्वम् ; तस्य फलं मूले आह—वृक्ष' वेतीत्यादिना । एतदेवोपपादयति—अन्तशब्दस्येति । यत्तु

भावप्रकाशः ।

इति । अन्यथा तत्र रेफषकाराभ्या व्यवायेन तदप्राप्त्या तदुक्तिर्निषेधे व्यर्था स्यादिति भावः । अत , तादृशपूर्वत्वग्रहणात् । अपिभ्यामादेशतत्पक्षयोः समुच्चयः । यत्तु अन्तरङ्गपरिभाषया ऐचोरसिद्धत्वान्मूल टीके चिन्त्ये "नाजानन्तर्ये" इति त्वनित्या नास्त्येव वा । एवं च त्रयाणामपि पक्षाणामदुष्टत्वम्, निमित्तापेक्षया पूर्वत्वपक्षे लवनमित्यादाववावभावापत्तिस्तु "किरतौ लवने" इत्यादिज्ञापकान्नेति न्यासकृदनुयायिमन्दः, तन्न, आतिदेशिके कार्येऽन्तरङ्गत्वस्य दुरुपपादत्वात् तद्वैयर्थ्यापत्तेश्च, ज्ञापकाश्रयणे गौरवाच्च, प्रकृतसूत्रभाष्यवार्तिकविरोधाच्च । अत एव तथान्यासकारोक्तिखण्डनपरकौस्तुभसंगतिरिति दिक् । एवञ्च सूत्रे श्रुतत्वात्तस्यैवावधित्वमित्याह—स्थानिन इति ।

प्रतीकं धृत्वा तथोक्तौ सङ्गतिमाह—अन्तेति । यत्तु विधिशब्दः कर्मसाधनः, पूर्वेण शेषषष्ठ्या समासे द्विर्वचनाद्यसङ्ग्रहेऽपि कर्मधारये न दोष इति रत्नाकरः । तन्न, तस्य पूर्वनिपातापत्तेः । कर्मसाधनस्य बहिरङ्गत्वाच्च । एतेन विधिशब्दः कर्मसाधनः स्थानषष्ठ्या च समास इत्यपास्तम्, द्विर्वचनादिषु विधिशब्दानन्वयापत्तेश्च,तत्र कर्मधारये वैरूप्यापत्तेश्च, एकेन विधिशब्देन युगपत्समासद्वयानुपपत्तेश्च, 'षो यनूह सति' इत्याद्यसिध्यापत्तेश्च । इयमेवारुचिर्मूले तु नैतद्व्याख्याने बोधिता । एतेन तथाव्याख्यानं स्वीकुर्वन् मन्दः "अन्धस्यैवान्धलग्नस्य" इति न्यायेन प्रत्युक्तः । तदाह—विधीति । इत्येवमिति । इत्येवं फलि-

सरला ।

तत्पक्षेऽपीति । निमित्तग्रहणपक्षेऽपीत्यर्थः । उपलक्षणमितीति । अविद्यमान सद् व्यावर्तकमुपलक्षणम् । यथा 'काकवन्तो देवदत्तस्य गृहाः' इत्यत्र देवदत्तगृहे सर्वदा काकस्यासत्त्वेऽपि कदाचित्काकस्य सत्तादर्शनेन काक उपलक्षणम् । विशेषणं तु विद्यमान सद् व्यावर्तकम् । यथा 'रूपवान् घटः' इत्यत्र रूपम् । मूले व्याख्यातमिति । पूर्वत्वस्योपलक्षणतया स्थानिभूताज्निरूपितस्यैव पूर्वत्वस्य ग्रहणेन 'वैयाकरणः' 'सौवश्विः' इत्यत्र स्थानिभूताज्निरूपितपूर्वत्वाभावेन ऐकारौकारयोः श्रवणं सिद्धमित्यर्थक वार्त्तिकं सङ्गतमित्यर्थः ।

भावसाधन इति । विपूर्वक 'धा' धातोः "उपसर्गे घोः किः" इति सूत्रेण किः प्रत्ययः । स च भावे

(पा० सू० ६।१।६६) इति वलोपो न, स्थानिवत्त्वात् । न च "न पदान्त-" (पा० सू० १।१।५८) इति निषेधः, इह विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात् । पदान्तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु नेदं सिध्येत् । "सुबन्ताण्णिच्" इति हरदत्तादिमतेऽन्तर्वर्तिसुपा पदत्वात् । न च "इष्ठवत्" इत्यतिदिष्टेन णिचि भत्वेन पदत्वबाधः;

शब्दरत्नम् ।

दिति भावः । स्थानिवत्त्वादिति णिलोपस्य टिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वादित्यर्थः नन्वस्य पदत्वाभावात्कुतोऽसिद्धिरत आह—सुबन्त दिति। अन्तवर्त्तिसुब्निमित्तकपदत्वस्यैकदे

भैरवी ।

कैयटेन "वृक्षं वृश्चति" इति क्विपि तत आख्याने णिचि विजुक्तस्तथाव्याख्यानफलनिरूपणावसरे, स तु प्रकारो न युक्तः, उपधावृद्धेर्दुर्वारत्वात् । अतोऽयमेव साधनप्रकार आदृतः । ऊठ् स्यादिति । तस्य वलोपापवादत्वादिति भावः । अस्य—वृक्षव्शब्दस्य । पदत्वाभावादिति । प्रातिपदिकाण्णिजुत्पत्तेः स्वीकारादिति भावः । मूले—हरदत्तादिमत इति । "तत्करोति तदाचष्टे" इति वचनस्य "द्वितीयान्तात्" इति तेन व्याख्यातत्वादिति भावः । नच "प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे" इत्यत्र प्रातिपदिकादित्यस्य दर्शनेन सुबन्तादित्यसङ्गतमिति वाच्यम्, "तेनातिक्रामति" इत्यत्र तेनेत्यस्य तृतीयान्तादिति व्याख्यानदर्शनेन तत्साहचर्यात्प्रातिपदिकादित्यस्य प्रातिपदिकप्रकृतिकात् सुबन्तादित्यर्थं इति तद्भावात् । अन्तर्वर्तिसुपा पदत्वमाकाराद्यन्ते न तु वान्त इत्याशङ्कायामाह—अन्तर्वर्तीति । एकदेशेति । तस्य न्यायस्य लौकिकत्वादिति भावः । मूले—न चेष्ठवदिति । इदमपि परत्वात्सुप्तिङन्तमित्यस्य

भावप्रकाशः ।

तद्व्याख्यान इत्यर्थः । शाब्दं तु पदचरमावयवकर्मकविधाविति बोध्यम् । यत्त कैयटेन 'वृक्षवन्तमाचष्टे' इति णिचि टिलोपे विचि रूपमिति मतं मतुब्लुकष्टिलोपापवादत्वात्सन्दूष्य 'वृक्षं वृश्चति' इति क्विपि तमाचष्ट इति णिचि टिलोपे विजि त्युक्तम् । प्रकाशेऽप्येवम् । तन्न, "अत उपधाया" इति वृद्धेर्दुर्वारत्वात् । अतो मूले वेतीत्यादि । तूठिति । वलोपापवादत्वादिति भावः । हेतोः साकाङ्क्षत्वादाह—णिलोपस्येति । तथाच वलपरत्वाभाव इति भाव. । वृद्धिवारणायाह—टिलोपस्येवेति । अस्य—वृक्षव्शब्दस्य । पदत्वाभावादिति । प्रातिपदिकात् णिजुत्पत्तेः । नचैव मूलेऽपदत्वादित्येव सिद्धेऽवयवोक्तिर्व्यर्थेति वाच्यम्, अन्तशब्दस्य समीपवाचकत्वमिति सुबन्ताण्णिजिति मतेऽपि सिद्धिरिति च ध्वनयितुं तथोक्तेः । एतेन णिचि वक्ष्यमाणरीत्यापदत्वस्यैवाभावेन तदनवयवत्वादिति मूलोक्तिश्चिन्त्येति रत्नाकरोक्तमपास्तम्, तद्रीतेः खण्डयिष्यमाणत्वाच्चेति भावः । कुतोऽसिद्धिरिति । तथाच वृक्षवयतेरप्रत्ययः 'वृक्षव् करोति' इत्याद्यमिकभाष्यविरोध इति भाव. । विजूवद्भिर्भूतसुब्हेतुकपदसञ्ज्ञाहेतुकनिषेधेन विजुत्पत्त्यव्यवहितवेलायां वलोपप्रतिबन्धकप्राप्तातिदेशबाधो वक्तुमशक्य इति ध्वनयन्नाह—अन्तर्वर्तीति । एकदेशेति । तथाच लौकिकन्यायविषयोऽयं नतु शास्त्रीयस्थानिवद्भावादेः । एतेनान्तर्वर्तिसुब्निमित्तपदसंज्ञायां बाह्यणिच्हेतुकटि-

सरला ।

कर्मणि च तेन विधानाद् द्वयोरप्यर्थयोः सम्भवति । तथा च भावे यदा स विधीयते तदा कर्मणोऽनुक्ततया पदान्तस्येति कर्मणि षष्ठ्या विधिशब्देन समासः, ततश्च पदचरमावयवकर्मके विधाने इत्यर्थे यस्य विधानं तस्य तत्र पदचरमावयवत्वमावश्यकमिति लोपस्याभावरूपतया तस्यावयवत्वासम्भवेन लोपविधाने नास्य प्रवृत्तिः । कर्मणि यदा किः प्रत्ययस्तदा कर्मण उक्ततया सम्बन्धमात्रे शेषषष्ठ्या पदान्तशब्दस्य विधिशब्देन समास इति पदचरमावयवसम्बन्धिविधाने इत्यर्थे षष्ठ्या अनिर्धारितसम्बन्धविशेषतया "षष्ठी स्थानेयोगा" इत्यस्य प्रवृत्तौ पदचरमावयवस्थानिके विधाने इत्यर्थे यस्य विधानं तस्य तत्र पदचरमावयवस्थानिकत्वमात्रस्यापेक्षितत्वेन पदचरमावयवत्वस्य तदनवयवत्वस्य वा सत्त्वेऽपि तत्प्रवृत्त्या लोपेऽपि कर्तव्ये 'पदान्तविधौ' इत्यस्य निषेधस्य प्रवृत्तिरिति 'वृक्षव्' इत्यत्र दोषापत्तेरत्र सूत्रे भावसाधन एव एष्टव्य इति

णोर्लुप्तत्वात्, न च प्रत्ययलक्षणम्, वर्णाश्रयत्वादिति भावः। द्विर्वचनादौ चेति। यलोपादय आदिशब्दग्राह्याः। 'वरे' इति तु वरे योऽजादेश स न स्थानिवदिति व्याख्येयम्। सहविवक्षाऽभावेऽपि निपातनाद् द्वन्द्वः सप्तम्यलुक् च।

शब्दरत्नम्।

शविकृतन्यायेन वान्तेऽपि सत्त्वमिति भावः। प्रत्ययलक्षणमिति। स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययनिमित्तं कार्यमित्यर्थः। वर्णाश्रयत्वादिति। "णाविष्ठवद्–" इत्यनेन "यचि भम्" इति शास्त्रस्यैवातिदेशस्तच्च वर्णाश्रयम्, एवञ्च स्थानिवत्त्वस्याप्रसक्तिः। कार्यातिदेशेऽपि यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वमति-

भैरवी।

बाधकमिति भावः। ननु प्रत्ययलक्षणमित्या शङ्का कृता सा न सङ्गच्छते, तस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वसिद्धान्तादत आह—स्थानिवत्त्वेनेति। एवञ्च स्थानिवत्सूत्रस्यैव प्रसक्तिशङ्केयमिति भावः।

अल्विधित्वात्तस्याप्राप्तिमुपपादयति--णाविष्ठदित्यादिना। वर्णाश्रयमिति। यजादीत्यस्य स्वादीत्येतद्विशेषणत्वेऽपि प्रपठ्येत्यत्रेवाप्राधान्येनालाश्रयणेऽपि निषेधस्य प्रवृत्तेः स्वीकारादिति भावः। ननु स्थानिवत्सूत्रेण प्राधान्यात्कार्यातिदेश एव क्रियते इति कथमतिदेशाप्रवृत्तिरत आह--कार्यातिदेशेऽपीति। अङ्गीकारादिति। अत एव 'सर्वस्मिन्' इत्यत्र दीर्घो न, अतिदिष्टकार्यस्यापि यजादित्वनिमित्तकत्वात्। ननु वर्णाश्रयेऽपि प्रत्ययनिमित्तककार्यार्थम्प्र-

भावप्रकाशः।

लोपस्यासिद्धत्वात् "अचः पर" इति स्थानिवद्भावाद्धरदत्तमताङ्गीकारेऽपि प्राचोक्तव्याख्याने न दोष इति मन्दोक्तमपास्तम्, असिद्धमित्यत्र प्रत्यासत्त्याऽन्तरङ्गादिपदेन शास्त्रस्यैव ग्रहणेनात्राप्राप्तेः। तन्न्यायस्य लौकिकत्वात्। अतएव तदुभयपदत्वस्याशास्त्रीयत्वेनान्त्यपक्षोऽप्ययुक्तः। वक्ष्यमाणरीत्या "न पदान्त" इति निषेधाच्च। तदाह—वान्तेपीति। अपिना ईकारान्तादिसमुच्चयः। यत्तु पदान्तस्य स्थाने इत्यादि वर्णाश्रयत्वादित्यन्तमनूद्य 'अतृणेट्' इत्यादिसिद्धये निषेधस्य वर्णप्राधान्ये एव प्रवृत्तेराकरोक्तत्वात् कौस्तुभे "अचः पर" इति सूत्रे 'पटयति' इत्यत्र जश्त्ववारणाय तादृशभत्वेन पदत्वबाधस्याभ्युपगमाच्चेति दूषितवान् रत्नाकरस्तदसदिति ध्वनयितुमाह—स्थानीति। शेषपूरणमेतत्। उपस्थितत्वात् प्रत्ययेत्याद्यक्षरार्थः। उभयत्र बहुव्रीहिरिति भावः। नन्वेव व्याख्याने उत्तरासङ्गतिः "अन्त्यप्रत्ययग्रहणात् तल्लक्षणं यथा स्यात् वर्णलक्षणं माभूत्—'गोहितम्' इत्यादिभाष्येण वर्णाश्रये तस्याभावोक्तेर्न स्थानिवत्त्वस्येत्यत आह—णाविति। अयञ्च टेरित्यत्रोक्त "णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य" इति वार्तिकैकदेशानुवादः। एतेन "प्रातिपदिकात्" इत्यादिगणसूत्राणामप्रामाण्यम्, "हेतुमति च" इत्यत्र 'तत्करोति' इति वार्तिकोक्तेः, एवञ्च प्रातिपदिकादेव णिजुत्पत्तिलाभ इति सिद्धान्तो ध्वनितः। यद्यपि भसञ्ज्ञा भाष्ये न दृश्यते तथापि "उदाहरणमेतन्न परिगणनम्" इति भाष्यात्तस्या अपि ग्रहणम्, तेन 'स्रजयति' इत्यादौ कुत्वाभावः, 'स्रक्' इत्यादौ तत्त्वं च सिध्यति, तदाह—यचि भमिति। वर्णाश्रयमिति। वर्णः अल् आश्रयो हेतुर्यत्र तदित्यर्थः। वर्णाश्रयत्वादिति मूलस्याप्ययमेवार्थः। एवञ्चाल्विधित्वादिति फलितम्, तदाह—एवञ्चेति। अल्विधित्वे चेत्यर्थः। एवञ्च नेदं तन्निषेधपरम्, किन्तु स्थानिवत्सूत्राप्रवृत्तिबोधकं 'सुध्युपास्यः' इत्यत्रानेनेत्यादि कौमुदीग्रन्थवदिति। प्रागुक्तरत्नाकरोक्तिर्युक्ता 'पटयति' इत्यत्र णिच्सत्त्वेन प्रत्ययलक्षणप्राप्त्या द्वितीयहेतोरसम्बद्धत्वाच्चेति भावः। नन्वेवमपि प्राधान्यात्कार्यातिदेशपक्षेऽतिदेशसूत्रस्यातत्त्वेनेद दुर्वचमत आह—कार्यातिदेशेऽपीति। भत्वरूपस्य तन्निमित्तरूपस्य वा कार्यस्यातिदेशेऽपीत्यर्थः। अति-

सरला।

तदाशयः। यन्निमित्तेति। यस्य निमित्तस्याभावप्रयोज्या उपदेशस्य प्रधानशास्त्रस्याप्रवृत्तिस्तन्निमि-

शब्दरत्नम् ।

देशस्यापीत्यङ्गीकाराद्वर्णाश्रयत्वाक्षतिः । प्रत्ययलक्षणसूत्रं तु भाष्यकृता प्रत्ययस्य यत्रासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणमिति नियमार्थत्वेन स्थापितं न त्वप्राधान्येना-

भैरवी ।

त्ययलक्षणसूत्रमस्त्वित्यत आह—प्रत्ययेति । स्थापितमिति । नच 'अतृणेट्' इत्यत्र कथमिमागमस्तस्य हलादौ पिति सार्वधातुके प्रवृत्तिस्वीकारादिति वाच्यम्, हलीत्यस्य तत्र

भावप्रकाशः ।

देशस्यापीत्यपिरुपदेशसमुच्चायकः । यथाश्रुतमूलस्य भङ्क्त्वा व्याख्याने बीजमाह—प्रत्ययेति । प्रत्ययहेतुकार्यबोधकसूत्रमित्यर्थः । साधारणमिति । तन्मात्रवृत्तीत्यर्थः । एवञ्च 'सुदृषत्प्रासादः' इत्यादौ दीर्घत्वमिवात्र भत्वमतिदेष्टुमशक्यम्, "वृषण्वस्वश्वयोः" इत्यनेनान्यत्रापि विधानात् । एतेन वार्तिकमते यच्चप्युत्तराविषयतया तत्प्राप्तिरेव, तथापि भाष्याभिप्रायेणेत्थमुक्तमिति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । नियमशास्त्राणां विधिमुखेनैव प्रवृत्त्या यथा श्रुतमूलसौष्ठवे भङ्क्त्वा व्याख्यानमयुक्तमित्यपास्तं च, तत्पक्षे उक्तरीत्या तदप्राप्त्या वर्णाश्रयत्वादित्युत्तरासङ्गतेः । अज्ञानेन शङ्कायामपि नियमार्थत्वादित्युत्तरौचित्याच्च, यथाश्रुतमूलासङ्गतेरुक्तत्वाच्चेति दिक् । लक्षणमिति नियमेति । एतेन नियमशास्त्राणां विधिरूपेणैव प्रवृत्तिः सूचिता । अन्यथा यत्र तदभावस्तत्रतदभाव इति नियमेति ब्रूयात् । नत्विति । सुदृषदित्यादौ दीर्घापत्तेः । तथाच वार्त्तिकमतमेवायुक्तम् । अतृणेट् इत्यादिसिद्धिस्तु "नाभ्यस्तस्य" इत्यतोऽचि नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्यानेनेति स्पष्टं भाष्यादौ । तथाच मूलकृतोऽपि स्थानिवत्सूत्र-

सरला ।

चारिकानि यानि यानि तत्र निमित्तानि तन्निमित्तकत्वमतिदेशशास्त्रस्यापीत्यर्थः । वर्णाश्रयत्वाक्षतिरिति । ननु 'वृक्षव्' इत्यत्र णिलोपे स्वादित्वाजादित्वोभयाभावप्रयुक्ता "यचि भम्" इति शास्त्रस्याप्रवृत्तिरिति तदतिरिक्तनिमित्तकत्वेनाजादित्वनिमित्तकत्वाभावेन कथं वर्णाश्रयत्वमतिदेशस्येति चेत् ? न, यन्निमित्तवैकल्येत्यत्र निमित्तपदेन सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकधर्मव्यापकधर्मस्य ग्रहणेनादोषात् ।

तथाहि, णिः इष्ठवद्भवति इत्यतिदेशीयसादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकीभूतो य इष्ठत्वरूपो धर्मस्तद्व्यापकीभूतो धर्मः स्वादित्वरूपः न त्वजादित्वरूपो 'भूयिष्ठः' इत्यादौ व्यभिचारादिति यन्निमित्तपदेन स्वादित्वस्यैव ग्रहणेनाजादित्वस्य तदतिरिक्ततयाऽतिदेशस्य तदपेक्षणेन वर्णाश्रयत्वमक्षतमिति न दोषः । न चैवमपि "यचि भम्" इत्यत्र यचीति द्वन्द्वनिर्देशेन भसञ्ज्ञायां यकारादित्वाजादित्वान्यतरत्वेन निमित्त्वादन्यतरत्वे सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकेष्ठत्वव्यापकत्वमस्त्येवेति पुनरपि तद्दोषतादवस्थ्यमेवेति वाच्यम्, यचीत्यत्र 'य्' इति लुप्तसप्तम्यन्त पृथक् पदमिति स्वीकारेणादोषात् ।

अत एव "द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे" इति टच् समासान्तो न प्रसज्यते । अथवा यन्निमित्तवैकल्येत्यत्र निमित्तपदेन सादृश्यानुयोगितावच्छेदकधर्मव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधर्मस्यैव ग्रहणमिति न कोऽपि दोषः । णिः इष्ठवद्भवतीत्यत्र सादृश्यानुयोगितावच्छेदकं णित्वं तद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगि स्वादित्वमेव न त्वजादित्वयादित्वैतदन्यतरद्, णौ अजादित्वस्य सत्त्वादिति दिक् । स्थापितमिति । स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्ध "प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्" इति सूत्रं नियमार्थमिति भाष्यकृतः । तथाच प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमेव नतु स्थानिवद्भावः । तेन स्थानिवत्सूत्रस्थादेशपदार्थे प्रत्ययलोपातिरिक्तत्वेन संकोच इति 'सुदृषत् प्रासादः' इत्यादौ स्थानिवद्भावेनासन्तत्वमादाय न "अत्वसन्तस्य" इति दीर्घः । नच 'मित्रशीः' 'अतृणेट्' इत्यादौ "शास इदङ्हलोः" "तृणह इम्" इत्यादि न स्यात् । प्रत्ययलोपसूत्रस्य स्थानिवत्सूत्रनियामकत्वसिद्ध्यर्थं नियम्यस्थानिवत्सूत्रमात्रविषयकत्वावश्यकतयाऽत्र सूत्रे अनल्विधौ इत्यस्यानुवृत्तेः सत्त्वेन हलादित्वस्य अल्त्वव्याप्यधर्मघटितत्वात्प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेरिति वाच्यम्, "शास इदङ्हलो." इति सूत्रे हलिति न क्रियते, "शास इत्" "अङि" इति च योगो विभज्यते अजादौ चेदङ्येवेति नियमेन, "तृणह इम्" इत्यत्र हलीतिपदमननुवर्त्य "नाभ्यस्तस्य" इति सूत्राद् 'न' इति 'अचि' इति चानुवर्त्य

शब्दरत्नम् ।

लाश्रयणे विध्यर्थमिति भावः । न च "अचः परस्मिन्" (पा० सू० १।१।५७) इति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन भत्वं सुलभमिति वाच्यम् , णिलोपस्येव टिलोपस्यापि स्थानिवत्त्वापत्तौ वान्ते भत्वस्य दुर्लभत्वेन तत्र पदत्वानिवृत्तेः, "प्रकल्प्य वापवादविषयम्" इतिन्यायेन निषेधविषये तत्प्रतिबन्धाय स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेश्च ।

हरदत्तादिमते इत्यनेनारुचिर्बोधिता । तद्बीजं त्वयं पक्षो न सूत्रवार्तिकभाष्यसम्मत इति प्रातिपदिकात्तद्धुत्पत्तौ पदत्वाभाव इति । चरमावयवे कार्यं इति व्याख्याने फलं तु

भैरवी ।

सम्बन्धमङ्क्त्वाऽचि नेत्यस्य सम्बन्धात् । अनिवृत्तेरिति । अभ्युपेत्य वादोऽयम् , वस्तुतः "अचः परस्मिन्" इत्यस्य प्रवृत्तिरेव न सम्भवतीत्याह—प्रकल्प्येति । अयम्पक्षः—सुबन्ताण्णिजिति पक्षः । सम्मत इति प्रातिपदिकादिति । "तत्करोति" इत्यादि च "टेः" इति सूत्रस्थस्य "णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य" इत्यस्यानुवादः । तत्र वार्तिके प्रातिपदिकादित्यस्य प्रातिपादिकप्रकृतिकसुबन्तादित्यर्थकरणे प्रातिपदिकपदोपादानस्य व्यर्थत्वापत्तिरिति भावः ।

मूलोक्तस्य भावसाधनविधिशब्दस्याश्रयणे तर्हि प्रयोजनं किम् ? अत आह-चरमावयव

भावप्रकाशः ।

व्यापारोऽत्रेष्टो न प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य । तदाह—इति भाव इति । भत्वमिति । तथाच समानावधिकत्वाल्लौकिकन्यायप्राप्तपदत्वस्य तेन बाधेन निषेधाप्राप्त्या टिलोपस्य स्थानिवत्त्वेनावल्परत्वात् प्राचोक्तमते्ऽपि लोपः सुवार इति भावः .अपिः सम्भावनायाम् । त्वापत्ताविति । तत्समकालमिति शेषः । लक्ष्यभेदात् । तथाच जायमाना भसंज्ञा ईकारान्तादौ स्यादिति भिन्नावधिकतया तद्बाधो वक्तुमशक्य इति भावः। तदाह—वान्त इति । पदत्वेति । उक्तन्यायप्राप्तेति भावः । नच टिलोपस्थानिवत्त्वस्य वान्ते पदत्वस्थापकत्वेन निषेधप्राप्तिद्वारा पदान्तस्थानिकवलोपप्रापकत्वेन निषेध इति वाच्यम्, णिलोपस्थानिवत्त्वस्यापि निषेधप्रतिबन्धद्वारा तादृशवलोपप्रतिबन्धकत्वेन निषेधात् । विनिगमकाभावेन साक्षात्परम्परया वा सिद्धान्तेऽपि पदचरमावयवादिसाधकस्येव तत्प्रतिबन्धकस्यापि निषेधाङ्गीकारात् । अतएव भसंज्ञापि पदकार्यमित्यत्र सूत्रे भाष्ये उक्तमिति दिक् । उक्तार्थमेव द्रढयितुं वाचः क्रमवृत्तितयोभयोः समकालत्वाभावेऽपि निर्वाह इति सूचयितुं च दोषान्तरमाह-प्रकल्प्य वेति । परित्यज्य वेत्यर्थः । "पूर्वं ह्यपवादा"इत्यपेक्षया विकल्पः । अपवादशब्दो बाधकपरः । तत्प्रतीति । भत्वेन तदुपजीव्यपदत्वबाधेन "नपदान्त" इति निषेधप्रतिबन्धायेत्यर्थः । त्वाप्रवृत्तेश्चेति । अन्यथा न्यायासङ्गतिरपवादशास्त्रनिर्विषयता चेति भावः ।

न सूत्रेति । सुप इत्यस्याप्रकृतत्वात् । सुप इत्येव सिद्ध गणसूत्रस्थप्रातिपदिकपदासङ्गतेश्च, "णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य" इति वार्तिकोक्तेश्चेति भावः । पदत्वाभाव इति । अतएव 'पटयति' 'अत्यरराजत्' इत्यादौ जश्त्वकुत्वे न । बहिरङ्गपरिभाषया तु न निर्वाहः, कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । एतेन तयाऽत्र निर्वाहः, अन्यथा सिद्धान्तव्याख्यानेऽपि 'पटितः' इत्यादौ त्वदुक्तरीत्या टान्ते भत्वदौर्लभ्येन पदत्वाज्जश्त्वापत्तेः । 'अत्यरराजत्' इत्यादावज्झलादेशत्वेन तदप्राप्त्या कुत्वाभावायोक्तसमाधेरावश्यकत्वाच्च । नच तत एव तदप्राप्तौ तुल्यावधिकभत्वेन तद्बाधः । तातङ्न्यायेन वैपरीत्यापत्तेरिति मन्दोक्तमपास्तम् । तस्माद् वृक्षवित्यस्य द्विविधव्याख्याने सिद्धिरेवेति । तन्न, नैवं व्याख्यानस्येदं फलम् ।

सरला ।

अजादौ न भवतीति निषेधेन च इदादेशेमागमयोरनैमित्तिकतया तत्र प्रत्ययलक्षणानावश्यकत्वेन दोषाभावात् । अधिकमस्मद्गुरुकृतशब्देन्दुशेखरटिप्पणतोऽवगन्तव्यम् । विध्यर्थमिति । वार्तिककारमत इवेति शेषः । स हि अल्विधावपि प्रत्ययलक्षणार्थमिदं सूत्रं स्वीकरोति । अत एव 'मन्त्रशीः' 'अतृणेट्' इत्यादौ न दोषः इति फलं च वदति ।

तत्प्रतिबन्धायेति । निषेधाप्रवृत्तये इत्यर्थः । अयंभावः—अचः परस्मिन्निति बाध्यशास्त्रीयोद्देश्य-

अथोदाहरणानि, पदान्ते—कानि सन्ति, कौ स्तः । द्विर्वचने-सुद्ध्युपास्यः । वरे-यायावरः । "यश्च यङः" इति वरच्, अतो लोपः । स च "आतो लोप इटि च"

शब्दरत्नम् ।

'एषो यन् हसति' इत्यादौ यणः स्थानिवत्त्वाद् "एतत्तदोः" (पा० सू० ६।१।१३२) इति छलोपाभावः । इणः शतरि यन्निति रूपम् । उत्वे च न स्थानिवद्, अनेन निषेधादिति तत्त्वम् । कानि सन्तीति । वाक्यसंस्कारपक्ष एतत् । तत्र पक्षे पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वमादायान्तरङ्गाणां पूर्वं प्रवृत्तेरिकारादेः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वं द्रष्टव्यम् । एतन्मूलकमेव वाक्यसंस्कारपक्षे श्रुतवर्णक्रमेणैव लक्ष्यसंस्कार इति वदन्ति । न

भैरवी ।

इति । ननु । 'एषो यन्' इत्यत्र तद्घ्रुत्वमपि न स्यादत आह—उत्वे चेति । तस्य भावरूपत्वेन पदचरमावयवत्वसम्भवात् । 'कानि सन्ति' इत्यादौ स्थानिवद्भावप्रवृत्तिनिमित्तभूतमनादिष्टादचः पूर्वत्वमुपपादयति—वाक्येति । तत्र पक्षे । वाक्यसंस्कारपक्षे । एतन्मूलकमेव—तादृशान्तरङ्गत्वमूलकमेव । एतेन तस्यापूर्ववचनत्वं निराकृतम् । श्रुतवर्णक्रमेण । यस्य प्रथमतः श्रवणं तन्निमित्तककार्यस्यान्तरङ्गत्वात्तस्यपूर्वम्प्रवृत्तिरिति क्रमेण । ननु जातिपक्षमुपादायाण्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानवत्पदसंस्कारपक्षाश्रयणं कृत्वा पदान्तग्रहणम्प्रत्याख्यायतामिति चेत्? न, 'अदद्रीचः' इत्याद्यर्थन्तस्यावश्यकत्वात् । पदान्तग्रहणाभावे तत्र "अचः" इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यण् स्यात् । न चाद्र्यादेशस्योभयाश्रितत्वम् "अचः" इत्यस्य तु न तदाश्रितत्वमिति "अच" इत्यन्तरङ्गमिति तस्यादौ प्रवृत्तिस्ततोऽद्र्यादेशस्येति नेकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वमिति वाच्यम्, भसंज्ञानिमित्तविभक्त्युत्पत्तिपर्यन्तं तस्याद्र्यादेशस्य

भावप्रकाशः ।

किन्तर्हि तदितिचेत्? अत्र रत्नाकरः 'वृक्षवृभ्याम्' इति प्रत्युदाहार्यम् स्वादिष्विति पदत्वस्य तत्र सत्त्वादिति । तन्न, "नैवं विज्ञायते पदस्यातः पदान्तः, किं तर्हि? पदे अन्तः पदान्तः" इति भाष्येण प्रत्यासत्त्या पदचरमावयवे कर्तव्ये परपदस्याजादेश एव न स्थानिवदित्याशयकेन "न पदान्ताः परेऽणः सन्ति" इति लण्सूत्रस्थभाष्येण च वृक्षवादेरनभिधानात् । तद्ध्वनयन्नाह—चरमेति । आदिना 'एषो वशः' 'राजानो यन्ती' इत्यादिपरिग्रहः । पदचरमावयवप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावनिषेधोदाहरणमाह—उत्वे चेति । यत्तु अन्तरङ्गे सुलोपे कर्तव्ये बाह्यहेत्वपेक्षयणोऽसिद्धत्वम् । उत्वे तु नास्याः प्रवृत्तिः, "नाजानन्तर्ये" इति निषेधादिति । तन्न, सुलोपस्यैव वस्तुतः पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वात्, सिद्धान्तरीत्या चतुर्विधान्तरङ्गत्वस्याभावाच्च । तत्साधकतन्निषेधोदाहरणमाह—कानीति । नचादिष्टादचः पूर्वत्वाभावादेव न स्थानिवदिति वाच्यम्, वाक्यादपोद्धृत्य पदानि संस्क्रियन्ते" इतिपक्षे तत्त्वसत्वात् । नहि पदान्तरनिरपेक्षमेव पदमिह शास्त्रे संस्क्रियते इति नियमः, "युष्मद्युपपदे" इत्याद्यसङ्गत्यापत्तेस्तदाह—वाक्येति । नन्वेवमपि श्यल्लोपविध्योर्युगपत् प्रवृत्त्या तद्दौर्लभ्यमेव । नच परत्वान्निर्वाहः, विप्रतिषेधाभावात् । नित्यत्वं तूभयोः समम् । नच वाचः क्रमवृत्तितया यौगपद्यमपि नेति वाच्यम्, तथापि वैपरीत्यापत्तेरत आह—तत्र पक्षे इति । पूर्वोपेति । उपपादितमेतत् । एतन्मूलकमेवेति । तादृशान्तरङ्गत्वमूलकमेवेत्यर्थः । एतेनापूर्ववचनत्वनिरासः । वदनक्रियाविशेषणमेतत् । श्रुतेति । उक्तरीत्या परत्वाद्यसम्भवेन येन क्रमेण वर्णानामुच्चारणम्, तत्क्रमत्यागे वीजाभावेन च तादृशान्तरङ्गत्वमादाय तत्क्रमेण संस्कारौचित्यादितिभावः । यत्तु व्यक्तिपक्षे कृताण्पदस्य जातिपक्षे खण्डनवद्वाक्यसंस्कारपक्षे कृतपदान्तग्रहणस्य पदसंस्कारपक्षे तदुचितमिति मन्दः; तन्न, 'अदद्रीचः' इत्यादौ पदसंस्कारपक्षेऽपि "अचः" इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाय तदावश्यकत्वात् । यदपि पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गोऽद्र्यादेशः अल्लोपोत्तरं प्रवर्तत इति तत्त्वमेवेति सः । तदपि न,

सरला ।

तावच्छेदकावच्छिन्ने नपदान्तशास्त्रस्य 'निषेधाश्च बलीयांसः' इति बलवत्त्वेन बाधकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छे

(पा० सू० ६।४।६४) इत्याल्लोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् । यलोपे—यातिः । यातेर्य-ङन्तात् क्किप् , अतो लोपः, यलोपः, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः, यलो-

शब्दरत्नम् ।

स्थानिवदिति । तेन आतो लोपो नेति भावः । न च पूर्वमल्लोपस्ततो वलि लोप इति क्रमसत्त्वादकारेणार्द्धधातुकत्वाद्यलाभात्कथमतिदेशेन तल्लाभः ? सम्भावनामात्रेणापि त ल्लाभस्य वरेग्रहणेन ज्ञापनात् । अस्ति चात्रापि यदि पूर्वं यलोपः स्यात्तदाऽकारेण प्रत्य-यत्वं लब्ध स्यादिति सम्भावना । फलं तु 'यातिः' इत्यादिसिद्धिरिति दिक् । क्विजिति ।

भैरवी ।

प्रवृत्तिप्रतिबन्धे मानाभावेनाल्लोपात्प्राक् प्रवृत्तेः । "द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्" इति सूत्रे 'प्रतीचः' इत्यत्र यणादेशस्याकरणेन "अचः" इत्यल्लोपस्य पूर्वस्य कार्ये कर्तव्ये न स्थानिवत्त्व-मित्यर्थकल्पनायां तु ज्ञानगौरवस्याप्यनुचितत्वमित्यर्थसाधकमेव पदान्तग्रहणमस्त्वित्याश-येन भाष्यकृता तस्य प्रत्याख्यानन्न कृतमिति । तेन—'यायावरः' इत्यत्र यङवयवाकारलोपस्य स्थानिवद्भावाभावेन । तल्लाभः—आर्द्धधातुकत्वलाभः । यद्यकारस्यार्द्धधातुकत्वं स्यात्तदातदा देशस्य लोपस्यातिदेशेनार्धधातुकत्वं स्यात्तदेव तु न सम्भवतीति भावः । ननु सम्भाव-नामादाय वरेग्रहणस्य चारितार्थ्येऽपि नापूर्वम्फलाङ्किञ्चिन्निष्पन्नमत आह—फलन्त्विति । ननु मूले यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्य 'यायावरः' इत्युदाहरणमेव कुतो नोक्त-मिति चेत् ? न, 'याति' इत्याद्यर्थं यलोपग्रहणस्यावश्यकतया तेनैवात्रापि स सिद्ध इति न तदंशे उदाहरणत्वमित्याशयात् । इत्यादिसिद्धिरिति । यदि सम्भावितमार्द्धधातुकत्वमाकारलोप-निमित्तं न स्यात्तदा 'यातिः' इत्यत्र यङन्तात् क्विपि कृतेऽकारयकारयोः क्रमेण लोपेऽकारस्या-र्द्धधातुकत्वाभावेनाकारस्य लोपो न स्यादतः सम्भावितमप्यार्द्धधातुकत्वमाकारलोपस्य नि-मित्तमित्याश्रयणीयम् । अत्रादिना 'लोलुवः' 'पोपुवः' इत्यस्य सङ्ग्रहः । अत्राचप्रत्ययवि-षये यङवयवाकारस्य "न धातु" इति सूत्रस्य प्रत्याख्यानपक्षे "यस्य" इति योगविभागे-नादौ लोपे "यङोऽचि च" इति यलोपेऽलोपस्य स्थानिवत्त्वेनाचप्रत्ययनिमित्तको गुणो यथा न भवति तथोवङादेशोऽपि न तत्र तन्निमित्तकः, किन्तु यङवयवाकारनिमित्तक एव वाच्यः, स यदि सम्भावितम्प्रत्ययत्वन्नाश्रीयेत कार्यप्रयोजकत्वेन, तदा न स्यात् ।

ननु मूले 'यातिः' इत्यस्य साधनावसरे न च पुनराल्लोपः शङ्क्यः, चिणो लुङ्न्यायेना-

भावप्रकाशः ।

उभयाश्रितत्वेऽपि पदद्वयानाश्रितत्वात् । भत्वाल्लोपविभक्त्युत्पत्तिप्रतीक्षायां मानाभावाच्च, पूर्वस्थितनिमित्त-कत्वेन तस्यैवान्तरङ्गतया प्राक् प्रवृत्तेश्च । 'चौ' 'प्राचा' 'प्रतीचोयत्' इत्यादिज्ञापकेन पदान्तग्रहणखण्डन तु वैतण्डिकस्य तवैव सुसहमिति दिक् । लोपो नेतीति । आभीयासिद्धत्वं तु न व्याश्रयत्वादिति भावः । एवमग्रेऽपि । त्वादेरलाभादिति पाठः, समासदौर्लभ्यात् । तल्लाभ इति । आर्धधातुकत्वादिलाभ इत्यर्थः । लोपस्येति भाव । उभयोरप्रयोगान्नियमाप्राप्त्या "कर्तृकर्मणो." इति षष्ठ्या न समासानुपपत्तिः । एवम ग्रेऽपि । ज्ञापनादिति । स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिद्वारेति भावः । अस्तिचेति । सम्भावनायामन्वयः । ननु चारितार्थ्येऽपि फलाभावात् ज्ञापकत्वासङ्गतिः, अत आह—फलन्त्विति । अत एव वरेऽजादेशो न स्था निवदित्युक्त्यैव तत्र यलोयाल्लोपयोः प्रवृत्त्योः सिद्धा यलोपग्रहणवैयर्थ्ये प्राप्ते तदभावाय मूले दत्तोदा हरणसङ्गतिस्तदाह—यातिरिति । आदिना "नधातु" इति प्रत्याख्याने 'लोलुवः' इत्यादिसङ्ग्रहः । आर्धधातुके इति विषयसप्तमीत्वेन परनिमित्तकत्वं कथमिति तु न शङ्क्यम्, वरेग्रहणेनैवात्र परसप्त-

सरला

दकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सकाचात् पदचरमावयवविधिविषयत्वावच्छिन्नातिरिक्तोयः परनिमित्ताजादेशः स

पः । न च पुनराल्लोपः शङ्क्यः, चिणोलुङ्न्यायेनाऽऽतोलोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च । स्वरे–चिकीर्षकः । सनोऽतो लोपो "लिति" (पा० सू० ६।१।१९३) इति

शब्दरत्नम् ।

"क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्" (पा० सू० ३।३।१७४) इत्यनेन । क्तिन् तु न, "अप्रत्य-

भैरवी ।

तो लोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च' इत्युक्तम् । तत्र लक्ष्यभेदेन लक्षणभेदकल्पनयाऽसिद्धत्वमाकारलोपविधायकशास्त्रस्येत्यस्तु, स्थानिवद्भावादिति तु न युक्तम्, "अभ्यासस्यासवर्णे" इत्यनेनाभ्यासकार्ये तदुत्तरखण्डादेशस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकीभूतस्थानिवत्त्वन्नेति ज्ञापनेन यथा 'आरति' इत्यस्य सिद्धिर्भवति तथा प्रकृतेऽपि स्थानिवद्भावस्य निषेध स्यादिति चेन्न, अभ्यासत्वपर्याप्त्यधिकरणस्य स्थाने कार्ये कर्तव्ये तदुत्तरखण्डादेशस्य तत्प्रतिबन्धकीभूतमित्यर्थस्य तेन ज्ञापनात् । नचैवं सति परिभाषेन्दुशेखरविरोधः, तत्र हि 'अरियियात्' इत्यत्र स्थानिवत्त्वेनेयङ् भवत्येव, तस्य स्थानिवत्त्वस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकत्वाभावादित्युक्तम् । अभ्यासत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वस्य प्रवेशे तु तस्येयङोऽभ्यासत्वपर्याप्त्यधिकरणस्थानित्वं तत्र नेति निषेधाप्राप्तेः प्रतिबन्धकीभूतेत्यस्य तत्र प्रयोजनकथनासङ्गतेरिति वाच्यम्, तस्य ग्रन्थस्य वस्तुतोऽभ्याससम्बन्धिकार्ये इत्यर्थाभिप्रायकत्वात् । अभ्यासावयवादेशस्याप्यभ्याससम्बन्धित्वमित्याशयात् । वस्तुतस्तत्र प्रतिबन्धकत्वनिवेशो न कार्योऽभ्यासत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वनिवेश एव कार्यो लाघवायेति दिक् ।

भावप्रकाशः ।

लोपक्षस्य ज्ञापनात् । यद्वा, तत्त्वेऽपि विषयतामात्रेणापि तन्निमित्तकत्वव्यवहारस्य तेन ज्ञापनात् । अत एव 'गणयति' इत्यादौ न वृद्धिः । न चैवमपि 'आरति' इत्यत्र शब्देन्दुशेखरे उक्ताभ्यासकार्ये तद-

सरला

'वृक्षव्' इत्यत्र णिलोपस्य तत्र कृते एव वलोपस्य प्राप्तेः पदचरमावयवविधिविषयत्वात् तत्र न स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिरिति । यणः स्थानिवत्त्वादिति । अत्र इणो यणादेशस्य स्थानिवत्त्व साक्षात्पदचरमावयवत्वप्रतिबन्धकम् । वाक्यसंस्कारपक्षे एतत्फलम्, पदसंस्कारपक्षे तु तत्र स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावान्न स्थानिवत्त्वप्राप्तिरिति । तत्पक्षे फल तु शब्देन्दुशेखरटिप्पणे गुरुकृते स्पष्ट तत एवावगन्तव्यम् । पयःशब्दोपपदकण्यन्तेण्धातोः कर्मण्यणि इणो गमादेशे जायमानपयोगमशब्दसिद्धिः फलं तु न सम्यक्, तत्र गमादेशस्य स्थानिवत्त्वेऽपि गकारस्य आदेशत्वाभावेन तन्मात्रवृत्ति हल्त्वमादायोत्वसिद्ध्या तन्निषेधानावश्यकत्वात् । पदचरमावयवे कार्ये इति व्याख्यान तु कर्मसाधनविधिशब्दस्वीकारेऽपि तस्य पदान्तशब्देन कर्मधारयसमासे पदचरमावयवरूपे विधेये कर्तव्ये इत्यर्थेन भवतीति गुरुचरणाः । युक्त चैतत् द्विर्वचनादिशब्दैः कर्मधारयेन पदान्तशब्देनापि कर्मधारयसमासस्यैव युक्तत्वात् ।

अत्रेदं तत्त्वम्—साक्षात्पदचरमावयवसाधकः परम्परया पदचरमावयवसाधकः साक्षात्पदचरमावयवप्रतिबन्धकः परम्परया पदचरमावयवप्रतिबन्धकश्चेति चतुर्विधः स्थानिवद्भावः । तत्र द्वितीय वर्जयित्वा त्रिविधस्यापि निषेधोऽनेन क्रियते, द्वितीयस्य तु न, वेतस्वानित्यत्र रूत्वशङ्कापरभाष्यप्रामाण्यादिति प्रपञ्चितं शब्देन्दुशेखरटिप्पणे । एतदुदाहरणान्यपि तत्रैव स्पष्टमुक्तानि तत एवावगन्तव्यानि विस्तरभयान्नात्रोल्लिख्यन्ते ।

वाक्यसंस्कारपक्षे इति । पदसंस्कारपक्षे 'प्रतीचः' इत्युदाहरणम् । तत्र हि "अचः" इत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन प्राप्त "इको यणचि" इति यणादेशः पदचरमावयवतया तत्र विधौ स्थानिवद्भावनिषेधान्न भवति । ज्ञापनादिति । सम्भावितधर्मस्यापि स्थानिवद्भावेनातिदेशो भवतीति ज्ञापनादित्यर्थः । फलं त्विति । पूर्वोक्तज्ञापनस्य फलं त्वित्यर्थः । सिद्धिरिति । यातेर्यङन्तात् क्विपि अतो लोपे यलोपे उक्तरीत्या सम्भावितधर्मस्याल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन लाभादातोलोपे यलोपे 'याति.' इत्यस्य सिद्धिरिति भावः ।

ककारेकारस्य उदात्तत्वे कर्तव्ये न स्थानिवत्। सवर्णानुस्वारयोः-शिण्ढि। दीर्घे-प्रतिदीव्ना। जशि-सग्धिश्च मे। अदनं ग्धिः। अदेः क्तिनि "बहुलं छन्दसि"(पा०सू०२।४।३९) इति घस्लादेशः, "घसिभसोर्हलि-" (पा०सू०६।४।१००) इत्युपधालोपः, "झलो झलि" (पा०सू०८।२।२६) इति सलोपः, घत्वम्, घस्य जश्त्वम्। "सह-

शब्दरत्नम्।

यात्" (पा० सू० ३।३।१०२) इत्यनेन बाधात्। **न स्थानिवदिति।** स्थानिवत्त्वे हि स्वराप्रवृत्तिरेव स्यात्। अकारस्य तु न, स्वविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्। लित्वं तु 'कारकः' इत्यादौ सावकाशमिति भावः। **शिण्ढीति।** नन्वत्रानुस्वारस्यादिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिः। न चास्मादेव ज्ञापकात्तस्याशास्त्रीयत्वेऽपि स्थानिवत्त्वेन तत्त्व-

भैरवी।

अप्रवृत्तिरेवेति। 'चिकीर्षकः' इतीकारस्येति शेषः। मूले सवर्णानुस्वारग्रहणस्य 'शिण्ढि' इत्युदाहरणम्, तत्र शिषेर्लोटि तस्य हेर्धिः, श्नम्, अल्लोपे अनुस्वारे ष्टुत्वजश्त्वपरसवर्णेषु, "झरो झरि" इति वा डकारलोपः, इति प्रक्रिया। तत्र डकारलोपे पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वन्न, आदिष्टादचः पूर्वत्वात्पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्च। तत्र 'शिण्ढि' इत्युदाहरणं खण्डयितुमाशङ्कते—नन्वित्यादिना। अप्रवृत्तिरिति। अल्लोपस्य परसवर्णे कर्तव्ये स्थानि त्वाप्रवृत्तिरित्यर्थः। नकारनिष्ठमनादिष्टादचः पूर्वत्वं "स्थानिवदादेशः" इत्यनेनानुस्वारेऽतिदिष्टमस्तु, यद्यप्यनादिष्टादच पूर्वत्वमशास्त्रीयं तथापि सवर्णग्रहणाज्ज्ञापकात्तदतिदेशो भविष्यति। एवञ्चातिदिष्टन्तदेवादाय परसवर्णे कर्तव्ये "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवद्भावः स्यादित्याशङ्कां निराचष्टे-नचेति।

भावप्रकाशः।

नवयवधात्ववयवादेशस्य तत्प्रतिबन्धकस्थानिवत्त्व नेत्यर्थस्य "अभ्यासस्यासवर्णे" इत्यनेन ज्ञापितत्वमितिरीत्या 'याति.' इत्यत्राप्याल्लोपरूपाभ्यासकार्ये तत्प्रतिबन्धकतादृशद्वितीयाकारलोपस्थानिवत्त्वस्य निषेधापत्त्या आल्लोपयलोपयोरियानित्यादिवत्तिरिति प्रत्ययमात्रश्रवणापत्तिरिति वाच्यम्, वस्तुतोऽभ्याससम्बन्धिकार्यमात्रे कर्तव्येऽभ्यासस्यानवयवधातुसम्बन्धिताद्दृशावयवस्याचोभ्यासानवयवकधातोर्योयमवयवउत्तरखण्डसम्बन्ध्यभ्यासादव्यवहितपराङ्रूपस्तस्य वा य आदेशस्तस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकीभूत स्थानिवत्त्वं नेति तदर्थेनादोषात्, धात्ववयवत्वस्य सामानाधिकरण्येनादेशविशेषणत्वेनादोषाच्च। धातुत्वमुत्तरखण्डस्यैवेति ध्वनयितुं तदनवयवेति विशेषणम्। अत एवाभ्यासकार्ये तदुत्तरखण्डादेशस्येत्याद्येव परिभाषेन्दुशेखरे उक्तम्। तस्याप्यन्त्य एवार्थः। यथाचास्यावश्यकत्व तथा स्पष्टमन्यत्र। वस्तुतो 'यातिः' इत्येव फलम्, नतु लोलुवादीतिस्पष्ट भाष्यप्रदीपोद्द्योतव्याख्याने मत्कृते इति बोध्य, तदाह—दिगिति। बाधादिति। एतेन कण्डूयतेः क्तिनि 'कण्डूतिः' इति वृत्तिकारोक्तमुदाहरणमयुक्तमिति ध्वनितम्। प्रवृत्तिरेवेति। चिकीतीकारस्येति शेषः। तेन प्रतिबन्धादिति भावः। एवव्यावर्त्यमाह—अकारस्येति। सवर्णानुस्वारयोः—'शिण्ढि' 'शिषन्ति' इति मूले पाठः। शिषेर्लोटो हेर्धिः ततोऽल्लोपानुस्वारष्टुत्वजश्त्वपरसवर्णाः क्रमेण ततो "झरो झरि" इति वा डलोप इति प्रक्रिया। नचाल्लोपस्य पञ्चमीसमासपक्षे स्थानिवत्त्वेन हलः परत्वाभावाड्डलोपो न स्यादिति वाच्यम्, आदिष्टादचः पूर्वत्वेन तदप्रवृत्तेः 'पूर्वत्रासिद्धीये न' इति निषेधाच्च, डलोपस्यासिद्धत्वाच्चेति भावः। अन्यथा सूत्राशयं वक्तुं 'शिण्ढि' इत्युदाहरणं खण्डयते—नन्वित्यादि। त्वाप्रवृत्तिरिति। अल्लोपस्येति शेषः। तथाच सवर्णग्रहणं व्यर्थमिति भावः। कौस्तुभादिसिद्धान्तेनाशङ्कते—नचास्मादेवेति। सवर्णपदादेवेत्यर्थः। अन्यथोक्तरीत्या तस्य वैयर्थ्यं स्प-

सरला।

स्वराप्रवृत्तिरेवेति। प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावादित्यर्थः। स्थानिवत्त्वनिषेधादिति। "स्वविधौ न स्थानिवत्" इति वार्तिकादिति बोध्यम्। आदिष्टादचः पूर्वत्वेनेति। स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावेने-

स्य सः-" (पा०सू०६।३।७८) इति सूत्रात् स इत्यनुवर्तमाने "समानस्य च्छन्द-

शब्दरत्नम् ।

म् , फलाभावात् , तद्घटितसन्निवेशापेक्षस्य ततः पूर्वत्वस्यातिदेशसहस्रेणाप्यतिदेष्टुमश-

भैरवी ।

फलाभावादिति । पूर्वसूत्रेण स्थानिवत्त्वस्य फलाभावादित्यर्थः । उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्त्यर्थ-मपूर्वसूत्रस्य प्रवृत्तिकल्पनं कृत्वा सवर्णपरग्रहणकरणापेक्षया "प्रक्षालनाद्धि" इति न्यायेन पूव-

भावप्रकाशः ।

क्यमेव । नच सवर्णदीर्घादिसङ्ग्रहाय तत् , फलाभावात् "अनुस्वारादिसाहचर्येण त्रैपादिकस्यैव ग्रहणाच्च । नदनाश्रये दीर्घग्रहणेनैव सिद्धेरेतद्वैयर्थ्यापाताच्च । यलोपादिसाहचर्येण सवर्णे कर्तव्ये इत्यर्थस्यैवौचित्या-च्चेति भावः । तस्य—अनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य । स्थानिवत्त्वेन । पूर्वसूत्रेण । तत्त्वमिति । अनादि-ष्टादचः पूर्वत्वमित्यर्थः । अनुस्वारस्यैति शेषः । एवञ्च प्राप्तद्वितीयस्थानिवद्भावाभावायैतत्सफलमिति भावः । नन्वेवं 'कण्डूतिः' इति न स्यात् । कण्डूयतेर्यगन्तात् क्यजन्ताद्वा क्तिच्यल्लोपयलोपयोराद्यस्य स्थानिवत्त्वेनोवङि यणिवोक्तरीत्या "अचः पर" इतिस्थानिवत्त्वादकारेण व्यवायादूठ्वलोपयोरप्राप्त्या "ह-लि च" इति दीर्घे 'कण्डूवूतिः' 'कण्डूवतिः' इति वाऽनिष्टरूपापत्तेरितिचेत् ? न, अत्र सूत्रे 'कण्डूतिः' इति भाष्योदाहरणाज्ज्ञापकात्तस्य स्थानिद्वारकत्वानित्यत्वकल्पनात् । एवञ्च वलोपापवादोठोभयथापि रूपसि-द्धिः । अतएव 'तितउमाचष्टे तितापयति' इति हरदत्ताद्युक्तिः सङ्गच्छते । अन्यथा तत्राप्युक्तरीत्या स्थानि वत्त्वेन पुक् न स्यात् । वस्तुतस्तदनित्यत्वेऽपि तत्र नेष्यते इत्यत्र मानाभावात् तदुक्तिरयुक्तैवेति 'तिता-यति' इत्येवरूपमिति बोध्यम् । यद्यपि सवर्णग्रहणेनैवानुस्वाराक्षेपः सुलभः, अन्यथैतद्वैयर्थ्यापत्तेस्तथापि तन्मात्रविषयकत्वशङ्कावारणाय तद्ग्रहणम् । अत एव सवर्णाविषये सफलतां ध्वनयितुं 'शिंषन्ति' इत्युक्तं मूले । बहिरङ्गासिद्धत्वं तु न, उक्तोत्तरत्वात् । एतेन सवर्णस्थान्यनुस्वारे एव कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावो न केवलानुस्वारे इति नियमार्थं सवर्णग्रहणमित्यपास्तमिति मूलकौस्तुभनिष्कर्षः । अत्र मान्योक्त्या तावत्स-माधत्ते—फलाभावादिति । यस्मिन् ज्ञापिते यस्य स्वस्मिन् चारितार्थ्यमन्यत्र फल तत्तेन ज्ञाप्यमिति सिद्धान्तेनात्रान्यत्र फलाभावादित्यर्थः । नच'समाच'इत्यादिसिद्धिः फलम् । तत्र हि 'अद् इ य' इति स्थिते "ण्यल्लोपौ" इति पूर्वविप्रतिषेधेनोपधावृद्धेः पूर्व णिलोपे वृद्धौ एकदेशविकृतन्यायेन प्राप्तजग्ध्यादेशा-भावाय णिलोपस्य स्थानिवत्त्वमुपेयम् । तच्चोक्तार्थाङ्गीकारं विना न सम्भवति कृतवृद्धेरादित्यस्यानादि-ष्टादचः पूर्वत्वाभावादिति वाच्यम् । "ण्यल्लोपौ" इत्यस्य णिस्थानिकवृद्ध्यादेर्बाधकत्वेनात्राप्राप्त्या वृद्धेः परत्वेनादौ सुवचत्वात् । पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वादिरूपान्तरङ्गत्वेन वृद्धेरादौ दुर्वारत्वाच्च । स्थानि-भूतादचःपूर्वत्वेन दृष्टो यस्तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधावित्यर्थस्य "कृदतिङ्" सूत्रे भाष्येध्वनितत्वे नाक्षतेश्च । एतेन नच फलाभावः, समाचत्यादिसिद्धेः फलत्वादितिमन्दोक्तिरपास्ता । नच लालुवादिसिद्धिः फलम्—नच "अवृत्तेपुनः" इति "संज्ञापूर्वे" इति च निर्वाहः कौस्तुभे उक्त एवेति वाच्यम्, आद्यायाः लक्ष्यासाधकतया निष्फलत्वेनानङ्गीकारात्, अन्त्याया असत्त्वाच्च इतिवाच्यम्, नधातुलोपसूत्रसत्त्वात् । वार्तिकोक्तप्रत्याख्यानं तु न भाष्याभिमतम् । एवञ्च सवर्णग्रहणं व्यर्थमेव । अतएव पूर्वत्रासिद्धे इत्यष्ट-स्य वरेयलोपस्वरदीर्घवर्जद्विर्वचनादीनि न कार्याणीति भाष्यसङ्गतिः । अन्यथा तस्याप्यावश्यकतया तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अतएव च 'कण्डूतिः'इति यथाश्रुतभाष्योदाहरणसङ्गतिः । एतेनातएव सवर्णग्रहण सूत्रे कृतम् । अन्यथानर्थक्यं स्पष्टमेव कौस्तुभादावुक्तमिति मन्दोक्तिर्हरितमाचष्टे इति णिचि विचि हरिल्लुना ति इत्यादौ "तोर्लि" इति कर्तव्ये प्राप्तस्थानिवद्भावाभावाय सवर्णग्रहणं, पूर्वत्रासिद्धीये इति तु न तस्य दोष इति निषेधादिति खण्डनकारोक्तिश्चापास्ता; उक्तहेतोः, परनिपातयोग्यस्य पूर्वनिपातकरणेन तत्साम-र्थ्येन तत्साहचर्येण प्रतिपदोक्तत्वस्यैव तत्र ग्रहणादिति भाष्याशयाच्चेति मान्यमतनिष्कर्षः । अभ्युपेत्येदम् ।

अत्र गुरुचरणाः—लोलुवादिसिद्धिः फलमस्त्येव । "नधातु" इतिप्रत्याख्यानस्य भाष्यकृतः सिद्धान्त-त्वेनाभिमतत्वात् । अन्यथा प्रत्याख्याने 'मरीमृजः' इत्यादौ मृजेरजादौ सङ्क्रमे इति विकल्पप्राप्ते-स्तन्निषेधस्य चानुक्त्या तस्येष्टत्वानुमानेन भाष्योक्तान्यव्यवस्थितविभाषाणामप्रामाण्येन च विकल्पः

भैरवो।

सूत्राप्रवृत्तिरेवोचितेति भावः। किञ्च यत्र ज्ञाप्यार्थस्यान्यत्र फलन्तदेव ज्ञापकम्भवति, तथात्र वक्तुमशक्यम्। नच 'समाद्य' इत्यस्य सिद्धिरेव फलम्, अत्र 'सम्-अद्-इय' इति स्थिते पूर्वविप्रतिषेधेनोपधावृद्धेः पूर्वं णिलोपे ततस्तस्य स्थानिवत्त्वेन णित्त्वबुद्ध्या वृद्धौ कृतायामेकदेशविकृतन्यायेनादूग्रहणेन ग्रहणाजग्ध्यादेशस्य प्राप्तौ "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वमिष्यते स चानादिष्टादचः पूर्वत्वस्यातिदेश एव घटत इति वाच्यम्, णिलोपादन्तरङ्गत्वेनोपधावृद्धेः प्रवृत्तेरनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य सुलभत्वात्। "सन्वल्लघुनि" इतिसूत्रे प्रत्याहारग्रहणेन "वृद्धेर्लोपो बलीयान्" इति तु यत्रैकस्थानिकत्वं वृद्धिलोपयोस्तद्विषयम्। नच 'लोलुवः' इत्यत्रोवङि "पुगन्त" इति प्राप्तस्याज्निमित्तकगुणस्य "न धातुलोप" सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे प्रतिबन्ध एव फलमस्त्विति वाच्यम्; "न धातुलोप" इति सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे फलसत्त्वेऽपि

भावप्रकाशः।

स्यात्। आदाविति तु परिभाषालब्धोऽर्थः। अतएव "अचि क्ङिति" इति भाष्योक्तिः। एतेनादिग्रहणसामर्थ्यात् मुख्याजादावेव प्रवृत्तिरिति हरदत्तोक्तमपास्तम्। एवञ्च सूत्रमतेऽपि तत्कल्पनावश्यकत्वमितिगौरवम्। अन्यथा फलभेदः स्पष्टएव। नच-उवङि अनादिष्टादचः पूर्वत्वाभावेऽपि ततः पूर्वत्वेन दृष्ट लोलूशब्दात् परस्य गुणे कर्तव्ये तत्प्रतिबन्धायाल्लोपस्य पञ्चमीसमासेन प्राप्तस्थानिवद्भावसौलभ्येन नोपधागुणः; निमित्तत्वेनाश्रितात्पूर्वस्मादिति कैयटाद्युक्तार्थे तु न मानम्, 'हेगौरि' इत्याद्यतिप्रसङ्गस्य पञ्चमीसमासानित्यत्वेनैव वारणात्। भाष्यानुक्त्या तदनित्यत्वाभावेऽपि पूर्वस्मात्परस्याव्यवहितस्यैव ग्रहणात्। अचः पूर्वत्वांशे स्वरग्रहणाद्भाष्यप्रामाण्याच्चाव्यवधानांशबाधेऽप्यत्र तद्बाधे मानाभावात्। उक्तार्थस्य शब्दमर्यादया लाभाच्चेत्युद्द्योतोक्तरीत्या निर्वाह इति वाच्यम्, पक्षे दोषध्रौव्यात् तस्य लक्ष्यविशेषपरत्वाच्च। यत्तु ईदृशरीत्या पञ्चमीसमासेन तत्त्वस्य भाष्ये क्वाप्यनाश्रयणादुद्द्योतश्चिन्त्य इति। तन्न, अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भविष्यत इति "नधातुलोप" इति सूत्रभाष्ये एवाश्रयणात्। नचैवमप्युद्द्योतविरोधः तस्य पञ्चमीसमासस्य लक्ष्यसामान्यपरत्वाभिप्रायकत्वात्। नचैवं तत्पक्षे 'वैयाकरणः' इत्यादौ अनादिष्टादच इकारात्पूर्वत्वेन दृष्टवकारादेरव्यवहितपरस्यैकारादेरुक्तरीत्या आयादेशाद्यापत्तिः। यत्तु 'भूयास्ताम्' इत्यादावार्धधातुकत्वस्येवात्रैज्विशिष्टे एवादेशत्व "यदागमा" इति न्यायेन; तथाच न तेन तदापत्तिरिति। तन्न, तन्न्याये तद्ग्रहणशब्देन सञ्ज्ञाभूतशब्दस्य शास्त्रोपात्तस्यैव ग्रहणात्। अन्यथा अतिप्रसङ्गापत्तेः। किञ्च ऐजागमत्वेऽपि अवयवत्वे मानाभावात् "अनुनासिकात्पर" इति विहितानुस्वारवत्। न च परादिशब्देन विधानादेव तत्त्वम्, तस्य तत्त्वेन बोधकत्वाप्रसिद्धेः प्रत्ययादीनामपि तत्त्वापत्तेश्च। अत एवादेशनिमित्तापेक्षया पूर्वत्वपक्षे 'वैयाकरणः' इत्यादौ दोषमाशङ्क्य "अचः पूर्वत्वविज्ञानादैचोः सिद्धम्" इति समाहितम् "अचः परस्मिन्" "नय्वाभ्याम्" इति सूत्रभाष्ययोः। अन्यथा शङ्काया एवानुदयापत्तेरज्ञानतस्तदुदयेऽपि त्वद्रीत्या तयोरपि पक्षयोरदुष्टतया तदनुक्त्वा पक्षान्तराश्रयणेनैव सिद्धान्तकथनस्यासङ्गत्यापत्तेः। एतेन पूर्वौ पूर्वावयवौ, अभक्तत्वे हि इश्वाजश्च यजन्तस्मादणन्ताच्छो न स्यात्, प्रातिपदिकस्यावृद्धत्वादिति हरदत्तोक्तमपास्तम्, उक्तभाष्यविरोधापत्तेः। इमामेवारुचिं ध्वनयितु शब्देन्दुशेखरे तत्र हरदत्त इति लिखितम्। अत एव तथा प्रयोगानुच्चारण तत्रेति तदभाव एवेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्महद्वैषम्यमिति दिगिति वाच्यम्, ऐज्विधिसामर्थ्येन तदभावकल्पनात् अवध्यवधिमतोः साजात्येन पञ्चमीसमासस्य 'बेभिदिता' इत्याद्युदाहरणपरभाष्यप्रामाण्येन च ततः पूर्वत्वेन दृष्टस्य साच्कस्यैव ग्रहणाच्च। अत्र च लावयतेर्लौरित्यादेः क्लौप्तमिति लक्ष्यत्वस्याकृत्वा वृद्ध्यावादेशौ णिलोपः कार्यः। ततः प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिरिति खण्डनपरभाष्यमपि मानम्। "षत्वतुकोः" इति ज्ञापकादन्तरङ्गत्वमनित्यम्। एवञ्च नित्यत्वाण्णिलोपः। वृद्धिस्तु अकृते णिलोपे उपदेशेन कृतेत्वतिदेशेनेत्यनित्या। वार्तिकप्राप्तिस्तूक्तरीत्या नेति तस्याशयः। कैयटस्य तु प्रमाद एवेति स्पष्टमुद्द्योते। अन्यथोक्तरीत्या ततः पूर्वस्माल्लशब्दादव्यवहितपरौकारस्यावादेशरूपकार्यसत्त्वेन तदावश्यकत्वे तदसङ्गतिः स्पष्टव। 'प्रलौः' इत्यादौ तु पूर्वं धातुः साधनेनेति सिद्धान्तादनादिष्टादचः पूर्वत्वाभावः। एवं वैयाकरणः

शब्दरत्नम्।

न्यत्वाच्च, "ओभगो" (पा० सू० ८।३।१७) इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या तस्य स्थानिभूताल्वृत्तिधर्मत्वेन "अनल्विधौ" इति निषेधाच्च, विशेषणतयाऽलाश्रयणाच्च।

भैरवी।

सूत्रकारमते फलाभावात्। अत एव "पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्" इत्यवष्टभ्य सवर्णग्रहण-प्रत्याख्यानपरभाष्यस्य सङ्गतिः। अन्यथोक्तार्थज्ञापकतयैव सवर्णग्रहणस्यावश्यकतया "वरे यलोपस्वरवर्जन्द्विर्वचनादीनि न वक्तव्यानि" इति भाष्यं न सङ्गच्छेत।

तद्घटितेति। अकारयुक्तो नकार इत्येवमानुपूर्वीघटितेत्यर्थः। अशक्यत्वादिति। नचाविद्यमानस्यैव धर्मस्यातिदेशो भवतीति तस्यातिदेशो भविष्यतीति वाच्यम्, तस्यानुपूर्वीरूपतया कार्यातिदेशस्याद्यसूत्रेण करणेऽपि रूपानतिदेशात्। स्थानिभूताल्वृत्तीति। नकारवृत्तीत्यर्थः। नन्वसाधारण्यनिवेशवादिमूलकृन्मते नायमल्वृत्तिधर्मोऽत आह—विशेषणतयेति। अज्रू-

भावप्रकाशः।

'सुधौः' इत्यादावपि, अन्त्ये ततोऽव्यवहितपरत्वाभावश्चेति बोध्यम्। एतेनैज्विधेरत्तरत्रसाफल्येन तत्सामर्थ्यात्तत्सिद्धिरयुक्तेत्यपास्तम्। किञ्च "ह्रागादीना च" "इवादेरिञि" इत्युभयविषये साफल्येऽपि "नय्वाभ्याम्" इत्यादि सूत्रचतुष्टयविषयेष्वश्रवणेन वैयर्थ्यमेवेत्याशयात्। "भूयसा व्यपदेशः" इति न्यायात्। अतएवोद्द्योतादौ आद्यहेतुरेवोक्तः। 'द्यू' इत्यत्रोक्तरीत्या दस्य साच्कत्वाभावेन ततो व्यवहितस्य कार्याभावेन च स्थानिवद्भावस्यैवाप्रवृत्त्या न दोषः। कण्डूतिरित्यत्रापि न दोषः। ततः पूर्वत्वेन दृष्टत्वस्य ध्वन्ते सत्वेऽपि वकारस्योकारेण व्यवहितत्वात्तदप्राप्ते। पूर्वस्यैव परस्यापि अनुपदोक्तरीत्या साच्कस्यैव ग्रहणेन यणादेशपक्षेऽपि न दोषः। एतेन पक्षद्वयेऽपि तत्प्रयोगासिद्धिः। तत्त्वेन दृष्टादुकारान्ताद्धलन्ताद्वा पराव्यवहितवस्योठि तदापत्तेरित्यपास्तम्, उक्तहेतोः। अतिदेशदृष्ट्या दीर्घस्यासिद्धत्वेन ह्रस्वोकारान्तत्वेऽपि तस्य ततः पूर्वत्वाभावाच्च। तस्मादुद्द्योतोक्तपक्षोऽपि सम्यगेवेति न तद्विरोधः किञ्च प्राचामनुरोधेन तथोक्तत्वात्। एवञ्च प्रत्याख्यानस्य युक्तत्वे लोलुवादिसिद्धिः फलमिति युक्तमित्याहुः। तन्मते पूर्वहेतोरयुक्तत्वादाह—तद्घटितेति। अकारयुत न इत्येवमानुपूर्वीसापेक्षस्येत्यर्थः। अतिदेशेति। ईदृशानिर्देशेत्यर्थः अस्य कार्यातिदेशत्वेन रूपानतिदेशात्। तस्यानुपूर्वीरूपत्वात्, तस्याः स्वरूपरूपत्वात् समुदायस्यास्थानित्वाच्च। एतेन वचनात् किं किं न भवतीत्यतिदेशसहस्रेणेत्ययुक्तमित्यपास्तम्। अपिः कैमुतिकन्यायसूचकः। ननु मास्तु तदतिदेशः, उक्तयुक्तेः, किन्तु तदुपजीव्यकाचः परेति स्थानिवद्भावे कार्ये पूर्वसूत्रप्रवृत्तिः "अचः परः" इति स्थानिवद्भावस्तेनातिदिश्यते इति फलितोऽर्थः। एवञ्चाशास्त्रीयत्वशङ्कापि न, यया तासौ नित्यानिट्त्वादीनामप्यतिदेशापत्तिः स्यात्। स्पष्टं चेदं कौस्तुभादौ;—इति चेत्? न, ईदृशकार्यातिदेशस्य भाष्यासम्मतत्वात्। निमित्तरूपकार्यस्यैव तत्र ग्रहणात्। अत एव "स्थान्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवपिवां प्रतिषेधो वक्तव्यः" इत्येतदुपपादनावसरे "स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा, स्वाश्रय च लघूपधत्वादि, तत्र लघूपधगुणादिः प्राप्नोति" इति भाष्यं सङ्गच्छते। किञ्चानया रीत्या तासौ नित्यानिट्त्वापेक्षेऽण्निषेधेऽप्यतिदेशप्रवृत्त्या घट्टकुटीप्रभातन्यायापत्तेः। एतेन यत्तु 'शिणूढि' इति 'इत्यादिविस्तरः' इत्यन्तमनूद्योक्तरूपाः कौस्तुभोक्तफक्किका एवं सल्लिख्य एतेन तद्घटितेत्याद्यशक्यत्वादित्यन्तमप्यपास्तम्, स्थानिवदिति कार्यातिदेशात्, अन्यथा तदानर्थक्यमेवेति मन्दोक्तिरपास्ता। नन्वचः पूर्वत्वं नामाजवधिकत्वविशिष्टं पूर्वत्वम्, नत्वज्विशिष्टं तत्त्वम्। अत एव तन्नानुपूर्वीरूपं किन्तु अतिरिक्तो धर्मस्तस्य चातिदेशः सुलभ एवेत्यत आह—भोभगो इति। रीत्येति। साच प्रागुक्ता, वक्ष्यते च। तस्य—तादृशपूर्वत्वस्य। अल्वृत्तीति। नकारवृत्तीत्यर्थः। एतेनान्धपरम्परया कौस्तुभोक्तरीत्या साधारणत्वनिवेशेन दूषयन्मन्दः प्रत्युक्तः, भाष्यरीतेरज्ञानात्। ननु मूलकृन्मते नायमल्विधिरत आह—विशेषणेति। अज्रूपस्यालो विशे-

सरला।

ष्यत्वार्थः। भाष्यरीत्येति। तत्सूत्रस्थभाष्यरीत्या अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणधर्मनिमित्तताके कार्ये कर्तव्ये स्थानिवद्भावो न भवतीत्यनल्विधावित्यस्यार्थेन लोपस्याल्त्वव्याप्यात्त्वावच्छिन्नस्थानिताकत्वेन तन्निषेधादित्यर्थः। यथा चैतत्तत्स्थानिवत्सूत्रे निरूपितम्। विशेषणतयेति। स्थानिसम्ब-

शब्दरत्नम् ।

भाष्ये "पूर्वत्रासिद्धे" इत्यदष्टस्य वरे-यलोप-स्वर-भिन्नानां द्विर्वचनादीनां ग्रहणस्यात्र प्रत्याख्यानेन तस्य च णत्वे प्रतिप्रसवेनात्र स्थानिवत्त्वेन परसवर्णाभावस्यैव लाभादिदमुदाहरणं चिन्त्यम् । णत्वग्रहणे च प्रतिप्रसववार्तिके लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नेत्युपपादयिष्यते । किं च "दीर्घादाचार्याणाम्" (पा०सू०८।४।५२) इत्युत्तरम् "अनुस्वारस्य यथि" (पा०सू० ८।४।५८) "वा पदान्तस्य" (पा०सू०८।४।५९) "तोर्लि" (पा० सू० ८।४।६०) "उदस्था" (पा० सू० ८।४।६१) "झयो हो-"(पा० सू० ८।४।६२) "शश्छोऽटि" (पा० सू० ८।४।६३) इति षट्सूत्रीपाठोत्तरं "झलां जश्

भैरवी ।

पस्यालो विशेषणत्वादिति भावः । पूर्वोक्तं सर्वमत्र सवर्णादेशपक्षे । वस्तुतोऽत्र तस्याभावेन णकारोऽयुक्त इत्याशयेनाह—भाष्य इति । प्रतिप्रसवेनेति । "तस्य दोष" इति वचनेनेति शेषः । स्थानिवत्त्वेनेति । स्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमाश्रित्य भवत्सम्मतस्थानिवत्त्वेनेत्यर्थः । ननु प्रतिपदोक्तणत्वस्य प्रतिप्रसवसूचकवार्तिके ग्रहणमत आह—णत्वग्रहण इति । उपपादयिष्यत इति । अष्टन्शब्द इति शेषः । णग्रहणस्य "अपदान्तस्य मूर्द्धन्य" इति सूत्रान्मूर्द्धन्यपदानुवृत्ति कृत्वा प्रत्याख्यानेन प्रतिपदोक्तस्य णत्वस्याभावेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरेव । एवञ्च 'शिण्ढि' इति न सवर्णानुस्वारयोरुदाहरणम्, किन्तु अनुस्वारग्रहणस्यैव । आद्यसूत्रेणाभ्युपेत्यानादिष्टादचः पूर्वत्वं शिण्ढीत्येतत्परसवर्णग्रहणोदाहरणं न, एतत्साधयति-किञ्चेति । इदम्पाठव्यत्यासप्रदर्शनं जश्त्वस्यासिद्धत्वप्रदर्शनाय, नतु लोपस्यासिद्धत्वप्रदर्शनाय, व्यत्यासाभावेऽपि लोपस्यासिद्धत्वसम्भवात् । पाठव्यत्यासपक्षे शिण्ढीत्यत्र प्रक्रिया त्वि-

भावप्रकाशः ।

षणत्वेनाश्रयणाच्चेत्यर्थः तथाच पूर्वसूत्राप्राप्त्या तत्त्वाभावेन "अचः पर" इत्यस्याप्राप्त्या सवर्णग्रहणं व्यर्थमिति युक्तमेवेति भावः । इदञ्चात्र सवर्णादेशमभिप्रेत्य । वस्तुतोऽत्र तस्यैवाभावेन णस्य पाठोऽयुक्तः, किन्त्वनुस्वारस्यैवेति नैतल्लक्ष्याभिप्राया सूत्रकृतः सवर्णपदोक्तिरित्याह—भाष्य इति । प्रत्याख्यानेनेति । अवष्टम्भोऽत्र स्वीकारः । स्वरेति । मूलरीत्येदम् । सिद्धान्ते तु दीर्घोऽप्युपलक्ष्यत्वेनात्र बोध्यः । अत्र—सूत्रे । तेनैव सिद्धिरिति शङ्कामपाकरोति—तस्य चेति । चस्त्वर्थे । प्रतिप्रसव इति । "तस्य दोषःसंयोगादि" इति वचनेनेत्यर्थः । नात्र—'शिण्ढि' इत्यत्र । स्थानिवत्त्वेनेति । कौस्तुभाद्युक्तरीत्या ततः पूर्वस्माच्छिइत्यस्मादव्यवहितपरस्य व्यपदेशिवद्भावेन साच्कत्वमित्युद्द्योतोक्तरीत्या वा तस्य परसवर्णे स्थानिवत्त्वेन व्यवधानादित्यर्थः । एतेन सवर्णग्रहणसामर्थ्यादल्विधावपि स्थानिवद्भाव इत्यपास्तम् । ननु वार्तिके प्रतिपदोक्तणत्वग्रहणेनात्र निषेध एव, अत आह—णत्वेति । तदंश इत्यर्थः । लत्वांशे तु साऽस्त्येवेत्युक्तम् । अत एवैतदुक्तिः सफलेति भावः । उपपादेति । अष्टन्शब्द इति शेषः । "अपदान्तस्य मूर्धन्यः" इत्यनुवृत्त्या णादेः खण्डनेन सर्वस्य लाक्षणिकत्वमेव । णत्वग्रहण मास्त्विति कौस्तुभमतेऽन्तरङ्गपरिभाषया तदभाव इति भावः । एतेन तत्र णत्वग्रहणप्रत्याख्यानेन परसवर्णप्रवृत्त्या 'शिण्ढि' इति रूपसिद्धिरिति मन्दोक्तमपास्तम् । ननु कौस्तुभाद्युक्तरीत्योः खण्डितत्वेन सवर्णस्यैव लाभोऽत आह—किञ्चेति । दीर्घादिति । इदञ्च जश्त्वासिद्धत्वाय, नतु लोपस्य ; तस्य सर्वथा तत्त्वात् । 'शिनष् हि' इत्यत्र ध्यल्लोपानुस्वारष्टुत्वानि प्रागुक्तानि । ततो लोपपरसवर्णयोर-

सरला ।

न्यत्वत्तिः- अलमात्रवृत्तिधर्मः अच्त्वं, तद्घटितत्वेन स्थानिभूतादचः पूर्वत्वधर्मस्य, तन्निमित्तके विधौ नेत्यर्थेऽपि तेन निषेधादिति भावः । उपपादयिष्यते इति । अष्टन्शब्दे इति शेषः । तत्र हि "रषाभ्यां नो णः" इति सूत्रे "अपदान्तस्य मूर्धन्यः" इत्यतोऽपदान्तस्येत्यनुवर्त्य णग्रहणं "पदान्तस्य" इति सूत्र च प्रत्याख्यातम् । तदेकवाक्यतयाऽऽरम्भपक्षेऽपि तदनित्यतया णत्वांशे प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरित्यु-

शब्दरत्नम् ।

झशि" (पा०सू०८।४।६३) "अभ्यासे चर्च" (पा० सू० ।८।४।६४) "खरि च" (पा० सू० ८।४।६५) "वा ऽवसाने" (पा० सू० ८।४।६६) "अणोऽप्रगृह्यस्य" (पा० सू०८।४।६७) इति पञ्चसूत्र्याः पाठ इति भाष्यसम्मताष्टाध्यायीपाठपक्षे परसवर्णदृष्ट्या "झलां जश् झशि" । (पा० सू० ८।४।५३) इत्यस्य "झरो झरि" (पा० सू० ८।४।६५) इत्यस्य चासिद्धत्वेन यय्परत्वाभावात्तद्प्राप्तेरिति चेत्? सत्यम्, पादयतेः क्विपि 'पाद्धसति' इत्यादौ "झयो हः—" इति पूर्वसवर्णे पञ्चमीसमासेन प्राप्तस्थानिवद्भाववारणार्थत्वात् । हरितशब्दादाचक्षाणण्यन्तात् क्विपि हरिद्धसतीत्यादौ उक्तरीत्या प्राप्तस्य तस्य वारणार्थत्वाच्च । अत्राल्लोपस्यापि तत्प्राप्त्या क्वौ लुप्तमित्यस्य विषय एव न । हरिन्नमतीत्यादौ अनुनासिके तद्व्यावृत्त्यर्थत्वाच्च । "हयवरट्" सूत्र-

भैरवी ।

स्थम्बोध्या—शिनष् धि इत्यत्राल्लोपानुस्वारष्टुत्वानि, अस्यामवस्थायामनुस्वारस्य यय्परत्वाभावादप्राप्तिः परसवर्णत्वस्य, एवं लोपस्यापि सवर्णपरत्वाभावादप्राप्तिः, किन्तु जश्त्वम् तस्य जश्त्वस्यासिद्धत्वात्परसवर्णाप्राप्तिरिति भावः ।

सवर्णे इति । कर्तव्ये इति शेषः । प्राप्तस्थानिवद्भावेति । "क्वौ लुप्तन्न स्थानिवत्" इति तु क्वाचित्कमित्याशयः । ननु "क्वौ लुप्तम्" इत्यस्यासार्वत्रिकत्वेऽपि तेन निषेधेनास्यरूपस्य सिद्धेर्नैतदसाधारणं सवर्णग्रहणोदाहरणमत आह—हरितेति । 'हरिद्धसति' इत्यत्र । ननु 'हरिद्धसति' इत्यपि पञ्चमीसमासस्यानाश्रयणपक्षे सुवचमत आह—हरिन्नमतीति । भाष्य-

भावप्रकाशः ।

प्राप्त्या जश्त्वम् । ततस्तस्यासिद्धत्वात् परसवर्णाप्राप्तिरिति भावः । ननु ढलोपे सिद्धश्रूयमाणढं मत्वा तत्प्राप्तिरेवात आह—झर इति । न चैवं डं मत्वा स्यादिति वाच्यम्, उक्तोत्तरत्वादिति भावः । यत्तु "प्रत्ययः" "परश्च" इति ज्ञापकात् "न मुने" इति योगविभागाद्वा परसवर्णग्रहणाद्वा "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यस्यानित्यत्वेन यय्परत्वमिति मन्दः। तन्न, ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वात्, योगविभागस्याप्रामाणिकत्वात्, परसवर्णग्रहणाभावात्, सूत्रमते सवर्णपदस्य वक्ष्यमाणरीत्या चारितार्थ्याच्चेति दिक्। क्विपीति । "क्वौ लुप्तम्" इति तु क्वाचित्कमिति भावः । सवर्णे इति । कर्तव्ये इति शेषः एवमग्रेऽपि । ननु तस्य क्वाचित्कत्वेऽपि "येन विधिः" इति सूत्रभाष्ये पादयतेः पाद् पद इति लक्ष्यस्योक्त्या तद्विषयत्वस्य वाच्यत्वेन तेनात्र सिद्धिरत आह—हरितेति । आद्ये ऽरुचिं सूचयन्नाह—अत्रेति । अपिर्णिलोपसमुच्चायकः । ननु पञ्चमीसमासस्य प्रत्याख्याने नियतविषयत्वे वा नैतत्फलं तस्य । किञ्च सवर्णस्यैव सूत्रे तेन ग्रहणन्न पूर्वसवर्णादेरत आह—हरिन्नमतीति । प्रक्रिया तु सैव । तद्व्यावृत्त्यर्थत्वादिति । षष्ठीसमासेन प्राप्त

सरला ।

क्तमिति बोध्यम् । पञ्चमीसमासेनेति । अल्लोपस्य स्थानिभूतादचो लुप्ताकारात्पूर्वत्वेन दृष्टस्याकारात्परस्य हकारस्य पूर्वसवर्णे धकारादेशे कर्तव्ये प्राप्तस्य स्थानिवद्भावस्य निषेधार्थं सवर्णग्रहणस्यावश्यकत्वमित्यर्थः। "क्वौ लुप्त न स्थानिवत्" इति वार्तिकेनैव तत्सिद्धिरित्यरुचेराह—हरितशब्दादिति । विषयएव नेति । ननु "क्वौ लुप्तम्" इत्यस्य विषयत्वाभावेऽपि 'हरित्–हसति' इति स्थिते पूर्वसवर्णस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वं "झलां जशोऽन्ते" इत्यनेन जश्त्वेन दकारे तस्य स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावात्स्थानिवत्वाप्राप्त्या नेदं सवर्णग्रहणस्य फलं भवितुमर्हतीति चेत्? आचक्षाणण्यन्तात्क्विपि निष्पन्नस्य हरिद्शब्दस्य अशब्देन समासे हरिदशब्दात्पुनर्णिचि ततः क्विपि णिलोपाल्लोपयोः 'हरिद्–हसति' इत्यस्योपलक्षणीयत्वात् । वस्तुतस्तु तदपि नोदाहरणं पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वेनैव स्थानिवद्भाववारणसम्भवात् । अत एवारुचेराह—हरिन्नमतीत्यादाविति । नन्विदमपि उदाहरणं सवर्णग्रहस्य भाष्यकृन्मते एव सम्भवति नतु सूत्र-

स्यमूर्द्धप्रभृत्युदकषु" इति सूत्रेण सः। चरि--जक्षतुः ॥

स्कोगान्तस्य (पा०सू०८।२।२३)। तदन्तस्येति। अलोऽन्त्यपरिभाषयेति

शब्दरत्नम्।

भाष्यरीत्या तत्र सवर्णग्रहणापकर्षेण तस्यापि सवर्णविधित्वादित्यन्यत्र विस्तरः। सूत्रेण स इति। "सग्धिः स्त्रीसहभोजनम्" इत्यमरात्सहस्य सादेश इति प्रतीयते। "झलो झलि" (पा०सू०८।२।२६) इति सिच एव लोप इति पक्षे छान्दसो वर्णलोपो बोध्यः। स्पष्टञ्चेदं "घि च" (पा०सू०८।२।२५) इति सूत्रे भाष्ये। लोके तु सग्धिरित्यसाध्वे-वेति बोध्यम्।

भैरवी।

रीत्येति। तत्र हि—'स्वर्नयति' 'प्रातर्नयति' इत्यादौ "यरोऽनुनासिके" इति रेफस्य स्थानेऽनुनासिकादेशवारणाय वार्तिककृता"रेफस्यानुनासिकपरसवर्णद्विर्वचनप्रतिषेधो वक्तव्य" इति कथितं तत्प्रत्याख्यानाय "यरोऽनुनासिके" इति सूत्रे "अनुस्वारस्य ययि" इति सूत्रात्सवर्ण-ग्रहणस्यापकर्षो दर्शितः। नच 'हरिन्नमति' इत्येतदपि पदान्तविधिम्प्रति न स्थानिवदित्यनेनसिद्धमिति वाच्यम्, पदचरमावयवे कर्तव्ये परपदस्थाजादेशो न स्थानिवदिति सिद्धान्ते तस्याप्रवृत्तेः। अन्यत्र—'चतुर्मुखः' इत्यस्य साधनावसरे। स्त्रीति। इदं—पूर्वान्वयि। नचैवं सति मूलासङ्गतिरिति वाच्यम्; वृत्त्यनुरोधेनैवं कथनात्। वस्तुतस्तु समाना जग्धि. सग्धि-रित्यत्र सहशब्दस्यैव सादेशः। समानशब्दस्य विग्रहवाक्ये प्रयोगस्तु सहार्थस्य सम्प्रत्यय-प्रदर्शनाय। रूढश्चायं शब्द इति "सहस्य सः संज्ञायाम्" इति सादेशः। छान्दस इति। नचैव सत्यमरग्रन्थे कथमस्य प्रयोग इति वाच्यम्, अस्य छान्दसानुकरणत्वात्॥

भावप्रकाशः।

स्थानिवद्भावव्यावृत्त्यर्थत्वादित्यर्थ. पदसञ्ज्ञायां स्थानिवद्भावस्तु न, अपूर्वविधित्वात्। सत्यपि पदमिति पक्षे "नपदान्त" इतिनिषेधात्। अनुनासिके पदान्तविधौ नेतिनिषेधो न, सिद्धान्ते तदप्रवृत्तेः। एतेन—पूर्वत्रासिद्धीयेनेत्यनेन 'वेतस्वान्' इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेर्वारणाय स्वीकृतसप्तमीसमासपरभाष्यप्रामाण्येन तत्र पदान्तविध्यन्यविधेर्ग्रहणवत् पदान्तान्यजशो जश्पदेन ग्रहणवच्च पदान्तान्यसवर्णस्यैव सवर्णपदे ग्रहणमिति 'पाद्भसति' इत्येवलक्ष्यं सत्यभिधाने। तदभावे तु चिन्त्यफल सवर्णग्रहणमित्युक्तिः, त्रिपाद्या असिद्धत्वेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्या निषेधायोगेन पाद्भसतीत्यादि लक्ष्यासङ्गतिरन्यथासिद्धेति मन्दोक्तिश्चापास्ता, उक्तयुक्तेः, तदा निषेधसत्त्वाच्च, 'शिण्ढि' इत्यस्याप्यसङ्गत्यापत्तेश्च। सवर्णग्रहणेन पूर्वत्रासिद्धीयेनेत्यस्यानित्यत्वेन निर्वाहस्तु ममापि सम इति दिक्। ननु अनुनासिकविधेः कथ सवर्णविधित्वमत आह—हयेति। इयं रीतिरनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। तत्र—"यरोऽनु" इति सूत्रे। सवर्णेति। "अनुस्वारस्य ययि" इत्युत्तरसूत्रादेकदेशेत्यादि। तत्फल चतुर्मुखादिव्यावृत्ति.। सप्तम्यन्तपाठस्तु भाष्ये दूषित एव, तदाह—अन्यत्रेति। उद्द्योतादावित्यर्थ.। स्त्रीति पूर्वान्वयि। प्रतीयते इति। वेदभाष्यतोऽप्येवम्। एवञ्च "सहस्य सः" इति सः। सञ्ज्ञा चेय सम्मिल्य भोजनस्य। मूल तु वृत्त्यनुसारेणेति भावः। इदञ्चानुकरणम्। अतोऽत्र कथमस्य प्रयोग इति न शङ्क्यम्। छान्दस इति। अत एव "बहुल

सरला।

कारमते तन्मते "यरोऽनुनासिके" इति सूत्रे सवर्णग्रहणाभावात् सवर्णग्रहणापकर्षस्य च भाष्यकृतैवोक्तत्वादिति चेत्? सूत्रकारमते तादृशहरित्शब्दात् लुनातिशब्दे परे हरित् लुनाति इत्यत्र "तोर्लि" इति प्राप्तसवर्णस्य निषेधाय सवर्णग्रहणस्य फलसम्भवादिति।

असाध्वेवेतीति। अमरप्रयोगस्तु छान्दसप्रयोगानुकरणमिति न तद्विरोधः। वस्तुतस्तु 'सघ हिंसायाम्' इत्यस्मात् क्तिनि 'सग्धिः' इति लोकेऽपि प्रयोगसिद्धिरिति "घि च" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। धातूनामनेकार्थत्वान्नार्थासङ्गतिरिति बोध्यम्।

भावः । यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिलाभात् संयोगस्येत्येव सूत्रयितुमुचितं तथाऽपि प्रत्येकं संयोगसञ्ज्ञेति पक्षे दृषत्करोतीत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगावन्तौ यस्येति द्विवचनान्तेन समासलाभार्थमन्तग्रहणम् । वृत्तौ हि उपसर्जनानामेकत्वसंख्यौत्स-

शब्दरत्नम् ।

विशेषणेन । पदस्येत्यधिकारप्राप्तविशेषणेन संयोगस्येत्यनेन । **एकत्वसंख्येति** । अभेदै-

भैरवी ।

प्राप्तविशेषणेनेति। प्राप्तस्य विशेषणेनेत्यर्थः। नन्वेकत्वसङ्ख्येत्यस्य द्विवचनान्तेनापि समासे एकत्वमेव भासत इत्यर्थः, उत एकवचनान्तेनैव समासः, सङ्ख्या तु सैव भासत इति; अथवा डुम्फडादिभ्य इवात्सर्गिकैकवचनान्तेन साधुत्वार्थमुत्पन्नैकवचनान्तेनैव समास इत्यर्थ इति ? नाद्यः, "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" इति सूत्रेण द्वित्वविवक्षायामेव द्विवचनस्य विधानेन तस्य-विवक्षाऽपि, तस्य तु न भानमिति न सम्भवति, वदतो व्याघातात्, गौणी मुख्या वोत्तरा सङ्ख्या पूर्वसंख्यामबाधत इति सिद्धान्तविरोधापत्तेश्च । अत एवैक एवाकार इति पक्षे घटिक इत्यत्र द्व्यज्लक्षणष्ठन्न स्यादिति शङ्कायामावृत्तिः कृता द्व्यज्व्यपदेशादिति भाष्यकृतोक्तम् । न द्वितीयः, "ईदूदेद्" इति सूत्रभाष्ये कुमार्योरगारमिति विगृह्य कुमार्यगारमिति समासप्रदर्शनविरोधापत्तेः । अत एव न तृतीयः, उदक्षरत्वापत्तेश्च, इत्यत आह—अभेदैकत्वेति । अभेदलक्षणा एकत्वसंख्येति तदर्थः । अभेदो—भेदाभावः । उपसर्जनपदार्थतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः । एतेन यत्र भेदभानन्तत्रापेक्षाबुद्धिसत्त्वेन तत्समानाधिकरणद्वित्वादिभानम्, वृत्तौ तु तस्याभानेन द्वित्वादेर्न भानम्, एकत्वमपि प्रसिद्धं न भासते, समुदायस्यैकार्थीभावविवक्षया साधुत्वस्य समासविधायकशास्त्रैर्बोधनेन तत्रोपसर्जनपदार्थतावच्छेदकरूपे-

भावप्रकाशः ।

छन्दसि" इति मूले उक्तम् । अन्यथा स्वतन्त्रधातुना सिद्ध्या तत्कथनासङ्गतिः । उपधादिलोपार्थं तस्यावश्यकत्वमिति तत्त्वम् । वर्णपदेनान्यार्थं तस्यावश्यकत्वमिति ध्वनितम् । नन्वमरप्रामाण्यात्स्वतन्त्रधातोरेव बाहुलकात् क्तिनि पृषोदरादित्वात्सलोपे लोकेऽपि साधुरिति चेन्न, तत्पक्षे 'सग्धि.' इत्यस्यासिद्धिमाशङ्क्य नैतत् घसे रूपं किन्तु सघेरिति समाधाय छान्दसो वर्णलोपो वेत्यन्यसमाध्युक्तिपरभाष्यप्रामाण्येन लोकेऽनभिधानप्रतीतेः । तदाह—स्पष्टमिति । अत एवाह—लोकेत्विति ।

प्राप्तेति । प्राप्तस्य विशेषणेनेत्यर्थः । नन्वेकत्वसङ्ख्येत्यादेर्द्विवचनाद्यन्तेनापि समासे प्राय एकत्वसङ्ख्यैव भासत इत्यर्थः उत एकवचनान्तेनैव समासात् सैव प्रायो भासते इत्यर्थः उताव्ययादिवदौत्सर्गिकैकवचनान्तेनैव समासेन सङ्ख्यानवगम इत्यर्थः ? नान्त्यः, उदक्षरत्वात् द्वित्वादिकमिति वाक्यशेषविरोधापत्तेश्च । न मध्यमः, 'कुमार्योरगारम्'इत्यादि ईदूदेत्सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तः । तथा सति क्वचिदेकत्वसङ्ख्या न भासते इत्यस्यैव फलिततयाऽग्रे वक्तव्यत्वेनोत्तरग्रन्थासङ्गतेश्च । नाद्यः, द्वित्वादौ द्विवचनादि तत्र चैकत्वस्य भानमित्यत्यन्तविरुद्धत्वात्, गौणीमुख्या वेति सिद्धान्तविरोधापत्तेश्च । अत एवैकां गामिति भाष्य सङ्गच्छते । अत आह—अभेदैकत्वसङ्ख्येति ।

यत्तु कैयटादयः-वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्योपसर्जनेषु भासते विशेषभाने तात्पर्यग्राहकासत्त्वे इति प्राहुः । तस्यायमर्थः-अभेदेनाविभागेन सङ्ख्यात्वसामान्येनेति यावत् एकत्वसङ्ख्या तदादिसङ्ख्या एकत्वपद सर्वसङ्ख्योपलक्षकं वा सर्वसङ्ख्याविशेषाणां संसर्गरूपेण सामान्यसङ्ख्यारूपेण भानमिति यावत् । सत्त्वभूतत्वात् सङ्ख्यायोगावश्यकत्वेनैकार्थीभावबलात् कारणीभूतपृथगुपस्थापकपदज्ञानाभावाद्विशेषसङ्ख्याभानाभावेन च

सरला ।

अभेदैकत्वसंख्येति । सख्याविशेषाणामविभागेन सत्त्वमित्यर्थः । तदुक्तं वाक्यपदीये—

यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।
अविभागेन वर्तन्ते तां सख्यां तादृशीं विदुः ॥ इति ॥

र्गिकी द्वित्वादिक तु प्रयत्नलभ्यमिति भाष्ये स्थितम् ॥

"यण–"इति वाचनिकम् । यद्वा वाच्यो व्याख्येयः । व्याख्या च द्वेधा—"अ-

शब्दरत्नम् ।

कत्वसंख्येति तदर्थः । संख्यासामान्याभाव इति यावत् । विग्रहे एकवचनं तु औत्सर्गिकं सुबन्तत्वसम्पत्तिमात्रफलकमिति समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । भाष्ये स्थितमिति । संयोगसञ्ज्ञासूत्रस्थे इत्यर्थः । एवं च प्रत्येकं संयोगसञ्ज्ञापक्षस्यानन्तरा इति

भैरवी ।

णोपसर्जनपदार्थस्य भानम् । राजपुरुषादिशब्देभ्यो राजसम्बन्धी पुरुष इत्याद्याकारक एव बोधो भवति । तत्र तात्पर्यग्राहकसत्त्वे तेन रूपेणैकानेकव्यक्तिभानम् । 'तावकीनः' 'यौष्माकीणः' इत्यादौ यथा । यत्र न तत्सत्ता तत्र तादृशधर्मावच्छिन्नप्रकारताक एव बोधः । अत एवोक्तं सख्यासामान्याभाव इति । अयञ्चोपसर्जनपदार्थे यत्र संख्याविशेषबोधकशब्दाभावस्तत्रैव, यत्र तत्सत्ता तत्र भवत्येव, 'द्विपुत्रः' इत्यादिषु यथा । समर्थसूत्र इत्यस्य प्राक्कथनाद्भाष्ये स्थितमित्यत्रापि भाष्यं समर्थसूत्रस्थमेव विवक्षितमिति भ्रमः स्यादत आह—सयोगेति । यद्वृत्तौ हि इत्यादिना भाष्ये स्थितमित्यन्तेनाभिहितं, तत्तु सम्यगेव । यत्तु यद्यपिइत्यादिना लाभाथमन्तग्रहणमित्यन्तेन ग्रन्थेन संयोगसंज्ञासूत्रस्थभाष्यसंवादेन बोधितमन्तग्रहणस्य प्रयोजनं, तत्तु तस्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तितया समञ्जसन्नेत्याह–एवञ्चेति । अन्तपदस्योक्तफलकत्वस्योक्तभाष्या-

भावप्रकाशः ।

तथैव भानम् , मधुनिसर्वरसानां रसत्वेन भानवत् । यद्वा परित्यक्तविशेषसङ्ख्यासामान्यमभेदैकत्वसङ्ख्या । अत्र पक्षे सङ्ख्यात्वेन सामान्य भासते, नतु विशेषा इति पूर्वतो विशेषः । सङ्ख्यावद्राजसम्बन्धीति पक्षद्वये बोधः । अत एव तत्र राज्ञो राज्ञां वेति जिज्ञासा, विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमादित्याहुः । तन्न, तथा बोधाननुभवात् , द्रव्यस्य सङ्ख्याव्यभिचारेण तद्ज्ञानसम्भवात् , विशेषजिज्ञासायाः स्वारसिकत्वाभावेन स्ववासनाकल्पितत्वाच्च । अत एव भाष्येऽभेदैकत्वसङ्ख्येति व्यवहारो भासत इति च नास्ति । तेन रूपेण सङ्ख्याभानस्यान्यत्रादृष्टत्वाच्च । अत आह—सङ्ख्येति । सामान्यरूपेण सामान्यस्य विशेषाणां चाभानमित्यर्थः । एतेन वृत्तौ सङ्ख्याविशेषो न भवतीत्यस्यैव समर्थसूत्रभाष्ये उद्द्योतमञ्जूषयोश्चोक्त्या तद्विरोध इत्यपास्तम् । तथाच विशेषाद्यनवगतिरभेदैकत्वसङ्ख्यापदेनोच्यते । भेदसहचरितद्वित्वादेरेकत्वस्य सामान्यस्य चाभानमिति तदर्थः । राजसम्बन्धी पुरुष इत्येव बोधः, राजत्वेन च राजा एकोऽनेको वा । इद चोपसर्जनार्थे सङ्ख्याबोधकशब्दाभावे । तत्सत्त्वे तु भवत्येव । तेन द्विपुत्रादौ न दोषः । एवं 'मासजाताः' 'युष्मत्पुत्रः' इत्यादौ शब्दशक्तिस्वाभाव्येन मासत्वादिना वस्तुत एकत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधः । अत एव द्वित्वादिकमिति मूलसङ्गतिरित्यन्यत्र विस्तरः । तदाह—विग्रह इत्यादि । समर्थसूत्रभाष्ये यथाश्रुतमूलोक्तानुपूर्व्यर्थयोरभावेप्युक्ततदर्थस्य तत्र सत्त्वात्तत्रैवान्वयभ्रमवारणायाह—संयोगेति । इदमेव ध्वनयितु समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति प्रागुक्तिः । अन्यथेष्टार्थसिद्ध्यभावः । तथाच हि यतः वृत्तावित्यादि लभ्यमित्यन्तमतः प्रत्येकमित्यादि ग्रहणमित्यन्तमिति भाष्ये स्थितमिति योजनया तदंशे संवादोऽयं न तु वृत्तौ हीत्याद्यंशे इति बोध्यम् । परं तस्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वेनासाधकत्वादिदमयुक्तम् । तद् ध्वनयन् तत्फलितं मूलकृदिष्टमाह—एवं चेति । अन्तपदस्योक्तफलकत्वस्य तादृशभाष्यारूढत्वे चेत्यर्थः । यत्त्वन्वर्थसंज्ञाविरोधाद् दुष्टोऽय पक्ष इति कैयटादयः । तन्न, तथा सति 'घटपटौ संयुज्येते यत्र' इत्यादौ संयोगानुयोगिनः प्रतियोग्यन्यस्यैव प्रतीतेर्व्युत्पन्नतया पदवाक्यरूपसमूहस्य सज्ञापत्तेः । तस्मान्महासञ्ज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेन । अत एव गर्गदण्डनन्यायेन सहग्रहण प्रत्याख्यातं भाष्ये । न तु तथा तदेतद्ध्वनयन्नाह—स्यानन्तरा इतोति । बहुव्रीहिणा तस्य बहुवचनान्तस्यानेक-

सरला ।

संख्यासामान्याभाव इति । सामान्यरूपेण सामान्यस्य विशेषाणां चाभानमिति तदर्थः । वि-

शब्दरत्नम्।

सूत्राक्षरस्वारस्यविरोधेन फलाभावेन चासङ्गतत्वमिति तत्रैव भाष्ये ध्वनिततयाऽत्रत्यमन्तग्रहणं व्यर्थमेव, न तु फलान्तरेऽभिनिवेशः कार्य इति भावः। यत्तु संयोगेति लुप्तषष्ठीकम् , तच्च पदस्येति चान्तविशेषणम्, संयोगान्तस्य सतः पदान्तस्येत्यर्थमन्तग्रहणमिति, तन्न, ताद

भैरवी।

रूढत्वे च। सूत्राक्षरेति। न विद्यतेऽन्तरं येषान्तेऽनन्तरा इत्यर्थेन समुदायस्य प्रतीति। ध्वनिततयेति। समुदायसंयोगसंज्ञासिद्धये सहग्रणं कर्तव्यमिति प्रथममभिधाय गर्गादण्डन्यायेन समुदायस्य तत्सिद्धौ सहग्रहणन्न कार्यमित्येवोक्तन्त्वेकस्य संयोगसंज्ञायाः किञ्चिदसाधारणम्प्रयोजनमभिहितं, तेन ध्वनितमित्यर्थः। फलान्तरे इति। अन्तग्रहणस्येत्यादिः। अभीति। "अस्तिसिचः" इति सूत्रे सिच्छब्दात्प्राक्सकारस्य प्रश्लेषेऽपि तस्य सकारस्य संयोगान्तलोपेन निवृत्तिरित्येतत्फलस्याभिनिवेशः। अत्रान्तपदोपादानेनैकम्प्रागुक्तं द्विवचनान्तेन समासलाभरूपं यद्यपि सम्भाव्यते तथापि प्रत्येकसंयोगसंज्ञापक्षस्यैवासत्त्वेन तन्नास्ति। "अस्तिसिचोऽपृक्ते" इत्यत्र 'विद्यमानास्तिसिच' इत्यर्थस्य लाभस्तु 'सिच्च अस् च' इति द्वन्द्वघटितास्तिपदाद्यवयवककर्मधारयेन सिद्ध। तथाच तदपि फलं नास्तीति भावः।

प्रक्रियाप्रकाशोक्तिं खण्डयितुं तामनुवदति—यत्त्विति। अस्यार्थस्य फलन्तु सरूपसंज्ञासूत्रभाष्ये पृथग्विभक्तिस्वराणामेकशेष इति पक्षे 'वृक्षस्स्' इति प्राप्नोतीत्यभिधाय संयोगान्तलोपात्सिद्धमिति भाष्यकारोक्तिसङ्गमनम्। तादृशलक्ष्येति। पूर्वोक्तार्थाकरणे यादृशलक्ष्यन्न

भावप्रकाशः।

हल्विशेषणत्वं प्रतीयते। प्रत्येकसंज्ञावादिना तूपलक्षणत्व तस्य वाच्यम्। तच्च न, तत्त्वे सम्भवति तत्त्वस्यान्याय्यत्वादिति भावः। एतेन सिद्धान्ते इवात्राप्यनन्तरा इत्यस्य हेतुत्वेन तदविरोध इति मन्दोक्तमपास्तम्। नन्वेव गर्गदण्डनन्यायाश्रयणस्य भाष्ये निर्बीजत्वापत्तिः, अत उपलक्षणत्वमेवेष्टम्। किञ्च विशेषणत्वमेवास्तु अनेकेषां तत्त्वस्य प्रत्येकतत्त्वे तत्त्वाङ्गीकाराद्विशेषणफलन्तु व्यवहितहल्व्यावृत्तिः। अत आह—फलाभावेन चेति। तत्रैव—संयोगसंज्ञासूत्र एव। ध्वनिततयेति। सहग्रहणाभावे प्रत्येकापत्तौ निर्यायादित्यादिदोषमात्राधायकग्रन्थेनेत्यर्थः। यदि तत्पक्षस्य फलं स्यात्तदा तद्युक्तं स्यात् , तस्मात्तदभाव एवेति भावः। यद्यन्तपदस्य फलान्तरं स्यात्तर्हि तत्सामर्थ्येनोक्तार्थोक्तिर्युक्ता स्यात्तस्य, तदाह—अन्तेति। एवञ्चावर्त्यमाह—नत्विति। फलान्तर इति। अन्तग्रहणस्येति शेषः। तस्य यत् फलान्तर तद्विषयकोऽभिनिवेश आग्रह इत्यर्थ.। एतेनोक्तभाष्य संयोगपद लुप्तषष्ठीद्विवचनान्तमित्यर्थमात्रपरम् , तत्कुर्वतः सूत्रकृतोऽपि इदमेवेष्टम्। फलन्तु "अस्तिसिचः" इत्यत्र सकारनिवृत्तिः। मूलोक्तं तु न युक्तम्। मुख्यान्तत्वस्योभयत्राभावादिति मान्यशङ्कानुयायिमन्दोक्तिरपास्ता। नैवमित्यादिशब्दानां विग्रहस्य परिनिष्ठितरूपप्रदर्शनस्य चासङ्गत्यापत्ते। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्येनाफलान्तरतयाऽगत्या एकस्यान्तपदस्य गौणत्वाङ्गीकाराच्च। "अस्तिसिचः" इति द्विसकारको निर्देश इति भाष्यविरोधापत्तेश्च। अतएव तद्भाष्यस्यान्याशयकत्वाच्च लोपश्चेत्यत्रातिप्रसक्त्या तद्भाष्यविरोधापत्तश्चेति दिक्। प्रक्रियाप्रकाशोभयोक्ति खण्डयितु फलान्तरसम्भावना च बोधयन्ननुवदति—यत्त्विति। संयोगसंज्ञासूत्रस्थभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः सरूपसूत्रभाष्यविरोधादिति तद्भावः। तदिति। अन्यथा वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। तादृशेति। सिद्धान्तासिद्धैतदर्थाक्रान्तलक्ष्याभावादित्यर्थः। यद्यपि सरूपसूत्रे 'पृथक् सर्वेभ्यो विभक्ता-

सरला

स्वरस्तु भूषणसारसरलायां द्रष्टव्यः। विरोधेनेति। स्वावधिकोत्तरत्वसामानाधिकरण्य–स्वावधिकपूर्वत्वसामानाधिकरण्यमेतदुभयसम्बन्धेन यत्किञ्चित्पदार्थविशिष्टद्वित्वाश्रयत्वरूपव्यवहितत्वस्य द्विनिष्ठत्वेन 'संयोगवद्विप्रयोगोऽपि विशेषावगतिहेतुः' इति न्यायेन 'अवरसा आनीयताम्' इत्यत्रेव व्यवहितभिन्नौ द्वावेव गृह्येते इति द्वयोरेव संयोगसंज्ञा, न प्रत्येकमिति विरोधेनेत्यर्थः।

लो झलि" (पा०सू०८।२।२६) इत्यतो झलग्रहणमपकृष्य झल एव लोपो विधीयते इति, अन्तरङ्गे लोपे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा । न च षाष्ठी अ-

शब्दरत्नम् ।

शलक्ष्याभावात् । अत एव "व्वसोः" (पा० सू० ६।४।११९) इति सूत्रे "द्विश कारको निर्देशः" इति भाष्ये उक्तम् । त्वद्रीत्या संयोगान्तलोपस्य दुर्वारत्वेन शकारद्वयाभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव ॥

अपकृष्येति । तच्च षष्ठ्या विपरिणम्य वाक्यभेदेन सम्बध्यते । तेन पूर्ववाक्यस्य क्वचिदझल्यपि प्रवृत्तिः । उत्तरवाक्येन च तस्य क्वाचित्कत्वं ज्ञाप्यते । तेन च नातिप्र-

भैरवी ।

सिध्यति तादृशलक्ष्यस्य सम्प्रतिपन्नस्याभावादित्यथः । सरूपसूत्रस्थं तद्भाष्यन्तु तादृशार्थकरणेनैकसकारस्य निवृत्तावपि 'वृक्षस्' इत्यस्य प्राप्त्यैकदेश्युक्तिरेवेति तादृशार्थकरणं व्यर्थमेव । अत एव कैयटेन तादृशार्थस्य लक्ष्यासाधकतया वस्तुत. संयोगान्तस्य लोपात् हल्ङ्यादिलोपादिति व्याख्या कृता । अत एव—तादृशार्थाभावादेव । भाष्ये उक्तमिति । यदि तादृशोऽर्थोऽभिप्रेतः स्यात्तदा लुप्तनिर्दिष्टः शकार इति वदेदिति भावः ॥

अपकृष्येति । मुनिसम्मत एवायमपकर्षः । यथा—पूर्वसूत्रकरणकाले स्मृतप्रयोजनकपदोपादानेऽपि लक्ष्यानुरोधेनोत्तरत्र सम्बन्धो भवति तथा पूर्वसूत्रकरणकाले विषयान्तरसंसक्तमनसा प्रयोजनास्मरणेनाकृतस्य शब्दस्योत्तरसूत्रकरणकाले स्मृतप्रयोजनकस्य पूर्वत्र सम्बन्धोऽपि । स च क्वचिद्योगविभागेन भाष्यकृता प्रदर्श्यते क्वचित्त्वन्यथा । यथा—"राया हलि" इत्यत्र "हलीत्युभयोः शेषः" इत्युक्तम् । अत्र तु "संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधः, न वा, झलो लोपात्, बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा" इति वार्तिककृताक्तम् । षष्ठ्येति । उत्तरत्र पञ्चम्यन्तस्य तस्य सत्त्वात् । वाक्यभेदेनेति । 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्येकं वाक्यम् । एतदर्थ. प्रसिद्ध एव । 'झलः' इति द्वितीयम् । तत्र संयोगान्तस्य लोप इत्यनुवर्तते संयोगान्तस्य झलो लोप इत्यर्थः । एवञ्च पूर्ववाक्येनैव सिद्धावस्य वैयर्थ्यमतः पूर्ववाक्यस्य क्वाचित्कत्वज्ञापनमेव फलम् । पूर्ववाक्यस्य झलि प्रवृत्तिस्वीकारादेव "हे प्रथमयोरम्" इति सूत्रे मकारान्तरप्रश्लेषेऽपि तस्य निवृत्तिसिद्धिः । नातिप्रसङ्ग इति । 'सुध्युपास्यः' इत्यादौ यकारादिनिवृत्त्यापत्तिरूपोऽतिप्रसङ्गो

भावप्रकाशः ।

वेकशेषः' इति पक्षेन्त्ययोर्निवृत्तौ 'वृक्षस् स् स्' इति प्रसज्येतेत्याशङ्क्य संयोगान्तलोपेन सिद्धमिति भाष्ये स्पष्टं लक्ष्यमुक्तम् । कैयटस्तु चिन्त्य एव । स्पष्ट चेद प्रकाशे, तथाप्येकदेश्युक्तित्वेन तेषामलक्ष्यत्वमिति तत्रैव स्पष्टमिति भावः । अत एवेति । अन्तशब्दस्योक्तानर्थकत्वादेवेत्यर्थः । उक्तमिति । अन्यथा लुप्तनिर्दिष्टः शकार इति वदेदिति भावः ।

अपकृष्येतीति । अयं च सूत्रसम्मतोऽपि, "संयोगान्त" इतिसूत्रोक्तिकालेऽस्मृत्या पूर्वत्र पठितेनोत्तरत्रोपकारवदुत्तरत्र पठितेन पूर्वत्राप्युपकार इति सूचनाय वाक्यभेदबोधनाय च पूर्वत्राकरणेन तत्रैव करणेनादोषात् । अत एव गौरवस्यादोषत्वात् । अत एव 'झलि झलः' इति नासूत्रि । तथा सति सप्तम्यन्तेन व्यवाये पूर्वत्रानन्वयापत्तेरिति भावः, तदाह—तच्चेति । षष्ठ्येति । उत्तरत्र पञ्चम्यन्तत्वादिति भावः । अपिरुत्तरवाक्यस्य झलीत्यस्य समुच्चायकः । क्वाचित्कत्वे मानमाह—उत्तरेति । नातीति । यणीति

सरला ।

अझल्यपि प्रवृत्तिरिति । संयोगान्तस्य लोपः संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपो भवतीत्यर्थकमेकं वाक्यम्, ततो "झलो झलि" इति सूत्राज्झलग्रहणमपकृष्य षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्य च झलन्तो यः संयोगस्तदन्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपो भवतीत्यर्थकमपरं वाक्यम् । तत्र प्रथमवाक्येनैव सर्वत्र लोपसिद्ध्या द्वितीयवाक्यसामर्थ्येन पूर्वस्यानित्यत्वम् । तथा चेदृस्थले झलतिरिक्तहलन्तसंयोगेऽपि लोपप्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्रे-

सिद्धपरिभाषा त्रिपादीस्थत्वेनासिद्धमन्तरङ्गं लोपं न पश्यतीति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् । न च "नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः" इति निषेधः । तस्यानित्यत्वात्, उत्तरकालप्रवृत्ते लोपे अजानन्तर्याभावाच्च । तथा च वार्तिकम्–"संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधः", "न वा झलो लोपाद्", "बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा" इति ।

शब्दरत्नम् ।

सङ्गः । ध्वनितं चेदम् "अमो मश्" (पा०सू०७।१।४०) इत्यत्र भाष्ये । तत्र हि मद्व्यात्मकमादेशं विधाय शित्त्वं प्रत्याख्यातम् । एकस्य मस्य संयोगान्तलोप इति च कैयटेन व्याख्यातम् । अनित्यत्वादिति । तत्र च ज्ञापकं "केऽणः" (पा०सू०७।४।१३) इति निर्देशः । क इ अण इति स्थिते लक्ष्यगतपरत्वमाश्रित्य प्राप्त ईकारस्य यण् असिद्धपरिभाषया तत्र व्यावर्त्यते । "अन्तरङ्गं बलीयः"इति परिभाषान्तरं नास्त्येवेति भावः ।

भैरवी ।

नेत्यर्थः । ध्वनितञ्चेदमिति । अपकर्षकरणादिकमित्यर्थः । पूर्ववाक्यस्य क्वचिद्झलि प्रवृत्तेः फलान्तरमाह—तत्र हीत्यादिना । हरदत्तसम्मतार्थाभिप्रायेण ।

नाजानन्तर्यपरिभाषायाः प्राप्तिं वारयति मूले—नचेति । तत्र च—अनित्यत्वे च । ननु पदसंस्कारपक्षमादाय "केऽणः" इति निर्देशस्योपपत्तिर्भविष्यतीति कथं तस्योक्तपरिभाषाया

भावप्रकाशः ।

भावः । कैयटेनेति । एतेन "हलन्त्यम्"इति लोपाशयक भाष्यमिति न तद्ध्वनितत्वमिति मन्दोक्तमपास्तम्, कैयटविरोधात् । उपदेशे इत्संज्ञाङ्गीकारेऽनेकाल्त्वाभावे नेष्टासिद्ध्या तद्वैयर्थ्यापत्त्याऽऽदौ तदभावेन सर्वादेशत्वेऽपि स्थानिवत्त्वेन "न विभक्तौ" इति निषेधाच्च । अनित्यत्वेऽपीष्टस्थलेऽप्रवृत्तौ सूत्रानर्थक्यापत्तेश्च "नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्" इति निषेधापत्तेश्चेतिदिक् । कौस्तुभाद्युक्त्यसाङ्कर्यं ध्वनयितुं तद्रीत्याऽऽदौ मूलाशयमाह—तत्र चेति । अनित्यत्वे इत्यर्थः । तदुपपादयति—क इति । वाक्यसंस्कारपक्षे इति भावः । ननु पाठकृतपरत्वेन यण बाधित्वा गुणेनेष्टसिद्धिरेवात आह—लक्ष्येति । एवञ्चोभयोस्तुल्यत्वेन मिथः प्रतिबन्धाद्युगपदभावे पाक्षिको यण् स्यादिति भावः । यद्वेष्टानुरोधेन लक्ष्यगतपरत्वमेवाश्रीयते न तदिति सर्वथा स स्यादिति भावः, तदाह–प्राप्त इति । असिद्धेति । अन्तरङ्गपरिभाषयेत्यर्थः । व्यावर्त्यत इति । तथाचान्तरङ्गत्वाद् गुणः यदि सा नित्या, तर्हि तया गुणाप्रवृत्त्या प्रागुक्तरीत्योक्तनिर्देशासङ्गतिरिति भावः । नन्वत्र परिभाषान्तरविषयत्वं निषेधस्तु षाष्ठ्या इति कथं तेन तदनित्यत्वसिद्धिः अत आह–अन्तरमिति । अतएवासिद्धपरिभाषयेति प्रागुक्तिः । उपपादितमेतत् । नन्वेवमपि लक्ष्यग-

सरला ।

इस्थलनिर्णयो भाष्यादितो ज्ञेय इति "यणः प्रतिषेधो वाच्यः" इति वार्तिकानुरोधेन झलतिरिक्तो यणतिरिक्तश्च यो हल्वर्णः तदन्तेत्याद्यथ न गिरिवेट् इत्यत्रारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदः । अन्यथा आरम्भपक्षे गिरिवेश्मयतेः क्विपि प्रथमैकवचने संयोगान्तलोपे 'गिरिवेट्' इति, प्रत्याख्यानपक्षे संयोगस्य मकारान्तत्वेन झलन्तत्वाभावाल्लोपाप्राप्त्या 'गिरिवेश्म्' इति इति फलभेदः स्यात् । नन्वेवमपि "व्यत्ययो बहुलं लिङ्याशिष्यङ्" इति संहितापाठे संयोगान्तलोपेन लकारं प्रश्लिष्य तच्चोत्तरत्राऽनुवर्त्य "कर्मवत्कर्मणा" इति सूत्र लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवद्भवतीति भाष्यकृता व्याख्यातं विरुध्यतेति चेत्? तादृशभाष्यप्रामाण्याद् यणि लकारातिरिक्तत्वेन सङ्कोचस्य स्वीकारात् । आरम्भपक्षेऽप्ययं सङ्कोच आवश्यक एव तत्रापि तद्विरोधसम्भवात् । एवञ्च लकारातिरिक्तो यो यण् तदतिरिक्तो यो झलतिरिक्तो हल् तदन्तो यः संयोगस्तदन्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपो भवतीत्यर्थो भवति प्रथमवाक्यस्येति न कश्चिद्दोषो नापि फलभेद इति साम्प्रदायिकाः ।

मूले अजानन्तर्याभावादिति । अजुनिष्ठान्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं बहिरङ्गमसिद्धं नेति तदर्थात् अन्तरङ्गे संयोगान्तलोपेऽजानन्तर्यनिमित्तकत्वं नास्तीत्यस्य न प्रसक्तिरिति तात्पर्यम् । नास्त्ये-

इह यथोद्देशपक्षे आद्यं वार्तिकद्वयम्, तृतीयं तु कार्यकालपक्षे इति विवेकः। यत्त्वाहुः—वार्तिककृतो वचनं, प्रत्याख्यानप्रकारद्वयं तु भाष्यकृत इति। तन्निर्मूलम्, मतभेदे प्रमाणाभावात्। यदप्याहुः—काव्यं, कलत्रं, शास्त्र चाचक्षाणः काव्, कलत्, शा-

शब्दरत्नम्।

वस्तुत "ओमाङोश्च" (पा०सू०६।१।९५) इत्याङ्ग्रहणादनित्यमिदम्। तद्धि शिव आ इहीति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वादाद्गुणे वृद्धिबाधनार्थम्। अस्या उदाहरणं तु अक्षद्यूरिति। अन्यथा अन्तरङ्गे यण्यूठसिद्धः स्यात्। मतभेद इति। न वेति वाशब्दस्वारस्येन वचनारम्भवादिन एव प्रत्याख्यानप्रकारो भाष्यकृत्तु "तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यम्" इत्यादिशब्दैरेव प्रत्याचष्टे इति सर्वं वार्तिककृत एवेति भावः। काविल्यादि। संयोगान्तलोपादिति भावः। ननु पूर्वपूर्वस्थानिकमन्त-

भैरवी।

अनित्यत्वे ज्ञापकतेत्याशयेनाह—वस्तुत इति। परमपि—सवर्णेत्यनेन लक्ष्यगतपरत्वानाश्रयणेनाधुना सौकर्यमपीति ध्वनितम्। वृद्धिबाधनार्थमिति। अत्र नाजानन्तर्यपरिभाषाया यत्रान्तरङ्गे शास्त्रेऽजानन्तर्याश्रयणन्तत्र बहिरङ्गस्य प्रक्लृप्तिर्नेति पक्षेऽपि प्रवृत्तिः प्राप्ता। वस्तुतोऽयमेवार्थः—"असिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इत्युक्त्वा "नाजानन्तर्य-इति वक्ष्यामि" इत्युक्त्या पूर्वपरिभाषास्थस्यान्तरङ्ग इत्यस्य तत्रानुवृत्तिसूचनात्। यदि नाजानन्तर्यपरिभाषा नित्या स्यात्तदाऽनयाऽन्तरङ्गस्य गुणस्य।प्रवृत्तिसम्पादने कृते परत्वात्सवर्णदीर्घे गुणेन लक्ष्यस्य सिद्धाचाङ्ग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति। अस्याः—नाजानन्तर्यपरिभाषायाः। एवञ्चोक्तज्ञापकेन सर्वथा नाजानन्तर्यपरिभाषा नास्तीति न शङ्कनीयमिति ध्वनितम्। परोपपादितो मतभेदोऽक्षरस्वारस्यविरुद्ध इत्येतदुपपादयति—नवेतीत्यादिना। सर्वमिति। आरम्भप्रत्याख्यानरूपम्।

भावप्रकाशः।

तपरत्वस्य विप्रतिषेधसूत्रेऽग्रहणमित्यस्य "अचः पर" इति सूत्रे भाष्ये ध्वनिततया तस्यानियामकत्वेन शास्त्रीयाशास्त्रीययोराद्यस्य प्राबल्येन च पाठकृतपरत्वेन गुणे निर्देशोपपत्तिरत आह—वस्तुत इति। परिभाषान्तरं तु नास्त्येव। एवञ्च तथा कौस्तुभादिग्रन्थाश्चिन्त्या एवेति भावः। इदम्। नाजानन्तर्य-इतिवचनम्। तद्धीति। आङ्ग्रहण इत्यर्थः। अन्तरङ्गत्वादिति। क्रियायाः साध्यतया प्रतीत्या सर्वतः प्राक् साधनाकाङ्क्षानैयत्येन तद्बोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं प्राक् स्वार्थद्योतकत्वेन साकाङ्क्षतया धातोरुपसर्गयोगे ततः शिवशब्दस्य समुदायेन योगात् गुणस्यान्तरङ्गत्वमिति "सम्प्रसारणाच्च" इति सूत्रभाष्योक्त्या धातूपसर्गकार्यस्यापि पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनैवान्तरङ्गत्वादित्यर्थः। एतेन पञ्चमान्तरङ्गत्वस्याभावेनेद चिन्त्यमित्यपास्तम्। "नह्यनेकम्" इतिन्यायेनास्य लोकन्यायसिद्धार्थज्ञापकताऽप्यविरुद्धा। अन्यथैतदानर्थक्यमेव। एवञ्च जातबहिरङ्गविषयत्वं तस्या. फलितमिति युगपत् प्राप्तौ निषेधाविषयत्वम्, तद् ध्वनयन्नाह—अस्या इति। "नाजानन्तर्ये" इत्यस्या इत्यर्थः। एवञ्चोक्तज्ञापकेन सर्वथा तदभावशङ्का न कार्येति भावः। यदि उक्तज्ञापकेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यते तदैषा निष्फलेति स्पष्टमन्यत्र। वाशब्देति। एकीयत्वे एव विकल्पाङ्गीकारादिति भावः। प्रकार इति। अन्यथा मुनेरज्ञानकल्पनापत्तिरपीति भावः। उक्तार्थमेव द्रढयति—भाष्येति। आदिना यत्तावदुच्यत इत्यादिसङ्ग्रहः।

सरला।

वेति। "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इति परिभाषाया एव अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं समानकालप्राप्तं च बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थस्वीकारेण सकलेष्टसिद्धौ एतत्परिभाषातिरिक्ता समानकालप्राप्तान्तरङ्गबलवत्त्वबोधिका परिभाषा नैव स्वीकर्तव्या। इयं च "नाजानन्तर्ये" इति निषिद्धेति तदनित्यत्वेनैव "केऽणः" इति निर्देशः सम्भवतीति तात्पर्यम्। पदसंस्कारपक्षे तु न निर्देशासङ्गतिरित्यरुचेराह—वस्तुत इति। अन्तरङ्गे यणीति। सचाजा-

ल्; अदभ्रयतेरधब् इति, तदपि न, पक्षत्रयेऽपि संयोगान्तलोपस्य दुर्लभत्वात् । आ-च्यपक्षद्वयैकरूप्यार्थं पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गं परं परं बहिरङ्गमित्यल्लोपणिलोपयोरसिद्धत्वस्य सुवचत्वात् । अत एव कातन्त्रपरिशिष्टे शुक्लयतेः क्विपि शुक्ल् इत्युदाहृतम् । वान्तयोः क्विपि ऊठो दुर्वारत्वात् । न च स्थानिवत्त्वम्, क्वौ विधिं प्रति तन्निषे-

---

शब्दरत्नम् ।

ङ्गमित्यर्थो न भाष्यसम्मतः, किं तु पूर्वपूर्वनिमित्तकमित्येव । किं च प्रातिपदिकाद् णिजुत्पत्तेरेव भाष्यसंमततया बहिर्भूतछ्विनिमित्तकसंयोगान्तलोपोऽपि बहिरङ्ग इत्यरुचेरा-ह—वान्तयोरिति । काव्ये यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात् "लोपो व्योः" (पा०सू०६।१।

भैरवी ।

वक्ष्यमाणदूषणसङ्गमनायाह—संयोगान्तेति । न भाष्यसम्मत इति । अत एव "प्रकृत्यैकाच्" इति सूत्रस्य प्रयोजनखण्डनावसरे 'स्रजिष्ठः' इत्यत्र स्रग्विन्शब्दादिष्ठनि कृते "विन्मतोर्लुक्" इति विनो लुकि प्राप्तस्य टिलोपस्य बाधनार्थं "प्रकृत्यैकाच्" इत्यस्यारम्भ इति वाच्यम्, जातिपक्षाश्रयणेन टिलोपत्वावच्छिन्नस्य लोपो विन्मतोर्लुग्विषयेऽवश्यं प्राप्त इति विन्मतो-र्लुगपवाद इति तद्विषये टिलोपस्याप्रवृत्तिरिति भाष्यकृता प्रतिपादितम् । यदि पूर्वस्थानिक-स्यान्तरङ्गत्वमपि भाष्यकारसम्मतं स्यात्तदोत्तरकालप्राप्तटिलोपापेक्षया विनोलुको बहिरङ्ग-त्वेनासिद्धतया 'स्रजिष्ठ' इत्यस्य सिद्धौ जातिपक्षाश्रयणप्रयासस्य नैष्फल्यापत्तिरिति । परो-क्तमभ्युपेत्याह—किञ्चेति । बहिरङ्ग इति । एवञ्च यदुक्तं मूलेऽल्लोपणिलोपयोरसिद्धत्वस्य इति, तदयुक्तमिति भावः । वान्तयोरिति द्विवचनस्य सङ्गमनायाह—काव्ये इति । इति कृत इति ।

भावप्रकाशः ।

इतिर्हेतौ । सर्वम् । आरम्भप्रत्याख्यानरूपम् । वक्ष्यमाणदूषणसङ्गत्यै प्राचामाशयमाह—संयोगान्ते-ति । तस्यैव सर्वत्रसम्भवादिति भावः । न भाष्येति । 'स्रजिष्ठः' इत्यादौ विन्लुकष्टिलोपापवादत्वेन प्रवृत्त्या तत प्राप्तटिलोपस्य जातिपक्षाश्रयणेन वारणप्रयासस्य "प्रकृत्यैकाच्" इति सूत्रप्रयोजनखण्डनावसरे भाष्यकृताङ्गीकृतस्य वैफल्यापत्तेः । अन्यथा विन्लुको बहिरङ्गासिद्धतयाऽनायासतस्तद्वारणसम्भवात् । ईदृ-शरीत्या तत्त्वस्य भाष्ये क्वाप्यनाश्रयणाच्च । तत्राङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वाच्चेति दिक् । अभ्युपेत्याप्याह—किञ्चेति । एवः प्रातिपदिकादित्यग्रे योज्यः । तेन सुबन्तव्यावृत्तिः । सम्मततयेति । प्रतिपादित चैतत् "न पदान्त" सूत्रे । अपिरल्लोपादिसमुच्चायकः । बहिरङ्ग इति । तथा च तद्दृष्ट्या तयोरनसिद्धत्वेना-न्त्यपक्षे स दुर्वार इति पक्षत्रयेऽपीत्यादिरुदाहृतमित्यन्ता मूलोक्तिरयुक्तेति भावः एतेनैव सति व्याख्येयमूल-ग्रन्थविरोध इति मन्दोक्तमपास्तम्, तद्धेतु खण्डयितुमेव प्रवृत्तत्वात् । पक्षत्रयेऽपीत्याद्युदाहृतमित्यन्तग्रन्थ-स्यैतद्व्याख्येयत्वाभावाच्च । वान्तयोरित्यादि दोषान्तरदातुर्मूलकृतोऽपि तथेष्टत्वाच्च । अत एवेत्यरुचेरित्युक्तम् । ननु लोपे वान्तत्वस्य शास्त्रे बाधः, तदभावे तु काव्ये इति वान्तयोरित्ययुक्तमत आह-काव्य इत्यादि ।

सरला

नन्तर्यनिमित्त इति तत्रकर्तव्येऽसिद्धत्वनिषेधेनाक्ष्णूरित्यस्य सिद्धिरिति तत्त्वम् । संयोगान्तलोपादिती-ति । 'काव' 'कलत्' 'शाल्' 'अधब्' इत्यत्र सयोगान्तलोपेन तत्तद्रूपसिद्धेरेषां सयोगान्तलोपोदाहरणत्व-माहुरित्यक्षरार्थः । न भाष्यसम्मत इति । "प्रकृत्यैकाच्" इतिसूत्रस्थभाष्यविरुद्ध इत्यर्थः । तत्र सूत्रे भाष्ये तत्सूत्रप्रयोजनखण्डनाय 'स्रजीयान्' इत्यत्र स्रग्विन्शब्दादीयसुनि टिलोपविन्लुकोः प्राप्तावपवाद-त्वाद्विनो लुकि ततः पुनष्टिलोपस्य प्राप्तस्य पटीयानित्यादौ सावकाशतया निरवकाशेन लुका जातिपक्ष-माश्रित्य तक्रन्यायेन बाध इत्युक्तम् । साम्प्रतिकी भाविनी च टिलोपप्राप्तिरिति जातिपक्षाश्रयणेनानपेक्षित-विषयभेदमाश्रित्य बाध्यत्वम् । तथाच पूर्वपूर्वस्थानिकस्यान्तरङ्गत्वे विनो लुकः परस्थानिकत्वेन बहिरङ्ग-तयाऽसिद्धत्वात्पुनष्टिलोपस्य प्राप्त्यभावेनैव तत्सिद्धौ जातिपक्षाश्रयणं वृथा स्यादिति तद्भाष्य-प्रामाण्येन पूर्वपूर्वनिमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वं परपरनिमित्तकत्वं बहिरङ्गत्वमिति स्वीकरणीयमिति भावः ।

धात्; विचि "लोपो व्योः—"(पा०सू०६।१।६६) इति लोपस्य प्रसङ्गाच्च। गिरि-वेश्मयतेस्तु क्विपि यणः प्रतिषेधार्थं वचनारम्भपक्षे गिरिवेडित्युचितम्। प्रत्याख्या-नपक्षे तु मान्तमेवेति दिक्।

शब्दरत्नम्।

६६) इति कृते वान्तत्वमिति ऊठ् दुर्वारोऽन्त्ये च स्वत एवेति तत्र वलोपं बाधित्वोठ् दुर्वार इत्यर्थः। विचीति। काव्यशब्दे इति शेषः। यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात्। एवं च प्राचीनोक्तं संयोगान्तलोपादाहरणत्वमयुक्तमिति भावः। शाल्वे तु अल्लोपादेः स्थानि-वत्त्वान्न तत्प्रसक्तिरिति बोध्यम्। मान्तमेवेति। अस्य प्राप्नोतीति शेषः। तस्मात्तत्प-क्षेऽपि वाक्यभेदेन व्याख्याय गिरिवेडित्येव। अन्यथा ऽऽरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदः स्यादिति भावः। दिगिति। दिगर्थस्तु संयोगान्तलोपसंयोगादिलोपविषयकतया ऽऽरब्ध

भैरवी।

संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादित्यादिः। अन्त्ये—शाल्वे। दुर्वार इति। एवञ्च त्वदुक्तरूपासिद्धि-रिति शेष। ननु शाल्वेऽल्लोपस्य विच्पक्षे स्थानिवत्त्वेन नवलोपस्य प्राप्तिरत आह—काव्यशब्द इति। नन्वेवं मदुक्तं 'काव्' इतिरूपं दुर्वारमेवेत्यत आह—एवञ्चेति। ननु मूलोक्तं 'गिरिवेट्' इ-त्युचितम्, प्रत्याख्यानपक्षे तु मान्तमेवेति, तदनुचितम्; आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदस्य क्वाप्यदर्शनादत आह—अस्येति। तत्पक्ष इति। झल्ग्रहणापकर्षपक्ष इत्यर्थः। अन्यथा—शेषपूरणेन व्याख्यानाभावे। दिगर्थः—दिक्शब्दोच्चारणेन सूचितार्थः। संयोगादिलोपविषयकतयेति।

भावप्रकाशः।

कृते इति। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः। अन्त्य इति। शाल्वे इत्यर्थः। वान्तत्वमित्यस्यानु षङ्गः। वलोपमिति। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्प्राप्तवल्निमित्तकलोपमित्यर्थः। दुर्वार इति। तथाच तेन त्वदुक्तरूपासङ्गतिरिति भावः। ननुशाल्वेऽल्लोपादेः स्थानिवत्त्वेन विच्पक्षे दोषाभावेन वान्तयोरित्य-स्यानुषङ्गोऽसम्भवीत्यत आह—काव्येति। एतेन काव्यशब्देऽसम्भवेऽपि शाल्वशब्दे सम्भव इति खण्ड-नकारोक्तमपास्तम्। नन्वेवमपि मदुक्तरूपसिद्धिरेवात आह—एवञ्चेति। वलोपप्रसङ्गे चेत्यर्थः। उदाह-रणत्वमिति। काव इति शेषः। अन्यत्र त्वर्थाद्यथाकथञ्चित्तृतीयपक्षे तल्लक्ष्यत्वमस्त्विति भावः। एतेन काव्यशब्दे संयोगान्तलोपं वदतां प्राचां मते ऊडापत्तिरयुक्ता। तस्यासिद्धत्वेनोठोऽप्राप्तेरिति रत्नाकरोक्त-मपास्तम्। मूलोक्तचोऽनभिधानसमुच्चायकः। तेन "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यस्य जागरूकत्वेन "क्वौ विधिम्" इत्यस्यावश्यकत्वेन चान्तरङ्गत्वात्संयोगान्तलोपं चासङ्गति "क्वौलुप्तम्" इत्यनयोरूडनापत्तिं च वदन्मन्दस्तु सुमन्द एवेति भावः। तत्—"लोपो व्योः" इत्येतत्। यत्तु मान्याः-झलपकर्षण प्रत्याख्यानानुरोधेन वा-र्तिके यण्पदमझल्परम्। एवञ्च पक्षत्रये संयोगान्तलोपो न। एवेन सूचितोऽयमर्थः। "गिरिवेट्" इत्युचि-तमिति तु परसन्तोषमात्रम्। उत्तरग्रन्थस्य तदुपमर्दनार्थमेव प्रवृत्तत्वात्। एवञ्चापकर्षो मुख्यपक्षस्तदनु-रोधेनाद्यान्त्ययोर्व्यवस्था नत्वन्त्यानुरोधेन पूर्वयोर्व्यवस्था। अन्तरङ्गत्वादीनामनेकत्वात्। एतेन चर-मोक्तत्वाच्चरमपक्षस्यैव प्राबल्यमित्यपास्तम्। मानान्तरसिद्धप्राबल्यकस्यैव प्रायश्चरमोपन्यासः। लाघवेन त्रिमुनिसम्मत्या च अत्र मध्यपक्षस्य प्राबल्यसिद्धिः। यथा सूत्रेष्टत्वं तथोक्तं प्राक्। एवञ्चानेकपक्षानुरोधा-न्मान्तमेव। एतेनोक्तयुक्त्या डान्तमेवोचितं बन्ह्वपेक्ष बहिरङ्गमिति रीत्या मलोपसौलभ्यादित्यपास्तम्, युक्ति-तौल्यात्। मध्यपक्षस्योक्तरीत्या प्राबल्येन तदैक्याय पूर्वम्पूर्वमित्याश्रयणाच्च। अत एव "न वा झलः" इत्यत्र पूर्ववचनाभावबोधकनञुल्लेखो नोत्तरत्रेत्याहुः। तत्प्राचामनुरोधेन, उचितपदास्वारस्यापत्तेः "अमो मश्" इत्यत्रत्यभाष्यकैयटविरोधापत्तेश्च। तद् ध्वनयन्नाह—अस्येति। अन्त्यपक्षे तूक्तरीत्या स सुलभ एवेति नोल्लेखस्तस्य। तदाह—इत्येवेति। अन्यथेति। शेषपूरणेनाव्याख्याने इत्यर्थः। एतेन मूलरी-त्या फलभेदमाशङ्क्योत्तरमुनिप्रमाणकफलभेदस्यावश्याङ्गीकार्यत्वान्न दोष इति रत्नाकरोक्तं, तदत्र किं

सरला।

अन्त्ये चेति। शाल्व् इत्यत्र च। इति भाव इति। अत्रत्यं तत्त्वं पूर्वमेवोक्तम्।

इति पक्ष इति। पक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः। चत्वारि रूपा-

शब्दरत्नम्।

स्य "यणः प्रतिषेधः" इति वचनस्य संयोगान्तलोपविषयकस्य "झलो लोपात्" इति प्रत्याख्यानम्। अत एव तत्र "संयोगान्तलोपो झलो लोप" इति भाष्ये व्याख्या कृता। "बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा" इत्यस्य तु बहिरङ्गो यणादेशोऽन्तरङ्गो लोप इति व्याख्यानेन वार्तिकस्वारस्येन चेदृशानां लक्ष्याणामनभिधानमेव। वस्तुतस्तृतीयं वार्तिकं विसर्जनीय-

भैरवी।

"स्कोः" इतिसूत्रे यणग्रहणसम्बन्धेन यणन्तसंयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपो नेति तदर्थः। तेन "वाक्यर्थं" 'वास्यर्थम्' इत्यत्र कसयोर्लोपो न। यद्यप्यनयोः कसयोर्लोपे कर्तव्ये "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवद्भावोऽपि वक्तुं शक्यः, "पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्" इति तु "तस्य दोषः" इत्यनेन निषिद्ध, तथापि स्थानिवद्भावानाश्रयणेनोपायान्तरमेतदिति बोध्यम्। एवञ्च प्रकृते एवङ्कथनं "यणः प्रतिषेधः" इति संयोगान्तलोपस्यैव निषेध इति या कस्यचिदुक्तिस्तत्खण्डनतात्पर्यकमिति ध्येयम्। अत एव—तस्यैव प्रत्याख्यानादेव। तत्र—तत्र तत्र। अतएवात्र सूले संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेध इति व्याख्या कृता। प्रकृतमाह—बहिरङ्गेति। स्वारस्येनेति। अन्यथाऽन्तरङ्गो लोपः,अन्तरङ्गलक्षणत्वाद्वेत्येव वदेत्। ईदृशानाम्—अकृत्रिमयणघटितानाम्। अनभिधानमेवेति। अन्त्यपक्षरीत्या लोपप्राप्त्या आद्यपक्षे तत्प्राप्त्या फलभेदापत्तेस्तादृशानामनभिधानमेवेत्यर्थः। तृतीयसमाधान त्रिपाद्यामप्यसिद्धत्वस्य प्रवृत्तिरिति मतेन। वस्तुतस्तु त्रिपाद्यामबहिरङ्गपरिभाषाया वक्ष्यमाणरीत्या अप्रवृत्तिरेवेति बहिरङ्गपरिभाषया प्रकृते लक्ष्यस्य साधनं न युक्तं, तत्समर्थनाय पूर्वपूर्वस्थानिकमन्तरङ्गमित्यस्य स्वीकारक्लेश-

भावप्रकाशः।

तत्त्वमिति चिन्त्यमेतदिति प्रकाशोक्त गिरिवेडित्यत्र स्वयं फलभेदाङ्गीकारेण पक्षाणां नैकरूप्यमिति पूर्वम्पूर्वमिति क्लेशाश्रयणं निर्मूलमिति खण्डनकारोक्तं चापास्तमिति भावः। दिगर्थं इति। रीत्यर्थकदिक्शब्दसूचितार्थं इत्यर्थः। आदिलोपेति। लोपद्वयविषयकतयेत्यर्थः। यद्यपि तस्य दोष इत्युक्तेः स्थानिवद्भावेन संयोगादिलोपः सुपरिहर इति न तत्रास्योपयोगस्तथापि तदनाश्रयणेऽस्योपयोग एव। यणन्तसयोगादिभूतयोः स्कोःलोपो नेति तदर्थः। एवंच संयोगान्तलोपस्यैवाय निषेध इत्यभियुक्तोद्घोषो भाष्यविरुद्ध इति बोध्यम्। विषयकस्येति। सर्वं वाक्यमिति न्यायेन तस्यैवेत्यर्थः। अतएवेति। तस्यैव प्रत्याख्यानादेवेत्यर्थः। तत्र—सूत्रे। इदमेवाभिप्रेत्य मूले सयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेध इत्युक्तम्। एतेन तथारब्धस्य तस्य प्रत्येकं यथोद्देशकार्यकालपक्षभेदेन प्रत्याख्यानप्रकारद्वयं वार्तिकाभिमतमिति कैयटाद्युक्तमपास्तम्। एवमादिलोपविषयकस्याप्रत्याख्यानमुभयविषयकतयाऽस्यारब्धत्वम् अस्यार्थस्य मूलध्वनितत्व च ध्वनयितुं तदुक्ति प्रमाणयितुं च कृतेत्यन्तेनानूद्य प्रकृतमाह—बहिरङ्गेति। पूर्वतोऽत्र वैलक्षण्याय तत्। एवञ्चेदं प्रत्याख्यानमुभयविषयकमिति भावः। स्वारस्येन चेति। अन्यथा "अन्तरङ्गो लोपः" "अन्तरङ्गलक्षणत्वाद्वा" इत्येव ताभ्यामुक्तं स्यादिति भावः। ईदृशानामिति। लोपद्वयविषयाकृत्रिमयण्युतानामित्यर्थः। एवञ्च तथाऽऽरब्धस्य तस्य यथासङ्ख्येन प्रत्याख्यानप्रतीत्या आद्यपक्षद्वये तदप्राप्तावपि तृतीयपक्षदुराशया तत्प्राप्त्या तल्लक्ष्यत्वसम्भावना न कार्या। तेषामुक्तरीत्या प्रमितत्वेनानभिधानस्यैवौचित्यात्।

सरला।

ईदृशानां लक्ष्याणामिति। बहिरङ्गत्वानाश्रयसयोगान्तलोपविषययणघटितानामित्यर्थः। दूषितमिति। तत्र सूत्र भाष्ये "प्रतिद्वन्द्विभाविनावेतौ पक्षौ सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सति च बहिरङ्गेऽन्तरङ्गम्" इत्युक्तम्। तेन च बहिरङ्गत्वप्रकारकबहिरङ्गविशेष्यकज्ञानवदन्तरङ्गदृष्ट्याऽन्तरङ्गत्वप्रकारकाऽन्तरङ्गविशेष्यकज्ञानवदबहिरङ्गमसिद्धमिति असिद्धपरिभाषार्थः। तथाच कार्यकालपक्षे असिद्धपरिभाषायास्त्रिपाद्यां प्रवृत्तावपि बहिरङ्गशास्त्रस्य त्रिपादीस्थं शास्त्रं मदपेक्षयाऽन्तरङ्गमिति ज्ञानासंभवेन तया परिभाषया त्रिपादीस्थान्तरङ्गशास्त्र-

णीति । यत्तु वदन्ति—धकारयकारोभयद्वित्वे उभयोः पुनर्द्वित्वे लोपविकल्पेऽन्य-तरद्वित्वे च नव रूपाणि । तथा हि—एकध त्रिधा—एकयं द्वियं त्रियं च । एवं द्विधं त्रिधं च त्रिधेति । न चान्तरङ्गे द्वित्वे बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वम्, त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे

शब्दरत्नम् ।

सूत्रे भाष्ये कार्यकालपक्षमुपक्रम्य "अयुक्तोऽयं परिहारो नवा बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा" इत्य-नेन दूषितमित्यलम् ।

उभयद्वित्वेति । द्विधं द्वियमेकम् [१] । पुनर्द्वित्वे त्रिधं त्रियम् [२] । अन्यत-रेति । एक' द्वियं त्रियं च [३, ४] । एकयं द्विध' त्रिध' च [५, ६] । द्वयोरपि द्वित्वे अन्यतरस्य पुनर्द्वित्वे द्विधं त्रियम् [७], त्रिधं द्वियं च [८] । अनुभयद्वित्वे एकधमेक-यम् [९] । लोपविकल्पान्यतरद्वित्वयोः समफलता, सम्भवमात्रेण तु तदुक्तिः ।

भैरवी ।

अयुक्त इत्याह-वस्तुत इति । विसर्जनीयसूत्रे—"विसर्जनीयस्य सः" इति सूत्रे । दूषितमिति । एत-तदग्रे स्फुटीभविष्यति ॥

ननु यदि लोपस्य वैकल्पिकत्वेन तत्कृतो न विशेषस्तर्हि तस्योपन्यासो व्यर्थ एवेत्यत आह—सम्भवमात्रेणेति । तदुक्तिः—लोपविकल्पोक्तिः । यत्तु "एकः पूर्वपरयोः" इति सूत्रे यथा आधानादिसंस्काराणां सकृदेवानुष्ठानं, तथा गुणादीनामपि सकृदेव स्यात्, तथाच प्रतिपुरुष-मेक एव गुणघटितः साधु स्यादन्येऽपशब्दा स्युरित्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टान्तेन प्र-

भावप्रकाशः ।

एतेनाकृत्रिमयणो लोपाभावार्थमावम्, मध्यानुरोधात् । तृतीयं तु 'दध्यत्र' इत्यादिविषयमिति प्रकाशो-क्तिश्चिन्त्येति भावः । वस्तुतस्तु तृतीयपक्षे तत्प्राप्तिरिति कथैवायुक्ता । अभ्युपेत्य तु प्राक् वारणं दर्शित-मिति ध्वनयन्नाह—वस्तुत इति । विसर्जनीयेति । खरवसानयोरिति सूत्रेऽर्थः । दूषितमिति । दूषितप्रायमित्यर्थः । युक्तितौल्येन तद्दूषणस्यात्रापि सम्भवादिति भावः । स्फुटीभविष्यति चैतदग्रे । एवं च तदर्थं प्राचां मूलकृतश्च क्लेशो विफल एवेति द्वयोरेवोल्लेख उचितः, तदाह—अलमिति ।

वैयर्थ्यं परिहरति—सम्भवेति । तदुक्तिरिति । लोपविकल्पोक्तिरित्यर्थः । यत्तु उभयद्वित्वे इत्यादि तदुक्तिरित्यन्तमनूद्य तन्न, आशयानवबोधात् । तथाहि, उभयद्वित्वे एकदं द्वियम् एकस द्विसं च २ पुनर्द्वित्वे द्विदं द्वियमेकस द्विसं च ४ अन्यतरद्वित्वे एकधं द्वियमेकसं द्विसं च ६ द्विदमेकयमेकसं द्विसं च ८ अनु-भयद्वित्वे एकधमेकयं द्विसमिति नवममिति द्वित्वप्रक्रियामादाय नवरूपाणि तैरुक्तानि । एवञ्चैकधमेकय-मेकसमित्यस्याधिक्येऽप्यदोषः । एकस्याप्यक्षरस्य द्वित्वाभावात् । एवञ्च मूलोक्ता द्वित्वानामानन्त्यापत्तिर युक्तेति मन्देनोक्तम् । तन्न, अन्धस्येवान्धलग्नस्येति न्यायायितत्वापत्तेः । पुनर्द्वित्वे द्विदमितिवत्त्रियमित्यौ चित्याच्च । अन्यथोभयोः पुनर्द्वित्व इति व्याख्येयग्रन्थविरोधापत्तेश्च । तेषां तथाशयाभावाच्च । तथाहि, एवमुक्तप्रक्रियया सिद्ध दधमध्यदलोपयुतमुदाहरति—सुद्ध्युपेति । अत्र लोपाभावपक्षे धयुतद्विदकारक-मपि । यदा तु "सर्वत्र" इति सर्वत्र द्वित्वनिषेधस्तदैकधकारकमिति संहितायां त्रीणि रूपाणीत्युक्त्वा यदा "यणो मय" इति यस्य "हलो यमाम्" इति लोपश्च वा भवतस्तदा धकारोभयेत्यादि रूपाणीत्यन्तां मूलोक्तानुपूर्वीं सलिख्य तद्यथा एकधमेकयं १ एकधं द्वियं २ एकधं त्रियं ३ द्विधमेकयं ४ द्विधद्वियं ५ द्विधंत्रिय ६ । त्रिधमेकय ७ त्रिधंद्वियं ८ त्रिधं त्रियमिति प्रकाशकृतोक्तम् । एवं च कथं त्वयान्यथा तदा-शयो वर्णितस्त्वदुक्त्युपपत्तिरपि त्वादृशैनैव कार्या । किञ्च सद्वित्वाभावाभ्यां नवत्वोपपादने विसर्गद्वित्वा-भावाभ्यामष्टादशत्वापत्तिरित्यास्तां तावत् ।

यत्तु "एकः पूर्वपरयोः" इत्यत्राधानादीनां यथा सकृदनुष्ठानं तथा गुणादीनामेकस्मिन् प्रयोगेऽनुष्ठा-नं स्यात् । तथाच प्रतिपुरुषमेक एव सुशब्दः स्यात्, अन्येऽपशब्दाःस्युरित्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमादिशा स्त्रदृष्टान्तेन प्रतिप्रयोगं प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तोक्त्या "लक्ष्ये लक्षणस्य" इतिन्यायगन्धस्याभावेन मूलोक्ति-

बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति विसर्जनीयसूत्रे भाष्यकैयटयोर्व्यवस्थापितत्वादिति। अत्रेदं वक्तव्यम्—पुनर्द्वित्वमशुद्धम्, एकस्यां व्यक्तौ एक लक्षणं सकृदेव प्रवर्त्तते इति "एकः पूर्वपरयोः" (पा०सू०६।१।८४) इति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तित-

शब्दरत्नम्।

एकः पूर्वपरयोरिति। तत्र हि यथा 'अनयोः पूलयोः कटं कुरु' इत्यादौ एकवाक्यतयैव बोधादेकत्वविवक्षणेनोभयसम्बन्ध्येककटकरणप्रतीतिस्तथा 'आदचि पूर्वपरयोर्गुणः' इत्यादावपि द्वन्द्वनिर्देशाद्विधेयगतसंख्याविवक्षणाच्चोभयोः स्थाने एक एवादेशो भविष्यतीत्येकग्रहणं प्रत्याख्याय शङ्कितम्—शास्त्राधिकारिणः पुरुषान्प्रति प्रवृत्तं संस्कारकं तत्तच्छास्त्रं प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया सकृदेवार्थबोधकं, यथाऽऽधानेनाग्नीन्संस्कुर्यादित्यर्थकं "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत" इति वाक्यं प्रतिब्राह्मणं सकृदेवार्थबोधकं सकृदेव स्वविषये प्रवर्तकं च। अत एव पुनः पुनर्नाधानादिसंस्कारः, तथा व्याकरणशास्त्रस्य "अवर्णादचि पूर्वपरयोर्गुणो भवति, गुणवान् शब्दश्च साधुर्भवति, स च प्रयोक्तव्यः" इत्येतावत्पर्यन्तं व्यापारात्तत्संस्कृतस्यैकस्य खट्वेन्द्रस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थस्य करणान्मालेन्द्रादिप्र-

भैरवी।

तिप्रयोगङ्गुणादिविधायकशास्त्राणाम्प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्याद्युक्त्या "लक्ष्ये लक्षणस्य" इति न्यायस्याविषयोऽयमितिप्राचीनोक्तिखण्डनपरः 'पुनर्द्वित्वम्' इत्यादि ग्रन्थो न युक्तः इति केचित्, तन्न, भाष्याशयानवबोधादिति ध्वनयितुम्भाष्याशयम्प्रकटयति—तत्र हीत्यादिना। तत्र—"एकः पूर्वपरयोः" इति सूत्रभाष्ये। बोधादिति। पूलयोरिति द्विवचनस्वारस्येनैकवाक्यतया उचिततयेत्यादि। एतेन ग्रहं सम्मार्ष्टि इत्यत्रोद्देश्यबोधकपदोत्तरैकवचनस्य यथाऽविवक्षया ऽनेकग्रहाणां सम्मार्गस्तथाऽनयोः पूलयोरित्यत्रापि सम्भाव्यते, तथापि सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न न्याय्य इति न्यायस्य सञ्चारो ध्वनितः। एकत्वविवक्षणेन कटमित्यस्य विधेयबोधकतया तत्रैकत्वस्य विवक्षणेन। द्वन्द्वनिर्देशात् इतरेतरयोगे तस्य द्वन्द्वस्य विधानेनोद्भूतावयवसमुदायस्यान्यत्रान्वयात्। शङ्कितमिति। अस्यावश्यकमित्यत्रान्वयः। दृष्टान्तप्रदर्शनेन शङ्कां योजयति-यथेति। स्वविषये-आधानाख्यसंस्कारे। व्यापारादिति। प्रतिपुरुष-

भावप्रकाशः।

श्चिन्त्येतिखण्डनकृद्दण्डिप्रभृतयः, तद्भाष्याज्ञाननिबन्धनमिति ध्वनयन्नाह—तत्र हीति। एकःपूर्वेति सूत्रभाष्ये यत इत्यर्थः। एकेति। एकशेषनिर्देशादेवेति भावः। बोधादिति। सम्भवति तथात्वे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात्। 'कटम्' इत्यस्य तु वाक्यभेदेऽपि प्रत्येकान्वयाभिप्रायेणोपपत्तिः। एवञ्च विधेयविशेषणत्वादविवक्षाबीजासत्त्वाच्चैकत्वं विवक्षितम्। एवमग्रेपीति भावः।तदाह—एकत्वेति। अपिः सम्भावनायाम्। द्वन्द्वेति। इतरेतरद्वन्द्वे सहितयोर्द्वयोरुद्भूतव्यवयवभेदकसमूहस्य वा बोधेन विशिष्टस्यानितेति भावः। समुदाये हेतुद्वयं, तेन न समुच्चायकत्वासङ्गतिः। तथाचैकवाक्यतयैवान्वय इत्याह—उभयोरिति। एक एवेति। ननु "रदाभ्याम्" "उभौसाभ्यासस्य" इतिवदनैकः। तत्र गमकस्य स्थानिभेदसूचकस्य सत्त्वेऽप्यत्र तदभावात्। "अग्नीषोमाभ्याम्" इत्यादौ द्वन्द्वोत्तरचतुर्थ्या विशिष्टे एकप्रदेयनिरूपितैकदेवतात्वबोधनवदत्र द्वन्द्वोत्तरषष्ठ्या एकविधेयनिरूपितविशिष्टनिष्ठैकस्थानित्वबोधनेनात्रादेशद्वयाप्राप्तेरिति भावः। शङ्कितमिति। अस्यावश्यकमितीत्यनेनान्वयः-सामान्येनोक्तमर्थं विशिष्य सदृष्टान्तं योजयति—यथेति। स्वविषये-आधानसंस्कारे। अत एव-तत्र सकृत्प्रवर्तकत्वादेव। व्यापारादिति। तस्य च

सरला।

दृष्ट्या बहिरङ्गस्य सापादिकस्यासिद्धता बोधयितुं न शक्येति रीत्या दूषितमित्यर्थः। एकत्वविवक्षणेनेति।

त्वात्। अन्यथा द्वित्वानामानन्त्यापत्तेः। न च "झरो झरि" (पा०सू०८।४।६५)

शब्दरत्नम्।

योगो न स्यात्। अतस्तत्तल्लक्ष्यविषयवाक्योपप्लवेन वाक्यभेदोऽवश्यं वाच्यः। तद्वत्पूर्वपरविषयेऽपि स्यादिति तत्रोक्तग्रहणमावश्यकमिति। तत्र गुणो भवतीत्याद्यंशो लक्ष्यसंस्कारफलक एव यथाऽऽधानमग्निसंस्कारकं, शास्त्रतात्पर्यविषयप्रयोगविधिश्च पुरुषसंस्कारक एवेति तदाशयः। ततः सिद्धान्तितम्—यथा नित्यनैमित्तिककाम्यविधीनां तदकरणज-

भैरवी।

मेकवाक्यतया बोधकत्वादिति शेषः। वाक्यभेदोऽवश्यमिति। पुरुषैक्येऽपीति शेषः। तत्र-पूर्वोपवर्णितवाक्यार्थत्रयमध्ये। पुरुषसंस्कारकः पुरुषस्य धर्मजनकक्रियाप्रवृत्तिसम्पादकः, "एकः शब्दः सुप्रवृत्तः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति" इति भाष्यात्।

नित्यत्वम्–यस्याकरणे प्रत्यवायस्तत्त्वम्; "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इति यथा। निषेधविधिरपि नित्यः "न ब्राह्मणं हन्यात्" इति। नैमित्तिकम्, निमित्तसद्भावे स्वबोध्यार्थे आवश्यकप्रवृत्तिसम्पादकम्–यथा "पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः" इति। काम्य—तत्फलेच्छाधीनतद्विषयप्रवृत्तिसम्पादकशाब्दबोधजनकम्, यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्यादि। तत्र नित्यविधिस्थले शुचितत्कालजीवित्वस्याधिकारसम्पादकतया यावज्जीवं तद्रूपसद्भावे स्वबोध्यक्रियाप्रवृत्तिसम्पादकत्वेन तस्याकरणे प्रत्यवायः कल्प्यते। नैमित्तिकस्थलेऽपि निमित्तप्राप्तेः क्रियाप्रवृत्तिसम्पादकतया यदा यदा तस्य प्राप्तिस्तदा तदा प्रवृत्तिः अन्यथा त्वनिष्टं स्यात्। यथा

वृद्धे समागते तस्योर्ध्वम्प्राणा व्युत्क्रामन्ति।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्याम्पुनस्तान्प्रतिपद्यते॥

इति दोषप्रतिपादकवाक्यात्तथा कल्पनात्। एवं "राहूपरागे स्नायात्" इत्यादावपि बोध्यम्। एवं काम्येषु कामानामानन्त्यात्तत्सद्भावे ज्योतिष्टोमादौ त्रैवर्णिकानामप्यधिकारात्प्रवृत्तिः। सा च यदा यदा तदेति न सकृदेवानुष्ठानम्। तत्राऽपरो विशेषः–नित्यस्यानुष्ठाने प्रत्यवायानुत्पत्तिरेव फलम्, क्षमिकमस्याफलत्वम्। नैमित्तिके दोषपरिहारः, काम्यं फलञ्च

भावप्रकाशः।

प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया सकृदेव बोधकत्वात्प्रवर्तकत्वाच्चेति शेषः। तदाह—तत्संस्कृतेति। वाच्य इति। पुरुषैक्येऽपीति भावः। स्यादिति सम्भावनायां, लक्ष्यैक्येऽपि सम्भावितो वाक्यभेद इति भावः। तत्र—वाक्यार्थत्रयमध्ये। आदिना द्वितीयपरिग्रहः। चस्त्वर्थे। सिद्धान्तितमिति। अस्य प्रयोग इतीत्यनेनान्वयः। स्वाभावे पापजनकं नित्यम्। यथा ब्राह्मणाहिंसादिः, तद्बोधकं "न ब्राह्मणं हन्यात्" इत्यादि ब्राह्मणादिमात्रविषयम्। नैमित्तिकं वृद्धागमने प्रत्युत्थानम्। तद्बोधकं "पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः" इति वाक्यम्। काम्यं ज्योतिष्टोमादि प्रसिद्धम्। तत्र नित्यानां यावज्जीवं तद्विषयाधिकारसत्त्वादकरणे प्रत्यवायाच्चावृत्तिः। नैमित्तिकानामपि निमित्तावगमानन्त्याद्

सरला।

"पशुना यजेत" इत्यादाविव विधेयगतत्वेनेत्यादिः। नित्यनैमित्तिककाम्यविधीनामिति। तत्र कर्म तावत् त्रिविधम्–नित्यनैमित्तिककाम्यभेदात्। नित्यकर्मविधायकत्वं नित्यविधित्वं, नैमित्तिककर्मविधायकत्वं नैमित्तिकविधित्वं, काम्यकर्मविधायकत्वं च काम्यविधित्वम्। नित्यकर्मत्वञ्चाकरणे प्रत्यवायजनकत्वे सति करणे दुरितनिवृत्तिमात्रफलकत्वम्। यथा–"यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" "सायं जुहोति" "प्रातर्जुहोति" इति जीवता पुरुषेण सायंप्रातःकालयोर्नियमेन कर्तव्यतयाऽवगतमग्निहोत्रादिकं नित्यम्। नैमित्तिककर्मत्वञ्चाकरणे प्रत्यवायजनकत्वे सति करणे फलविशेषजनकत्वम्। यथा "अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्" इति दर्शपूर्णमासातिपत्तिनिमित्तकपथिकृदिष्ट्यादिकं नैमित्तिकम्। काम्यकर्मत्वञ्चा-

शब्दरत्नम् ।

न्यप्रत्यवायपरिहाराय फलाय च वाक्यभेदेन तत्तद्विषयकशास्त्रोपप्लवात् पुनः प्रवर्तकत्वम् । तथा ममाप्यसाधुप्रयोगे प्रत्यवायश्रवणान्नित्यसमत्वं प्रयोगविधेः । "एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति" इत्यनेन काम्यत्वं चेति तत्तद्विषयानन्तवाक्योपप्लवेन भवत्येव मालेन्द्राद्रिप्रयोग इति । एवं प्रयोगविध्यंशस्य नित्यकाम्यत्वव्यवस्थापनेन गुणविध्यंशस्य शुद्धसंस्कारार्थत्वमेवोक्तम् । एवं च तस्याधानादिवदेवाग्निस्थानीयलक्ष्येषु सर्वेषु प्रवृत्तावपि एकाग्नाविवैकलक्ष्ये नावृत्तिरिति पूर्वपरयोर्ना-

भैरवी ।

भवति । काम्यस्थले कामनाविषयसिद्धिरेवेति । तत्तद्विषयकेति—तत्तत्क्रियाविषयकेत्यर्थः ।

प्रत्यवायश्रवणादिति । "तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः, तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै" इति श्रुत्या दोषश्रवणादित्यर्थः । नित्यसमत्वमिति । शास्त्रसंस्कारविरुद्धोच्चारणे प्रत्यवायश्रवणेन नित्यत्वमर्थबोधनार्थम्प्रवृत्तेरर्थस्य बोधो भवतीति फलसम्बन्धेन काम्यत्वमपि । अतः समशब्दस्य प्रयोगः । यथा काम्ये दर्शादियागे पुनःपुनःप्रवृत्तिस्तथाऽत्रापि तत्तत्सुखरूपस्वर्गकामनया खट्वेन्द्रमालेन्द्ररमेशादिसाधनाय तेषां सुप्रयुक्तत्वशास्त्रान्वितत्वसम्पत्तये पुन पुनः प्रवृत्तिः । एवम्—उक्तप्रकारेण । एवञ्च—शुद्धसंस्कारार्थत्वे च ।

भावप्रकाशः ।

ऊर्ध्वं प्राणा व्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥

इति दोषापलम्भाच्चावृत्तिः । काम्येष्वपि कामानामानन्त्यात्तद्वतां त्रैवर्णिकानामग्निविद्यायुक्तानामावृत्त्या पुनः पुनः प्रवृत्तिः । तदेतद् हृदि निधायाह—यथा नित्येत्यादि । नित्ये प्रत्यवायपरिहारः, काम्ये फलं, नैमित्तिके तूभयमिति भावः । तत्तद्विषयकेति । यावद् ब्राह्मण–पूर्ववयस्क–वसन्तविषयकेत्यर्थः । प्रत्यवायेति । अर्थबोधाय प्राप्ते शब्दप्रयोगे "नापभाषितवै" इतिश्रुत्या स्वाभावे तदर्थकासाधुशब्दप्रयोगे पापबोधनादिति भावः । नित्यसमत्वमिति । ननु तत्त्वं तद्बोधकाभावादिति भावः । नैमित्तिकत्वं स्वर्थबोधनार्थतया स्पष्टमेवेति तदुपेक्ष्य काम्यत्वमाह—एक इति । अनेन प्रयुक्तिलाघवादर्थबोधाय सर्वशब्दस्य प्राप्ते एव प्रयोगे शास्त्रेण नियमिते फलसम्बन्धबोधनं दर्शपूर्णमासयोरिव । एतेनैकस्यैव पुनः प्रयोगेणानेककामनाफलसिद्धिरित्युक्तभाष्यतात्पर्यमित्यपास्तम् । सम्यक् ज्ञात एकोऽप्यर्थबोधाय शिक्षाद्युक्तमार्गेण प्रयुक्तश्चेत् कामधुग् भवति, किं वक्तव्यं सर्वेऽपीति फलसम्बन्धबोधने तात्पर्येण सर्वेषां तथाप्रयोगः कार्य इति बोधनात् । एवञ्च व्यवहारे प्रयुक्तानां सुशब्दानां सर्वेषां शास्त्रविषयता सूचिता । शास्त्रान्वित इत्यनेन तत्स्मरणपूर्वकप्रयोगे धर्मः सूचितः । एवं च नित्यादिस्थले तथा दृष्टत्वेन प्रयोगविधेस्त्रितयरूपत्वेनेष्टसिद्धिः । तदाह—तत्तदिति । एवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । एव चेति पाठे उक्तसिद्धान्तेनेत्यर्थः । नैमित्तिकत्वं स्वार्थसमानग्रस्तमिति पृथक् नोक्तम् । गुणविध्यंशेति । तत्तल्लक्ष्यविषयोपप्लुतवाक्ये इत्यादिः । एवं प्रागपि । संस्कारार्थत्वमिति । आधानादिवत् फलाश्रवणात् । एवञ्चावृत्तौ मानाभाव इति भावः । तत्फलितमाह—एवञ्चेति । गुणविध्यंशस्य शुद्धलक्ष्यसंस्कारकत्वे चेत्यर्थः । नावृत्तिरिति ।

सरला ।

करणे प्रत्यवायाजनकत्वे सति करणे फलविशेषजनकत्वम् । यथा "कारीर्या वृष्टिकामो यजेत" इति वृष्टिकामनयाऽनुष्ठीयमान कारीरीष्ट्यादिकं काम्यम् । तत्र नित्यनैमित्तिकयोरकरणे प्रत्यवाय एव, करणे दुरितनिवृत्तिः फलम् ।

नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम् ।

इत्यादिवाक्यात् । तत्रापि नित्ये दुरितानुत्पत्तिर्नैमित्तिके दुरितनिवृत्तिरिति विवेकः ।

प्रत्यवायश्रवणादिति । "तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः तस्माद् ब्राह्मणेन न

शब्दरत्नम् ।

देशद्वयप्रसक्तिरिति तत्तात्पर्यम् । एवं च स्पष्टमेव पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरयं न्यायः संस्कारक विधिविषये सिद्धान्तित इति भावः । "सम्प्रसारणाच्च" (पा० सू० ६।१।१०८) इति

भैरवी ।

उक्तार्थे भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह—सम्प्रसारणाच्चेनीति । तत्र हि-शकह्वर्थमित्यत्र सम्प्रसारणपूर्वत्वमाशङ्क्य वाक्यस्य सम्प्रसारणसंज्ञापक्षमादाय पूर्वरूपनिष्पन्नस्य न सम्प्रसारणत्वमिति समाधानोत्तरं समाधानान्तरं कृम् "कार्यकृतत्वाद्वा" इति । शास्त्रस्यास्मिन्विषये प्रवृत्तिर्न भविष्यतीति तदर्थ. । तत्र दृष्टान्ततयेत्थम्भाष्यकृताऽभिहितम्-तद्यथा-"वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत" इति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पनः प्रवृत्तिर्न भवति, विषम

भावप्रकाशः ।

पूर्वपरभेदजेति भावः । अतएवैकलक्ष्ये शास्त्रस्य पुनः पुनर्न प्रवृत्तिः । एतन्मूलकमेव पठ्यते—"लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिः" इति "सङ्ग्राहकवाक्याल्लक्ष्यसंस्कारकवाक्योपप्लवः" इति च, तदाह-एवञ्चेति । पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरुक्ततत्तत्तात्पर्यकत्वे चेत्यर्थः । स्पष्टमेवेति । एकपदविषयकपूर्वपक्षसिद्धान्तावसरेऽयं न्यायः संस्कारकविधिविषये सिद्धान्तितो न तु त्रितयविध्यंशे इति स्पष्टमेवेत्यर्थः । एवञ्च खण्डनकृदाद्युक्तिरयुक्तैवेति भावः । तदयुक्तत्वे बीजान्तरमप्याह—सम्प्रसारणाच्चेति । तावतापि पाक्षिकेष्टसि-

सरला ।

म्लेच्छितवै नापभाषितवै" इति महाभाष्यगतश्रुत्येति अस्य आदिः । अनया श्रुत्याऽपभाषणस्य निषेधेन ।

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

इति स्मृत्याऽसाधुशब्दानां भाषणे प्रत्यवायबोधनादित्यर्थः । अयं न्यायः "लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते" इति न्यायः । ननु "लक्ष्ये लक्षण सकृदेव प्रवर्तते" इत्येव न्यायस्वरूपं चेत् कचिल्लक्ष्ये लक्षणस्य कस्यचित्प्रवृत्तौ तस्य लक्ष्यान्तरे पुनः प्रवृत्तिर्न स्यात्; एवं तस्मिन् लक्ष्ये लक्षणान्तरस्य पुनः प्रवृत्तिर्न स्यादिति चेत् ? न, "तल्लक्ष्ये तल्लक्षण सकृदेव प्रवर्तते" इति न्यायशरीराङ्गीकारात् । तथा च तल्लक्ष्ये तल्लक्षणस्य सकृत्प्रवृत्तावपि न लक्ष्यान्तरे तल्लक्षणस्य तल्लक्ष्ये लक्षणान्तरस्य च प्रवृत्तिव्याघातः । नन्वेवमपि "सुध्युपास्यः' इत्यस्य लक्ष्यैकत्वेन तल्लक्ष्यत्वात्तत्र धकारद्वित्वार्थं प्रवृत्तस्य "अनचि च" इति शास्त्रस्य सकारे प्रवृत्तिर्न स्यात् इति चेत् ? न, प्रथमप्रवृत्तावुद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणो यः शब्दसमुदायस्तदघटको यस्तदघटितत्वं तल्लक्ष्यत्वमिति स्वीकारेण "अनचि च" इति शास्त्रीयप्रथमप्रवृत्तावुद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणो यः शब्दसमुदायो व्यपदेशिवद्भावेन धकारस्तदघटको यः सकारस्तद्घटितत्वाद् 'पास्य' इत्यस्य तदघटितत्वाभावेन तल्लक्ष्यत्वाभावात्सकारे प्रवृत्तिनिर्बाधेनादोषात् । नन्वेवमपि 'पथः' इत्यत्र पूर्वमिन्शब्दस्य लोपार्थं प्रवृत्तस्यापि "भस्य टेर्लोपः" इति शास्त्रस्य पुनः प्रवृत्त्यापत्तिः तच्छास्त्रीयप्रथमप्रवृत्तावुद्देश्यत्वेनाऽऽश्रीयमाणो यः शब्दसमुदायः 'इन्' इति, तस्यैव टित्वात् टेरेवोद्देश्यत्वाच्च; तदघटको यः अथ् इति तद्घटितत्वेनैव 'पथ्' इत्यस्य तदघटितत्वाभावेन तल्लक्ष्यत्वाभावात् इति चेत् ? न, प्रथमप्रवृत्तावुद्देश्यत्वेन उद्देश्यतावच्छेदकत्वेन वाऽऽश्रीयमाणो यः शब्दसमुदायस्तदघटको यस्तदघटितत्वं तल्लक्ष्यत्वमिति स्वीकारेण 'अथ्' इत्यस्योद्देश्यत्वेन आश्रयणाभावेऽपि उद्देश्यतावच्छेदकत्वेनाश्रयणात् 'पथ्' इत्यस्य तदघटकाघटितत्वेन तल्लक्ष्यत्वस्यैव सत्त्वेनादोषात् । अत्रोद्देश्यत्व-उद्देश्यतावच्छेदकत्वोभयसंग्रहाय लाघवेन तल्लक्ष्यत्वस्वरूपे उपयोगित्वनिवेशो बोध्यः । तथाच प्रथमप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणसमुदायाघटकाघटितत्वं तल्लक्ष्यत्वमिति फलितम् । "भस्य टेर्लोपः" इत्यस्य पथ्यादेर्भस्य टेर्लोपः स्यादित्यर्थेन तदीयप्रथमप्रवृत्तौ 'पथिन् अस्' इति सर्वस्यैवोपयोगित्वेन तदघटकत्वमुदासीनस्येति तदघटितत्वमेव 'पथ्' इत्यस्येति

इति "हलो यमाम्—"(पा०सू०८।४।६४) इति च लोपेन निर्वाहः, लोपस्य वैकल्पिकत्वात् । कथमन्यथा त्रिधं त्रियं चेति भवदुक्तिः सङ्गच्छेत । किं चैवं सति

शब्दरत्नम् ।

सूत्रे भाष्ये ऽपि स्फुटोऽयम् । वैकल्पिकत्वादिति । एवं च पक्षे द्वित्वानामानन्त्यापत्त्या परिनिष्ठितत्वाभावापत्तिः । न च त्वदुक्तरीत्याऽऽनन्त्यापत्तिप्रयुक्तमपरिनिष्ठितत्वमसकृत्प्रवृत्तौ बाधकमिति लभ्यते, तच्च नात्र, द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वेन यावच्छक्तिद्वित्वसहितप्रयोगस्य परनिष्ठितत्वसम्भवात्, अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वं हि

भैरवी ।

उपन्यासः, उक्तं यत्तस्यैव पुन. प्रवृत्तिर्न भवति" । तत्र कैयटः-'पराङ्गमग्न्याधानम् यज्ञमुखप्रतिपत्त्यर्थमिति पुनःक्रियमाणस्फलभेदाभावान्नानुष्ठीयते' इति । ततः 'यत्तु तदाश्रयम्प्राप्नोति न तच्छक्यम्बाधितुं तद्यथा 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेत' इति अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते इज्यते' इत्यभिहितम् । यत्तु तदाश्रयमिति यस्मात्फलावाप्तिस्तत्फलभेदाद्द्वियमानमसकृदनुष्ठीयत इति कैयटः एवञ्च कार्यकृतत्वादित्यपरिहार इति तेनोपसंहृतम्। अस्ति चात्र फलं शास्त्रीयप्रक्रियापूर्वकप्रयोगाद्धर्मोत्पत्ते, शास्त्रान्वित इत्यनेन बोधनात् सकृद्धर्थमित्यादौ "सम्प्रसारणाच्च" इति सूत्रस्य पुनः समुदायोच्चारणात्प्राक् स्मरणेऽधिकस्य धर्मस्य लाभ एवेति भावः । एवम्प्रतिपादनेन लक्ष्यभेदेन पुनः प्रवृत्तिर्भवति । यत्र तु न तथा लक्ष्यभेदस्तत्राप्रवृत्तिरेवेति न्यायो ध्वनितः । लोपस्य वैकल्पिकत्वेन जातेऽपि द्वित्वे भावकार्यानुष्ठानात्पुनः प्रवृत्तावपीष्टापत्तिरिति मा शङ्किष्ठा इत्याह—एवञ्चेति । लोपस्य वैकल्पिकत्वे चेत्यर्थः । परोक्तदूषयितुं युक्तिमनुवदति-त्वदु क्तेत्यादिना । नचेति। अस्य वाच्यमिति परेणान्वयः । त्वदुक्तरीत्या—लोपस्य वैकल्पिकत्वरूपोक्तरीत्या । सम्भवादिति । एतावतैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वादिति शेषः । परिनिष्ठितत्वस्य स्वरूपंप्रतियोगिज्ञानसम्पादनायाह—अप्रवृत्तेत्यादि ।

भावप्रकाशः ।

ग्वा इष्टापत्तिं खण्डयति—एवञ्चेति । लोपस्य वैकल्पिकत्वे चेत्यर्थः । शास्त्राप्राप्तिविषयत्व च परिनिष्ठितत्वमिति भावः । खण्डनकृदाद्युक्तदोषं खण्डयितुमनुवदति—न च त्वदुक्तेति । लोपस्य वैकल्पिकत्वरूपोक्तरीत्येत्यर्थः । लभ्यत इत्यत्रास्यान्वयः । अनन्तकार्ययुतप्रयोगस्याशक्यत्वात्तच्छास्त्रसाध्यपरिनिष्ठितप्रयोगाभावात्तस्यानुष्ठापकत्वापत्त्या सा दोषः । न च सा प्रकृते इत्याह—तच्चेति । च एवार्थः । 'सुध्युपास्यः' इत्यत्रापरिनिष्ठितत्वमेव नेत्यर्थः । सम्भवादिति । तावतैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वादिति भावः । ननूक्तरूपस्य परिनिष्ठितत्वमत आह—अप्रवृत्तेति । विहितौ । नित्यत्वादिविषये 'दधि' इत्यादौ तत्त्वाव्याप्रवृत्तेति । प्रवृत्तत्वं च जातत्वमिति भावः । वैकल्पिकेडादिविषये सेद्धेत्यादौ तदर्थं नित्येति । 'हरी एतौ' 'पहिकृष्ण ३ अत्र' चक्रो अत्र' इत्यादौ तत्त्वाय बाधकाबाधितेत्यपि विशेषणं बोध्यम् । प्रकृते प्रतिलक्ष्य

सरला

तल्लक्ष्यत्वान्न तत्र तत्सूत्रस्य पुनः प्रवृत्तिः । 'सुध्युपास्यः' इत्यत्र तु "अनचि च" इति शास्त्रस्य 'अचः परस्य यरो द्वित्वं न त्वचि' इत्यर्थेन तत्प्रथमप्रवृत्तौ 'ध्' इति समुदायस्योपयोगितया 'आस्' इत्यस्य तदघटकसकारादिघटितत्वमेव न तु तदघटकाघटितत्वमिति तल्लक्ष्यत्वाभावेन तत्र "अनचि च" इति शास्त्रस्य पुनः प्रवृत्तिर्भवति । एतादृशतल्लक्ष्यत्वस्वीकारे "पथो विभाषा" इत्यादिनिर्देशाः प्रमाणम् । अधिकमग्रे ।

अप्रवृत्तेति । अप्रवृत्तो यो नित्यविधिस्तदीयोद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वमित्यर्थः । वैकल्पिकेडा-

शब्दरत्नम् ।

परिनिष्ठितत्वमिति वाच्यम् , आनन्त्यापत्तेरित्यस्य चतुष्पञ्चादिधकारयकाराणामापत्त्या त्रिधमित्यादित्वदुक्तमर्यादाभङ्गापत्तेरित्यर्थात् । तद् ध्वनयन्वक्ष्यति—नवत्वोक्तिरस- ङ्गतैवेति ।

आनन्त्यापत्तिरेव तन्न्यायबीजमिति तु न युक्तम् , उदवोढामित्यादौ उद् अवह् स् तामित्यवस्थायां सिज्लोपादेरसिद्धत्वात्सिचि वृद्धावोकारे "लक्ष्ये लक्षणस्य" इति न्या येन पुनर्वृद्धिर्नेति "सिचि वृद्धिः—" (पा०सू० ७।२।१) इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । आनन्त्यापत्तेस्तत्राभावात् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन विकारकृतभेदेन न लक्ष्यभेदाश्रयणम् ।

भैरवी ।

हिहतौ । अस्ति चेदृशम्परिनिष्ठितत्वं यणादेशप्रवृत्त्युत्तरं 'सुध्युपास्यः' इत्यादौ, अत्र यणा- देशविधायकशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वेनाप्रवृत्तो नित्यविधिः"एचोऽयवायावः" इति, तदुद्देश्यतावच्छे- दकानाक्रान्तत्वंतस्येति रीत्या सर्वत्रोहनीयम् । न च 'अग्नी इति' इत्यादावप्रवृत्तो नित्य- विधिः सवर्णदीर्घस्तदुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वसत्त्वेनापरिनिष्ठितत्वापत्तिरिति वाच्यम् , एषु प्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावस्य प्रवृत्त्या प्लुतप्रगृह्यभिन्नत्वविशिष्टसवर्णाच्परत्वविशिष्टाक्त्व- स्योद्देश्यतावच्छेदकतया तदनाक्रान्तत्वस्य सत्त्वात् । प्रवृत्तत्वं-प्राप्तत्वं जातत्वं वा । वैक- ल्पिकेडादिविषये सेद्धादौ परिनिष्ठितत्वसिद्धये-नित्येति ।

तद्रीत्यासमाधत्ते—आनन्त्यापत्तेरिति । पञ्चादीति । आदिना यावच्छक्तिद्वित्वपरिग्रहः । त्रिधमित्यादीति । अत्रादिना त्रियमित्यस्य परिग्रहः । असङ्गतैवेतीति। यद्यप्युक्तरीत्या परिनिष्ठित- त्वस्योपपत्तिर्भवति तथापि नवत्वोक्तेरसङ्गतिरेव दूषणमिति भावः । खण्डनकृदादिमतं दूषय- यति-आनन्त्यापत्तिरेवेति । इति न्यायेनेति । "लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते" इति न्यायेनेत्यर्थः । सा च वृद्धिराकाररूपा जाता । ओकारे—"सहिवहोरोदवर्णस्य" इत्योकारे जाते इति शेषः । पुनर्वृद्धिर्न-ओकारस्य पुनर्वृद्धिर्न । विकारकृतभेदेनेति । विकारकृतो यो व्यक्तिभेदस्तेनेत्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

लक्षणभेदेनाप्रवृत्तत्वे सत्त्वेऽपि नित्यत्वं नेति भावः । त्वद्रीत्यैव समाधत्ते —आनन्त्येति । आदिना याव च्छक्तिप्रयोगविषयद्वित्वपरिग्रहः । अग्रे आदिना त्रियमित्यस्य सङ्ग्रहः । असङ्गतैवेतीति । उक्तरीत्या परिनिष्ठितत्वोपपत्तावपि इदमेव दूषणं सारमिति भावः । यत्तु खण्डनकृदादिः—आनन्त्यापत्तिरेव तन्न्या- यप्रवृत्तौ बीजम् । न च सा उक्तरीत्याऽत्रास्तीति तदप्राप्त्या मूल चिन्त्यमिति, तत्खण्डयति—आन- न्त्येति । एतेन प्रकृतलक्ष्ये तन्निरासः । बीजमिति । तन्न्यायप्रवृत्तौ बीजमित्यर्थः । यथाश्रुत त्वयुक्तमिति स्पष्टमेवेति बोध्यम् । आदिना ढत्वादिसङ्ग्रहः । सिचिवृद्धाविति । सिचि परे "वदव्रज" इति वृद्धावोत्वात्परत्वाज्जातायामित्यर्थः । ओकार इति । वर्णपदसामर्थ्येन जाते इत्यर्थः । अनुवृत्ततत्पुरुषढलोप इति विषयसप्तमीति भाष्यसिद्धान्तादिति भावः । भाष्येति । कैयटस्याप्युपलक्षणमिदम् । एवमग्रेऽपि । प्रामा- ण्येनेति । अनाश्रयणे हेतुः । कृतभेदेनेति । विकारेण कृतो यो व्यक्तिभेदस्तज्जन्यो यो लक्ष्यभेद इत्यर्थः । एतेन भाष्ये तदभावादानन्त्यापत्तिरित्याद्याश्रयणमित्यन्नं चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । वर्णपदसाम- र्थ्यादिना वृद्ध्युत्तरमोत्वेनेष्टसिद्धिं सम्पादयता पुनर्वृद्धिमनापादयता भाष्यकृता ध्वनितार्थस्य कैयटेन स्पष्ट.

सरला ।

दिविषये 'सेद्धा' इत्यादौ परिनिष्ठितत्वसिद्धये नित्यग्रहणम् । 'सुद्ध्युपास्यः' इत्यादौ सकृत्प्रवृत्तस्यापि नित्यस्य जश्त्वविधेरुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तत्र परिनिष्ठितत्वसिद्धयेऽप्रवृत्तेति ।

विकारकृतभेदेनेति । एवञ्चैतद्भाष्यप्रामाण्यात्तल्लक्ष्यशरीरे तदघटक इत्यत्र विकारातिरिक्त इति

सरला ।

विशेषणं निवेशनीयम् । तथा च प्रथमप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणो यः शब्दसमुदायस्तदघटको यो विकारातिरिक्तस्तदघटितत्वं तल्लक्ष्यत्वमिति फलितम् । तेन 'अगौप्सीत्' इत्यत्र 'अगुप् स् ईत्' इति स्थितौ जायमानाया "वदव्रज" इति वृद्धेः प्रथमप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणो यावान् शब्दसमुदायः 'अगुप् स् ईत्' इति, तदघटको य औकारः स विकार एव नतु तदतिरिक्त इति तदघटको विकारातिरिक्त उदासीनस्तदघटितत्वेन तल्लक्ष्यत्वान्न पुनर्वृद्धिप्रसङ्गः । नन्वेव 'काण्डे' इत्यत्र "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इति शास्त्रीयप्राथमिकप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणो यावान् शब्दसमुदायः 'काण्ड' इति तदघटकत्वस्य एकारे सत्त्वेऽपि विकारातिरिक्तत्वाभावेन 'काण्डे' इत्यस्य तदघटकविकारातिरिक्ताघटितत्वेन तल्लक्ष्यत्वादनेनैव न्यायेन ह्रस्ववारणसम्भवे गुरुभूतोपायान्तराश्रयणस्य भाष्यकृतोऽसङ्गतिरिति चेत् ? न, विकारस्य स्वघटकमात्रोद्देश्यकत्वविशेषणेनादोषात् । तथाहि, ह्रस्वप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाऽऽश्रीयमाणो यः समुदायः 'काण्ड' इति, तदघटकत्वमेकारे, तद्घटकमात्रोद्देश्यकविकारातिरिक्तत्वमपि तद्घटकेतरविभक्ति 'ङ्' कारोद्देश्यकत्वेन तद्घटकमात्रोद्देश्यकत्वाभावादिति तद्घटितत्वं 'काण्डे' इत्यत्र न तु तदघटितत्वमिति तल्लक्ष्यत्वाभावादनेन न्यायेन पुनर्ह्रस्ववारणाभावेन तदर्थमुपायान्तराश्रयणस्यावश्यकतया दोषाभावात् । नचैतन्निवेशे 'या' 'सा' इत्यादौ "त्यदादीनामः" इत्यस्य पुनः प्रवृत्त्यापत्तिः, तदीयप्रथमप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणः समुदायः 'यद् सु' 'तद् सु' इति तदघटकत्व टापा सहैकादेशभूत आकारे स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारातिरिक्तत्वमपि स्वघटकेतरटाप्स्थानिकत्वात्, तथाच तद्घटितत्वमेव 'या' 'सा' इत्यादेर्नतु तदघटितत्वमिति तल्लक्ष्यत्वाभावेनैतन्न्यायाप्रवृत्तेरिति वाच्यम्, "न लुमताऽङ्गस्य" इति प्रत्ययलक्षणनिषेधेन 'या' 'सा' इति स्थिते तस्य विभक्तिपरकत्वाभावेन "त्यदादीनामः" इत्यस्याप्राप्तेः । लुकः पूर्वं तु न तदापत्तिः "अन्तरङ्गानपि विधीन्" इति लुको बलवत्त्वात् । स्वघटकमात्रोद्देश्यकत्वनिवेशे मानं तु "ह्रस्वो नपुंसके" इति सूत्रस्थं 'काण्डे' इत्यत्र ह्रस्ववारणपरं भाष्यमेव ।

नन्वेवमपि 'सर्वेषाम्' 'रामाणाम्' इत्यादौ "आमि सर्वनाम्नः सुट्" "ह्रस्वनद्यापो नुट्" इति शास्त्रीयप्राथमिकप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणो यः शब्दसमुदायः 'सर्व आम्' 'राम आम्' इति, तद्घटको यः सुट्सकारो नुट्नकारश्च सच स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारातिरिक्तोऽपि, तद्घटितत्वेन तल्लक्ष्यत्वाभावाद् 'यदागमा' इति सामो नामश्चाऽऽम्त्वेन पुनः सुट्नुटोरापत्तिरिति चेत् ? न, तदघटके आगमातिरिक्तत्वेन विशेषणदानेनादोषात् । तथाहि, सुट्नुटोः प्राथमिकप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणो यः समुदायः 'सर्व आम्' 'राम आम्' इति तदघटकत्वस्य स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारातिरिक्तत्वस्य च सुट्सकारनुट्नकारयोः सत्त्वेऽपि आगमातिरिक्तत्वाभावेन तादृशोऽन्य एवेति तदघटितत्वेन तल्लक्ष्यत्वादनेन न्यायेन न पुनः प्रवृत्तिर्भवतीति । अत एव "हलि सर्वेषाम्" 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्" इत्यादिनिर्देशसङ्गतिः । नन्वेवमपि 'राजपुरुषः' इत्यादौ 'राजन् ङस् पुरुष सु' इति स्थिते समासे जाते प्रातिपदिकसंज्ञायां "सुपो धातु" इति शास्त्रेण ङसो लुकि पुरुषपदोत्तरसुलोपो न स्यात्, तत्र शास्त्रे प्रातिपदिकस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेनाश्रितत्वात्प्रथमप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणत्वं 'राजन् ङस् पुरुष सु' इति समुदायस्य तदघटकाघटितत्वस्य तत्र सत्त्वेन तल्लक्ष्यत्वादिति चेत् ? न, शास्त्रविशिष्टत्व तल्लक्ष्यत्वमिति स्वीकारेणादोषात् । वैशिष्ट्यं च स्वीयप्राथमिकप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणशब्दसमुदायविशिष्टाघटितत्वम्, स्वीयप्राथमिकप्रवृत्तिसमानकालिकप्राप्तिविषयाघटितत्वम्, एतदुभयसम्बन्धेन । समुदायवैशिष्ट्यञ्च स्वाघटकत्वम्, स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारागमातिरिक्तत्वम्, एतदुभयसम्बन्धेन । तथाच 'राजपुरुषः' इत्यत्र शास्त्रवैशिष्ट्यघटकप्रथमसम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि ङस्लुकः प्रवृत्तिसमये एव सुलुकेऽपि प्राप्तिसत्त्वेन "सुपो धातु" इति शास्त्रीयप्राथमिकप्रवृत्तिसमानकालिकप्राप्तिविषयत्वमेव पुरुषपदोत्तरसुप्रत्यये न तु तदविषयत्वमिति द्वितीयसम्बन्धस्यासत्त्वेन तल्लक्ष्यत्वाभावेन सुप्रत्ययलुक्सिद्धिः । एवमेव 'धर्षीष्ट' 'भवेत्' 'भूयात्' इत्यादौ द्वितीयसम्बन्धस्यासत्त्वेन तल्लक्ष्यत्वाभावात् षत्वसलोपयोः पुनः प्रवृत्तिर्भवति । द्वितीयसम्बन्धनिवेशे प्रमाणं तु "न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्" इति सूत्रमेव । एतत्सम्बन्धानि-

शब्दरत्नम् ।

"समः सुटि" (पा० सू० ८।३।५) इति सूत्रं चास्यां मानम् । अन्यथा "समो वा लोपम्—" इत्यनेनान्त्यलोपे पुनर्द्वित्वेन त्रिसकारस्यापि सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । "इरयो रे" (पा० सू० ६।४।७६) इति सूत्रे इरयोरिति द्विवचनं तु स्वविधेयस्य स्वस्मि-

भैरवी ।

तस्य न्यायस्य समूलतामाह—समः सुटीत्यादिना । अस्याम्—उक्तन्यायरूपपरिभाषायाम् । अन्यथा—तन्न्यायानङ्गीकारे । सिद्धाविति । लोपस्य रुप्रकरणस्थत्वेनेष्टसिद्धावित्यर्थः । तद्वैयर्थ्यमिति । "समः सुटि" इतिसूत्रं त्रिसकारकरूपसिद्ध्यर्थं, तच्चाधुनाऽपि सिद्धमिति भावः । लोप· पाणिनिसम्मतो नेति तु न शङ्कनीयम्, "अप्रतिषिद्धमनुमतम्भवति" इति न्यायेन तस्य पाणिनिसम्मतत्वात् । शास्त्रान्तरप्रसिद्धानामिहाश्रयणस्य भाष्यकारसम्मतत्वमपि । अत एव 'मृजन्ति' 'मार्जन्ति' 'ममृजतु' 'ममार्जतुः' इत्यादिरूपाणाम् "इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ सङ्क्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्त" इति भाष्यकृतोक्तम् । अन्योक्तं तन्न्यायबीजं खण्डयति—इरयोरितीति । तद्धि सूत्रं "प्रथमं दध्र आपः" इत्यस्य साधनायारब्धम् । तत्र धाञो लिटि तस्य

भावप्रकाशः ।

मुक्तत्वात् । अन्यथा भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । न्यायस्य निर्मूलतां निराकरोति—सम इति । चास्याम्—तन्न्यायरूपपरिभाषायाम् । अन्यथा—न्यायानङ्गीकारे । समो वेति । एतेनानुनासिकयुतरूपार्थं सूत्रमित्यपास्तम् । लोपस्य रुप्रकरणस्थत्वेनैव सिद्धेः । एकसकारकरूपार्थं तस्यावश्यकत्वात् । नच तत्पाणिन्यसम्मतमिति वाच्यम् । अप्रतिषिद्धमनुमतमिति न्यायविरोधात् वार्तिकादीष्टार्थानां सूत्राक्षरैस्तत्र तत्र ध्वनितत्वस्योक्तत्वाच्च, अन्यवचनानामत्राश्रयणस्य "ओमाङोश्च" इत्यादिसूत्रभाष्यादौ स्पष्टमभिधानाच्च । एतेनान्यवचनमादाय पाणिनेरन्यार्थे तात्पर्यं न क्वापि दृष्टमित्यपास्तमिति भावः । अपिना सकृद्द्वित्वेन द्विसकारस्य सङ्ग्रहः । एतेन तद्व्यर्थमेवेत्यपास्तम् । सति फले तत्त्यागानौचित्यात् विभाषाद्वितीयेति न वक्तव्यं भवतीतिवत् समः सुटीति न वक्तव्यं भवतीति भाष्यकृताऽनुक्तत्वाच्चेति दिक् ।

'प्रथम दध्रे' इति लक्ष्यके छन्दसि इरे इत्यस्य बहुलं रे भवतीत्यर्थके "इरयो रे" इति सूत्रे सेटां धातूनामिरेचि रे आदेशे कृते तस्येटि पुना रेभावार्थं कृतं द्विवचनम् । तन्न्यायाभावे पुनःपुनः प्रवृत्त्येष्टसिद्धा व्यर्थं सत्तत्र ज्ञापकमिति खण्डनकृत् । तत्खण्डयति—इरेति । अप्राप्त्येत्यग्रे पुनःप्रवृत्त्यनापत्तिरत इति शेषः ।

अत्र केचित् । "कारके" इत्यत्र संज्ञाधिकारपक्षे व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तम्यां संज्ञिनां ध्रुवादीनां सामा·

सरला ।

वेशे 'युवन् अस्' इत्यत्र वकारस्य सम्प्रसारणाय 'युवन् अस्' इति समुदायस्योपयोगित्वे नाश्रयणात् तद्विशिष्टाघटितत्वस्य तत्र सत्त्वेनानेनैव न्यायेन पुनः सम्प्रसारणवारणे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । नचैवमपि लिट्त्सु इत्यत्र लिड् ध् सु इति स्थितौ धकारस्य चर्त्वप्रवृत्तिसमये डकारस्य चर्त्वाप्राप्त्या द्वितीयसम्बन्धसत्त्वेन "खरि च" इत्यत्र "पदस्य" इत्यधिकारेण सामानाधिकरण्येनान्वयासम्भवाद्वैयधिकरण्येनाऽन्वये पदावयवे खरि झलां चर्त्वमित्यर्थेन प्रथमप्रवृत्तौ 'लिड् ध् सु' इत्यस्याश्रयणेन तद्विशिष्टाघटितत्वरूपप्रथमसम्बन्धस्यापि सत्त्वेन तल्लक्ष्यतयाऽनेन न्यायेन पुनश्चर्त्वं डकारस्य न स्यादिति वाच्यम्, द्वितीयसम्बन्धस्थाने स्वीयप्राथमिकप्रवृत्त्यनुत्तरकालिकप्राप्तिविषयाघटितत्वमिति विवक्षणेनादोषात् । अनुत्तरकालिकप्राप्तिश्च समानकालिकप्राप्तिः पूर्वकालिकप्राप्तिश्चेति 'लिट्त्सु' इत्यत्र धुटः प्रवृत्तेः पूर्वं डकारस्य चर्त्वप्राप्त्या स्वीयप्राथमिकप्रवृत्त्यनुत्तरकालिकप्राप्तिविषयडकारघटितत्वमेवेति तल्लक्ष्यत्वाभावेन डकारस्य चर्त्वसिद्धिरिति। 'षट् त्सन्तः' इत्यत्रैतन्निवेशेन चर्त्वसाधनप्रकारस्तु चिन्त्यः, तत्र प्रथमसम्बन्धस्यैवासत्वेन तत्र चर्त्वस्य सुसाधत्वात् । "खरि च" इत्येतच्छास्त्रीयप्राथमिकप्रवृत्तौ 'ध् सन्तः' इत्यस्यैवोपयोगेन डकारे तद्विशिष्टत्वस्यैव सत्त्वेन तदघटितत्वाभावेन तल्लक्ष्यत्वाभावादिति दिक् ।

शब्दरत्नम् ।

न्युद्देश्यत्वाप्राप्त्या तत्प्राप्तये इति न तदस्यां मानम् । न च तत्र "सहिवहोरोद्–" (पा० सू० ६।३।११२) इति तपरत्वसामर्थ्याद् न वृद्धिरिति वाच्यम्, अशाब्दत्वात्,

भैरवी ।

ञादेशे "लिटस्तझयोः" इतिसूत्रेणेरेजादेशे तस्यानेन र आदेशे कृते तस्येडागमे पुनरनेन रेभावो भवति । रेभावविधानसामर्थ्येन तस्येडागमो नेति तु न वाच्यम्, 'चक्रे' इत्यादाविट्प्रतिषेधविषये तस्य चरितार्थत्वात् । स्वविधेयस्य रेभावस्येडागमेऽपि "यदागमाः" इति न्यायेन रेशब्दत्वात्पुनस्तस्योद्देश्यत्वाप्राप्त्या रेभावो न स्यादिति द्विवचनं सफलमिति भावः । 'उदवोढाम्' इत्यत्र "सहिवहोरोत्" इतिसूत्रे तकारोच्चारणेन पुनर्वृद्ध्यप्राप्तिरिति कस्यचिदुक्तिं खण्डयति–नच तत्रेति । अशाब्दत्वादिति। आदित्यत्र तपरकरणेन वृद्ध्यप्राप्तेः शब्दमर्यादयाऽ-

भावप्रकाशः ।

न्यतः सत्त्वेऽपि विशिष्टसंज्ञी निर्देष्टव्य इत्याशङ्क्य करोतीति कारकमित्यन्वर्थसंज्ञाबलात्संज्ञिविशेषलाभ इत्युक्तं भगवता । महासंज्ञाकरणादनुमीयते—नून विशिष्टा ध्रुवादयः सञ्ज्ञित्वेन निर्दिष्टाः । तथाच यत् क्रियायाः साधक ध्रुवादि तत्कारकसञ्ज्ञं भवतीति व्याख्यात चोपाध्यायैः । नन्वन्वर्थत्व नाम योगरूढत्वम् । एवञ्च कथ यौगिकार्थमुद्दिश्य सञ्ज्ञाविधानम्? अत आह—महेतीत्यवतार्य महासञ्ज्ञोपस्थितक्रियानिर्वर्तकत्वविशिष्टानां ध्रुवादीनां सञ्ज्ञेति परिष्कृतं चाभियुक्तैः । तद्रीत्या यत्रोद्देश्यविधेयतावच्छेदकयोर्भेदस्तत्र तस्यापि तत्त्वमस्त्येवेति प्रतीयते । तथा चात्रापि रेत्वेरेत्वयोर्विधेयोद्देश्यतावच्छेदकयोर्भेदस्य स्पष्टत्वात्स्वविधेयस्योद्देश्यत्वप्राप्तिरक्षतैवेति प्राचोक्त सम्यगेव । नचैवमपि रयादेशे इटि च तस्य लाक्षणिकत्वाश्चेति वाच्यम्, तदनित्यत्वस्यापि ज्ञापनात् । यावता विना ऽनुपपत्तिस्तत्सर्वं ज्ञाप्यमिति सिद्धान्तात् । एवञ्च स्वविधेयस्येत्यादिचिन्त्यमित्याहुः । तन्न, दृष्टान्तवैषम्यात् । तथाहि, नह्युक्तभाष्यादितस्तदवच्छेदकभेदेऽपि स्वविधेयस्य स्वोद्देश्यत्व लभ्यते, नवा सञ्ज्ञासञ्ज्ञिभावस्थले लोके तस्य तत्त्वप्रतीतिः कस्यापि सम्मता यतो दृष्टान्तसङ्गतिः स्यात् । किञ्चाभेदे उद्देश्यत्वविधेयत्वयोर्बाधस्य जगत्प्रसिद्धत्वेन भेदे एव तयोः सम्भवेन तदवच्छेदकयोर्भेदस्यार्थादेव सिद्धत्वेन सञ्ज्ञासंज्ञिभावस्थले तथासत्त्वेन च "कारके" इति सूत्रोक्तरीत्या किमपूर्वमुक्तम्? नहि गुरुचरणैस्तदवच्छेदकयोरभेदे उद्देश्यत्वविधेयत्वे उक्ते, किन्तु उद्देश्यत्वं विधेयत्वं च मिथो विरुद्धं, भेदे तत्सम्भवादित्युक्तम् । एवञ्च सामान्यविशेषधर्मभेदेन वस्तुतो भिन्ने तत्सम्भवेन विरोधाभावेऽपि तक्रकौण्डिन्यन्यायेन सामान्यैरेत्वरूपेणोद्देश्यतावच्छेदकेन प्राप्तस्योद्देश्यत्वस्य विशेषरेत्वरूपेण विधेयतावच्छेदकेन प्राप्तविधेयत्वेन बाधः । सागमे इरयित्यत्र 'यदागमाः' इति न्यायेन रेत्वसत्त्वेऽपीरेचि तदसत्त्वेन रेत्वस्य विशेषत्वस्य द्वयोरिरयोः स्वतो रयादेशे स्थानिवद्भावेन सत्त्वादिरेत्वस्य सामान्यत्वस्य निर्बाधत्वात् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य स्वविधेयस्य स्वोद्देश्यत्वाप्राप्त्येत्येवोक्तमिति दिक् । लाक्षणिकत्वात्सागमेन स्यादतो द्विवचनमुपक्षीणमित्यज्ञापकमिति मान्याः ।

कैयटीयन्यायसञ्चार विनापि भाष्यं सुयोजमिति नोक्तार्थसिद्धिरित्याशयेनाशङ्कते—नचेति । सामर्थ्यादिति । वर्णग्रहणेनाग्रेऽप्यनुपयोगादिति भावः । न वृद्धिरिति । न पुनर्वृद्धिरित्यर्थः । अशाब्दत्वादिति । वर्णाधिक्यमात्रेणार्थकल्पने वृद्धिसत्ताया एव ज्ञापयितुं युक्तत्वात् । तपरसूत्रस्य सिद्धान्ते निय

सरला ।

मानमिति । "इरयो रे" इत्यत्र द्विवचननिर्देशाभावे "प्रथमं दध्र आपः" इति छन्दोघटके 'दध्रे' इत्यत्र धाञो लिटि ञादेशे तस्य इरेजादेशे च तस्यानेन रेआदेशे आर्धधातुकत्वेनेडागमे तस्य इरेत्वेन पुनारेआदेशप्रवृत्त्या द्वित्वादौ 'दध्रे' इत्यस्य सिद्ध्या व्यर्थ द्विवचनं 'लक्ष्ये लक्षणम्' इत्यत्र मानं, तथाच रेआदेशस्येडागमेन इरेत्वेऽपि तस्य स्वीयप्राथमिकप्रवृत्तापवुयोगित्वेनाश्रोयमाणो यः समुदायः इरे इति तदघटकत्वस्येडागमेकारे सत्त्वेऽपि तत्राऽऽगमत्वस्यैव सत्त्वेन तदघटको यः स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकाराग-

शब्दरत्नम् ।

अतत्कालव्यावृत्तेरेव तेन शब्दमर्यादया लाभात् । एतेन सुद्ध्युपास्ये पूर्वं धस्य द्वित्वे जश्त्वे लक्ष्यभेदात्पुनर्द्वित्वमित्यपास्तम् । पूर्वमकारस्येदानीमोकारस्येति लक्ष्यभेदस्योदषोढामित्यादावपि सत्त्वेनोक्तभाष्यविरोधात् । विकारान्यानुपूर्व्यैक्येन लक्ष्यैक्यं तु ममाप्यस्त्येवेति

भैरवी ।

लाभादित्यर्थः । तदुपपादयति—एतेन—वक्ष्यमाणदूषणेन । ननु 'सुध्युपास्यः' इत्यत्र जश्त्वरूपविकारातिरिक्तवर्णकृतानुपूर्वीकृतलक्ष्यैक्यसत्त्वात्पुनर्द्वित्वं न भविष्यतीत्याशङ्कां वारयति—विकारेति । ममापि—'उदवोढाम्' इत्यत्र लक्ष्यैक्यवादिनो ममापि । एवञ्च तपरत्वसामर्थ्यादिति त्वदुक्तिर्व्यर्थेति भावः ।

भावप्रकाशः ।

मार्थत्वेन तेन सवर्णातत्कालव्यावृत्तावपि तत्कालासवर्णव्यावृत्तौ मानाभावाच्च । तदाह—अतत्कालेति । लाभादिति । तपरसूत्रप्रवृत्तिद्वारेति भावः । एतेनातत्कालव्यावृत्तेरिवासवर्णव्यावृत्तेरपि शाब्दत्वमेव, एवञ्च न वृद्धिः, अन्यथा अस्येविवदेत् वर्णपद च न कार्यमिति लाघवमिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः, असवर्णग्रहणप्राप्तेरेव खपुष्पायमाणत्वाच्च, तपरसूत्रे पञ्चमीसमासज्ञापनार्थं वृध्युत्तरमोरवाथ च तदावश्यकत्वस्य भाष्यादौ स्पष्टत्वाच्चेति दिक् । यत्तु धस्य द्वित्वे जशि "पूर्वत्रासिद्धोयम्" इत्यनसिद्धत्वेन व्यक्त्यन्तरत्वादस्य द्वित्वमिति न्यायासञ्चार एवेति खण्डनकृद्रत्नाकरदण्डिमन्दाः, तत्खण्डयति—एतेनेति । पूर्वमिति । तदानीं जश्त्वाप्राप्तेरिति भावः । पुनर्द्वित्वमिति । उक्तरीत्या जश्त्वानसिद्धत्वेन दस्य पश्चाद् द्वित्वमित्यर्थः । एतेनेत्यस्यार्थमाह—पूर्वमिति । "भाष्यानुपलम्भ" इति मन्दोक्तिस्तु चिन्त्यैवेत्युक्तं प्राक् । एतेन रूपचतुष्टयोक्त्या "पूर्वत्रासिद्धीयम्" इति मास्त्विति दीक्षिताशय इति रत्नाकरोक्तिरुक्तरीत्या एकधकारकद्विदकारकरूपसम्भवेन चतुःपञ्चादिधयापत्तिरयुक्तेति मन्दोक्तिश्चापास्ता । विकारेति । विकारशब्दः कर्मघञन्तः । विकारान्ययोर्विकृताविकृतयोरानुपूर्व्योर्मिथ ऐक्येनेत्यर्थः । अचः परस्य

सरला ।

मारित्कोऽन्य एव तदघटितत्वस्य सत्त्वेन इडागमविशिष्टस्य पुना रेआदेशो न स्यादिति पुनः प्रवृत्त्यर्थं सूत्रे द्विवचनस्य स्वांशे चारितार्थ्यमिति । तदेव न, स्वविधेयस्य स्वोद्देश्यत्वाभावनियमात् । तथाच रेआदेशस्य इडागमानन्तरमपि "यदागमा" इति न्यायेन रेत्वस्य विधेयत्वस्य सत्त्वेन तदुद्देशेन पुनरुक्तनियमेनैवादेशाप्राप्त्या तत्रादेशसिद्ध्यर्थं द्विवचनस्य चारितार्थ्यात् । नचैवम् 'अ' शब्दादाचारक्विबन्तात् णिचि अतो लोपे 'इ'धातोः पुनः प्रेषणविवक्षायां पुनर्णिच् न स्यादुक्तनियमेन "हेतुमति च" इतिशास्त्रविधेयस्य तदुद्देश्यत्वासम्भवादिति वाच्यम्, स्वविधेयतावच्छेदक स्वोयोद्देश्यतावच्छेदकं न भवतीति नियमाकारस्वीकारेणात्र 'इ' धातोर्णिचि धातुत्वेनैवोद्देश्यतया स्वविधेयतावच्छेदकणिच्त्वेनोद्देश्यत्वाभावे—नोक्तनियमाप्रवृत्तेरदोषात् । अत एव 'घटो घटः' इति न प्रयोगः । नन्वेवं प्रकृतेऽपि रेत्वस्य विधेयतावच्छेदकत्वेन इरेत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेन चोक्तनियमाप्रवृत्तेर्द्विवचनस्य वैयर्थ्यमिति चेत् ? अत्रोच्यते—स्वविधेयतावच्छेदकघटित स्वोद्देश्यतावच्छेदक न भवतीति नियमाकारस्वीकारात् । अस्ति चात्रोद्देश्यतावच्छेदकस्य इरेत्वस्य विधेयतावच्छेदक रेत्व—घटितत्वमिति नियमप्रवृत्त्या द्विवचनस्य चारितार्थ्यमिति । अत्र बीजन्तु उद्देश्यं सिद्धं विधेयन्त्वपूर्वमिति । अपूर्वबोध्यत्वरूपविधेयत्वस्य सिद्धत्व—प्रथमावगतत्व—रूपोद्देश्यत्वासम्भव इति । किञ्च नियमाकारे घटितत्वनिवेशेन विधेयांशेऽधिकावगाहिज्ञानस्य प्रामाणिकत्वेऽपि उद्देश्यांशेऽधिकावगाहिज्ञानस्य न प्रामाणिकत्वमिति सूचितम् । तेन नीलघटो घट इति न प्रयोगः । प्राचीनास्तु उद्देश्यस्य प्रथमावगतत्वेन तस्यापूर्वबोध्यत्वरूपविधेयत्वासम्भवेन विधेयतयोद्देश्यावगाहिशाब्दबोधो न सम्भवतीति विधेयांशेऽधिकावगाहिज्ञानस्याऽपि अप्रामाणिकत्वमेवेति घटो नीलघट इति न प्रयोगः । विस्तरस्तु व्युत्पत्तिवादटिप्पणे द्रष्टव्यः । अपास्तमिति । तल्लक्ष्यत्व-

"सर्वस्य द्वे" (पा०सू०८।१।१) इति द्वित्वमपि पुनः पुनः प्रवर्तेत। अत एव

शब्दरत्नम्।

दिक्। इति द्वित्वमपीति। एतेनाष्टमिकवर्णद्वित्वं स्थाने द्वित्वमिति लक्ष्यभेदोऽ-

भैरवी।

दिगिति–दिगर्थस्तु स्वविधेयस्य स्वस्मिन्नुद्देश्यत्वासम्भवे बीजमुद्देश्यत्वं सिद्धस्य, स्ववि-धेयस्य त्वसिद्धतया तस्योद्देश्यत्वासम्भव इति। तथा "इरयो रे" इतिसूत्रभाष्ये 'दध्रे' इति प्रयोगे नास्ति। रेभावे कृते तस्येडागमे कृते कालविलम्बेनोद्देश्यस्य सिद्धतया द्विवचननिर्दे-शाभावेऽपि रेभावस्य पुनर्विधानञ्चरितार्थमिति द्विवचननिर्देशस्य लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायबी-जत्वमेव, यत्रोद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकधर्मैक्यं तत्र विधेयस्योद्देश्यत्वासम्भवो, यथा घटो घट इत्यादौ। अवच्छेदकभेदेन तत्सम्भवस्तु घटो नील इत्यादौ प्रसिद्ध इति केचिदूचुः, तन्न, यत्रोद्देश्यविधेययोः सामान्यविशेषभावस्तत्रोद्देश्यविधेयभाव इति नियम। 'घटो घटः' इत्यादौ च तथात्वाभावेन तस्याभावः। 'घटो नील' इत्यादौ तु घटः सामान्यं नीलो विशेष इति विवक्षाऽस्तीति सम्भवत्युद्देश्यविधेयभावः। एवञ्च प्रकृते रेभावे कृते इडागमे तस्येरेत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वेऽपि सामान्यविशेषभावाभावेन तस्यासम्भव इत्याशयात्। यदि चेडागमविशिष्टस्य रेशब्देन ग्रहणम्, यमुद्दिश्यागमो विहितस्तद्बोधकेन शब्देनाग-मविशिष्टस्य ग्रहणमिति तदर्थात्। तथाच रेत्वेरेत्वयोः सामान्यविशेषभावसत्त्वेन ताभ्यां धर्माभ्यामाश्रययोरुद्देश्यविधेयभावसम्भव इति ब्रूषे तर्हि कृतेऽपीडागमे तस्यादेशो न प्रा-प्नोतीति इरेत्वस्यैव स्थानितावच्छेदकत्वेन शास्त्रघटकशब्देनोपस्थितत्वात्। एवञ्चेडागमे कृते यो धर्मः स्थानितावच्छेदकत्वेनाश्रितस्तत्प्रकारिका प्रतीतिरस्त्येवेति भवति शास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति वक्तव्यं, तथा चेरेत्वेन विधेयस्यैवोद्देश्यत्वं वक्तव्यं, तच्च न सम्भवतीत्याशयः। यदपि रेभावोत्तरमिडागमेऽपि तस्येरेशब्दस्य लाक्षणिकत्वादादेशो न स्यादतो द्विवचननिर्देश इतिः तदपि न, कृतेऽपि द्विवचननिर्देशे प्रकृते लाक्षणिकत्वन्नापगतमिति लक्षणप्रतिपदोक्तपरि भाषाया अनित्यत्वज्ञापनेनैव तस्य चारितार्थ्यस्य वक्तव्यत्वादिति॥

ननु द्विधमित्यादिना धकारस्य द्वित्वमादाय यन्मूले चतुष्टुमुक्तं, तन्न युक्तं, दकारस्य द्वि-त्वमादाय रूपाधिक्यस्य सम्भवादिति चेत्? न, द्वित्वे कर्तव्ये जश्त्वस्यासिद्धत्वात्। न च 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्यसिद्धत्वस्य प्रतिषेधो भविष्यतीति वाच्यम्, तस्याः परिभाषा-त्वेन सिद्धत्वयोः फले विशेषो यत्र तत्रैव प्रवृत्तेः।

लक्ष्यभेदसम्पादनाय खण्डनकारोक्तामन्यां युक्तिं खण्डयति—एतेनेति। वक्ष्यमाणप्रकारे-

भावप्रकाशः।

यरो लक्ष्यत्वेनानुपूर्वीनिवेशः। तत्र विकृतत्वादि चावयवद्वारकम्। यद्वा विकारेणादेशेनान्या याऽऽनुपूर्वी तस्याः पूर्वतनानुपूर्व्या सहैक्येनेत्यर्थः। नचैवं विकारान्यानुपूर्व्याभेद इति "इकोगुण" इति सूत्रस्थो-द्द्योतविरोध इति वाच्यम्, विकारशब्दस्यार्शआद्यजन्तत्वेन तद्वदानुपूर्वीतोऽन्याऽऽगमादिकृता याऽऽनु-पूर्वी तस्यास्तद्रहितानुपूर्वीतो भेद इति तदर्थात्। "सिचि वृद्धिः" इति सूत्रस्थभाष्येण विकारस्थले एवाभे-दलाभादितिदिक्। दिगिति। तदर्थस्तु "पूर्वत्रासिद्धीयम्" इत्यस्यात्रासञ्चारः। यत्रासिद्धत्वे तन्निषेधयोः फले विशेषस्तत्रैव परिभाषात्वेन तत्प्रवृत्तेः। एवञ्च तस्यासिद्धतया लक्ष्यैक्यमेवेति सर्वथा तदुक्तिरयुक्तै वेति। एतेन धद्वित्वमादाय मूले चतुष्टुमुक्तम्, दद्वित्वे तु अधिकान्यपीति रत्नाकरोक्तिरपास्ता।

लक्ष्यभेदाय खण्डनकाराद्युक्तं युक्त्यन्तरं खण्डयति—एतेनेति। एतद्विवृणोति—एदेति। एतन्न्या-

"लिटि धातोः--"(पा०सू०६।१।८) इति सूत्रेऽनभ्यासग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्या-

शब्दरत्नम् ।

स्तीति परास्तम् । पदद्वित्वस्याप्यावृत्त्यापत्तेः । वस्तुतस्तत्षाष्ठद्वित्ववन्न स्थाने द्विर्वचनमि-त्यन्यत्र निरूपितम् । प्रत्याख्यातमिति । "अनभ्यासप्रतिषेधोऽनर्थकश्छन्दसि वावचनात्

भैरवी ।

ण । तमेव दर्शयति—पदेति । तथाच क्रियासमभिहारे 'लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति' इत्यादौ पुनर्द्वित्वापत्तिः । क्रियासमभिहारे द्वित्ववद्वीप्सायामपि पुनर्द्वित्वापत्तेश्च । क्रियासमभिव्याहारवत्तस्या अप्यनेकव्यङ्ग्यत्वसम्भवादिति भावः । परोक्तमभ्युपेत्य प्रतिबन्द्युत्तरमिदम् । वस्तुत पुनर्द्वित्वस्य प्रवृत्तौ मानाभाव इत्याशयेनाह—वस्तुत इति । तत्—आष्टमिकवर्णद्वित्वम् । अयं भाव—षाष्ठद्वित्वस्थले 'एकाचः' इतिषष्ठी स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धार्थिका, 'द्वे' इति शब्दस्वरूपात्मकसङ्ख्येयपरमिति स्थाने द्विर्वचनस्य लाभः । यदा तूच्चारणे इत्यस्याध्याहारे उच्चारणक्रियायाः कर्मसाकाङ्क्षत्वादुपस्थितस्य 'द्वे' इत्यस्यैव कर्मसमर्पकत्वं तदा 'द्विः प्रयोगो द्विर्वचनम्' इति पक्षस्य लाभः । तत्र कारकविभक्तेर्न्याय्यत्वाद् द्वितीयपक्ष एव युक्त. । अधिकमन्यत्रोक्तम् ।

यत्तु षाष्ठाष्टमिकपदद्वित्वयोर्नित्यतया क्वचित्तस्य विश्रामोऽवश्यं वाच्यः, एवञ्च लाघवेन प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रामः कल्प्यते, अन्यथा रूपानन्त्यापत्तिरिति; तन्न, उक्तरीत्या आनन्त्यापत्तेरभावात्, सकृत्प्रवृत्त्यैव वीप्सादिद्योतनसम्भवाच्च । अन्यथा "परेर्वर्जने" इति द्वित्वस्य वैकल्पिकतया तस्य पुनः प्रवृत्त्यापत्तेः । केचित्तु "लिटि धाता." इतिसूत्रेऽनभ्यासग्रहणाल्लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायोऽनित्य इति पुनर्द्वित्वस्य प्रवृत्तिसम्भव इति वदन्ति । तन्न, भाष्यविरोधात् । तमेवाह—अनभ्यासेति । अनर्थक इत्यस्य लक्षणस्य सकृत्प्रवृत्तेरिति शेषः । तथाच

भावप्रकाशः ।

यानङ्गीकारे लुनीहि लुनीहीत्यादौ क्रियासमभिहारस्येव पचति पचतीत्यादौ वीप्सादेरप्यनेकद्योत्यत्वं स्यादिति भावः । इदञ्च तस्य तत्त्वमभ्युपेत्य प्रतिबन्द्या पुनःपुनःप्रवृत्तिरित्याशयेनोक्तम् । वस्तुतस्तदेव न, मानाभावादित्याह—वस्तुत इति । तत् वर्णद्वित्वम् । साधर्म्ये दृष्टान्तः । अयम्भावः, "एकाचोद्वे प्र" इत्यादौ द्वे इत्यस्य सङ्ख्येयविशेषापेक्षायां शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दरूपे प्रत्यासत्त्या "स्थानेन्तर" इति परिभाषया स्थानिसमानाकारे यदा गृह्येते तदा एकाच इति स्थानषष्ठीति स्थाने द्विर्वचनपक्षः । यदा तु शब्दद्वयस्योच्चारणसाध्यत्वेन तद्बुध्यारोहावश्यकत्वेन तदध्याहारेण द्वे उच्चारणे इत्यर्थस्तदा तत्क्रियायाः कर्मापेक्षायां सा कर्मणि षष्ठीति द्वि.प्रयोगपक्षः । तत्र कारकविभक्तेर्न्याय्यत्वेनादोषेण चान्त्य एव सिद्धान्तः । एवं वर्णद्वित्वेऽपि । पदद्वित्वे तूक्तयुक्त्या तस्यैव वाक्यादेरद्वित्वाय पदस्येत्यस्यावश्यकापकर्षेण सिद्धे सर्वस्येति सामर्थ्यात्स्थानेद्विर्वचनपक्षस्यापि प्राप्त्या दोषाभावेन चैच्छिको विकल्पः । युक्तन्तु स्थाने द्विर्वचनत्वम् । तत्र पुनः प्रवृत्तिस्तु न, द्वितीयपक्षानुरोधात् । तेनैवाभीक्ष्ण्यादिबोधनाच्चेति, तदाह—अन्यत्रेति । शब्देन्दुशेखरादावित्यर्थः । यत्तु "लिटि धातोः" "सर्वस्य द्वे" इत्यादिद्वित्वानां नित्यतया-

सरला ।

शरीरे विकारातिरिक्तत्वनिवेशादिति भावः । अन्यत्र निरूपितमिति । द्विरुक्तप्रक्रियायां "सर्वस्य द्वे" इति सूत्रव्याख्याने इत्यर्थः । तत्र हि द्वे इत्यस्य सङ्ख्यापेक्षायां शब्दरूपे गृह्येते शब्दानुशासनप्रस्तावात्, सर्वस्येति स्थानषष्ठी सोऽयं स्थाने द्विर्वचनपक्षः । यदितु उच्चारणमेव संख्येयं तदा स्थान्यादेशभावो नास्ति

तम् । सन्नन्ताद्यङन्ताद्वा णिचि चङि द्वित्वाभावार्थं तदिति तु कैयटादिभिरुक्तम् । तस्मादिह त्यजं वा पञ्चमादीनि रूपाणि स्वीकुरु वा रूपानन्त्यमिति नवत्वोक्तिरसंगतैव । सकारद्वित्वेनाष्टौ, विसर्गद्वित्वेन षोडशेति त्वन्यदेतत् ।

शब्दरत्नम् ।

नोनूयतेर्नोनावेत्यादौ न दोष" इति भाष्यम् । 'एकस्यैकाचो द्वित्वे कृते एकाज्व्यपदेशे हेतोरचो द्विरुक्तत्वाद्, अनेन न्यायेनाचः पुनः पुनर्द्वित्वाप्राप्तौ अवयवान्तरस्यैकाच्त्वाभावेन तदप्रवृत्तौ तद् व्यर्थम्' इति च तदाशयः कैयटेनोक्तः । कैयटादिभिरिति । अत्रारुचिबीजं तु भाष्यप्रामाण्येन तेषामनभिधानम्, "स्तौतिण्योः—" (पा०सू०८।३।६१) इति सूत्रस्थः 'सेषुप्यतेः सन्,—सेषुषिषते' इति भाष्यप्रयोगोऽपि छान्दस इत्याहुः । रूपानन्त्यमिति । रूपाधिक्यमित्यर्थः । तदाह—नवत्वोक्तिरसङ्गतैवेति । सकार·

भैरवी ।

तन्न्यायमाश्रित्याभ्यासप्रतिषेधो बभूवेत्यादौ पुनर्द्वित्ववारको न कार्य इति कल्पनेन लाघवस्य सम्भवे तन्न्यायानित्यत्वेऽभ्यासप्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वकल्पनम्भाष्यविरुद्धमिति भावः । ननु नोनावेत्यत्र "सन्यङोः" इति द्वित्वोत्तरं "लिटि" इतिद्वित्वापत्तिरतोऽनभ्यासप्रतिषेध आवश्यकोऽत आह—छन्दसीति । न दोषः—न पुनर्द्वित्वापत्तिः । पुनर्द्वित्वाप्रवृत्तौ कैयटोक्तिम्प्रमाणयति—एकस्यैकाच इति । एतेन 'जुगुप्सिषते' इत्यादौ पुनर्द्वित्ववारणायोत्तरार्थमनभ्यासस्येति कथितमिति परास्तम्, उक्तरीतेः । अरुचिबीजम्—कैयटादिभिरित्युक्त्या सूचितन्तद्बीजमित्यर्थः । भाष्यप्रामाण्येन—"अभ्यासप्रतिषेधोऽनर्थकः" इति भाष्यप्रामाण्येन । तेषाम्—सन्नन्तादित्यादिना मूले प्रदर्शितानाम् । अनभिधानमिति । लोक इति शेषः । अत एवाह–स्तौतीत्यादि । इत्याहुरिति । भाष्यानुसारिण इति शेषः । रूपानन्त्यस्य खण्डितत्वादाह–रूपाधिक्यमिति । ननु सुध्युपास्य इत्यस्य लक्ष्यस्यैकत्वात्सकारस्यापि तेन शास्त्रेण द्वित्वं न स्यादत

भावप्रकाशः ।

ऽऽनन्त्यापत्तेः क्वचिद्विश्रान्तौ कल्प्यायां लाघवात्प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रान्त्या पुनःपुनरप्रवृत्तिः । अतएवानभ्यासपदं प्रत्याख्यातमिति खण्डनकारादिः, तन्न, उक्तरीत्याऽऽनन्त्यापत्तेरभावात् । भाष्योक्तप्रत्याख्यानहेत्वसङ्गत्यापत्तेश्च । सकृत्प्रवृत्तेन द्वित्वेनैवाभीक्ष्ण्यादिबोधनाच्च । अतएव "परेर्वर्जने" इति वैकल्पिकद्वित्वस्यापि न पुनः पुनः प्रवृत्तिः । एवञ्चानभ्यासग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो नायं न्याय इष्ट इति मन्दप्रतारणमात्रं वेदितव्यम् । तदेतद्ध्वनयन्वक्ष्यमाणकैयटासङ्गतिं च प्रतिपादयन्नाह—अनभ्यासेति । न दोष इति । न पुनर्द्वित्वापत्तिरित्यर्थः । देशहेतोरिति पाठः । क्वचिद् व्यस्तपाठोऽपि । नाचः—तस्यैव । अवयवान्तरेति । हल इत्यर्थः । यद्यपि न्यायेनास्यापि वारणं सम्भवति तथापि प्राप्तिरेव नेत्याह—स्यैकाच्त्वेति । अच्त्वाभावेन सुतरां तदभाव इत्यर्थः । अतएव तद्व्यपदेशहेतुत्वमस्यानियतम् । चोऽवसाने योज्यः । नोक्तइति । 'जुगुप्सिषते' इत्यादावुक्तन्यायेन पुनरप्रवृत्तावुत्तरार्थोऽपि निषेधो मास्त्विति ग्रन्थेनेति भावः । बीजन्त्विति । कैयटादिभिरित्युक्त्या सूचितमिति भावः । एवमग्रेऽपि । भाष्येति । उक्तभाष्येत्यर्थः । तेषाम्—सन्नन्तादिप्रकृतिकणिजन्तादिप्रकृतिकलुङाद्यन्तानाम् । अनभिधानमिति । लोके इति शेषः । अत एवाह—स्तौतीति । अपिरन्यसमुच्चायकः । आहुरिति । भाष्यानुसारिण इत्यर्थः । आनन्त्यस्य खण्डितत्वादाह—रूपाधिक्यमिति । चतुःपञ्चादिविषयुतमित्यर्थः । ननु 'सुध्युपा·

यदप्युक्तं त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे इत्यादि, तदपि न, 'नार्कुटः' 'नार्पत्यः' इत्यत्र विसर्गवारणाय वृद्धेरसिद्धत्वस्य तत्रैव भाष्ये स्पष्टत्वात्। "संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः" इत्यस्य बहिरङ्गत्वेन प्रत्याख्यातत्वात्। स्वयमपि तथैवानूदितत्वाच्च। तस्मादि-

शब्दरत्नम्।

द्वित्वे इति। अच्परयत्वावच्छिन्नं ह्यस्य लक्ष्यम्, तत्रैकस्मिन् धकारे प्रवृत्तावपि तादृशे सकारे लक्ष्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति भावः। एवं संप्रसारणादिविधौ यण्त्वावच्छिन्नमुद्देश्यमिति लक्ष्यभेदाद्यावदुद्देश्यं पुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति न "न सम्प्रसारणे" (पा०सू० ६।१।३७) इत्यादेर्वैयर्थ्यमिति बोध्यम्। तदपि नेति। यथोद्देशपक्षे इत्यनुक्त्वा सामान्येन यदुक्तं तदपि नेत्यर्थः। तस्मादिहेति। "यणो मय" इत्यत्रेत्यर्थः। विसर्जनीयसूत्रभाष्यात्तु कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तिरिति लभ्यते, मूलं तु कैयटानुसारेणेति परे।

भैरवी।

आह—अच्परेति। ननूक्तन्यायाङ्गीकारे "न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्" इतिसूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरत आह—एवमिति। अत्र 'सुध्युपास्यः' इत्यादौ "बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा" इत्यनेन संयोगान्तलोपाप्रवृत्तिसम्पादनमसङ्गतम्, त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे त्रिपाद्या असिद्धेस्तत्राप्रवृत्तेर्न्याय्यत्वादिति 'तदपि न' इत्यादिनोक्तमसङ्गतमतो मूलाशयमाह-यथोद्देश इत्यादिना। मूले तस्मात्इत्यत्र यदिहेति, तदर्थमाह—यणो मय इति। भाष्यकारोक्तसिद्धान्तमाह—विसर्जनीयेति। तत्र हि-'नार्कुटः' 'नार्पत्यः' इत्यादौ रेफस्य विसर्गवारणाय "विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे" इति वार्तिककृतोक्तं, तत्प्रत्याख्यानपरान्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिस्तु न युक्ता; "पूर्वत्रासिद्धमिति प्रत्यक्षसिद्धम्" इत्येतद्विरोधात्। अत एवोक्तं तत्र "नवा बहिरङ्गलक्षणत्वात्" इति। तेनोभयपक्षेऽपि त्रिपाद्याम्बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिरेव। नन्वेवं सति मूलविरोधोऽत आह—मूलं त्विति। परे—भाष्यतत्त्वविद।

भावप्रकाशः।

स्थः' इति लक्ष्यैक्यात् सकारद्वित्वेनेत्यादिमूलासङ्गतिरत आह—अच्परेति। नतु पदं नापि तद्विशेषरूपमिति भावः। हि—यतः। अत इति शेषः। तत्र—अच्परयत्वावच्छिन्ने। एवमग्रेऽपि। प्रसङ्गादाह—एवमिति। वैयर्थ्यमिति। स्फुटीभविष्यति चैतदनुपदमेव। यत्तु त्रैपादिके इत्यादिप्रकाशग्रन्थस्य "पूर्वत्रासिद्धमसिद्धमित्यनयोर्मिथः प्रतिबन्धादप्राप्त्याऽनुत्तरपदे इति वचनेन विसर्गवारणपक्षाशयकतया क्वाचित्कपरतया च नार्कुटादिसिद्धिवार्तिकप्रत्याख्यानयोः सुवचत्वेन मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृदादयस्तखण्डयति—यथोद्देश इति। क्त्वाप्रत्ययेन तस्य पूर्वकालेऽवश्यवक्तव्यत्वं सूचितम्। तदाह मूले—तस्मादिहेति। सयोगान्तलोपे प्रवृत्तेरिष्टत्वादाह—यणोमय इति। सिद्धान्तमतमाह—विसर्जनीयेति। तद्विधिसूत्रस्थात् "असिद्धं बहिरङ्गम्" "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यनयोर्मिथउपमर्द्योपमर्दकत्वप्रतिपादकात् "कुतो न खलु" इत्यादि "अतोऽयुक्तः परिहारो नवा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति" इत्यन्तभाष्यात्प्रत्यक्षेणानुमानिक्या बाध इति सिद्धान्ताशयकादित्यर्थः। स्पष्टं चेदमुद्द्योते। अपिर्यथोद्देशपक्षसमुच्चायकः। मूलासङ्गतिं परिहरति—मूलन्त्विति। एतेन तदनुयायिरत्नाकरादिग्रन्थाश्चिन्त्या एवेति ध्वनितम्। यथाचैव 'महिष्मान्' इत्यादिसिद्धिस्तथा स्पष्टमन्यत्र। स्फुटीभविष्यति चोपरिष्टात्।

सरला।

निवृत्तिधर्मा हि स्थानिनः,सर्वचेन्निवृत्तं किमुच्चार्येत अतः सर्वस्येति अध्याहृतोच्चारणशब्दापेक्षया "कर्तृकर्मणोः कृति" इति कर्मणि षष्ठी सर्वं द्विरुच्चारयेदिति फलितोऽर्थः। सोऽयं द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षः इत्युक्तम्।

ह यथोद्देशपक्षो ग्राह्यो बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तये । तथा च भाष्ये मयः परस्य यणो द्वित्वे 'दध्यत्र' इत्युदाहृतम् । न चैवमपि "इकोऽसवर्णे—" (पा०सू०६।१।१२७) इति शाकलेन रूपान्तरमस्त्विति वाच्यम् । समासे तन्निषेधात् । न च नित्यसमास एव तन्निषेध इति वाच्यम् । भाष्ये नित्यग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ।

नन्विह यणेव दुर्लभः, सुधीशब्दस्य ध्यायतेः सम्प्रसारणेन निष्पन्नत्वेन "सम्प्रसारणाच्च" (पा० सू० ६।१।१०८) इति पूर्वरूपापत्तेः; इति चेत् ? न, "सम्प्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणम्" इति वार्तिकोक्तेः, सम्प्रसारणस्थानिकस्यातथात्वा-

शब्दरत्नम् ।

सम्प्रसारणस्थानिकस्येति । स्थाने जातस्येति शेषः । साक्षात्सम्प्रसारणस्था-

भैरवी ।

मूले—समानाङ्गग्रहणमितीति । अत्र समानपदमेकपरम् । एवञ्च यत्र सम्प्रसारणस्याचश्चैकाङ्गावयवत्वन्तत्र पूर्वरूपमित्यर्थाश्रयणे 'सुध्युपास्यः' इत्यत्र पूर्वरूपापत्तिर्दुर्वारैव, समासोत्तरोत्पन्नसुनिमित्ताङ्गसंज्ञायाः समुदायनिष्ठतया सम्प्रसारणाचोरेकाङ्गावयवत्वस्य सत्त्वात् । यदि तु सम्प्रसारणनिमित्तप्रत्ययनिमित्तैकाङ्गसंज्ञाविशिष्टावयवत्वमित्यर्थस्तदा कारीषगन्धीपुत्र इत्याद्यसिद्धिः । तत्र सम्प्रसारणस्य प्रत्ययनिमित्तकत्वाभावात्, अतोऽङ्गशब्दस्य सम्प्रसारणनिमित्ताव्यवहितपूर्ववर्तिसमुदायपरत्वमेव वक्तव्यम् । नन्वेवमपि 'हूतः' 'जीनः' इत्यादौ पूर्वोत्तर दीर्घो न भविष्यति, सम्प्रसारणत्वस्य स्थान्यलधर्मतया तदादेशे पूर्वरूपनिष्पन्नेऽतिदेशेन वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम्, "हलः" इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्तत्रानल्विधाविति निषेधाप्रवृत्तेः । न चैवमपि 'शकह्वर्थम्' इत्यादौ पुनः पूर्वरूपापत्तिवारणाय समानाङ्गग्रहणमिति वार्तिकनैयर्थ्यमेव । पूर्वरूपनिष्पन्ननिष्ठस्यातिदेशलभ्यसम्प्रसारणत्वस्यालधर्मतया तदादेशे दीर्घे अतिदेशेन तस्य वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम्, अनयैव रीत्या वार्तिकानारम्भस्य भाष्यकाराभिप्रेतत्वादत आह—सम्प्रसारणस्थानिकस्येति । सम्प्रसारणस्थानिकस्य तत्त्वं "हलः" इति सूत्रेण ज्ञापितमेवेत्यत आह—स्थाने जातस्येति । ननु "हलः" इति सू-

भावप्रकाशः ।

ननु समानाङ्गग्रहणं प्रत्याख्यातमत आह मूले—सम्प्रसारणेति । प्रत्याख्यानरीतिरेवेयमिति भावः । एतेनात्र पूर्वरूपाप्रवृत्तिरुक्तवार्तिकायत्तैवेति मन्दोक्तमपास्तम् । ननु चिन्त्यमिदम् । तादृशस्य पूर्वरूपस्य "हलः" इति सूत्रसामर्थ्यादल्विधित्वेऽपि तत्त्वाङ्गीकारात् । न चोपदेशातिदेशाभ्यां सम्प्रसारणद्वैविध्यलाभेन पूर्वरूपनिष्पन्नातिदेशिकसम्प्रसारणत्ववत एवात्र सम्प्रसारणपदेन ग्रहणेन तत्स्थानिकदीर्घस्यातथात्वमिति मान्योक्तरीत्या यथाश्रुतमूलसामञ्जस्यमिति वाच्यम् । तात्पर्यग्राहकमातिदेशिकेत्यादिपदं च विना स्वरसतो झटिति तथार्थप्रतीत्यभावेन यथाश्रुतमूलासङ्गतेरत आह—स्थान इति । तत्स्थानिकपूर्वरूपस्थाने जातस्य "हलः" इति दीर्घस्येत्यर्थः । ननु 'हल' इतिसामान्यापेक्षज्ञापकेन तत्त्वेऽपि पूर्वरूपस्येव दीर्घस्यापि तत्त्वस-

सरला ।

उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायानुरोधेन द्वितीयपक्षस्यैवौचित्यमिति तदाशयः। अतएव 'वृक्षान् वृक्षान्' इत्यत्र प्रत्येकं पदत्वेन पदान्तस्येति णत्वनिषेधः सिध्यति । 'अश्नीताश्नीत' इत्यत्र अतो गुणे पररूपाभावश्च सिध्यति । अधिकं तत एवावगन्तव्यम् । इति परे इति । अत्रत्यं तत्त्वं पूर्वमेवोक्तम् । मूले—समानाङ्गग्रहणमिति । अत्र समानपदस्य एकवाचित्वे सम्प्रसारणस्य अचश्च यत्र एकस्मिन्नेव अङ्गे विद्यमानत्व तत्रैव पूर्वरूपमिति तदर्थः । स्वघटित-अङ्गघटकत्वसम्बन्धेन सम्प्रसारणविशिष्टेऽचि पूर्वरूपमिति फलि-

च । न चैवमपि "न भूसुधियोः" (पा० सू० ६।४।८५) इति यणनिषेधः शङ्क्यः, आङ्गत्वेन प्रत्यये परत एव तस्य प्रवृत्तेः, अनन्तरस्येति न्यायेन "एरनेकाचः—"

शब्दरत्नम् ।

निकपूर्वरूपादेः "हलः" (पा०सू०६।४।२) इत्यारम्भसामर्थ्यादल्विधा स्थानिवत्त्वाङ्गी

भैरवी ।

अस्य सम्प्रसारणत्वस्याल्धर्मत्वेऽपि तदतिदेशे कर्तव्ये ऽनल्विधाविति निषेधो न प्रवर्तत इत्यर्थज्ञापकत्वमेवास्त्वित्यत आह—साक्षादिति । अल्विधाविति । दीर्घे इत्यर्थः । कर्तव्य इति शेषः । एतावतैव "हलः" इति सूत्रस्य चारितार्थ्यमिति भावः । नन्वेवं सति "सुध्युपास्यः" इत्यादौ सुधि आ इतिस्थितेऽपवादत्वात् "हलः" इति दीर्घे पूर्वरूपं न स्यात्, "हलः" इति सूत्रस्य कृतार्थतयाऽल्विधावपि स्थानिवद्भावेन सम्प्रसारणादेशस्य सम्प्रसारणत्वमित्यर्थज्ञापकत्वासम्भवात्, "सम्प्रसारणाच्च" इत्यस्य 'विव्याध' इत्यत्र चारितार्थ्यादितिचेन्न, 'नि

भावप्रकाशः ।

म्भवोऽत आह—साक्षादित्यादि । रूपादेरिति । तद्रूपस्य प्रथमतो जातस्येत्यर्थः । एतेनादिव्यर्थं इत्यपास्तम् । आरम्भेति । अन्यथा सम्प्रसारण तदाश्रयं चेति पूर्वरूपे तस्यातत्वाद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । अल्विधौ । दीर्घे एतावतैव तस्य चरितार्थ्यात् । एवञ्च ज्ञापकत्वस्यैवाफलत्वादभावेन सामान्यापेक्षत्व सुतरां नेति भावः । एतेन 'यूनः' इत्यादिसिद्धये हल इति सामान्यापेक्षं ज्ञापक सम्प्रसारणाश्रिते कार्येऽनल्विधाविति निषेधो नेत्यत्रार्थे इति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः, तस्यान्यथासिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च, स्वरीत्या 'वव्रश्च' इत्यादिसिद्धया तदर्थमासप्तमसमाप्तेरङ्गाधिकार इति भाष्यविरोधापत्तेश्चेति दिक् । ननु 'सुधि आ' इत्यादौ परत्वान्नित्यत्वादाङ्गत्वादपवादत्वाच्चादौ दीर्घेणोक्तरीत्या पूर्वरूपाप्राप्त्याऽनिष्टरूपापत्तिः । "सम्प्रसारणाच्च"इति तु 'यून.' इत्यादौ चरितार्थम् । नच तत्र विशेषविहितत्वादल्लोपादादौ सम्प्रसारणे सवर्णदीर्घतः परपूर्वरूपात् परमल्लोपमन्तःकार्यत्वरूपान्तरङ्गत्वाद्बाधित्वाऽऽदौ जातसवर्णदीर्घेणोक्तरीत्या

सरला ।

तोऽर्थः । एवमुक्तावपि सुध्युपास्य इत्यत्र समासोत्तरसुप्रत्ययनिमित्तकाङ्गसञ्ज्ञायाः सुधी उपास्य इति विशिष्टे सत्त्वेन सम्प्रसारणाचोरेकाङ्गघटकत्वस्य सत्त्वेन पुनरपि दोषस्तदवस्थ एव । यदि तु सम्प्रसारणविशिष्टेऽपि पूर्वरूपं वैशिष्ट्यञ्च स्वनिमित्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गसञ्ज्ञावद्घटकत्वमिति । तथा चाङ्गसञ्ज्ञानिमित्तस्य सुप्रत्ययस्य सम्प्रसारणनिमित्तत्वाभावेन प्रकृते न दोष इति इत्युच्यते । तर्हि कारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र पूर्वरूपानापत्तेः । तत्र सम्प्रसारणस्य पुत्रनिमित्तकत्वेन प्रत्ययनिमित्तकत्वाभावादिति । न च स्वघटिताङ्गघटकत्वस्वाघटिताङ्गघटकत्व-एतदुभयसम्बन्धेन सम्प्रसारणवैशिष्ट्यमिति प्रकृते न दोष इति वाच्यम् । सुधियोः पुत्र इत्यादावलुक् समासे ओस् प्रत्ययावयवओकारे अलुक्समासोत्तरजायमानसुप्रत्ययनिमित्तकाङ्गसंज्ञामादाय, स्वघटिताङ्गघटकत्वस्य स्वाघटित पुत्रइत्येतदङ्गाघटकत्वस्य च सत्त्वेन सम्प्रसारणवैशिष्ट्यात्पूर्वरूपापत्तिरिति वाच्यम् । स्वाव्यवहितोत्तरत्व स्वस्थानित्वेनाभिमताव्यवहितोत्तरत्वेन दृष्टत्व एतदुभयसम्बन्धेन सम्प्रसारणवैशिष्ट्यस्य विवक्षणीयत्वात् । ओकारे च द्वितीयसम्बन्धाभावान्न दोषः। सुधियावित्यादावपि एवमेव पूर्वरूपं वारणीयमिति दिक् । सम्प्रसारणस्थानिकस्येतीति । इदं वार्तिकप्रत्याख्यानपक्षाभिप्रायेण । तथाच भाष्यम्—"शकन्ध्वर्थमित्यादौ पूर्वरूपाभावाय समानाङ्गग्रहणं कार्यम्, न कार्यम्, असम्प्रसारणत्वात् । अन्योऽस्य सम्प्रसारणासम्प्रसारणयोः स्थाने एक आदिश्यते । यदि नेदं सम्प्रसारण "हलः" इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति, वचनप्रामाण्याद् भविष्यतीति"। तथाच "हलः" इत्येतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात् साक्षात्सम्प्रसारणस्थानिकपूर्वरूपे कर्तव्ये सम्प्रसारणत्वस्य अनल्विधाविति निषेधप्रवृत्त्यभावज्ञापनेन स्थानिवद्भावेनातिदेश इति, नतु तत्स्थानिकस्य,परम्परया तदाश्रयणे मानाभावादिति तदाशयः । तदाह—साक्षात्सम्प्रसारणेति ।

(पा० सू० ६।४।८२) इति "ओस्सुपि" (पा० सू० ६।४।८३) इति च सूत्रद्वयेन प्राप्तस्यैव निषेधाच्च ।

धात्रंश इति । अत्र रेफस्य द्वित्वं न । द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति

शब्दरत्नम् ।

कारेऽपि पूर्वरूपोत्तरं प्रवृत्तस्य "हलः" (पा०सू०६।४।२) इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन सम्प्रसारणत्वे मानाभाव इति भावः ।

द्वित्वं नेति । "यणो मय" इति प्राप्तं नेत्यर्थः । द्वित्वप्रकरणे इति । तथा च

भैरवी ।

रुतं' 'दुरुतम्' इत्यस्य 'सुसम्' इत्यादेश्च सिद्धयेऽङ्गस्येत्यस्यावृत्त्या—'अङ्गावयवाद्धलः परं यत्सम्प्रसारणन्तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घः' इत्यर्थस्याश्रयेण दीर्घस्य पूर्वरूपात्प्राक्प्रवृत्त्यसम्भवात् ।

ननु 'धात्रंशः' इत्यत्र रेफस्य "अनचि" इति सूत्रेण द्वित्वाप्राप्त्या द्वित्वन्नेत्यसङ्गतमत आह—यणो मय इतीति। 'मय इति पञ्चमीति पक्षे' इति शेषः। नन्वेवमपि यत्र रेफस्य द्वित्वनिमित्तत्वप्रसक्तिः 'हर्यनुभवः' इत्यादौ यथा, तत्रास्तु स्थानित्वबाधः, 'धात्रंशः' इत्यादौ च न तथेति कथम्बाध इत्यत आह—तथाचेति। अस्मिन्प्रकरणे स्थानित्वबाधे च। भाष्यमिति—

भावप्रकाशः ।

पूर्वरूपाप्राप्त्याऽल्लोपेन च रूपसिद्धावपि तदचारितार्थ्यम् । "नाजानन्तर्ये" इति निषेधात्तदनित्यत्वाच्च पूर्वरूपविधिसामर्थ्याच्च सम्प्रसारणस्य सवर्णदीर्घादावसिद्धत्वं न । तथा सति तयोरप्राप्त्याऽल्लोपे 'शु उनः' इति रूपापत्त्येष्टरूपासिद्धिरचारितार्थ्यं च । न च "वार्णादाङ्गम्" इत्यनेन ते बाधित्वाऽल्लोपे सवर्णदीर्घेणैवेष्टसिद्धिरिति वाच्यम् , एवमपि 'शुनः' इत्यादावाद्युदात्तत्वानापत्तेः, उदात्तनिवृत्तिस्वरापत्तेः, लोपस्य द्वितीयस्थानिवत्त्वेन यणापत्तेश्च, बहुरुवेत्यादावनउपधेति वा ङीबापत्तेश्च । तस्माद्वार्णादाङ्गमित्यस्यानित्यतया पूर्वरूपविषयेऽप्रवृत्तिः । अत एव 'शुनयति' 'शुशुवतुः' इत्यादिसिद्धिः । अन्यथा द्वयोरौपदेशिकसम्प्रसारणे तेन न्यायेनाचो टिलोपेऽन्त्ये "एरनेकाचः" इति यण्यसिद्धिः स्पष्टैवोभयेषां ग्रहणवैयर्थ्यापत्त्या सम्प्रसारणं तदाश्रय चेति वचनन्तु भाष्ये प्रत्याख्यातमिति वाच्यम् , एवमपि 'उवाच' इत्यादौ तच्चारितार्थ्यात् । किञ्च 'अक्षद्यूः' इत्यादौ "नाजानन्तर्ये" इति यणि अनित्यत्वेन वलोपे ऊठो न सिद्धत्वमितिविप्रतिषेधसूत्रभाष्योक्तरीत्या दीर्घाल्लोपौ परत्वान्तरङ्गत्वाभ्यां बाधित्वा पूर्वरूपे तच्चारितार्थ्यात् । नचैवं 'यूनः' इत्यत्र सवर्णदीर्घोत्तरमुक्तरीत्या निषेधाप्राप्त्या परादिवत्त्वेनाद्यन्तत्वाद्यस्य सम्प्रसारणापत्तिरिति वाच्यम् , "अचः पर" इति स्थानिवत्त्वेन तत्परतया निषेधप्राप्तेः । निषेधस्य व्यथ्यादौ चारितार्थ्येन तेनैवोकारव्यवायेऽपि "ल्यथो लिटि" इत्यत्र यग्रहणेनैव सिद्धयाऽनुवृत्त्यैव निषेध्यसमर्पके लब्धे दूरस्थतन्निषेधमात्रफलकसम्प्रसारणग्रहणयुतनिषेधसामर्थ्याद्व्यवहितेऽपि प्रवृत्तेः, यूनस्तिरिति निर्देशाच्च । एतेन प्रतीकादि भाव इत्यन्तं ग्रन्थमनूद्य तन्न, 'यूनः' इत्यादौ सवर्णदीर्घोत्तरमुक्तरीत्या निषेधाप्राप्त्या यस्य सम्प्रसारणापत्तेरिति मन्दोक्तमपास्तमिति चेन्न, निरुतमित्यादि वारणायाङ्गस्येत्यावर्त्याङ्गावयवाद्धलः परं यत्सम्प्रसारण तदन्तस्याङ्गस्येत्यथन पूर्वरूपात्प्राक् 'हलः' इति दीर्घाप्राप्तेः । अङ्गस्य सम्प्रसारणविशेष्यतयैव तद्वारणे आवृत्तिर्व्यर्थेत्यन्यदेतत् । तदेतद् हृदि निधायाह—पूर्वरूपोत्तरमिति । आदिपदमप्येतद्बोधकमेव । द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायात् । मानाभाव इति । एवं च न तदापत्तिरिति भावः ।

ननु रेफे "अनचि" इत्यादेरप्राप्त्याऽत्र रेफस्य द्वित्वं नेत्यादिमूलासङ्गतिरत आह—यणोमय इति । मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे इति भावः । नन्वेवमपि यत्र निमित्तत्वं श्रुतं तेन तत्प्रातकार्यित्वबाधोऽस्तु 'अहद' इत्यादि यथा, प्रकरणे तद्बाधे तु मानाभावः । अतएव 'हर्यनुभवः' इत्यादौ "अनचि" इत्यद्वित्वायाथाधिकार आश्रितः कौस्तुभे प्रकाशे चेति मूलासङ्गतिरेवात आह—तथाचेति ।

साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्वबाधात्। सुध्युपास्य इत्यादौ तु स्था नित्वेन निमित्तत्वमिकः "तस्मादित्युत्तरस्य" (पा० सू० १।१।६७) इत्यादिनि-

शब्दरत्नम्।

भाष्यम्—"रेफस्यानुनासिकपरसवर्णद्विर्वचनप्रतिषेधो वक्तव्यः। स्वर्नयति। कुण्डं रथेन। मद्रह्रदः, भद्रह्रदः। न वक्तव्यः। रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति। नेमौ रहौ कार्यिणौ, किं तर्हि, निमित्तं द्विर्वचनस्येति"। अन्यथा वचनारम्भे द्विर्वचनमात्रस्य निषेधेन फलभेदे प्रत्याख्यानानापत्तेः। साक्षाच्छ्रुतेन—विशेषशब्दबोधितेन। यत्र यत्र द्वित्वनिमित्तत्वं तत्र सर्वत्र

भैरवी।

हयवरट्सूत्रस्थमित्यादिः। आद्यदोषवारणायाह—रेफोष्मणामिति। एतेन "यरोऽनुनासिके" इति सूत्रे "अनुस्वारस्य ययि" इति सूत्रात्सवर्णपदापकर्षो ध्वनितः। तथाच सवर्णोऽनुनासिको नास्तीत्यर्थः। यथाश्रुते रेफस्य रफ एव सवर्ण इति रेफस्य सवर्णो नास्तीत्यसङ्गतमेव स्यात्। अत एव 'महिष्मान्' इत्यत्र षस्य नानुनासिकः। एतेन "अनुस्वारस्य ययि" इति सूत्रे "यरोऽनुनासिक" इति सूत्रात् 'अनुनासिकः' इत्यस्य सम्बन्धश्च ध्वनितः। अत एव द्वितीयातिप्रसङ्गवारणप्रकारो विशिष्यात्र नोपपादितः। तृतीयातिप्रसङ्गवारणायाह—नेमाविति। रहावित्यत्र हकारोपादानं दृष्टान्तत्वप्रदर्शनाय; यथा हस्य कार्यित्वन्न तथा रेफस्यापि कार्यित्वन्नेति तात्पर्यम्। अन्यथा—एतत्प्रकरणस्थवचनसामान्यप्राप्तद्विर्वचनस्य बाधानङ्गी-

भावप्रकाशः।

प्रकरणे तद्बाधाङ्गीकारे चेत्यर्थः। भाष्यं "हयवरट्" सूत्रस्थं सङ्गच्छते इति शेषः, तदाह—रेफस्येति। हयवरट् इति यथान्यासे इत्यादिः। इयञ्च सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। सच स्थानित्वं निमित्तत्वं चेति नान्वयानुपपत्तिः। वक्तव्य इति। अन्यथा आद्ये णः स्यात्। मध्यमे रेफः स्यात्। अनुनासिकेनैव तेन भाव्यमित्यत्र गमकाभावात्। अन्त्ये दहाभ्यां परयोस्तयोर्यणोमयोऽचोरेति द्वित्वापत्तिरिति भावः। तत्राद्यावुद्धरति—रेफोष्मेति। अयम्भावः—"यरोऽनुना" इत्यत्रानुस्वारस्येत्यतः सवर्णपदस्य मण्डूकप्लुत्याऽपकर्षेण सवर्णोऽनुनासिको भवतीति सूत्रार्थः। सवर्णा नेत्यस्य विजातीया नेत्यर्थः। अनुनासिकोऽनुस्वारान्तरतमश्च सवर्णो नास्तीति यावत्। एवञ्च न तयोरापत्तिः। अप्रकृतोष्मणां तदभावोक्तिस्तु अपकर्षावश्यकता ध्वनयितुम्। अतएव 'महिष्मान्' इत्यादौ सूत्ररीत्योभयान्तरतमङ्कारसम्भवेऽपि नानुनासिकः सः "नाज्झलौ" इति निषेधादिनाऽसवर्णत्वादिति। एतेन सप्तम्यन्तपाठाशयकमिदं भाष्यमिति कैयटाद्युक्तिर्निरस्ता, उक्तरीत्योपपत्तेः। तत्पाठस्य भाष्ये दूषितत्वाच्चेति स्पष्टमुद्द्योते। तृतीयमुद्धरति—नेमाविति। हस्यायत्वंयथा कार्यित्वं न, तथा रस्य तत्त्वेऽपि तेन बाधात्तत्त्व नेत्यर्थः। एवञ्च होक्तिर्दृष्टान्तार्था। एतेन तदुक्तिर्व्यर्थेत्यपास्तम्। अन्यथा—प्रकरणे तद्बाधानङ्गीकारे। वचनेति। रेफस्येत्यादिवचनेत्यर्थः। मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये, हदोयरेफे अचोरेति मद्रादीये तु यण इति प्राप्तस्येत्यर्थः। उदासीन "हयवरट्" सूत्रेऽस्य पाठात्। अतएव मद्राद्युक्तिः सफला। हस्याचः परत्वं तु नन्नुल्लेखेनैव सिद्धम्। "हलो यमाम्" इत्यस्य वैकल्पिकत्वेऽपि "रोरि" इति लोपेन शङ्कैवायुक्तति तु न, तद्दृष्ट्या द्वित्वस्यासिद्धत्वादिति भावः। नापत्तेरिति। तथाचैतद्भाष्यबलात्तथाङ्गीक्रियेत इति भावः। ननु साक्षाच्छ्रुतत्वमविशिष्टमत आह—विशेषेति। फलितमाह—यत्रेत्यादि। "अनचि" इत्यस्य निषेधकत्वेनाचोरेत्येकवाक्यतया न विधा

सरला

सवर्णा न सन्तीति। न च स्वर्नयतीत्यत्र अनुनासिकापत्तेरनिस्तारः। "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" इत्यत्र "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" इति सूत्रात्सवर्णग्रहणमपकृष्य सवर्णोऽनुनासिकोभवतीत्यर्थबोधनेन

देशाज्ज्ञापकान्न बाध्यत इति कैयटः । तकारस्य तु भवत्येवेत्युक्तम्, तच्च वा;

शब्दरत्नम् ।

वाक्यान्तरेण "अनचि" (पा०सू०८।४।४७) इत्यनेन कार्यित्वप्रसक्तेरनवकाशेन तेन भाष्यप्रामाण्यात्सामान्यत एव द्वित्वकार्यित्व बाध्यते इति भावः । न बाध्यत इति । इदं च व्यक्तिपक्षेऽप्यावश्यकम् । अन्यथा "अकः सवर्णे—" (पा०सू०६।१।१०१)

भैरवी ।

कारे । ननु कार्यित्वमपि यण्यर्शब्दाभ्यां साक्षात् श्रुतमेवेत्यत आह—विशेषेति । अनचीत्यनेन—"अनचि च" इति सूत्रेण । एतेन "अनचि" इत्यस्य निषेधबोधकतया 'अनचि'इत्यसङ्गतमिति परास्तम् । अनवकाशेनेति । अनेन निमित्तत्वस्यापवादत्वात्कार्यित्वबाधकता बोधिता । नच "अनचि" इत्यस्य "अचो रहा" इत्येतद् दृष्ट्याऽसिद्धत्वात्कथम्बाधकतेति वाच्यम्, तावतापि तदप्राप्तियोग्ये विषयेऽचारितार्थ्यस्यापवादत्वबीजस्यानपायात् "अनचि" इत्यस्य वैकल्पिकतया द्वित्वाभावपक्षे चारितार्थ्यात्कथं कार्यित्वस्य निमित्तत्वेन बाध इति शङ्काया नावकाशः ।

इदम्—ज्ञापकाश्रयणम् । व्यक्तिपक्षेऽप्यावश्यकमिति । अपिना जातिपक्षसमुच्चयः । अय-

भावप्रकाशः ।

यकत्वमिति भ्रमं व्युदस्यन्नाह—वाक्यान्तेति । पृथगुक्तेश्चकाराच्च तत्त्वम् । ध्वनित चेद "हयवरट्" सूत्रे भाष्ये "अनचि च" इत्यत्र "द्विर्वचने यणो मयः" इनिवदता वार्तिककृता । तद्व्याख्यात्रा भगवतापीद ध्वनितम् । यणोमय इत्यादेरप्राप्तेराह—अनचीति । नचाचोरेति दृष्ट्याऽनचीत्यस्यासिद्धत्वाधेननाप्राप्त्यभावः । "वावसाने" इत्यादौ तु वैपरीत्यमिति तदक्षतिरिति वाच्यम् । तथापि स्वाभावे तदवश्य प्राप्त्यापवादत्वस्य निराबाधत्वात्, द्वन्द्वापवादकत्वमेकशेषस्येव । "प्रकरणे प्रकरणमसिद्धम्" इति पक्षस्त्वाकरे दूषित एवेति केचित् । वस्तुतस्तु "पूर्वत्रासिद्धीयम्" इत्यनेन तस्यानसिद्धत्वमेवेति बोध्यम् । प्रसक्तेरिति । एतेन "अनचि" इत्यस्य वैकल्पिकतया पक्षे निमित्तत्वं चरितार्थमिति मन्दोक्तमपास्तम्, द्वयोस्तत्त्वेऽपि भावपक्षे तत्रापि तदङ्गीकारात् तत्कालेनाप्राप्तत्वमात्रेणापवादत्वाक्षतेः, उक्तभाष्यविरोधापत्तेश्च । एतेन 'र्णाकृतिः' इत्यादौ "यणोमयः" इति द्विर्वे तस्य तत्त्वं चरितार्थमित्यपि तदुक्तमपास्तम्, उक्तभाष्यविरोधेन तदनभिधानात् । रत्वेनानिमित्तत्वाच्चेति दिक् । भाष्येति । उक्तरीत्या प्रत्याख्यानपरोक्तभाष्येत्यर्थः । अन्यथाऽचोरेत्यत्र वाक्यभेदाद् इयुतवाक्येनात्र द्वित्वप्राप्तावपि तत्र राश्रुतेर्निमित्तत्वाप्राप्त्योक्तन्यायाप्रवृत्त्या तस्यासङ्गतिरेव स्यादिति भावः। सामान्यत एव—लक्ष्यत्वावच्छिन्ने प्रकरणप्राप्तमेव । एवेन स्वविषये सूत्रविशेषप्राप्तव्यवच्छेदः । तथा च बाधसामान्यचिन्तापक्षस्थल इवात्र सर्वबाधः । तत्र स्वविषये सर्वप्रसङ्गः, अत्र तु तत्राप्रसक्तस्यापि बाध इति भेदः । यद्यपि तत्र व्यक्तिभेदेनोभयसम्भवस्तथापि तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाधः । एवञ्च तथाकौस्तुभोक्तिः प्रकाशानुरोधिन्येव, स तु चिन्त्य एव । एतेन न्याययोर्भेदेन समाधिद्वय कुर्वन् प्रकाशकृत्परास्त इति भाव. ।

यत्तु मान्याः—व्यक्तिपक्षाङ्गीकाराशयकोऽयं कैयटः । तत्र हि प्रतिलक्ष्यमसकृल्लक्षणप्रवृत्तिः । यद्वा प्रतिलक्ष्यं भिन्नानां सर्वेषां लक्षणानां तन्त्रेणोच्चारणम् "इकोयणचि" इति । तत्तद्व्येकामपि तात्पर्यतो निमित्तत्वबोधनाददोषः । 'श्रीशः' इत्यादौ यण् तु न, तत्र पक्षे विरोधे परमेवेति नियमबलेन तद्विषयकपूर्वशास्त्राभावकल्पनात् । एवमपवादविषयेऽपि परिहृत्य वेति न्यायात् । जातिव्यक्तिपक्षौ च लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थिताविति, तत्प्राचामनुरोधेन, व्यक्तिपक्षे सर्वलक्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोति न जातिपक्षे इत्यत्र मानाभावात् । प्रत्युत "न ब्राह्मणम्" इत्यादौ तदर्थमेव जातिपक्षाश्रयणस्य भाष्ये दर्शनात् । किञ्च व्यक्तिपक्षेऽप्यविरुद्धलक्ष्ये चारितार्थ्येनेद लक्ष्य विरोधास्वविषयकत्व न कल्पयतीति सुवचत्वात् । तदेतद् ध्वनयन्नाह—इदञ्चेति । ज्ञापकं चेत्यर्थः । अपिर्जातिपक्षसमुच्चायकः । अन्यथा—उभयत्र ज्ञापकान-

सरला ।

रेफस्य सवर्णाभावेन आदेशाप्रसक्तः। स्पष्टञ्चेदम् "हयवरट्" सूत्रे भाष्ये। व्यक्तिपक्षेऽपीति। अपिना जाति-

शब्दरत्नम्।

इत्येतत्पर्यालोचनया 'श्रोशः' इत्यादिविषयकयणशास्त्राभावकल्पनवत्संग्राहकवाक्ये इकः स्थानित्वश्रवणात्तद्विषयकलक्षणाभावस्यैव कल्पनं स्यादिति स्पष्टम् "इको यणचि" (पा० सू०६।१।७७) इत्यत्र कैयटे। कैयट इति। अत्रारुचिबीजं तु अत्र स्थानित्वस्य ना-

भैरवी।

म्भावः–व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणानां भेदेन यणादिकार्यविधायकशास्त्रस्थले सर्वलक्ष्यसङ्ग्रहाय तन्त्रेणोच्चारणमित्यावश्यकम्। एवञ्च 'श्रीश' इत्यादिविषयकमपि यण्विधायकशास्त्रं स्यादित्यनिष्टापत्तिः, अतो यत्रापवादशास्त्रविषयता तद्विषयकबाध्यशास्त्रस्याकल्पनमेवेति यथा, तथा यणादेशस्थानित्वमिको विशेषतः श्रुतमिति तस्य निमित्तत्वाकल्पनमपि स्यात्, तथाच 'सुध्युपास्यः' इत्यादिलक्ष्याणामसिद्ध्यापत्ति, अत इकामपि निमित्तत्व यणादेशेऽस्तीत्यत्र "तस्मादित्युत्तरस्य" इत्यादीनां ज्ञापकतैव, तथा जातिपक्षेऽपि लक्षणस्य सर्वविषयकत्वम्। अत एव भाष्यकृता "न ब्राह्मणं हन्यात्" इत्यत्र सर्वब्राह्मणविषयकत्वसिद्धये जातिपक्षाश्रयणमेव दर्शितम्। एवञ्च श्रीशविषयकत्वं यणादेशविधायकशास्त्रे नास्तीति कल्पनीयम्। अन्यथा तत्र विकल्पापत्तिः। एवमिकां निमित्तत्वाकल्पनमपि स्यादतो ज्ञापकत्वमावश्यकमिति। एतदेव दर्शयति–अन्यथेति। अन्यथा–ज्ञापकानाश्रयणे। तद्विषयकेति। इको निमित्तत्वविषय-

भावप्रकाशः।

ङ्गीकारे। यत इत्यादि। तद्विषयकेति। इग्निमित्तकत्वविषयकेत्यर्थः। कुत्रेय रीतिर्दृष्टेत्यत आह–इति स्पष्टमिति। एतादृश तत्र स्पष्टमित्यर्थः। इक्पदस्यायादीनामनवकाशत्वेऽपि व्यक्तिपक्षे प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवृत्त्या पर्यायेण यणयाद्योः प्रवृत्तिरिति चयनमित्यादि निवृत्तिः फलमित्युक्त्वा, अयादयो बाधका इति समाध्युक्तिपरभाष्ये द्रव्येऽपि पदार्थे उत्सर्गापवादभावः। सन्दिग्धासन्दिग्धत्वाश्रयोऽस्त्येवेति कैयटनोक्तं, तस्यायं भावः–अपवादः स्वविषये निः सन्देहं तात्पर्यवान्। उत्सर्गस्तु तदन्यविषयस्तद्विषयोऽपि वेति सन्दिग्ध इत्यसन्दिग्धेन तेन स्वविषयान्यविषय. कल्प्यते। तथाच सर्वत्रापवादविषयव्यक्त्य

सरला

पक्षसङ्ग्रह.। व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्य लक्षणोपप्लवेन तत्तल्लक्ष्यसंस्कारायोपप्लुतशास्त्रस्य बाधकेन बाधने अप्रामाण्यापत्त्या आरम्भसामर्थ्यात् बाधकविषयेऽपि तत्प्रवृत्तौ विकल्पापत्तिभिया बाधकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन बाध्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोच स्वीकृत्य बाधकविषयपरिहारेणैव उत्सर्गशास्त्रस्य उपप्लव इति सिद्धान्तात् श्रीश इत्यत्र यथा "इकोयणचि" इत्यस्य नोपप्लवः। एवमेव "इको यणचि" इत्यत्र इकः स्थानित्वेन श्रवणात् तन्निष्ठाया निमित्ततया बाधे इक्त्वावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन अच्त्वावच्छिन्ने सङ्कोचे इगतिरिक्तेऽचि इकः यण् भवतीत्यर्थेन सुध्युपास्य इत्यत्र यणशास्त्रस्य उपप्लव एव न स्यात्। अत. ज्ञापकमाश्रित्य अत्र बाध्यबाधकभावो नेति तदाशयः। अरुचिबीजमिति। रेफनिष्ठकार्यिताया: साक्षाच्छ्रुतद्वित्वनिमित्ततया बाध. तक्रन्यायेनेति "नेमौ रहौ" इति भाष्यतात्पर्यम्। तक्रन्यायश्च अनवकाशविषये विधेयविषये च प्रवर्तते इति। मध्वत्र इत्यत्र इकः स्थानित्वस्य चारितार्थ्येन तत्रैतन्न्यायाप्रवृत्त्या सुध्युपास्य इत्यादिलक्ष्याणामेवमेव सामञ्जस्ये तदर्थं न ज्ञापकस्योपयोग इति भावः। वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदम्। 'नेमौ रहौ' इति भाष्यस्य तक्रन्यायेन बाधे तात्पर्यवर्णनाऽसम्भवात्। तथाहि–तक्रन्यायेन तत्रैव बाधो भवितुमर्हति यत्र बाध्यत्वेनाभिमतशास्त्रीयविषयतायाः व्यापकत्वं बाधकत्वेनाभिमतशास्त्रीयविषयतायाश्च व्याप्यत्वं स्यात्। एव तक्रन्यायेन यत्र बाधः तत्र व्याप्यविषयताश्रयातिरिक्तत्वेन बाध्यशास्त्रीयव्यापकविषयताश्रये सङ्कोचो भवति, नतु उद्देश्यदलप्रविष्टविषयतावच्छेदकधर्मयोर्यत्र व्याप्यव्यापकभावः तत्र बाधः, नापि व्याप्यविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन व्यापकविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने सङ्कोचः। अन्यथा विषयतावच्छेदकधर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावमादाय एतन्न्यायप्रवृत्तिस्वीकारे "तद्धितेष्वचामादेः" इति सूत्रस्थं आदिवृद्धेरन्त्योपधावृद्धिबाधकत्वे अनुशतिकादिगणे पुष्करसच्छब्दपाठसामर्थ्यानुसरण

शब्दरत्नम् ।

नवकाशत्वं, मध्वत्रेत्यत्र निमित्तत्वाप्राप्त्या तत्र स्थानित्वस्य चारितार्थ्यात् । तक्रकौण्डिन्यन्यायोऽप्यनवकाशविषय एव इति स्पष्टं "तद्धितेष्वचाम्—"(पा०सू०७।२।११७) इति

भैरवी ।

केत्यर्थः । अत्र—यण्विषये । तत्र—इकि । चारितार्थ्यादिति । एतेनेग्विषये येननाप्राप्तिन्यायविषयताया अभावेनेकां निमित्तत्वबाधाप्रसक्त्या पक्षद्वयेऽपि ज्ञापकानुपयोग एवेति ध्वनितम् । नन्वत्र येन नाप्राप्तिन्यायस्य सञ्चारो मया न क्रियते किन्तु तक्रकौण्डिन्यन्यायविषयतायाः सत्त्वेन तेन न्यायेन बाध उच्यत इत्यत आह तक्रेति । स्पष्टमिति । तत्र हि—'क्रौष्ट्र' 'नामेतः' इत्यादावन्त्योपधावृद्ध्योर्निषेधमुक्त्वोक्तन्यायेन तयोर्बाधमाशङ्क्य 'सौश्रुत.' इत्यत्रादिवृद्धेश्चारितार्थ्येन न्यायेन तयोरादिवृद्ध्या बाधस्याप्राप्तिमुपन्यस्यानुशतिकादिगणे पुष्करसच्छब्दपा-

भावप्रकाशः ।

न्यव्यक्तिविषयलक्षणोपप्लव इति । अत्र, यण्विषये । तत्र, इकि । चारितार्थ्यादिति । ततश्च तदप्राप्तियोग्येऽचरितार्थविषयस्य "येन न" इति न्यायस्याप्राप्त्या इकस्तत्त्वयोः सिद्धौ ज्ञापकोपन्यासः पक्षद्वयेऽप्यनावश्यकः । एवञ्चापवादस्थले तद्विषयविषयकोत्सर्गवाक्याकल्पनेन "इकोयण्" इत्यत्रत्यकैयटस्य युक्तत्वेऽप्यत्र तदभावेन 'हयवरट्" सूत्रस्थकैयटोक्तिरयुक्ता । एतेनैतल्लक्ष्यविषयापप्लुतवाक्यस्याचारितार्थ्यादेव सिद्धिरिति मन्दोक्तमपास्तम् । उक्तयुक्ते. सिद्धान्ते तथैवेष्टसिद्धेश्चेति भावः । ननु तन्न्यायाप्राप्तावपि तक्रकौण्डिन्यन्यायो मयोक्त इत्यत आह—तक्रेति । अपि, तन्न्यायसमुच्चये । एवञ्च द्वयोस्तुल्यार्थफलकत्वेनैक्यमेवेति स्पष्टमन्यत्र । यत्तु अत्रेत्यादि विषय इत्यन्तमनूद्य तन्न, त्वद्रीत्या कौण्डिन्याख्ये शूद्रे तक्रदानस्य चारितार्थ्येन न्यायोच्छेदापत्तेरिति दोषमाह—मन्दः । तन्न, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । तत्र ब्राह्मणस्यैव कौण्डिन्यस्याभिमतत्वात् । अन्यथा तवापि न्यायोच्छेदापत्तेः, "मिदचोऽन्त्यात्" इति सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेश्च, ब्राह्मणवसिष्ठन्यायाद्युच्छेदापत्तेश्च, वस्तुतस्त्वित्यादि त्वदुत्तरग्रन्थविरोधापत्तेश्चेति दिक् । स्पष्टमिति । तत्र हि "क्रौष्ट्र:' 'जागतः" इत्यादावन्त्योपधावृद्ध्योर्निषेधवचनमुक्त्वोक्तन्यायेन त-

सरला ।

भाष्यकृतो व्यर्थं स्यात् । आदिवृद्धिशास्त्रीयविषयतावच्छेदकधर्मस्य ञित्णित्तद्धितत्वस्य अन्त्योपधावृद्धिशास्त्रीयविषयतावच्छेदकञित्णित्प्रत्ययत्वव्याप्यत्वेन तक्रन्यायेनैव बाधसिद्धे. । विषयतयोर्व्याप्यव्यापकभावमादाय तत्प्रवृत्तौ तु आदित्वावच्छिन्नविषयतायाः अन्त्यत्वउपधात्वावच्छिन्नविषयतायाश्च सामानाधिकरण्यस्यैवाभावेन व्याप्यव्यापकभावासम्भवात् तक्रन्यायाप्रवृत्तौ पुष्करसच्छब्दपाठसामर्थ्यानुसरणमावश्यकमेवेति । एव पूर्वोक्तसङ्कोचस्वीकारे 'आट' इति सिध्यति । अन्यथा व्याप्यविषयतावच्छेदकधर्माव-च्छिन्नातिरिक्तत्वेन व्यापकविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने सङ्कोचस्वीकारे "लिटि धातोरनभ्यासस्य" इत्येतच्छास्त्रीय-उद्देश्यदलप्रविष्टव्यापकविषयतावच्छेदकधातुत्वधर्मावच्छिन्ने "अजादेर्द्वितीयस्य" इत्येतच्छास्त्रीय-उद्देश्यदलप्रविष्टव्याप्यविषयतावच्छेदकअजादिधातुत्वधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचापत्तौ अट् धातोः अजादित्वेन लिटिधातोरित्यस्याप्रवृत्त्या द्वितीयस्यैकाचोऽभावेन "अजादेर्द्वितीयस्य" इत्यस्य चाप्रवृत्त्या आट इति रूपस्यासिद्धिः । व्याप्यविषयताश्रयातिरिक्तत्वेन व्यापकविषयताश्रये सङ्कोचस्वीकारे तु यत्र अजादिधात्ववयवद्वितीयैकाच् सम्भवति तत्रैव उभयशास्त्रीयविषयतासत्त्वेन व्याप्यव्यापकभावस्सम्भवति, नत्वेकाज्धाताविति स्वाश्रयाव्यवहितपूर्ववृत्तित्व सम्बन्धेन अजादिधात्ववयवद्वितीयैकाच्त्वावच्छिन्नविषयताश्रयातिरिक्तस्य धात्ववयवप्रथमैकाच्भागस्य द्वित्वमिति "लिटिधातोरनभ्यासस्य" इतिसूत्रस्यार्थेन अट्धातोः प्रथमैकाच्भागस्य स्वाश्रयाव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन द्वितीयैकाच्त्वावच्छिन्नविषयताश्रयातिरिक्ततया तत्र द्वित्वस्य निर्बाधात् । तथाच प्रकृते रत्वयरत्वधर्मयोः व्याप्यव्यापकभावसत्त्वेऽपि तक्रन्यायेन बाधस्वीकारे व्याप्यविषयताश्रयातिरिक्तत्वेनैव व्यापकविषयताश्रये सङ्कोचस्य पूर्वोक्तरीत्या सिद्धान्तितत्वेन "अचोरहाभ्यां द्वे" इत्येतच्छास्त्रीय यरव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टाजव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टरेफत्वावच्छिन्नविषयताश्रयातिरिक्तत्वेन "अनचि च" इत्येतच्छा

शब्दरत्नम् ।

सूत्रे भाष्ये । तदप्राप्तियोग्यविषयाभावरूपं चानवकाशत्वमेतद्विषये । न च तक्रकौण्डिन्य न्यायो विधेयविषय एव, 'विशेषविहितेन सामान्यविहितं बाध्यते' इति अभियुक्तव्यवहारा·

भैरवी ।

ठस्यादिवृद्धिविषये तयोरप्रवृत्तौ ज्ञापकतोक्ता । एतेन तत्र यथोक्तन्यायेन नास्ति बाधस्तथेहाच्त्वेकत्वयोः सामान्यविशेषभावसत्त्वेऽपि निमित्तत्वस्थानित्वयोरुक्तन्यायेन बाध्यबाधकभावाभाव इति भावः । एतद्विषये-तक्रकौण्डिन्यन्यायविषये । तथाच तक्रकौण्डिन्यन्यायमूलक एव येननाप्राप्तिन्याय इति सूचितम् । सर्वथा निरवकाशत्वप्रयुक्तन्तु बाधकत्वमन्यत् ।

परोक्तमुपन्यस्य खण्डयति—नचेति । विधेयविषय एवेति । तथा चोभयोरविधेयत्वान्न तक्रकौण्डिन्यन्यायसञ्चारः । व्यवहारादिति । "तद्धितेष्वचामादेः" इति भाष्यमूलकादित्यादि ।

भावप्रकाशः ।

योरादिवृद्ध्या बाधमाशङ्क्य दृष्टान्तेनाप्राप्तिसत्त्वेऽपीह 'सौश्रुतः' इत्यादौ तयोरप्राप्त्या तदभाव इति भाष्योक्तौ सामान्यविशेषभावो बाधहेतुः । स चेह नास्तीति कैयटोक्तिः । निमित्तांशे तत्सत्त्वेऽपि कार्य्यांशे तदभाव इति तदाकूतम् । एवञ्च यथा तत्र न न्यायसञ्चारस्तथेहाच्त्वेकत्वयोस्तत्सत्त्वेऽपि निमित्तत्वस्थानित्वयोरुक्तरीत्या तदभावेन तदप्राप्तिः । एतेन स्पष्टमिति ग्रन्थमनूद्य हेतुमनुल्लिख्योक्तभाष्यकैयटौ सल्लिखन् दूषयन्मन्दः प्रत्युक्तः । ननु प्रागनन्तरं वा तद्दानस्य चारितार्थ्यमत आह—तदप्राप्तीति । तस्य प्राप्तियोग्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् यो विषयस्तदभावरूपमित्यर्थः । तेन व्यक्तिभेदमादाय न दोषो देयः । तत्प्राप्तियोग्यत्वं च तदुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्व, न तद्वत्त्वम् । अतएव मतुपं विहाय योग्यत्वनिवेशः । अन्यथा कालभेदेन तदप्राप्तियोग्यविषयत्वस्यैव सत्त्वेनासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । एतदिति । उक्तन्यायेत्यर्थः । अन्यथा "येन नाप्राप्ते" इत्युक्तेस्तन्न्यायोक्तेश्च वैयर्थ्यापत्तिः । एवञ्चैतद्भिन्ने सर्वथाऽनवकाशत्वमेवापेक्षितमिति । तत एव बाधेनानयोः प्रवृत्तिरिति भावः । व्यवहारादिति । "तद्धितेष्वचा·

सरला ।

त्रोय अजव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टयरत्वावच्छिन्नविषयताश्रये सङ्कोचसम्भवेऽपि हर्य्यनुभवः इत्यादौ रेफस्य द्वित्ववारणसम्भवेऽपि अर्हेणेत्यादौ रेफस्य यरव्यवहितपूर्वत्वाभावेन द्वित्वापत्तेः । एवं 'यणो मय' इत्यत्रापि मयव्यवहितउत्तरत्वविशिष्टयणत्वावच्छिन्नविषयताश्रये तादृशरेफत्वावच्छिन्नविषयताश्रयातिरिक्तत्वेनैव सङ्कोचस्य करणीयतया 'मद्रह्रदः' इत्यत्र पूर्वरेफस्य यरव्यवहितपूर्वत्वाभावेन 'यणो मय' इति द्वित्वापत्तेः तादवस्थ्येन "नेमौ रहौ" इति भाष्यमसङ्गतं स्यात् । तस्मादत्र तक्रकौण्डिन्यन्यायातिरिक्तेन माठरपरिवेषणन्यायेनैव बाध इति हृद्भाष्याशयः । सर्वे ब्राह्मणाः भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविष्टामितिच माठरकौण्डिन्यन्यायस्वरूपम् । अनेन न्यायेन च एकविधेयतानिरूपितउद्देश्यदलप्रविष्टधर्मयोर्यत्रव्याप्यव्यापकभावस्तत्र बाधः क्रियते । एवं अनेन यत्र बाधः तत्र एकविनियोगोद्देश्येन प्रयुक्तवाक्यकदम्बघटकव्यापकधर्मावच्छिन्नबोधकपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने तद्वाक्यकदम्बघटक व्याप्यधर्मावच्छिन्नबोधकपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सकोचः । तथाच द्वित्वविनियोगोद्देश्येन प्रयुक्तो यः "अनचि च" 'यणो मयो द्वे वाच्ये' "अचो रहाभ्यां द्वे" इतिवाक्यकदम्बः तद्घटकव्यापकधर्मावच्छिन्नबोधकं यरपदं यरपदं यणपदञ्च तदर्थतावच्छेदकावच्छिन्ने व्याप्यधर्मावच्छिन्नबोधक यत् रपदं तदर्थतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सकोचकरणेन 'अर्हेण मद्रह्रदः' इत्यादौ रेफस्य द्वित्ववारणेन "नेमौ रहौ" इति भाष्यसंगतिः । 'हर्य्यनुभवः' इत्यत्रापि रेफस्य न द्वित्वम् । तक्रन्यायस्य अनवकाशविषयत्वेऽपि अस्य न्यायस्य तद्विषयत्वे मानाभावेन "इकोयणचि" इत्यादावपि इकत्व अच्त्वधर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावापन्नतया तन्न्यायेन इकत्वावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन अच्त्वावच्छिन्ने संकोचे सुध्युपास्य इत्यादिलक्ष्यासिद्धिप्रसङ्गवारणाय "तस्मादित्युत्तरस्य" इति निर्देशो ज्ञापकत्वेन अवश्यमाश्रयणीय इति पूर्वोक्तकैयटोऽपि समीचीन एव । विस्तरस्तु येननाप्राप्तपरिभाषाव्याख्याने परिभाषेन्दुटिप्पणे द्रष्टव्यः ।

व्यवहारादिति । तथाच "अचोरहाभ्यां द्वे" इत्यनेन द्वित्वस्यैव विधेयतया रेफस्य निमित्तत्वेनाकि·

शब्दरत्नम्।

दिति वाच्यम्, अपूर्वबोध्यत्वेन निमित्तत्वादेरपि विधेयत्वात्। नहि निमित्तवत्तत्त्वभस्वी।

अपूर्वबोध्यत्वेन–अज्ञातज्ञाप्यत्वेन। अपिना कार्यित्वस्य सङ्ग्रहः। तत्त्वम्—निमित्तत्वङ्कार्यित्वञ्च।

भावप्रकाशः।

मादे." इत्यादिसूत्रस्थभाष्यमूलकादिति भावः। एवञ्च सुतरां स्थानित्वेन निमित्तत्वाबाधेनेष्टसिद्धावपि निमित्तत्वेन कार्यित्वाबाधे रस्य द्वित्वापत्तिरिति भावः। अपूर्वेति। अज्ञातज्ञाप्यत्वेनेत्यर्थः।

अत्र केचित्, "मतिबुद्धि" इति सूत्रे मूलटीकयोः 'राजपूजितः' इत्यादौ भूतक्तान्तेन तृतीयासमास इत्यत्र तयोर्भेदं हृदि निधाय लोकन्यायेन मत्यादिक्तवर्तमानकालस्य भूतकालबाधकतामाशङ्क्य क्तेनेत्यधिकारे 'उपज्ञाते' इति निर्देशेन मूलोक्तन्यायसङ्कोचकृद् विधेयविषय एव स न्यायइति सामान्यतो ज्ञाप्यत इत्येवं व्याख्याय सङ्कोचस्य निर्मूलत्वाफले हृदि निधाय परे त्वाहुः—तेन न्यायेन बाध इति वक्तुमप्यशक्यम्, यतस्तयोस्तुल्यविषयता। एवञ्च दृष्टान्ते तथा सत्त्वेऽपि यथा 'सौश्रुतः' इत्यादावन्त्योपधावृद्ध्योरप्राप्त्या तद्विषये नाप्राप्त्यभावः, तथा कालयोर्युगपद्विवक्षाया असम्भवात्तदभावः। यदीदन्न स्याद्वर्तमाने लट्स्यादिति तस्यैवापवादो न्याय्य इतीत्युक्तम्। तदनेन विरुद्धम्, तत्रापि मत्यादिसम्बन्धित्वेन काल्स्यापूर्वबोध्यत्वेन तथा ज्ञापितेऽपि दोषतादवस्थ्यात्। तथाहि, यावद्धातुसम्बन्धित्वेन भूते क्त नाप्राप्ते विशेषविहितमत्यादिसम्बन्धिवर्तमानक्तो बाधकः। तत्त्व च प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन विशेषणे विधेये वर्तमानकाले फलतीति न्यायप्राप्तिरेव। एतदभावे सर्वधातुसम्बन्धित्वेन भूतक्तान्तस्यैव साधुत्व स्यात्। एवञ्च यदीत्यादि चिन्त्यमित्याहुः। तन्न, आशयानवबोधात्। तथाहि, यतस्तयोस्तुल्यविषयत्वमतो विधेयानवकाशविषयत्वमावश्यक वर्तते च तत्त्वं तक्रदाने रेफगतनिमित्तत्वे च टीकोक्तरीत्या। तत्र तु नैवम्, कालानां प्रत्ययद्योत्यतयाऽनुवाद्यत्वेन तस्यैव विधेयत्वात्। नच क्तो "निष्ठा" इति सिद्धः, भूते सिद्धावपि तत्रासिद्धेः। एतेन विशिष्टविधिरित्यपास्तम्। नच तत्र क्तवत्कालस्यापूर्वबोध्यत्वेन तत्त्वम्। तस्य सामान्यतो विशेषतश्च लोकसिद्धत्वस्य "कालोपसर्जने च" इत्यनेन प्रतिपादितत्वात्। तन्त्रान्तरेऽत्र चान्यत्र प्रतिपादितत्वाच्च। नच तत्र क्तसम्बन्धित्वमसिद्धमनेन विधीयते, तस्य "ञीतः क्त." इत्यनेन सिद्धत्वात्। नच मत्यादिवाच्ये तत्र तत्त्वमसिद्धम्, तावताप्यक्षते.। प्रत्युत मत्यादिभ्यो लडाद्यनापत्तेश्च। नच मत्यादिसम्बन्धित्वमेवासिद्धम्, व्यापकीभूतकालसिद्ध्यैव तत्सिद्धेः। नच विशिष्टमसिद्धम् तस्यार्थसमाजग्रस्तत्वात्। तावताप्यक्षतेश्चेति मूलाशयः। नाप्राप्त्यभावादेव न्यायाप्राप्त्या विधेयत्वपर्यन्तगमनं निष्फलम्। तयोर्युगपदविवक्षया सामान्यविशेषभावाभावात्। एतेन यावद्धात्वित्याद्युक्तिरेतदभावे इत्याद्युक्तिश्चापास्ता, नाप्राप्त्यभावात्, एतदभावेऽपि वर्तमाने लट्प्राप्त्या तदप्राप्तेश्च। अत एव द्वन्द्वैकशेषयोरिवापि तन्न। किञ्चैवमपि दुराग्रहेण तथाङ्गीकारे क्तवतुप्रत्ययस्यापि बाधापत्तौ 'ज्ञातवान्' इत्याद्युच्छेदापत्तेरिति टीकाशयः। अत एव यदीदमिति तदुक्तिः सुष्ठ्वेव। किञ्च तदविवक्षायां चारितार्थ्येनानवकाशत्वाभावात्। अत एव "नित्यं कौटिल्ये" "आबाधे च" इति सूत्रस्थकैयटमूलादिक चिन्त्यमिति स्पष्टमन्यत्रेति दिक्। आदिना स्थानित्वसङ्ग्रहः। एवञ्च तस्य तत्त्वेऽपि प्रागुक्तरीत्यैव न्यायाप्रवृत्तिरत्र। तत्र तु वैषम्यं स्पष्टमेव। अपिर्द्वित्वादिसमुच्चये। तत्त्वमिति। यथा निमित्तं रादि लोकशास्त्रबोधितं तथा तस्य निमित्तत्वं नेत्यर्थः। यत्तु न हि कार्यीतिन्यायसञ्चारः कैयटेष्ट इति ज्ञापकमावश्यकमिति रत्नाकरः। तन्न, मत्वर्थेनिना तदनुभववत एव तत्त्वेनानाश्रयणमिति तदर्थेन तदप्राप्तेः। अत एव पठ्यते "कार्यमनुभवन्हि

सरला।

धेयत्वात्तद्विषये कथमस्य न्यायस्य प्रवृत्तिरिति शेषः। निमित्तवत्तत्त्वमपीति। निमित्तभूतानां रेफादीना इर्यनुभव इत्यादौ श्रोत्रेन्द्रियरूपप्रमाणेन ज्ञान, न तथा रेफादिनिष्ठाया द्वित्वनिमित्तताया "अचोरहाभ्याम्" इत्येतच्छास्त्रातिरिक्तप्रमाणेन ज्ञान भवितुमर्हति। किन्तु "अचोरहाभ्याम्" इत्यनेनैवेति रेफस्य अविधेयत्वेऽपि तन्निष्ठनिमित्तताया अनेनैवापूर्वबोधनेन विधेयविषयत्वात् तन्न्यायप्रवृत्तिर्निर्बाधेति तदाशयः।

इत्यतोऽत्र रूपद्वयम् । लाकृतिरिति त्वेकमेव ।

शब्दरत्नम् ।

मपि मानान्तरसिद्धमिति दिक् । एकमेवेति । यणतत्प्राग्वर्तियरोर्द्वित्वप्रयुक्तरूपभेदाभावादिति भावः । वकारस्तु नात्र । अन्यूनानतिरिक्तस्थानकादेशलाभेनाधिकस्थानकस्याप्रवृत्तेः । लण्सूत्रस्थभाष्यविरोधेनेदृशानामनभिधानमिति तत्त्वम् ।

भैरवो ।

अत्र केचित्-एवं "मतिबुद्धि" इति सूत्रे 'राजपूजितः-इत्यत्र भूते क्तान्तेन तृतीयान्तस्य समास' इत्युक्तम्, सा चोक्तिर्भूतवर्तमानकालयोर्भेदं हृदि निधाय, तत्र मत्यादि बोधकधातुविहितक्तद्योत्यवर्तमानकालस्य विशेषत उक्तत्वेन सामान्यत उक्तस्य भूतकालस्य बाधं सम्भाव्य क्तेनेत्यधिकारे 'उपज्ञात' इति निर्देशेन कालयोर्बाध्यबाधकभावाभाव इत्युक्तं, तस्य तेन निर्देशेन विधेयविषय एव विशेषत उक्तस्य सामान्यतोबोधितबाधकतेति लौकिकन्यायस्य सञ्चार इति सामान्यतो ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम् ।

तत्र परेत्वाहुः-लौकिकेन तेन न्यायेन बाध इति वक्तुमप्यशक्यम्, युगपद्विषयतायां लौकिकन्यायसञ्चारः । सा चेह विरुद्धत्वान्नास्ति । यथा 'द्वन्द्वापवाद एकशेष इति व्यवहारो'-यदीदं न स्यात्तदा "चार्थे" इति सूत्रम्प्रवर्तेतेति रीत्या साध्यते; तथा कालयोर्वक्तुमशक्यमित्युक्तं, तदेतेन बोध्यते । तत्रापि मत्यादिसम्बन्धित्वेन वर्तमानकालस्यापूर्वबोध्यत्वेन तत्त्वस्य सत्त्वेन तस्य बाधकत्वसम्भवादिति, तन्न, कालानम्प्रत्ययद्योत्यतयाऽविधेयत्वात् । नच तत्र क्तप्रत्ययवत्कालस्याप्यपूर्वबोध्यत्वेन तत्त्वम् । तस्य सामान्यतो विशेषतश्च लोकसिद्धत्वस्य "कालोपसजने च तुल्यम्" इत्यनेन प्रतिपादितत्वात् कालयोर्युगपद्विवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वेन बाध्यबाधकभावाप्राप्तेश्चेत्याह—दिगिति ।

ननु विसर्गस्य द्वित्वेनाधिक्यात् 'लाकृतिः' इति त्वेकमेवेति मूलासङ्गतिरत आह—यणित्यादि । तथा च-यथा 'सुध्युपास्यः' इत्यादौ यण्-तत्प्राग्वर्तियरोर्द्वित्वकृताधिक्यं तथाऽत्र नास्तीति प्रतिपादने तात्पर्यमिति बोध्यम् । वकारस्य दन्त्योष्ठ्यत्वात्स्थानकृतसादृश्यमादाय तत्प्राप्तिशङ्कां वारयति—वकारस्त्विति । तमप उपादानेनातिशयितमान्तर्यं यत्र तस्य प्रवृत्तिर्भवतीति तात्पर्यम् । एवं "स्थानेऽन्तरतमः" इति सूत्रभाष्ये "किमुदाहरणम् ? "इको यणचि", 'दध्यत्र' 'मध्वत्र', यथासंख्येनाप्येतत्सिद्धम्" इति उक्तम् । तेनाप्यत्र वकाराभावो बोध्यः । ईदृशानाम्—लृस्थानिकलादेशयुतानामनार्षप्रयोगाणाम् । तत्र भाष्ये "न पदान्ताः परेऽणः सकार्यी" इत्यादि ।

भावप्रकाशः ।

स्पष्टं चेदमन्यत्र । तदाह—इति दिगिति । ननु विसर्गद्वित्वेन भेदादैक्यानुपपत्तिरत आह—यणिति । समाहारद्वन्द्वः । तत्प्रागिति पञ्चमीसमासः । तस्यैव प्रागुपक्रान्तत्वात् । एवञ्च तथाधिक्येऽपि न क्षतिरिति भावः । नात्र—लाकृतिरित्यत्र । स्याप्रवृत्तेरिति । यथासङ्ख्येन तदप्रवृत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् । नन्वयमेव सिद्धान्तः कुतो नोक्तोऽत आह—लणिति । तत्र हि "उरण्" इत्यत्र पूर्वेण परेण वेति सन्दिह्य पराभावात् पूर्वेणैवेत्युक्त्वा कर्त्रर्थमित्यादौ यणो रपरत्वापत्तौ रेफद्वयश्रुतिं "शेरि" इतिलोपेन निरस्यैव तर्हि सामर्थ्यात् पूर्वेण न परेण । यदि तथा स्यादजित्येव वदेदिति भाष्यकृतोक्तम् । 'लाकृतिः' इति सत्त्वेऽत्र लद्वयश्रवणापत्त्या सामर्थ्यवर्णनासङ्गतिः । भाष्यस्य प्रौढिवादत्वमिति मान्योक्तिस्तु प्राचामनुसारेणेति भावः । नेदृशानाम् । लृस्थानिकलादेशयुतानार्षप्रयोगाणाम् । तत्त्वम्, वास्तव समा-

सरला ।

अन्यूनानतिरिक्तेति । स्ववृत्तित्व-स्वदलभिन्नदलीयवृत्तित्व-स्वदलभिन्नदलीयादेशत्वाभिमतेतरयावदवृत्तित्व-एतत्त्रितयसम्बन्धेन स्थानिविशिष्टधर्मवत एव "स्थानेऽन्तरतम"सूत्रे तमप्ग्रहणसामर्थ्येन आदेशतानियमनात् । वकारे लकाररूपस्थानिवृत्तिदन्तस्थानजन्यत्वधर्मस्य सत्त्वेऽपि तस्य धर्मस्य स्थानिदलभिन्नदलीयादेशत्वेनाभिमतो यो वकारः तदितरो लकारः तद्वृत्तित्वतया स्थानिवैशिष्ट्याभावेन उक्तत्रितयसम्बन्धेन लकारविशिष्टदन्तमात्रस्थानजन्यत्वरूपधर्मवतः लकारस्यैव आदेशतालाभादित्यर्थः । अनभिधा-

हलो यमाम् (पा०सू०८।४।६४)। लोपः स्याद्वेति । "झयो हः-" (पा०सू०८।४।६२) इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः । एतच्च लण्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । माहात्म्यमिति । अत्र मलोपो नेत्यर्थः । "हलो यरां यरि सवर्णे लोपः" इति तु न सूत्रितम् । आर्घ्रोत्, मूर्ध्नः, शार्ङ्गम्, आर्त्नी, इत्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः ॥

वान्तो यि (पा०सू०६।१।६९) यकारादाविति । विशेषणमात्मान्तस्य सञ्ज्ञा स्यादित्येतदर्थकस्य "येन विधिः-" (पा०सू०१।१।७२) इति सूत्रस्यापवादभूतेन "यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे" इति वार्तिकेनायमर्थो लभ्यते । ओदौतोरिति । पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तौ प्रति स्थानित्वेन निर्णीतत्वादित्यर्थः । ननु गव्यूतिरित्यत्र

शब्दरत्नम् ।

आर्त्नी इति । आङ्पूर्वादर्त्तेर्बाहुलकान्निप्रत्ययः । धनुषः कोटी उच्येते । आर्ति-पीडाधनुष्कोट्योः" इत्यमरे नकाररहितः पाठो दृश्यते । अर्तिरिति पाठान्तरम् ।

वार्तिकेत्यनेन तस्य वाचनिकत्वं सूचितम् । पूर्वसूत्रे इति । वान्तज्ञानाय तत्रयो-

भैरवी ।

न्ति" इत्युक्तम् । आर्षप्रयोगमादाय "इको यणचि" इति सूत्रे यथासंख्यनिर्वाहः ॥

आर्त्नी इति । प्रयोगे 'आर्त्नी इमे दीर्घं' इति वैदिकप्रयोगानुकरणम् । तत्र निप्रत्ययो बाहुलकात्तदन्तात् "कृदिकारात्" इति ङीष्, द्विवचनम्, छान्दसत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । उच्येते इति—तद्भाष्ये तथा व्याख्यानात् । लौकिकप्रयोगे त्वाह—आर्तिरिति ।

वाचनिकत्वम्—वार्तिककृता वचनरूपेण पठितम् । यत्तु "येन विधिः" इतिसूत्रे "आदिर-

भावप्रकाशः

धानम् । मूलादि तु प्रक्रियानुसारेण । तथा च न प्रागुक्ते निर्भरः, "यक्षानुरूपो बलिः" इति न्यायात् । आर्षप्रयोगे तु तत एव सिद्धिरिति भावः ।

आर्त्नीति छान्दस द्विवचनान्त प्रगृह्यम् । आङ्पूर्वादिति । अवग्रहस्त्वाज्यमित्यादाविवासम्प्रदायान्नेति भावः । वेदभाष्ये तु "आर्त्नी इमे" इति मन्त्रे धनुष्कोट्योः स्तुतिरित्युक्त्वा ते धनुष्कोट्यौ समनेव समनस्केव योषा पतिसमीपं न त्यजति तद्वदाचरन्ती अमितश्चरन्त्यौ उपस्थे उपस्थाने मातेव पुत्रं यथा मातापुत्रन्धारयति तद्वद्बिभृतां राजानं धारयेताम् । किञ्च इमे धनुष्कोट्यौ सविदाने सज्जानाने विसंवादरहिते । आर्त्नी गच्छन्त्यौ । ऋगतावित्यतो धातोः "चुर्यगिभ्यां नि." इति बाहुलकान्निप्रत्ययो धातोरार्तभावश्च, "कृदिकारात्" इति ङीषि द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः । अस्य राज्ञः अमित्रान् विस्फुरन्ती विहिंसन्त्यौ शत्रूंश्चापविध्याताम् । तथाच यास्कः "ते आचरन्ती समनसाविव योषे मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे उपस्थाने अपविध्यतां शत्रून्सविदाने आर्त्न्याविमे विघ्नन्त्यावमित्रानिति आर्त्नी आर्तन्यौ वारण्यौ वा रिषण्यौ वा तयोरेषा भवतीति" इत्युक्तम् । निरुक्ते–आर्त्नी इत्यत्र आर्त्नी धनुः प्रान्ते ते कुतः ? अर्ते ऋतेर्धातोर्गत्यर्थस्य गमयतस्ते इषूनूरण्यौ वारणार्हौ रिषण्यौ वा हन्त्र्यौ वा तयोरेषा भवतीति तद्भाष्यकृत।

वार्चनिकत्वमिति । एतेन "येनविधिः" इत्यत्र "आदिरन्त्येन" इत्यत इदादिपदयोस्तस्मिन्निती-त्यस्य चानुवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेनेत्पदेनालो लक्ष्यत्वेनैतल्लाभः । यद्वा यान्तप्रत्ययासम्भवेन प्रथमातिक्रमे कारणाभावादुक्त एवार्थः । एवञ्च परिभाषाया इदमेव ज्ञापकमित्यपास्तम्, उक्तक्लेशापेक्षया वच-

सरला ।

नमिति । वस्तुतस्तु "न पदान्ताः परेऽणः सन्ति" इतिभाष्यस्य पदान्तत्वप्रयुक्तकार्यभाजः परे हकारादयोऽणः नसन्तीत्यर्थस्वीकारेण लाकृतिरित्यस्य लकारे कस्यापि पदान्तत्वप्रयुक्तकार्यस्य प्राप्त्यभावेन अनभिधाने न मानम् ।

अर्तेरिति । ऋतेरिति पाठः । "ऋतेर्धातोर्गत्यर्थस्य" इति निरुक्तभाष्यात् । अर्तेरितिपाठे ऋधातोर्णिप्रत्यये धातोरर्त आदेश इति बोध्यम् ।

"हलि सर्वेषाम्" (पा०सू०८।३।२२) इति, "लोपः शाकल्यस्य" (पा०सू०८।३।१९) इति वा लोपः स्यादित्याशङ्क्याह-वान्त इति। लव्यमिति। लुनातेरचो यत्। "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" (पा०सू०७।३।८४) इति गुणः। अवश्यलाव्यमिति। "ओरावश्यके" (पा०सू०३।१।१२५) इति ण्यत्॥

क्रय्यमिति। "शकि लिङ् च" (पा०सू०३।३।१७२) इति चात्कृत्याः। क्षेयमिति। "अर्हे कृत्यतृचश्च" (पा०सू०३।३।१६९) इति यत्। हर एहीति। इह "ओमाङोश्च" (पा०सू०६।१।९५) इति पररूपं प्राप्तम्॥

उरण् रपरः (पा०सू०१।१।५७)॥ आन्तरतम्यादिति। रेफशिरस्कस्यार् इत्यस्य रेफद्वारा ऋकारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः। पक्षे द्वित्वमिति। ऋधेर्धस्येति भाव॥

शब्दरत्नम्।

लोचनस्यावश्यकत्वादिति भाव.। ऋधेर्धस्यति। न च द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परम

भैरवी।

न्तेन" इति सूत्रात् 'आदिः' इत्यस्य 'इता' इत्यस्य चानुवृत्तिः। इत्पदञ्चालि लाक्षणिकं, सप्तम्यन्तत्वेन तस्य विपरिणामः, एवं 'येन' इत्यस्यापि सप्तम्या विपरिणामः, वाक्यभेदश्चाश्रयणीयः 'विधिः' इत्यस्यावृत्तिश्चेति 'यस्मिन्नलि विधिस्तदादिविधिर्बोध्यः' इत्यस्य लाभ इति, तन्न, भाष्यानुक्तत्वात्। किञ्च क्लेशेन तादृशार्थकल्पनापेक्षया वाचनिकत्वकल्पने लाघवमिति भावः। इति भाव इति। प्राचीनानुसारिणो मूलकारस्येत्यादिः। एतेन 'पूर्वसूत्रपर्यालोचनस्यावश्यकत्वेऽपि तज्जन्यवाक्यार्थबोधस्य तेनोपप्लुतस्य लक्ष्यसंस्कारकवाक्यान्तरस्य पर्यालोचनं नावश्यकमिति "ओदौतोरिति वक्तव्यम्" इति वार्तिकमूलकाद्व्याख्यानादेतादृशार्थलाभ इति ग्रन्थेनास्य विरोध' इति परास्तम्॥

भावप्रकाशः।

नस्यैव युक्तत्वाद् लक्षणायां मानाभावाच्च। असम्भवे एव तत्प्रवृत्तौ "तस्मान्नुडचि" इत्यादावप्रवृत्त्यापत्तेश्च। प्रथमातिक्रम इत्यस्यात्रानाश्रयणाच्च। ज्ञापितेऽप्यनिष्टाभावेन तथाऽचारितार्थ्याच्चेति दिक्। तथाच वार्तिकक्रुदुक्तेयमपूर्वा परिभाषेति भावः। तदिति। पूर्वसूत्रवाक्यार्थेत्यर्थः। पूर्वसूत्रे स्थानत आन्तर्यात् तथा निर्णयेनात्रापि तथेति भावः। एतेन सप्तम्यन्तपाठाशयकमिदमित्यपास्तम्, उक्तरीत्यैवोपपत्तेः। इति भाव इति। प्रकाशानुयायिमूलस्येतिशेषः। तथाच तदनुरोधेनेदम्। वस्तुतश्चिन्त्यमिदमिति स्पष्टमन्यत्रेति भावः।

यत्तु वर्णद्वित्वे न पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्य प्रवृत्तिः। द्वित्वे परसवर्णत्वं सिद्ध वाच्यम्। 'संय्यता' इत्यादौ त्रियकारत्वार्थमिति वार्तिकोक्ते। अतएव णत्व द्वित्वमिति कौमुदीसङ्गतिरिति। तन्न, वाक्क् वागिति भाष्योक्तलक्ष्यासिद्ध्यापत्तेः। तथाहि, तथासति कुत्वे जश्त्वे चर्त्वासिद्ध्या गस्य द्वित्वेऽन्त्यस्य चर्त्वे तत एवा खर्परत्वेन चर्त्वाभावे पूर्वत्र गश्रुत्यापत्तिः। न चापवादावसानचर्त्वविषयत्वाज्जश्त्वमेव न। तथा चोक्तरीत्या कुत्वजकस्यैव द्वित्वेनेष्टसिद्धिरिति वाच्यम्, अपवादप्रवृत्तिप्रतिबन्धकद्वित्वविषयत्वेन तदविषयत्वात्। 'रामौ' इत्यादौ वृद्धः परपूर्वसवर्णदीर्घप्रवृत्तिप्रतिबन्धकनिषेधविषयत्वेन दीर्घाविषयत्ववत्। अतएव ता दृक्शब्दस्थकौमुदीसङ्गतिः। अन्यथोक्तरीत्या 'जश्त्वेन ड'इत्यसङ्गत स्यात्। नच तत्र तत्प्रवृत्तावपि गकारस्य तद्वचनात् सिद्धेन चर्त्वेन द्वित्वात्परत्वात् ककारे तस्य द्वित्वेऽपि "झलां जश्" इति दृष्ट्या चर्त्वस्यासिद्धतया गकाररूपे झशि पूर्वस्य तस्य जश्त्वे उक्तरीत्यैवाचर्त्वे गकारश्रुतिर्दुर्वारा। किञ्च "पूर्वत्रासिद्धम द्वित्वे" इत्यस्या द्वित्वे कार्ये पूर्वं प्रति परमसिद्धं नेत्यर्थेन कुत्वजश्त्वाभ्यां परद्वित्वात्परत्वाच्चर्त्वे चस्य द्वित्वे जश्त्वापवादचर्त्वस्येव द्वित्वस्याप्यसिद्धतया आद्यस्य कुत्वे तत एव तस्य जश्त्वेऽन्त्यस्य चर्त्वेऽपि 'वाग् च' इति स्यात्। एवञ्च जश्त्वापवादकतापि तच्चर्त्वस्य भज्येतेति वाच्यम्, तस्यास्तथा पाठेन तथा पाठाभा-

शब्दरत्नम् ।

सिद्धमित्यर्थकेन "पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचने" इत्यनेन धातुधकारस्य जश्त्वे दस्येति वक्तुमुचितमिति वाच्यम्, फले विशेषाभावेन तदनादरणात् । न ह्यत्र जश्त्वात्पूर्वमनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषोऽस्ति, तदनन्तरं जश्त्वप्रवृत्तेः सत्त्वात् । यत्र पूर्वत्रासिद्धप्रवृत्तौ तन्निषेधे वा फले विशेषस्तत्रैवास्याः परिभाषात्वेन प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । यद्वा धस्य तत्स्थानिकस्येत्यर्थ इति दिक् ॥

भैरवी ।

अस्याः—'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्याः । यत्तु "द्वित्वे परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम्,

भावप्रकाशः ।

वेन वक्ष्यमाणार्थाङ्गीकारेण विधिसामान्ये "न मु ने" इतिवत् द्वित्वान्यत्र द्वित्वे कृतेऽपि प्रत्यासत्त्या द्वित्वाश्रयकार्यान्यकार्ये च पूर्वत्रेदमसिद्धमित्यर्थस्योक्तभाष्यीयक्रदयबलेनाङ्गीकारात् । एवञ्चोक्ततत्प्रयोगसिद्धये तत्रोक्तार्थतात्पर्यकतत्प्रवृत्तिरावश्यिका । अवश्यंशब्दाद्भावे वुञ् मनोज्ञादेराकृतिगणत्वादावश्यक इति निपातनाद्वा । ततोऽर्शादेराकृतिगणत्वादच् टाप् इत्वम् । स्पष्ट चेद मतुप्सूत्रे कैयटे । एवञ्चाविशेषात्सर्वद्वित्वं तत्र गृह्यते । तथा तत्रार्थाङ्गीकारादेवौढिढदित्यस्य सिद्धिः । अन्यथाऽभ्यासे जुत्वापत्तिः, वार्तिक तु तदव युत्यानुवादः । अत्रापि णत्वं द्वित्वमिति ग्रन्थभङ्गतिरेवेति दिक् । तदेतद् ध्वनयन्नाशङ्कते—नचेति । इत्यर्थकेनेति । इति विध्यर्थतात्पर्यकेनेत्यर्थः । द्वित्वे पूर्वत्र परमसिद्ध नेत्यर्थस्तु न, असमर्थसमासाद्यापत्तेः, निषेधविधौ गौरवाच्च । स्पष्टंचेद परिभाषेन्दुशेखरे । शब्देन्दुशेखरस्त्वार्थिकार्थपरतया नेयः । एतेन वाक्यसंस्कारपक्षे 'कृष्ण ऋधतिः' इत्यत्र धत्वासिद्ध्या गुणेन भावि ऋनाशेन द्वित्वाप्राप्त्या च गुणे द्वित्वे कार्येऽसिद्धत्वं नेत्यर्थतात्पर्यकपूर्वत्रासिद्धमित्यनेन परत्वाद्वक्ष्यमाणरीत्या "आगन्तूनामन्ते निवेश." इतिन्यायेन द्वित्वशास्त्रविधेयस्याग्रे एवोत्पत्त्या झषानन्तर्यविघातेनाकृतेत्यनेन धत्वाप्राप्त्या जश्त्वाप्रवृत्तेश्च द्वित्वे सति धस्येत्युक्तिश्चितैवेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् , भाष्यविरोधापत्तेः । अकृतेत्यस्यासत्त्वाच्चेति भावः । पूर्वत्रासिद्धीयमिति । गहादित्वाच्छः। तदधिकारभवशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम् । यत्र तत्त्व तत्राद्वित्वे इत्युपतिष्ठते इत्यर्थः । तत्र "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यधिकारप्राप्तम् । "सम्भवति सामानाधिकरण्ये" इतिन्यायेनाद्वित्वे इनि पूर्वत्रेत्यत्रान्वेति । तेन परस्य द्वित्वस्याप्यसिद्धत्व भवतीतिभाव । इत्यनेन—वार्त्तिकेन । यत्तु जश्त्वोत्तर द्वित्वे तस्य सकृत्प्रवृत्तिः, अन्यथा त्वावृत्तिरिति लाघवगौरवविशेषात्परिभाषासङ्कोचे मानाभावात्तन्न्यायेन द्वितीयधे जश्त्वाप्रवृत्तेश्च चिन्त्यमिदमिति मन्द· । तन्न, "नह्येकस्यानेकस्य वा" इति भाष्यविरोधापत्तेः, प्रागुक्तरीत्या द्वित्वोत्तर जश्त्वेऽपि द्वित्वाप्राप्त्याऽनावृत्तेश्च, परिभाषात्वस्यैव सङ्कोचे मानत्वाच्च, तथा लक्ष्यभेदस्य सत्त्वाच्च । तदेतद्ध्वनयितुमनादरे हेतुमाह—यत्रेति । पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिरित्यस्यासम्भारायाह—परीति । यद्यपि वार्तिककृदुक्तमिदं, तथापि परिभाषावृत्तिकृद्भिरस्य तत्त्वमुक्तमिति तदुक्तपरिभाषेति न दोषः । नियामकत्वमेव हि तत्त्वम् । नियमश्च फलविशेषायैवेति तद भावस्थले न प्रवृत्तिः । अत एव "व्रीहीनवहन्ति" इत्यादौ दृष्टफलविशेषान्नियमजन्यादृष्ट कल्पयन्ति वाक्यविद.। तदाह—अन्यत्रेति । एतेन "झलांजश्" इति जशोऽप्रतिहतप्रसरत्वादुक्तन्यायेन जश. सिद्धत्वाच्च मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकारोक्तिः, यत्तु ऋधेर्धस्येति भाव इति दीक्षिताः । तन्न, जश्त्वे कृते दस्येत्यौचित्यात् । असिद्धत्व तूक्तपरिभाषया नेति रत्नाकरोक्तिश्चापास्ता, उक्तयुक्तेः ।

सरला ।

पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचने इति । द्वित्वभिन्ने पूर्वत्रकर्तव्ये परमसिद्धमिति तदर्थ. । एव च द्वित्वविधायक "अनचि च" शास्त्रदृष्ट्या "झलां जश् झशि" इत्यस्य असिद्धत्वाभावेन परत्वात् "झलां जश्" इत्यस्य प्रवृत्तिरिति भावः । यत्तु द्वित्वे कर्तव्ये त्रैपादिक शास्त्रं नासिद्धमिति व्याख्यान, तन्न, द्युभ्यामित्यस्यासिद्धत्वापत्तेः । दिव् भ्यामित्यत्र द्वित्वे कर्तव्ये "दिव औत्" इति शास्त्रदृष्ट्या "अनचि च" इतिशास्त्रस्यासिद्धत्वनिषेधेन परत्वाद्वकारस्य द्वित्वे पश्चादन्त्यस्य उत्वेऽपि वकारानिवृत्तेः । विस्तर इति । अ

लोपो वेति। "झयो होऽन्यतरस्याम्" (पा०सू०८।४।६२) इति सूत्राद्विकल्पानुवृत्तेः। एतच्च "नाज्झलौ" (पा०सू०१।१।१०) इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। प्राचस्तु विकल्पानुवृत्तेरनुक्तेर्न्यूनता। यदपि व्याख्यातृभिः "शरोऽचि" (पा०सू०८।४।४९) इति ज्ञापकमभिप्रेत्य तत्सवादार्थं भाष्यमुपन्यस्तम्—"अनुवर्त्तते विभाषा शरोऽचि यद्वारयत्ययं द्वित्वम्" इति, तन्न, तदुत्तरभाष्ये एव उक्तज्ञापकस्य दूषितत्वात्। लोपस्य हि नित्यत्वे "अचो रहाभ्याम्–" (पा०सू०८।४।४६) इति द्वित्वं लोपापवादः स्यात्। तथा च "शरोऽचि" इत्यस्य सार्थक्यं स्पष्टमेव। तस्माद्विकल्पानुवृत्तौ ज्ञापकान्तरमनुसर्तव्यम्, भाष्यकारादिव्याख्यानमेव

शब्दरत्नम्।

नाज्झलाविति सूत्रे इति। "हयवरट्" सूत्रशेषे चेत्यपि बोध्यम्। अनुक्तेरिति। "हलो यमाम्" (पा०सू०८।४।६४) इत्यत्र "झरो झरि" (पा०सू०८।४।६५) इत्यत्र चेति भावः। ज्ञापकमिति। उभयत्रापि विकल्पानुवृत्ताविति भावः। लोपस्य हीति। लोपमात्रस्येत्यर्थः। लोपापवाद इति। आरम्भसामर्थ्यादिति भावः। ज्ञापकान्तर-

भैरवी।

संय्यन्तेत्यादौ त्रियकारकत्वार्थम्" इति भाष्यवार्तिकप्रामाण्येन वर्णद्वित्वेऽस्याः प्रवृत्तिर्न। अतएव 'णत्वं द्वित्वं चतुर्णाम्' इति परममूलसङ्गतिरिति, तन्न, 'वाक्' 'वाक्क्' इति भाष्यीयप्रयोगासङ्गतेः। अत्र चस्य कुत्वे जश्त्वे द्वित्वचर्त्वयोः प्राप्तौ चर्त्वस्यासिद्धत्वेन द्वित्वे परस्य गस्य चर्त्वे तस्यासिद्धत्वेन खर्परत्वाभावेन पूर्वगकारस्य चर्त्वाप्राप्तौ गस्यैव श्रवणापत्तेः। नचावसाने चर्त्वस्य जश्त्वापवादतया कस्यैव द्वित्वमिति वाच्यम्, अपवादप्रवृत्तिबाधकद्वित्वविषयतासत्त्वेन चर्त्वाप्रवृत्तेः। रामावित्यादौ वृद्ध्यपवादपूर्वसवर्णदीर्घविषयतायाः सत्त्वेन निषेधात्प्राग्वृद्धेरप्रवृत्तिवत्। 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति परिभाषाया उपस्थितौ लिङ्गन्तु तदधिकारभवशास्त्रत्वम्। यत्र तदधिकारभवशास्त्रत्वन्तत्र 'अद्वित्वे' इत्युपतिष्ठत इति तस्या अर्थः। एवं तदधिकारीयशास्त्रे 'अद्वित्वे' इत्यस्योपस्थितौ 'सम्भवति सामानाधिकरण्ये' इति न्यायेन द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्त्तव्ये इदमसिद्धमित्यर्थो भवति। एतेनैनाम्परिभाषामाश्रित्य "झलाञ्जश्" इति जश्त्वस्य प्राक् प्राप्त्या द्विधमिति परममूलमृधेर्धस्येति मूलञ्चासङ्गतमिति खण्डनकारोक्तिः परास्ता॥

हयवरट्सूत्रस्थभाष्यस्योभयविषयकतया प्रवृत्तेरुभयत्र विकल्पानुवृत्तिः सप्रमाणेति प्रदर्शनायाह—हयवरडिति। मूले—ज्ञापकमभिप्रेत्येति। ज्ञापकमुपन्यस्येत्यर्थ। तत्र ज्ञापकतायाम्—संवादार्थं सम्मत्यर्थम्। लोपमात्रस्येति। अत्र मात्रपदं कात्स्न्र्ये। लोपापवाद इतीति। अत्रापवादशब्दो बाधकपरः। अपवाद इवापवाद इत्यर्थः। अपवादो यथोत्सर्गस्य प्राप्तिम्प्रतिबध्नाति तथेदमपि लोपयोः प्राप्तिं वारयेत्। नत्वपवादत्वमेव सम्भवति, यत्रोत्सर्गे प्रवृत्तेऽप्यपवादत्वेनाभिमतस्य प्राप्तिस्तत्रापवादत्वव्यवहारस्य मुख्यत्वात्। द्वित्वस्य लोपमात्रबाधकत्वे साध-

भावप्रकाशः।

व्याख्यातृग्रन्थसङ्गत्यर्थं 'तन्न तदुत्तर' इत्यादि दोषसङ्गत्यर्थं चाह—हयवरडिति। तथाच तद्भाष्यस्योभयविषयकतया मूलेऽप्युभयत्र विकल्पः प्रतिपाद्यते। यद्यपि तत्रोक्त एव तथापि दृढीकरणाय स्मार्यते। अत एवाग्रेऽपि यथाश्रुतमूल तत्तत्प्रतीकं धृत्वोभयपरतया व्याख्यातम्। यथाश्रुते एव योजने तदनु-

सरला।

नियमे नियमकारिणी परिभाषा। अत्र पूर्वत्रासिद्धेत्यस्य प्रवृत्तावप्रवृत्तौ वा अनियमोनास्तीति तत्र तस्याऽ

वा शरणम् । द्वित्वलोपयोरिति । यत्तु द्वित्वविधानसामर्थ्याद् द्वावेव शिष्येते इति, तन्न, लोपस्य वैकल्पिकत्वेन द्वित्वस्य पक्षे चरितार्थत्वात् । त्रिधर्मिति । "यणो म-य" लक्षणान्तरेण पुनर्द्वित्वे तु चतुर्धर्ममपि बोध्यम् ॥

शब्दरत्नम् ।

मिति । "अणुदित्" (पा०सू०१।१।६९) सूत्रस्थमणग्रहणं हलः परस्य यरो लोपो वैकल्पिक इति सामान्यापेक्षमाश्रयणीयमिति भावः । तस्य "हलो यमाम्—" (पा०सू० ८।४।६४) इति विशेषापेक्षत्वे आह—व्याख्यानमेव वेति । यदि तु "हलो यमाम्-" इत्यत्र विकल्पं सिद्धं कृत्वा द्वित्वस्य तद्विषये चारितार्थ्येन "झरो झरि" इत्यत्र तदनुवृत्तौ "शरोऽचि" (पा०सू०८।४।४९) इति ज्ञापकमुपन्यस्यते तदा सम्यगेव, परन्तु प्राचा भाष्यसंमतिलेखः प्रामादिकः । तद्भाष्यस्योभयविषयकतया प्रवृत्तेः ।

भैरवी ।

कमाह—आरम्भेति । अणग्रहणमिति । एतद्धि 'संय्यन्ता' इत्यादावनुनासिकयकारादेर्द्वित्वार्थं,यदि लोपो नित्यः स्यात्तदा कृतेऽपि द्वित्वे तस्य लोपेन निवृत्तौ यकारादिद्वयस्यैव श्रवणमिति तत्राज्ग्रहणेन सिद्धावक्लृप्तस्य परणकारसाध्यप्रत्याहारान्तराश्रयणस्य व्यर्थत्वमिति भावः । तस्य—उक्तसूत्रस्थाणग्रहणस्य । सिद्धमिति । अणग्रहणादित्यादिः । तद्विषये—"हलोयमाम्" इति लोपविषये 'हर्य्यनुभव' इत्यादौ । "शरोऽचि" इति ज्ञापकमिति । एतद्धि 'चतुर्षु' इत्यादौ द्वित्वस्य निषेधाय । यदि तु "झरो झरि" इतिलोपो नित्यस्तदा जातेऽपि तस्य द्वित्वे लोपेन निवृत्ताविष्टस्य सिद्धया निषेधो व्यर्थः स्यादिति भावः । प्राचाम्—प्रकाशकृताम् । तद्भाष्यस्य—"अनुवर्तते" इति भाष्यस्य । उभयविषयकतयेति । तेन ज्ञापकेन "झरो झरि" इत्यत्रानुवृत्तौ मध्यस्थत्वेन "हलो यमाम्" इत्यत्रापि तत्सम्बन्ध इत्युभयविषयकता तस्येति भाव ॥

भावप्रकाशः ।

पपत्तिः स्पष्टैवेति भावः । मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये । ग्रहणमिति । तद्धि 'संय्यन्ता' इत्यादावनुनासिकपरसवर्णस्य यत्वेन ग्रहणात् "अनचि" इति द्वित्वे त्रियकारश्रुत्यर्थम् । "हलो यमाम्" इत्यस्य नित्यत्वे तु व्यर्थमेव तत् । "नह्येकेनैकम्" इति न्यायेन भेदकपक्षस्यापीदमेव ज्ञापकमुक्तरीत्या । विशेषापेक्षत्वे "हलः"इत्यस्यैव तत्त्वं स्यादत आह—सामान्येति । इदञ्च सूत्ररीत्या । अतस्तद्रीत्यैवाशङ्किमाह—तस्येति । ज्ञापकस्येत्यर्थः । तावतैव चारितार्थ्येन सामान्यापेक्षत्वे मानाभावादिति भावः । एवोक्त्या भाष्यमते तत्प्रत्याख्यानेनास्यावश्यकतां ध्वनयति मूलकृत् । एतेनैवो व्यर्थ इति मन्दोक्तमपास्तम् ।

यत्तु खण्डनकृत् । 'देवदत्त'इत्यादावेवोक्त्यादिपूर्तेस्तवद्ग्रन्थे दर्शनादत्र व्याख्यात्रा तथाकृतत्वात्सा न दोषः । किञ्च ज्ञापकमुपन्यस्येत्यनुक्तोपालम्भः । "झयोहः" इत्यतस्तदनुवृत्त्या विकल्पेनायं लोप इति काशिकादौ स्थितम् । तथाच भाष्यम् "अनुवर्तते" इत्यादि । "नाज्झलौ" इत्यत्र कैयटोऽपि लोपो वेत्याहेति तद्ग्रन्थात् । एवञ्च वैकल्पिकत्वे एव भाष्यकैयटसंवादो, न ज्ञापकत्वे, तद्वाक्यं पर तद्विशिष्टमित्यन्यदेतदिति । तन्न, इति काशिकादौ स्थितमित्युक्त्या तस्य स्वानिष्टत्वध्वननेन न्यूनतातादवस्थ्यात् । अभिप्रेत्येति मूले पाठसत्त्वेनोपन्यस्येत्यनुक्तोपालम्भ इत्यस्यैव तथात्वाच्च । तद्भाष्यस्योभयविषयतया प्रवृत्तेश्च । तदेतद् ध्वनयन्नन्यथा तत्संयोज्य खण्डयति—यदि त्वित्यादि । सिद्धमिति । अणग्रहणादिति भावः । ज्ञापकमिति । इत्यभिप्रेत्य तत्र तदर्थं तत्परमाभ्यमुपन्यस्त तैरित्युच्यत इत्यर्थः । सम्यगेवेति । मूलोक्तदोषाभावात् । एवञ्च मूलमयुक्तमेवेति भावः । यथाकथञ्चिन्मूलाशयप्रदर्शनेन तदपि योजयन्नाह—परन्त्विति । प्राचाम् । प्रकाशकृताम् । तद्भाष्येति । अनुवर्तत इत्यादिभाष्यस्येत्यर्थः । "झरोझरि"

सरला

प्रवृत्तेरित्यादि विस्तर इत्यर्थः । अणग्रहणमिति । तद्धि सय्यन्तेत्यत्र "वा पदान्तस्य" इति परसवर्णपक्षेऽनुनासिकयकारस्य "अनचि च" इति द्वित्वार्थं यग्रहणेन ग्रहणाय । लोपस्य नित्यत्वे हि तत्र द्वित्वेऽ-

एत्येधत्यूठ्सु (पा०सू०६।१।८९)॥ अत्र एचीत्यनुवर्त्तते। तच्च एतेरेव विशेषणं नत्वेधतेः, अव्यभिचारात्। नाप्यूठः, असम्भवादिति प्राञ्चः। अत्र कैयटः—

शब्दरत्नम्।

असम्भवादिति। न च 'आ अवतीति औः, औजंनस्य औजंनौः' इत्यादाववेः क्वावूठ्यागुणे पारादिवत्त्वेनोठ्त्वात्सम्भवोऽस्ति। न च "वृद्धिरेचि" (पा०सू०६।१।८८) इति सिद्धिः "ओमाङोश्च" (पा०सू०६।१।९५)। इत्यनेन बाधाद्, अनेन तु सामर्थ्यात्तद्बाध्यत इति वाच्यम्, तस्यानभिधानादित्याशयात्। किं च "ओमाङोः—" (पा०सू० ६।१।९५) इत्येतद्बाधकल्पनापेक्षया सामर्थ्येन लक्ष्यानुरोधेन च 'एचि' इत्यस्यासम्बन्ध-

भैरवी।

रत्नाकरोक्तिं खण्डयितुं तन्मतमनुवदन्नाह—नचेति। औरिति। "गोतो णित्" इति सिद्धस्य रूपस्यायं लेख। प्रातिपदिकस्वरूपन्तु 'ओ' इति। गुणे इति। तदा एच्परत्वाभावेन वृद्धेरप्राप्तेः। तद्बाध्यते—"ओमाङोश्च" इति पररूपम्बाध्यत इति भावः। अनभिधानादिति। "सिचि वृद्धिः" इतिसूत्रस्थकैयटोक्तिरत्र मानम्। अनभिधाने भाष्यसम्मत्यभावादाह—किं चेति। सामर्थ्येन—एचीत्यस्य ऊडंशेऽपि सम्बन्धेनैजादावूठि वृद्धिरिति वाक्यार्थसामर्थ्येन। लक्ष्यानुरोधेनेति। ऊडंशेऽप्येचीत्यस्य सम्बन्धेनैजादावेवोठि वृद्धिस्वीकारे येन नाप्राप्तिन्यायेन "ओमाङोश्च" इत्येतद्बाधेनात्रैव स्यान्न तु 'विश्वौहः' इत्यादाविति तादृशलक्ष्यसिद्ध्यनुरोधे-

भावप्रकाशः।

इत्यत्रानुवृत्तौ मध्यस्थतया "ह्लो यमाम्" इत्यत्रापि तत्त्वसिद्धिः। अत एव खण्डनपराग्रिमभाष्यसङ्गतिस्तथा च न ज्ञापकखण्डने मूलतात्पर्यं किन्तु भाष्यसम्मतिलेखखण्डने। अत एव तदभिप्राय ल्यबन्तेनोल्लिख्य मुख्यं खण्डय तत्रेत्यादिनोपन्यस्तं मूलकृता। एवञ्च पक्षत्रयेऽपि व्याख्यातग्रन्थासङ्गतिरेवेति भावः।

रत्नाकरोक्तिं खण्डयितुमनुवदति। नचेति। औरिति। पूर्वपक्षे "गोतो णित्" इति सिद्धरूपोल्लेखः। शब्दस्तु ओ इति; तदाह—अवेरिति। गुणे इति। एचीति विशेषणाद् वृद्धेरप्राप्तेरिति भावः। परादित्वेनोठ्त्वादिति। व्यपदेशिवदित्यतिदिष्टेनेत्यर्थः। इत्ववदूठ्त्वं समुदायवृत्तीति भावः। बाधादिति। पूर्ववत्पूर्वान्तवत्त्वेनाहत्वादिति भावः। सामर्थ्यादिति। एचीति विशेषणेनान्यत्र अचारितार्थ्यादिति भावः। अनभिधानादिति। इद दुर्लभमिति शेषः। वृद्धिसूत्रस्थकैयटोक्तेरिति भावः। नन्वत्र मानाभावः। न च वृद्धिसूत्रस्थभाष्य मानमिति वाच्यम्, तस्यान्याशयकत्वात्। अत एव तत्रस्थः कैयटश्चिन्त्य एव। स्पष्ट चेदमुद्द्योते। एव चासम्भवोऽसम्भवी। अत एवाशयादित्युक्तमत आह—किञ्चोमेति। एतेनागतिकगत्यनभिधानाश्रयणानौचित्यम्। उद्द्योतोऽपि चिन्त्यः, भाष्यादिकं तूत्तरपदत्वे चेति निषेधाभिप्रायम्। किञ्चेत्यादिग्रन्थस्तु असम्भवादिति व्याख्येयग्रन्थविरुद्धः। तस्मादूठित्यत्रोकारप्रश्लेषेण निर्वाह इति मन्दोक्तमपास्तम्। उक्तरीत्या तदनाश्रयेणोद्द्योतस्यापि युक्तत्वात्, उत्तरपदत्वे चेत्यस्यार्थाज्ञानाच्च, व्याख्येयग्रन्थोपमर्दार्थमेव किञ्चेत्यादि प्रवृत्तेश्च। अत एव प्रश्लेषवैयर्थ्याच्चेति दिक्। उक्तरीत्या सामर्थ्याभावादाह—लक्ष्येति। यद्येचोठ् विशेष्येत तदा येन नेति न्यायेनात्रैवोमाङोरिति बाधित्वा

सरला

पि लोपेन निवृत्तौ यकारद्वयस्यव श्रवणमिति तदर्थमजग्रहणेनैव सिद्धः।

अनभिधानादिति। अत्रसूत्रे एत्येधत्योरिति योग विभज्य एचीत्यस्य तत्रैव विशेषणपरभाष्यमत्र मानम्। वस्तुतस्तु विश्वौह इत्यादौ वृद्ध्यर्थम् भगवता एचीति एत्येधत्योरेव विशेषणमित्युक्ततया चैतस्यानभिधाने न तन्मानमिति बोध्यम्।

एधतेरपि विशेषणम् । मा भवान्प्रेदिधदित्यत्र व्यभिचारात् । यद्यपीदं कैयटपुस्तकेषु प्रायेण न दृश्यते, तथाऽपि क्वचिद् दृश्यत एव । न च "णौ चङि—" (पा०सू०७।४। ११) इति ह्रस्वे कृते नायमेधतिरिति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । न चैवमपि "अजादेर्द्वितीयस्य" (पा०सू०६।१।२) इति धिशब्दस्थाने धिधिशब्दादेशे सति वस्नसोरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसम्मोह इति वाच्यम् । द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति षाष्ठभाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथेहैव णिलोपो न स्यात् । जिघासतीत्यादौ

शब्दरत्नम् ।

कल्पनैवोचिता । ह्रस्वे कृते इति । वृद्धेः पूर्वमित्यादिः । वार्णपरिभाषयेति भावः । अनन्यत्वादिति । न च "अचः परस्मिन्" (पा०सू०१।१।५७) इति स्थानिवत्त्वेनैजादित्वं सुलभम्, पूर्वपरविधित्वात । पूर्वस्यैव विधौ हि सः । मध्ये ऽपवादन्यायेनाऽऽद् गुणं बाधित्वा इहैव स्यात, 'उपैधते' इत्यादौ तु परत्वात्पररूपमेव स्यादिति भावः । संमोह इति । एधतेरादेशाभावेन न स्थानिवत्त्वेन तत्त्वम् । न स्यादिति । न च "णेरनिटि" (पा०सू०६।४।५१) इत्यस्य ण्यन्तस्याङ्गस्य लोप इत्यर्थः, स चालोन्त्यपरिभा-

भैरवी ।

नेत्यर्थः । असम्बन्धेति । 'ऊडंशे' इत्यादिः । वार्णेति । वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् । मूले—एकदेशविकृतस्येति । एकदेशेन विकृतस्येत्यर्थः । अनन्यत्वादिति । स्थानिवद्भावेनेत्यादिः । नत्वत्र "एकदेशविकृतमनन्यवत्" इति परिभाषायाः सञ्चारः, अर्द्धाधिकविकारसत्त्वात् । एजादित्वन्तु न स्थानिवद्भावेन, अल्विधित्वादिति भावः।एचीत्यस्यैधत्यंशे सम्बन्धेऽपि स्थानिवद्भावेन 'माभवान्प्रेदिधत्' इत्यत्र वृद्धिवारणासम्भव इत्याशङ्कां वारयति–नचेत्यादिना । पररूपमेवेति । तथा चेष्टानिष्टव्यवस्थाया असिद्धिरिति भावः । ननु दृष्टान्ते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यादेशो दार्ष्टान्तिके तु न तथेति वैषम्यम् । किञ्च स्थानिवद्भावेनैधतित्वमपि वक्तुं शक्यमत आह—एधतेरिति । तत्त्वम्-एधातत्वम् । दृष्टान्ते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यादेशः, इह तु प्रकृत्यवयवधकारप्रत्य-

भावप्रकाशः ।

स्यादिति 'विश्वौहः' इत्यादि न स्यादिति "वाह ऊठ्" सूत्रभाष्याभिमतेष्टानिष्टलक्ष्यानुरोधेनेत्यर्थः । असम्बन्धेति । ऊडंश इति भावः । अत एवेणीकारादाविति प्रकृतसूत्रस्थवार्तिकादिसङ्गतिस्तदाह— वोचितेति । वार्णेति । वाक्यसंस्कारपक्ष इति भावः । एचीति विशेषणेऽप्यवारणमित्याह— नचेति । अत्र मते तदभावे फलितमाह—मध्ये इति । बाध्यविशेषचिन्ताङ्गीकार इति भावः । पररूपमेवेति । तथाचेष्टानिष्टव्यवस्था न स्याद्वार्तिकादिविरोधश्च स्यादिति भावः । ननु दृष्टान्ते प्रकृतिप्रत्ययसमूहादेशेऽप्यत्र न तथेति तद्वैषम्यम् । किञ्च एकदेशेति लौकिकन्यायस्यार्धन्यूनाविकारेणाप्राप्तावपि स्थानिवत्त्वेनेष्टसिद्धिरत आह—एधतेरिति ।। तत्त्वम्, एधतित्वम् । तथाच सम्मोहमात्रेऽयं दृष्टान्त इति भावः । स्याङ्गस्येति । तदधिकारस्थत्वादिति भावः । ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया धोतिस्थानिन एवाण्यन्ततयानङ्गतया च कथमदोषत्वम् । एकाच इत्युक्तेः केवलणिचोऽजादेर्द्वितीयस्येत्युक्तेः प्रकृतिप्रत्ययसमूहस्यादेशदोर्लभ्या

सरला ।

पूर्वस्यैव विधाविति । तेन आरतुरित्यादौ "ऋच्छत्यृताम्" इति गुणस्य सवर्णदीर्घे न स्थानिवत्त्वमिति शेखरे निरूपितम् । मूले—एजाद्योरितीति । एधत्यंशे एचीति विशेषणस्य फलं प्रेदिधत् इति कैयटोक्तम् । इणीकारादौ प्रतिषेध इतिवार्तिकस्य भाष्यकृता एचीत्यनुवर्त्य उपेत इत्यादौ वृद्धिवारणेन प्रत्याख्याततया वार्तिकसत्त्वे प्रदिधत् इत्यत्र वृद्धेः प्राप्त्या एचीत्यस्य सम्बन्धेन तत्प्रत्याख्याने वृद्धेरप्राप्त्या फलभेदेनानभिधानादेचीति एधत्यंशे सम्भवमात्रेणोपरञ्जकतया विशेषणमिति । वस्तुतस्तु यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमितिपरिभाषया इणीकारादौ इतिवार्तिके इणीति एधते रप्युपलक्षणम् । वार्तिकानुसारेण

सन' सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यात् । न चान्तरङ्गत्वात् प्रथमं "चङि" (पा०सू०६।१।११) इति द्वित्वे कृते ह्रस्वो न भवत्येवेति वाच्यम् । ओणे-र्ऋदित्करणेन बहिरङ्गस्यापि "णौ चङि" (पा०सू०७।४।१) इति ह्रस्वस्य प्रथमं प्रवृत्तिरिति ज्ञापितत्वात् ।

शब्दरत्नम् ।

षयाऽन्त्यस्य, एवं च प्रकृते न दोषः । "सर्वे सर्वपदादेशा" इति न्यायेनेधीत्यस्येधिधिङ्-त्यादेशसत्त्वेन स्थानिनो ण्यन्ततया आदेशेऽपि स्थानिवद्भावेन ण्यन्तत्वस्य सुलभत्वादि-ति वाच्यम् । अलोऽन्त्यपरिभाषया निर्दिश्यमानपरिभाषया च "णेरनिटि" (पा०सू० ६।४।५१) इत्यस्य ण्यन्तस्याङ्गस्यान्त्यो यो निर्दिश्यमानो णिस्तस्य लोप इत्यर्थेन दोषा-त् । अन्ते णेरसत्त्वात् । सूत्रं तु आद्यादित्यादौ चरितार्थमिति भावः । कुत्वं च न स्या-दिति । हन्त्यवयवहकाराभावात् । सन्सम्बन्धिसकारवैशिष्ट्याभावे तु स्थानिवत्त्वेन कुत्वं स्यादपीति भावः । अन्तरङ्गत्वादिति । चङ्परणिनिमित्तह्रस्वापेक्षया चङ्मात्रनिमि-त्तत्वेनाल्पपदार्थापेक्षत्वादित्यर्थः । भाष्ये तु नित्यत्वमात्रमेव द्वित्वस्योक्तम् । ज्ञापितत्वा

भैरवी ।

यघटितसमुदायस्यादेश इति वैषम्यं यद्यप्यस्ति तथापि सम्मोहे दृष्टान्तोऽयम् । सर्वे सर्वपदादे शा इतीति । एधीत्यस्य समुदायस्यार्थवत्त्वेनास्ति 'सर्वे' इति न्यायसञ्चार । श्रौतस्तु धीत्य-स्यैव, "अजादेर्द्वितीयस्य" इत्युक्तेः । परिभाषया चेति । द्वयोः परिभाषयोर्बाध्यबाधकभावाभा-वादेकवाक्यतयेत्थं व्याख्यातम् । "पादस्य लोपः" इत्यादौ यथा । दोषादिति । णिलोपस्य प्रा-प्त्यभावरूपदोषात् । असत्त्वादिति । सम्मोहेन णिबुद्धेरसत्त्वादित्यर्थः । सूत्रन्तु आद्यादिति । अ-त्र णिति प्रत्यये परतो वृद्धेर्विधानेन णिबुद्धेरविघाताद्भवति णिबुद्धिरिति भावः । मूले—सनः सकारेणेति । "सन्यङोः" इत्यस्य षष्ठ्यन्ततया सकारविशिष्टस्य 'नटभार्यावद्व्यञ्जनानि भवन्ति' इति न्यायेनैकाच्पदेन ग्रहणादिति भावः । स्यादपीति । अपिर्मूलोक्ताभावस्य समुच्चायकः । तथा च मूलोक्तम्मुख्यन्दूषणमिति ध्वनितम् । शङ्काभिप्रेतमन्तरङ्गत्वमुपपादयति—चङ्परेति । भाष्ये त्विति । एतेन नित्यत्वेनैव निर्वाहेऽन्तरङ्गपर्यन्तानुसरणं व्यर्थमिति भावः । मूलोक्तस्वो-

भावप्रकाशः ।

च्चात आह—सर्वे इति । एव चार्थवत्वेवेति सिद्धान्तोऽप्यबाधितो भवतीति भावः । ण्यन्तत्वेति । अङ्गत्वस्येत्यपि बोध्यम् । "पूर्वोऽभ्यासः" इत्यादिवैयर्थ्यापत्त्या प्रक्रियादशायामुक्तन्यायानाश्रयणमिति तु न, अत्र पक्षे तेषामप्यर्थान्तरकल्पनात् । श्रौते एव स्थान्यादेशभावे तत्प्रवृत्तिर्नानुमानिके इत्यपि न, तत्रा देशपदानर्थक्यापत्तेः तद्ध्वनयन्नाह—अलोन्त्येति । तत्राविरोधेन द्वयोर्बाध्यबाधकभावाभावादुपस्थितेः । तासस्त्योरित्यादौ तु न दोषः,सस्यैत्यतः सीतिवत्स इत्यनुवृत्तेः।एवञ्च निर्दिश्यमानस्येति विषयेऽलोन्त्यस्येति प्रवृत्तावपि तद्विषये "समः सुटि" इत्यादौ न तत्प्रवृत्तिः, तस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एवञ्च तदन्तविधिर्यदागमा इत्युभयविषयस्तद्विषय स्पष्टं चेद परिभाषेन्दुशेखर इति भावः । 'सनः' इत्यादि कृते इत्यन्तोक्तिस्वारस्य-माह—सनिति । निजौ चत्वार एकाच इति भाष्योक्तेरिति भावः । स्यादपीति । अपिर्मूलोक्ताभावसमु-च्चायकः । तथाच पाक्षिकोऽयं दोष इति प्रागुक्तमेव मुख्य दूषणम् नत्विदमिति मूले निश्चः पाठः सूचितोऽ नेन । अत एव प्रतीक तथा धृतमिति भावः । नाल्पेति । अल्पपदार्थनिमित्तकत्वादित्यर्थः । भाष्ये-त्विति । तुना एवेन च सूचितम्—तावतैव निर्वाहे तदनुरोधमुत्सृज्यान्तरङ्गत्वपर्यन्तधावन प्रकाशानु

सरला ।

एधत्यंशे एधीत्युपरञ्जकमिति कल्पनापेक्षया भाष्यानुसारेण वार्तिके उपलक्षणतया व्याख्यानस्यैव ज्याय-स्त्वात् । तथाच इदिधत् इत्यस्यानभिधाने न मानमिति दिक् ।

अत्र माधवः—मा भवान् प्रेदिधदित्यत्र नातिप्रसङ्गः । ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वा- देधतिग्रहणेनाग्रहणात् । अत एव हि "न भाभूपूकमिगमि-" (पा०सू०८।४।३४) इत्यत्र "ण्यन्तानां च भादीनामुपसंख्यानम्" इत्युक्तम् । तत्रैव शब्दान्तरत्वादप्राप्तावुपसंख्यानमिति कैयटन्यासकारहरदत्तादिभिः सर्वैरेवोक्तम् । किं च ण्यधिकस्यापि ग्रहणे "उपसर्गात्सुनोति-"(पा०सू० ६।१।९१) इत्यत्राभिषावयतीत्युदाहृत्य ण्यन्तेनाभेर्योगात्सुनोतिं प्रत्यनुपसर्गत्वात्कथं षत्वमित्याशङ्क्याभेः प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधानं भाष्यकाराद्युक्तमसङ्गतं स्यात् । न च "हेरचङि" (पा०सू०७।३। ५६) इति लिङ्गात् "प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम्" इति भ्रमितव्यम् । ज्ञापकस्य कुत्वमात्रविषयकत्वात् । तथा च वार्तिकम्—"हेरचङि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात् । ज्ञापकं तु चङोऽन्यत्र ण्यन्ते ऽपि कुत्वभावस्य" इति । तस्माद्युक्तिविरोधाद्भाष्यवार्तिकवृत्तिन्यासादिग्रन्थैः पूर्वापरस्वग्रन्थेन च विरोधादुपेक्ष्योऽयं कैयट इति ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । अस्तु विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वं तावता ऽपि प्रकृतिभागस्यैधरूपत्वं केनापगतमित्यवधार्यताम् । न ह्युपैधत इत्यादौ तिङन्तस्यैधरूपता नास्तीति प्रकृत्यंशे सा हीयते । तथा च "उपसर्गात्सुनोति-" इति सूत्रे वार्त्तिकं "सिद्धं त्ववयवानन्यत्वात्" इति । यत्त्वभिषावयतीत्यत्रत्यभाष्यविरोधोद्भावनं, तद्विपरीतम् । यतः प्रकृतेः सुनोतिरूपानपायात् कैयटमते सिद्धा यथोक्तव्यवस्था । त्वन्मते तु रूपान्तरत्वेन ण्यधिकस्याग्रहणादसङ्गतैव प्रागुक्तव्यवस्था स्यात् । णौ ह्येधयतिसावयत्यो-

---

शब्दरत्नम् ।

दिति । इदं च "णौ चङि-" (पा० सू० ७।४।१) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

असङ्गतं स्यादिति । सुनोतिग्रहणेन सावयतेरपि ग्रहणेन शङ्काया एवाभावादिति भावः । **अवयवानन्यत्वादिति** । ण्यन्तावयवस्य सुनोतेः सुनोतिभिन्नत्वाभावादिति तदर्थः । **सुनोतिरूपानपायादिति** । सुनोतित्वानपायादित्यर्थः । **असङ्गतैवेति** । ण्यन्तेनाभेर्योगादिति शङ्का प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधानरूपा च व्यवस्थाऽसङ्गतैव स्यात् । त्वदुक्तरीत्या ण्यधिके षत्वाप्राप्तेरित्यर्थः । तदेवाह—**णौ हीति** ।

भैरवी ।

क्तयोः सप्रमाणत्वसूचनायाह—इदमिति । इदम्—बहिरङ्गस्यापि पूर्वम्प्रवृत्तिरित्येतत् ।

शङ्काया एवेति । शङ्काया अभावे समाधानमप्यसङ्गतमित्येवकारेण ध्वनितम् । सुनोतिरूपेत्यत्र "रूपशब्दोऽथे ।र" इति "स्वं रूपम्" इत्यत्र यद्यपि प्रतिपादितं तथापि षष्ठ्यर्थान्वयायाह—सुनोतित्वेति । त्वदुक्तरीत्या—ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वमित्युक्तरीत्या । मूले—असङ्गत एवेति । अत्र एवकारेण प्रकृतिभागस्य शब्दान्तरत्वे उपैधयते' 'प्रैदिधिषते' इत्यादौ वृद्ध्य-

भावप्रकाशः

रोधेन मूलकृतो व्यर्थं तत्र तदुक्तिबीजं तु प्रथमोपस्थितत्वमिति । मूलोक्तेः स्वोक्तेश्च समूलत्वं ध्वनयति—इदमिति ।

शङ्काया एवेति । तथाचोभयमसङ्गतमिति भावः । अवयवान्यत्वाभावादित्यर्थनिरासायाह—ण्यन्तेति । षष्ठ्यर्थान्वयमाह—सुनोतीति । रूपशब्दो धर्मपर इति भावः । शङ्केति । तद्रूपेत्यर्थः । त्वदुक्तेति । ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वरूपोक्तरीत्येत्यर्थः । एवञ्च तत्र कथमप्यप्रवृत्त्योभयासङ्गतिरिति भावः । मूले असङ्गत एवे.त । अतएव'उपैधयते' 'प्रैदिधिषते'इत्यादौ वृद्धिः, प्रकृतिभागस्यैधरूपत्वात् । किञ्चैधत्यवयवेऽचोत्यर्थ-

विशेषः—यदेधतेर्ण्यधिकस्याग्रहणं सुनोतेस्तु ग्रहणमिति । यदपि ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानमुपन्यस्तं तदपि नास्माकं प्रतिकूलम्, विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वेन प्रकृत्यंशस्य तु णिचा व्यवधानेनोपसंख्यानस्यावश्यकत्वात् । अत एव न तत्रत्यन्यासादिभिः स्वोक्त्या वा विरोधः । प्रत्युत तवैव विरोधः, षाष्ठे भाष्यवार्तिकयोः "एत्येधत्योः-" (पा० सू० ६।१।८९) इति योगं विभज्य "एचि" इति विशेषितत्वात् । तस्मादिह वृत्तिग्रन्थो माधवग्रन्थश्चासङ्गत एवेत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—एजाद्योरिति ॥

अक्षौहिणीति । ऊहोऽस्त्यस्य ऊहिनी अक्षाणामूहिनीति विग्रहः । परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी । "पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्" (पा० सू० ८।४।३) इति णत्वम् । यत्तु प्राचा विगृहीतमक्षाणामूहः समूहः सोऽस्त्यस्या इति । तदपि ऊहिनीशब्देन षष्ठीतत्पुरुष इत्येवपरतयैव कथंचिन्नेयम् । ऊहशब्देन समासे तत इनौ-

---

शब्दरत्नम् ।

विग्रह इति । समस्यमानपदस्वरूपबोधक इत्यर्थः । तत इनाविति । "अतो

भैरवी ।

भावः स्यादिति ध्वनितम् । वस्तुतस्तु "इणोकारादौ प्रतिषेधः" इति वार्तिकविरोधात्प्रेदिधदित्यस्यानभिधानमावश्यकमिति तदुपादानेन सर्वोऽपि विचारोऽत्र निष्फल एव । एत्येधत्योरवयवे एचीति भाष्यकारीयव्याख्यानन्तूपरञ्जकतया एधत्यंशेऽप्येचीत्यस्य सम्बन्ध इत्यभिप्रायेणेत्याहुः । अपरे तु वार्तिकस्थमिण्ग्रहणमुपलक्षणम् । अत एव भाष्यकृताऽत्रैत्येधत्योरिति योगं विभज्य तयोरेवैचीति विशेषणं कृतमिति वदन्ति ॥

नन्वन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते इति न्यायविरोधादिति विग्रह इत्यसङ्गतमत आह—समस्यमानेति । 'वाप्यामश्वो वाप्यश्व.' इत्यादौ यथा । स्पष्टार्थमाह अत इनीति । नन्वसिद्धपरिभाषया जातस्य तत्कालप्राप्तिकस्य चासिद्धत्वप्रतिपादनेनान्तरङ्गेणेत्ययुक्तमत आह—

भावप्रकाशः ।

स्यावश्यकस्य प्रत्ययलक्षणसूत्रभाष्यसम्मतत्वेनादोषात् । एतेन वृत्तिमाधवग्रन्थखण्डकैः'उपैधयते' इत्यत्र दोष नोद्भावितः, अस्फूर्तिवशादिति जगन्नाथोक्त,—प्रकृतिभागस्यैधरूपत्वेऽप्यनर्थकत्वेनानतिप्रसङ्गान्मूल चिन्त्यम् भाष्याद्याशयस्तु तन्मध्यपतितन्यायेन धातावधिकस्यार्थवत्तया 'एधति'ग्रहणेन ग्रहणादतिप्रसङ्ग इति रत्नाकरोक्त चापास्तम्, उक्तयुक्तेः तस्यानित्यत्वाच्च, एत्यादीनामुपलक्षणत्वाच्च, विशेषणतया ग्रहणाच्च, भाष्यादियोजकत्वद्रीत्याऽपि मूलस्य योजयितु शक्यत्वाच्च । वर्णस्य विशेष्यत्वेन ग्रहणे तदप्रवृत्तेश्च । वस्तुतस्तु इणीकारादाविति वार्तिके एधत्यनुपादानाद्भगवता तदुपादानाकरणाच्च 'प्रेदिधत्'इत्यादेरनभिधानम् । एत्येधत्योरेचीति विशेषणमिति भाष्य तु एधत्यंशे सम्भवमात्रेणोपरञ्जकतया विशेषणबोधकत्वेनोपपन्नम् । परममूलमपि तथैव । लिखितकैयटस्तु बहुपुस्तकेष्वनुपलम्भादप्रामाणिक. । एवञ्चोक्तरीत्या माधवग्रन्थासङ्गतावपि वृत्तिग्रन्थः सम्यगेव । एतदरुचिबोधकमेव मूले इत्यभिप्रेत्येति टीकायामुचितेत्युक्तमितिबोध्यम् ।

यत्तु 'अक्षाणामूहिनी' इति विग्रह उक्तो नव्यैः । तन्न, 'संज्ञायामिति णत्वम्'इति स्वोक्तिविरोधादिति रत्नाकरस्तत्खण्डयति—समस्यमानपदेति । नतु वृत्त्यर्थावबोधकत्वेन तत्त्वं ततस्तदप्रतीतेः । व्युत्पादनं त्वसताऽप्यवयवार्थेन रथन्तरादिवत् । अतएव 'वाप्यामश्वो वाप्यश्वः' "संज्ञायाम्" इति समास इत्यादि "ईदूतौ च"इतिसूत्रस्थभाष्यकैयटादिग्रन्थसङ्गतिरिति भावः । प्रकाशकृता दूषित प्रसादग्रन्थ योजयन्नुभय मनुवदति मूले—यत्तु प्राचेत्यादि । नन्वन्तरङ्गपरिभाषया जातस्य तत्कालप्राप्तस्य चासिद्धत्वेऽप्यत्रातथात्वादन्तरङ्गेणेत्ययुक्तोऽनुवादः । नच तत्कालप्राप्तेनेति तदर्थो ननु परिभाषाया विषयः । अत एवाकृतेत्यस्यासञ्चार इति वाच्यम् । तथा व्यवहारस्यात्र सर्वत्र परिभाषामूलकत्वस्यैव "अचः पर"इति सूत्रभाष्ये

तु वृद्धिर्न स्यात्, अन्तरङ्गेण गुणेन बाधात्। अपवादभूताया अपि वृद्धेरूहिनी-शब्देन विग्रहे चरितार्थत्वात्। यथोक्तं प्राक्—"इण्-ङि-शीनामादूगुणः सवर्णदीर्घत्वात्" इति॥

स्वादीरेरिणोः। ईरेरिण्योरिति क्वचित्कोऽपपाठः। स्वैरीति णिन्यन्तस्याश्रि-

शब्दरत्नम्।

हनिठनौ" (पा०सू०५।२।११९) इति विहित इत्यर्थः। अन्तरङ्गेणेति। प्रथमप्रवृत्तिकेनेत्यर्थः। समर्थग्रहणेन कृतसन्धिकार्यादेव तद्धितोत्पत्त्या तद्विषयेऽकृतव्यूहपरिभाषाया अप्रवृत्तेस्तस्या असत्त्वाच्चेति भावः। चरितार्थत्वादिति। तद्घटकोहिनीशब्दस्य कल्पितार्थेनाप्यर्थवत्त्वाभावेन तत्रैतत्सूत्राप्रवृत्तेश्चेत्यपि बोध्यम्॥

भरवी।

प्रथमेति। समासे संहिताया नित्यत्वेन इन्प्रत्ययोत्पत्तिपर्यन्तं विलम्बासम्भवादिति भावः। नन्वकृतव्यूहपरिभाषया प्रथमतो गुणो न भविष्यतीत्यत आह—समर्थग्रहणेनेति। इदमकृतव्यूहपरिभाषायाः सत्त्ववादिमतेन। वस्तुतः सा नास्तीत्याशयेनाह—तस्या इति। तद्घटकेति। प्राचोपपादितो यः समुदायस्तद्घटकेत्यर्थः। कल्पितार्थेनापीति। समासे समुदायस्यैवार्थवत्त्वम्, अवयवस्य कल्पितं तत्त्वम्, तच्चात्र नास्तीत्यर्थः। इन्प्रत्ययस्य समासादुत्पत्तेरिति भाव.। एतत्सूत्रेति। नच "अक्षादूहिन्याम्" इति वार्तिकं न तु सूत्रमित्येतत्सूत्रमित्यसङ्गतमिति वाच्यम्, तद्धितप्रकरणारम्भे शब्दरत्ने एवोपपादयिष्यमाणत्वात्॥

भावप्रकाशः।

ध्वनितत्वात्, बाधादित्यादिग्रन्थासङ्गतेश्चात आह—प्रथमेति। पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वेन लोकन्यायसिद्धेनेत्यर्थः। इदञ्च युगपत्प्राप्तौ पूर्वप्रवृत्तिमात्रनियामकमेव। बहिरङ्गासिद्धत्वमपि पूर्वं तदप्रवृत्तिरूप यथा 'पट्व्या' इत्यादौ पदस्य विभज्यान्वाख्याने। क्रमेणान्वाख्याने तु पूर्वप्रवृत्तिकत्वमेवातरङ्गत्वं बहिरङ्गासिद्धत्वमपि निमित्ताभावादप्राप्तिरूपम्। एवमत्रापि। बाधादित्यस्याप्ययमेवार्थः। तत्रान्तरङ्गत्वं तु भाविबौद्धबहिरङ्गनिरूपितमक्षतम्। "नाजानन्तर्ये"इति तु न, उक्तोत्तरत्वादिति भावः। नन्वेवमपि "अकृत"इति दुर्वारा, निमित्तविनाशसम्भावनाऽपि हि तत्प्रवृत्तिनिमित्तम्। अत एव 'केणः' इति निर्देशेन तस्या अनित्यत्वं सतुक्कनिर्देशवैयर्थ्यं च ब्रुवन् "अचःपर"इति सूत्रस्थकौस्तुभो गोमत्प्रिया दिश्चोपपद्यते। अन्तरङ्गानपीत्यादस्या एव प्रपञ्चः। तज्ज्ञापक चास्या एवेत्यत आह—समर्थेति। इदं च मूलरीत्या। तद्विषये, तद्धितविषये। सिद्धान्तरीत्या आह—तस्या इति। ननु "उपसञ्जनिष्य" इति न्यायेन वृद्धिरेव स्यादत आह—मूले—अपवादेति। चरितार्थत्वादितीति। तथाचापवादो यदन्यत्रेति न्यायस्य विषयो, न तस्य। अत एव यथोक्तमित्यादिना दृष्टान्तोक्तिः। एवञ्च विधानसामर्थ्याद् गुणबाधकत्व नेति भावः। ननु युगपदन्वाख्याने विनिगमनाविरहेण वैपरीत्य कुतो नेत्यत आह—तदिति। यद्वा सामर्थ्यात्तत्र प्रवृत्तिमभ्युपेत्य मूलोक्तं दूषणम्। वस्तुतः सैव नेत्याह—तदिति। समस्तप्रकृतिकेन्नन्तघटकेत्यर्थः। इनो विशिष्टप्रकृतिकत्वेन तन्मात्राप्रकृतिकत्वात्। अपिर्वास्तवार्थाभावसमुच्चायकः। तत्रैतदिति। प्राचोक्तप्रक्रियाके तत्र लक्ष्ये"अक्षादूहि"इति वार्तिकाप्रवृत्तेरित्यर्थ.। तथाच तत्र प्रक्रियायां तत्र वृद्धिर्नैव स्यादिति भावः। 'उपजनिष्यमाण इतिन्यायसञ्चारे आह—तद्घटकेति' इति

सरला।

मूले—उक्तं प्रागिति। अयञ्च इन्द्रम्, ग्रामे इह, सर्वं इत्थम्, अत्रान्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घो बाध्यत इति। एतत्सूत्रेति। क्रतूक्थादिसूत्रस्थे विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिकक् स्मृतः इति वार्तिके 'वार्तिकसूत्रिकः' इतिभाष्योदाहरणात् "सूत्राच्चकोपधात्" इतिसूत्रभाष्ये "संख्याप्रकृतेरितिवक्तव्यम्" इत्यस्य 'माहावार्तिकः' इति प्रत्युदाहरणात् "स्वरितो वाऽनुदात्तेऽपदादौ" इतिसूत्रभाष्ये

यां वृद्ध्यभावप्रसङ्गात् । स्वैरिणीत्यत्र तु ङीपः प्राग्भागमादाय वृद्धिर्बोध्या । यत्तु व्याचख्युः—लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति, तन्निष्फलम् ॥

प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु । अत्रोहशब्दः कैश्चित्प्रक्षिप्तो भाष्यादौ तु न दृश्यत इति प्राञ्चः । इदानीन्तनपुस्तकेषु तु भाष्यवार्तिकयोरूहशब्दो दृश्यत एव । नानर्थकस्येति । उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसम्भवे त्यागायोगादिति भावः । सीरदेवस्त्वाह—"व्रश्च—" (पा० सू० ८।२।३६) इतिसूत्रे राजेः पृथग् भ्राजिग्रहणमिह ज्ञापकमिति । नन्वेतदयुक्तम् , फणादिना राजिना साहचर्यात् तथाभूतस्यैव षत्वार्थतया भ्राजिग्रहणस्योपक्षीणत्वादिति चेत् ? 'विभ्राट्' 'विभ्राक्' इति रूपद्वयं हि साध्यं, तच्च व्रश्चादिसूत्रे 'राज्' इति पठित्वाऽपि सुसाधम् । एकस्य भ्राजतेरृकारस्य प्रागपि दातुं शक्यत्वात्—ऋभ्राज इति, "भ्राजभास—" (पा० सू० ७।४।३) इति विकल्पस्य वाचनिकतया ऋकारस्य आत्मनेपदमात्रफलकताया

शब्दरत्नम् ।

ज्ञापकमितीति । भ्राजौ राजेरपि सत्त्वेन राजिग्रहणेनैव सिद्धेस्तद् व्यर्थं सज्ज्ञापकमिति भावः । तथाभूतस्यैवेति । फणादेरेवेत्यर्थः । राज् इति पठित्वेति । न चैवमनुबन्धनिर्देशाद्राराष्टीत्यादौ यङ्लुकि षत्वं न स्यादिति वाच्यम् , यङ्लुकश्छान्द

भैरवी ।

भ्राजौ राजेरपीति । अत्र अपिशब्दो भ्राजावित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः ॥ परोक्तं दूषणमुद्धर्तुमाह—नचैवमिति । छान्दसत्वादिति । एतेन "श्तिपाशपा" इति परिभाषासत्त्वे छन्दसि सर्ववि-

भावप्रकाशः ।

व्याख्यानमयुक्तम् । अपवादवैयर्थ्ये एव तत्प्रवृत्तेः । यथा दधतीत्यादौ । ऊहादिभिरेव नेति तत्प्रवृत्तिरेवेत्यपि न, तत्रव मानाभावात् ।

मूले-निष्फलमिति । ईस्वैरोऽस्ति स्वैरप्रियः स्वैरज्ञान स्वैरघटावित्यादौ वृद्धिरिष्टैव । अतएव 'दन्त्योष्ठ्य.' कम्बलवसनार्ण'इत्यादि च सङ्गच्छते । एतेनोक्तप्रयोगेष्ववृद्धये उत्तरपदयोरीरेरिणोरित्यर्थस्समासग्रहणाभावेऽपि वस्तुतस्समासे एव वृद्धेरिष्टत्वात्स्वीकार्यः, समर्थपरिभाषोपस्थानेनानन्वितार्थकत्वादुद्धारेऽपि 'स्वैरघटौ'इत्यादिदोषानुद्धारादिति प्रकाशाशयेन मूलं चिन्त्यमिति जगन्नाथरत्नाकरोक्तमपास्तम्, तत्र तस्या इष्टत्वात् । सिद्धान्तरीत्या तया तस्याप्युद्धाराच्च । साक्षात्पदत्वेन सुबन्तत्वेन वोद्देश्यत्वाभावात्तदप्रवृत्तेश्च । तत्राप्रवृत्तौ मानाभावाच्चेति दिक् । एतेन समर्थपरिभाषोत्तरपदाक्षेपाभ्यामेव निर्वाहेऽर्थवत्परिभाषा निष्फलेति मूलादि चिन्त्यम् । अन्यथा 'प्रोढघटौ'इत्यादावनिर्वाहः । जहत्स्वार्थायामगतिश्चेति "प्रादूहोढः" इत्यत्र तदुक्तमप्यपास्तम्, उक्तयुक्तेः, प्रकाशानुयायित्वाच्च मूलादेः, प्रक्रियादशायां जहत्स्वार्थानङ्गीकारस्योक्तत्वाच्च । गौणमुख्यन्यायेनार्थवत्परिभाषामूलकेन सञ्ज्ञाभूतेरादिशब्दे तु वृद्धिर्नेति भावः ।

मूले-प्राञ्च -प्रकाशकृतः । भ्राजौ राजेरपीति । अपिः पूर्वान्वयी । यद्वा, यथाश्रुत एव भ्राजिससुच्चायकः । व्यपदेशिवद्भावस्तूभयत्रापि तुल्यः । राजरपीत्याद्यपाठः, धातुनिर्देशे इको विधानादन्तर्गतस्य चाधातुत्वात् । रत्नाकराद्यनूदित खण्डनकृदुक्तदोषमुद्धर्तुमाह—नचैवमिति । तथापाठे इत्यर्थः । सि-

सरला ।

नचेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ते" इति भाष्याच्च वार्तिकेऽपि सूत्रव्यवहारदर्शनेन "अक्षाद्दूहिन्याम्" इति वार्तिकस्य सूत्रपदेन ग्रहेऽपि नासङ्गतिः । स्पष्ट चेद शब्दरत्ने तद्धितप्रकरणे ।

वक्ष्यमाणत्वेन तत्स्थाने ऽकारस्य सुपठत्वाच्च । तस्मात् सीरदेवोक्तं ज्ञापकमपि सम्यगेव । प्रैष्य इति । एषसाहचर्यादेष्योऽपि अनव्यय गृह्यते । तेन ग्यन्तादिषेः क्तो ल्यपि पररूपमेव, न तु वृद्धिः । प्रेष्य गतः ॥

शब्दरत्नम् ।

सत्वात "श्तिपा शपा" इत्यस्यानित्यत्वाच्च, भाष्ये तस्यानुक्तत्वाच्च । एतेन फणादित्वेन ग्रहणे गणेन ग्रहणाद्यङ्लुकि न स्यादित्यपास्तम्, गणेन निर्देशाभावाच्च । राट्, विभ्राट्, इत्यादौ राजृत्वं तु भूतपूर्वगत्या । राशब्दपूर्वकजृधातोः क्विपि निष्पन्नराजृशब्दे नपुंसके न षत्वं, सूत्रे राजृ इत्यनुनासिकस्य पाठात् । सुपठत्वाच्चेति । एवञ्च "भ्राजभास" इतिसूत्रे भ्राजिग्रहणं न कार्यमिति बोध्यम् । सीरदेवोक्तमिति । अत्रारुचिबीजं तु यक्षादिसाहचर्येण धातुसञ्ज्ञकराजेर्ग्रहण स्यादिति भ्राजिग्रहणस्यावश्य-

भैरवी ।

धीनां।वैकल्पिकत्वेन तदप्रवृत्तिरिति ध्वनितम् । अनित्यत्वात्—"गुणो यङ्लुकोः" इति सूत्रेण यङ्लुकि गुणविधानेनानित्यत्वात् । सिद्धान्तरीत्याह—भाष्येति । एतेन—तस्या असत्त्वेन । यङ्लुकि—राराष्टीत्यादौ । निर्देशाभावादिति । यत्र गणबोधकशब्दस्य साक्षादुच्चारणं तत्रैव गणेन निर्दिष्टमिति व्यवहारादित्याशयः । अत्र हि—फणादित्वं ग्राह्यतावच्छेदकन्तु ग्राहकतावच्छेदकम् । तच्च राजत्वमेव । भूतपूर्वगत्येति । अनुबन्धसहितस्य निर्देशे सर्वत्र भूतपूर्वस्य गतिरेव सुप्रसिद्धेति भावः । साम्प्रतिकस्य सत्त्वे भूतपूर्वगत्याश्रयणमशक्यमित्याशयेन शङ्कामन्यकर्तां वारयति—राशब्दपूर्वकेति । रातीति राः, तज्जृणातीत्यर्थः । क्विपीति । अत्र क्विप्शब्दः क्विबिवाचरतीत्यर्थपरत्वेन विच्परः, तेनेत्त्वतुकौ न । तुकि बहिरङ्गस्य ह्रस्वस्यासिद्धत्वमपि बोध्यम् । पाठादिति । लाक्षणिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । आवश्यकश्चानुनासिकपाठः । अन्यथा राजृइतिसूत्रे पाठसामर्थ्यादिहैव लाक्षणिकत्वेऽपि स्यात् ननु राडित्यादौ, राजृइतिस्वरूपानुपलम्भात् । अत्र—सीरदेवोक्तमिति विशेषोपादानस्थले । आवश्यकत्वमिति ।

भावप्रकाशः ।

द्धान्तमतेनाह—यङ्लुक इति । मूलमतेनाह—श्तिपेति । अन्यथा मूलयोर्मिथो विरोधः स्पष्ट एवेति भावः । सिद्धान्तमतेन तत्राप्याह—भाष्ये इति । तस्य—श्तिपाशपेत्यस्य । एतेनेति । उक्तदोषत्रयेणेत्यर्थः । फणादित्वेनेति । इद च ग्राह्यतावच्छेदकम् । ग्राहकतावच्छेदकं तु राजृत्वं सामान्यरूपमेवेति भावः । "एकदेश"इति न्यायेन स्वरूपालाभादाह—भूतपूर्वगत्येति । "तदनुबन्धक"इत्यस्य तु प्राप्तिरेव नेति भावः । ननु साम्प्रतिकसत्त्वे भूतपूर्वगत्याश्रयणमयुक्तमत आह—राशब्देति । रातीतिराःतं जृणातीत्यर्थः । क्विपीति । इत्वतुकौ तु न, बहिरङ्गत्वात् । लाक्षणिकत्वाच्च । "वार्णादाङ्गम्"इति त्वनित्यमिति भावः । अनुनासिकस्येत्यर्थश्चाद्य न्तम् । पाठादिति । अन्यथोक्तरीत्या लाक्षणिकत्वेऽप्यत्रैव स्यान्नतु राडादाविति भावः । तदुक्तदोषद्वयमुद्धरति—अत्रेति । साहचर्येणेति । एवञ्च 'निड्भ्याम्'

सरला ।

भ्राजिग्रहणं न कार्यमिति । ऋकारानुबन्धस्य नाग्लोपीति निषेधोऽकारानुबन्धस्य च निषेधाप्राप्त्यो पक्षाह स्वसिद्धिरिति तद्विकल्पस्य फलितत्वादिति शेषः । ननु 'विभ्राट्' 'विभ्राक्' इति रूपद्वयसिद्धये सूत्रे 'राजृ' इति पाठन्यासे ऋकाररहितेनैव दीप्त्यर्थप्रतीतेः ऋकारविशिष्टस्य क्रियावाचकत्वाभावेन तत्र साहचर्यपरिभाषा न नियामिका भवितुमर्हति । एवं च भ्राजिग्रहणं पुनरपि व्यर्थमिति चेदित एवारुचेराह—किञ्चेति । अन्ये तु अकारानुबन्धस्य भ्राजधातोर्धातुपाठे फणादेर्बहिः कल्पितस्य मूलोक्तन्यासस्य स्थाने 'भ्राश्' इति विन्यस्य तस्य शान्तत्वेन षत्वे विभ्राट् इति 'भ्राज्' धातोश्च कुत्वेन विभ्राग् इति रूपद्वय ससाध्य ज्ञापकं समर्थयन्ति दूषयन्ति च विभ्राजृशब्दादाचक्षाणण्यन्तात्कर्तरि क्विपि सौ एकदेशविकृतन्या-

प्रवत्सतरेति। अत्र कालापानुसारिणो वत्सरशब्दमपि पठित्वा वत्सरे देयमृण वत्सरार्णमित्युदाहरन्ति, अपरे तु वत्सशब्दमपि पठन्ति, तत्सर्वं भाष्यादिविरुद्धम्॥

अन्तादिवच्च (पा० सू० ६।१।६) इहैकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते यथासंख्यं चेत्यभिप्रेत्याह–पूर्वस्यान्तवदिति। स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदं सूत्रम्। न चा-

शब्दरत्नम्।

कत्वम्। किञ्च आजन्तर्गतराजेर्न ऋकारानुबन्धत्वं तस्य समुदायानुबन्धत्वादिति। भाष्यादिविरुद्धमिति। तदनुक्तत्वादिति भावः॥

गतार्थमिदमिति। पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशेनोभयोरपि प्रत्येकं स्थानित्वादिति भावः। एव च 'प्राच्छंति' इत्यादौ विसर्गवारणाय ज्ञापकाश्रयणमपि न कार्यं, यतस्तत्र स्थानिवत्त्वेन रेफान्ते पदत्वं दुर्लभं, तस्य तत्स्थानिधर्मत्वाभावात्। आनुमा·

भैरवी।

आजन्तर्गतराजेरधातुत्वात्तस्य ग्रहणासम्भवादिति भावः। न ऋकारानुबन्धत्वमिति। तेन राजृग्रहणेन तद्ग्रहणासम्भव इति शेष। यत्र भाष्यकारपठितवचनविरुद्धार्थस्य प्रसक्तिस्तत्रैव भाष्यविरुद्धमिति व्यवहारस्तथा त्वत्र नास्तीत्याशयेनाह—तदनुक्तेति॥

ननु "आद्गुणः" इत्यादौ स्थानषष्ठ्यनिर्देशात्कथङ्गतार्थतेत्यत आह—पूर्वपरयोरिति। अपिशब्दः प्रत्येकपदोत्तरं योजनीयः। समुदायस्यैव स्थानित्वाभिमतत्वे समाहारद्वन्द्वेनैव निर्दिशेदिति भावः। अत एव 'कृष्णर्द्धि' इत्यादौ रपरत्वसिद्धिः। उभयो.—पूर्वपरयो। इति भाव इति। मूलकारस्येति शेष। एवञ्च—स्थानिवद्भावाश्रयणे च। ज्ञापकाश्रयणमिति। "उभयथर्क्षु" इति निर्देशस्य ज्ञापकत्वाश्रयणम्प्रकाशकारादिकृतन्न कार्यमित्यर्थः। तत्स्थानिधर्मत्वाभावात्—एकादेशस्थानिधर्मत्वाभात्। समुदायस्य प्रत्येकञ्च स्थानित्वं, नहि तत्र पदत्वमस्तीति भावः। नन्वानुमानिकवचनकल्पनया भविष्यतीत्यत आह—आनुमानिकेति।

भावप्रकाशः।

इत्याद्यसाधुरेव। तेषां प्रमितत्वे तन्मात्रांशे तदनित्यत्वं वेति भावः। राजेर्न ऋकारेति। बहुव्रीहिरयम्। अग्रे तत्पुरुषः। तस्य, ऋकारस्य। भाष्यादीति। आदिना प्रकाशादीनां ग्रहणम्।

ननु "आद्गुण"इत्यादौ स्थानषष्ठ्यनिर्देशात्कथं गतार्थत्वम्। किञ्च कथञ्चित्समुदायनिष्ठधर्मस्य तेन लाभेऽप्यवयवधर्मलाभार्थमावश्यकमिदम्। अत आह—पूर्वेति। अपि प्रत्येकपदोत्तरं योज्यः। स च समुदायसमुच्चायकः। प्रत्येकमिति। अन्यथा समाहारद्वन्द्वेनैव वदेत्। अतएव 'कृष्णर्द्धिः'इत्यादौ रपरत्वादिसिद्धिरिति भावः। इति भाव इति। मूलस्येति भावः। एतत्सूचितारुचि दिगर्थतयाऽपि सूचयितुमादौ तदुपपादयति—एवञ्चेत्यादिबोध्यमित्यन्तेन। एवञ्च, तेन गतार्थत्वे च। आश्रयणमपीति। प्रकाशादिकृतमित्यर्थः। अपिः सूत्रसमुच्चये। एवञ्चापरं लाघवमिति भावः। तत्स्थानिधमत्वा-

सरला।

येन स्थानिवत्त्वेन वा आजृत्वारोपेण 'विभ्राट्' इत्यत्र षत्वार्थतया आजिग्रहणस्य सार्थक्यात्। समुदायानुबन्धत्वादिति। यदुपदेशप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तदुपकारकत्वं तस्येत्यन्यत्रोक्तेः।

तत्स्थानिधर्मत्वाभावादिति। पदत्वस्य प्र इत्येतद्घटकह्रस्वाकारमात्रवृत्तित्वाभावादित्यर्थः। आनुमानिकेति। श्रौतस्थानिघटितार्थवत्समुदायस्य स्थाने श्रौतादेशघटितार्थवत्समुदाय आदेशो भवतीति आनुमानिकस्थान्यादेशभावस्य शब्दानित्यत्ववारणाय कृतया कल्पनयेति तदर्थः। दुर्लभत्वादिति। चिन्त्यमिदम्, श्रौतस्थानिघटितार्थवत्समुदायस्य स्थाने श्रौतादेशघटितयत्किञ्चिदर्थवत्समुदायादेशाप त्तिवारणाय अर्थवत्समुदाये श्रौतादेशघटितविशेषणवत् श्रौतस्थान्यघटितेति श्रौतस्थानिसमभिव्याहृतयावद-

ल्विध्यर्थमिदमिति भ्रमितव्यम् , अस्याप्यल्विधावनिष्टत्वात् । अन्यथा अयजे इन्द्र-मित्यत्र सवर्णदीर्घापत्तेः तथा च वार्तिकम्—"न वा अताद्रूप्यातिदेशात्"

शब्दरत्नम् ।

निकवचनकल्पनया प्र ऋच्छ इत्यस्य प्रार्च्छ आदेशे तु समुदाये प्रशब्दधर्माणां स्थानि-वत्त्वेन लाभेऽपि प्रारित्यत्र तदलाभेन रेफे पदान्तत्वस्य दुर्लभत्वादिति बोध्यम् । न वेति ।

भावप्रकाशः ।

भावादिति । समुदायनिष्ठत्वेऽपीत्यादिः । तदन्तत्वं तु तेन न वर्णवृत्तित्वादिति भावः । ऋच्छिति । अर्थवत्त्वस्य तत्कल्पनामूलत्वेन तावन्मात्रेऽपि तत्सत्त्वेन न तिङन्तोक्तिः । यथा तेस्तुरित्यादौ । अत एवैका निर्देश इति भावः । अपिरनास्थायां सम्भावनायां वा । एवञ्च तत्र नाग्रह इति बोध्यम् । पूर्वन्तु नैवम् । अतएवैतद्वैलक्षण्यसूचकस्तुः । अन्यतुल्यमेवेत्याह—प्रारिति । तस्यानादेशत्वादिति भावः ।

सरला ।

र्णघटितेति श्रौतस्थानिसमभिव्याहृतयावद्वर्णेतरवर्णाघटितेति विशेषणत्रयस्य स्थानेन्तरतमपरिभाषाबलेना-वश्य वक्तव्यतया प्रकृते श्रौतस्थानिघटितार्थवत्समुदायस्य प्र इत्यस्य तादृशविशेषणविशिष्टोऽर्थवान् समुदायः प्रार् इति आदेशो भवतीति आनुमानिकस्थान्यादेशभावबोधकवचनकल्पनावश्यकत्वेन 'प्र'वृत्तिपदत्वस्य प्रार् इत्यत्र लाभेन तुल्यवित्तिवेद्यन्यायेन रेफे पदान्तत्वस्य सुलभत्वात् । एवञ्च स्थानिवत्सूत्रेणास्य सूत्रस्य गतार्थत्वाङ्गीकारेऽपि 'प्रार्च्छति' इत्यत्र रेफस्य विसर्गवारणाय ज्ञापकमाश्रयणीयमेवेति । यद्यप्यत्र पूर्वपरयो-रिति,स्थानिताश्रवणेन तद्घटितत्वस्य 'प्रऋच्छ' इति समुदाये एव तथापि द्विवचनबलेन प्रत्येकमपि स्थानि तापर्याप्तेः सत्त्वेन 'प्र ऋच्छ' इत्यस्यैव प्र इत्यस्य 'ऋच्छ' इत्यस्य च श्रौतस्थानिघटितत्वमस्त्येवेति तदनु रोधेन 'प्रार्' इत्यस्य 'आर्च्छ' इत्यस्य च 'प्रार्च्छ' इत्यस्यैव श्रौतादेशघटितत्वमस्त्येवेति बोध्यम् । प्रत्येकं स्थानितापर्याप्तेः स्वीकारेण 'कृष्णर्द्धिः' इत्यत्र रपरत्व, समुदाये च तत्त्वस्वीकारेण 'सुब्रह्मण्योम्' इत्य-त्रोभयगुणकस्वरितादेशश्च सिद्ध्यति । एतादृशानुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पनेन 'पचतु' इत्यत्र श्रौतस्था-निघटितार्थवत्समुदायस्य 'ति' इत्यस्य "एरुः" इति सूत्रेण 'तु' इत्येवादेशो नतु 'तिउ' इति, नवा 'उ' इति नापि अधिक 'तुम्' इत्यादिरिति । नचान्तादिवत्सूत्राभावे 'क्षीरपेण' इत्यादौ प वृत्ति एकाजुत्तरपदत्वस्य पे इत्यत्रातिदेशो न स्यादनल्विधाविति निषेधात्तस्य अल्मात्रवृत्ति 'अच्त्व' धर्मघटितत्वादिति वाच्यम्, तत्रै-काच्त्वस्य स्वतः सिद्धत्वेनोत्तरपदत्वमात्रस्यैवातिदिदिक्षितत्वेन तस्य चानल्विधित्वेनानल्विधाविति निषे-धाप्रवृत्तः । नचैवमपि भिय इत्यादावियङ् न स्याद् धातुत्वस्य 'भीई' इति समुदायैकदेश 'भी' इत्येतद्वृ-त्तित्वेन तस्य स्थानिधर्मत्वाभावेन स्थानिवत्सूत्रेणातिदेष्टुमशक्यत्वाद्; इति वाच्यम्, 'प्रार्च्छति' इत्या दाविवात्रापि समुदाये प्रत्येकं चार्थवत्तया स्थानितापर्याप्तेः सत्त्वेन भी इत्यस्य भी इत्यादेशः, ई इत्य-स्य इ इत्यादेशः, भाई इत्यस्य च भी इत्यादेश इति त्रयाणामानुमानिकस्थान्यादेशानां कल्पनेन भीवृत्ति-धातुत्वस्य भी इत्यादेशेऽतिदेष्टुं शक्यत्वात् । स्वाश्वशब्दे तु नैवं स्वशब्दत्वमतिदिश्य तस्मादीरिन्शब्दे परे "स्वादीरेरिणोः" इति वृद्धिः शङ्क्या, 'स्व' इत्येतन्निष्ठस्थानितानिरूपितादेशतायाः स्वाशब्दे सत्त्वेऽपि स्वाश्वशब्देऽभावेन तत्र स्वशब्दत्वस्यातिदेष्टुमशक्यत्वात् ।

नचैवम् 'अमी' इत्यादावीत्वं न स्याद्बहुवचनत्वस्य स्थान्येकदेशवृत्तित्वेन तस्य स्थानिवत्सूत्रेणा-तिदेष्टुमशक्यत्वादिति वाच्यम् , तत्रापि पूर्वोक्तरीत्या अद ई इत्यस्य अदे आदेशः अद इत्यस्य अदे इत्यादेशः, ई इत्यस्य ए इत्यादेश इति स्थान्यादेशभावत्रयकल्पनेन ईकारवृत्तिबहुवचनत्वस्य एकारे सुल भत्वात् । नच अनल्विधाविति अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणधर्मनिमित्तताके कार्ये न स्थानिवदित्यर्थकनिषेधः शङ्क्यः, तस्य अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयधर्मिकारोपप्र-कारीभूतधर्मेण साक्षादवच्छिन्ना या उद्देश्यता तादृशोद्देश्यताके कार्ये कर्तव्ये स्थानिवन्नेत्यर्थस्य स्थानिव-त्सूत्रव्याख्याने स्पष्टमुक्ततयाऽत्रापि आरोपप्रकारीभूत बहुवचनत्वधर्मेण साक्षादवच्छिन्नत्वस्य "एत ईद्ब हुवचने" इति सूत्रीयोद्देश्यतायामसत्त्वेन तदप्रवृत्तेः ।

नन्वन्तादिवत्सूत्राभावे "उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्" इत्यस्यासङ्गतिः । न च स्थानिवत्त्वस्यैव

इति । न विसर्ग इति । एतच्च सुखार्त इत्यादावपि तुल्यम् । अत्र च कार्यकालप-

शब्दरत्नम् ।

"वर्णाश्रये विधावन्तादिवद्भावप्रतिषेधो वाच्यः" इत्यस्य प्रत्याख्यानमेतत् । न वा वक्तव्यं, ताद्रूप्यस्य वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानेनातिदेशाभावादिति तदर्थः । पूर्वस्य परस्य च समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रातिपदिकत्व–सुबन्तत्व–प्रत्ययत्वादयस्ते कृतैकादेशस्यापि भवन्तीत्यर्थात् । अत एव तुक्यसिद्धवचनं चरितार्थम् । अन्यथा 'अधीत्य' इत्यादौ ह्रस्वत्वप्रयुक्ततुक्सिद्धेरसिद्धवचनवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव 'खट्वाभिः' इत्यत्रैस् नेति दिक् । अत्र चेति । 'सुखार्तः' इत्यत्र 'प्राच्छेति'

भैरवी ।

मूले "अन्तादिवच्च" इत्यनेन वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यातिदेशो नास्तीत्यर्थे वार्त्तिकं "नवा अताद्रूप्यातिदेशात्" इत्युक्तं, तद्विवृणोति—वर्णाश्रय इत्यादिना । वर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशे साधकमाह—अत एवेति । वर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशादेव । अत एवेति । उक्तोऽर्थः । एतत्फलम् तुक्यसिद्धवचनेन ज्ञापकेनान्तादिशब्दौ सौत्रावुपस्थितैकादेशस्थानिपरौ, पूर्वपरयोरित्यस्य चानुवृत्तिः, तौ च तद्घटितसमुदायपरौ यथासंख्यञ्च तेनोक्तार्थलाभ । दिगिति । दिगर्थस्तु

भावप्रकाशः ।

विकल्पोपपत्त्यथ प्रकृतसङ्गत्यर्थं चाह—वर्णेति । इत्यस्येति । वचनस्येत्यर्थः । अत एव "न वा वक्तव्यम्" इत्यग्रिमोक्तिः सङ्गच्छते । सूत्रादेव तथाऽर्थलाभ इति नेदमप्यपूर्वं वचनमिति ध्वनयितुम्, अनया युक्त्या मूलासङ्गतिं ध्वनयितुं च तदर्थमाह—नवेति । वर्णमात्रेति । अन्तादीत्यादिः । मात्रपदेन तद्घटितसमुदायवृत्तिधर्मव्यावृत्तिः । तद्धेतुककार्ये एतदतिदेशेष्टत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । देशाभावादिति । अनेनाताद्रूप्येति वार्तिके छेदः प्रदर्शितः । ननु सूत्रात्कथमिदं लब्धमत आह—पूर्वस्येति । तत्तदवयवत्वेन बोधकसमुदायाक्षेपकान्तादिशब्दावुपस्थितैकादेशस्थानिपरौ "एकः पूर्वपरयोः" इत्यनुवर्तते, तौ च तद्घटितसमुदायपरौ यथासङ्ख्यं चेति भावस्तदाह—समुदायेति । तृतीयान्ताद्वतिरित्याह–अन्तादिभ्यामिति । पार्थक्याभावे स्वस्यैवाभावात्सादृश्यानुपपत्तिरत आह—पृथगिति । असंहितायामिति भावः । एक इत्येकादेशविशिष्टपरमित्याशयेनाह—कृतैकेति । पूर्वस्य परस्य च समुदायस्येत्यर्थः । अपिस्तस्यैव समुच्चये । एवञ्च विशिष्टे तन्निष्ठधर्मस्यैवातिदेशो न वर्णमात्रवृत्त्यत्वह्रस्वत्वातिदेशः, एकादेशमात्रविशिष्टं च वर्णयुक्तमयुक्तं वेति । अन्तादियुक्तपूर्वपरावयवितुल्यः कृतैकादेश इति पर्यवसितम् । अत्रार्थे मानमाह—अत एवेति । उक्तार्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । तुक्यसिद्धेति । तत्र कार्ये तस्यासिद्धत्वबोधकं वचनं, तुग्ग्रहणमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । अन्यथेति । अन्तादिवदितिपदस्वारस्येन पूर्वपरान्तादितुल्य एकादेश इत्यर्थाङ्गीकारे इत्यर्थः । ह्रस्वेति । आदिवत्त्वेनेत्यादिः । एवं तथार्थं दृढीकृत्य फलमाह–अतएवेति । उक्तोऽर्थः । ऐस्नेतीति । पूर्वान्तवत्त्वेनाऽत्वनिबन्धन इति भाव । 'अयजे इन्द्रम्' इत्यादौ सवर्णदीर्घाभावस्याप्युपलक्षणमिदम् । दिगिति । तदर्थस्तु तेन गतार्थत्वं न । 'क्षी

सरला

स निषेधः "अचः परस्मिन्" इत्यस्यापि निषेधापत्त्या 'ग्लायते' इत्यादौ त्वानापत्तेः; इति चेत् ? न, अजयत आश्रयणे न स्थानिवत्" इति स्थानिवत्सूत्रस्यैव निषेध इति स्वीकारेणादोषात् ।

तदर्थ इति । अन्तादिवर्णवृत्तिवर्णमात्रवृत्तिधर्मघटितधर्मस्य "अन्तादिवच्च" इति सूत्रेणातिदेशो न भवतीति तदर्थ इति बोध्यम् । यथाश्रुतं तु न सम्यक् "षत्वतुकोरसिद्धः" इत्यत्र तुग्ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तादवस्थ्यात् 'अधीत्य' इत्यत्रैकादेशे ईकारे ह्रस्वत्वस्य वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यातिदेशाभावेऽपि ह्रस्वान्ततदादित्वस्य वर्णमात्रवृत्तित्वाभावेनातिदेशेनैव तुक्सिद्धेः । तस्मात्तुग्ग्रहणेन वर्णमात्रवृत्तिधर्मघटितधर्मस्यापि अतिदेशो न भवतीति ज्ञाप्यते । एवञ्च प्राधान्येनाल्आश्रयणेऽप्राधान्येनालाश्रयणे वैतत्सूत्राप्रवृत्तेः स्थानिवत्सूत्रेणैवेद गतार्थमिति तत्त्वम् । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरटिप्पणेऽस्मद्गुरुविरचिते द्रष्टव्यः ।

इत्यर्थादिति । अयं भावः—अत्र सूत्रेऽनुवृत्तस्य पूर्वशब्दस्य एकादेश पूर्वस्थानिनिष्ठ चरमावयवक

त्वे बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वमपि बोध्यम् । न च "नाजानन्तर्ये" इति निषेधः यत्रान्त-

भैरवी ।

यन्मूलेऽभिहितं स्थानिवद्भावेन गतार्थमिति तदभिप्रायवर्णनमेवैतत् । तथाहि—स्थानिवत्सूत्रमप्राधान्येनालाश्रयणेऽपि न प्रवर्त्तते प्रपक्ष्येत्यादौ यथा । इदञ्च सूत्रमप्राधान्येनालाश्रयणे "षत्वतुकोरसिद्धः" इति सूत्रे तुग्ग्रहणाज्ज्ञापकात् यद्यपि न प्रवर्तते तथापि यत्राप्राधान्येनालाश्रयणन्तत्र प्रवर्तत एव । अत एव "क्षीरपेण" इत्यादौ 'पे' इत्यस्यैकाच्त्वविशिष्टोत्तरपदत्वातिदेशाण्णत्वस्य प्रवृत्तिः । स्थानिवत्सूत्रेण तु तस्य नातिदेशोऽप्राधान्येनालाश्रयणात् । किञ्च तेन स्थानिनिष्ठधर्मस्यैवातिदेशो भवतीति 'भीई, भियः' इत्यादौ वर्णयोरेव स्थानिवत्त्वेन 'भी' इतिसमुदाये धातुत्वानापत्तिरितीयङ् न स्यात् । आनुमानिकस्थान्यादेशभावे 'भीई' इति समुदायस्य 'भी' इत्यादेशे स्थानिनि समुदाये धातुत्वस्यासत्त्वेन 'भी' इत्यस्य धातुत्वमलभ्यम् । आनुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पनेऽपि 'भीई' इत्येतत् घटकयोः प्रत्येकं स्थानित्वमित्यत्र मानाभाव । प्रत्येकमपि स्थानित्वकल्पने तु स्वशब्दाऽश्वशब्दयोरेकादेशे स्वाश्वशब्दे स्वत्वस्यातिदेशोऽपि स्यादिति तत ईरिन् शब्दे 'स्वाश्वेरी' इत्यत्र वृद्ध्यापत्ति । अस्य सूत्रस्याप्रधान्येनालाश्रयणेऽपिप्रवृत्त्यर्थमावश्यकत्वादेव भाष्यकृताम-प्रत्याख्यानमिति ।

भावप्रकाशः ।

रपेण"इत्यादावेकारविशिष्टे एकाजुत्तरपदत्वस्याप्राधान्येनालाश्रयणेन स्थानिवत्त्वेनालभ्यत्वात् । किञ्चैकादेशे वर्णयोरेव श्रौतस्थानित्वेन 'भा ई भियः' इत्यादावेकादेशविशिष्टे धातुत्वाद्यनापत्तेः, तस्य तत्तत्स्थान्यधर्मत्वात् । आनुमानिकादेशग्रहणे विशिष्टस्यार्थवतः स्थानित्वेऽपि प्रत्येक तयोः समुदाययोः स्थानित्वे मानाभावाच्च । तथात्वे च 'स्वाश्व'शब्दस्य स्थानिवत्त्वेन स्वशब्दतया तत ईरिनशब्दे वृद्ध्यापत्तेः । अत एव 'प्राछ्'इत्यादौ षत्वजश्त्वादि न । किञ्चेदम् 'उभयत आश्रयणे" इत्यस्य लोकन्यायसिद्धस्यासङ्गत्यापत्तावभौयादित्याद्यसिद्धेः । स्थानिवत्त्वस्य तूभयत आश्रयणविषये चक्रीत्याऽप्राप्तिः । तस्मात्प्राधान्येन तन्मात्रवृत्तिधर्माश्रये "अन्तादिवच्च" इत्यस्याप्रवृत्तिरिति ततो वैलक्षण्येनास्यावश्यकत्वम् । अतएव भाष्ये न प्रत्याख्यातम् । एवञ्च परममूलस्य प्रकाशानुयायिनो युक्तत्वेऽपि मूलमयुक्तमेवेति ।

सरला ।

समुदाये लक्षणा, परशब्दस्य च एकादेशपरस्थानिनिष्ठाद्यावयवकसमुदाये लक्षणा । तथाच एकादेशः एकादेशपूर्वस्थानिचरमावयवकसमुदायस्यान्तवत्, एवमेकादेशः एकादेशपरस्थान्याद्यावयवकसमुदायस्यादिवदिति सूत्रार्थः । एवञ्च एकादेशनिष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदाये एकादेशपूर्वस्थानिनिष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदायवृत्त्यर्थवत्पर्याप्ताः प्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वप्रत्ययत्वादयो धर्मा अतिदिश्यन्ते, एवमेकादेशनिष्ठाद्यावयवतानिरूपकसमुदाये एकादेशपरस्थानिनिष्ठाद्यावयवतानिरूपकसमुदायवृत्त्यथवत्पर्याप्ताः प्रातिपदिकत्वादयो धर्मा अतिदिश्यन्ते इतियावत् । "तद्वच्च" इति न्यासेनैव 'पूर्वपरयोः' इत्यस्यानुवृत्त्या पूर्वस्थानिवृत्तिधर्मातिदेशसिद्धौ "अन्तादिवच्च" इति समुदायांशे नित्यसाकाङ्क्षान्तादिशब्दघटितसूत्रकरण पूर्वपरशब्दयोरुक्तार्थे लक्षणायां तात्पर्यग्राहकम् । तथाच तादृशसमुदायवृत्तिधर्माणामर्थवत्पर्याप्तानामेवातिदेश इति लभ्यते । तथा च वर्णमात्रवृत्तिधर्माणामत्त्वह्रस्वत्वादीनां तद्घटितधर्माणामदन्तत्वादीनां चार्थवत्पर्याप्तत्वाभावेन नातिदेशप्रसङ्ग इति सूत्रेणैवाक्षरमर्यादया तदर्थसिद्धौ "वर्णाश्रये विधावन्तादिवद्भावप्रतिषेधो वाच्य." इति वार्तिक न करणीयम् । अन्यथा "न वा अताद्रूप्यातिदेशात्" अन्तादिवर्णवृत्तिवर्णमात्रवृत्तिधर्मघटितधर्मानतिदेशादित्यर्थकस्य वार्तिकस्य स्वतन्त्रवचनत्वे तेन "वर्णाश्रये" इति वार्तिकप्रत्याख्यानमसङ्गत स्यात्, वचनस्य वचनान्तरेण प्रत्याख्यानायोगादिति ।

रङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरानन्तर्यं तत्रेति हरदत्तपक्षे तत्प्राप्तावपि यत्र पश्चात्प्रवर्तमानेऽजानन्तर्यमिति कैयटमते निषेधाप्राप्तेः। बह्वपेक्षत्वेन बहिरङ्गायां वृद्धावजानन्तर्यसत्त्वेऽपि पश्चात्प्रवर्तमाने तदभावात् ॥

शब्दरत्नम् ।

इत्यत्र चेत्यर्थः। आद्ये विशिष्य ऋतशब्दस्य तृतीयासमाससापेक्षत्वेनान्त्ये उपसर्गत्वधातुत्वादिसापेक्षत्वेन वृद्धेर्बहिरङ्गत्वादिति भावः। **अचोरानन्तर्यमिति**। अचाऽजानन्तर्यनिमित्तमित्यर्थः। **पश्चात्प्रवर्तमाने इति**। अन्तरङ्गे इत्यर्थः। अत्र च "षत्वतुकोः"—(पा०सू०६।१।८६) इति सूत्रस्थं तुग्ग्रहणं ज्ञापकम् अन्यथाऽधीत्येत्यादौ ल्यप्प्रवृत्तये पूर्वं समासे जाते तत्र संहिताया नित्यत्वात् ल्यबुत्पत्तिपर्यन्तमप्यसंहितयाऽवस्थाना-

भैरवी।

सन्निहितसुखातशब्दमात्रविषयकत्वं तस्य नेत्याशयेनाह—सुखेति। धातुत्वादीति। आदिना अवर्णान्तत्वस्य परिग्रहः। हरदत्तसम्मतपरिभाषार्थपक्षेऽजद्वयस्यान्यानन्तर्यमिति, उत 'अन्तरङ्गे बहिरङ्गे वा' इत्यत्र वाशब्दस्य चार्थकत्वेनान्तरङ्गे बहिरङ्गे चाचोराश्रयणमित्यर्थो वाभिमत ? नाद्य, 'अक्षद्यूः' इत्यत्र यणादेशे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य ऊठोऽसिद्धत्वनिषेधानापत्त्या इष्टप्रयोजनासिद्धेः। नान्त्यः, वाशब्दोपादानस्वारस्यविरोधात् अक्षद्यूरित्यस्यासिद्धेश्च, इत्यत आह—अचोऽजानन्तर्यमिति। मूले हरदत्तपक्ष इत्यनेनारुचिः सूचिता। तद्बीजन्तु पचावेदमित्यत्राप्यसिद्धमिति परिभाषाया निषेधापत्त्येष्टार्थासिद्धिः। तुक्यसिद्धत्वविधायकवचनस्यावश्यकतया ज्ञापकत्वस्योपपत्तावपि भाष्ये—'असिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्युक्त्वा, नाजानन्तर्यमिति वक्ष्यामीत्युक्त्या 'अन्तरङ्गे इत्यस्यानुवृत्तिसूचकाक्षरास्वारस्यमिति। एतच्च 'पश्चात्प्रवर्तमाने' इत्युक्त्या मूलकारेणापि ध्वनितम्, अत्र च—परिभाषायाश्च। तद्वैयर्थ्यम्—तुग्ग्रहणवैयर्थ्यम्। षत्वग्रहणन्तु न ज्ञापकम्, कोसिचदित्यत्रेण

भावप्रकाशः।

सन्निहितत्वात्सुखार्तमात्रविषयत्वभ्रम व्युदस्यन्नाह—सुखेति। एवञ्च सिंहावलोकनन्यायाश्रयणसूचनाय मूलकृता तत्र नोक्तमिति भावः। एतेन पूर्वत्रानुपन्यासे पक्षान्तरोपन्यासव्याजेन बीजमाह—अत्र चेतीतिमान्योक्तव्याख्यानं प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्, तस्यापि तुल्यत्वात्। तदेव ध्वनयन्नाह—आद्ये इति। उपसर्गधात्वादीति। आदिनाऽवर्णान्तत्वादिसङ्ग्रहः। इति भाव इति सूचितारुचिस्तूक्तैव। ननु हरदत्तमतेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गे वाऽजद्वयस्थान्यानन्तर्यमित्यर्थः, उत स्वगतनिमित्तत्वेतरनिमित्तत्वाभावे इत्यर्थः, उतास्थान्यन्यपरनिमित्तकत्वे इत्यर्थः, उत चार्थे वा स्वीकृत्योभयत्राचोराश्रयणमित्यर्थः? नाद्यः, लक्ष्य 'अक्षद्यूः'इत्यादीष्टासिध्या निर्विषयतापत्तेः, धर्मिग्राहकमानविरोधाच्च। न द्वितीयतृतीयौ, पचावेदम्'इत्यादावैत्वापत्तेः। नान्त्यः, स्वायत्ते शब्दप्रयोगे वास्यौचित्यादतस्तन्मतनिष्कर्षमाह—अचोऽजानन्तर्यमिति। तत्र तत्र वा यत्राचोऽजानन्तर्यं निमित्तत्वेनाश्रितमित्यर्थः। द्वित्वं विवक्षितमिति भावः। अचोरानन्तर्यमिति पाठे तु तयोरेव मिथ आनन्तर्यं तत्त्वेनाश्रितमित्यर्थः। मूले हरदत्तेत्यनेनारुचिः सूचिता। तद्बीज तु "न धातुलोप"इत्यादिसूत्रस्थभाष्यादिविरोधः 'पचावेदम्'इत्याद्यसिद्धिश्च। ननु धर्मिग्राहकमानविरोधात्कैयटमतमप्ययुक्तमत आह—अत्र चेति। उक्तार्थकपरिभाषायां चेत्यर्थः।

यत्तु कैयटादयः, षत्वग्रहण ज्ञापकं, कोऽसिचत्कोऽस्येत्यादौ पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गकादेशस्यासिद्धत्वेन षत्वाप्रवृत्त्या तस्य वैयर्थ्यात्। यद्यपि तत्रेणग्रहण तत् परेणैव, तथापि तेष्वचामप्यन्तर्भावोऽस्त्येव। नचैवमप्येकादेशे सिचदित्यस्यैकदेशविकृतन्यायेन पदत्वे सत्य तदादित्वात् "सात्पदाद्योः" इति निषेधेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यमेवेति वाच्यम्, लोकन्यायाच्छास्त्रस्य प्राबल्येन तं बाधित्वा परादिवत्त्वेन 'असिचत्' इत्यस्य तत्त्वेन तदभावादित्याहुः तन्न, इणः पूर्वपदीयत्वेन षत्वस्याऽपि तादृशत्वेनोभयोस्तुल्यत्वाद् त्रैपादिकेन्तरङ्ग तदप्रवृत्तेः प्रागुक्तत्वाच्चात आह—तुग्ग्रहणमिति। अन्यथा-परिभाषानङ्गीकारे। आदिना प्रेत्येत्यादि। ल्यबिति। ततः पूर्वं तुकोऽप्राप्तेरिति भावः। तत्र—समासे। अपि: कैमुतिके।

शब्दरत्नम् ।

सम्भवेन एकादेशे त्वयपि तुगपेक्षया पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तत्र पश्चात्प्रवर्तमाने तुक्यचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तककार्यत्वान्न दोषः । अजानन्तर्यमिति । अचोऽन्यानन्तर्यमित्यर्थः ॥

भैरवी ।

पूर्वपदसम्बन्धित्वेन षत्वस्याप्युभयापेक्षत्वेनोभयोः समत्वादित्यन्यत्र स्पष्टम् । अजानन्तर्यमित्यत्र न द्विवचनान्तेनाच्छब्देन समासः, किन्त्वेकवचनान्तेनैवेत्याशयेनाह—अचोऽन्यानन्तर्यमिति ॥

भावप्रकाशः ।

तुगपेक्षेति । स्पष्ट चेदृशरीत्या बहिरङ्गत्व "न धातु" इति सूत्रभाष्यादौ । तदपिनातिरिक्त किन्तूक्तान्तर्भूतमिति भावः । सार्थक्य प्रतिपादयस्तदविरोधमेवाह—तत्रेति । अधीत्येत्यादावित्यर्थः । द्वित्वमविवक्षितम्, गौरवात् फलाभावाद्धर्मिग्राहकमानविरोधाच्च । अतएव विकल्पोऽपि नेति भावः । तत्ध्वनयन्नाह–अजानन्तर्यमितीति । एकवचनान्तेन समासः, तथैव प्रतिपादितत्वात् । क्वचित्तु अचआनन्तर्यमित्येव पाठः ।

मान्यास्तु 'पचावेदम्' इत्यादावैत्वस्याचूस्थानिकत्वेऽप्यच आनन्तर्यस्य तत्र निमित्तत्व नेति तत्सिद्धिः। एतेन तुग्ग्रहणं मानमित्यप्यपास्तमित्याहुस्तत्कैयटाद्यनुरोधेन, उक्तयुक्तेः । अतस्तत्सिद्धये धर्मिकग्राहकमानकथमर्थान्तरमाह—अचोन्यानन्तर्यमिति । ऐत्वस्यान्यानन्तर्यानिमित्तकत्वात्तत्सिद्धिः । एव चाचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेन्तरङ्गे कार्ये कृते च तस्मिन्यदन्तरङ्गप्राप्तिस्तत्र च कार्ये बहिरङ्गस्य जातस्य नासिद्धत्वमिति एतदर्थो बोध्यः । अत एव 'अक्षद्यूः' इत्यत्र वलि लोपो न । अन्योत्राज् तदन्यो वा । यदित्वन्त्य एव गृह्येत धर्मिग्राहकमानात्तर्हि 'अक्षद्यू.' इत्याद्यसिद्धिः । वस्तुतोऽक्षरमर्यादयोक्तार्थलाभेन 'नमुने' इति चदर्थाङ्गीकारे मानाभावेन वलिलोपाभावायान्यार्थं चावश्यकेन तदनित्यत्वेन तत्सिद्धिरेतोय व्यर्थैव । किञ्च सत्त्वेऽपि द्वितीयार्थानुपयोगः । आवश्यकपञ्चमीसमासेन "अचः पर" इति स्थानिवत्त्वेन तद्वारणादित्यादिस्पष्टमन्यत्रेति बोध्यम् ।

यत्तु खण्डनकृज्जगन्नाथरत्नाकराद्यः । उपसर्गेणेनीतिप्रतीकं धृत्वा यत्क्रियेत्यादिहेतूक्तिरयुक्ता । उपसर्गाः क्रियायोग इति यथाश्रुतसूत्रार्थादेव तदाक्षेपसम्भवेन उपसर्गसञ्ज्ञायाः क्रियायोगनिमित्तत्वादिति वाच्ये विशेषोक्तःफलत्वादित्याहुः तन्न, आशयानवबोधात् । तथाहि, ननु 'प्रगत ऋषभः प्रर्षभः' इत्यादौ ऋकारादिधात्वयोगेऽप्यन्तर्भूतक्रियायोगेनोपसर्गत्वसत्त्वेन तत्रानतिप्रसङ्गाय उक्तरीत्या सामान्यतस्तदाक्षेपेऽपि 'प्रगत ऋच्छकः प्रच्छकः' इत्यादि वारणफलकेष्टधातुविशेषलाभाय च तस्यावश्यकत्वमिति कथ

सरला ।

अत एवेति । वर्णाश्रये विधावन्तादिवद्भावाप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । नच अधिपूर्वकाद् 'इट कट कटी गतौ" इत्यत्र प्रश्लिष्टाद ई धातोर्ल्यपि सवर्णदीर्घे 'अधीय' इत्यत्र पूर्वान्तवद्भावेनाधीकारवृत्तिह्रस्वत्वमादाय प्राप्ततुग्वारणाय तच्चारितार्थ्यमिति वाच्यम्, अन्तरङ्गे तुकि कर्तव्ये पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गस्य सवर्णदीर्घस्यान्तरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वेनादोषात् ।

अचोऽजानन्तर्यनिमित्तमित्यर्थ इति । अजिनष्ठाजनिरूपितव्यवधानाभावनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये कृते वा बहिरङ्गशास्त्र नासिद्धमित्यर्थः । हरदत्तेति मूलेऽरुचिः सूचिता । सा च 'पचावेदम्' इत्यस्यासिद्ध्यापत्तिः, तत्र गुणस्य अचोऽजानन्तर्यनिमित्तत्वेनासिद्धत्वाभावे "एत ऐ" इत्यस्य प्रवृत्त्यापत्तेः । तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । नच वेञ्धातोः क्विपि "ग्रहिज्यावयि" इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते 'उभ्याम्' इत्यत्र तुग्वारणाय तुग्ग्रहण चरितार्थम्, पूर्वरूपस्य पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयानपेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वाभावात्; इति वाच्यम्, ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन पूर्वपदान्तोत्तरपदाद्येकादेशस्यैव तेनासिद्धत्वबाधनस्वीकारेण पूर्वरूपस्य तादृशैकादेशाभावेन तदप्रवृत्तेस्तत्र तुक इष्टत्वाच्च । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ।

उपसर्गेणेति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्त प्रत्येव गत्युपसर्गसञ्ज्ञा इत्युक्तत्वा-दिति भावः। प्रार्षभीयतीति। "शरोऽचि" (पा० सू० ८।४।४९) इति द्वित्वनि-षेधः। प्रेजत इति। एजृ दीप्तौ। कम्पनार्थस्तु परस्मैपदी। एजते कम्पते इति तु प्राचां व्याख्यानं प्रामादिकमेव। एङ्येङित्येव सिद्धे: परग्रहणमुत्तरार्थम्। रूप-

शब्दरत्नम्।

यत्क्रियेति। यदर्थक्रियायुक्ता इत्यर्थः। इत्युक्तत्वादिति। भाष्यकारादिभिरिति शेषः। उत्तरार्थमिति। तेन 'अद्यर्श्यात्', 'भिन्द्युः', 'पचन्ति', इत्यादिसिद्धिः।

भैरवी।

"यत्क्रियायुक्ता" इति वचने 'यस्य क्रिया' इतिसमास इत्याशयेन व्याचष्टे—यदर्थेति। अस्यार्थस्य सप्रमाणत्वमाह—भाष्यकारादिभिरिति। क्रियायोगे एवोपसर्गसंज्ञाया गतिसंज्ञा-याश्च विधानेन प्रत्यासत्त्याऽस्यार्थस्य लाभः। तेन-'प्रभूत ऋद्ध.-प्रर्द्धः' इत्यत्र वृद्धिर्न। तेन-उत्तरार्थस्य परग्रहणस्य करणेन। अद्यर्श्यादिति। अद्य आ ऋश्यादिति छेदः। आङो योगात्पञ्चमी। वैकल्पिकत्वात् "आङ् मर्यादाभिविद्ध्योः" इत्यसमासः। ऋश्यो-मृग. "ओमाङोश्च" इति पररूपम्, ततो गुणः। 'भिन्द्द्युः' इत्यत्र "उस्यपदान्तात्" इति, 'पच-

भावप्रकाशः

योगविभागोत आह मूले—यत्क्रियेति। अयम्भावः, तत्र क्रियायामिति वाच्ये योगग्रहणसामर्थ्यात् यदर्थक्रियायां प्रादीनामन्वयस्त प्रत्येव तत्त्वम्। अत्र च ऋकारादिनिरूपितमेव तत्, प्रत्यासत्तेः। अत एव 'प्रभूत ऋद्धः प्रर्द्धः' इत्यादौ न। एवञ्च तत्र वारणेन तद्व्यर्थं सदुक्तार्थसाधकमिति तत्र हेतूक्तिर्नतु तत्त्वे इति। ननु कर्मधारये तमित्यनुपपन्न शब्द प्रत्यतत्वेन वृद्धेरप्रसङ्गश्चात आह—यदर्थेति। अत्र यथा० "गतिकारकोप" इति सूत्रस्थशब्देन्दुशेखरविरोधो न तथा तत्रैव परेत्वित्यादिना स्पष्टम्। नन्वस्य वक्ष्य-माणत्वेन भूतोक्तिरयुक्तात आह—भाष्येति। नन्वग्रेप्येङनुवृत्त्यैव 'शिवेहि' इत्यादिसिद्धिरत आह—तेनाद्येति। आङ्योगे पञ्चमी, वैकल्पिकत्वादसमासः।

गोकर्णपृशतैणर्श्यरोहिताश्चमरोमृगः।

इत्यमरः।

एण. कुरङ्गमो रिश्यः सादृश्यश्चारुलोचनः।

इति पुरुषोत्तमकोशश्च। अस्यातिङन्तत्व तु "ओमाङोश्च" इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम्। वस्तुतो धातु पाठे तदभावेन सम्भावनैव न, यद्यपि वोपदेवेन कविकल्पद्रुमे उणादिसूत्रधातुषु ऋशगणितः, काव्य० कामधेनौ "ऋशगतिस्तुत्योऋश्यः" इति व्याख्यात च तथापि शाकटायनादिरीत्या तत्। अत एव 'ऋच्छतेरियतर्वा ऋश्यः' इति व्याख्यात स्वाम्यादिभिः, सूत्रभाष्यरीत्या त्वव्युत्पन्नत्वमेव तेषामिति स्पष्ट-

सरला।

इत्युक्तत्वादितीति। यज्जन्यबोधविषयीभूतक्रियाविशेषविषयकतात्पर्यग्राहकत्व प्रादीनां तद्धातुनि-रूपितोपसर्गत्व तेषामिति प्रगत ऋद्धः प्रद्ध इत्यादौ गमधातुजन्यबोधविषयीभूतक्रियाविशेषविषयकता त्पर्यग्राहकत्वेन प्रशब्दस्य गमधातुनिरूपितमेवोपसर्गत्वं नतु ऋधधातुनिरूपितोपसर्गत्वमिति वृद्धिर्नेति भावः।

उत्तरार्थमितीति। "ओमाङोश्च" "उस्यपदान्तात्" "अतोगुणे" इति सूत्रत्रयार्थमित्यर्थः। क्रमेण तदुदाहरणान्याह—तेनेत्यादिना। अद्यर्श्यादिति। अद्य आ ऋश्यादिति स्थितिः। ऋश्यो मृगस्त-स्मात्। पञ्चमीविभक्त्यन्तमेतत। "ओमाङोश्च" इति पररूपेणाकारादेशे 'अद्या' इति जाते तत ऋकारेण

ग्रहणं तु चिन्त्यप्रयोजनम् "एङि पर:" इत्येव सिद्धेः । यथा "अमि पूर्वः" (पा० सू० ६।१।१०७) इति । नियोगोऽवधारणमिति । यदाहुः—

नावक्लृप्तौ यदा दृष्टः पररूपस्य गोचरः ।
एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमेऽयं यदा भवेत् ॥ इति ॥

एतेन नियोजनं नियोगो व्यापार इति व्याख्यानं परास्तम् । "यदैव पूर्वं ज्वलने शरीरम्" "ममैव जन्मान्तरपातकानाम्" इत्यादिप्रयोगविरोधात् , उदाहृतवृ-

शब्दरत्नम् ।

"अतो गुण इत्युत्तरार्थम्" इति क्वाचित्कोऽपपाठः । चिन्त्यप्रयोजनमिति । न च 'शिवाय' इत्यत्र "अणोऽप्रगृह्यस्य" (पा०सू०८।४।५७) इत्यनुनासिकत्वे तदनुकरणे ततः परम्'ओम्' इत्यस्य "ओमाङोश्च" (पा०सू०६।१।९५) इति पररूपेऽनुनासिकाभावार्थं परस्य यादृशं रूपं तादृशं यथा स्यादिति रूपग्रहणम्, स्पष्टं चेदम् "ऐऔच्" इत्यत्र भाष्ये कैयटे चेति वाच्यम्, "तृज्वत्क्रोष्टुः" (पा०सू०७।१।९५) इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या गुणस्य शब्दत्वादिवद्रूपत्वाभावेन रूपग्रहणेनाव्यावृत्तेः । रूपशब्देन च श्रावणज्ञानविषयोऽवयवसंस्थानवान् । अत एव तृज्वत्सूत्रे 'न हि स्वरो रूपवान्' इत्युक्तम् । वर्णरूपावयवसंस्थानमेव शब्दस्य रूपं, तद्वत्तयैव शब्दस्य रूपमिति व्यवहारः, स्वरस्तु न तद्वा-

भैरवी ।

न्ति' इत्यत्र "अतो गुणे" इति पररूपम् । अपपाठ इति । उक्तप्रयोगाणामसिद्धेरिति शेषः । परोक्तन्दूषणमुपन्यस्य दूषयति—नचेति । पररूप इति । प्राप्त इति शेषः । अनुनासिकाभावार्थमिति । पूर्वसादृश्यात्प्राप्तस्यानुनासिकस्याभावार्थमित्यर्थः । कैयटे—"इको गुण" इति सूत्रस्थे इति शेष. । भाष्योक्तरीत्येति । तत्र यथा स्वरस्य रूपत्वन्नेत्युक्तं, तथाऽनुनासिकत्वस्यापीति भावः । गुणस्य—आनुनासिक्यह्रस्वत्वादेः । ननु पृथिव्यादिद्रव्यनिष्ठगुणानां शब्देऽसम्भव एव, यदि तु जातिसंज्ञाक्रियाभिन्नधर्ममात्रमिह रूपपदार्थस्तदेदमपि स्यादेवेत्यत आह—रूपशब्देनेति । अवयवेति । वर्णरूपेत्यादिः । न चावयवसंस्थानवान्समुदायो नत्ववयवा इति कथमवयवानां रूपत्वमिति वाच्यम् , धर्मधर्मिणोरभेदात् । एतदेव प्रकटयति—वर्णरूपेत्यादिना ।

भावप्रकाशः ।

मन्यत्र । एवञ्च "उपसर्गादृति" इत्यस्याप्राप्त्या पररूपविषयतेति भावः । क्वाचित्क इति । प्रकाशानुयायीति शेषः । प्रथमोपस्थितत्यागे बीजाभावादिति भावः । खण्डनकाराद्युक्त दोषमुद्धरति—नचेति । अनुकरणे इति । कृते इति शेषः । उभयत्रान्वयेऽत एव समुच्चयः। अतएव 'अकृत' इत्यस्यासञ्चारोऽसिद्धत्वाभावश्च । "प्रकृतिवदनुकरणम्" इति त्वनित्यमिति भावः । ततः परमिति । तदनन्तरमग्रे इत्यर्थः । इत्यत्रेति । प्रयोगे इति शेषः । पररूपे, प्राप्ते इति शेषः । कैयटेचेति । इकोगुणेत्यत्रेत्यादि । चेन तत्रत्य कौस्तुभसमुच्चयः । एतावनुपद मूले एव वक्ष्येते । गुणस्येति । आनुनासिक्यह्रस्वत्वादेः शब्दत्वादिवत् शब्दरूपत्वाभावेनेत्यर्थः । नाव्यावृत्तेः, गुणिन इति शेषः । एवञ्चानुनासिकः स्यादेवेति तद्धर्थमेवेति भावः । ननु रूपशब्देन पृथिव्यादिनिष्ठगुणग्रहणे शब्देऽसम्भवः । अन्यादृशं तु गुणेऽपि सम्भवतीत्यतस्तदुपपादयन्नाह—रूपेति । "एङिपररूपम्" इत्यत्रेति भावः । अवयवेति । वर्णरूपेत्यादिः। धर्मधर्मिणोरभेदात् । एवञ्चाद्यसत्त्वेऽप्यन्त्याभावात्तेनाव्यावृत्तिरिति भावः । अत्र मान कथयन् तद्रीतिमेवाह—अत एवेति । तेन तस्य ग्रहणादेवेत्यर्थः । कैयटोक्तव्याख्यानायुक्तत्वं ध्वनयन्नाह—वर्णरूपेति । ज्ञव-

सरला

सह गुणैकादेशे 'अघद्‍र्यात्' इति सिध्यति । एङित्युक्तौ तु आकारादेशासम्भवः स्पष्ट एव । अपपाठ

त्तिरथश्लोकविरोधात्, "लङः शाकटायनस्यैव" (पा०सू०३।४।१११) "तपस्तपः-कर्मकस्यैव" (पा०सू०३।१।८८) इत्यादिसौत्रप्रयोगविरोधाच्च। यत्तु श्लोकवार्तिक-

शब्दरत्नम्।

निति शब्दत्वादिवन्न स शब्दस्य रूपमिति तदर्थः। तत्र सूत्रे रूपातिदेशे स्वरातिदेशो न स्यादित्युपक्रम्येदमुक्तम्। परः किंगुणको भवतीत्याकाङ्क्षायां स्थानिगुणक इति लभ्यते। तत्रोभयगुणकस्यासम्भवादेकस्थान्यन्तरतमत्वात्तद्गुणकस्यैवोपस्थितत्या च तस्यैव सिद्धेश्च परशब्देन प्रयोगस्थस्योपस्थितस्य ग्रहणम्। प्रयोगे च गुणो भेदक एव। शास्त्रेऽपरमुच्चारितो गुणोऽभेदको न तु प्रयोगे इति परशब्देनोपस्थितानुनासिकस्यैवैकस्थान्यन्तरतमत्वाद्विधिः। यत्र तु स्थानिद्वयगुणकसम्भवस्तत्र स एव। अत एव स्वरितान्त 'सुब्रह्मण्या'शब्दस्य निपातत्वा-नुदात्तेन ओंशब्देन "ओमाङोः" (पा०सू०६।१।९५) इत्येकादेशः 'सुब्रह्मण्योम्' इति स्वरित इति "तस्यादित" (पा०सू०१।२।३२) इति सूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्तम्। "ऐऔच्" इति

भैरवी।

तद्वान्-अवयवसंस्थानवान्। शब्दत्वादीति। यथा शब्दत्वन्न शब्दस्य रूपन्तथा स्वरोऽपी-त्यर्थः। तत्र सङ्गति दर्शयति-तत्र सूत्र इति। एतेन रूपशब्देनानुनासिक्यस्य व्यावृत्तिर्न सम्भ-वतीति दर्शितम्। एवं तर्ह्युक्तप्रयोगेऽनुनासिकः स्यादेवेत्यत आह—परः किंगुणक इति। लभ्य-त इति। अन्तरतमपरिभाषयेति शेषः। तत्र-पूर्वोक्तलक्ष्ये। तद्गुणकस्य-शुद्धस्येति शेषः। परशब्देन तस्योपस्थितौ मानमाह—परशब्देनेति। भेदकः-विभिन्नव्यवहारसम्पादकः। अभेदकः-अस्थिदधीतिसूत्रे उदात्तग्रहणाज्ज्ञापकादभेदक। असम्भवादित्युक्तेः फलमाह—यत्र त्विति। अत एव-सति सम्भवे उभयगुणकस्य स्वीकारादे। स्वरितान्तेति। "तत्र साधुः" इति यदन्तत्वात्स्वरितः सुब्रह्मण्यशब्दान्तः, ततष्टाप्, स्वरितानुदात्तयोरेकादेशोऽपि आन्त-रतम्यात्स्वरित एव। स्वरित इति। स्वरितस्य समाहाररूपतयोभयगुणकत्वात्सम्भवोऽस्तीति भावः। इति सूत्रे भाष्य इति। एतेनैतद्भाष्यप्रामाण्यात् "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" इति सूत्रेऽनुदात्तस्येत्यनुवर्तत इति ध्वनितम्। भाष्यान्तरविरोधपरिहारायाह—ऐऔजितीति।

भावप्रकाशः।

हार इति। तद्वदेव च शब्दस्य रूपमित्युच्यत इति भावः। तद्वान्, वर्णरूपावयवसंस्थानवान्। शब्द-त्वादीति। यथा तन्न शब्दस्य रूपमेवं स्वर इति भावः। तत्र तयोक्तौ सङ्गतिं प्रदर्शयति—तत्र सूत्र इति। उभयथा चेति शेषः। एवं तेनाव्यावृत्तिरूपदोष सप्रपञ्चमुक्त्वा वं विनैवेष्टसिद्धिरिति तत्रैव दोषा-न्तरमाह—पर इति। स्थाने जायमान इत्यादि। स्थानीति। अन्तरतमपरिभाषयोभयस्थानिगुणक इत्यथः। तत्र, पूर्वोक्ते लक्ष्ये। एकस्थानीति। परनिरनुनासिकेत्यर्थः। एवमग्रेपि। तद्गुणकेति। शुद्धगुणकेत्यर्थः। परशब्देनेति भावः। तस्यैव, शुद्धस्यैव। एवेनानुनासिकव्यावृत्तिः। ननु तदुपस्थि-तावेव न मानमत आह—परेति। परमित्येवार्थे। असम्भवादित्युक्तेः फलमाह—यत्रत्विति। स्वरि-तान्तेति। सुब्रह्मणि साधुरिति यत् "तित्स्वरितम्"। टापासवैकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तर्यात्स्वरित इति भावः। स्वरित इतीति। तस्य "न सुब्रह्मण्यायाम्" इत्यनेनोदात्त इति भावः। अत एव भाष्यात् "एकादेशउदात्तेन" इत्यत्रानुदात्तस्येत्यनुवर्तत इति स्पष्टमन्यत्र। स्फुटीभविष्यति चाग्रे। तद्भाष्यविरोध

सरला।

इति। न्यूनत्वात्। तद्गुणकस्यैवेति। परस्थानिगुणवत इत्यर्थः। उपस्थितत्या चेति। परशब्देन परस्थानिनस्तद्गुणवतो यत उपस्थितिरत इत्यर्थः। अत एव। उभयस्थानिगुणकसम्भवे उभयगुणकादे शस्वीकारादेव।

मिदमित्याहुस्तद्भ्रमसात् ।

शकन्ध्वादिष्विवति । शकन्ध्वादिविषये तत्सिद्ध्यनुगुणं पररूपं वाच्यमि-

शब्दरत्नम् ।

सूत्रे एकादेशे "आद् गुणः" (पा०सू०६।१।८७) इत्यादौ दीर्घग्रहणं कर्तव्यं त्रिमात्रचतु-र्मात्रा आदेशा माभूवन्निति वार्तिककृतोक्ते "अकः सवर्णे" (पा०सू०६।१।१०१) इत्यत्र योगविभागेन "एकः पूर्वपरयोः" (पा०सू०६।१।८४) इति यो निर्दिष्टः स दीर्घ इति व्याख्याने 'पचन्ति' इत्यत्र दोषमाशङ्क्यैकदेशिनोक्तं-रूपग्रहणात् परस्य यादृशं रूपमित्यादि भाष्ये, तत्तु ह्रस्वत्वस्य रूपत्वाभिमानेन । सिद्धान्ते तु स्पष्टार्थमेव रूपग्रहणमिति तत्रैव भाष्ये सूचितम् । "इको गुण" (पा०सू०१।१।३) इति सूत्रस्थकैयटस्तु चिन्त्य एव । तत्र हि—इकपरिभाषाऽभावे जनेर्गुणोऽनुनासिकः स्यादिति शङ्किते पररूपेण शुद्धो भविष्यतीति भाष्ये उक्तम् । तस्य मदुक्तरीत्या उपपत्तेः । "ऐऔच्" इतिसूत्रस्थकैयट-स्तु पूर्वपक्षोपपादकत्वान्न स्वार्थे साधक इति दिक् । नावक्लृप्तौ यदेति पाठे न च्छन्दोभङ्गः । तद्भ्रमसादिति । वृत्तौ भवमिति व्याख्याने वार्तिकशब्दस्य पूर्वनिपातापत्ति-रित्याहुः ।

विषय इति ॥ 'शकन्ध्वादिषु' इति विषयसप्तमीति भावः । अतएवाहेति ।

भैरवी ।

एकदेशिनेति।"आद्गुण" इत्यादौ तात्परत्वात् द्विमात्रस्य संज्ञा, न तु त्रिमात्रचतुर्मात्राणामिति शङ्काया एवाभावेन तादृशशङ्कायां योगविभागादिप्रदर्शनमेकदेश्युक्तिरिति भावः । अत एवाह—अभिमानेनेति । सिद्धान्त इति । संज्ञासूत्रस्थे 'तपरे गुणवृद्धी' इति सिद्धान्ते इत्यर्थः । तत्रैव-"ऐऔच्" इति सूत्र एव । एवन्तर्हि कैयटविरोध इत्यत आह—इको गुणेतीति । चिन्त्य एवेति । रूपशब्देनोक्तरीत्या तस्याव्यावृत्तेरिति शेषः । स्वमते तत्रत्यभाष्यविरोधप-रिहारायाह-तत्र हीति ।

खण्डनकारोक्तिं खण्डयति-वृत्ताविति । आहुरित्यस्वरसबीजन्तु पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्य-त्वेन तथा व्याख्यानमपि युक्तमेवेति ॥

भावप्रकाशः ।

परिहरति—ऐऔजितीति । एकादेशे इति । तद्विधावित्यर्थः । इति य इति । इत्यधिकारे य इत्यर्थः । एकदेशिनेति । तपरत्वात्तेषां संज्ञाया एवाभावात्पूर्वपक्षस्यैवासङ्गतेरत एवाह—अभिमानेनेति । तदेव विशदयति—सिद्धान्ते त्विति । सञ्ज्ञासूत्रस्थसिद्धान्ते त्वित्यर्थः । तत्रैवेति । "ऐऔच्" इत्यत्रैवे-त्यर्थः । पक्षानुरूप इति न्यायेन तथोक्त्येति भावः । "बाधे दृढे" इति न्यायेन कैयटविरोधं परिहरति—इक इति । कौस्तुभस्याप्युपलक्षणम् । नन्वेवं तद्भाष्यासङ्गतिरेवात आह—तत्रहीति । उपपत्तेरि-तीति । परशब्देनैव तत्सिद्धेरिति भावः । दिगिति । तदर्थस्तु प्रकृते इति विनानुकरणत्वानभिव्यक्त्या तदप्रयोगाच्च । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या पहीत्यनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदिष्टाङ्गत्वात् 'शिवएहि' इत्यादौ चारितार्थ्येनान्तरङ्गबहिरङ्गयोरित्यर्थस्योमाङोरित्याङ्ग्रहणज्ञापकपरभाष्यासङ्गतेश्च । न च तद्योगवि भागेन परपदानुवृत्त्या वार्तिकार्थसङ्ग्राहकमिति वाच्यम् , कतन्तेभ्य इत्यादिनिर्देशैस्तत्सङ्ग्रहादिति । खण्ड-नकृदुक्तिं खण्डयति—वृत्ताविति । आहुरिति । मूलानुयायिनो मान्या इत्यर्थः । तस्य यौगिकत्वादिति भावः । तत्प्रकरणस्यानित्यत्वप्रत्याख्यानाभ्यां सुसाधमेवेदमित्यत्रारुचिरेतत्सूचिता बोध्या ।

विषयेति । अन्यथा तेषां पररूपमित्यर्थे वाच्ये तदनुपपत्तेरिति भावः । ननु तदेवाहेत्युचितम् ,

त्यर्थः। अत एवाह–तञ्च टेरिति । यदि तु "आत्"इत्यधिकारादकारस्यैवेष्यते तर्हि मनीषा, इति न सिद्ध्येत्। केचित्तु मनःपतच्छब्दयोः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपे ऽकारस्यैव पररूपमाहुः। शकानां देशविशेषाणामन्धुः कूपः शकन्धुः। कर्कोणां राज्ञामन्धुः। बदरीवाची तु कर्कन्धूशब्दो दीर्घान्तः "अन्धूदृम्भू–"इत्यादिना उणादिषु वक्ष्यते। अटतीत्यटा पचाद्यच्। कुलस्य अटा कुलटा। ईष उञ्छे, ईष गत्यादिषु। आभ्यां "गुरोश्च हलः" (पा०सू० ३।३।१०३) इत्यप्रत्यये ईषा, मनस ईषा मनीषा। हलस्य ईषा हलीषा लाङ्गलदण्डः। मूर्द्धन्योपधः। यस्तु

प्रभुशङ्करयोरीशः स्त्रियां लाङ्गलदण्डके ॥

इति रभसकोशात् तालव्योपधस्तस्मिन् परे "आद् गुणः" (पा०सू०६।१।८७) इत्येव भवति। हलेशा। पतन्नञ्जलिर्यस्मिन् नमस्कार्यत्वादिति पतञ्जलिः। मार्तण्ड इति। केचिदत्र सवर्णदीर्घमाहुः। परा मार्ताण्डमास्थत, पुनर्मार्ताण्ड-

---

शब्दरत्नम्।

ईदृशव्याख्यानतो लब्धमाहेत्यर्थः ॥ आहुरिति। अत्रारुचिबीजं तु वचनद्वयव्यापारो व्यर्थः। पृषोदरादित्वाट्टिलोपेनैव सिद्धेरिति। देशविशेषाणामिति। देशविशेषशब्दस्य यौगिकत्वेन जातिवाचकत्वाभावात् "विशेषणानां चाजातेः" (पा०सू०१।२।५२) इति न निषेध इति बोध्यम्। कुलस्याटेति। कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। अन्यथा कर्मण्यणि कुलाटीति स्यादिति भावः।

भैरवी।

ननु शकदेशस्यैकत्वाद्देशविशेषाणामित्यत्र बहुवचनासंगतिरत आह–देशविशेषेति।

भावप्रकाशः।

नन्वत आहेति, प्रागुक्तस्यासिद्धान्तत्वेन तथोक्तेर्ग्रन्थकारशैलीसिद्धत्वादत आह–ईदृशेति। तत्सिद्ध्यनुगुणमिति व्याख्यानत इत्यर्थः। आहेत्यस्य कर्माकाङ्क्षायां लब्धमर्थमिति शेषः। एवञ्चात इत्यस्य लाभे हेतुत्वेनान्वयो न वचने। एवञ्च सामर्थ्यलभ्य तच्चटेरितीति भावः।

आहुरितीति। प्रकाशकृत इत्यर्थः। सिद्धेरितीति। यत्तु मन्दस्तथासत्यज्झलादेशत्वेनास्थानिवत्त्वात्पदान्तत्वेन 'मनीषा' 'पतञ्जलिः' इत्यादौ नतयोर्लोपजत्वापत्तिः, प्रकाशमते तु नेति, तन्न, एवस्य भिन्नक्रमतया पृषोदरादित्वादेव टेर्लोपो यस्मिन् तेन निपातनेनेत्यर्थेन एकेन वचनेन विशिष्टस्वरूपनिपातने तात्पर्यात्। एतेन "अचोऽन्त्यादि टि" इत्यस्यात्रोपन्यासो निष्फल इति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता। ननु शकानां राज्ञां निवास इत्यर्थे चातुरर्थिकाणो लुपि युक्तवद्भावेपि तद्विशेषणेऽजातेरिति निषेधेन देशविशेषस्येत्युचितमत आह–देशेति। समस्तत्वेन तत्र सम्बन्धस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन जातेरतत्त्वादिति भावः। इति भाव इतिसूचितारुचिस्तु प्रौढमनोरमेत्यत्रोक्तैव।

ननु सूत्रे षष्ठीसमासः, कर्मधारयो वा ? नाद्यः, तदा तदनुकरणस्य ध्वनिरूपस्यैव सम्भवेन तत्रा च्छब्दासम्भवात्। नान्त्यः, अनुकरणशब्दानर्थक्यापत्तेरिति चेन्न, तत्सामर्थ्यात्प्रथमपक्षस्यैव ग्रहणात्। न चोक्तदोषः, तत्सामर्थ्यादेव तदनुकरणस्य वर्णसमूहरूपस्यैव ग्रहणात्। न च तस्यानुकरणत्वासम्भवः सजातीयस्यैव तत्त्वादिति वाच्यम्, सजातीये प्रत्यभिज्ञया तत्त्वस्यैव सत्त्वेनानुकरणत्वस्य दुर्वचत्वेन भेदे एव तस्य वाच्यत्वेन सर्वसाम्ये भेदाभावेन शब्दत्वादिसाम्येन तस्य तत्त्वसम्भवात्। तदभिप्रेत्याह, मूले–

माभरत्, विश्वो मार्ताण्डोऽव्रजदित्यादिर्वैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः ॥

ओत्वोष्ठयोरिति । अकारस्य ओत्वोष्ठयोश्चैकत्र समासे स्थितौ सत्यामिद प्रवर्तते । तेनेह न, वृषलसुतौष्ठव्रणस्ते इति ॥

अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे—ध्वनेरिति । अनुकरणस्येति । परिस्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः । तस्य चानुकरणत्वं किञ्चित्साम्येन बोध्यम् । यत्तु प्राचोक्तम्—अतः किम् ? दकारान्ते मा भूदिति, यच्च व्याख्यातं दकारान्त इति रूपान्तरोपलक्षणं वटक्, मरुत्, इत्यादेरपीति । तन्निःसारम् । प्रश्नस्य दान्त इत्युत्तरस्य च निरालम्बनत्वात् । यत्तु व्याचख्युः—"अतो गुणे" (पा०सू०६।१।९७) इत्यतोऽत

शब्दरत्नम् ।

किंचित्साम्येनेति । तदभावे हि भग्नदन्ताद्युच्चारिताव्यक्तशब्दे एव स्यादव्यक्तत्वं चार्थबोधाजनकत्वेनापि वक्तुं शक्यमित्याहु. । निरालम्बनत्वादिति । अद्ग्रहणं

भैरवी ।

मूले—एकत्र समास इति । समास इत्येकत्वस्य विवक्षयाऽस्यार्थस्य लाभ ।

किञ्चित्साम्येनेति । ध्वन्यन्तरव्यवच्छेदकत्वेन । तदभावे-अनुकरणस्येत्यस्याभावे । अव्यक्तशब्दे—अव्यक्तशब्दानुकरणे । तत्राव्यक्तत्वङ्कथमत आह—अव्यक्तत्वञ्चेति । चस्त्वर्थे । एतेनानुकार्यस्याच्छब्दाभावेनानुकरणस्य लाभे ऽनुकरणस्येति चिन्त्यप्रयोजनमिति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता ।

निरालम्बनत्वमुपपादयति—अद्ग्रहणमिति । एतेन अदितिप्रश्नस्य "अतो भिस ऐस्" इत्यत्रेव ह्रस्वाकारबोधकता वाच्या तथाचैतदुपादानं व्यर्थम् "अतो गुणे" इत्यतस्तदनुवृत्त्यैव सिद्धेरित्यभिप्रायः । दान्ते माभूदित्युत्तरस्य त्वदिति न ह्रस्वाकारबोधकम्, नाम्रेडितेति सूत्रे ऽन्त्यस्य तु वेत्युपादानसामर्थ्यात्; किन्तु समुदायानुकरणमेव वाच्यम्, तथा च

भावप्रकाशः

अव्यक्तेत्यादि । तथाचाव्यक्तशब्देनाविद्यमानकत्वादिवशादिध्वनिग्रहणं तस्य चाच्छब्दस्यानुकरणे तादृशे सम्भवेनानुकरणस्येत्युक्त सूत्रे । ननु तस्यात्यन्तसाम्याभावात्तत्वमेवानुचितमत आह—किञ्चिदिति । शब्दत्वादीत्यर्थः, तावताप्यनुकरणत्वाविघातात् । वर्णप्रतीतावपि ध्वनिसादृश्यस्योक्तधर्मेण सत्वादिति भावः । अनुकरणशब्दसामर्थ्यलभ्य एवायमर्थ इति व्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयति—तदभाव इति । अनुकरणस्येत्यस्याभावे इत्यर्थः । हि, यतः ध्वनिरूपाव्यक्तेऽच्छशब्दासम्भवात् । शब्दे एवेति । एवेन ध्वन्यनुकरणव्यावृत्तिः । तत्र सम्भवति तद्ग्रहणे मानाभावादिति भावः । ननु कथमुक्तरूपमव्यक्तत्वं तस्येत्यत आह—अव्यक्तत्वमिति । अपिरुक्तरूपसमुच्चायकः । एतेनानुकार्यस्याच्छब्दासम्भवेनार्थादेव लाभेऽनुकरणस्येति चिन्त्यप्रयोजनमिति प्रकाशोक्तमपास्तम् । आहुरित्यरुचिबीज तु यदि सोऽनुकार्यरूपस्तदा तस्येतिपरत्वासम्भवोऽसाधुत्व च । यदि च सोऽनुकरणरूपस्तदा तत्परत्वसम्भवेऽप्यसाधुत्व तदवस्थमेवार्थाबोधकत्वात्तेनैव तत्त्वस्य ग्राह्यत्वादेव च प्रागुक्तरीत्या स्पष्टार्थमेव तदिति । नन्वत इति न ह्रस्वनिर्देशः, अनुवृत्त्यैव लाभात् अन्त्यस्य तु वेतिज्ञापकाच्च । एवञ्च समुदायानुकरणेन सौत्रनिर्देशस्य दान्ताद्यनुकरणव्यावृत्त्यर्थतया प्रश्नोत्तरयोः सालम्बनत्व प्रकाशादावुक्तमत आह—अदिति । अन्त्यव्यावृत्त्यर्थत्व न उक्तज्ञापकादत आह—तन्निन्नेति । एतेन प्रश्ने तत्त्वं सिद्धान्तदोषान्यदोषवत्त्वमुत्तरे तत्र

सरला ।

मूले इदं प्रवर्तते इति । अवर्णादोत्वोष्ठयोरचि तद्घटितसमासे पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशो भवतीत्यर्थात् । अत एव 'दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः' इति प्रयोगसिद्धिरिति स्पष्ट लघुशब्देन्दुशेखरे ।

ध्वनेरितीति मूले । अविद्यमानाकारादिवर्णस्येत्यर्थः ।

इत्यनुवर्त्य शब्दाधिकाराश्रयणात्सिद्धमिति प्रश्नः। यदा जश्त्ववशाद्दान्तत्वं तदाऽपि स्यात्पुनरद्ग्रहणे तु श्रौततान्तत्वस्य विवक्षणान्नेत्युत्तरमिति। तच्चिन्त्यम्। जश्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वेन पररूपस्यैव प्रवृत्तेः, "नाम्रेडितस्य-" (पा०सू०६।१।९९) इति निषेधे पटत्पटदितीत्युदाहरणस्यासंबद्धत्वापत्तेश्च। तत्र हि भवदुक्तरीत्या प्राप्ति-

---

शब्दरत्नम्।

तद्भिन्नव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थस्य बालैरपि सुज्ञेयत्वेनातः किमिति प्रश्नस्य दान्ते मा भूत्, वटक्, मरुत्, इत्यत्र च मा भूदिति उत्तरस्य च निरालम्बनत्वमित्यर्थः। शब्दाधिकारेति। तदाश्रयणाच्चाच्छब्दस्येत्यर्थो भविष्यतीति भावः। तदा ऽपि स्यादिति। एकदेशविकृतन्यायेनाच्छब्दत्वादिति भावः। जश्त्वशास्त्रस्येति। अनुकार्यानुकरणयोर्भेदे पदान्ततया जश्त्वे ऽपीत्यादिः। तदसिद्धत्वेनात एव सत्त्वादिति भावः। ननु पुनरद्ग्रहणाज्जश्त्वासिद्धत्वमपि बाध्यतामत आह-नाम्रेडितेति। उदाहरणस्य—वृत्त्यादिस्थस्य। अनुकार्यानुकरणयोरिति। सर्वत्र जश्त्वप्राप्त्योदाहरणासम्भवाशङ्कायां ह्येतदुक्तं

भैरवी।

तान्तानुकरणमेव, न तु दान्तानुकरणमित्यभिप्राय इति मौलन्निःसारमित्येव निःसारमिति प्रागनुयाय्युक्तिः प्रत्युक्ता। बालानामपि भवदुक्तान्त्यस्य तु वेति ज्ञापकवशाददग्रहणमद्भिन्नव्यावृत्त्यर्थमिति ज्ञानम्भविष्यतीत्याशयेनाह—तद्भिन्नेति। "अतो गुणे" इति सूत्रे ऽत इत्यस्य ह्रस्वाकारबोधकतया ऽनुवर्तमानस्याच्छब्दस्य तन्मात्रबोधकता स्यादत आह—शब्दाधिकारेति। ननु जश्त्वविधायकशास्त्रस्यानुकार्यानुकरणयोरभेदे ऽपदान्तत्वान्न प्राप्तिरत आह—अनुकार्येति। ननु प्रक्रियायाम्पटत्पटेति पररूपोदाहरणम्पटत्पटदिति तदभावस्योदाहरणमुक्तं, नत्वव्यक्तेतिसूत्रप्राप्तियोग्यस्य तत्र कथनमिति न भवदुक्तदूषणावसर इत्यत आह—वृत्त्यादीति। प्रकृते ऽनुकार्येत्यादि तदुक्त्याशयं प्रकटयति-सर्वत्रेति। मूले पटत् इतीति पाठः। एतद्धि पूर्वसूत्रस्य प्राप्तियोग्यम्प्रक्रियावाक्यम्।

भावप्रकाशः।

सूत्रान्तरसहितत्वं तत्रान्त्ये प्रवृत्त्या स्पष्टमेवेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्। तदुपादाने तु "नानर्थके" इति निषेधात्तत्सामर्थ्याद्दाऽन्त्यस्य न। बालैरपीति। तथाच प्रश्नोत्तरकर्त्रोरज्ञानकल्पनापत्तिः। एतेन व्याख्यानग्रन्थे दोषानुक्तेर्न्यूनतेति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता। निषेधविकल्पयोर्विषयविभागाय प्रकाशकृत्स्वमतमाह—शब्देति। चस्त्वथ। मूलोक्तपूर्वदोषखण्डनार्थं प्रकाशोक्तमप्यसिद्धत्वोपायमपहायाह—एकेति। शास्त्रीयस्य सर्वथाऽप्राप्तावपि लौकिकेत्यर्थः। तेन च तद्रूपस्याप्रापणेऽप्यानुपूर्वीरूपस्योपाधेरानयनं भवतीति भावः। इति भाव इति सूचितारुचिस्तु अर्द्धविकारेण तस्याप्यप्राप्तिरिति। नन्वभेदे जश्त्वमेवानिष्पन्नमत आह—अनुकार्येति। तएवेति। अच्छब्दस्यैवेत्यर्थः। एवञ्च पररूपप्राप्तिकाले दान्तत्व नैव सम्भावितं तदुत्तरं तु अच्छब्दस्यैवाभावेन जश्त्वाप्रवृत्तिरेवेति सर्वत्र प्राप्त्या व्यावर्त्याभावेनाद्ग्रहणं व्यर्थमेवेति भावः। अपिर्बाध्यतामित्यत्रान्विततान्तत्वविवक्षासमुच्चायकः। "इको गुण" इति सूत्रोक्तरीतिरत्रानुसन्धेया। ननु प्रक्रियायां "नाम्रेडित" इत्यत्र 'पटत्पटेति' 'पटत्पटदिति' इत्युक्त्या निषेधविकल्पभावयोः पूर्वोदाहरणम्, अन्त्यं तु तदभावस्य सौत्रक्रमानुरोधादिति "नाम्रेडित" इति दोषोऽयुक्त इति खण्डनकृदुक्तिनिरासायाह—वृत्त्यादीति। तत्र तु तैर्विपरीतमुक्तम्। भाष्यादिकं तु सूत्रत्रये नास्त्येवेति भावः। ननु तद्ग्रन्थस्यान्याशयकत्वे को विरोधोऽत आह—सर्वत्रेति। भेदविवक्षायामित्यादिः। एतेन तत्र भेदविवक्षाऽत्राभेदविवक्षेत्यपास्तम्, सर्वत्रेत्युक्तेः। उदाहरणेति। अव्यक्तेति सूत्रोदाहरणेत्यर्थः। हि, यतः। तैः, प्रकाशकृद्भिः। यत्तु उत्तरग्रन्थशब्देन 'नाम्रेडित' इति सूत्रम्।

रेव नास्ति, दान्तत्वात्। एतेनानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया विभक्त्यभावेन गवित्ययमाहेतिवदपदत्वात् पटत् इतीत्यत्र जश्त्वं नेति ग्रन्थोऽपि प्रत्युक्तः। उत्तरग्रन्थविरोधात्, जश्त्वस्यासिद्धतया पररूपेणैव बाधाच्च। ननु तदपि नित्यं तथा च कथं पररूपविरहेण प्रयोग इतिचेन्न। अलौकिकं प्रक्रियावाक्यमिदमिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात् संहिताया अविवक्षायां तत्सम्भवाच्चेति दिक्॥

शब्दरत्नम्।

तैरिति बोध्यम्। उत्तरग्रन्थेति। नाम्रेडितस्येत्यस्य पटत्पटदितीत्युदाहरणपरग्रन्थेत्यर्थः। ननु स ग्रन्थो जश्त्वासिद्धत्वेन योज्य इति चेत्तत्राह—जश्त्वेति। तस्यासिद्धतया पररूपेणैव भवितव्यमिति जश्त्वस्याप्रवृत्तिलक्षणो बाधः। एवं च यत्र जश्त्ववशाद्दान्तत्वमिति ग्रन्थासंगतिरिति सेयमुभयतः स्पाशा रज्जुरिति भावः। दिगिति। दिगर्थस्तु—अपदान्तादित्यनुवृत्त्यैव जश्त्वविषये व्यावृत्तिसिद्धेः पुनरद्ग्रहणं व्यर्थमेव। एतेन पुनरद्ग्रहणं श्रौततान्तत्वविवक्षाद्वारा जश्त्वाविषये ऽभेदविवक्षायामेव यथा स्यान्न तु भेदविवक्षायां जश्त्वविषय इत्यर्थकमित्यपास्तम्। ममाद्ग्रहणं तु शब्दाधिकारानित्यत्वज्ञापनार्थमितिदिक्॥

भैरवी।

ननु समकक्षयोर्बाध्यबाधकभावो भवति प्रकृते तु जश्त्वशास्त्रस्यासिद्धतया बाधादित्यनुपपन्नमत आह–तस्यासिद्धतयेति। स्पाशेति। स्पशधातोर्बाधनार्थादङि स्त्रियामेतद्रूपम्। खण्डनकारोक्तिनिरासायाह—दिगर्थस्त्विति। नन्वद्ग्रहणं तद्भिन्नेत्यादि पूर्वोक्तरीत्या व्यर्थमेवेति भवता कथन्तदुपपत्तिः क्रियते ऽत आह—ममाद्ग्रहणमिति। दिगर्थमध्ये दिगर्थस्तु मया यथा शब्दाधिकारानित्यत्वज्ञापनार्थमित्युक्तन्तथा भवतापि वक्तुं शक्यं यद्यपि, तथापि प्रकाशकारादिकृता कल्पना व्यर्थेवेति॥

भावप्रकाशः।

पदद्विर्वचने एव तत्संज्ञया तत्र भेदपक्षाश्रयणावश्यकत्वात्। एतेनापदान्तादित्याद्यनुवृत्त्या ऽभेदपक्षे एव प्रवृत्तिरिति खण्डनकृदुक्तमपास्तम्। एवञ्च पक्षद्वयेऽपि प्रवृत्तिसङ्कोचे मानाभावादिति ध्येयम्। तदेव ध्वनयन्नाह—जश्त्वेतीति मान्या व्याचख्युः, तत्प्राचामनुरोधेन उत्तरग्रन्थेति शब्दरत्नारस्यात्। सूत्रेस्येव वदेत्। बाहुलकाद्वित्वे वीप्साया इव पदत्वस्याप्यनपेक्षणाच्च। तद्ध्वनयन्नाह—नाम्रेडितेति। एवञ्च प्रागुक्त एवाय दोषो न तु ततोऽन्यः। योज्य इतीति। तदसिद्धत्वेन तान्तत्वविवक्षायामप्यत एव सत्त्वेन विधिप्राप्त्या निषेधसङ्गतिरिति भावः। तत्राहेति। तथा योजनायां पूर्वग्रन्थविरोधमाहेत्यर्थः। अत एवात आहेति नोक्तम्। पररूपेणैवेति। एवञ्चापदत्वादितिहेतूक्तिस्तदोयायुक्तेति भाव। एतेन पौनरुक्त्य मूले इत्यपास्तम्। इष्टापत्तिं निराचष्टे—एवञ्चेति। जश्त्वाप्रवृत्तौ चेत्यर्थः। स्पाशेति। स्पशबाधनस्पर्शनयोरित्यस्य रूपे स्त्रियामङि। तदिदं युक्तिरुभयता धर्तुमशक्येत्यर्थः। खण्डनकृदुक्तदोषमुद्धरति—दिगितीत्यादि। अनुवृत्त्यैवेति। "उत्यपदान्तात्" इत्यतः। व्यर्थमेवेति। स्वन्मते इति शेषः। एतेन समुदायनिर्देशेऽपि प्रतिपत्तिलाघवायाद इत्येवास्तु लक्ष्ये जश्त्वं स्वन्यायेनानसिद्धत्वेन सिद्धमिति प्रश्नाशयः। दान्तानुकरणसम्भवेन तत्र स्वतोऽनसिद्धत्वेन चारितार्थ्ये तत्र न स्यादित्युत्तराशय इति प्रकाशकृदुक्तिः परास्ता, तपरसूत्रे दप्रश्लेषेण तत्रापि ह्रस्वाकारत्वसम्भवेन तन्निवृत्तये उक्तयुक्तेरावश्यकत्वेन प्रतिपत्तिलाघवाभावात्। अत एव दान्ततान्तयोरविशेषाच्च तान्तानुकरणे अप्राप्त्यापत्तेश्चेति दिक्। जश्त्वाविषये इति। अयम्भावः, तद्ग्रन्थे दान्तत्वमित्यस्य सम्भाव्यत इति शेषः। तान्तत्वस्य विवक्षणादित्यस्य जश्त्वाविषयत्वस्य विवक्षणादित्यर्थः। अन्यथा दान्तत्वे जश्त्वासिद्धत्वोक्तेः पुनरत्ग्रहणाभावेऽपि तान्तत्वविवक्षासम्भवात्पुनरित्यादेश्चासम्बद्धत्वापत्तिः। एवञ्च नोत्तरग्रन्थविरोध इति नन्वयं दोषस्तुल्यस्तवाप्यत आह—ममेति। तथा धावतस्तवमते तत्सत्त्वेऽपि ममेद फलं हार्दमिति न दोषः। स्पष्टत्वात्तु नोक्त इति। इति दिगिति। तदर्थस्तु तवाप्येवमुक्तौ यत्तुग्रन्थस्य प्रकाशप्रश्नाशयस्य च सामञ्जस्येऽपि प्रकाशोत्तरासङ्गतिर्दुष्परिहरैवेति।

अकः सवर्णे (पा०सू०६।१।१०१) ॥ अचि पर इति । यदा तूष्मणामीषद्विवृतत्वमाश्रित्य "नाज्झलौ" (पा०सू०१।१।१०) इति सूत्रं प्रत्याख्यायते तदा इहाचीति नानुवर्तनीयम् । अकोऽकि दीर्घ इति सुवचम् । वर्णद्वयं द्विमात्रमिति । यत्तु प्राचा व्याख्यातं दीर्घे प्राप्ते ह्रस्व ऋकारः ऌकारश्च विधीयत इति तद्भाष्यकैयटादिविरोधादुपेक्ष्यम् ॥

एङः पदान्तात् (पा०सू०६।१।१०९)॥ "ङसिङसोश्च"(पा०सू०६।१।११०) इत्यस्यारम्भादस्य पदान्तविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थं पदान्तादिति स्पष्टार्थमिहैव कृतम् ॥

शब्दरत्नम् ।

सुवचमिति । जातिपक्षाश्रयणे यथासंख्येनेष्टसिद्धेरिति भावः । एवं रीत्या यथासंख्यम् "इको यणचि" (पा०सू०६।१।७७) इत्यत्रापि बोध्यमिति सूचितम् । **तद्भाष्येति**। "तुल्यास्य" (पा०सू०१।१।९) सूत्रस्थभाष्येत्यर्थः । तत्रहि "अकः सवर्णे-" (पा०सू०६।१।१०१) । इति सूत्रेणैतद्वार्तिकान्यथासिद्धिरुद्भाविता । **आरम्भादिति** ।अपदान्ताच्चेत् ङसिङसोरेवेति नियमादिति भावः । **उत्तरार्थमिति** ।"इकोऽसवर्णे" (पा०सू०६।१।१२७) इत्याद्यर्थम् । **स्पष्टार्थमिति** । विभक्तौ चेन्ङसिङसोरेवेति नियमशङ्का

भैरवी ।

व्यक्तिपक्षे यावद्व्यक्तीनामानन्त्याद्व्यक्तित्वेन ज्ञानासम्भवात्संख्याज्ञानमपि न सम्भवतीत्याशयेनाह—जातिपक्षेति । सूचितमिति । एतेन यदि सुवचमिति मूलकारोक्तिर्जातिपक्षाभिप्राया तदा परममूले स्थानत आन्तर्यादितीको यणचीतिसूत्रे या कृतोक्तिः सा व्यर्था यथासङ्ख्येनैवेष्टसिद्धेरिति परास्तम् । तस्य ग्रन्थस्य व्यक्तिपक्षाभिप्रायकत्वात् । वस्तुतस्तु जातिपक्ष एवेति । तद्भाष्येत्यस्य "ऋति ऋवा" इत्येतद्भाष्येत्यर्थं प्रतीयते स तु न युक्त तस्य विशिष्याव्याख्यानादत आह—तुल्यास्येति । अन्यथासिद्धिरिति । तद्वार्तिकसाध्यफलान्यथासिद्धिरित्यर्थः । उद्भावितेति । यदि विजातीयादेशार्थं वार्तिकारम्भस्तदाऽनयोर्विधानमात्रं स्यान्नत्वच्कार्यमित्यनयोरच्त्वमवश्यं वाच्यं, तथासति दीर्घसंज्ञाऽनयोर्भविष्यतीति "अकः सवर्णे" इत्यनेनैवेष्टसिद्धेर्वार्तिकवैयर्थ्यमिति रीत्योद्भावितेत्यर्थः । "एङः पदान्तात्" इतिसूत्रे पदान्तादित्यस्याभावेऽपि पदान्तविषयकत्वङ्कथमत आह—अपदान्ताच्चेदिति । विभक्तौ चेदिति ।

भावप्रकाशः ।

जातिपक्षेति । व्यक्तिपक्षे तदानन्त्येन तदज्ञानात्तदसम्भवादिति भावः । सूचितमिति । अकोऽकीतिग्रन्थेनेति भावः । एतेन तद्ग्रन्थविरुद्धमिदमित्यपास्तम् , पक्षभेदेन ग्रन्थयोः सामञ्जस्यात्तस्य दूषितत्वाच्च । यत्तु खण्डनकृत् "ऋति" इत्यादि वार्तिके स्वोक्ते 'दधि ऋकारः' इत्यादावनतिप्रसङ्गाय तस्यावश्यकत्वादकीत्यधिककरणे गौरवाच्च चिन्त्यं मूलमिति । तन्न, तत्प्रत्याख्यानात् । स्पष्टीकृतमेतद्प्रत्याहारखण्डने । तद्ध्वनयन्नाह—तद्भाष्येत्यादीति । प्रसादखण्डकप्रकाशानुवादोऽयं मूले । वार्तिकान्यथेति । तत्साध्यफलान्यथेत्यर्थः । उद्भावितेति । उत्कृष्ट भाविता प्रोक्तेत्यर्थः । ननु "ङसिङसोश्च" इत्यादिषु बहुषु सूत्रेष्वसम्भवादव्यभिचाराच्च नोपयोगोऽत आह—इक इति । "गौर्यौ" इत्यादि निवृत्तये इति भावः । अत्रादिशब्दः प्रकारे । तेन सर्वत्र अवङिति सूत्रयोरपि सङ्ग्रहः । "इकोसवर्णे" इत्युक्त्येद सूचितमन्यथा सर्वत्रेत्येव वदेत् । तथाचासन्ततानुवृत्तौ तात्पर्यम् । यद्वा, स प्रभृतावेव तथोक्त्या मध्येऽपीष्टस्थले सम्बन्ध उक्तप्राय इति सूचितम् । यद्वा, पूर्वोत्तरसूत्रसाहचर्यात्पदान्ते एव तयोः प्रवृत्त्या नासाधारणं फलमिति सूचयितुं तथोक्तिः । वस्तुतस्तु "उत्सर्गसमानदेशा" इति न्यायेन तयोः फलाभाव इति बोध्यम् । नियमशङ्केति । तथासति 'हरये' इत्यादिवारणेऽपि भवतीत्यादिवारण न स्यादिति भावः ।

सरला

उद्भावितेति । तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये एतद्वार्तिकद्वयविधेयऋकारऌकारयोरइउण् सूत्रानन्तरं पाठेना-

सर्वत्र विभाषा गोः (पा०सू०६।१।१२२)।।यद्यपि छन्दसीति न प्रकृतं तथाऽपि "यजुष्युरः" (पा०सू०६।१।११७) इत्यादिप्रक्रमाच्छन्दस्येवेदमिति सम्भाव्येत, अतः सर्वत्रेत्युक्तम्। तद्व्याचष्टे-लोके वेदे चेति। इह "एङ" इत्यनुवर्त्यैङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम्। तेनेह न—चित्रग्वग्रमिति। प्रतिपदोक्तस्य एङो ग्रहणान्नेह—

शब्दरत्नम् ।

वारणार्थमिति भावः ।

इत्यनुवर्त्येति । षष्ठ्या विपरिणमय्येत्यपि बोध्यम् । प्रतिपदोक्तस्येति । एङ्ग्र-

भैरवी ।

हरय इरयादि विभक्ताविति नियमव्यावर्त्यंम्भविष्यतीति भावः ।

ननु तत्र 'एङ' इति पञ्चम्यन्तमत आह–षष्ठ्येति । गोरिति षष्ठ्यन्तमिति तेन सामानाधिकरण्यार्थमित्यादिः । वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिवादिमताभिप्राये-

भावप्रकाशः ।

षष्ठ्येति । सामानाधिकरण्येनान्वयार्थमिति भावः ।

यत्तु खण्डनकृत्, 'चित्रगो अग्रम्' इत्यादाववङ्प्रकृतिभावाभावाद्यावश्यकस्थानिवत्त्वनिषेधेनैव 'चित्रग्वग्रम्' इत्यादिव्यावृत्तावेङ् इत्यनुवृत्तिर्निष्फला। नच तदनुवृत्त्या लाक्षणिकत्वाद्व्यावृत्तौ तन्निषेधो नावश्यक इति वाच्यम्, उपदेशपदेन वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेर्ज्ञापनात्। अन्यथा 'चक्रेऽहम्' इत्यादावेव "एङः पदान्तात्" इत्यादि प्रवर्तेत न तु हरेऽवेत्यादौ। तव पूर्वापरग्रन्थविरोधश्चेति। तन्न, उक्तरीत्यैव निर्वाहे वचनं न कार्यमित्याशयात्। प्रतिपदोक्तत्वस्यान्यथालाभेन दोषलेशाभावाच्च।

तद्ध्वनयन्नाह—एङ्ग्रहणावृत्त्येतीति। लक्ष्यानुरोधादिति भावः। एतेन "नान्तः" इति पाठेऽनन्तरत्वात्पूर्वरूपस्यैव निषेधेन चित्रग्वग्रमित्यादौ यणो निर्विघ्नत्वेनैङनुवृत्तिसामर्थ्यात्तल्लाभः। यद्वा, प्रकृत्येति पाठे गोरिति षष्ठ्यन्वयायान्तपदमनुवर्त्य सामर्थ्यलभ्यं वा, तच्चौपदेशिकान्तपरम्। एतेनोत्तरार्थं षष्ठीनिर्देशस्त्वेनात्र प्रथमया विपरिणाम इत्यपास्तम्, प्रथमान्तस्योत्तरत्र षष्ठ्या विपरिणामस्य युक्तत्वात्। एवञ्चैङ्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादन्तपदानुवृत्तिसामर्थ्यादौपदेशिकान्तलाभद्वारा वा तल्लाभ इति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्।

आद्यपक्षे 'चित्रगो अग्रम्' इत्यादौ पक्षेऽवादेशापत्तेः। अत एव "वाच्छन्दसि" इत्यनेन "दीर्घाज्जसि" इति निषेधे पक्षे निषिद्धे "मारुतीश्चतस्रः" "वाराही उपानहौ" इत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घप्रवृत्तिः। अथ बाध्यसामान्यचिन्ताङ्गीकारस्तर्हि तत्रैव निषेधाप्रवृत्तये तदनुवृत्तिः सफलेति सामर्थ्याभावः।

द्वितीये समस्तत्वेन विभिन्नविभक्तिकत्वेन मध्यवाचकत्वेन चाननुवृत्तेः तद्वारणेन साफल्ये औपदेशिकान्तपरत्वे मानाभावाच्च। अत एवात्रान्यपक्षोऽप्ययुक्तः। किञ्चोक्तलक्ष्ये यणो वारणायावश्यानुवृत्तैङ इत्यस्य प्रथमया विपरिणामेऽन्वयसाम्राज्यात् तत्रापि तस्यावश्यकत्वादिति दिक्।

प्रकाशानुयायिमूलव्याख्यान 'इतिभाव' इति सूचितामरुचिं स्पष्टयन् भाष्यसिद्धान्तरीत्याऽऽह—

सरला ।

त्त्वमादाय दीर्घसंज्ञासिद्ध्या "अकः सवर्णे" इति सूत्रेणैव ऋकारद्वयस्य स्थाने रेफद्वयवत्तारूपगुणकृतान्तर्येण कदाचिद्रेफद्वयघटितवार्तिकविधेयस्य, विवृतत्वान्तर्येण कदाचिद्विवृतस्य, विनिगमनाविरहेण मूर्धस्थानजन्यत्वविशिष्टरेफद्वयवत्त्वस्य मूर्धस्थानजन्यत्वविशिष्टविवृतत्वस्य चादेशतानियामकत्वेन सिद्ध्या, ऌकारे च लकारवत्तान्तर्येण कदाचिद्द्विलकारस्य विवृतत्वान्तर्येण रेफवत्तासाम्येन च कदाचिद्विवृतस्य ऋकारस्य विनिगमनाविरहेण दन्तस्थानजन्यत्वविशिष्टलकारवत्त्वस्य विवृतत्वस्य वा आदेशतानियामकत्वेन सिद्ध्या वार्तिकद्वयान्यथासिद्धिः प्रदर्शितेत्यर्थः।

विपरिणमय्येति। पूर्वसूत्रे 'एङः' इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वादिति भावः।

हे चित्रगोऽग्रम्। प्रकृतिभाव इति। "प्रकृत्याऽन्तः पादम्" [पा० सू० ६।१।

शब्दरत्नम्।

हणावृत्त्येति भावः, प्रतिपदोक्तपरिभाषया वा। वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तिज्ञापकस्य तदनित्यतामात्रज्ञापकत्वम्। ध्वनितं चेदम् "ओत्" (पा० सू० १।१।१५) सूत्रे भाष्ये। "एङः पदान्तात्" (पा०सू०६।१।१९) इत्यत्र तु "हलो ऽनन्तराः"(पा०सू०१।१।७) इत्यादिनिर्देशान्न प्रतिपदोक्तग्रहणम्। अत्र च स्थानिवत्सूत्रस्थं भाष्यं मानमित्यन्यत्र

भैरवी।

णाह—आवृत्त्येति। "ओत्" इतिसूत्रस्य "अदोभवत्" इत्यत्र प्रवृत्तिवारणपरभाष्याद्वर्णग्रहणेऽपि सा प्रवर्तत इत्याशयेनाह—प्रतिपदोक्तेति। अनित्यतेति। तेन वर्णग्रहणेऽपि चेत्प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिस्तदा चक्रे ऽत्रेत्यादावेव "एङः" इति सूत्रं प्रवर्तेत, नतु हरेऽव इत्यादाविति शङ्कया नावकाशः। वर्णग्रहणेऽपि प्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तिः सप्रमाणेत्याह—ध्वनितञ्चेदमिति। इदम्—तत्र तत्प्रवर्तनम्। तत्र हि—अनदः अद समभवददोभवदित्यत्र प्रकृतिभाववारणायारब्धस्य "ओतश्चिच्वप्रतिषेध." इति वार्तिकस्यान्यथासिद्धिरनया परिभाषया कृता, तेनेदं ध्वनितमित्यर्थः। नन्वेवमर्थाधिकारानुरोधात् "एङः" इति सूत्रेऽपि प्रतिपदोक्तस्यैवैङो ग्रहणं स्यादिति 'शाब्दोऽर्थ.' इत्यादौ तस्य प्रवृत्तिर्न स्यादत आह—एङ इति। अत्र च—प्रकृतसूत्रे प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तौ च। स्थानिवदित्यादि। तत्र हि—गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेष्वित्यारब्धस्य प्रतिषेधस्यौनामश्रित्य प्रत्याख्यानपरभाष्येत्यर्थः। ननु विभक्तौ चेदिति विपरीतनियमो न भविष्यति "भवतेर" इत्यत्र शपि पूर्वरूपादर्शनादिति तेन सामान्यापेक्षेन

भावप्रकाश

प्रतिपदोक्तेति। एवञ्च तद्भाष्यविरोधस्यान्यथा दुष्परिहरणीयतया तदविरोधेनैव सर्वं योज्यमिति न कोऽपि दोषस्तदाह—वर्णेति। ज्ञापकस्य। कबाधकाण्विधायक"ह्वावामश्च" इत्यादेरित्यर्थ.। मात्रपदेन वर्णग्रहणे एव सर्वत्र तदप्रवृत्तिनिरासः। एतेन वर्णप्राधान्ये तदप्रवृत्तेरुपदेशग्रहणेन ज्ञापयिष्यमाणत्वेन दोष इति रत्नाकरोक्तमपास्तम्, धर्मिग्राहकमानविरोधात्। वर्णग्रहणांशे विशेषात्तस्य साफल्यस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च। तद्ध्वनयन्नाह—ध्वनितमिति। ओतश्चिच्वप्रतिषेधो वाच्यः। अनदः अदः समभवददोऽभवत्। न वाच्यः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्येव न भविष्यति इति ग्रन्थेनेति भावः। एवञ्चात्रत्यमूलस्य युक्ततयैतद्विरुद्धान्यमूलग्रन्थाऽयुक्ततया च खण्डनकृतस्तद्विरोधोद्भावन मण्डनकृतस्तदेकवाक्यतासम्पादनञ्चायुक्तमेवेति भावः। एवं सति प्राप्त भाष्यमते दोषं परिहरति—एङ इति। न प्रतिपदोक्तेति। एतेन "भवतेरः" इत्यादिनिर्देशात्सामान्यापेक्षज्ञापकाद्विपरीतनियमाभावेन "ङसिङसोश्च" इतीष्टनियमेन सिद्धे पदान्तग्रहणसामर्थ्यात्तत्र प्रतिपदोक्तग्रहणम् उत्तरार्थत्वेऽपीह करगस्य सफलत्वौचित्यात्। एवं चार्थाधिकार इति मूलाशय इत्यपास्तम्, उक्तयुक्तेः। तदाह—इत्यन्यत्रेति। उद्योतादावित्यर्थः। प्रागुक्तदोषा

सरला।

तदप्रवृत्तिज्ञापकस्येति। "आदेच उपदेशेऽशिति" इति सूत्रस्थोपदेशग्रहणस्येत्यर्थः। तत्र सूत्रे "लिटि धातोः" इति सूत्राद् धातोरित्यनुवर्त्य 'गोभ्यां, नौभ्याम्" इत्यादेः एजन्तस्य धातोरित्यर्थेन व्यावृत्त्या 'अचैषीत्, अस्तौषीत्' इत्यादावात्ववारणार्थमुपदेशग्रहण, तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽऽत्ववारणेन व्यर्थं सदुक्तार्थे ज्ञापकमिति भावः। तस्य सर्वथा वर्णग्रहणे तत्परिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापकत्वे तु "ओत्" सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः। तत्र हि 'अदोऽभवत्' इत्यत्र "ओत्" इत्येतत्प्राप्तप्रगृह्यत्ववारणायारब्धवार्तिकस्य "ओतश्चिच्वप्रतिषेधः" इत्यस्य तत्र सूत्रे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषासञ्चारेण प्रत्याख्यातत्वात् तदसङ्गतिः स्पष्टैव। अनित्यत्वज्ञापने तु तत्परिभाषासञ्चारेऽपि न विरोधः। वस्तुतस्तु उपदेशग्रहण तदनित्यत्वे न ज्ञापकम् अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव धातुसंज्ञकत्वेन "उदीचां माङ" इत्यादौ ङकारसत्त्वे धातुत्वाभावेन 'मेङ्' इत्यवस्थायामात्वानापत्तेः 'दैधे' 'देधिरे' इत्यादावेजिरेचोस्तु धातुग्रहणासम्बन्धेऽपि 'अशिति'

११५] इति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवृत्ते । यद्यपि भाष्ये "इको गुणवृद्धी" [पा० सू० १।१।३] इति सूत्रे "नान्तःपादम्" इति पाठः स्थितः । षाष्ठभाष्येऽप्येवम् । तथापि शाकल्सूत्रे "ह्रस्वश्च इति चकारेण प्रकृत्या इत्यनुकृष्यते" इति भाष्यदर्शनात् "प्रकृत्यान्तः पादम्" इति पाठोऽपि साधुरेव । "न" इति पाठे तु "सर्वत्र" इति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विकल्प्येतेत्यवधेयम् ।

अवङ् स्फोटायनस्य (पा०सू०६।१।१२३) ॥ अत्राप्येङन्तस्य गोरिति व्या-

शब्दरत्नम् ।

विस्तरः । पूर्वरूपमेवेति । पूर्वरूपमपीत्यर्थः । गोशब्दस्य यद्यत्प्राप्तं तन्नेति व्याख्यानेन नान्तः पादमित्यनेनैव पूर्वत्वादिकं विकल्पेन निषिध्येतेत्यर्थः । तेनावादेशोऽपि न ।

एङन्तस्य गोरिति । प्रतिपदोक्तस्यैङ इत्यपि बोध्यम् । ननु "गोरवचनं स्वर-

भैरवी ।

ज्ञापकेनापदान्ताच्चेदित्युक्तनियमस्यैव लाभादेङ इति सूत्रे पदान्तादिति व्यर्थमिति तत्सामर्थ्यात्तत्र प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमित्यस्तु, इति चेन्न । स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्ये 'हे चित्रगोऽग्र'मित्यत्र पूर्वरूपप्रदर्शनपरभाष्यविरोधादित्याशयेनाह–अन्यत्रेति । उद्द्योतादौ । यद्येङ इति सूत्रे प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणन्तदा "हलोऽनन्तरा संयोगः" "मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः" इत्यादिप्रयोगासङ्गतिरिति प्रतिपदोक्तपरिभाषाया इहाप्रवृत्तिः, तथाच साधारण्येन प्रवृत्तौ "ङसिङसोश्च" इत्यस्यापदान्ताच्चेदिति प्रथमोक्तनियमबोधकतया सार्थक्यमेव वाच्यम्, अत एव "भवतेरः" इति निर्देशस्योपपत्तिरिति पदान्तादित्युत्तरार्थमेव । पूर्वसूत्रे करणन्तु विपरीतनियमशङ्कावारणायैवेति तत्त्वम् । गोशब्दस्य नान्तः इति पाठपक्षे पूर्वरूपस्यैव विकल्पेन निषेधपक्षे ऽवादेशापत्तिरत आह—पूर्वरूपमपीति । अप्यर्थकोऽत्रैवकारः । अपिनाऽवादेशस्य सङ्ग्रहः । तल्लाभोपायमाह—गोशब्दस्येत्यादिना । एवञ्च "निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलति" इति न्यायेन पक्षेऽवादेशबाधकस्य पूर्वरूपस्य प्रवृत्तिः, तदभावे स्वरूपेणावस्थानमिति गोअग्रमित्यस्यावङादेशे गवाग्रमित्यस्य सिद्धिः ।

अवङिति सूत्रेऽपि प्रतिपदोक्तस्यैवैङो ग्रहणमित्येतद्व्याख्यायाशङ्कते—नन्विति । स्वरसिद्ध्यर्थमिति । गवादयः पशव आगता इति वाक्ये गवादय इति शब्दे गवाग्रमिति शब्दे च बहुव्री-

भावप्रकाशः ।

दाह—पूर्वेति । एवोऽप्यर्थ इति भावः । तल्लाभोपायमाह—गोशब्देति । तादृशस्येत्यर्थः । तेन तत्र यणो निवृत्तिरिति भावः । नान्त इति । पाठान्तरैकवाक्यत्वाय "अनन्तरस्य" इतिन्यायानङ्गीकारेण "सुजाते अश्वसूनृते" इत्यादौ बाध्यसामान्यचिन्ताङ्गीकारात्तेन तयोर्नित्यनिषेधवदिति भावः । इत्यर्थ इति । इति शब्दोऽर्थ इत्यर्थः । तथा च निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलित इत्याशयेन तदेव विकल्प्यत इति मूले उक्तमिति भावः ।

अपिः, पूर्वरूपसमुच्चये । नन्वत्र सूत्रे उपलक्षणत्वे मानाभावेन यथाश्रुतमूलस्यैव सामञ्जस्यमित्याशयेन शङ्कते—नन्वित्यादि । स्वरेति । 'गवाग्रम्' इति बहुव्रीहौ इष्टस्वरेत्यर्थः ।

सरला ।

इति प्रसज्यप्रतिषेधेन शित्परत्वयोग्यस्यैवात्वविधानेन शित्परत्वयोग्यत्वाभावेनैव नात्वप्रसक्तिरिति धातुग्रहणसम्बन्धस्य प्रयोजनाभावाच्च "आदेच उपदेशे" इति सूत्रे धातुग्रहणानुवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् । किन्तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया वर्णग्रहणेऽनित्यताज्ञापक 'ह्वावामश्च' इति सूत्र बोध्यम् । विस्तरस्तु परिभाषेन्दुटिप्पणे द्रष्टव्यः ।

मूले–प्रकृत्येत्यनुवृत्तेरिति । 'दुरत्यजा प्रकृतिः' इत्यादाविव स्वभाववाचकानुवृत्तेरित्यर्थः । प्रकृत्या स्वभावेनावस्थितिरिति तदर्थः । तेन न पूर्वरूपं, नाप्ययादय इति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

सिद्ध्यर्थमन्यथाऽवङ् कदाचिदन्तोदात्तोऽपि स्यात्" इत्येतत्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्चित्रग्वग्रमित्यत्रावङभावोऽस्तु तत्रागवङो रूपे विशेषस्य स्पष्टत्वात् । चित्रगोऽग्रमित्यत्रावङभावकल्पने किं मानमिति चेन्न । उपदेश आद्युदात्तत्वनिपातनेनावङ्न्यासस्थापनपरभाष्यस्य मानत्वात् । चित्रगोशब्द आमन्त्रिताद्युदात्तत्वेनान्तानुदात्तस्तत्राकि तस्यागमानुदात्तत्वे उभयोरनुदात्तयोरेव श्रवणं स्यात्, आद्युदात्तत्वनिपातने तु गकाराकारस्योदात्तस्येति विशेषः स्पष्टः । न च गवाक्ष इत्यादाववङ आद्युदात्तस्य श्रवणं मा भूदिति तस्योपदे

भैरवी ।

द्विसंज्ञके स्वरसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । अत्र हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण गोशब्दस्य यो व्यपदेशस्तस्यैवावस्थानम्बोध्यते । गोशब्दश्रोणादीनां व्युत्पत्तिपक्षे आद्युदात्तः प्रत्ययस्वरेण, अव्युत्पत्तिपक्षे तु फिट्स्वरेणान्तोदात्तो व्यपदिश्यते । यद्यवङादेशस्तदा आद्युदात्त इति व्यपदेशपक्षे आन्तरतम्यादवङादेशोऽप्याद्युदात्तो व्यपदिश्येतेति गवाद्य इत्यादावाद्युदात्तत्वव्यवहारस्योपपत्तावपि उणादयोऽव्युत्पन्नानीति सिद्धान्तपक्षेऽवङादेशोऽन्तोदात्त. स्यादिति वाशब्दाकारस्य "एकादेश उदात्तेन" इत्युदात्तस्य श्रवणापत्तिः । अगागमे त्वागमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तस्यैवैकादेश इत्यनुदात्तस्यैव श्रवणसिद्धिरिति भावः । गवाग्रमित्यस्य तत्पुरुषत्वे तु समासस्वरेणान्तोदात्तत्वमेव स्यादिति स्वरे न विशेषः । एतत्सूत्रस्थेति । स्वरभेदप्रतिपादकैतत्सूत्रस्थभाष्येत्यर्थः । अस्त्विति । अत्रावङादेशे चित्रगवाग्रमिति रूपम्, अगागमे तु चित्रग्वाग्रमितिरूपभेदापत्तिरिति रूपाभेदसिद्धये एङ्ग्रहणानुवृत्तिरस्त्विति भावः । किम्मानमिति । अस्य गवाग्रतुल्यतया रूपे विशेषाभाव इति भावः । निपातनेनेति । एकश्रुत्या पाठे कर्तव्ये आद्युदात्तस्यावङ्शब्दस्योच्चारणेनेत्यर्थः । पूर्ववार्तिके स्वरसिद्ध्यर्थमित्युपादानात्स्वराभेदसिद्धावेव वार्तिकतात्पर्यन्तच्चाद्युदात्तनिपातनेनापि निर्वहति । यदि हेचित्रगोऽग्रमित्यत्र पक्षेऽवङादेशोऽपि स्यात्तदा निपातनपक्षे स्वरे भेदः स्यात्तदेवोपपादयति—चित्रगोशब्द इत्यादिना । स्पष्ट इति । अतः प्रतिपदोक्तस्येत्यावश्यकमिति शेषः । अन्यकृतां स्वराभेदशङ्कामनूद्य दूषयति—नचेति । इत्यादाविति।आदिना गवाग्रमित्यस्य तत्पुरुषस्य सङ्ग्रहः । तस्य—निपातनेन साधितस्याद्युदात्तत्वस्य । माभूदिति कथनेन सतिशिष्टत्वात्तस्य

भावप्रकाशः ।

कदाचिदिति ।पर्यायेणेत्यर्थः। व्युत्पत्त्यव्युत्पत्तिपक्षभेदेनेति भावः । अन्तोदात्तोऽपीति । अपिराद्यदात्त समुच्चायकः । वस्तुत आदित्वाद्यभावेऽपि व्यपदेशिवदिति कार्यातिदेशेन कार्यस्य करणेनौकारस्यादित्वादिव्यपदेशाभावेन नियताद्यदात्तादिव्यपदेशस्य सुतरामभावेन तदादेशे सुतरां तदभावः । गौणव्यवहारस्य चाभ्युपगमे तस्योभयविधस्यापि सत्त्वादादेशेपि पर्यायप्रसङ्ग इति भावः । एतत्सूत्रेति । "अवङ्स्फोट" इति सूत्रस्थस्वरभेदप्रतिपादकभाष्येत्यर्थः । किं मानमिति । तस्य गवाग्रतुल्यत्वादिति भावः । निपातनेनेति । एकश्रुत्या सूत्रपाठे न्याय्ये प्रकृतितः प्राप्ते स्वरे उच्चारणीये वा यत्नेनाद्युदात्तोच्चारणमन्तोदात्तत्वबाधकमिति भावः। तदुपपादयति—चित्रेत्यादिना । अन्तेति । परिशेषादित्यादि । तत्रेति। तद्युक्ते 'चित्रगोग्रम्' इत्यत्राकि सतीत्यर्थः। अवादेशे च सतीत्यपि बोध्यम्। उभयो गवाकारयोः। निपातने त्विति । बहुव्रीहिः, तद्युक्तेऽवङिस्वित्यर्थः । वङ्भाव इति । उच्चरीत्येति भावः ।कल्पने इति । उच्चरीत्येतिभावः। उदात्तस्येतीति ! श्रवणमित्यनुषज्यते । स्पष्ट इति । तथा च कथं वार्तिकप्रत्याख्यानमतस्तथार्थकल्पनमावश्यकमिति भावः । उपदेशे इत्युक्तेर्बहुव्रीहौ फलाभावेऽपि तत्पुरुषे फल वस्तु शङ्कते—नचेति । तस्येति । निपातिताद्युदात्तत्वस्येत्यर्थः । इवान्तेन दृष्टान्तमुपपाद्य प्रकृतमाह—

सरला ।

अन्तोदात्तोऽपीति । अपिना आद्युदात्तस्य संग्रहः । अव्युत्पत्तिपक्षे गोशब्दस्य "फिषोऽन्त उदा-

ख्येयम् । अगिति सूत्रयितुमुचितम् । विभाषानुवृत्तेः स्फाटायनग्रहणं पूजार्थम् । गवीति । यत्तु प्राचा गवे इति प्रत्युदाहृतम् । तन्न । सत्यप्यवङि-"अतो गुणे" (पा०सू०६।१।९७) इति पररूपेण रूपसिद्धेः । न च सत्यवङि ङेर्यादेशः स्यात्,

---

शब्दरत्नम् ।

शिवद्भावो वाच्य इति समासान्तोदात्तादिवामन्त्रिताद्युदात्तादपि प्रागवङ्स्वरप्रवृत्तौ पश्चादामन्त्रितस्वरे स्वरभेदाभाव इति वाच्यम् । गवाक्ष इत्यादौ समानकालप्रवृत्तिकस्य परत्वेन प्रथमं प्राप्तस्य समासस्वरस्य प्रागप्रवृत्तौ उपदेशिवद्भाववचनचारितार्थ्येनाङ्गसञ्ज्ञासापेक्षबहिरङ्गगुणापेक्षया ऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवामन्त्रितस्वरप्राप्त्या तद्प्रवृत्तिसंपादनेऽस्य सामर्थ्याभावात् । तद् ध्वनयन्नाह-अगितीत्यादि । यथान्यासे त्वाद्युदात्तनिपातनोपदेशिवद्भावयोः करणे गौरवादस्यौचित्यमिति भावः । स्थानिवत्सूत्रे भाष्येऽप्युक्तं "गोः पूर्वत्वे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रग्वग्रं "सर्वत्र विभाषा गोः" [पा०सू०६।१।१२२] इति पूर्वत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः, "एङः" इति वर्त्तते, तत्र "अनल्विधौ" इति प्रतिषेधो भविष्यति । एवन्तर्हि चित्रगोऽग्रमित्यत्र प्राप्नोति इति । अत्र पूर्वत्वशब्देव तदपवादप्रकृतिभावावङौ विनिगमनाविरहात् । "सर्वत्र-" [पा०सू०६।१।१२२] इति "अवङ्-"

भैरवी ।

श्रवणापत्तिरुद्भाविता । इवेति । स एवादौ प्रवर्तते इति कल्पनयेति शेषः । परत्वेनेति । कथमत्र विरोध इति चेत्? इत्थम् गो आम् अक्षि सु इति स्थिते ऽलौकिके प्रक्रियावाक्ये समासान्ते "अक्ष्णोऽदर्शनात्" इत्यचि तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायाः पूर्वभागस्य समाससंज्ञायाश्च युगपत्प्रवृत्तौ सुब्लुकि आद्युदात्तत्वयुक्तावङः समासान्तोदात्तत्वस्य युगपदसम्भव इति । अङ्गसञ्ज्ञासापेक्षेति । अङ्गेति संज्ञा यस्मिन्प्रत्यये तत्सापेक्षेत्यर्थः । एनेन संज्ञाकृतस्य बहिरङ्गत्वस्य सिद्धान्तविरुद्धत्वशङ्कााया नावकाशः । अन्तरङ्गत्वादिति । प्रकृतिमात्रापेक्षत्वेनेत्यादिः । अस्य-उपदेशिवद्भावस्य । औचित्यमुपपादयति-यथान्यास इति । अस्य-अगागमस्य । उक्तार्थे भाष्यकारोक्तिरपि साधिकेत्याह-स्थानिवत्सूत्र इति । पूर्वत्व इति । कर्तव्य इति शेषः। वार्तिकैकदेशोऽयम् । अत्र पूर्वत्व इत्युपादानेन सर्वत्रेत्यस्यावङादेशस्य च कथं लाभ इत्यत आह-अ-

भावप्रकाशः ।

आमन्त्रितेति । परत्वेनेति । 'गो आम् अक्षि सु' इत्यत्राचि तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वस्य तत्पूर्वभागे समाससंज्ञायाश्च युगपत्प्रवृत्तौ सुब्लुकि आद्युदात्तत्वयुक्तावङ्समासान्तोदात्तत्वयोर्युगपत्प्राप्तौ युगपदवस्थित्यसम्भवरूपविरोधेन तं परत्वेन बाधित्वा प्रथमं प्राप्तस्येत्यर्थः । संज्ञापेक्षेति । अङ्गसंज्ञा यस्मिन् तत्प्रत्ययापेक्षेत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति । प्रकृतिमात्रापेक्षत्वेनेति भावः । आमन्त्रितेति । एङन्तत्वाभावेनावङस्तदानीमप्राप्तेः । एवञ्च भिन्नकालप्राप्तिकत्वमिति भावस्तदाह—तद्प्रवृत्तीति । आमन्त्रितस्वराप्रवृत्तीत्यर्थः । अस्य—उपदेशिवद्वचनस्य । औचित्यमिति । तत्स्थापनपरभाष्य तु लाघवानादरेण सूत्राभिप्रायेण प्रवृत्तमिति भावः । ननु अवङ्विधौ तथाव्याख्यानस्य समूलत्वेऽपि न पूर्वसूत्रीयस्य तस्येत्यत उभयसाधारण मानमाह—स्थानिवदित्यादि । पूर्वत्वे इति । पूर्वरूपे कर्तव्ये इत्यर्थः । वार्तिकैकदेशोऽयम् । नन्वत्र पूर्वरूपोल्लेखेन कथ तत्र मानता कथं च सर्वत्रेत्युक्तिरत आह—अत्रेति । वार्तिके भाष्ये वेत्यर्थः । वावङाविति । तावेव न तु स्वार्थः सर्वत्रेत्युक्त्यनौचित्यात् । तत्राप्यापत्त्युद्धारयोरावश्यकत्वेन तदकरणे न्यूनतापत्तेश्च तत्रैङ्पदोच्चारणेन शङ्कानुत्थितेश्च । इदानीं त्वनुवृत्तिमजानतः शङ्केति बोध्यम् । नन्वेवमपि प्रकृतिभावस्यैव ग्रहणमस्तु तावतैव ग्रन्थसङ्गतेरत आह—विनिगमनेति ।

सरला ।

तः" इति सूत्रेणान्तोदात्ततया आन्तरतम्यादोकारस्थानिकावङादेशस्यान्तोदात्तत्वेऽपि व्युत्पत्तिपक्षे "गमे-

स्त्रियां तु टाप् स्यादिति वाच्यम् । सन्निपातपरिभाषया यादेशटापोः सुसमाधानत्वात् । नच साऽनित्येति वाच्यम् । तावताप्यौत्सर्गिकतत्प्रवृत्त्येष्टसिद्धेः । गवाक्ष-इति । गवामक्षीवेति विग्रहः । "अद्गोऽदर्शनात्" इत्यच् समासान्तः । वातायने रूढोऽयम् । पुंस्त्वं लोकात् ॥

शब्दरत्नम् ।

[पा०सू०६।१।१२३] इत्यस्याप्युपलक्षणम् । अत एव प्रकृतिभावे इति त्यक्त्वा पूर्वत्वे इत्युक्तं वार्तिके भाष्ये च । चित्रगोशब्दस्य लाक्षणिकत्वे ऽपि स्थानिवत्त्वात्प्राप्तौ तत्प्रतिषेधः कृतः । एङः प्रतिपदोक्तत्वाश्रयणे तु तन्न कार्यमिति लाघवमिति दिक् । टाप्स्यादिति । ङीष उपलक्षणमिदम् । इष्टसिद्धेरिति । गवीत्यस्य स्थाने गवे इति स्यादिति तद्ग्रन्थव्याख्यानमपि न समञ्जसम् ।

भैरवी।

त्रेति । अत एव-उभयबोधनस्येष्टत्वादेव । स्थानिवत्त्वाप्राप्ताविति । अतिदेशविषये सामर्थ्याल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः । तन्न कार्यम्-गोः पूर्वेति वचनन्न कार्यम् । दिगर्थस्तु यथा सूत्रत्रयस्य भाष्यस्य चैकवाक्यता भवति तथैव कल्पनमुचितमित्येङ्ग्रहणानुवृत्तिः, प्रतिपदोक्तस्य च तस्य ग्रहणमित्युचितमिति ।

ननु जातिलक्षणङीषः प्रकृते प्राप्तिसत्त्वेन टाप्स्यादित्यनुचितमत आह-ङीष इति । खण्डनकारोक्तिं खण्डयति—गवीत्यस्येति । न समञ्जसमिति । उदक्षरत्वादिति शेषः ।

भावप्रकाशः।

ननु सर्वत्रेत्युक्तिरेव तथेत्यत आह—सर्वत्रेतीति । ननु तत्रेव किं मानमत आह—अत एवेति । तद्ग्रहणस्यापीष्टत्वादेवेत्यर्थः । वार्तिकस्य साधारणत्वादाह—भाष्ये चेति । एतेन सर्वत्रेत्युक्त्या तस्य प्रकृतिभावपरत्वं नावङ्परत्वमिति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता । एव तर्हीत्यादिभाष्याशय सूचयितुमाह—चित्रगविति । लाक्षणिकत्वेऽपीति । तेन स्वतः प्रकृतिभावाप्राप्तावपीत्यर्थः । प्राप्ताविति । अतिदेशस्य निर्विषयत्वापत्त्या, इयं तु तया दुर्निवारेति भावः । चोद्यान्तभाष्यस्य तत्समर्थकप्रतीतावपि "ओत्" सूत्रभाष्यैकवाक्यतया आशयमाह—एङ इति । तन्नेति । गोः पूर्वेति वचनमित्यर्थः । सम्बुद्धिगुणनिष्पन्नत्वेनास्य लाक्षणिकत्वात् तदंशे स्थानिवत्त्वानपेक्षणेनातिदेशविषये सा नेति भावः । लाघवमिति । मूलोक्तमतापेक्षयापीति भावः । दिगिति । तदर्थस्तु मन्मते सूत्रत्रयभाष्यैकवाक्यता भवति न भवन्मते विरोधश्च मिथः । तस्मादेङनुवृत्त्योक्तरीत्या प्रतिपदोक्तत्वलाभः । एवञ्च प्रागुक्तखण्डनकृदुक्तिः 'चित्रग्वग्रम्' इत्यादौ स्थानिवत्त्वनिषेधेनैव तयोरप्रवृत्तिरिति माधवोक्तिश्चायुक्तेति । टाप्स्यादितीति । प्रकाशकृत्स्वीयसिद्धान्तोक्त्यनुवादः । ननु तदपवादो जातेरिति ङीषुचितः, न च सन्निपातपरिभाषया स नेति वाच्यम् , "नयासयोः" इति सामान्यापेक्षज्ञापकेन तस्यास्तत्राप्रवृत्तेः । इद चावश्यकमित्यन्यत्र स्पष्टमत आह—ङीष इति । खण्डनकारोक्तिं खण्डयति—गवीतीति । तद्ग्रन्थेति । प्रक्रियाग्रन्थेत्यर्थः । नाञ्जसमिति । नाक्षरमर्यादया प्रतीयमानमित्यर्थः । एवं रीतेः क्वाप्यदृष्टत्वात् । प्रकाशोऽप्येवम् ।

सरला।

डोंस्" इति गोशब्दस्य व्युत्पादनेन "प्रत्ययः, आद्युदात्तश्च" इति ओकारस्याऽऽद्युदात्ततया तत्स्थानेऽवङा देशस्याप्यान्तरतम्यादाद्युदात्ततेति भावः । न समञ्जसमिति । ग्रन्थकारा हि साधुशब्देष्वेवष्टकार्यानापत्तिमनिष्टकार्यापत्तिं चोद्भावयन्ति न तु असाधुशब्दोल्लेखनमिति भावः । परमूले 'व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः' इति ।

देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः ।
मिथस्तेन विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥

"इन्द्रे च" (पा०सू०६।१।१२४)। आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदम्। "इन्द्रे च नित्यम्" इति पाठस्तु भाष्यासंमतत्वादुपेक्षितः॥

एहि कृष्णेति। "दूराद्धूते च" (पा०सू०८।२।८४) इति प्लुतः। यत्तु कृष्णा३ एहीति प्राचोक्तं, तन्न। "दूराद्धूते च" (पा०सू०८।२।८४) इत्यादौ "वाक्यस्य टेः–" (पा०सू०८।२।८२) इत्यधिकारात्। चक्रयत्रेति। इह "स्कोः–" (पा०सू०८।२।२९) इति कलोपो न। यणः कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वात्, स्थानिवद्भावाच्च। "पूर्वत्रासिद्धीये न–" इति तु नास्ति, "तस्य दोषः संयोगादिलोप–" इत्याद्युक्तः॥

दूराद्धूते च (पा०सू०८।२।८४)। हूतमाह्वानं तच्च सम्बोधनमात्रोपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह–दूरात्सम्बोधन इति। उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति–सक्तून् पिबेत्यादि॥

गुरोरनृतः (पा०सू०८।२।८६)॥ अपिशब्दो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थः।

शब्दरत्नम्।

भाष्यासंमतत्वादिति। "इन्द्रे इति सामर्थ्यान्नित्यम्" इति तदुक्तेरिति भावः। प्लुत इति। प्रकृतिभाववचनसामर्थ्यादेव प्लुतस्य तत्र नासिद्धत्वमिति भावः। उपलक्षणेति। एवं चासत्यप्याह्वाने भवतीति भावः।

भैरवी।

ननु प्रकृतिभावविधायकवचनदृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धत्वात्कथं प्लुतस्य प्रकृतिभावविधानमत आह–प्रकृतिभावेति।

उपलक्षणस्य फलमाह–एवञ्चेति। अपिना तत्सत्ता समुच्चीयते।

पदसमूहो वाक्यमिति परमतम्, स्वमते तु एकतिङ् वाक्यमिति शास्त्रीयप्रक्रियायामाश्रा

भावप्रकाशः।

इन्द्रे इतीति। एतेन मूलोक्तः स च पाठोऽप्युपेक्ष्य इति सूचितम्। 'भाष्ये तथापाठः सूत्रैकदेशानुवादी' इति मान्योक्तिस्तु प्रक्रियाप्रकाशानुयायिनी, यतः तैश्चानुक्तसमुच्चयार्थाद् गवाक्ष इत्युक्तम्। सर्वथाऽनुपपन्नफलसत्त्वे तथोक्तिरुचिता, तत्फलस्य तु पूर्वसूत्रेणैव साधितत्वात्। अत एव व्यवस्थितविभाषासु 'गवाक्षः' इत्युक्तिर्भाष्ये इति भावः। तदुक्तेरिति। भाष्योक्तेरित्यर्थः।

ननु प्लुते क्वापि प्रकृतिभावो न असिद्धत्वादत आह–प्रकृतीति। तत्रेति। प्रकृतिभावे कर्तव्ये इत्यर्थः।

उपलक्षणफलमाह–एवञ्चेति। उपलक्षणत्वे चेत्यर्थः। अपिस्तत्सत्तासमुच्चायकः। बोधनमावश्यकम्। अनयोस्तु नाग्रह इति 'सक्तून् पिब' इत्यादावपि भवतीति भावः।

ननु 'देवदत्त' इत्यस्यापि पदसमूहत्वेन वाक्यत्वाच्छेषोऽयुक्तः। किञ्च तिङन्तस्यैव कुतः शेषोऽत

सरला।

इति "शाच्छोः" इति सूत्रे भाष्योक्तेः। व्यवस्थितविभाषात्वञ्च विभाषाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकभावाभावान्यतरविधायकत्वम्।

नासिद्धत्वमिति। प्रकृतिभावोद्देश्यत्वेन प्लुतस्याश्रयणादित्यर्थः। इति भाव इति। अत्रेद बोध्यम्–"इन्द्रे च" इति सूत्रे प्राचीनपठितनित्यग्रहणस्य प्रामादिकत्वं बोधयितुं तदव्यवहितोत्तरमेवैतत्सूत्रोपन्यासः। तेनैतत्सूत्रीयप्लुतपदार्थप्रगृह्यपदार्थज्ञानाय ततः पूर्वं तत्तत्सञ्ज्ञासूत्रानुपन्यासेऽपि न न्यूनतेति।

देवदत्तेति । अस्यैहीत्यादिः । एवमग्रेऽपि । सर्वः प्लुत इति । तथा च "अगना-त्प्रेषणे परस्य च" इति सूत्रे भाष्यम् "सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता ऽपि विभाषा कर्तव्यः" इति । साहसं शास्त्रत्यागः, तदनिच्छताऽपि-शास्त्रमनुरुन्धानेनापीत्यर्थ इति हरदत्तः । वैकल्पिकेष्वनुष्ठानक्लेशं धर्माधिक्यफलकमप्यशक्तत्वादनिच्छतेत्यर्थ इत्यन्ये । एतेन "द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव पुत्रेति" भागवतं व्याख्यातम् । प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात् । किं चेह पुत्रशब्दस्य वाक्यान्तत्वं नास्तीत्यपि सुवचम् , आख्यातप्राग्वर्तिनोऽप्यनुकरणसम्भवात् । अपि च अस्तु प्लुतः, प्रकृतिभावस्तु

शब्दरत्नम् ।

एहीत्यादिरिति । "वाक्यस्य टेः" [पा०सू०८।२।८२] इत्युक्तेरिति भावः । हरदत्त इति । कैयटोऽप्येवम् । अत्र पक्षे "विभाषा पृष्ट-" इत्यत्र विभाषाग्रहणमवयु-त्यानुवादः । "अविद्वांसः प्रत्यभिवादे-" इत्यादि पस्पशास्थं भाष्यमपि वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानौचित्येन शास्त्राज्ञाननिन्दापरं बोध्यम् । आख्यातप्रागिति । पुत्र एहीति

भैरवी ।

यत इत्याशयेनाह—वाक्यस्येति । कैयटोऽपीति । एतेनायमेवार्थो युक्त इति ध्वनितम् । परममूले 'सर्वः प्लुत' इति कथनेन प्राचामित्यस्य सर्वप्रकरणाङ्गत्वं ध्वनितम्, भाष्यकृता तु 'विभाषा' इति योगविभागेन सर्वस्य प्लुतस्य वकल्पिकत्वमुक्तम् । तत्र पक्षे प्राचामिति पूजार्थम् । यदा तु प्राचामित्यनेनैव सर्वस्य प्लुतस्य वैकल्पिकत्वं साध्यते, तदा "विभाषा पृष्ट" इत्यत्र विभाषाग्रहणं किमर्थमित्याशङ्कायामाह—अत्र पक्ष इति । प्राचामिति योगविभा-गेन सर्वस्य प्लुतस्य वैकल्पिकत्वसाधनपक्षे इत्यर्थः । "विभाषा पृष्ट" इत्यत्र विभाषाग्रहण-मुपलक्षणम् । वार्तिकपठितवाशब्दोऽप्येवम् । अवयुत्यानुवाद इत्यत्रावयुत्येति ल्यबन्तम् । पृथक्कृत्येत्यर्थः । अवयुत्येति तृतीयान्तं वा, तदा ऽवयुत्येत्यस्य पृथक्करणेनेत्यर्थः । नन्वेवम-विद्वांस इत्यनेन भाष्यकृता प्लुतयुक्तस्य प्रत्यभिवादवाक्यस्य कर्तव्यता सूचिता, सा प्लुतस्य नित्यत्व एवोपपद्यते, यदि सर्वस्य प्लुतस्य वैकल्पिकत्वं तदा प्लुताकरणेऽपि दोषाभावेन सानोपपद्यत इत्याशयेनाह-अविद्वांस इति । शास्त्राज्ञानेन या निन्दा तत्परमित्यर्थः ।

भावप्रकाश ।

आह—वाक्यस्येति । शास्त्रप्रक्रियायाम् "एकतिङ् वाक्यम्" इत्युक्तेरिति भावः । सिद्धान्ततां तस्य ध्वनयितुमाह—कैयटोऽप्येवमिति । अत्र मान्यादयः—प्राचामिति विभक्तं, प्रत्यभिवाद इत्यारभ्य "दूराद्धूते" इत्यारभ्य वा "गुरोरनृतः" इत्यन्तेनाग्नीदित्यन्तेन वा सम्बध्यते, उपस्थितत्वात् , अत्र करणाच्च, 'भोराजन्य' इत्यत्र वापदानर्थक्यापत्तेश्च, "विभाषा पृष्ट" इत्यत्र तदुक्तेश्च । ध्वनितश्चायमर्थो ऽपरक्षाहेत्युक्त्याऽरुचिबोधनेन भाष्यकारेणेति, तत्प्राचामनुरोधेन । परममूले भाष्ये च सर्वपदोक्त्यस्वारस्या पत्तेः, "विभाषा पृष्ट" इत्यत्र भाष्यकृत्कृतविभाषेतियोगविभागेन सर्वप्लुतस्य वैकल्पिकत्वसाधनाच्च; तद्ध्वनयन्नाह—अत्र पक्ष इति । अनेन भाष्योक्तोऽप्यपरपक्षोऽस्तीति सूचितम् । तत्र पक्षे प्राचामिति तु पूजार्थं स्वस्वमतप्रच्युतिदोषपरिहारार्थं वा तथाच द्वयोरेकवाक्यत्वौचित्येन तदनुरोधेनात्रापि पक्षे सर्वप्रकरणसम्बन्ध एवोचित इति भावः । तदुक्तिविरोध परिहरति—विभाषेति । वार्तिकेषु वाग्रहणा-न्यप्येवमेव । भिन्नकर्तृकत्वाद्वैयर्थ्याशङ्का नेति भावः । नन्वेवमप्यविद्वांस इति भाष्यविरोधः, त्वन्मते "प्रत्यभिवादे" इत्यस्य वैकल्पिकत्वात् । भाष्येण तु प्लुतयुक्तस्यैव प्रत्यभिवादस्य कर्तव्यत्वोक्तेरत आह-अविद्वांस इति । "नाम्नो येन प्लुतिं विदुः । कामन्तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत्" इति आदिस-ङ्ग्राह्यम् । आख्यातं प्रागिति । बहुव्रीहावनिष्टमेवात आह—पुत्र एहीति । तथाच तत्र तत्पुरुष

वैकल्पिकत्वान्मास्तु । तथा च "ई चाक्रवर्मणस्य" इति सूत्रे भाष्यम्—"ईग्रहणेन नार्थः वशा इयं वशेयमिति"। प्लुतप्रकृतिभावः सर्वोपि चाक्रवर्मणमते नास्तीति भावः । अपि च इह प्रकृतिभावोऽपि दुर्लभ एव, "अप्लुतवदुपस्थिते" इति सूत्रात् । उपस्थितं नामावैदिक इतिशब्दस्तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवत्स्यादिति हि तस्यार्थः । एवं चतुर्धापि निर्वाहे स्पष्टे आर्षः प्रयोग इति श्रीधरोक्तिर्नादर्तव्या ॥

शब्दरत्नम् ।

वाक्यस्थस्येत्यर्थः । अनुकरणे दूरात्संबोधकत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । वैकल्पिकत्वादिति । अस्य अप्लुतवद्भावस्येत्यादिः । अस्य अप्लुतवद्भावस्य वैकल्पिकत्वेन तत्पक्षेऽस्याभावेन तत्त्वमित्यर्थः । प्लुतप्रकृतिभाव इति । तस्य मते अप्लुतवद्भावोक्तेरिति भावः । एतेन चाक्रवर्मणस्याचार्यस्याप्लुतवदित्येव भाष्योक्तेरिदं सर्वं चिन्त्यमित्यपास्तम् । प्रकारान्तरेणाप्यप्लुतवद्भावोऽत्रेत्याह—अपि चेति । अवैदिक इति । अस्य पुराणस्थत्वेनावैदिकत्वं स्पष्टमेव ॥

भैरवी ।

दूराद्बोधकेति । एतेन "दूराद्धूते च" इति सूत्रे दूराद्धूतपदं दूराद्बोधनोपलक्षणमिति सप्रमाणमिति सूचितम् । अत एवाकडारसूत्रे गुरुनदीसंज्ञयोः समावेशे 'गार्गी बन्धुः' 'वात्सी बन्धुः' इत्यत्र "गुरो" इति प्लुतः, "नदीबन्धुनि" इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वञ्च फलमित्युक्तन्तत्सङ्गच्छते । ननु मूलोक्तप्रकृतिभावस्य वैकल्पिकत्वमयुक्तं, किन्तु तस्य नित्यत्वमेवेष्टमत आह—अस्येति । तत्पक्षे—अप्लुतवद्भावपक्षे । अस्याभावेन—प्रकृतिभावस्याभावेन । तत्त्वम्—वैकल्पिकत्वम् । खण्डनकारोक्तिम्परिहर्तुमाह—तस्य मते इति । तस्य चाक्रवर्मणस्य, तथाच मूलोक्तं फलितार्थपरमेवेति भावः । एतेन फलितार्थकथनपरत्वकथनेन । अवैदिकत्वमिति । उपस्थितशब्दस्य प्रकृतसूत्रे

भावप्रकाशः ।

इति भावः । इदं समाधिद्वयमभ्युपेत्योक्तम् , वस्तुतस्तदेव नेत्याह—अनुकरणे इति । बोधकत्वेति । अयम्भावः, दूरादाह्वान दूराद्बोधनस्योपलक्षणं न तु सम्बोधनविभक्तिनियामकस्याभिमुखीकृत्यबोधनस्यैव, 'आगच्छतु भवान् देवदत्तः' इत्येवमाह्वानस्यापि सम्भवात । अतएवाकडारसूत्रे गुरुनदीसंज्ञयोः समावेशे 'वात्सीबन्धुः' इत्यत्र "गुरोः" इति प्लुतो "नदी बन्धुनि" इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च फलमुक्तं भाष्ये । अन्यथा तत्र तादृशसम्बोधनाभावेन "गुरोः" इत्यस्याप्राप्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति । एतेन तच्च सम्बोधनं "सम्बोधने च" इति शास्त्रव्युत्पादितमेवेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधिनी, सम्बोधनोपलक्षणमित्येव प्रकाशादिरत्नाकरान्तोक्तिस्त्वयुक्तैवेति सूचितम् । ननु प्रकृतिभावस्य नित्यत्वेन तथोक्तिरयुक्ता । अप्लुतवद्भावस्येति शेष इति मान्योक्तव्याख्यया तु हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यापत्त्याऽसम्बद्धाऽत आह—अस्येति । "ईचाक्र" इति विधेयस्येत्यर्थः । क्षेऽस्येति । प्रकृतिभावस्येत्यर्थः । तत्त्वमिति । फलित वैकल्पिकत्वमित्यर्थः । खण्डनकारोक्तिं खण्डयितुमाह—तस्येति । चाक्रवर्मणस्येत्यर्थः । तथाच फलितोऽर्थो मूले उक्त इति भावः । एतेनेति । फलितार्थकथनेनेत्यर्थः । इदं सर्वं चिन्त्यमिति । वैकल्पिकत्वादित्यादि नाऽस्तीत्यन्तमित्यर्थः । प्रकृतिभावावैकल्पिकत्वात् , अप्लुतवद्भावस्यैव प्रकृतिभावाभावप्रयोजकत्वेन तद्वैकल्पिकत्वोक्तेरनुपयोगाच्चेति तद्भावः । मूले सर्वोऽपीति । इतिशब्दपरोऽनितिशब्दपरश्चेत्यर्थः । नन्वेव व्याख्यानेऽग्रिमदोषासङ्गतिः । तेनाप्यप्लुतवद्भावस्यैव प्रतिपादनेन पौनरुक्त्यादत आह—प्रका-

सरला ।

दूरात्सम्बोधकत्वाभावादिति । अनुकरणस्य अनुकार्यशब्दरूपार्थबोधकत्वादिति भावः । मूले नादर्तव्येति । केचित्तु आदरार्थे बहुवचनान्तं 'पुत्राः' इति स्वीकृत्य इतिशब्देन सह सन्धेरार्षत्वं समर्थयन्ते ।

द्विवचनमिति । "सुप्तिङन्तम्" (पा०सू०१।४।१४) इति अन्तग्रहणेन "सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति" इति ज्ञापितत्वादिति भावः । तेनेह न । कुमार्योर्वध्वोश्चागारं कुमार्यगारं वध्वगारमिति । स्पष्टं चेदं भाष्यादौ । द्विवचनान्तं प्रगृह्यं स्यादिति तु प्राचः प्रमाद एव । हरी एताविति । इह शाकलं न। प्लुतप्रगृह्या-" (पा०सू०६।१।१२५) इत्यत्र नित्यग्रहणादित्युक्तम् । अत्र वृत्तिकारः—"मणीवादिनां प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति पठित्वा मणीव, रोदसीव, दम्पतीव, जम्पतीवेत्युदाजहार । तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटहरदत्तादयः । एवं स्थिते—

"मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम" ॥

इति भारतप्रयोग समर्थयते—इवार्थे इति । वशब्द इति ।

"वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययम्" इति मेदिनी ॥

"व वा यथा तथैवैवं साम्ये" इत्यमरग्रन्थव्याख्यावसरे "शात्रवं व पपुर्यशः"

शब्दरत्नम् ।

कुमार्योरिति । अत्र हि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तत्वं श्रुत्वा चेदन्तत्वमस्तीति भावः । इदं च द्विवचनान्तमीदन्तमित्यर्थे । ईदन्तं यद् द्विवचनं तदन्तमित्यर्थे तदन्तविध्यसम्भव एव दोषो बोध्यः । इत्युक्तमिति । मूले इति शेषः । शात्रवं वेति । शात्र

भैरवी ।

ऽवैदिकेतिशब्दपरत्वमित्यत्र किम्मानमिति चेत् ? "उपस्थित इत्युच्यते, किमुपस्थितन्नाम ? अनार्ष इतिकरण" इति भाष्यमिति गृहाण ।

इदञ्चेति । कुमार्यगारमित्यत्रातिप्रसङ्गकथनं चेत्यर्थः । असम्भव एव । संज्ञाविधाविति निषेधादिति शेषः । एवकारेण प्रगृह्यसंज्ञाप्राप्तिनिरासः । इत्युक्तमिति कथनमात्रेण मूलोक्तस्यैव टीकायाम्पुन' कथने पौनरुक्त्यमिति या शङ्का तस्या निरासो न जातो ऽत आह—मूल इति शेषः । तथाच पुनः स एवार्थो नोच्यते, किन्तु मूलोक्तार्थस्य दार्ढ्याय स्मरणं क्रियते

भावप्रकाशः ।

रान्तरेणेति । तथाचोपायांशेभेदो नतूपेयांशे, अत एव 'चतुर्द्धा' इत्युक्तिसङ्गतिरिति भावः ।

प्राचोक्तस्य तथा व्याख्याने दोषं स्पष्टयति—अत्रहीति । चेदन्तत्वमिति । ईदन्तत्वादिकं चेत्यर्थः । एवमग्रेपि । प्राचोक्तस्येदाद्यन्त यत् द्विवचनं तदन्तमितिव्याख्याने उक्तदोषस्योद्धारेण प्राचोक्त सम्यगेवेति तदुक्तिनिरासायाह—इदञ्चेति । शब्दरूपविशेष्ये खले कपोतन्यायेनोभयोरन्वय इति भावः । इत्यर्थे इति । प्राचोक्तस्येति भावः । सम्भवएवेति । उक्तनिषेधात् । एवेनोक्तदोषनिरासः । एवञ्चात्रायमेव दोषः, पूर्वत्रायमतिव्याप्तिश्च । एतेन द्विवचनान्त यदीदूदेत्तदन्तमित्यपि पक्षो निरस्त इति भावः । द्विवचनं च तदन्त च स्वरूपं चेति प्रकाशखण्डनकृदादिव्याख्यान तु न युक्तिसहमिति दिक् । इत्युक्तमित्याधिक्याद्व्याख्यानेऽनुक्तत्वाच्चाह—मूले इति । तथाच तत्रोक्तमेव दार्ढ्याय स्मारितमित्यपौनरुक्त्यमिति भावः । 'वप्रचेतसि' इति मेदिनीव्याख्यावसरे 'सत्या भामा' इत्यादिवदिवार्थे वशब्दप्रयोग

सरला ।

इत्यर्थे इति । तत्रार्थे हि प्रगृह्यसञ्ज्ञायामीदन्तस्य साक्षादुद्देश्यत्वेन संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षान्निरूपिता या उद्देश्यता तादृशोद्देश्यताप्रयोजकप्रत्ययबोधकं पदं तदन्तबोधकं नेत्यर्थक "सञ्ज्ञाविधौ" इति निषेधस्याप्रवृत्तेस्तदन्तविधिना तादृशार्थसिद्धिः । असम्भव एवेति । तत्रार्थे तु द्विवचनपदस्यैव साक्षादुद्देश्यताप्रयोजकत्वेन तन्निषेधप्रवृत्त्या तदन्तविध्यसम्भव एवेति तादृशार्थस्यैवासम्भव इति भावः ।

इति कालिदासप्रयोगस्याभियुक्तैरुदाहृतत्वात् । "कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानि" इत्यादिदर्शनाच्चेति भाव । यत्तु पाठान्तर "वद्वा यथा तथा" इत्यादि; तदयुक्तम्, नामलिङ्गानुशासनप्रक्रमे तद्धितवतेरननुगुणत्वात् अपत्यसमूहादिपर्यायमध्ये ऽण्-फिञ्वुञादीनामनुक्तेश्च ॥

अदसो मात् (पा० सू० १।१।१२) ॥ इह एकारो नानुवर्तते असम्भवात् । इत्यभिप्रेत्याह—ईदूताविति । ननु उकारानुवृत्तिर्व्यर्था । स्त्रियौ फले वा अमू आसाते इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धेः, मुत्वस्यासिद्धत्वे ऽप्येकारान्तत्वादत आह—रामकृष्णाविति । पुंसि पूर्वेण न सिध्यति, औकारान्तत्वादिति भावः । "अदसो मात्" (पा० सू० १।१।१२) इति सूत्रं प्रति तु मुत्वमीत्वे नासिद्धे, आरम्भसामर्थ्यात् । एकारोऽपीति । तथा च एकाराननुवृत्तितात्पर्यग्रहणफलकं माद्ग्रहणमिति भावः । अत्रेदं चिन्त्यम् । ईदूत्सप्तम्यर्थे प्रगृह्यम्, अदसः, एच्च द्विवचनमित्येव कुतो न

शब्दरत्नम् ।

वं यश इवेत्यर्थः । वबेत्यादिकोशप्रदर्शनेन वशब्द इव पर्यायः स्वतन्त्र एव न तु सत्या भामादिवत् एकदेश इति सूचयति । "विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्यः" इति वचनेन तादृशस्थले तथाकल्पने ऽप्यखण्डे पदे तथात्वे मानाभावात् ।

आरम्भसामर्थ्यादिति । ननु कार्यकालपक्षे ऽनुनासिकप्रतिषेधेन चारितार्थ्यं, तत्पक्षे हि संज्ञाशास्त्रस्य न पृथग् बोधकत्वं, "पूर्वत्रासिद्धम्" (पा० सू० ८।२।१) इति

भैरवी ।

ऽतो न पौनरुक्त्यम् । "वम्प्रचेतसि" इति मेदिनीकोशव्याख्यानावसरे 'सत्या' 'भामा' इतिवदिवार्थे वशब्दप्रयोग इति तद्व्याख्यात्रोक्तं तन्न युक्तमित्याशयेनाह—ववेत्यादीति । कोशान्तरमात्रेण निर्णयाभावादाह—विनापीति । तादृशस्थले—सखण्डस्थले । तथाकल्पने—लोपस्य कल्पने ।

मूलोक्तमारम्भसामर्थ्यादित्यनुपपन्नमित्याशयेनाशङ्कते—नन्विति । न पृथग्बोधकत्वमिति । लक्ष्यसंस्कारकपृथग्बोधजनकत्वन्नास्तीत्यर्थः । अत्र मानन्तु "अयादिभ्य परैव प्रगृह्यसंज्ञा" इति भाष्यमेवेति । अत्र "अदसो मात्" इति सूत्रस्थभाष्ये संज्ञापदोपादानेन संज्ञाविषये

भावप्रकाशः ।

इति व्याख्यातमिति मान्योक्तिस्तदनुरोधेनैवेति ध्वनयन्नाह—ववेत्यादीति । कोशस्यानिर्णायकत्वादाह—विनापीति । तादृशेति । सखण्डेत्यर्थः । तथात्वे लोपे ।

कार्यकालपक्षेऽपि प्रकृतिभावसम्पादनेनाचारितार्थ्यादाह—अनुनासिकेति । तदुपपादयति—तदित्यादि । हि—यतः । सञ्ज्ञेति । अनेन परिभाषाणां तथाऽस्तीति सूचितमन्यत्र स्पष्ट च । बोधकत्व-

सरला ।

उच्छृङ्खलास्तु "संज्ञाविधौ" इति परिभाषा फलाभावान्न स्वीक्रियते इति प्रकृते तादृशार्थस्य सम्भव एव । तथाच 'कुमार्यगारम्' इत्यादौ ईकारान्तद्विवचनाभावेन न दोषः । न च "पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेन" इति व्युत्पत्तिविरोधेन द्विवचनान्तैकदेशे द्विवचनमात्रेऽर्थे ईदाद्यन्तं नान्वेतुमर्हतीति वाच्यम्, 'गम्भीरायां नद्यां घोषः' इत्यत्रेव द्विवचनपदस्यैव ईदाद्यन्तं यद् द्विवचन तदन्त तदादिपरकत्वेन 'ईदूदेत्' इत्यस्य च तात्पर्यग्राहकत्वस्वीकारेणादोषादिति वदन्ति ।

मूले इति । "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" इति सूत्रे इति शेषः ।

सूत्रितम् । एवं हि पूर्वसूत्रस्थमीदूद्ग्रहणं प्रकृतसूत्रे माद्ग्रहणं च मास्तु । एकदेशानुवृत्तिक्लेशोऽपि नेति ॥

शब्दरत्नम् ।

चातिदेशः कार्यार्थः, कार्यज्ञानं च वाक्यार्थबोधोत्तरमिति यद्देशे वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्थत्वमेव तस्य । किं च अधिकारः सः । एवं च मुत्वदृष्ट्या अनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नसंज्ञाया अपि तदृष्ट्या ऽसिद्धतया मुत्वशास्त्रे ऽनुवृत्तपूर्वत्रासिद्धमित्यत्रत्यपूर्वशब्देन तदेकवाक्यतापन्नस्य "अदसो मात्" (पा०सू०१।१।१२) इत्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वम् । एतेन कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपूर्वत्वस्यानपगमेनन संज्ञां प्रत्यसिद्धत्वं दुर्वारमित्यपास्तमिति चेत् ? न, अप्रगृह्यादस इति न्यासेनैव सिद्धौ सामान्यसंज्ञासूत्रकरणसामर्थ्येन "प्लुतप्रगृह्या" (पा०सू०६।१।१२५) इत्यत्राप्युपस्थितया तत्सामर्थ्येनासिद्धत्वबाधात् । हेऽइकाऽमुक इत्यादौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्तयोरनभिधानाद्वा सूत्रमते ऽपि नानुनासिक इत्याशयात् । स्पष्टं चेदं भाष्ये ॥

भैरवी ।

प्रदेशीयपरत्वेनैव व्यवस्थेति दर्शितम् । तस्य—प्रगृह्यसंज्ञाविधायकशास्त्रस्य । नन्विदमभवदुक्तं कार्यासिद्धत्वपक्षे, तत्तु न युक्तम् शास्त्रासिद्धत्वस्यैव प्राग्व्यवस्थापनादतस्तत्पक्षेऽप्याह—किञ्चेति । संज्ञाया अपीति । कार्यकालत्वादिति शेषः । अशक्यत्वमिति । किन्तु सिद्धस्यैव पूर्वशब्देन बोधनं युक्तमिति शेष । एतेन—अष्टाध्यायीपाठकृतपूर्वत्वस्य पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रप्रवृत्तावनियामकत्वेन । एतावता ग्रन्थेन सामर्थ्यादित्यनुपपन्नमित्युपपाद्य समाधत्ते—अप्रगृह्येति । नन्विदमप्रगृह्यादस इति कथनं यथान्यासपक्षे यथाफलसिद्धिस्तथैव चेत् युक्तं, तथा ऽधुना न सिध्यति 'हेऽमुका ३ अमुक इत्येतयोरपि प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यत आह—हेऽमुकेति । अस्मिन्पक्षे वाक्यभेदेनाप्रगृह्यस्यादसो ऽनुनासिको नेति सूत्रार्थादत्राप्राप्तिरिति भावः । ननु व्यवस्थितविभाषा परिगणितस्थल एवेत्यत आह—अनभिधानेति । भाष्ये इति—प्रकृतसूत्रस्थे ।

भावप्रकाशः ।

मिति । कदयसंस्कारकमित्यर्थः । किन्तु प्रदेशवाक्येन सहैवेति भावः । एतेनानिष्पत्तेरित्यत्रत्य स्वग्रन्थविरुद्धमित्यपास्तम् । अत एवायादिभ्यः कार्यकालपक्षे परैव प्रगृह्यसंज्ञेत्येवघटितम् "अदसोमात्" इतिसूत्रभाष्यं सङ्गच्छते । ननु किन्तावतेत्यत आह—पूर्वत्रेति । चो, हेतौ । कार्यार्थ इति । एवञ्च तज्ज्ञानोत्तरमेव तत्प्रवृत्तिरुचितेति भावः । तदाह—कार्येति । यद्देशे प्रदेशदेशे । तस्य संज्ञाशास्त्रस्य । एवञ्च तस्यैवासिद्धत्वेन पूर्वपदेनाग्रहणात् पूर्वत्रेत्यप्रवृत्तौ मुत्वादीनां सत्त्वेन प्रगृह्यत्वादनुनासिकनिषेधेन साफल्यमिति भावः । ननु शास्त्रासिद्धत्वस्य सिद्धान्तितत्वान्नैवं वक्तुं शक्यम् । अत एव मुत्वशास्त्रे इत्यदि वक्ष्यति व्याख्यायामत आह—किञ्चेति । स इति । पूर्वत्रेत्यतिदेश इत्यर्थः । तत्त्वं च प्रागुक्तम् । एवञ्चेति । अधिकारत्वे चेत्यर्थः । अशक्यत्वमिति । सिद्धशास्त्रस्यैव तेन ग्रहणात् । एवञ्च साफल्येन सामर्थ्यमयुक्तमेवेति भावः । एतेनेति । उक्तभाष्याभिमतप्रागुक्तव्याख्याने सन्नास्थले क्वचित् । विद्यमानस्यापि पाठकृतपूर्वत्वस्य पूर्वत्रेत्यादिप्रवृत्तावनियामकत्वसूचनेनेत्यर्थः । अपिर्यथोद्देशसमुच्चायकः । तत्र यथास्ति एवमत्रापीति भावः । नद्येकमिति न्यायावष्टम्भेन समाधत्ते—अप्रगृह्येति । "अणोऽप्रगृह्यादसोनुनासिकः" इति न्यासेनेत्यर्थः । एवः संज्ञासूत्रनिरासाय । तत्सामर्थ्येन—उपस्थितिसामर्थ्येन । असिद्धत्वेति । मुत्वादेरिति भावः । ननु यथान्यासे समूत्वलक्ष्य एवानुनासिकाभावो नान्यत्र । तथान्यासे तु 'हेऽमुक' इत्यादावपि तदापत्तिः । प्रगृह्यादसोऽण वर्जयित्वेत्यर्थात् । एवं च फलभेदे कथ तन्न्यासेन सिद्धिरत आह—हेऽमुकेति । यत्तु अदस इत्यावर्त्य नविद्यते दस्य स्थाने सो यस्य तादृशादस इत्यर्थेनानुनासिको भवत्येवेति । तन्न, आवृत्तौ मानाभावात् । अत आह—व्यवस्थितेति । तदप्रामाणिकत्वे आह—तयोरिति । सम्बोधनाभावस्यान्यत्र क्लृप्तत्वादेतद्भाष्यस्यापि तथैवोपपत्तावाशयान्तरकल्पने न मानमिति भावः । भाष्ये इति । अत्र सूत्रे इत्यर्थः ।

शे (पा०सू०१।१।१३) ॥ छान्दसमपीदं संदर्भशुद्ध्यर्थमुक्तम् । वस्तुतस्त्वनुकरणार्थतया लोकार्थमपि सम्भवत्येव? त्वे रायो मे राय इत्यादौ त्वे इति, मे इति, इत्यनुकरणे प्रयोजनलाभात् । अस्मे इति—अस्मभ्यमित्यर्थः । भ्यसः "सुपां सुलुक्" (पा०सू०७।१।३९) इति शे आदेशः । "शेषे लोपः (पा०सू०७।२।९०) ॥

"निपात" (पा०सू०१।१।१४) अनाङिति पर्युदासादेवाङ्रूपनिपाते लब्धे निपातग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टार्थमिहैव कृतम् । आ एवमिति । पूर्वं प्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतकोऽयमाकारः । पूर्वमित्थं नामस्था इदानीं त्वेव मन्यसे इत्यर्थः । आ एवं किलेति । स्मरणद्योतकोऽयमाकारः । वाक्येत्यादि । तथा च भाष्यम्—

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाविधौ च यः ।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ १ ॥ इति ।

शब्दरत्नम् ।

छान्दसमिति । शे आदेशस्य च्छान्दसत्वादिति भावः । मे इतीत्यनुकरण इति । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन पदत्वात्पदान्तत्वप्रयुक्तः प्रकृतिभावस्तत्र । तेनातिदेशेन प्रगृह्यत्वं तु न, त्वे राय इत्यादावनुकार्ये फलाभावेन प्रगृह्यत्वाप्रवृत्त्या तदनुकरणेऽतिदेशेनासिद्ध्योपदेशप्रवृत्तिरेव वाच्येति भावः ॥

अन्यथात्वेति । अनभिमतत्वेत्यर्थः । तदाह—नामस्था इति । स्मरणेति ।

भैरवी ।

तत्र हि—"तत्रैवायम्ब्रूयादणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः अदसो न" इत्युक्तम् ।

यत्तु तद्भाष्यस्य "अदस" इत्यावर्त्यं न दस्य सो यस्येत्यर्थेनोक्तप्रयोगयोर्न निषेधस्य प्राप्तिरिति, तन्न । आवृत्तिकल्पने, तत्र व्यधिकरणबहुव्रीहिकल्पने, च, गौरवात् ।

"शे" इति सूत्रे 'छन्दसि' इत्युपादानाभावाच्छान्दसमपीदमित्यनुपपन्नमत आह—शे आदेशस्येति । नन्वपदत्वादनुकरणे कथम्फलमत आह—प्रकृतीति । नन्वतिदेशेन प्रगृह्यत्वस्यापि सिद्धौ सूत्रस्य तर्हि वैयर्थ्यमत आह—तेनातिदेशेनेति । फलाभावेनेति । अच्परत्वस्याभावेन प्रकृतिभावो न फलम् । एवमवसानाभावेनानुनासिकाप्राप्त्या तन्निषेधोऽपि न फलम् ॥

ननु वाक्यार्थस्य भेदाभावेनान्यथात्वेत्यसङ्गतमत आह—अनभीति । ननु "एवङ्किल

भावप्रकाशः ।

ननु छन्दसीत्यस्याप्रकृतत्वात् कथं तत्त्वमत आह—शे इति । अनुकरणत्वभङ्गभिया सन्धिकार्याकरणम् । ननु अपवादत्वात्कथमनुकरणे फलमिति तद्वैयर्थ्यमेवात आह—प्रकृतीति । कार्यातिदेशेनेत्यर्थः । अभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावादिव भेदविवक्षाया तेनातिदेशेन पदत्ववत् प्रत्ययान्तत्वस्यापि लाभेनाप्रातिपदिकत्वेन सुबनुत्पत्तेरिति भावः । तेनेति । एवञ्च लोकार्थं नेदं सूत्रमिति भावः । तुनेति । दुर्वचत्वादिति शेषः । तदेवोपपादयति—त्वे राय इति । फलाभावेनेति । सर्वथा फलाभावेनेत्यर्थः । एतेनात्र परममूले वैदिकमात्रोदाहरणदानमनवधानादिति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता, व्याख्याने तस्यापि उक्तेः । एवेनातिदेशप्रवृत्तिनिरासः ।

ननु वाक्यार्थस्य तस्यैव सत्त्वेन नान्यथात्वमत आह—अनभीति । एव किल तदिति स्मृतार्थनिर्द-

सरला ।

पदान्तत्वप्रयुक्तः प्रकृतिभाव इति । इदमनुपदमेव मूले वक्ष्यते इति तत एवावगन्तव्यम् ।

मूले स्पष्टार्थमिति । "निपात एकाजनाङ्" इति सूत्रे निपातग्रहणाभावे "आङ्भिन्न आङ्सदृशोच् एकाच्"इत्यर्थे आङ्सादृश्यस्य कदाचिदर्थवत्त्वेनापि ग्रहणे 'चकारात्र' इत्यत्र णलप्रत्ययस्यार्थवत्त्वादेकाज्रूपत्वाच्च प्रगृह्यसंज्ञापत्त्या प्रकृतिभावापत्तिः स्यात् । कृते तु तद्ग्रहणे 'निपातत्वेनवात्र सादृश्यं गृह्यते' इति स्पष्टप्रतिपत्तिर्भवतीति भावः ।

अत्र अङिल्लक्षण एव तात्पर्यं लाघवात् । अन्यस्य ङित्त्वं त्वर्थसिद्धम् । ईषदर्थेत्यादिस्तु अवयुत्यानुवादः । एवं च अभ्र आँ अप इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य ङित्त्वात् "आङोऽनुनासिकश्छन्दसि" (पा०सू०६।१।१२६) इति प्रवर्तत इति भावः ॥

"ओत्" (पा०सू०१।१।१५) ॥ निपातः किम् ? देवोऽसि । वायवायाहि ।

संबुद्धौ (पा०सू०१।१।१६) ॥ ऋषिर्वेदः "तदुक्तमृषिणा" इत्यादौ तथा दर्शनादित्यभिप्रेत्याह—अवैदिक इति । सम्बुद्धौ किम् ? अहो इति । अत्र परत्वा-

शब्दरत्नम् ।

विस्मृतस्य स्मरणविषयताद्योतक इत्यर्थः । मर्यादाभिविधावित्यत्र मध्यमपदलोपी समासः । तत्सहिते ऽभिविधावित्यर्थः । सप्तम्यर्थेति । तद्वृत्तित्वं च तस्य निरुक्ते स्पष्टम् । अव्ययीभावाभावश्च श्रुतौ छान्दसत्वाद् बोध्यः ।

अत्र परत्वादिति । न चैतदभावे नित्यविधिर्दुर्वारः । इतिशब्दातिरिक्ते "ओत्" (पा०सू०१।१।१५) इत्यस्य, निपातातिरिक्ते "सम्बुद्धौ-" (पा०सू०१।१।१६) इत्यस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्याभावात्, एवं च फले ऽविशेष इति वाच्यम् । परत्वेन विकल्पप्रवृत्तावभावपर्यन्तमन्यस्य व्यापारेण सकृद्गतिन्यायेन "ओत्" (पा०सू०१।१।१५) इत्यस्य तदभावे ऽप्रवृत्तेः । अत एव "न यदि" (पा०सू०३।२।११३) "विभाषा साकाङ्क्षे"

भैरवी ।

तन्" इत्यनेन स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते, न तु स्मरणं द्योत्यते ऽत आह—विस्मृतस्येति । "मर्यादाभिविधौ" इत्येकवचनस्योपपत्तये आह—मध्यमेति । तद्वृत्तित्वं सप्तम्यर्थवृत्तित्वम् । निरुक्ते इति । तत्र हि—"अभ्रे आँ अपः, अपोऽभ्रेऽधि" इत्युक्तम् । विभक्त्यर्थे विहिताव्ययीभावस्य नित्यस्य प्राप्तिशङ्कायामाह—अव्ययीति ॥

मूले परत्वादित्यस्य "ओत्" इति सूत्रापेक्षयेत्यादिः । परत्वस्य शास्त्रद्वयचरितार्थ एव प्रवृत्तिनियामकत्वमित्याशयेन तद्दर्शयति—इतिशब्दातिरिक्त इति । एवञ्च विकल्पेन संज्ञाविधायकशास्त्रसामर्थ्यन्नास्तीति "सम्बुद्धौ" इत्यस्य वैयर्थ्यमित्याशयः । अत एव—विकल्पाभावे

भावप्रकाशः ।

शादाह—विस्मृतेति । इदमर्थलब्धम् । मध्यमपदेति । अन्यथेतरेतरद्वन्द्वे द्विवचनापत्तिः, समाहारे नुमापत्तिः । गतिसम्भवे लिङ्गव्यत्ययकल्पनादिकं नोचितमिति भावः । एतेनान्त्ये आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नुमभाव इति हरदत्तप्रकाशाद्युक्तमपास्तम् । तस्यासत्त्वादिति बोध्यम् । निरुक्ते इति । "अभ्रे आ अपः अपोभ्रऽधि" इति तत्रोक्तम् । अव्ययीभावेति । विभक्तीति विहितेत्यादिः ।

परत्वादितीति । अन्यथोभयत्र विभाषात्वापत्तिः, इष्टन्त्वप्राप्तविभाषात्वमिति भावः । "साक्षात्प्रभृति" इति सूत्रभाष्यरीत्या शङ्कते—नचैतदभावे इति । शाकल्यस्येति सूत्राप्रवृत्तावित्यर्थः । पक्षे इति यावत् । ननु पाक्षिकसंज्ञाविधायकविकल्पशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या स नेत्यत आह—इतीति । ओदित्यस्येत्यन्ता दृष्टान्तोक्तिः । सम्बुद्धाविति सिद्धान्तरीत्योक्तिः । एवं चेति । तस्य तत्र दुर्वारत्वेचेत्यर्थः । तत्सत्त्वासत्त्वयोस्तु शुद्धरूपस्यैव फलितत्वेनाप्राप्तविभाषात्वमेव फलितमिति न तदापत्तिरनिष्टेति सम्बुद्धिग्रहण व्यर्थमेवेति भावः । पुनःप्रसङ्गविज्ञानाश्रयेण चोद्यं विधेयैक्यात्सकृद्गतिन्यायाप्राप्तिरित्याशयः । उभयत्रविभाषात्व समर्थयन्फले विशेषं प्रतिपादयति—परत्वेनेति । तदशभूतप्राप्तविभाषाप्रवृत्तावित्यर्थः । अपिरशान्तरे संज्ञासमुच्चायकः । अस्य विकल्पस्य । व्यापारेण तत्सम्भावनया । ननु पक्षे संज्ञा भवति तदभावश्चेति वाक्यार्थसम्पत्त्या तत्पक्षे तदभावसिद्धावपि तदभावपक्षे स्यादेवात आह—सकृदिति । अत एव सम्बुद्धिग्रहणं सफलम् । तावतैव च विधेयभेद इति भावः । अत एवेति । अप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः ।

द्विकल्पो मा भूत्। यत्तु "ओत्" इत्यत्र निपातानुवृत्तेरिह च संबुद्धिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं वृत्त्यादावुक्तं गवित्ययमाहेति । तन्न, तत्र प्रगृह्यसञ्ज्ञासत्त्वेऽपि प्रकृतिभा-

शब्दरत्नम् ।

(पा०सू०३।२।११४) इति सूत्रे निषेधीयोभयत्रविभाषेति सङ्गच्छते । अन्यथा परत्वादेतत्प्रवृत्तावप्यनेन निषेधाभावे पूर्वसूत्रस्य दुर्वारत्वेन सा दुर्लभा स्यात् । न च "आकडार" (पा०सू०१।४।१) सूत्रेणान्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावाभावस्य ज्ञापितत्वात्परत्वाद्विकल्प इत्यसंगतमिति वाच्यम् । संज्ञाया एकत्वात्, ज्ञापकस्य च विशेषापेक्षत्वेन संज्ञाभेदविषयत्वादिति भाव इति केचित् । परे तु "ओत्" (पा०सू०१।१।१५) इत्य-

भैरवी ।

नित्यस्याप्रवृत्तेरेव । अन्यथा—वैकल्पिकशास्त्राभावे नित्यस्य प्रवृत्तिस्वीकारे । निषेधीयेत्यनेन निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेनैतदभावे "न यदि" इति पूर्वस्य प्राप्तिसत्त्वेनोभयत्रविभाषात्वमस्य दुर्लभं स्यादित्युक्तम् । प्रगृह्यसंज्ञाया आकडारीयत्वाभावेन परत्वादित्यसङ्गतमित्याशयेन शङ्कानिरस्यति—नचेत्यादिना । अन्यत्र—तदधिकाराभावस्थले । केचिदिति । मूलकारानुयायिनः । अनेनारुचिर्बोधिता । तथाहि-तज्ज्ञापक संज्ञाया भेदविषयकत्व एवेति यदि ब्रूषे तदा "साक्षात्प्रभृति" इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि-"च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः, लवणीकृत्य, नवा पूर्वेण कृतत्वादस्त्वनेन विभाषा पूर्वेण नित्यो भविष्यति" इत्युक्तम्भाष्यकृता । तत्र कैयटः—'अत्र परत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति नित्या च गतिसंज्ञा इष्यत' इति । सा च पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्कल्पनीया । एकसंज्ञाविषये ऽभावपर्यन्तं व्यापारेण विकल्पाभावे

भावप्रकाशः ।

निषेधीयत्वसम्पत्तये आह—न यदीति । तदग्रे पठ्यमानमित्यर्थः । निषेधीयेति । निषेधसम्बन्धिनी तत्प्राप्यप्राप्तिपूर्विकेत्यर्थः । "नवा" इतिसूत्रे भाष्यकैयटादिभिस्तत्त्वेन द्वितीयकक्ष्यत्वेनोक्तेति भावः । प्रागुक्तहक्रोरिति त्यागस्तु प्रतिपत्तिगौरवेणेति बोध्यम् । निषेधेति । विभाषेत्यनेन पाक्षिकनिषेधविधानमिति भावः । पूर्वसूत्रेति । नयदीत्यस्येत्यर्थः । दुर्लभेति । अप्राप्तविभाषात्वस्यैव बलादिति भावः । णान्यत्र—तदधिकारबहिर्भूते । बस्त्वर्थे । केचिदिति । मूलानुयायिनो मान्या इत्यर्थः । अत्रारुचिबीजं तु "साक्षात्प्रभृति" इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः। तथाहि, "च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः । लवणीकृत्य । न वा पूर्वेण कृतत्वादस्त्वनेन विभाषा, पूर्वेण नित्यो भविष्यति" इति भाष्यम् । "लवणीकृत्येति । अत्र हि परत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति नित्या च गतिसञ्ज्ञेष्यते । पूर्वेणेति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति भावः" इति कैयटश्च । "पुनःप्रसङ्गेति परत्वाद्विकल्पेऽपि तदभावे नित्यविधिप्राप्त्या न दोष इति भावः । नच प्राप्तविभाषाविषये वैकल्पिकाभावे नित्याङ्गीकारे विकल्पशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिः, अच्व्यन्ते चारितार्थ्यात्" इत्युद्द्योतश्च । नचाद्ययेतिसूत्रभाष्यकैयटविरोधः, तत्र हि यत्र पूर्वविधेः परप्रवृत्तिविफलत्वं न तत्र पुनःप्रसङ्गेतिप्रवृत्तिरित्युक्तमिति वाच्यम् । भाष्यस्यान्यथापि सुयोजत्वात्, एतद्भाष्यकैयटविरोधाद् "ई च द्विवचने" इत्यत्रत्य भाष्यादिविरोधाच्च तत्रत्यकैयटस्य चिन्त्यत्वाच्च। स्पष्टञ्चेदं मत्कृतपरिभाषेन्दुशेखरव्याख्याने । एवञ्च यथा तत्र वार्तिकं प्रत्याख्यायते तथेह सम्बुद्धिपदमपि त्याज्यम् । अस्यानुरोधे तदपि कार्यम् अप्राप्तविभाषायां तस्यैवाभावेऽपि प्राप्तविभाषायां विकल्पानर्थक्यापत्त्या यथा स न, एवमुभयत्रविभाषात्वोच्छेदापत्त्या तत्र पाक्षिकभावाभावतात्पर्यके स नेति दृष्टान्ते भाष्योक्तानङ्गीकारैतदङ्गीकारयोरपि सिद्धान्तेऽनयोरप्राप्तविभाषात्वेन तुल्यत्वात् । "सिद्धस्य गतिश्चिन्तनीया" इति न्यायेन वैषम्यं तु न, परेत्वित्यादिना गतेर्वक्ष्य-

सरला ।

अभावपर्यन्तमपीति । "सबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे" इत्यस्य प्राप्तविभाषात्वेनात्र प्रगृह्यसंज्ञाया "ओत्" इत्यनेनैव सिद्धतया तस्या अपूर्वबोध्यत्वाभावेन तत्सामानाधिकरण्येन तदभावस्यैव विधेयताप-र्यवसानात् । एवमेव सर्वत्र प्राप्तविभाषासु भावसमानाधिकरणोऽभावो विधीयते इति बोध्यम् ।

वाप्रसक्तेः । "इकोऽसवर्ण" (पा०सू०६।१।१२७) इत्यत्र हि पदान्तग्रहणमनुवर्त्तत इत्याकरे स्पष्टम् । एवं च "प्लुतप्रगृह्या" (पा०सू०६।१।१२५) इति सूत्रे तत्सम्बन्ध-

शब्दरत्नम् ।

स्येतिशब्दनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमिति परत्वं न युक्तं "सम्बुद्धौ" (पा०सू०१।१।१६) इति तु निपातपदाननुवृत्तये । अन्यथौदन्तनिपातस्यैवेतौ विकल्पापत्तिः । नित्यविकल्पविध्योर्युगपत्प्रवृत्तावपि विरोधाभावेन परत्वादित्यस्यासङ्गतेः।एवं च परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादप-वादत्वादित्यर्थः । ओद्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरोद्ग्रहणेनापि तन्निवृत्तिसिद्धौ वैचित्र्यार्थमेव

भैरवी ।

नित्यस्याप्राप्तिरिति यदि स्वीकारस्तदा तत्रत्यवार्तिकस्यावश्यकतया तत्प्रत्याख्यानविरोधः स्पष्ट एव ।

ननु तर्हि कथम्मूलस्य सङ्गमनमत आह—परेत्विति । ननु सम्बुद्धाविति तर्हि व्यर्थं स्यादत आह—सम्बुद्धाविति त्विति । अन्यथा—निपातपदानुवृत्तिस्वीकारे । तथा च निरवकाशत्वात्प्राप्तविभाषैव स्यादित्यत्र तात्पर्यम् । अभावपर्यन्तमपि व्यापार इति कल्पनायाम्मानाभाव इति भावः । उत्कृष्टत्वादिति । निरवकाशत्वेनेति भावः । ननु यदि निपातपदाननुवृत्तितात्पर्यकं सम्बुद्धिग्रहणं, तदा तन्न कार्य्यम् सम्बुद्धिपदन्त्यक्त्वा प्रकृतसूत्रेऽप्योद्ग्रहणङ्कार्यं, तत्सामर्थ्यादेव निपातपदाननुवृत्तिः सिध्यतीत्यत आह—ओद्ग्रहेति । वैचित्र्यार्थमिति । वैचित्र्यायेत्यर्थः । स्वार्थस्य विवक्षया सम्बुद्धिनिमित्तकस्यौकारस्य ग्रहणेन तादृशस्थले प्रसक्ताव्याप्तिनिरासार्थम् , अन्यथा निपातपदसम्बन्धः स्यात्तथा चाव्याप्तिः स्यात् । निपातपदासम्बन्धे तु स्वरादिपठिते मिथोशब्दे ऽव्यये ऽतिप्रसङ्गस्यापि निरासो भवतीत्येतद्वैचित्र्यार्थमित्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

मागत्वात् । चारितार्थ्यमुभयोरुभयत्र तुल्यम् । अत एव "ओदितस्य" इत्यन्तोक्तिसाफल्यमिति पूर्वपक्षोऽयुक्त एवेति । तदेतद् ध्वनयन् प्रकारान्तरेण मूलं योजयितुमाह—परे त्विति । सुज्ञाक्तं तु तन्नोरीक्रियत इति भावः । ननु सम्बुद्धिग्रहणसामर्थ्यादन्तरङ्गन्यायाप्रवृत्तिरत आह—सम्बुद्धाविति । अन्यथा—सम्बुद्धावित्यस्याभावे । तथा च निरवकाशत्वात्प्राप्तविभाषैव स्यादिति भावः । नन्वेवमपि विनिगमनाविरहात्तथैवास्तु । तदननुवृत्तिस्तु व्याख्यानात् । एवञ्च परत्वं युक्तमेवात आह-नित्येति । धाभावेनेति । उक्तभाष्यरीत्या पक्षे संज्ञाविधानमात्रं, तेन अभावपर्यन्तव्यापारे मानाभावादिति भावः । एवञ्चेति । सर्वथा परत्वासङ्गतौ चेत्यर्थः । उत्कृष्टत्वादिति । निरवकाशत्वेनेति भावः । एवञ्च सैव स्यादिति तात्पर्यम् । ननु स्वार्थाविवक्षया तदननुवृत्तिमात्रफलकमेव सम्बुद्धिग्रहणम् , अन्यथा तत्रैव विकल्पापत्तिः । एवञ्च ओन्मात्रानुवृत्त्याऽस्य सामान्यत्वेन परत्वस्य केचिद्रीत्या सत्त्वेऽपि तत्रोक्तरीत्याऽन्तरङ्गत्वादिष्टसिद्धिरिति चेत्तर्हि व्यर्थमेव तद्ग्रहणम् । अन्यथापि तत्फलसिद्धेः । किञ्च तदभावे तदनुवृत्तावव्याप्तिसम्भवेन तां स्ववत्वाऽतिव्याप्तिदानं निर्बीजमत आह—ओद्ग्रहणेति । पुनरोदिति । ओद् शाकल्यस्येति न्यासेनेत्यर्थः । अत्र प्रतिपत्तिलाघवेनेति भावः । अपिः सम्बुद्धिग्रहणसमुच्चायकः । तन्निवृत्तीति । निपातपदाननुवृत्तीत्यर्थः । एवञ्च नाव्याप्तिरिति न तद्वारणं नापि तन्निवृत्तिस्तस्य मुख्यं फलमिति भावः । वैचित्र्यार्थमेवेति । अनार्षे इति निषेधानुरोधेन स्वार्थविवक्षया आनुषङ्गिकाव्याप्तिनिरासद्वारार्थिकतदतिव्याप्तितदनुवृत्तिनिरासद्वारा मिथो इतीत्यादौ मुख्यातिव्याप्तिनिरासार्थमेवेत्यर्थः । (१,मिथो इत्यस्य

सरला ।

अप्राप्तविभाषासु तु विपरीतम्—अभावसमानाधिकरणो भावो विधीयते, न त्वभावांशेऽपि विधेयत्वम् । अत एव "नृन्पे" इत्यस्याभावपक्षे 'नॄन्पाहि' इत्यत्राभावस्याविधेयत्वेन "अत्रानुनासिकः" इत्यनुनासिकः "अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः" इत्यनुस्वारश्च न । अन्यथा 'सस्कर्ता' इत्यत्र लोपस्येव 'नॄन्पा-

(१) एतदादितत्वमित्यन्तः पाठो न हस्तलिखितपुस्तके ।

आवश्यकः । गविति च न पदम् । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया अर्थवत्त्वाभावेन विभक्तेरनुत्पादात् ॥

शब्दरत्नम् ।

सम्बुद्धिग्रहणमित्याहुः । आवश्यक इति । अन्यथा "इकोऽसवर्णे" (पा० सू० ६।१।१२७) इत्यत्र मण्डूकानुवृत्त्यापत्तिः । सा च सम्बन्धतदभावोभयकल्पनापत्त्या ऽन्याय्येति भावः । अनुत्पादादिति । अत एव तस्याः श्रवणं न । अभेदविवक्षापदार्थश्चार्थवत्सूत्रे निरूपयिष्यते । न च लिङ्गसर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेनोत्पन्नाया विभक्तेर्लुक् । ह्रस्वापत्तेः । न च सुप्सुपेति समासेन निर्वाहः, इतिशब्दस्य शब्दस्वरूपपरतातात्पर्यग्राहकत्वेन तेनैकार्थीभावरूपसामर्थ्यस्य दुरुपपादत्वात् । न च गोभ्यां गोक्षीरमित्याद्येकदेशगोशब्दानुकरणे "ऋलृक्" सूत्रभाष्योक्तेन "प्रकृतिवदनुकरणम्" इत्यतिदेशेन पदत्वं सुलभमिति

भैरवी ।

मूले-अनुवर्तत इति । "एङः पदान्तात्" इति सूत्रादित्यादिः । अन्यथा—"प्लुतप्रगृह्या" इति सूत्रे तदसम्बन्धे । अत एव "अदसो मात्" इति सूत्रभाष्ये "पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभाव" इति भाष्यं सङ्गच्छते । अत एव—विभक्त्यनुत्पत्तेरेव । लिङ्गसर्वनामेति । सर्वनाम इव सर्वनाम लिङ्गानां सर्वनाम लिङ्गसर्वनाम, तस्य नपुंसकवापदेन कर्मधारयः । सर्वनामसादृश्यञ्च-सर्वत्र स्थितिः सत्त्वादिगुणानामस्तीति तन्मात्रविवक्षया सर्वत्र प्रवृत्तिसत्त्वेन । अत एव सन्दिग्धेऽप्यर्थे नपुंसकलिङ्गस्य शब्दस्य प्रयोगः । स्वरूपपरता-गोशब्दस्य स्वरूपपरता । तेन—इति शब्देन । यत्र हि लौकिकविग्रहे व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमस्ति तत्र कल्पिते ऽलौकिकविग्रहे एकार्थीभावारोपात्समासो भवति । प्रकृते च इतिशब्दस्य स्वातन्त्र्येणार्थबोधनाय प्रयोगा-

भावप्रकाशः ।

चादिष्वेव पाठो न स्वरादिषु इति, अहोइत्येतत्तुल्यतैव तत्रेति तु न, आद्युदात्तत्वापत्तेः, ओत्सूत्रभाष्यविरोधापत्तेश्च । स्वरादिष्वेव गणपाठारूढपाठेऽपि मिथो इतीत्यत्र तत्त्वे इष्टापत्तिरेवेत्यपि न, पाणिन्यसम्मतत्वेन फलभेदे भाष्यानुक्तप्रत्याख्यानासङ्गतेः । पूर्वसूत्रे अहो इत्यादेरेकनिपातत्वपक्षे लक्षणेति सञ्चारेण प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणेनात्रापि निपातपदसम्बद्धोद्ग्रहणानुवृत्त्यैव प्रतिपदोक्तलाभे पुनरोद्ग्रहणसामर्थ्येन निपातीयान्यलाक्षणिकौकारमात्रग्रहणात् सर्वेष्टसिद्धौ तदर्थमेवेत्यर्थ इत्यहो इत्यादेरेकनिपातत्वाशयकोऽयं ग्रन्थः । वेधो इतीत्यादीनामनभिधानमर्थासङ्गतेरित्यपि न, ओत्सूत्रभाष्यविरोधापत्तेरिति भावः । यद्वा तदनुवृत्त्यैव भवदिष्टार्थलाभे पुनस्तथान्यासेनोद्ग्रहणेनाप्यनार्षे इति निषेधानुरोधेन निमित्तिनिमित्तकौकारमात्रस्यैव ग्रहणेनाव्याप्त्युभयातिव्याप्तिनिरासवत् तन्निवृत्तेरप्यर्थात् सिद्धौ पदलाघवस्यैव सार्वत्रिकत्वं न मात्रालाघवस्येति स्पष्टतया बोधनार्थमेव सम्बुद्धिग्रहणमित्यर्थः । अत एव वैचित्र्यार्थमित्युक्तमिति न कोऽपि दोष इति तत्त्वम् । जगन्नाथोक्तिं खण्डयन्नावश्यकत्वमुपपादयति—अन्यथेक इति । तस्य तत्रासम्बन्धे इत्यर्थः । अन्याय्येतीति । अत एव पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभाव इत्यदसो मादिति सूत्रभाष्यं सङ्गच्छते । समासेनेति । नैकधेत्यादाविवेति भावः । खण्डनकृद्रत्नाकराद्युक्तिं खण्डयति—नच गो

सरला ।

हि' इत्यत्र रत्वाभावस्य रूप्रकरणीयविधेयत्वमाश्रित्य तत्प्रवृत्त्यापत्तिः । अत एव च "मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा" इत्यस्याभावपक्षे 'मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव' इत्यत्र "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" इत्यभ्यासलोपस्य न प्रवृत्तिरिति । आहुरिति । अत्रारुचिस्तु 'मिथो' इत्यस्य स्वरादिगणपठितस्य चादिगणपठितत्वाभावेन निपातत्वाभावात्तस्य इति शब्दे परे प्रगृह्यसंज्ञाविकल्पवारणाय संबुद्धिपदावश्यकत्वम् । एवं स्वरादेराकृतिगणत्वेन तत्संगृहीतस्य 'अहो' इत्यस्य इति शब्दे परे प्रगृह्यसंज्ञाविकल्पवारणाय संबुद्धिग्रहणावश्यकत्व-

"उञः" (पा०सू०१।१।१७) ॥ "निपात एकाज्-" (पा०सू०१।१।१४) इति प्राप्ते विभाषेयम् ॥

"ऊँ (पा०सू०१।१।१८) ॥ अनुनासिक इति । तेनास्मिन्परे "यरोऽनुनासिके—" (पा०सू०८।४।४५) इति विकल्पः । यदेतनूँ इति पठसि, यदेतदूँ इति वा तद्दीर्घमित्यादि । एतदर्थमेव तत्रानुनासिकग्रहणम् । अन्यथा यरो ञमि ञम्वेत्येवावक्ष्यत् ॥

मय उञो वो वा (पा०सू०८।३।३३) ॥ मयः परस्येति । परादिति तु प्राचः प्रमादः । "षष्ठीनिर्दिष्टस्य हि आदेशा उच्यन्ते" इति भाष्यात् आदेशविधौ स्था-

---

शब्दरत्नम् ।

वाच्यम् । "क्षियो दीर्घात्" (पा० सू०८।२।४६) इति सूत्रभाष्योक्तेन तदतिदेशानित्यत्वेन तदप्रवृत्तिमाश्रित्यापि सुसाधत्वेनासाधारणप्रयोजनत्वाभावादिति भावः ॥

एतदर्थमेवेति । एतदर्थमपीत्यर्थः । अनितेः क्विपि सम्बुद्धावान् चिनोषीत्यत्र "नश्छवि" (पा० सू०८।३।७) इति रुत्वे "अत्रानुनासिकः" (पा०सू०८।३।२) इति पूर्वस्यानुनासिके यदेतनांश्चिनोषि कमलँ आँश्चिनोषीत्यत्रापि फलसत्त्वात् । अवक्ष्यदिति । न चैवं न्यासे यथासंख्यापत्तिः । तस्यासार्वत्रिकत्वात् । "आन्महतः-" (पा०सू०६।३।४६)

भैरवी ।

भावेन नैकार्थीभाव इति भावः । खण्डनकारोक्तिं खण्डयति—नचेति । अनित्यत्वेनेति । अन्यथा धातुपर्युदासात्प्रातिपदिकत्वानापत्तौ "क्षियः" इति निर्देशानुपपत्तिः । सुसाधत्वेनेति । गविति प्रयोगस्य सुसाधत्वेन ।

नन्वेतदर्थमेवेत्यत्रैवकारस्य वैयर्थ्यम्, अन्यत्रापि प्रयोजनसत्त्वादत आह—एतदर्थमपीति । एवञ्च निपातानामनेकार्थतया एवकारो ऽप्यर्थक इति भावः । अन्यत्र फलमाह—अनितेरित्यादिना । आपत्तिरिति । "हलो यमाम्" इत्यत्रेव यथासङ्ख्यापत्तिः । तस्य-यथासङ्ख्यस्य । ननु तस्यासार्वत्रिकत्वे न मानमत आह-आन्महत इति । ननु मूलोक्तस्थले सूत्रस्य प्रवृत्त्यर्थं "यरो

भावप्रकाशः ।

ऽयामिति । क्षिय इति । इयङ्करणेन तत्सत्त्वस्येव विभक्त्युत्पत्त्या तदनित्यत्वस्यापि तेन बोधनादिति भावः ।

अन्यत्रापि फलसत्त्वेन 'एवोयुक्तः' इति खण्डनकृदुक्तिं खण्डयितुमाह—एतदर्थमपीति । निपातानामनेकार्थतयैवोऽप्यर्थ इति भावः । तदेवाह—अनितेरिति । चिनोषीति । अग्रे सर्वत्रैवमेव पाठः, चिनोतीति पाठस्तु लेखकप्रमादात् । अपिरुक्तसमुच्चायकः । खण्डनकृद्रत्नाकरदण्ड्याद्युक्तं खण्डयति—नचैवं न्यास इति । तत्र मानाभावादाह— आन्महत इति । आदिना सन्महदित्यादि । खण्डनकृदाद्यु

सरला ।

मिति । तदतिदेशानित्यत्वेनेति । यथा "क्षियो दीर्घात्" इति निर्देशेनेयङन्यथाऽनुपपत्त्या "प्रकृतिवदनुकरणम्" इति ज्ञाप्यते, तथैव तत्रैव विभक्त्युत्पत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या तदनित्यत्वमपि ज्ञाप्यते । अन्यथाऽनुकार्यवृत्तिधातुत्वातिदेशे तत्र 'अधातुः' इति पर्युदासेन "अर्थवदधातुः" इत्यस्याप्रवृत्त्या प्रातिपदिकत्वाभावेन विभक्तेर्दुर्लभत्वात् । अनित्यत्वमपि इष्टसिद्ध्यर्थमिति नेयङ्प्रतिबन्धः । तथाच प्रकृते तदनित्यत्वाश्रयणे न तत्प्रयोजनमसाधारणमिति भावः ।

असार्वत्रिकत्वादिति । स्वरितत्वविशिष्ट एव तत्सूत्रप्रवृत्तिस्वीकारादिति भावः ।

निनः षष्ठ्या एव न्याय्यत्वाच्च। असिद्धत्वादिति। अत एवेदं वत्वं त्रिपाद्यां विधीयते। प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वे हि "इको यण्-" (पा०सू०६।१।७७) इत्यनन्तरं मय उञो वेत्येवावक्ष्यत्। यणं चान्ववर्त्तयिष्यत्। इह मय उञ इतौ परे अष्टाविंशतिरूपाणि। तथा हि "उञः" इति प्रगृह्यत्वे-'किमु इति'। वत्वपक्षे-'किम्विति'। ऊँआदेशे-'किमूँ इति। आदेशस्य स्थानिवत्त्वेन "मय उञ-" (पा०सू०८।३।३३) इति प्रकृतिभावापवादभूते आन्तरतम्यादनुनासिके वकारे-'किम्वँिति'। अनुनासिकाननुनासिकयोर्वकारयोः "मयो यण" इति द्वित्वस्य मकारस्य "अनचि च" (पा०सू०८।४।८७) इति द्वित्वस्य च विकल्पेन वत्वपक्षे रूपाष्टकम्। तदभावे द्वय-

शब्दरत्नम्।

इत्यादिनिर्देशाच्चेति भावः। पूर्वोक्ते कमलाँश्चिनोषीत्यत्र लस्य नकारापत्तिवारणाय विधेयकोटावनुनासिक इति। विधेयकोटौ यकारमारभ्य प्रत्याहारे तु विधेयविषये सवर्णग्रहणाभावेन पूर्वोक्ते निरनुनासिकलस्यैवापत्तिरिति यथान्यासमेव साधु।

इत्येवावक्ष्यदिति। न चात्रापि न्यासे सन्निपातपरिभाषयाऽनुस्वाराप्राप्तिरिति वाच्यम्। त्रिपाद्यान्तथा पाठेन सन्निपातपरिभाषाऽनित्यत्वस्यापि ज्ञापनादिति भावः। अनुनासिके वकारे इति। इदं कैयटानुरोधेन। "मय उञः-" (पा०सू०८।३।३३) इत्यत्र विधीयमानस्य सवर्णग्राहकत्वाभावेनानेन सानुनासिकविधानाभावेन कथमत्र सः।

भैरवी।

ऽनुनासिके" इति सूत्रे निमित्तस्याऽनुनासिकशब्देनोपादानमस्तु विधेयसमर्पकस्यानुनासिकपदस्य तूपादानङ्किमर्थमत आह-पूर्वोक्ते इति। नकारापत्तीति। "यरो ऽनुनासिके ऽम्" इत्युपादाने स्थानत आन्तर्यान्नकारापत्तिरित्यर्थः। प्रत्याहारे त्विति। तत्र यम्पदेन लकारस्याप्युपस्थितौ स एव भविष्यतीति भावः। लस्यैवेति। आन्तरतम्यादिति भावः। इदम्मूलकाररीत्या। वस्तुतस्तु कमलादेरनभिधानमेव। अनुनासिकेति संज्ञाया वर्णमात्रे तात्पर्येण लाघवाभाव इत्येव दूषणमत्र बोध्यम्। अत एवाह—यथान्यासमेवेति।

मूले—अत एवेति 'किम्विति' इत्यत्रानुस्वाराभावस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः। सन्निपातपरिभाषयेति। मयः परत्वमुपजीव्य तस्य करणादित्यादि। तथापाठेन-"मय उञो वो वा" इति पाठेन। स

भावप्रकाशः।

ज्ञापितन्यूनतामपाकर्तुं वस्तुतस्तु यरोनुनासिके ऽम्वेत्येव सूत्रं युक्तमिति दण्डयुक्तं खण्डयति—पूर्वोक्ते इति। तथार्थकैवेनैतत्फलस्याप्युक्तप्रायत्वादिति भावः। तदुक्तिं खण्डयति—विधेयेति। पूर्वोक्ते—कमलाँश्चिनोषीत्यादौ। ननु कमलादेरनभिधानेन विधेयकोटौ तन्निवेशोऽफल एवेति चेन्मूलरीत्येदमुक्तम्। वस्तुतस्तु पदलाघवाभावात्प्रतिपत्तिगौरवाच्चाशङ्कैवायुक्तेति बोध्यम्। तद्ध्वनयन्नाह—यथान्यासमेव साध्विति। अन्यथैतदुक्तिरधिकेति स्पष्टमेव।

अप्राप्तिरिति। एवं च व्यर्थ एव तथापाठ इति भावः। त्रिपाद्यामपि तत्प्रवृत्तेरनुस्वारस्यासिद्धत्वेन सन्निपातविघाताभावादिति समाधेरयुक्ततां ध्वनयितुमाह—त्रिपाद्यामिति। तथापाठेनेति। वयुक्तपाठेनेत्यर्थः। चारितार्थ्यमन्यत्र फलं च स्पष्टमेवेति भावः।

मूलं दूषयति—इदं कैयटेति। प्रकाशानुरोधेनेत्यपि बोध्यम्। मय इति। यत इत्यादिः। अत्र—

सरला।

यकारमारभ्येति। तथा च 'दध्याँश्चिनोषि' 'मध्वाँश्चिनोषि' इत्यादौ यकारवकारयोरनुनासिकत्वसिद्धिः फलम्। एतेन 'कमलाँश्चिनोषि' इत्यस्य लकारमारभ्यैव प्रत्याहाराश्रयणेन सिद्धौ यकारादिप्रत्याहाराश्रयणं व्यर्थमित्यपास्तम्।

मूले-अष्टाविंशतिरूपाणीति। न चात्र "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति नियमेन समासाप्रवृत्त्योक्त-

मिति दशकम् । प्रगृह्यसञ्ज्ञाविरहपक्षे 'मय उञ-" (पा०सू०८।३।३३) इति वत्व-स्यासिद्धत्वात् "इको यण्-" (पा०सू०६।१।७७) इति यणेव, तस्य सिद्धत्वान्मोऽनुस्वारे "वा पदान्तस्य" (पा०सू०८।४।५९) इति परसवर्णपक्षे अनुनासिकाननुनासिकवकारद्वयोपेतमेकादशं रूपम् । अनुनासिकस्य द्वित्वे "हलो यमाम्" (पा०सू०८।४।६४) इति लोपस्य वैकल्पिकत्वादकरणे त्रिवकारं द्वादशं रूपम् । परसवर्णाभावपक्षे अनुस्वारस्य यत्वोत्पादिके द्वित्वे द्वे । संकलनया चतुर्दश । इतिशब्देकारस्य "अणोऽप्रगृह्यस्य-" (पा०सू०८।४।५७) इत्यनुनासिकविकल्पादष्टाविंशतिरिति ।।

॥ इत्यच्सन्धिः ॥

शब्दरत्नम् ।

अन्यथेदमो मस्यानुनासिकोऽकारः स्यात् । अत एवेदृशे विषये गुणानामभेदकत्वपक्षानाश्रयणमिति चिन्त्यम् ।

इति स्वरसन्धिः ।

भैरवी ।

इति । अनुनासिको वकार इत्यर्थः । अन्यथा—विधेयेऽपि सवर्णग्राहकत्वाङ्गीकारे । अत एव—अनुनासिकाकारापत्तेरेव ।

अच्सन्धिरित्यत्र "अचोऽक्षु" इत्यत्रेव कुत्वापत्तिवारणायाह—इति स्वरसन्धिरिति । सन्धिद्वयमित्यर्थः । द्वित्वञ्च प्रकृतिभावमादाय । अत एव "सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु" इति भाष्येऽभिहितम् । तत एव पञ्चसन्धिरित्यस्योपपत्तिरिति ॥

श्रीमच्छब्दरत्नप्रकाशिकायामचां सन्धिद्वयं समाप्तम् ।

भावप्रकाशः ।

लक्ष्ये । अन्यथा— विधेये सवर्णग्राहकत्वाङ्गीकारे । स्यादिति । द्विवचनादाविति भावः । अतएवेदृश इति । तत्र तादृशाकारापत्तेरेव विधेयविषये इत्यर्थः । प्रतिपादितं चैतत् "इको यणचि" इत्यत्र । अचोऽक्ष्वित्यादाविव कुत्वादेर्न्याय्यत्वेनाच्सन्धिरित्ययुक्तमिति ध्वनयन्नाह— इति स्वरेति ।

इत्यचां सन्धिद्वय समाप्तम् ।

सरला ।

रूपासिद्धिरिति वाच्यम्, तत्र संख्यापदेन सङ्ख्यात्वव्याप्यधर्मप्रकारकसंख्याविशेष्यकबोधाजनका एकादिदशान्तसंख्येयवाचका एव गृह्यन्ते इति कल्पनेनादोषात् । अत्राभियुक्तप्रयोग एव मानमिति वदन्ति ।

इत्यच्सन्धिः ।

अथ हल्सन्धिप्रकरणम् ।

"स्तोः श्चुना" (पा०सू०८।४।४०) ।। स्तोरिति समाहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् । श्चुनेति । "सह युक्त-" इति सूत्रे विनापि तद्योग तृतीयेति वक्ष्यते । योगइत्येतद्-ध्याहारलभ्यम् । अत्र स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यम् । निमित्तकार्यिणोस्तु न, "शात्"

शब्दरत्नम् ।

विनापि तद्योगमिति । साहित्यं च योगक्रियायाम् । **एतदिति** । **संयोग इति** तदर्थः । सत्या भामेतिवन्निर्देशः। संयोगश्चाव्यवहितयोरेवेति 'चित्, 'कटु' तैलम्' इत्यादौ न दोषः । **यथासंख्यमिति** । तथदधनेत्यादेरव्यनादितया तमादाय "परस्मैपदानां णल्" (पा०सू० ३।४।८४) इत्यादौ सूत्रान्तरस्थक्रमेणेव यथासंख्यमिति भावः । च्वादिश-

भैरवी ।

तद्योगमितीति । श्चुना योगमित्यर्थः । क्रियादावन्वये सति साहित्यस्य दर्शनादाह–साहित्य-श्चेति । चितमित्यादावतिप्रसङ्गवारणायाह–सयोग इति । यथासङ्ख्योपपत्तये आह—तथेति । अना-दितयेति । किमत्र प्रमाणमिति चेत् ?

अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्त्यश्च परतो यदि ।

भावप्रकाशः ।

मूले—सौत्रमिति । तृतीयादिष्विति सूत्रकृतमित्यर्थः । लुप्तविभक्तिकं पदं सर्वत्र भिन्नमित्यपरे । साहित्यं तुल्ययोगः । स च यदि श्चुकर्तृकभवनक्रियायां तर्हि तयोः पुत्रस्येवार्थसम्बन्धापत्तावार्थस्थानि-त्वापत्त्या निवृत्त्यापत्तिरत आह—**साहित्यमिति** । "तस्माच्छसो नः" इत्यादिनिर्देशात् 'पुत्रेण सह-स्थूलो दृश्यते' इत्यादाविवार्थप्रधानक्रियान्वयित्वं त्यज्यत इति भावः । **योगक्रियायामिति** । तद्वाच्ययो जनरूपक्रियायामित्यर्थः। नन्वेवं तत्र करणत्वेन हेतुत्वेन वाऽन्वयोऽस्त्विति वाच्यम, धनेन च स्त्रीपुरुषयोर्योग इत्यादाविव निरूपकत्वादिनाऽन्यस्यान्वयापत्तेः । यदि तु स्त्रिया सह पुरुषस्य योग इत्यादाविव तस्यै-वार्थतरत्वं तर्हि "सहयुक्ते" इत्यस्यैव विषय इति भावः । योगस्य व्यवहितेऽपि सत्त्वादाह—**संयोगे इति** । अत्र बीजमाह—**सत्याभाम इतिवन्निर्देश इति** । सखण्डत्वेन "विनाऽपि प्रत्ययम्" इत्यस्य प्राप्तेरिति भावः । **श्चाव्यवहितेति** । समित्यस्योक्तेरिति भावः । उत्तरसूत्रलक्ष्यमाह—**कट्विति** । **अनादितयेति** ।

अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्त्यश्च परतो यदि ।
तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत्सवर्णः पूर्ववर्णयोः ॥

इति नारदीयशिक्षादिपर्यालोचनयेति भावः । दृष्टान्तमाह–परेति । तद्वदित्यर्थः । क्रमेणैवोपेतीति ।

सरला ।

मूले—सौत्रं पुंस्त्वमिति । नचेतरेतरद्वन्द्वस्वीकारेण सौत्रत्वादेकवचनमेव स्वीकार्यमिति वाच्यम्, वचनबाधापेक्षया लिङ्गबाधकल्पने लाघवात् । " लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य " इत्युक्त्या लिङ्गस्य लौकिकत्वबोधनेन वचनबाधे सूत्रबाधापत्तौ गौरवात् । वस्तुतस्तु स् इति लुप्तविभक्त्यन्तं पृथक् पदम् । पुंस्त्वस्य कथचित्साधनेऽपि सहविवक्षाया अभावेन द्वन्द्वानुपपत्तेः । "आद्यन्तौ टकितौ" इत्यत्रेव यथास-ङ्ख्यसूत्रबलेन प्रथमतः साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयेन सहविवक्षोपपादन त्वगतिकगतिकमिति बोध्यम् ।

संयोग इति तदर्थ इति । अत्र सूत्रे योगः शाब्दिकोऽव्यवहितत्वरूपो गृह्यते, न तु "नमः स्वस्ति" इत्यत्रेवार्थिक इति तदाशयः । उपपत्त्यन्तरमाह—**सत्या भामेतीति** । **'चित्, कटु तैलम्'** इति क्वाचित्कं वाक्यमेतत् ।

(पा०सू०८।४।४४) इति ज्ञापकात् । "अल्पाच्तरम्" (पा०सू०२।२।३४) इत्यादौ तु सौत्रत्वात् श्चुत्वं न। तज्ज्ञानमित्यादौ तु भवत्येव । "स्तोः श्चौ श्चु." इति सुवचम् । न च "तस्मिन्निति निर्दिष्टे-" (पा०सू०१।१।६६) इति परिभाषोपस्थानेन 'यज्ञः' 'याच्ञा' इत्यादि न सिध्येत्। "शात्" (पा०सू०८।४।४४) इति लिङ्गेन तस्या इहानुपस्थानात् ॥

ष्टुना (पा०सू०८।४।४१) ॥ इहापि कार्यिनिमित्तयोर्यथासंख्यं न । "तोः षि" (पा०सू०८।४।४३) इति ज्ञापकात् । ष्टौ ष्टुरिति सुवचम् । ईट्टे, ईष्टे, इत्यादौ "न पदान्तात्-" (पा०सू०८।४।४२) इति ज्ञापकान्न दोषः ।

शब्दरत्नम् ।

उद्देश्यानादिसिद्धलोकप्रसिद्धक्रमेणैवोपस्थितिरिति तात्पर्यम् । ननु तज्ज्ञानमित्यादौ श्चु-योगाभावान्न स्यादत आह—तज्ज्ञानमिति । जञयोगे तथोच्चारणमात्रं, न त्विदं वर्णा-न्तरमिति भावः । अनुपस्थानेति । पूर्वत्वांशानुपस्थानेत्यर्थः । तेन चितमित्यादौ न दोषः ॥

भैरवी ।

तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत्सवर्णः पूर्ववर्णयोः ॥

इति नारदीयशिक्षैव । नन्विति । ज्ञेत्यस्य वर्णान्तरत्वाभिप्रायेणेयमाशङ्का । यद्वा 'वर्गस्य पञ्चमे परे पूर्वस्य स्थाने यमसंज्ञकादेश.' इति पक्षे 'तज्ज्ञान' मित्यत्र दकारस्य चुत्वन्न स्यात्, यमयोगस्यात्र सत्त्वान्नतु चुयोगस्येत्याशङ्का बोध्या। उत्तराशयस्तु यमो नादेश', किन्तु पञ्चमे परे ऽनन्त्यात्परत्र यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णान्तरो भवति,।नत्वनन्त्यस्य यमो नामादेशः, तत्प-क्षस्यान्यत्र निराकृतत्वादिति । ननु "शात्" इति लिङ्गेन "तस्मिन्" इति परिभाषाया इहा-नुपस्थाने 'चितम्' इत्यादौ चुत्वापत्तिरत आह-पूर्वत्वांशेति। एतेनाव्यवधानांशस्य बोधिका परिभाषा इहोपतिष्ठत एव, तत्र "शात्" इत्यस्य ज्ञापकत्वासम्भवादित्याशय' ॥

भावप्रकाशः ।

उपस्थितक्रमत्यागे मानाभावादिति भावः । योगाभावादिति । वर्णान्तरस्योभयोः स्थाने 'जञोर्ज्ञः' इत्यनेन विधानात् । स्थानिवत्त्वं तु न, अल्विधित्वादिति भावः । नत्विदमिति । शिक्षोक्तपरिगणना-सङ्गत्यापत्तेरत एव 'जज्ञौ' इत्यादिसिद्धिरिति भावः । ननु तस्या इत्यनेन पूर्वोक्तपरिभाषापरामर्शेन तदनु-पस्थितौ चितमित्यादौ दोषः, पूर्वत्वश्रुतेरित्यर्थस्तु न युक्तिसहोऽत आह—पूर्वत्वांशेति । तथाचोक्तार्थ-कस्य तस्या इत्यस्यावयवषष्ठ्यन्तत्वेनावयवाकाङ्क्षायामस्य लक्षणयैतदर्थलाभः । स च शकारटवर्गांश एवेति नाग्रहः, ज्ञापकस्यायोगापेक्षत्वात् । अव्यवधानांशोपस्थितिस्स्वस्त्येव तद्बाधकल्पने मानाभावात् । तत्फलमाह—तेनेति । यथाश्रुते तु मूले अनुपपत्तिः स्पष्टैव । एतेन पूर्वसूत्राप्रवृत्तौ 'चितम्' इत्यादौ

सरला ।

मूले-ज्ञापकादिति । न च विश्नशब्दात् णिजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विपि अल्लोपे ततो 'कुङ्'शब्दे इति धातोर्लिटि एकवचने जुकुवे इति पदे परे प्राप्तस्य श्चुत्वस्य निषेधेन "शात्" इति सूत्रस्य चारितार्थ्येन ज्ञापकत्वासंगतिरिति वाच्यम्, ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन 'विश्न्' इत्यादीनामन-भिधानात्, संयोगान्तलोपेन तादृशरूपाभावाद्वा । श्चुयोगोऽभावादिति । 'ज्ञ' वर्णस्य वर्णान्तरत्वाभि-मानेनेदम् । पूर्वत्वांशानुपस्थानेत्यर्थ इति । "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" इति परिभाषयाऽशत्रय-मुपस्थाप्यते पूर्वत्वमव्यवहितत्वं विधेयान्वयिषष्ठ्यर्थश्चेति। तत्र "शात्" इति सूत्रेण पूर्वत्वमात्रं बाध्यते-ऽशान्तरद्वयं तूपस्थाप्यते एव। तत्र षष्ठ्याः सूत्रे उपादानेन षष्ठ्यर्थांशस्य सिद्धतयाऽव्यवहितत्वांश-एवात्रोपस्थाप्यते । तेन 'चितं कटु तैलम्' इत्यत्रेकारेण व्यवधानान्न तकारस्य श्चुत्वम् । एवञ्च परिभाषया यावानंशः सिद्धो बाधितो वा, तावन्तमंशं वर्जयित्वा शेषांश उपस्थाप्यते इति भावः ।

सर्पिष्टममिति । "ह्रस्वात्तादौ-" (पा०सू०८।३।१०१) इति षत्वम् ।

प्रत्यये भाषायामिति । यत्तु प्राचा मयटि नित्यमिति पठितम्, यच्च हलन्त-प्रकरणे षण्णां, षड्णामित्युदाहृतम्, यच्च "यरोऽनुनासिक-" (पा०सू०८।४।४५) इति वाऽनुनासिक इति तत्र व्याख्यातं, तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । **यवादिगण इति** । "यचि भं तसौ मत्वर्थे" इति संहितया पाठे तसाविति तात्पूर्वं दकारं प्रश्लिष्य भत्वेनाप्येतत्समाधातुं शक्यम् ॥

शब्दरत्नम् ।

षत्वमिति । न च षस्य पदान्ते जश्त्वं भविष्यतीति तद्व्यर्थमिति वाच्यम् । षत्व-स्यासिद्धत्वेनास्य जश्त्वाभावात् ।

भाष्येति । प्रत्यय इत्येव तत्र पाठादिति भावः । **दकारमिति** । चर्त्वेनेति भावः। मृच्छब्दस्य यवादिगणे पाठे न म्रानमिति तत्र "झयः" (पा०सू०८।२।१०) इति वत्वे मृद्वानित्येवेति तात्पर्यम् । इति के चित्तन्न मृन्मानित्यस्यासिध्द्यापत्तेरिति क्वाचित्कोऽसां-प्रदायिकः पाठः ।

भैरवी ।

तद्व्यर्थमिति । षकाररूपस्य व्यावर्त्यस्याभावेन 'टो' रिति व्यर्थमित्यर्थः । अस्य-षस्य । नचैवमपि स्थानी यः सकारस्तद्बुध्या स्यादेव जश्त्वमिति वाच्यम्, देवदत्तहन्तृहतन्यायेन तद्-बुद्धेरिहासम्भवादित्याशयात् ।

दकारस्य प्रश्लेषे तस्य श्रवणापत्ति वारयति-चर्त्वेनेतीति । लोपस्तु वैकल्पिकत्वान्न कृत । तत्र-तत्प्रकृतिकमतुपि । तात्पर्यमिति । दकारस्य चर्त्वेन प्रश्लेषं कृत्वा समाधानकर्तुरिति शेषः । अत्र मौलं यच्छक्यमिति, तदग्रे-इति केचित्तन्न मृन्मानित्यादावतिप्रसङ्गादिति पाठा-भिप्रायेण-तमनूद्य, तत्र "झयः" इति वत्वेन तद्रूपस्यैवासम्भवादिति खण्डनकारेणोक्तम्, तत् खण्डयति—इतीत्यादिना ॥

भावप्रकाशः ।

दोषः । तावदंशबाधे शकारटवर्गांश एव बाधापत्तौ 'यज्ञः' 'ईष्टे' इत्यादौ श्चुत्वाधनापत्तिरितिजगन्नाथोक्तं, 'याचते' इत्यादावतिप्रसङ्गापत्त्य। मूलं चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्त, विशेष्यभूतपूर्वस्येत्यंशाभावेन विशेषण तदंशस्याप्यनुपस्थितिरिति मन्दोक्त चापास्तम्, उक्तहेतोः, विभिन्नविभक्तिकत्वेन विशेषणविशेष्यभा-वाभावाच्च ।

षत्वमितीति । जश्त्वापवादरुत्वापवादत्वादिति भावः । **तद्व्यर्थमिति** । षरूपव्यावर्त्याभावेन टोरिति व्यर्थमित्यर्थः । एतेन टोः किमिति प्रश्नस्य परममूलस्थस्याशयो वर्णितः । उत्तराशयमाह-**षत्वेति** । नास्य-षस्य । नचैवमपि स्थानिबुद्ध्या स्यादिति वाच्यम्, देवदत्तहन्तृहतन्यायेन तदभावादिति भावः ।

पाठादिति । प्रकाशोऽप्येवम् । तच्छ्रवणाननुभवादाह—चर्त्वेनेति । लोपस्तु वैकल्पिकत्वान्नेति भावः । तत्र—तत्प्रकृतिकमतुपि । **तात्पर्यम्**, दप्रश्लेषेण समाधातुः । अत एव शक्यमित्यग्रे इति केचित्, तन्न, 'मृन्मान्' इत्यादावतिप्रसङ्गादिति पाठमभिप्रेत्यानूद्य तत्र "झयः" इतिवत्वेन तद्रूपस्यैवासिद्धेरिति खण्डनकृदुक्तिं खण्डयति—इतीति ।

सरला ।

मूले-न दोष इति । "न पदान्ताट्टोरनाम्" इति सूत्रेण "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" इति परि भाषायाः पूर्वत्वांशस्यानुपस्थितिज्ञापनादिति । एतत्तत्वं पूर्वमुक्तं तत एवावगन्तव्यम् । जश्त्वाभावादिति। 'सर्पिस् तमम्' इति स्थिते जश्त्व बाधित्वाऽपवादत्वादुत्वे विसर्गे सत्वे षत्वे च विसर्गसत्वषत्वानामसिद्ध-त्वेन जश्त्वाभावादित्यर्थः । रुत्वात्प्राक् षत्वं तु न, रुत्वदृष्ट्या तस्यासिद्धत्वात् ।

उदः स्था (पा०सू०८।४।६१) ॥ "अनुस्वारस्य ययि-" (पा०सू०८।४।५८) इत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य सम्बध्यते । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्याशयेनाह—पूर्वसवर्णः स्यादिति । अघोषस्येत्यादि । एतेन सस्य तकार इति प्राचां ग्रन्थाः प्रत्युक्ताः । यद्यपीह "चयो द्वितीयाः शरि" इत्यस्योपन्यसनं, तद्-तिरभसात् ॥

तच्छिव इति । यत्तु प्राचा तत् शिव इत्यत्र जश्त्वे कृते "खरि च" (पा०सू०८।४।५५) इत्युक्तम् । तन्न, तदो दान्तत्वेन जश्त्वोपन्यासवैयर्थ्यात् । यत्तु तत्पौत्रे-

शब्दरत्नम् ।

ननु सवर्णपदमधिकं 'परसवर्णः' इत्यत्रैकार्थीभावापन्नस्यान्यत्र सम्बन्धो वक्तुमशक्यः । न च पूर्वस्येत्यस्य सम्बन्ध्याकाङ्क्षायां यत्किञ्चित्सम्बन्धिकल्पनापेक्षया पूर्वत्रोपस्थितार्थवाचकपदाध्याहारौचित्यात्तल्लाभः । "चुटू" (पा०सू०१।३।७) इत्यादावादेरप्येवमेव सम्बन्धोपपत्तौ तत्र तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञाया वैयर्थ्यापत्तेः । न च स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादेकदेशानुवृत्तिः । "तोर्लि" (पा०सू०८।४।६०) इत्यत्र समुदायानुवृत्त्या तस्याश्चारितार्थ्यादित्यत आह—अनुस्वारस्येत्यादि । एकदेशे इति च । पकारमात्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञयैव "तोर्लि" (पा०सू०८।४।६०) इत्यादावनुवृत्तिसिद्धौ पुनः सकारांशे तत्प्रतिज्ञया तावतोऽर्थांशस्य उत्तरत्रानुवृत्तिरिति भावः । तदतिरभसादिति । चयो ऽभावात् "दी

भैरवी ।

अधिकमिति । सूत्रे तदभावादिति शेषः । ननु "अनुस्वारस्य" इति सूत्रस्थस्य सवर्णपदस्य सम्बन्धो भविष्यतीत्यत आह—परसवर्णेति । प्रकारान्तरेण तस्य लाभोऽन्येनोक्तस्तन्मतमनूद्य दूषयति—नचेत्यादिना । एवमेव—भवदुक्तप्रकारेणैव । स्वरितत्वेति । सवर्णपद इत्यादिः । "तोर्लि" इत्यत्र समुदायस्य सम्बन्धसूचकतया स्वरितत्वस्य चारितार्थ्यमुक्तं यद्यपि, तथाप्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादेव सम्बन्ध इत्येतदुपपादयति—पकारमात्र इत्यादिना । अतिरभसमुपपादयति—चयोऽभावादिति । ननु "उदः स्था" इति सूत्रनिष्पन्नस्य थस्य स्थाने चर्त्वेन तकारे

भावप्रकाशः ।

परेति । यत इत्यादिः । तल्लाभ इति । तथा च तज्जातीयपदकल्पना न तु तदनुवृत्तिरिति भावः । एवमेवेति । उक्तरीत्या "उपस्थितं परित्यज्य" इति न्यायेनेति भावः । अंशस्यात्तरेति । पूर्वक्लृप्तार्थरहितस्येति शेषः । अत एव पूर्वस्येत्यस्यान्वयः । अन्यथा तत्र सा व्यर्थैवेति भावः । परेति तत्र लुप्तषष्ठ्यन्तं पृथक् पदमेवमपि तदद्वयसार्थक्यमिति तत्त्वं बोध्यम् । ननु सस्य पूर्वसवर्णस्तः, तस्य "झरो झरि" इतिलोपे एकतं, तदभावे द्वितम्, "अनचि" इति द्वित्वे त्रितम् । "उत्कन्दो रोग" इति भाष्योदाहरणात्पूर्वसवर्णनियामकत्वस्य महाप्राणत्वघटितान्तर्यस्यानङ्गीकारात् । अन्येतु ज्ञापकं विशेषापेक्षमिति मूलोक्तरीत्या सस्य थः तस्यासिद्धत्वाच्चर्त्वं नेति द्विथं रूपमाहुः । नचैतदप्रामाणिकम्, चयोद्वितीया इति पक्षेथश्रुतेरवर्ज्यत्वादिति माधवहरदत्तप्रकाशकृदाद्युक्तत्वेन कथमतिरभसत्वम् । अतस्तस्य सामान्यपरत्वाश्रयेन त्रितयसाधारणं तत्र हेतुमाह—चयोभावादिति । आद्यपक्षे मद्रीत्या तस्यैवाभावादसिद्धत्वाच्च तदभावादित्यर्थः । अन्येत्विति पक्षे थस्यैव सत्त्वादसिद्धत्वेऽपि सस्य सत्त्वाच्च तदभावादित्यर्थः । पक्षद्वयेप्युदश्चर्त्वस्यासिद्धत्वेन तदभावादित्यर्थः । अत एव चयोद्वितीया इत्यस्य भाष्ये "नादिनी" इत्यत्र पाठेन तत्त्वस्यासिद्धत्वादिति तत्र मान्यानां हेतूक्तिः सङ्गच्छते । थपक्षे तु तदभावः स्पष्ट एवेति, न तत्र हेत्वपेक्षेति तेषामाकूतम् । भाष्यमते थस्य चर्त्वेन चयः सत्त्वात् तदाशयकोऽयं ग्रन्थ इति भ्रमं निराकर्तुं भाष्यरीत्या थस्यानसिद्धत्वेन चर्त्वं भवत्येवात एवोक्तभाष्यप्रयोगसङ्गतिः । मूलादि तु प्राचामनुरोधेनेति सिद्धान्तम्

णोक्तं तदो "वाऽवसाने" (पा०सू०८।४।५६) इति चर्त्वे कृते पश्चाच्छिव इत्यनेन सम्बन्धे "झलां जशोऽन्ते" (पा०सू०८।२।३९) इति जश्त्वे "खरि च" (पा०सू०८।४।५४) इति चर्त्वमिति, तदतिस्थवीयः । जश्त्वं प्रति अवसाने चर्त्वस्यापवादत्वात् । जश्त्वे शिवशब्दानपेक्षणाच्च । भाविन्यवसानभङ्गे "वाऽवसाने" (पा०सू०८।४।५६) इत्यस्य पूर्वमप्रवृत्तेश्च । प्रवृत्तस्य वा निवृत्तिसम्भवात् । उक्तं च "अक्रु-

शब्दरत्नम् ।

धर्षादाचार्याणाम्" (पा०सू०८।४।५२) इत्युत्तरम् "अनुस्वारस्य ययि" (पा०सू०८।४।५८) "वा पदान्तस्य" (पा०सू०८।४।५९) "तोर्लि" (पा०सू०८।४।६०) "उदः स्था" (पा०सू०८।४।६१) "झयो हो" (पा०सू०८।४।६२) "शश्छोऽटि" (पा० सू०८।४।६३) इति षट्सूत्रीपाठोत्तरं "झलां जश् झशि" (पा०सू०८।४।५३) "अभ्यासे चर्च" (पा०सू०८।४।५४) "खरि च" (पा०सू०८।४।५५) "वा ऽवसाने" (पा०सू० ८।४।५६) "अणोऽप्रगृह्यस्य" (पा०सू०८।४।५७) इति पञ्चसूत्र्याः पाठे भाष्यसम्मते थस्य चर्त्वेऽपि तस्यासिद्धत्वाच्छर्परत्वाभावाच्चेति भावः ॥

चर्त्वमिति । ततः श्चुत्वे "शश्छोऽटि" (पा०सू० ८।४।६३) इति प्रक्रियेति भावः । चर्त्वस्यापवादत्वादिति । एवं च तत्र कृते जश्त्वाप्रवृत्तिरिति भावः ।

भैरवी ।

तस्य द्वितीयादेश इति तेषामभिप्राय इत्याशङ्कायामाह—दीर्घादिति। सम्प्रति श्रूयमाणाष्टाध्यायीपाठपक्षे "खरि च" इत्येतद्दृष्ट्या "उदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्य" इत्यस्यासिद्धत्वात्कथं थस्य स्थाने चर्त्वेन तकार इत्याशङ्कानुत्थानायाह—इत्युत्तरमिति। एवञ्च "खरि च" इत्यस्य परत्वान्न तद्दृष्ट्या पूर्वसवर्णनिष्पन्नथकारस्यासिद्धत्वशङ्केति भावः। भाष्यसमत इति। "उत्कन्दो रोगः" इति भाष्योदाहरणाद्भाष्यसम्मत इत्यर्थः। नचैतद्भाष्योदाहरणबलेन महाप्राणत्वघटितान्तरतम्यम्पूर्वसवर्णस्य प्रवृत्तौ न नियामकमित्येव कल्प्यतान्तावतापि तकारस्य लाभेन चयो लाभ एवेति वाच्यम्,महाप्राणत्वन्न नियामकमिति यदि ब्रूषे तदा भाष्यकाराज्ञानकल्पनन्तदपेक्षयाऽष्टाध्याय्याम्पाठव्यत्यासस्य कल्पनमेवोचितमित्यभिप्रायात् । तस्य—चर्त्वनिष्पन्नतकारस्य । एतत्सर्वञ्चयो द्वितीया इत्यस्य चयः सत्तायाम्प्रवृत्तिस्तदभावे तु नेत्यभिप्रायेण। वस्तुतो निमित्ताभावादिह तस्य प्राप्तिरेव नेत्याशयेनाह—शर्परत्वाभावेति ॥

अथ तनोतीत्यादिना वक्ष्यमाणपक्षे मूलोक्तदोषोपपत्त्यर्थमिह प्रक्रियाम्पूरयति—तत इति। एवञ्च—अवसाने चर्त्वस्य जश्त्वापवादत्वे च । तत्र कृते—चर्त्वे कृते। अपवादे प्रवृत्ते पुनरुत्सर्गाप्रवृत्तेः सिद्धान्तिसम्मतत्वात् निरवकाशो विधिरपवादो भवति, नचेह निरवकाशत्व-

भावप्रकाशः ।

आद्यतृतीययोश्चयोऽभावे हेतुं च सूचयितुं चाह—दीर्घादिति । एतेन तत्र पूर्वसवर्णतकारस्यासिद्धत्वं शर्परत्वाभावो वा हेतुः । स चायुक्तः, उदस्तकारस्य थः, पूर्वसवर्णतकारस्य "झरो झरि" इति लोप इति द्विधं रूपमिति तदाशयात् इविखण्डनकृदुक्तिः परास्ता, वक्ष्युक्तेः । योगविभागस्याप्रमाणत्वात्तेनानसिद्धत्वमित्यादितदुक्तिस्तु चिन्त्यैव । भाष्यसम्मते इति । एतेन तत्र तथा पाठो लेखकप्रमादादिति मन्दः प्रत्युक्तः । अत एवाद्यद्वितीयपक्षयोस्तदतिशये हेतुमाह—शरिति । तयोस्थपरत्वादिति भावः ।

अथेति पक्षे मूलोक्तदोषोपपत्तये तदुक्तप्रक्रिया पूरयति—तत इति । जश्त्वाप्रवृत्तिरिति । एव च तदुपन्यासः प्रसादस्य निष्फल इति भावः । एतेन जश्त्वं प्रति चर्त्वासिद्धया दस्यैव तु जश्त्वेऽविशेषा-

तव्यूहाः पाणिनीयाः" इति, "कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्ति" इति च । अन्यथा हरिरयमित्यत्रापि त्वदुक्तरीत्या प्रवृत्तो विसर्गः केन वार्यताम् । अथ तनोतीति तदि-

शब्दरत्नम् ।

न च जश्त्वे कृते चर्त्वस्य चारितार्थ्येन तस्यासिद्धत्वादपवादत्वे न मानमिति वाच्यम् । तत्कालेऽवश्यं प्राप्तत्वेन येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वस्य सुलभतयोक्तरीतेरसम्भवात् । एत-देवाभिप्रेत्य "मिदचोऽन्त्यात्" (पा०सू०१।१।४७) सूत्रेभाष्ये उक्तम् —सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति । अन्यथा कौण्डिन्याय तक्रमित्यनेन ब्राह्मणेभ्यो दधीति प्राप्तदधिदान-स्यापि बाधो न स्यात् । तद्दानोत्तरं तत्पूर्वं वा तद्दानस्य चारितार्थ्यात् । अत एव "अजा-देर्द्वितीयस्य" (पा०सू०६।१।२) इति सूत्रे प्रथमद्विर्वचनोत्तरमस्य चारितार्थ्येन प्रथमद्विर्व-चनस्यानेन बाधो न स्यादित्याशङ्क्य सत्यपि सम्भवे इति न्यायेन बाधकत्वमुक्तं भाष्ये । एवं च "दयतेर्दिगि—" (पा०सू०७।४।९) इति सूत्रस्थकैयटादिग्रन्था असम्भवे एव बाध कतेति वार्तिकानुसारेण प्रवृत्ता अयुक्ता एवेति बोध्यमिति भावः । केन वार्यतामिति । एवं चेदृशे विषये वाक्यसंस्कारपक्षेणैव साधुत्वान्वाख्यानमिति स्वीकृत्याकृतव्यूहपरिभाषा त्याज्येति चेदिष्टापत्तिरिति बोध्यम् । अन्ये तु पदसंस्कारे हरिः भवतीति सविसर्गमपि

भरवी ।

मित्याशयिकामुक्तिन्निरस्यति—नचेति । उक्तरीतेः—अवसाने चर्त्वे कृते जश्त्वमिति रीतेः । तदप्राप्तियोग्ये विषयेऽचारितार्थ्यमपवादत्वबीजन्तदिहास्त्येवेति भावः । एतदेव—उक्तबीज-मेव । अत एव—तदप्राप्तियोग्ये विषयेऽचारितार्थ्यस्यापवादत्वप्रयोजकत्वादेव । कैयटादिग्रन्थाः—द्वित्वोत्तरं दिग्यादेशस्य चारितार्थ्येनाबाध इत्येवंरूपा इत्यर्थः । वार्तिकेति । एवञ्च भाष्यकृता तन्मतस्य खण्डितत्वान्न लक्ष्यसंस्कारकतेत्यत्र तात्पर्यम् । एवञ्चेति । विसर्गापत्तौ चेत्यर्थः । ईदृशे विषये—पदान्तरसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां विलक्षणरूपप्राप्तिविषये । इष्टापत्तिरिति । यदकृत-व्यूहपरिभाषया साध्यं तद्वाक्यसंस्कारेणेव साधनीयम्, पदसंस्कारस्तत्र त्याज्य । तथाच प्रा-चीनोक्तं वावसान इति चर्त्वे कृते इत्यादिना यत्तदसङ्गतमेवेति भावः । पदसंस्कारपक्षमवल-म्ब्यादौ विसर्गं कृत्वा पश्चात्तिङन्तसम्बन्धः कार्यः, इत्यभिप्रायेण सविसर्गरूपमपि साधु इति-केनाप्युक्तन्तन्मतमाह—अन्येत्वित्यादिना । नन्वकृतव्यूहपरिभाषया तथा न भविष्यतीत्यत

भावप्रकाशः ।

दिति प्रकाशोक्तं तद्दूषणमपास्तम्, उक्तयुक्तः । तद्ध्वनयन् शङ्कते—नचेति । न मानमिति । निरवका-शत्वरूपबीजाभावात् । एवञ्चासिद्धत्वादिति प्रकाशवत् वाच्येऽपवादत्वादित्ययुक्तम् । अत एव मान्यैः वस्तुतस्तु चर्त्वासिद्धया जश्त्वोपन्यास एव प्रागुक्तः चर्त्ववैयर्थ्यतूक्तरीत्या नेति व्याख्यातं, मन्देनापि तदेवानुसृतमिति भावः । येननेति । तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्यस्यतन्न्यायबीजत्वस्योक्तत्वादिति भावः । रीतेरित्येकवचनेन प्रकाशोक्तेस्तैतावान् विशेषोऽन्यत्सर्वंतदनुवाद एवेति सूचितम् । तयोरेकविषयकत्व-स्योक्तत्वादेवाह—एतदेवेति । तत्कालावश्यंप्राप्तिपूर्वकमुक्तबीजमेवेत्यर्थः । अपिर्द्वित्वसमुच्चायकः । वचनोत्तरमिति । तस्य पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः । ग्रन्था इति । "द्वित्वोत्तरं दिग्यादेशस्य चारितार्थ्येन तेन तस्याबाध" इत्येवरूपा इत्यर्थः । असम्भव एवेति । विरोधस्य तद्बीज-त्वादिति भावः । वार्तिकेति । भाष्यकृता दूषितत्वान्न तन्मतस्य लक्ष्यसिद्ध्युपयोगित्वमिति भावः । प्रागुक्तसिद्धान्ताविरोधाय फलितपरिभाषाङ्गीकारं व्युदस्य फलितान्तरमाह—एवञ्चेदृशइति । अन्यथा विसर्गापत्तौ च पदान्तरसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां विलक्षणरूपविषये इत्यर्थः । एवेन पदसंस्कारपक्षव्यावृत्तिः । इष्टापत्तिरिति । तावतापि प्राचीनोक्त्यसङ्गतेरिति भावः । सविसर्गमपीति । आदौ विसर्गस्ततस्तिङन्त सम्बन्ध इति भावः । अपिस्तत्पक्षोक्तसरेफरूपसमुच्चायकः । अन्ये तु भाहुरितिसूचितारुचिबीजं तु तथा

ति क्विबन्तं ब्रूषे एवमपि जश्त्वेन दकारोऽस्तु। चर्त्वे कृते श्चुत्वमिति तु न न्याय्यम्। श्चुत्वं प्रति चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । यत्तु "न मु ने" (पा० सू०८।३।३) इत्यत्र 'न' इति योगं विभज्यासिद्धत्वमिह नेत्याहुः। तदपि न, असिद्धत्वेऽपि रूपसिद्धौ निर्बाधायां योगविभागस्यागतिकगतिभूतस्येहाश्रयणे प्रमाणाभावात् ॥

आक्रंस्यत इति । "आङ उद्गमने" (पा०सू०१।३।४०) इति तङ्। "स्नुक्रमोः–" (पा०सू०७।२।३६) इति नेट् ॥

समसम्बन्धीविधिरिति । समकर्मकं विधानमिति तु नोक्तम्। अनुवाद्ययोरपि यथासंख्यस्येष्टत्वात् । "समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः" (पा०सू०३।४।३६) इत्यत्र यथा ॥

ड्णोः—(पा०सू०८।३।२८) ॥ कुक्टुकोः पूर्वान्तत्वात्प्राङ्क्साये इत्यत्र "सात्पदाद्योः" इति षत्वं न। सुगण्ट्साये–इत्यत्र "न पदान्तात्" (पा०सू०८।४।४२) इति ष्टुत्व न।

शब्दरत्नम् ।

साध्वेव सत्यभिधाने, परिभाषाया भाष्येऽदर्शनादित्याहुः। प्रमाणाभावादिति । योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनेनाप्रामाणिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

यथासंख्यस्येति । ख्यान्तैकदेशेन सूत्रस्य ग्रहणं बोध्यम् ॥

भैरवी ।

आह—परिभाषाया इति। आहुरित्यस्वरसबीजन्त्वेतादृशरूपानभिधानमेवेति ॥

"यथासङ्ख्यम्" इति सूत्रे यत्प्रथमान्तं यथासङ्ख्यमिति पदं तदनुकरणम्मान्तमेव भविष्यतीति यथासङ्ख्यस्येत्यसङ्गतमत आह—ख्यान्तैकेति। एवञ्च यथासङ्ख्येत्येकदेशयुक्तसूत्रप्रवृत्तेरिष्टत्वादिति मूलार्थः ॥

भावप्रकाशः ।

प्रयोगानभिधाने तत्र तदनाश्रयणौचित्यमिति।

नन्वर्थपरत्वे यथासङ्ख्यमित्युचितम्, शब्दपरत्वे विष्ठासिद्धिरत आह—ख्यान्तैकदेशेनेति। तयोर्भेदविवक्षायां तदनुकरणेनेत्यर्थः। तथा च तद्युक्तसूत्रप्रवृत्तेरिति मूलार्थः।

सरला ।

ननु 'संख्यामनतिक्रम्य यथासंख्यम्' इति यथासङ्ख्यशब्दस्याव्ययीभावतयाऽव्ययत्वात्ततः परमागतायाः षष्ठ्या लुक औचित्येन यथासङ्ख्यस्य इति प्रयोगानुपपत्तिरत आह—ख्यान्तैकदेशेनेति। "यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्" इति सूत्रैकदेशानुकरणम्, ततोऽनुकरणानुकार्ययोर्भेदविवक्षापक्षे सिद्धान्तभूते षष्ठीति तदाशय इति न पूर्वोक्तदोषावकाशः। बोध्यमिति। अयं भावः—सूत्रे अनुदेशशब्दः कर्मसाधनः, समानाम् इति च शेषषष्ठी। तथाच समसम्बन्धी विधिरित्यर्थो भवति। भावसाधनानुदेशशब्दश्चेत्समानामित्यस्य कर्मषष्ठ्यन्तत्वे समकर्मको विधिरित्यर्थः स्यात्। तथाच "समूलाकृत" इति सूत्रे विधेयस्य णमुलः समसंख्याकत्वाभावेनैव तदप्रवृत्तिः स्यात् । लक्ष्यानुरोधाचात्राऽऽद्य एव पक्षः स्वीक्रियते इति भावः।

अत्रेदं तत्त्वम्, इदं सूत्रं धर्मसाम्ये एव प्रवर्तते नतु व्यक्तिसाम्ये ; व्यक्तीनामानन्त्येन तत्साम्यस्य दुरुपपादत्वात्। अत एव "सङ्ख्यातानुदेशेनाप्येतत् सिद्धम्" इति स्थानेन्तरतमः" इति सूत्रस्थं भाष्यं संगच्छते। अन्यथा यणां सप्तसङ्ख्याकत्वेन इकां च षट्पष्टेः सत्त्वेन साम्याभावात्तदसंगतिः स्पष्टैव। धर्मसाम्ये एतत्सूत्रप्रवृत्तिस्वीकारे तु न दोषः, व्यक्तीनां संख्यासाम्याभावेऽपि इवयत्वादीनां धर्माणां साम्यस्य सत्त्वादित्यन्यत्र विस्तरः।

पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसत्, तस्यापत्यं पौष्करसादिराचार्यः। बाह्वादित्वादिञ्। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः॥

डः सि धुट् (पा०सू०८।३।२९)॥ "उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्" परत्वात्, इत्यभिप्रेत्याह-सस्येति। सीति सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः। षट्त्सन्त इति। धुटश्चर्त्वेन तकारः। यत्त्वाहुः-"चयो द्वितीया" इति पक्षे तस्य थ इति।

शब्दरत्नम्।

परत्वादिति। "तस्मिन् (पा० सू० १।१।६६) इति सूत्रापेक्षया "तस्मात्-" (पा० सू० १।१।६७) इत्यस्य परत्वादित्यर्थः। डकारात्सकारे धुडित्यर्थे "तस्मिन्"- (पा० सू० १।१।६६) इत्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितडकारस्यागमित्वं "तस्मात्-" इत्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितसस्य तत्त्वमित्यसम्भवरूपविरोधे परत्वेन व्यवस्थेति सस्यागमित्वनिर्णय इति भावः। स्पष्टं चेदं "तस्मिन्" (पा०सू० १।१।६६) इति सूत्रे भाष्ये। लाघवार्थ

भैरवी।

ननु न "डः सि" इतिसूत्रे पञ्चमीनिर्देशस्य परत्वं, किन्तु सप्तमीनिर्देशस्यैवेति 'पञ्चमीनिर्देशो बलीयानि'त्यसङ्गतं परत्वस्य तत्र हेतुत्वेन प्रतिपादनाच्च परत्वमत्र नास्तीत्यत आह—तस्मिन्नितीति। परिभाषाविषये कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतमेव परत्वन्नियामकन्नतु संज्ञाशास्त्रवत्प्रदेशीयं, साधकाभावात्। किञ्च भाष्यकृता—"अधिकारो नामत्रिप्रकारः कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति" इत्यभिहितम्। 'कश्चित्परिभाषारूपः' इति व्याख्या च कैयटेनकृता। तेनाष्टाध्यायीपाठ एव तद्विषये नियामक इत्यभिहितम्। ननु विरोधे सति परत्वेन व्यवस्था, स एव तु कथमत आह—डकारादिति। तत्त्वम्—आगमित्वम्। असम्भवः—कार्यित्वनिमित्तत्वयोर्युगपदसम्भवः। निर्णय इति। परत्वात्तस्मादित्यस्य प्रवृत्तौ निर्णय फलित इत्यर्थः। ननु

भावप्रकाशः।

ननु न पञ्चमीनिर्देशस्य परत्वम्, वैपरीत्यात्। प्रधानीभूतागमित्वाश्रयबोधकशब्दयोर्मध्ये ड इत्यतः सीत्यस्य परत्व त्वकिञ्चित्करं वैपरीत्यापादकं च आगमसन्निहितत्वादित्यर्थे तु न तदुक्तिस्वारस्यमत आह—तस्मिन्निनीति। परिभाषाणां कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतं परत्वमस्तीति विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तिर्निर्बाधैवेति भावः। तथा च परत्वादिति न परिभाषान्तर्गत किं तु प्रकृताभिप्रायमिति बोध्यम्। स्पष्टञ्चेदमन्यत्र। अन्यत्र चारितार्थ्यं स्पष्टमुपेक्ष्य विरोधं तद्बीजमुपपादयति—डकारादिति। अर्थे इति। सतीति शेषः, श्रुतत्वात् सामग्रीसत्त्वाच्च। एतेन डात् परः से परे पूर्वपदस्येति वाक्यार्थे उभयानुग्रहाय स परादिरेव, सस्येत्यादि तु फलितार्थ इत्यपास्तम्, विधेयस्याविद्यमानत्वेन तद्विशेषणत्वायोगात्। परस्येत्यादेः षष्ठ्यन्तस्यैव क्रमेण परिभाषाभ्यामुपस्थाने तथान्वयासम्भवाच्च। असम्भवेति। कार्यित्वनिमित्तत्वयोर्युगपदसम्भवेत्यर्थः। पर्यायस्तु न, आवृत्त्यापत्तेः। एतेन डात्परस्य से पूर्वस्येत्यर्थे 'षट्त्सन्तः' इति लक्ष्यसम्भवात् विरोधाभावेन कथ तेन व्यवस्थेत्यपास्तम्, उक्तरीत्या तस्यालक्ष्यत्वात्। व्यवस्थेतीति। परप्रवृत्त्या पूर्वाप्रवृत्तिरिति भावः। अत एव तस्यागमसन्निहितत्वम्। अन्यथा धुड् डः सीति वदेत्। सन्देहस्त्वन्यत्रापि तस्य इति बोध्यम्। निर्णय इति। तत्प्रवृत्त्या फलित इति भावः। एतेन षष्ठीप्रक्लृप्तिपक्षस्य दूषितत्वात् कथमिदमित्यपास्तम्। अत एवोपस्थितेरित्युक्तमुभयत्र। एवं च तत्कार्यस्थित्या तन्निर्देशस्य प्राबल्यं सिद्धमिति बोध्यम्। तथा परत्वाश्रयणे बीज ध्वनयितुमाह—स्पष्टञ्चेदमिति। मूलाद्युक्तमि-

सरला।

मूले-तस्यापत्यमिति। पुष्करसच्छब्दाद् अपत्यमित्यर्थे बाह्वादित्वादिञित्यर्थः। पौष्करसादिरिति। "अनुशतिकादीनाञ्च" इत्युभयपदवृद्धिः।

मूले-तकार इति। अत्र जश्त्वं तु न प्रवर्तते, धुटोऽसिद्धत्वात्।

तन्न, चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । अत एव धुडभावे 'षट् सन्त' इत्यत्र टस्य ठो न । टकारनकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पात् षोडश । "खयः शर" इति सकारद्वित्वे द्वात्रिंशत् । न च तत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम्, "पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे" इत्युक्तेः। न च "शरोऽचि" (पा०सू०८।४।४९) इति द्वित्वनिषेधः शङ्क्यः, तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात्। अत एव "शरः खयः" इति वार्तिकस्य वत्सः, अप्सराः, इत्युदाहरणं भाष्ये स्थितम्। धुटः परादित्वं "न पदान्तात्–" (पा०सू०८।४।४२) इति ष्टुत्वनिषेधार्थम्। अत एव वक्ष्यमाणस्तुगिहैव न कृतः। यत्त्वाहुः–एवमपि प्रक्रियालाघवाय तुडेव

शब्दरत्नम् ।

इति । षष्ठ्याः प्रयोग एव कर्त्तव्ये इत्यर्थः । चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति । अत एव तुडिति नोक्तम् । अत एव–चर्त्वस्यासिद्धत्वादेव । ननु "धुक् डः सि" इत्यस्तु, सप्तमीच यथाश्रुतैव, ड इति च षष्ठ्यन्तं, परमार्थतो वाक्यशक्त्यङ्गीकारेण पूर्वान्तत्वे परादित्वे वा न शक्ततावच्छेदकभेदोऽत आह–धुटः परादित्वमिति ।

भैरवी ।

यदि न षष्ठीनिर्देशस्तर्हि प्रकृतिमात्रस्य प्रयोग एव न स्यादत आह–षष्ठ्या इति । अत एव–चर्त्वस्यासिद्ध्या तकारस्य थकाराभावादेव ।

धातोः कर्त्रर्थकसार्वधातुके शप् भवतीत्यर्थेनोभयोर्मध्येऽनवयवः शप् भवति यथा, तथा डः सि धुड् भवतीत्यर्थे ऽनवयवो धुट् स्यादिति तु शङ्का न भवति । आगमलिङ्गटकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः । अतस्तस्यागमत्वमेव । एवञ्चागमित्वं डकारस्य सकारस्य वेति सन्देहे "उभयनिर्देशे" इत्यादिना सस्यागमित्वनिर्णयः कृतः । तत्र 'डः' इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे पूर्वोक्तः सन्देहो भवति, यदि 'डः' इति षष्ठ्यन्तन्तदा न सन्देहः, परन्तु धुडागम एव चेत् क्रियते तदा डकारात्पूर्वः स स्यादितीष्टरूपासिद्धिरित्याशयेन 'धुगिति' कृत्वा डकारस्यागमित्वनिर्णयाय सूत्रानुपूर्वीव्यत्यासङ्कृत्वा शङ्कते–नन्विति । 'धुक् डः सि' इति न्यासे सकारात्पूर्वं डकारस्योपादानेन विधेयानन्तरोपादानेन च डकारस्यागमित्वनिर्णयो भविष्यतीत्याशयेनानुपूर्वीव्यत्यासो दर्शितः । नन्वेवमपि शक्ततावच्छेदकानुपूर्वीभेदात्सङ्ख्याया बोधानापत्तिरत आह–परमार्थत इति । एतेन पदानुपूर्वीभेदादिष्टार्थाप्रतीतिः स्यादिति शङ्का न कार्येति दर्शितम् । न शक्ततावच्छेदकभेद इति। वाक्यानुपूर्वीभेदाभावादिति शेषः । मूले–ष्टुत्वेति ।

भावप्रकाशः ।

त्यर्थः। अत एव सूत्रपाठापेक्षया परत्वस्य व्यवस्थापकत्वमिति तत्र कैयटः। ननु सप्तमीनिर्देशाभावेऽप्रयोगापत्तिरत आह–षष्ठ्या इति । न्यायेन तथार्थाङ्गीकारे स्पष्टार्थमित्यादिः । इत्यर्थ इति । इति तात्पर्यार्थ इत्यर्थः। न तु स विवक्षितार्थत्वेन षष्ठीबाधनार्थ इति भावः। अत एवेति । तदसिद्ध्या तस्य थाभावादेवेत्यर्थः। साध्यपरामर्शेऽन्वयासम्भवादाह–चर्त्वेति । एतेन योगविभागादनसिद्धत्वेन पक्षे द्वितीयोऽपि । एतेन धुडभावपक्षे टस्य ठानापत्तिः प्रकाशकृत्सिद्धान्तिते तुड्पक्षे थापत्तिश्च मनोरमोक्तापास्तेति हरदत्तप्रकाशाशयवर्णकखण्डनकृदुक्तिः परास्ताः, उदः स्थेत्यत्र दोषोक्तेः। धुक् ड इति । एवञ्च विधेयस्य प्रागुक्त्या सान्निध्याच्च डस्यैवागमित्वम् । एतेन "डः सि धुक्" इति दण्ड्युक्तमपास्तमिति भावः। तदाह–सप्तमीति । ननु तावतापि न्यायप्राप्तिः कुतो नेत्यत आह–ड इतीति । उक्तहेतोः प्रथमोपात्तत्वेऽपि तस्यागम इति भावः । नन्वेवमपि शक्ततावच्छेदकानुपूर्वीभेदात्सङ्ख्याबोधानापत्तिरत आह–परमेति । एतेन पुरुषभेदाद्व्युत्पत्तिवैचित्र्य तवाप्यावश्यकमिति न दोषोऽत्रेति समाधिरयुक्तस्तस्य

सरला ।

षष्ठ्यन्तमिति । सकारे परे डस्य धुगागमो भवतीत्यर्थः। नन्वेवं धुगागमे 'सन्तः' इत्यानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वं, धुडागमपक्षे तु 'त्सन्तः' इत्यस्या इति भेदः स्यादित्यत आह–परमार्थत इति ।

भैरवी ।

धुट इत्यादिः । अत एव—ष्टुत्वप्रतिषेधस्येष्टत्वादेव । ननु तुगागमे "चयो द्वितीया" इति थकारस्यापत्तिरपि दोषः । नचास्य पदान्तत्वान्न द्वितीयादेशापत्तिरिति वाच्यम्, हलन्ते वक्ष्यमाणरीत्या पदान्तेऽपि क्वचित्प्रवृत्तेरिति चेन्न, तुकि कृते द्वितीयष्टुत्वयोः प्रसक्तौ ष्टुत्वदृष्ट्या द्वितीयादेशस्यासिद्धतया ष्टुत्वस्यापत्तिरेवेत्याशयेनात एवेत्यवधारणस्य करणात् । तुडागमे द्वितीयापत्तिरिति त्वन्यत् । केचित्तु—"चयो द्वितीया" इत्यस्य—

भावप्रकाशः ।

कल्पितत्वेनानुपयोगादिति सूचितम् । अपदेऽपि दर्शनात्संहिताभावेन तत्र धुडाद्यभावाच्च नावग्रहे दोष इति भावः । मूले ष्टुत्वेति । धुट इत्यादिः । अत एवेति । ष्टुत्वप्रतिषेधस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः ।

अत्र मान्याः—चयो द्वितीया" इत्यस्य प्रातिशाख्यानुरोधेन वेदेऽपदान्ते एव प्रवृत्तिरिति हलन्ते स्फुटम् । एवञ्च लोकवेदयोरैक्यार्थं लोकेऽपि व्यवस्थितविभाषया पदान्ते द्वितीयादेशो नेति वादिनां मतेनेदम् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्तदपेक्षयैव द्वितीयत्वस्य सत्त्वाच्च द्वितीयपदेनैवाक्षेपात् प्रथमस्य स्थानित्वे लब्धे प्रथमपदमन्यस्थानिकप्रथमव्यावृत्त्यर्थमिति तद्व्याख्यातारः । एतेन तुडितिन्यासे धापादकपरग्रन्थविरोध इत्यपास्तमिति । एवञ्च प्रातिशाख्यैकवाक्यता । अत एव द्वितीयस्यापि प्रसक्तावेव स न कृत इति दण्डयुक्तिः, तस्यापि पक्षे प्रसक्त्याचिन्त्यं मूलमिति रत्नाकरोक्तिश्च चिन्त्येति बोध्यम् । अत्रारुचिर्भाष्योक्तान्यतासामप्रामाण्यमेकवाक्यतानौचित्यं चेति मूलमयुक्तमेवेति वादिनां मतेनेत्यनेन सूचिता अन्ये तु तुकः पूर्वान्तत्वेन तत्स्थानिकष्टुत्वनिषेधाप्राप्त्या ष्टुत्वे पूर्वस्य चर्त्वे टद्वयं श्रूयेत । तस्य थस्तु न, ष्टुत्वदृष्ट्या असिद्धत्वात् । न च ष्टुत्वोत्तरं ठापत्तिः । अत एव परग्रन्थसङ्गतिरिति वाच्यम्, ऊष्मोदयमिति प्रातिशाख्यैकवाक्यतयाऽपदान्ते एव तत्प्रवृत्त्या परोत्प्रेक्षितयोः पदान्तत्वापदान्तत्वकृताप्रवृत्तिप्रवृत्तिभ्यां तदापत्तितदसङ्गत्योरभावात् । तस्य भाष्ये वृत्तौ च "शशः क्षुरं प्रत्यङ्ङ्स्वमसु यन् शतक्रतुः थ्सरत् विरप्शी गोमतीति, ऋक्सामभ्यां विराट् सम्राट् तत्सवितुर्वृगीमहे अप्स्वग्ने" इति चोदाहरणप्रत्युदाहरणान्युक्तानि । न च "प्रत्यङ्ख् स्वमसुं यन्" इति तद्भाष्योदाहरणासङ्गतिः, प्राङ्ख् षष्ठ इत्याद्यसिद्धिस्तत्र तदुल्लेखासङ्गतिश्चेति वाच्यम्, तत्रापदान्तभाजमित्यस्याचर्त्वंभाजमित्यर्थोपलक्षकत्वेनादोषात् । "चयो द्वितीया" इति दृष्ट्या चर्त्वासिद्धत्वलब्धार्थानुवाद इति यावत् । पदान्ते प्रायो जश्त्वप्रवृत्त्या विना चर्त्वं चयोऽलाभात् । अत्र तु कृते न जश्त्वमस्यासिद्धत्वात्, चर्त्वं त्वेतत्सामर्थ्यादेव न । एवञ्च 'प्राङ्ख्षष्ठः' इत्यादौ द्वितीयो युक्त एव । कुगादीनां जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वेन तदप्राप्तिवत् चर्त्वस्य वार्तिकदृष्ट्याऽसिद्धत्वेनाभावात् । न चैवमपि "वथ्सा अफ्सरा" इति भाष्योक्तवार्तिकलक्ष्यासङ्गतिर्मतद्वयेऽपि । "अप्पूर्वात्सर्तेरसिर्वदेः स" इत्युणादावुक्तत्वेन एतयोश्चर्त्वनिष्पन्नत्वादिति वाच्यम् । भाष्यप्रामाण्यादप्पूर्वात् प्सातेरसिरङ् नलोपश्च एतेः स आदेर्व इति व्युत्पत्तिरिष्टत्वात् । तत्राद्य स्पष्टं निरुक्ते तद्भाष्ये च । उणादेर्भाष्यविरुद्धस्य बहुश उपलम्भेऽप्यप्रामाणिकत्वाच्च । वस्तुतः पाणिनिसम्मताव्युत्पत्तिपक्षस्यैव भाष्याभिमतत्वेनादोषाच्च । एवञ्च प्रातिशाख्यैकवाक्यतायां न दोषलेशः । अत एवेत्यादिमूलं तु अपदान्तभाजमित्यस्य मूलोक्तयथाश्रुतार्थैकवाक्यताशयेनेत्याहुः । मम तु प्रतिभाति नास्य तदेकवाक्यता युक्ता, समाख्याबलेन तस्य तच्छन्दोमात्रविषयत्वात्, अस्य साधारणत्वात् । लिट्स्वित्यादौ तु चर्त्वासिद्ध्या प्राप्तिरेव न । अत एव तथाव्युत्पत्तावपि "अफ्सरा' इति भाष्योक्ततल्लक्ष्यसङ्गतिः । एवञ्च सकललोकवेदसाधारणस्यास्य पदान्तेऽपदान्ते च प्रवृत्तिरुचिता । अत एव तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् "प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयम्" इति । प्रथमः स्पर्शः तत्परः स्ववर्गीयं द्वितीयमापद्यत इति तदर्थः । "विरफ्शिन्नुदादाय, तत्थ् षोडश्यभवत्, प्रत्यङ्ख्सोमो अतिद्रुतः, तत्थ्सवितुः"इत्यादि तथासर्वसम्मतशिक्षा व्यासशिक्षा च ।

पदान्तस्यापदान्तस्य सपयोः परभूतयोः ।
प्रथमस्य द्वितीयत्वमपदान्तस्य शोत्तरे" इति ॥

भैरवी।

ऊष्मोदयम्प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाहुरपदान्तभाजम्।

इति प्रातिशाख्यादपदान्त एव वेदे प्रवृत्त्या तदेकवाक्यतया लोकेऽपि व्यवस्थितविभाषाया आश्रयणेनापदान्त एव प्रवृत्तिरित्यभिप्रायेणात एवेत्यवधारणमित्याहुः। अपरे तूष्मोदयं स्पर्शान्द्वितीयमाहुरित्येव द्वितीयेत्यस्य प्रथमसापेक्षतया द्वितीयस्योपादानेन प्रथमलाभे

भावप्रकाश

"ऊष्मोत्तरे द्वितीयः स्यादादेशः प्रथमस्य तु"।

इति च। शे परतोऽपदान्तस्यैव तस्य द्वितीयो भवतीत्यर्थः। अत एवार्वाचीनन्तच्छंयोरित्यादौ।

"हकारः प्रथमादूर्ध्वं तत्स्थानं च चतुर्थकम्।
स्पर्शपूर्वः शकारश्छं लन्तश्चाप्नोति लोत्तरः"॥

इति हशयोर्घच्छयोर्विधानात्तदन्य ऊष्मा ऊष्मोत्तरे इत्यत्र गृह्यते इति तद्भाष्ये व्याख्यातम्। शिष्टं स्पष्टम्। तत्र तत्स्थानम्, प्रथमसमानस्थानकम्। स्पर्शपूर्व इति बहुव्रीहिः। एवं लोत्तर इत्यपि, लन्तश्चेत्यस्य लपरकस्तकारो लकारमेति चेत्यर्थः। यच्छोहितं तद्वजत्रम्। तत्र तस्य शपरस्योदाहरणमुक्तमेव, सपरस्य पदान्तस्यापि तस्य। अपदान्तस्य तु इदमराथ्स्मेति। अपः स्वधुं नुदतामित्यादि बोध्यम्। एकवाक्यत्वे तु विरफ्शिन्नपः क्षुधमित्याद्यन्येषां प्रागुक्तानां वार्तिकेनासिद्ध्यापत्तिः। पदान्तत्वादिना लक्ष्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात्। इष्टापत्तिस्तु उक्तरीत्या कर्तुमशक्या। एवञ्च मतद्वयमप्युक्तम्। तथ् सवितुरित्यादौ तु दस्य ते तस्य तेन थे च कृते "द्वितीयचतुर्थयोस्तु व्यञ्जनोत्तरयोः पूर्वः" इति प्रातिशाख्येन द्वित्वापवादेन व्यञ्जनपरयोर्द्वितीयचतुर्थयोः स्पर्शयोः परतः स्पर्शसमानवर्गीयः पूर्वः प्रथमस्तृतीयो वा यथाक्रममागमो भवति इत्यर्थकेन थात् पूर्वं तो बोध्यः। अत एव।

"स्वरपूर्व इयात् द्वित्वं व्यञ्जनं व्यञ्जनोत्तरे"।

इत्यादि द्वित्वप्रकरणं संक्षिप्य—

"व्यञ्जन यन्निमित्तेन द्विवर्णमिति वर्णितम्।
द्वितीयतुर्ययोस्तेन भवेत् पूर्वागमस्त्विह"॥

इति व्यासशिक्षा सङ्गच्छते। द्वितीयेति सप्तम्यन्तम्। इदं रूपं वेदे इव लोकेऽपि वर्णद्वित्वस्य द्विष्प्रयोगकत्वेन लक्ष्यैक्येन दस्य द्वित्वेऽन्त्यस्य चर्त्वेऽप्याद्यस्याचर्त्वमिति द्त्थटितरूपम्। आदौ चर्त्वे तु त्थितं रूपमिति फलविशेषेण पूर्वत्रासिद्धीयमिति प्राप्त्या दस्य चर्त्वे तस्य द्वित्वेन त्तितसिद्धौ द्वितीयस्य चयोद्वितीया इति दुर्वारत्वात्। न च तत्र तस्यासिद्धत्वम्, प्रागुक्तरीत्या द्वित्वाश्रयकार्यान्यकार्ये पूर्वत्रेत्यपि तदर्थाङ्गीकारेण तत्प्रवृत्तेः। अत एव "सर्वथा वैलक्षण्यस्थले तैत्तिरीयके नस्य ञो भवेत् काठकेन चेत्" इति व्यासशिक्षा शिक्षासमुच्चयोक्तिः,

"शपूर्वस्य नकारस्य ञकारस्तैत्तिरीयके"

इति सर्वसम्मतशिक्षोक्तिश्च सङ्गच्छते। अन्यथा तैत्तिरीयक इत्यस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। एवञ्चोदरेण शिश्ञा प्राश्ञीयाद्धोता हुतं प्राश्ञामीत्याह खगाकृत्यै प्राश्ञन्ति इत्यादौ शनयोगे "शात्" इति सूत्रबाधेन चुपञ्चम एव साधुः। 'विश्नः' 'प्रश्न.' इत्यादौ लोके "ब्रह्मचारिणे प्रश्नान्प्रोच्य किं प्रथमा(?)रात्रिमश्नाति सकल भद्रमश्नुते" इत्यादौ काठके च न तद्वदिह न। एवञ्च सांहितिकवर्णक्रमबोधनं तेन क्रियत इत्यत्रापि तत्सिद्धिर्निष्प्रत्यूहोचिता। चर्त्वासिद्ध्या न द्वितीय इत्यादि ग्रन्थास्त्वद्वित्वप्रयोगाशयकाः स्पष्टा एवेति न तद्विरोधः॥ एवञ्चैतत्प्रकरणस्था हलन्तस्था चाद्वित्वप्रयोगाशयिका तदेकवाक्यत्वाशयिका च जीर्णोक्तिर्युक्तैवेति मूलं सम्यगेवात्रत्यम्। अग्रिममपि मूल युक्तं द्वित्वक्रमेण प्रथमार्थाशयेन परिभाषाप्रवृत्तेः सूपपादत्वात्। यदि तु प्रकाशग्रन्थोऽपि द्विष्ठः स द्वित्वप्रयोगाशयेन योज्य इत्युच्यते तर्हिस्तु तथा, मूले तु सर्वथा सर्वं द्विष्ठमयुक्तमेव। एतेन परसवर्णासिद्ध्या शरः खय

कर्तुमुचित इति। तत्र, "चयो द्वितीया" इति पक्षे थकारापत्तेः॥ "श्चुत्वं धुटि सिद्धं वाच्यम्" अटतीत्यट् श्चोतति, इह धुड् न।

शि तुक् (पा०सू०८।३।३१)॥ शीति सप्तमी पूर्वत्र कृतार्थायाः "नः" इति पञ्चम्याः षष्ठीं कल्पयतीत्याह—नस्येति। ननु प्रकृतो धुडेवास्तु किं तुका? मैवम्,

---

शब्दरत्नम्।

श्चोततिरुपदेशे सादिः। श्चुत्वस्य धुटि सिद्धत्वेऽपि तुक्यसिद्धत्वात् सन् श्चोततीत्यत्र तुग्नेति बोध्यम्।

षष्ठीं कल्पयतीति। न च "शि" इति सप्तमीनिर्देशो लाघवार्थः। द्वयोरचरि-

भैरवी।

प्रातिशाख्ये प्रथमपदमन्यस्थानिकप्रथमलाभार्थमिति नात्र द्वितीयादेशस्य प्रसक्तिरित्याशयेनावधारणमित्याहुः। तुडेव कर्तुमुचित इति। 'ङः सस्य तुट्' इति न्यासः कार्य इत्याशयः।

अट्श्चोततीत्यत्र धुडागमप्राप्तिः सकारसद्भाव एवेत्याशयेनाह—श्चोततीति। सादिः। नकारजेत्याद्यभियुक्तोक्तेरिति शेषः। "श्चुत्वं धुटि" इति वार्तिके धुटीत्युपादानस्य फलमाह—श्चुत्वस्येति।

लाघवार्थ इति। "ङः सि" इतिसूत्र इवेत्यादिः। अन्यथा—उभयोरचारितार्थ्याभावे। शीति

भावप्रकाशः।

इति तद्द्वित्वेन द्वात्रिंशत्। तस्य द्वित्वाकरणात् पूर्वत्रासिद्धीयमिति न, द्वित्वभाज्येव तत्प्रवृत्तेरिष्टत्वात्। एतेन सस्य शरःखय इति द्वित्वे द्वात्रिंशदिति मूलमपास्तम्, चर्त्वासिद्ध्या खयः परत्वाभावात्। वस्तुतोऽन्तरङ्गपरिभाषया निर्वाहे सा व्यर्थैवेति स्पष्टं कैयटे। एवञ्चात्र लक्ष्ये डानुस्वारयोर्द्वित्वे चर्त्वपरसवर्णयोः सतोरिष्टसिद्ध्या तदुक्तिर्व्यर्थैव। तस्मात्सद्वित्वं दुर्लभमेव, चर्त्वद्वित्वयोः पदद्वयाश्रितत्वेन समत्वादसिद्धं बहिरङ्गमित्यस्याप्राप्त्या पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वस्य चर्त्वे निर्बाधत्वात्। अत एव वृत्तिकृता सर्वग्रहणसामर्थ्यात् 'दोग्धा' इत्यादिसिद्धिं मत्वा तन्नादृतमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः त्रैपादिके तदप्राप्तेः। सर्वपदस्यान्यथासार्थक्यस्य भाष्योक्तेः परिभाषार्थाज्ञानाच्चेति दिक्। नन्वेवमप्यत एवेत्यादिमूलानिर्वाहस्तदवस्थ एवेति चेच्छृणु। अत एवेत्यस्यातोपीति व्याख्यानेनापेवक्ष्यमाणदोषसमुच्चायकत्वेन नोत्तरग्रन्थविरोधः। यद्वा पाणिन्याशयवर्णने सूत्ररीत्यैव दोषसम्भवेन तस्यैव दोषस्य प्रागुपस्थितत्वेन चात एवेति यथाश्रुतमेव, अग्रे त्वस्यासम्भवेन तथोक्तम्। एवञ्चात्रत्यं मूलं निर्दुष्टमेवेत्यत्रत्यशब्देन्दुशेखरो हलन्तस्थशब्दरत्नश्चायुक्तस्तत्रत्यमूलानुयायी। अत एव आद्ये "इत्यन्यत्र विस्तरः" इति, अन्त्ये च "मूलकृता चास्यार्थस्य सूचनात्" इत्युक्तम्। अयोगव्यवच्छेद एवकारार्थः। यद्वा ष्टुत्वनिषेधे तुगकरणहेतुत्वान्ययोगव्यवच्छेदः स इति कश्चित्। वस्तुतस्तु धुटः परादित्वमित्यारभ्य पत्तेरित्यन्तः प्रकाशग्रन्थानुवादः। तत्र नीरक्षीरन्यायेन त्यागाङ्गीकारयोः सत्त्वेऽपि यत्त्वाहुरित्यत एवेत्यतः प्राक् पठितं मूलकृता, लेखकप्रमादात्तु अग्रे पठ्यते। एवञ्च न कोऽपि दोष इति बोध्यम्। तस्मादेकवाक्यताऽयुक्ता। अत एव बृहच्छब्देन्दुशेखरसङ्गतिरिति। तदेतद् ध्वनयन्नाह—श्चोततिरिति। सादिरिति। सकारज इत्याद्यभियुक्तोक्तेरिति भावः। बोध्यमिति। अयम्भावः, आद्यरीत्या मूलयोजने तद्वदस्याप्यपिना समुच्चयः। यद्वेतिरीत्या योजने तु तद्वदिदमपि वार्तिकसिद्धमेव। चरमरीतौ तु तद्वदयमपि तत्र दोषो बोध्य इति मान्यानां तावन्मात्रोद्धाराय प्रयासो निष्फल एव। अत एव तदव्यवहितमिदं मूलकृतोक्तमित्यलमिति।

षष्ठीमिति। तदर्थं फलतो बोधयतीत्यर्थः। अचरितार्थत्व इति। एवञ्चोभयनिर्देश इति न्याया-

"शश्छोऽटि" (पा०सू०८।४।६३) इत्यस्य हि पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छ इत्यर्थो आकरे स्थितः। एवं च धुटः परादित्वात् सञ्च्छम्भुरित्यत्र च्छो न स्यात्। विपूर्वाद्रपेरौणादिके शप्रत्यये "मध्वश्चोतन्त्यभितो विरप्शम्" इत्यादौ यथा। अतः पूर्वान्तस्तुक् कृतः। नन्वेवं कुर्वञ्च्छेते इत्यत्र "पदान्तस्य" (पा०सू०८।४।३७) इति णत्वनिषेधो न स्यादिति चेन्न। कार्यकालपक्षे बहिरङ्गत्वेन तुकोऽसिद्धत्वात्। यथोद्देशपक्षे "स्तोः श्चुना" इति योगो विभज्यते। 'न' इति वर्तते 'णः' इति च। स्तोः श्चुना योगे णत्वं न स्यात्। नकारार्थमिदम्। सकारग्रहणं वर्गग्रहणं चोत्तरार्थम्। ततः 'श्चुः' इति। पूर्वमनुवर्तते। एवं "नश्च" (पा०सू०८।३।३०) इति सूत्रे कुर्वन्त्सीदतीत्यत्र "पदान्तस्य" (पा० सू० ८।४।३७) इति णत्वप्रतिषेधो धुटः-परादित्वे प्रयोजनमिति प्राचां ग्रन्थोऽपि यथोद्देशपक्षे बोध्यः।

शब्दरत्नम्।

सार्थत्वे लाघवेनान्यविभक्त्युच्चारणं युक्तं, न त्वन्यथेत्याशयात्। **धुडेवास्त्विति**। शीति च षष्ठ्यर्थे इति भावः। **विरप्शमिति**। छान्दसार्थमपि बहुशः सूत्रकृतो यत्नदर्शनादिति भावः। **णत्वं न स्यादिति**। एतद्दृष्ट्या श्चुत्वस्यासिद्धत्वं तु न, वचनसामर्थ्यादिति भावः। त्रिपाद्यां सर्वथा परिभाषाऽप्रवृत्तौ पक्षद्वयेऽपीदमेव समाधानम्। **यथोद्देशपक्षे इति**। कार्यकाले तु असिद्धत्वान्न दोषः पूर्वान्तत्वेऽपीति भावः।

भैरवी।

चेति। सप्तमीति शेषः। ननु छान्दसत्वादेव 'विरप्शम्' इति भविष्यतीत्याशङ्कायामाह—छान्दसार्थमपीति। असिद्धत्वन्तु नेति। सम्प्रति प्राप्तमसिद्धत्वन्नेत्यर्थः। पक्षद्वये—यथोद्देशकार्यकालभेदेन पक्षद्वये। इदमेवेति। अत्रैवकारेण यत्तु वदन्तीत्यादिना यदभिहितन्तन्न युक्तमित्यभिहितम्। असिद्धत्वादिति। "असिद्धम्" इत्यनेनासिद्धत्वादित्यर्थः। इति भाव इति। अत्रारुचिबीजन्तूक्तमेव। यत्तु परममूले अछौ अचछा इति पद्यन्तत्पदचन्द्रिकास्थमनूदितमिति बोध्यम्। एतेन चयो द्वितीया इति छादेशविकल्पेन रूपद्वयाधिक्याच्चिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तिः प्रत्युक्ता,

भावप्रकाशः।

प्राप्तिरिति भावः। षष्ठ्यर्थे इति। सप्तमीति शेषः। अचारितार्थ्येऽपि यथा प्रदेशलाभाय योग्यतयेति भावः। एवञ्च सीतिवदयं निर्देशः, उक्तन्यायो वाचनिकत्वात्प्रवर्तते इति तात्पर्यमिति केचित्। वस्तुतः शीति च षष्ठ्यर्थ, षष्ठ्यर्थबोधकं कार्ये श इत्येव कार्यमित्यर्थः। द्वितीयादेशजवैलक्षण्यमिति तु प्राग्वद् बोध्यम्। ननु छान्दसत्वादेव तत्र सिद्धे तदर्थमत आह—छान्दसार्थमपीति। उभयार्थत्वाद्व्याकरणस्यास्येति भावः। एवञ्च तथाशयेन तथोक्तं न तु लोके सच्छत्वप्रयोगसूचनायेति तत्रापि फलसत्त्वात्तदर्थमत्यावश्यकं तदिति तात्पर्यम्। बहुश इति। छन्द आदिपदघटिततत्तत्सूत्रकरणादित्यर्थः। दमेवेति। एवञ्च यत्तु वदन्तीत्यादिना प्रकाशकृत्सिद्धान्तानुवादस्तत्पाक्षिकमित्यादि दोषाविर्भावश्चायुक्त एवेति पाक्षिकपरतया तद्ग्रन्थ कथञ्चित् योजयन् खण्डनकृज्जगन्नाथादिः सुतरामयुक्त इति भावः। असिद्धत्वादिति। असिद्धं बहिरङ्गमित्यनेनेति भावः। ति भाव इति। अत्रारुचिबीजं तूक्तमिति यथाश्रुतप्रकाश-

सरला।

इति भाव इति। वस्तुतस्तु चक्षिङ्धातोर्लिटि चक्शौ चक्शे इत्यादिलौकिकप्रयोगेष्वपि छत्वं मा भूदिति "शश्छोटि" इति सूत्रे पदान्तसम्बन्धस्यावश्यकत्वमिति बोध्यम्।

मूले— बहिरङ्गत्वेनेति। एकपदापेक्ष "पदान्तस्य" इतिसूत्रापेक्षया पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन तुको बहिरङ्गत्वमित्यर्थः।

यत्तु वदन्ति—इदं प्रयोजनं बहिरङ्गपरिभाषया गतार्थत्वात् प्रत्युक्तमिति। तत्पाक्षिकम्, त्रिपादीस्थे ऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषेयं न प्रवर्तते इति सुद्ध्युपास्य इत्युदाहरणे स्वोक्त्या सह विरुद्धं चेत्यास्तां तावत्। सञ्च्छम्भुरिति। इह श्चुत्व-तुकोरसिद्धतामाश्रित्य "नश्छवि" (पा० सू०८।३।७) इति रुत्वं न शङ्क्यम्। छत्व-स्यासिद्धत्वात्।

ङमो ह्रस्वात् (पा०सू०८।३।३२)॥ ङम् प्रत्याहारः। सञ्ज्ञायां च कृतं टित्त्वं सामर्थ्यात् संज्ञिभिःसम्बध्यते। तेन यथासंख्यं ङुट्-णुट्-नुटः प्रवर्तन्ते। नित्यग्र-हणं विस्पष्टार्थम्। "हे मपरे–" (पा०सू०८।३।२६) इति "मय उञो वो वा" (पा०सू०८।३।३३) इति च विकल्पद्वयस्य मध्ये पाठादेव नित्यत्वलाभात्। तुग-

---

शब्दरत्नम्।

सञ्ज्ञायाम्–ङमिति प्रत्याहाररूपायाम्। विकल्पद्वयस्य मध्ये इति। "विभा-षामध्ये च ये विधयस्ते नित्याः" इति "पूङः क्त्वा च" (पा० सू० १।२।२२) इति सूत्रे भाष्योक्तेरिति भावः। न च तन्मध्ये पाठेन नित्यत्वकल्पने तन्मध्यपतितानां "नपरे

भैरवी।

तुगादिविकल्पमात्राभिप्रायकत्वाद्वा।

ननु मूले ङम्प्रत्याहारइत्यस्यानन्तरं संज्ञायामिति कथनमश्रामकन्तत्र चेत्येतावन्मात्रेण प्रस्तुतार्थनिर्वाहादत आह—ङमिति प्रत्याहाररूपायामिति। ननु 'ङमुट्'इत्यत्र टित्त्वन्दृश्यते तत्रो-कारान्तस्य टित्त्वन्नतु संज्ञाया इति संज्ञायामिति मूलमसङ्गतमिति चेन्न, उकारस्योच्चारणार्थत्वा त्। एतेनोकारान्तस्य टित्त्वं सा च न संज्ञेति संज्ञायामित्यसङ्गतमिति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता। रत्नाकराद्युक्ति खण्डयति—नचेति। अस्य नित्यत्वापत्तिरित्यत्रान्वयः। 'विभाषामध्य'इत्यपूर्वं वचनमिति शङ्काभिप्रायः। भाष्यकारोक्तन्नापूर्ववचनङ्किन्तु न्यायसिद्धमित्याशयेन समाधत्ते—

भावप्रकाशः।

ग्रन्थो युक्त एवेति मूलमेवायुक्तमिति भावः। तदेतद्ध्वनयन्नाह—आस्तामिति मूले। परममूले ञ्च्छा-विति पद्य गुरुकृतपदचन्द्रिकास्थम्। एतेन चयो द्वितीया इति छविकल्पेन रूपद्वयाधिक्याच्चिन्त्यमिदमिति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता। तदनुवादकत्वात् पद्योक्तविकल्पाशयकत्वाच्च।

ननु तत्र चेति वाच्ये सञ्ज्ञायामिति श्रामकमनन्वितार्थकं चात आह—ङमितीति। उकार उच्चारणार्थ इति भावः। यत्तु जगन्नाथः—"इद चिन्त्यम्, तस्यांतत्वाप्रसक्तेः। नहि तेन संज्ञाग्रहण प्रसक्तोऽशब्दसंज्ञेति निषेधात्। ङमुडिति पञ्चम्यन्त ङम् शब्दस्योट्शब्देन तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा। आद्य शाब्दबोधे तात्पर्याभावादन्त्ये समुदायग्रहणादिष्टसिद्धेः। एवञ्च ङुडादेर्विधेयस्यैव टित्व न तु तस्याः। किञ्च संज्ञात्व ङमि न तु ङमुटि, सूत्राप्रासेः, तस्य तत्वेनाप्रसिद्धत्वाच्च। टित्व तुक्तसमूहस्य, एवञ्च तस्य विधेयत्वं स्यान्न तस्याः, नापि तेषामतो लक्षणैवाश्रयणीया'–इति। तन्न, व्यधिकरणबहुव्रीह्यापत्तेः, सामर्थ्याभावाच्च, तेषामनुच्चारणेनोपदेशानन्त्यत्वादित्संज्ञानापत्तेश्चेति दिक्। मध्ये इति। तयो-र्मध्ये इत्यर्थः। पूङः क्त्वाचेतीति। अग्रे वाग्रहणाद्विकल्पानुवृत्त्या इडाद्योस्तयोर्नित्याकित्त्वसिद्धया क्त्वाग्रहणस्योत्तरार्थत्वं लाघवमनादृत्य "पूङश्च" इति च कृतमेव सूत्रकृतेति भारद्वाजमतप्रसङ्गे इत्यर्थः। एतेन भाष्यस्यान्यपरत्वमिति मन्दोक्तिरपास्ता। न क्त्वासेडित्यपाठः। एतेन तत्र भाष्येऽनुक्ते-रिद चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम्। खण्डनकृद्रत्नाकराद्युक्ति खण्डयति—नचेति। अपूर्वं वचनमिति

सरला।

अय भावः–वाहऊठ्सूत्रस्थोठ्ग्रहणज्ञापितान्तरङ्गपरिभाषायाः सापादिकतया तद्दृष्ट्या "पदान्तस्य" इत्यस्यासिद्धत्वेऽपि त्रैपादिकान्तरङ्गदृष्ट्या परिभाषायाः सिद्धत्वेनादृष्टपिशाचन्यायेनान्तरङ्गशास्त्रप्रदेशे परि

णीश इति । णयल्लोपौ न स्थानिवत्, पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । ङमुटः परादित्वं

शब्दरत्नम् ।

नः" (पा० सू० ८।३।२७) इत्यादीनामपि नित्यत्वापत्तिः । स्वरितत्वबलादनुवृत्तस्य पुनर्वाग्रहणान्निवृत्तौ कल्प्यमानायां स्वानन्तर एव तत्कल्पनेनोपपत्तावन्यत्र तत्कल्पने मानाभावात् । तस्मादुत्तरत्र वाग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वसूत्रे एव वाग्रहणस्य निवृत्तिरिति भावः । तन्निषेधादिति । "तस्य दोष" इत्यस्य तु न प्राप्तिः । लत्वसाहचर्येणादेशणत्वस्यैव ग्रहणात् । पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । परादित्वमिति । ततः परस्याच इति व्याख्यानेनेत्यर्थः । ङम इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्य ङमन्तपदावयवस्य ह्रस्वा-

भैरवी ।

स्वरितत्वेत्यादिना । उक्तार्थमेव स्पष्टयति—तस्मादिति । पूर्वेति । अव्यवहितेत्यादिः । यत्तु 'सुगणीश' इत्यत्र ङमुटः परविधित्वेन स्थानिवद्भावशङ्कैवासङ्गतेति, तन्न "प्रत्यैषिषन्" इत्यर्थम्पञ्चमीसमासस्यावश्यकत्वात् । अनित्यत्वादिति । प्रविगणय्येति भाष्योदाहरणादस्यानित्वादित्यर्थः । यत्तु प्राचेत्यादिना ऽजादेः पदस्येति व्याख्यानस्य स्वयन्दूषयिष्यमाणत्वान्ङमुटः परादित्वमिति कथनं विरुध्यत इत्यत आह—तत इति । ङम इति पञ्चमी, पदस्येत्यनुवृत्तं सामानाधिकरण्येन सम्बन्धाय पञ्चम्या विपरिणम्यते, सा चानवकाशा, अचीति सप्तमी तूत्तरत्र चरितार्थेति साऽत्र षष्ठ्यर्थं इति कल्प्यते । एवञ्च ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याच इत्यर्थ इत्याशयात् । मूले—णत्वप्रतिषेधार्थमिति । "पदान्तस्य" इति णत्वप्रतिषेधस्य सिद्ध्यर्थमित्यर्थः । ङम इत्यस्येति । अस्यान्यथेत्यादिः । षष्ठ्यन्तत्वमिति । अस्मिन्पक्षे पदस्येत्यत्र विभक्तिविपरिणामो न कार्यं इति लाघवम् । एवमचीति सप्तम्यपि चरितार्था । ह्रस्वात्परस्य ङमः पदावयवस्याचि पर इति तु नोक्तं, 'दण्डिना' इत्यादौ दोषापत्तेः । अस्मिन्पक्षे पदे इत्यनुवृत्तं तद्विशेषणमचीति, तेन तदादिविधिः । यदि तु पदावयवस्य ह्रस्वात्परस्य ङमो-

भावप्रकाशः ।

शङ्काशयः । न्यायसिद्धत्वान्न तथेति समाधत्ते—स्वरितेति । स्वानन्तर इति । यत्रानुवृत्त्याऽग्रिमवापदव्यर्थं ततः प्रागव्यवहितसूत्रे एवेत्यर्थः । उक्तार्थमेव स्पष्टयति—तस्मादिति । "विभाषोपयमने" इति विभाषापदस्यात एवास्वरितत्वादननुवृत्तिः । एतेन "मृषस्तितिक्षायाम्" इत्यस्य नित्यत्वेऽपि "स्थाघ्वोः" इत्यादीनां तन्न स्यादिति मन्दोक्तमपास्तम् । पूर्वेति । अव्यवहितेत्यादिः । यत्तु जगन्नाथः"ङमुटः परविधित्वेन तदप्राप्त्या शङ्काया एव नोत्थितिः, पञ्चमीसमासस्य तु त्वयैव पाक्षिकत्वाङ्गीकारेण बाहुलकादीनामिवानिष्टार्थमप्रवृत्तेः । अन्यथा काचित्कत्वं निष्फलमेव स्यात्, हलङ्यादिलोपार्थं तवाप्यत्र तत्त्वमेव शरणं तस्यात्रिपादीस्थत्वात् । संयोगान्तलोपेन निर्वाहे तु विगणय्येत्यत्रायादेशानापत्तिरुक्तरीत्येति" । तन्मूलकृतोपीष्टमेव । तत् ध्वनयन् मूले हेत्वन्तरं पूरयति—पञ्चमीति । नन्वजादेः पदस्येति प्राचोक्तव्याख्यानस्य दूषयिष्यमाणत्वेन कथं तस्य ःतत्त्वमत आह—तत इति । सूत्रे ङम इति पञ्चमी पदस्येत्यनुवृत्तं सामानाधिकरण्यान्वयाय पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते । तस्या अनवकाशत्वादेवोत्तरत्र चरितार्थाचीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । तथाच ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याच इत्यर्थो निष्प्रत्यूहः । अतो मूलग्रन्थादन्यथा पूर्वान्त एव कर्तव्यो धुग्वदिति प्रतीयते, तन्न । तत्साध्यरूपस्यार्थभेदेन सूत्राद्वैव लाभेन तद्वैलक्षण्यात् । तत्ध्वयन् तथैव विपक्षमूलाशयमाह—ङम इत्यादिभाव इत्यन्तेन । अन्यथेत्यादिः । ह्रस्वात्परस्य ङमः पदावयवस्य ङमुडचीति तु नोक्तं, दण्डिनेत्यादौ दोषापत्तेरिति बोध्यम् । अत एव परममूलेऽपि ह्रस्वात्परस्मात्पदावयवङमः परस्याचो ङमुडिति नोक्तम् । ह्रस्वेति । स च प्रत्यासत्त्या

सरला ।

भाषया आकर्षणेन संस्कारकदृष्ट्या संस्कार्यस्यासिद्धत्वाभावात्परिभाषादृष्ट्या "पदान्तस्य" इत्यन्तरङ्गस्यासिद्धत्वाभावेन परिभाषया तच्छास्त्रं प्रति तुको बहिरङ्गत्वबोधने न बाधकमिति ।

कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रतिषेधार्थम् । अत एव 'ङमो ह्रस्वादचि द्वे' इति नासूत्रि । पर णत्वं प्रति पूर्वस्य सिद्धतया णत्वापत्तेरिति प्राञ्चः । यत्त्वाहुः—बहिरङ्गपरिभाषया गतार्थत्वादुभयमप्यसङ्गतमिति । तदपि पाक्षिकम् । राज्ञ इत्यत्रेव यथोद्देशे त्रैपादिके ऽन्तरङ्गपरिभाषाविरहस्योक्तत्वेन प्राचां ग्रन्थस्य सौष्ठवात् । कथमन्यथा द्वियं त्रियं च स्वयमेवोक्तमिति दिक् ।

शब्दरत्नम् ।

त्परस्य ङमो ङमुडजादौ पदे इत्यर्थेन पूर्वादित्वमेव कुतो न कृतम् । "पदस्य" (पा० सू० ८।१।१६) इति च "मादुपधाया" (पा० सू० ८।२।९) इत्यादाविवावयवषष्ठी । अजादौ पदे इत्युक्तेर्म्ना अभ्यासे इत्यतः शर्तारि मननित्यादावनन्त्यस्य नेति भावः । बहिरङ्गपरिभाषयेति । ङुटो बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वादित्यर्थः । उभयम्—ङमुटः परादित्वं, द्वे इति सूत्राकरणं च । पाक्षिकम्—कार्यकालसम्बन्धि । दिगिति । दिगर्थस्तु तत्परिभाषायाख्रिपाद्यामभाव एव । किं च यदि यदागमा इति न्यायेनाग

भरवी ।

ऽजादौ पद इत्यर्थ आश्रीयते तदा दण्डिनेत्यत्र दोषः परिहर्तुं शक्य एव । ननु नन्दनानन्नित्यत्र सर्वथा दोष एव, नन्दनशब्दो ल्युडन्तः, अनन्शब्दस्त्वन्प्रकृतिकशत्रन्तः, तेन नन्दनशब्दस्य कर्मधारयः, ङमन्तम्पदन्नन्दन्निति तदवयवस्यान्त्यनकारस्य परादिवद्भावेनाजादिपदमानन्निति तस्मिन्परे ङमुट् स्यादिति चेत् ? न । परममूलोक्तव्याख्यानेऽप्यस्य दोषस्य सत्त्वात् । यदि तूक्तदोषवारणाय पदस्येत्येतत्पदपदार्थे ङमन्ते पदे इत्येतत्पदपदार्थनिमित्तकपदत्ववद्भेदोऽपि विवक्षित इत्युच्यते, तदा तु न कोऽपि दोष इत्यवधेयम् । मूले—अत एवेति । णत्वाभावार्थमेवेत्यर्थः । कार्यकालेति । परशीत्यैवेदम् । एतस्य पाक्षिकमित्यस्य वैकल्पिकमित्यर्थ इति भ्रमस्तु न कार्यो, विकल्पस्याप्रक्रान्तत्वात् । अभाव एवेति । स्पष्टश्चेदमन्यत्र । यमुद्दिश्य य आगमो विहितः स आगमीयधर्मवैशिष्ट्येन गृह्यते—तद्धर्मवैशिष्ट्येन गृह्यते—स आगमीयेन शब्देन गृह्यते, तेन शब्देनागमविशिष्टस्य ग्रहणमिति चार्थः । आगमीयधर्मवैशिष्ट्येन गृह्यते आगमोऽपि तेन धर्मेण गृह्यते इत्यर्थे किम्मानमिति चेत् ? प्रकृतसूत्रस्थभाष्यग्रन्थ एवेति गृहाण ।

भावप्रकाशः ।

तदवयव एवेति भावः । डित्वेनाक्षिप्तं प्रत्यासत्त्या लब्धं फलितं स्पष्टार्थमावृत्त्या आह—ङम इति । अजादौ पदे इति । अचीति यथाश्रुतमेव, पदे इत्यनुवृत्त्या तदादिविधिः । अन्यथा पदस्येत्यस्यावृत्त्या सम्बन्धेऽपि स न स्यादिति भावः । पूर्वादित्वमेवेति । एवेन परादित्वव्यावृत्तिः । एवं च परांशमात्रं व्यावर्त्यमिति भावः । ननु नन्दनानन् वनोदङ् इत्यादौ ङमन्तं पद समुदितं तदवयवो ह्रस्वात्परो ङम् पूर्वपदान्तनकारस्तस्य परादिवत्त्वेनाजादिपदपरत्वात्तदापत्तिः । आद्ये ल्युडन्तस्य अन्प्रकृतिकशत्रन्तेन कर्मधारयः, अन्त्ये सुप्सुपेति पंचम्यन्तेन समास इति चेन्न । सिद्धान्तेऽपि दोषापत्तिसत्त्वेन सर्वसमाधेयत्वात् । प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणेनेष्टसिद्धेश्चेति भावः । अनन्त्यस्येति । तदनाश्रयणेनेदम् । ङुट इति । ङ्वित्वस्याप्युपलक्षणं, बहुनिमित्तकत्वस्य तत्र स्पष्टत्वादिति भावः । परादित्वमिति । उक्तरीत्या पूर्वादित्वमेव वाच्यमिति भावः । इद च गौरवाङ्गीकारे । तदनङ्गीकार आह—द्वे इतीति । अयं च प्रकाशकृत्सिद्धान्तः । पाक्षिकमित्यस्य वैकल्पिकमित्यर्थभ्रमवारणायाह—कार्येति । अभाव एवेति । न तु कदापि प्रवृत्तिरित्य

सरला ।

यदीति । अनेनारुचिः सूचिता । तथाच" "यदागमाः" इति परिभाषया आगममात्रे आगमिवृत्तिधर्मस्यारोपो भवतीति प्रतिपादकं "पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन गृह्यते" इति प्रकृतसूत्रस्थं भाष्यमेकदेशिनः, 'सर्वेषाम्' इत्यत्र आम् प्रत्ययवृत्तिपदान्तत्वस्य सुडागमे आरोपे 'अपदान्तस्य' इति पर्युदासेन

ननु परमदण्डिनावित्यादौ अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नुट् स्यादिति चेन्न ।

शब्दरत्नम् ।

मानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोद्ध्यते इति तेन नकाराद्यवयवनस्यापि पदान्तत्वाण्णत्व-निषेधसिद्धिरित्युच्यते तर्हि ह्रस्वात्परस्य ङमन्तपदस्याचि परे ङमुडित्येवार्थस्तथा सति स्यान्न प्रागुक्तः, स्याच्चातिमहदनिष्टमिति । स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये ।

भैरवी ।

तत्र हि –'दण्डिना' 'शकटिना' इत्यत्र ङमुट्वारणाय "पदादिग्रहणं कर्तव्यम्" इति वार्त्तिकस्य पदादित्यस्यानुवृत्तिम्प्रदर्श्य, "एवमपि परमदण्डिना परमच्छत्रिणेत्यत्र प्राप्नोति" इत्याशङ्कायाम् "उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध." इति वचनेन दोषम्परिहृत्य "एवमपि पदादित्यपूर्वङ्कर्त्तव्यं, यद्धि तत्प्रकृतं प्राक्सुपि कुत्सनादित्येवन्तत्" इति कथनानन्तरम् "एवन्तर्हि ङम एवायं ङमुट् क्रियते, कथम् ? पदस्येति वर्त्तते, ङम इति च; नैषा पञ्चमी, का तर्हि।? सम्बन्धषष्ठी, पदान्तस्य ङमो ङमुट् भवतीति ह्रस्वादुत्तरस्य अचीति, यदि ङम एव ङमुट् क्रियते कुर्वन्नास्ते "रषाभ्यान्नो णः समानपदे" इति णत्वम्प्राप्नोति, पदान्तस्येति प्रतिषेधो भविष्यति, पदान्तस्येत्युच्यते, नैष पदान्तः, पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते" इत्युक्तम् । णत्वम्प्राप्नोतीति। आगमस्येत्यादिः । अत्र पदान्तभक्त इत्यादिना उक्तः परिभाषार्थो ध्वनितः । अनुवृत्तस्य पदस्येत्यस्य विशेष्यत्वाभिप्रायेण मूले व्याख्या कृता । तथा सति ह्रस्वादिति प्राधान्यात्पदस्य विशेषणं स्यादेव, ङम इति षष्ठ्यन्तमपि तस्य विशेषणं स्यात् । एवं सति यादृश सूत्रार्थः सम्पन्नस्तमाह—तर्हि ह्रस्वात्परस्य पदस्येति । ङमन्तस्येति शेषः । तथा सति—पदस्य विशेष्यत्वाङ्गीकारे सति । न प्रागुक्तः । शङ्काकृतः । महदनिष्टमिति । 'अस्ति परात्मा, देवदत्त ! रामानिति वद' इत्यादावतिव्याप्तिः, कुर्वन्नास्ते सन्नच्युत इत्यादावव्याप्तिः, स्यादित्यर्थः । तथा च लक्ष्यानुरोधान्मूलोक्त एवार्थ कार्यः। सर्वमिति। शङ्कासमाधानावसरोक्तम् ।

भावप्रकाशः ।

थः । एतेनार्धमात्रालाघवेन ज्ञानगौरवसहनानौचित्यमतो "ङेऽचिह्रस्वान्ङमः" इति न्यासे मात्रालाघवके तात्पर्यं प्रकाशकृत इति खण्डनकृत्प्रयासो निष्फल इति सूचितम् । यदीत्यस्योच्यतइत्यत्रान्वयो ननु बोध्यतइत्यत्र । एव च नात्रार्थे सिद्धान्तत्वभ्रमःकार्यं इति बोध्यम् । अपिः प्रसिद्धार्थसमुच्चायकः। अयंभावः–आगमी येन येन धर्मेण गृह्यते तद्गुणीभूतागमानामपि तेन ग्रहणं, स येन गृह्यते तेन तद्विशिष्टस्य ग्रहणमिति च तदर्थः । प्रकृतसूत्रभाष्यमेवात्रार्थे मानमिति । इतिहेतौ क्वचिदेतत्स्थाने तेनेति पाठः। नकाराद्येति । तस्याद्यवयवेत्यर्थः। नस्यापीति । आगमनस्यापीत्यर्थः । सादृश्यपर्यवसितेन वाचनिकावयवत्वेन वर्णस्यान्यवर्णः कथमवयव इति न शङ्क्यम् । इयं च मुम्विधिसामर्थ्यादनित्या । तेन जहारेत्यादौ न दोषः । ततो वर्णग्रहणे पवाप्रवृत्तिरिति तु न, प्रकृतसूत्रे आनेमुक् सूत्रे च भाष्ये तत्र संचारितत्वादित्यन्यत्र स्पष्टम् । एतेनानेन न्यायेन समुदायस्य पदान्तत्वेऽपि केवलागमनस्य तत्त्वाभावः, नत्व तु तस्याप्यस्त्येवेत्यपास्तम् । अनुवृत्तस्य पदस्येत्यस्य मूलाभिमतविशेष्यत्वाभिप्रायेणाह–तर्हीति। उक्तरीत्या पूर्वादित्वस्वीकारे मूलोक्तदोषाभावे सतीत्यर्थः । ह्रस्वादिति पदस्य विशेषण प्राधान्यात, एवं ङम इति षष्ठ्यन्तमपि । आवृत्तौ पदे इत्यनुवृत्तौ च मानाभाव इति भावः । तथासतीति । तस्य विशेष्यत्वाङ्गीकारे सतीत्यर्थः । एतेन सान्निध्यात् ह्रस्वादिति ङम एव विशेषणमिति ' 'तर्हि'इत्यादि चिन्त्यमित्यपास्तम् । प्रागुक्त इति । मूलाशय वर्णने शङ्कोक्त इत्यर्थः । महदनिष्टमिति । अस्ति प्रत्यङ्ङात्मा, सुगुणण्णीश इत्यादावेवानिष्टं स्यादिष्टस्थले नैव स्यादित्यव्याप्त्यतिव्याप्तिरूपमित्यर्थः । एव च मूलकृदुक्तमवश्यमङ्गीकार्यमिति भावः । सर्वमिति । शङ्कासमाधानावसरोक्तमित्यर्थः ।

सरला

"आदेशप्रत्यययोः" इति षत्वाप्रवृत्त्यापत्तेः । अन्तत्वस्य चरमवर्ण सत्त्वेऽपि "अलोऽन्त्यस्य" इति सूत्रेऽन्त्यपदोपादानसामर्थ्यादलसमुदायेऽपि तत्त्वस्य संभवेन आम्प्रत्यये पदान्तत्वस्य सुलभत्वात् ।

"उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ" इतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। अत एव परमवाचौ, परमगोदुहौ, परमलिहावित्यादौ कुत्वघत्वढत्वादीनि न। यत्तु प्राचा "ङ्ञि च पदे" (पा०सू०८।३।२१) इत्यतः 'पदे' इत्यनुवर्त्याजादेः पदस्येति व्याख्यानाद् ङमुड् नेत्युक्तं, तदनेन प्रत्युक्तम्। इहैव नलोपं वारयितुमुक्तरीतेरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात्॥

शब्दरत्नम्।

प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादिति। इदं च प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अनुसर्त्तव्यत्वादिति। यदि तु स निषेधो "अपदादिविधौ" इति पर्युदासेन पदान्तत्वनिमित्तके विधावेवेति "न लुमता-" (वा०सू० १।१।६३) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। किं चोत्तरपदस्य कार्यित्वे एव तत्प्रवृत्तिरत एव माषकुम्भवापेनेत्यादौ "पदव्यवायेऽपि" (पा० सू०

भैरवी।

मूले-अत एव—"उत्तरपदत्वे" इति वचनस्वीकारादेव। तत्—तादृशं व्याख्यानम्। अनेन—उत्तरपदत्व इति वचनस्यात्र सञ्चारणेन। इहैव—परमदण्डिनावित्यादावेव। अनुसर्तव्यत्वादिति। एतेन वास्तविकम्परिभाषाश्रयणस्येदन्नलोपात्मकदूषणापत्तिवारणमेव फलन्न तु नुट्प्राप्तिर्नलोपम्प्रति नुटो ऽसिद्धत्वादिति ध्वनितम्। नचैवं सति यदि प्रतिपदोक्तो निपात उञिति गृह्यते तर्हि उत्तरार्थम्पदग्रहणमिति "ङ्ञि" इति सूत्रस्थपरममूलविरोधः, पदे इत्यस्य सम्बन्धं विनापि निर्वाहस्य मूले कृतत्वादिति वाच्यम्, तदन्तं यत्पदमित्यर्थसम्पादनार्थन्तथोक्तमित्याशयात्। वस्तुतस्तु पदस्येत्यधिकाराण्ङम इति पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्याद्विभक्तिविपरिणामेनोक्तार्थस्य लाभान्नेदम्प्रयोजनं, किन्तु विशेषणविशेष्ययोरुभयोः सप्तम्यन्तत्व एव यस्मिन्विधिरिति परिभाषाप्रवृत्त्याऽजादेः पदस्येति व्याख्यानलाभार्थमेव पदे इत्युत्तरार्थमित्युक्तम्। नचोत्तरपदत्व इति परिभाषया निर्वाहे ऽजादेः पदस्येति व्याख्यानन्निष्प्रयोजनमिति वाच्यम्, 'माषकुम्भवापेन' इत्यत्र 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधस्य सिद्ध्यर्थमुत्तरपदस्य कार्यित्व एव तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरित्यस्य स्वीकारात्। एवमन्योऽपि तत्र विशेष इत्याह—यदि त्विति। कार्यित्व एवेति। नच पदान्तत्वनिमित्तक इति पूर्वोक्तार्थेन माष-

भावप्रकाशः।

अनुसर्तव्यत्वादितीति। एतेन नलोपं प्रति नुटोऽसिद्धत्वान्नुट् स्यादिति मूलोक्त चिन्त्यमिति खण्डनकारोक्तमपास्तम्। प्रकाशोक्त्यनुवादेनादोषात्। तदेतत् ध्वनयन् इतोग्रे इति भाव इत्याद्यनुक्त्या इतरसाकाङ्क्षत्वेन प्रतीयमानत्वादन्यथा फलितं विहाय सिद्धान्तरीत्या पूरयति—यदित्वित्यादि।

सरला।

पदान्तत्वनिमित्तके इति। तेन 'परमबुधौ' इत्यादौ भष्भावस्य पदान्तत्वनिमित्तकत्वेन न प्रवृत्तिः। ङमुड्विधेस्तु पदान्तत्वनिमित्तकत्वाभावःस्पष्ट एवेति न तत्र प्रत्ययलक्षणनिषेधप्रवृत्तिरिति तात्पर्यम्। कार्यित्वे एवेति। न च 'पूर्वदण्डिप्रियः' इत्यादौ दण्डिनो नलोपकरणाय "उत्तरपदत्वे" इत्यस्याप्रवृत्त्यर्थं मध्यमपदत्वानाक्रान्तमेवोत्तरपदं गृह्यते, तथाच 'माषकुम्भवापेन' इत्यत्र कुम्भेत्यस्य मध्यमत्वाक्रान्तत्वाद् "उत्तरपदत्वे" इति निषेधाप्रवृत्त्या णत्वनिषेधस्य सूपपादत्वेन कार्यित्वनिवेशो विफल इति वाच्यम्। यद्वृत्त्यारम्भकसुब्निमित्तकपदसञ्ज्ञा चिकीर्षिता तद्वृत्तिविशिष्टत्वं मध्यमपदत्वमिति परिष्कारेणादोषात्। वैशिष्ट्य च स्वघटकार्थवदव्यवहितपूर्वत्व स्वघटकार्थवदव्यहितोत्तरत्वं स्वघटकत्वमेतत्त्रितयसम्बन्धेन। तथाहि, 'पूर्वदण्डिप्रियः' इत्यादौ पूर्व सु दण्डिन् सु प्रिय सु एतद्वृत्त्यारम्भकसुब्निमित्तकपदसञ्ज्ञा दण्डिन् इत्यस्य चिकीर्षिता तद्वृत्तिघटकप्रियाव्यवहितपूर्वत्वस्य तद्वृत्तिघटकपूर्वाव्यवहितोत्तरत्वस्य तद्घटकत्वस्य च सत्त्वाद् दण्डिन् इति निरुक्तमध्यमत्वाक्रान्तमेवेति न तत्र निषेधः। माषकुम्भवापेन इत्यादौ तु वृत्तिद्वयम्। तत्र कुम्भपदे माष आम् कुम्भ सु इत्येतद्वृत्तिघटकाव्यवहितपूर्वत्वस्याभावान्न पूर्वोक्तवृत्तिवैशिष्ट्यम्।

समः सुटि [पा० सू० ८।३।५] ॥ यद्यपि मोऽनुस्वारेण सिद्धं तथाप्यनुनासिकत्वत्रिसकारकत्वसिध्यर्थमिदम् ॥

शब्दरत्नम् ।

८।४।३८) इति निषेधसिद्धिरित्युच्यते, तदा प्राचीनोक्तमजादेः पदस्येति व्याख्यानमेव शरणम् । स्पष्टं चैवं व्याख्यानं प्रकृतसूत्रे "उजि च पदे" (पा०सू०८।३।२१) इत्यत्र च भाष्ये । तेन निषेधेन सिद्धमिति प्रकृतसूत्रभाष्योक्तिस्त्वेकदेशिन इत्यास्तां तावत् ।

त्रिसकारकत्वेति । न च पुनर्द्वित्वेन तदपि सिद्धम् । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात् ।

भैरवी ।

कुम्भवापेनेत्यस्य निर्वाहे कार्यित्व एवेत्यस्य वयर्थ्यमिति वाच्यम्, किञ्चेत्यादिना भेदेनोपादानेन पक्षभेदसूचनात् । नचैवमपि 'पूर्वदण्डिप्रियः' इति त्रिपदबहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषे दण्डिन्नित्यत्र नलोपार्थम्पदत्वमावश्यकं तच्चोभयथोक्तनिषेधान्न सिध्यतीति वाच्यम्, मध्यमपदत्वानाक्रान्तस्य ग्रहणमित्यस्य निवेशेनादोषात् । नचैवम्पूर्वोक्तकार्यित्वनिवेशवैयर्थ्यमिति शङ्क्यम्, प्रत्यासत्त्या तत्समासीयमध्यमपदत्वानाक्रान्तत्वनिवेशेन माषकुम्भस्य वाप इति समासे कुम्भशब्दस्य पदत्वसिद्ध्यर्थं कार्यित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । प्रत्यासत्तिफलन्तु "दधिसेचिशय" इत्यादावलुक्समासे सेक्शब्दे कुत्वाभावः । नचैवम्पूर्वदण्डिप्रिय इत्यत्रावान्तरतत्पुरुषीयमध्यमपदत्वानाक्रान्तत्वात्पुनरनुपपत्तिः, तत्समासप्रयोजकैकार्थीभावप्रयोज्यसमासीयमध्यमपदत्वनिवेशात् । नचैवंसति परमवाचेत्यादौ विशिष्टाभावादव्याप्तिरिति

भावप्रकाशः ।

निमित्तके इति । तत्स्थानिके इत्युक्तौ तु परमबुधावित्यत्र भष्भावापत्तिरतस्तथा सादृश्यमविवक्षितम् । एवेन नुटि प्रवृत्तिव्यावृत्तिः । न हि भष्भावविधाविव ङमुड्विधौ तत्वेन निमित्तताऽस्तीति भावः । मतेतीति । निरनुस्वारानुकरणम् । नन्वेवमपि ङमन्तं पदमित्युक्त्या निमित्तकोटौ पदान्तत्वस्य प्रवेशेनेष्टसिद्धिः । किञ्च प्रसज्यप्रतिषेधेनेष्टसिद्धिः । तदा हि प्रतिपदोक्तत्वात्सात्पदाद्योरित्येव तेन गृह्यतेऽतएव तत्र नातिप्रसङ्गः । अत एव नञ्द्वयाघटितवार्तिकैकवाक्यता, अतआह—किं चेति । अस्यार्थस्य यथालाभस्तथान्यत्र स्पष्टम् । एवेन प्रकृतलक्ष्यवत्तस्यापि व्यावृत्तिरिति भावः । सिद्धिरिति । अन्यथा तस्य तत्र निमित्तत्वेन तत्प्रवृत्त्याऽनिष्ट स्पष्टमेवेति भावः । अजादेरिति । ह्रस्वात्परपदावयवङमः परस्येत्यादिः । एवेन कौमुद्युक्तव्याख्यानव्यावृत्तिः । किं चानुवृत्तस्य वैयधिकरण्येनान्वयोपपत्तौ विभक्तिविपरिणामे मानाभावात् गौरवाच्च । अत एव षष्ठ्याः पञ्चम्यर्थे लक्षणेत्यपि न, कर्मणिद्वितीयेत्यादिनियमवैयर्थ्यापत्तेश्च । एवं च पदे इति अन्तपदवत् पदाधिकारस्य विशेषणत्वे ज्ञापकम् । अत एव न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वादिति प्रकृतसूत्रभाष्य सङ्गच्छते; तदाह—स्पष्टमिति । तेनेति । उत्तरपदत्वे चेति वार्तिकोक्तेनेत्यर्थः । आस्तामित्यङ्गीकारे । एतेनैवञ्जातीयका रत्नाकरदण्ड्यादयश्चिन्त्या एवेति सूचितम् ।

समः सुटीत्यस्या मानमिति प्रागुक्तदार्ढ्याय शङ्कते—नचेति । न च मः सुटीत्येव सुवचम् । समोऽ-

सरला ।

माषकुम्भ अस् वाप इत्याकारकवृत्तिवैशिष्ट्यस्य कुम्भपदे निरुक्तोभयसम्बन्धेन सत्त्वेऽपि न तद्वृत्त्यारम्भकसुब्निमित्तकपदसंज्ञा चिकीर्षितेति कुम्भेत्यत्र प्रत्ययलक्षणत्वार्थम् उत्तरपदत्वे इति निषेधाप्रवृत्तये कार्यित्वनिवेश आवश्यकः । नन्वेवमपि "अतद्धिते" इतिवार्तिकप्रत्याख्यानाय पदे यो व्यवाय इति सप्तमीसमास आश्रितो भाष्ये । तथाच 'माषकुम्भवापेन' 'क्षीरपकुम्भेन' इत्यादौ फलभेदवारणाय पदपदं पदत्वयोग्योपलक्षणमित्यवश्यं वक्तव्यम् । अन्यथा "गतिकारकोपपदानाम्" इति सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासेन आद्योदाहरणे पदे परतो यो व्यवायस्तस्याभावेन, अन्त्ये पदेन व्यवायस्याभावेनाऽऽरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदो दुर्वारः स्यात् । तथाच 'माषकुम्भवापेन' इत्यादौ कुम्भेत्यत्र पदत्वयोग्यत्वस्य सत्त्वाण्णत्वनिषेध-

अत्रानुनासिकः [पा० सू० ८।३।२।] ॥ अयमधिकारो विधिर्वेति द्वैतम्। आद्ये ऽत्रग्रहणमनर्थकम्, अधिकारादेव रुप्रकरणलाभात्। तुशब्दस्त्वधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणो विशेषद्योतनार्थः—परस्य नित्यं रुत्वं, पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति; विधिपक्षे व्यर्थः। वाग्रहणं स्पष्टार्थम्। "अनुनासिकात्पर-" (पा० सू० ८।३।४)

शब्दरत्नम्।

अत्र चेदमेव ज्ञापकं बोद्ध्यम् ॥

अनर्थकमिति। इदमुपलक्षणं प्रतिसूत्रमावृत्तौ गौरवं चेत्यपि बोद्धयम्।

स्पष्टार्थमिति। अनेन तुग्रहणमधिकारपक्षेऽपि परस्य रुस्ततः पूर्वस्यानुनासिक इत्यर्थस्य स्पष्टं बोधनार्थं वाशब्दवदिति सूचितम्। विधिपक्षेऽत्रग्रहणं तु एतद्रुप्रकरणे इत्यर्थलाभार्थम्। वस्तुतोऽत्राधिकारत्वमेवोचितम्। "मतुवसो रुः" (पा०सू०८।३।१) इति सूत्रे

भैरवी।

वाच्यम्, मध्यमपदशब्देन तत्समासीयचरमपदपूर्व(त्वानाक्रान्त)स्य ग्रहणात् "अतद्धित" इत्यस्य प्रत्याख्यानाय पदव्यवाय इत्यस्य पदे व्यवाय इत्यर्थस्य करणेन माषकुम्भवापेनेत्यत्र वापशब्दस्य पदत्वसिद्ध्यर्थं कार्यित्वनिवेशस्यावश्यकत्वाच्च। नच पदपदस्य पदत्वयोग्यपरत्वं शङ्क्यम्, स्वशास्त्रसङ्केतितपदपदलक्षणापेक्षया शास्त्रान्तरसङ्केतितोत्तरपदलक्षणाया उचितत्वमित्याशयात्॥

ननु सूत्रे ऽत्रग्रहणसत्त्वे रुप्रकरण एव सम्बन्धो नतु "ढो ढे लोप" इत्यत्रेति लभ्यते इत्यनर्थकमित्यसङ्गतमत आह—इदमिति। उपलक्षणम् दोषान्तरस्यापीति शेषः। तदाह—प्रतीति। इत्यर्थस्येति। सूत्रोपात्तविधेयसम्बन्धे सति निराकाङ्क्षप्रतिपत्तिर्भविष्यतीति भावः। विधिपक्षे मूलानुक्तमत्रग्रहणस्य प्रयोजनं स्वयमाह—विधिपक्ष इति। अत्र केचित् "यद्यप्युभयत्र पाणिनितात्पर्यमिति लभ्यते, तथापि विधित्वमेवोचितम्, सकृद्विधेयबोधकशास्त्रस्य व्यापारेणाकाङ्क्षाशान्त्या लाघवादिति" तन्नेत्याह—वस्तुत इति। परममूले रोरित्यस्यैतत्प्रकरणविधे-

भावप्रकाशः।

न्यत्र सुट्परस्य मस्याभावादिति वाच्यम्। पदलाघवाभावात्, मात्रालाघवस्यासार्वत्रिकत्वाच्च। मान्तस्य पदस्य शब्दरूपस्य वा मस्यैव वा सुटि प्रत्याहारे रुः स्यादित्यर्थापत्तौ सुपुम् प्रतामौ प्रताम इत्यादौ रुत्वापत्तेश्चेति दिक्।

ननु रुप्रकरणादग्र "ढो ढे लोप" इत्यादावननुवृत्तिं स्पष्टतया बोधयितुं तत्र पक्षे तस्यादत आह—इदमिति। दोषान्तरस्यापीति शेष.। तदाह—प्रतीति। अपिना विधिपक्षसमुच्चयः। इत्यर्थस्येति। स्वसूत्रोपात्तविधेयसम्बन्धेन नैराकाङ्क्ष्येणान्यत्रानन्वयादिति भावः। वाशब्दवदिति। नोभयथापीति मूले तत्र शेषः सूचितः। सूचितमिति। एतेन पूर्वविरुद्धमिदमित्यपास्तम्। तत्रार्थेऽतात्पर्यात् तस्याप्यत्रैव तात्पर्याच्च। मूले न्यूनतां परिहरति—विधीति। एवमुभयत्र गमकसत्त्वात्पाणिनेरुभयमभिमतमिति मूलतो लब्धम्। तत्र प्रक्रियाप्रकाशमतानुयायिरत्नाकरः—"विधित्वमेव युक्तं सकृद्विधिव्यापारमात्रेणा-

सरला।

द्विधा कार्यित्वनिषेधो विफल इति वाच्यम्, अटतीत्यट्, परमश्चासावट् च परमाट् तस्मादाचारक्विबन्तात् क्विपि "तितुत्र" इतीण्निषेधे 'परमाट्तिः' इत्यादौ ष्टुत्वनिषेधाय कार्यित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्। विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः।

मूले—द्वतमिति। द्वाभ्यामितं द्वीतं तदेव द्वैतं स्वार्थिकः प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण्। द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामित्यर्थः। ततश्च विरुद्धधर्मद्वयप्रकारकज्ञानविषयः सन्देह इत्यर्थः। पूर्वस्येति। इदमुपलक्षणं रुप्रकरणीयविधेयाव्यवहितपूर्वस्य। तेन "समो वा लोप" इति लोपपक्षेऽपि अनुनासिकानुस्वारसिद्धिः। उदाहरणे—

इति ज्ञापकादेव सिद्धेः । न हि विकल्पं विना ऽनुनासिकाभावप्रश्न इति सम्भवति । इदमेव ध्वनयितुं वृत्तौ तु वेति शब्दौ नोक्तौ ॥

अनुनासिकात् (पा०सू० ८।३।४) ॥ ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याह—अनुनासिकं विहायेति । एवं च ससर्गवद् विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वादवत्सोऽऽनीय-

---

शब्दरत्नम् ।

कृतयोः "वन उपसंख्यानं" "विभाषा भवत्–" इत्यनयोरुदाहरणे भाष्ये ऽनुनासिकाद्यनुच्चारणात् । विधित्वे तु तत्र प्रवृत्तिर्दुर्वारैव । अधिकारत्वे तूत्तरत्रैव प्रवृत्तिः । स्पष्टं चेदं वृत्ताविति तत्त्वम् ॥

ल्यब्लोपे इति । दिग्योगलक्षणा तु न, अत्रानुस्वारपरानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति न्या-

भैरवी ।

-यस्थानिन इत्यर्थः । तेन लोपस्यापि सङ्ग्रहः । इति सूत्रेकृतयोरिति । एतेन यदुक्तमत्रग्रहणस्य विधित्वपक्षे प्रयोजनन्तथाकल्पनेऽपि दोष एव । यद्यपि "वन उपसंख्यानम्" इति छान्दस न्तथापि विभाषेति लौकिकमपाति तत्र दोष एवेत्याशय । उत्तरत्रैवेति । अत एवास्य सूत्रस्य 'मतुवसोः" इत्यनन्तरम्पाठः कृतः ॥

परशब्दस्य श्रवणेन दिग्योगलक्षणा पञ्चमीति भ्रान्तिवारणायाह—दिग्योगेति । इति न्यासेनेति । नचैवन्न्यासे "आतोऽटि नित्यम्" इत्यत्राप्युभयसम्बन्धापत्ति । नचेष्टापत्तिः, महाँ

भावप्रकाशः ।

काङ्क्षाशान्त्या लाघवात् । अन्यथोक्तरीत्यातिगौरवम्" इति, तत्रेति ध्वनयन्नाह—वस्तुत इति । एवेनोभयव्यावृत्तिः । रोरित्यस्यैतत्प्रकरणविधेयस्थानिन इत्यर्थः । एतेनैव व्याख्याने लोपादिपक्षेऽनुनासिकादिकरणं तव चिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता । सूत्रस्योदाहरणदानादाह—कृतयोरिति । छान्दसप्रयोगसिध्यर्थमपि सूत्रादिप्रवृत्तेरिति भावः । ननु तत्सूत्रे पाठात् वनश्छान्दसत्वाच्चायवार्तिकस्य छन्दस्येव प्रवृत्तिरतस्तत्र छान्दसत्वेनापि निर्वाहः सुकर इति न सर्वथा तद्विरोधः, अत आह—विभाषेति । अस्य तत्र पाठेऽपि न छान्दसत्व तत्प्रयोगस्योभयत्रेष्टत्वादिति भावः । दुर्वारैवेति । एतद्प्रकरणस्थत्वकात्रग्रहणादिति भावः । उत्तरत्रैवेति । तत्त्वस्यैव तत्पदार्थत्वात् । अन्यथा पूर्वमेव पठेत् । न च विधिपक्षेऽपि पूर्वत्रैव पाठ्येऽग्रेपाठसामर्थ्यात्तत्राप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, ततो लाघवेन तत्पक्षस्यैव युक्तत्वात् । इदमेव ध्वनयितुमुचितमिति प्रागुक्तम्, एव चागरयोक्तगौरवाङ्गीकार इति भावः । सूत्रद्वये भाष्याभावादाह—वृत्ताविति ।

इति न्यासेनेति । न चैवम् "आतोटि" इत्यत्रापि तथैवानुवृत्त्याऽनिष्टापत्तिः । इष्टापत्तिस्तु कर्तुं-

सरला ।

"हरिवो मेदिनं त्वा' 'भो भगो अघो' इत्यादौ ।

मूले विशेषावगतिहेतुत्वादिति ।

सयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥

इत्यत्र विशेषार्थनिर्णायकेषु विप्रयोगस्यापि गणनेन तस्यापि तत्त्वात् । अनवच्छेदे सन्देहे इति तदर्थः । 'सवत्सा आनीयताम्' इत्यत्र वत्ससम्बन्धस्य धेनावेव सत्त्वेन यथा वत्ससंयोगेन धेनुरित्यर्थोऽवगम्यते तथैव 'अवत्सा' पदस्य विप्रयोगेन धेनुरर्थोऽवगम्यते इति । प्रकृतेऽपि तथैव बोध्यम् ।

तामित्यत्रैव सम्भावितानुनासिकयगुणक एव उपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चावधित्वेन सम्बध्यत इत्यभिप्रेत्याह—रोः पूर्वस्मादिति। अनुस्वारागम इति। आगमत्वं च परशब्देनैव लभ्यते "पूर्वौ तु ताभ्यामैच्-" (पा० सू० ७।३।३) इत्यत्र पूर्वशब्देनैचोरिवेति भावः॥

विसर्जनीयस्य (पा० सू० ८।३।३४)॥ खरीति। एतच्च मण्डूकप्लुत्या "खरवसानयोः" (पा० सू० ८।३।१५) इति सूत्रादनुवर्तते। नन्वनुस्वारस्यानच्त्वात्ततः परस्य द्वित्वं न स्यादेवेत्यत आह—अनुस्वारविसर्गेत्यादि। अकारोपरीति। यदि त्विकारोपरि पठ्येरन् तर्हि पयःसु, यशःसु, इत्यादौ इणः पर-

---

शब्दरत्नम्।

सेन सिद्धौ "अनुनासिकात्पर-" (पा०सू०८।३।४) इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः॥ परशब्देनैवेति। प्रसिद्धावेवकारः।

मण्डूकेति। एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञयेत्यपि बोध्यम्। अत एवावसाने न सः॥

भैरवी।

इन्द्रः' इत्यस्मिन् तदुदाहरणेऽनुस्वारानुपलम्भादिति वाच्यम्, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञयेष्टसिद्धेः; अवधारणपरत्वे आगमलिङ्गस्य टित्त्वकित्त्वादेरभावे परशब्द एवागमलिङ्गमिति लभ्यते, तच्चासम्भवि, पूर्वशब्दस्याप्यागमलिङ्गस्य दर्शनादत आह—प्रसिद्धावेवेति।

नन्वेकयोगनिर्दिष्टानामिति न्यायेनावसानपदसम्बन्धोऽपि स्यादत आह—एकदेश इति।

भावप्रकाशः।

मनर्हा, तद्वैयर्थ्यापत्तेः। महाँ इन्द्र इत्यादौ दीर्घादटीतिरुत्वेऽनेनैव तयोः सिद्धत्वात् छन्दस्यापाद्यमानरूपाभावात्पाक्षिकदोषाभावादिति वाच्यम्। छन्दस्यापाद्यमानरूपाभावेन प्रयोगनैयत्येन चैवमापादयितुमशक्यत्वात्। अत्रानुस्वारपरोऽनुनासिक इति न्यासोक्तेश्च, समस्तोक्तावपि लक्ष्यानुरोधेनैकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञयेष्टसिद्धेश्च। क्वचिच्छाखायामनुस्वारपाठस्तु च्छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन बाध्यः केचित्तु वेदेऽपि विकल्पस्यैवावस्थित्या तत्सूत्रमेव त्याज्यम्। एवं च न व्यत्ययकल्पनेति लाघवमिति न शङ्क्येत्याहुः। एतेन वाग्रहणमावश्यकम्, अन्यथाऽनुनासिकात्परोऽनुस्वारः स्यात्। लत्वलोपपक्षाभ्यां मानाभावात्। नच परपदं व्यर्थं पूर्वं इत्येतन्निवृत्त्यर्थत्वेन चारितार्थ्यात्। "तस्मादित्युत्तरस्य" इत्यस्य तु न प्राप्तिरादेशविधावेव तत्प्रवृत्तेरत एव परश्चेति सार्थकम्। किं च षष्ठ्यन्तस्योपस्थित्याऽनिष्टापत्तेः। षष्ठ्यशविकलोपस्थितौ तु न गमकम्। एवं च वाग्रहणं स्पष्टार्थमिति मूलं चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम्। अवधारणार्थत्वे उत्तरग्रन्थासङ्गतिर्व्यावर्त्याभावश्चात आह—प्रसिद्धाविति।

ननु मण्डूकानुवृत्तौ तस्यावसानेऽपि स्यात्। आक्षेपानुवृत्त्योस्तुल्यत्वादत आह–एकदेश इति। तत्फलमाह–अत एवेति। ननु तत्र संहिताधिकारादेव न तत्र सः, अवसानसंज्ञया संहितासंज्ञाया बाधात् म-

सरला।

परशब्देनैवेतीति। परावयवोऽनुस्वारो भवतीति तदर्थेन अवयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वेन तस्यागमत्वं लभ्यते इति भावः। एवञ्च "अयमागमोऽनवयव एव अवयवत्वे मानाभावात्" इति शेखरग्रन्थश्चिन्त्यः। अत एव 'महाँ इन्द्रः' इत्यादौ "भोभगो" इत्यनेन यत्वं सिध्यति। अन्यथाऽनुस्वारविशिष्टस्यापदत्वेन यदागमन्यायेन ग्रहणाभावेन यत्वं दुरुपपादं स्यादिति।

एकदेशे स्वरितत्वेति। "खरवसानयोः सः" इति न्यासेनैव सिद्धे "विसर्जनीयस्य सः" इत्यस्यारम्भसामर्थ्यादत्रावसानपदसम्बन्धाभावाय एकदेशे खर्पदमात्रे स्वरितत्वज्ञापनादित्यर्थः।

स्येति षत्वं स्यादिति भावः। अच्त्वादिति। न चैवं हरिः कर्त्ता, हरि स्मरेदि-त्यादौ यणादिप्रसङ्गः। त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात्। अनुस्वारस्यापि द्वित्व इति। अपिशब्दात्ककारस्य। वचनान्तरेणेति। "अचो रहाभ्याम्" (पा०

शब्दरत्नम्।

पूर्वेण सन्निकर्षरूपा संहिता त्ववसानेऽप्यस्त्येव। अत एव संहिताधिकारेऽवसानकार्यपाठः सङ्गच्छते। षत्वं स्यादिति। अत एव पुंस्वित्यादावुकारं निमित्तीकृत्यानुस्वारव्यव धाने षत्वमाशङ्क्य नुम्स्थानिकानुस्वारस्यैव "नुम्विसर्जनीय" (पा०सू०८।३।५८) इति सूत्रे ग्रहणान्नेतिभाष्यं सङ्गच्छते। इकाराद्युत्तर पाठे हि अनुस्वारमिणं गृहीत्वा षत्वं दुर्वारं स्यादिति भावः। यणादीति। पूर्वसवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः। अयं पाठोऽनित्यः। "अट्कुपु" (पा०सू०८।४।२) इति सूत्रेऽनुस्वारोपलक्षणनुम्ग्रह-णात्। अत एव हरि जयतीत्यादौ "झलां जश् झशि" (पा०सू०८।४।५३) इति नेति

भैरवी।

ननु संहिताधिकारादेव तत्र न भविष्यतीत्यत आह—पूर्वेणेति। नत्वाकडारीयत्वाद्बाध्यबा धकभाव। संज्ञभेदात्। एतेन पूर्वमादाय सन्निकर्षसत्त्वमध्वनितम्। अत एव-उक्तरीत्या तयोः समावेशस्येष्टत्वादेव। सङ्गच्छत इति। अन्यथा "तोर्लि" इत्यादौ पुनस्तस्य सम्बन्धे मण्डू-कप्लुत्यापत्तिरिति भावः। अत एव—अयोगवाहानामकारोपरि पाठादेव। दुर्वारमिति। नचैवं सति नुम्ग्रहणवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, 'सुहिन्सु' इत्यत्रानिष्टसम्पादकतया तस्य चारितार्थ्यस-म्भवात्। आदिशब्दार्थ इति। एतेनानिष्टापत्तौ तात्पर्यमिति भावः। अत्र पूर्वसवर्णदीर्घस्य प्राप्तिः, द्वितीयेत्वच्त्वेऽपि द्वितीयान्तत्वविरहेण न दीर्घस्य प्राप्तिः। वस्तुतस्तु प्रथमेऽपि य णादेशस्यैव प्राप्तिर्नतु दीर्घस्य, अल्विधित्वेन स्थानिवद्भावाभावात्। अत एव—अनित्यत्वा-देव। झलां जश् झशीति। "झलाञ्जशोऽन्ते" इत्येतद्दृष्ट्याऽनुस्वारस्यासिद्धत्वात्तत्यागः। यदि जश्त्वं स्यात्तदा—

अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः।

भावप्रकाशः।

बासंज्ञया पूर्वपरयोः सन्निकर्ष एव तत्सत्त्वाच्चात आह-पूर्वेणेति। तमादाय तयोः सन्निकर्षस्य सत्त्वात् स-ञ्ज्ञिभेदेन बाध्यबाधकभावायोगाच्चेति भावः। अत एवेति। उक्तरीत्या तत्र तयोः समावेशस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः। पाठ इति। अन्यथाऽसम्भवदुक्तिकतापत्तिः स्पष्टैव। न च तेषु न तदविकारः, तोर्लीत्यादौ मण्डूकप्लुत्या-पत्तेः, स्पष्टं चेदमत्र भाष्ये। षत्वाभावे मानमाह-अत एवेति। इण उत्तरमपाठादेवेत्यर्थः। ग्रहणादिति। नुम्पदेनेति भावः। नेतीत्यस्य समाधानपरेति शेषः। दुर्वारमिति। नुम्ग्रहण तु 'सुहिन्सु' इत्यादाव-निष्टसम्पादनेन सफलं व्यर्थमेव वा स्यात्। तत्सामर्थ्यादभिमतार्थान्तरकल्पनापेक्षया स्विदमेवोचितमिति भावः। आदिशब्दार्थ इति। तथाचाद्ये यण बाधित्वाऽय स्यात्। अन्ये तु न, अगन्तात्प्रातिपदिकाद-जाद्योः प्रथमाद्वितीययोरित्यर्थाश्रीकारेणोभयत आश्रयणात्। किं चाच्त्वेन व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वेऽपि द्वितीयात्वाभावात् अल्विधित्वाच्च। एव च तत्र यणिति केचित्। अन्ये तु विसर्गानुस्वारयोरच्त्वेऽपि न व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वेऽल्विधित्वादिना प्रथमात्वाद्यभावः परममूलोक्तसिद्धान्तव्याख्यानेष्य शास्त्रीय-त्वात्तत्सम्बन्धित्वालाभः। देशानेत्यादौवैषम्यमिति न दोषः। एवं चोभयत्रापि यणेव। पूर्वसवर्णेत्यादि ग्रन्थोपि कश्चिदित्यन्तैकदेशिग्रन्थान्तर्गत इत्याहुः। अतएवेति। अस्यानित्यत्वादेवेत्यर्थः। स्थानप्रयत्ना-भ्यामित्यादिमान्यरत्नाकराद्युक्तिस्तु न युक्तेति भावः। "झलाञ्जशोऽन्ते" इत्येतद्दृष्ट्या तस्यासिद्धत्वा-दाह—झलाञ्जश् झशीतीति। अन्यथा "अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः"।

सू० ८।४।४६) इति कृतेऽपि "यणो मय." इति भवत्येवेति भावः ॥

पुमः खयि (पा० सू० ८।३।६)॥ पुंसः संयोगान्तलोपे कृते ऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम्। पर्युदासादिति। "इदुदुपधस्य-" (पा० सू० ८।३।४१) इति षत्वविधायके सूत्रे इति भावः। अप्रत्ययस्य यो विसर्ग इति वैयधिकरण्येन व्याचक्षाणानां प्राचां मतेनेदम्। वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्येनान्वये तु षत्वप्राप्ताविति बोध्यम् ॥

ख्याञादेश इति। आदेशो हि उपदेशे खशादिः। असिद्धप्रकरणे णत्वानन्तर खशाद्यः शस्य यत्वं विकल्प्यते। तेन सुप्रख्येन निर्वृत्तं सौप्रख्यं तत्र भवः सौप्रख्यीय। यत्वस्यासिद्धत्वात् "धन्वयोपधात्-(पा० सू० ८।२।१२१) इति वुञ्नेत्यादि

शब्दरत्नम्।

बोध्यम्" इति कश्चित्। भवत्येवेति। एकस्य द्वितीयोच्चारणस्यैकेन साधुत्वबोधने तयोर्मध्येऽपरस्य द्वितीयोच्चारणस्यान्येन साधुत्वबोधनमितिभावः।

वक्ष्यमाणरीत्येति। प्रत्ययरूपो यो विसर्ग इति व्याख्यादर्शरीत्येत्यर्थः। वस्तुतस्तदसङ्गतम्। कविभिः कृतमित्यादौ दोषापत्तेः। एतच्च "अन्वये तु" इति तुना ऽरुचिबोधकेन सूचितम्। यदा तु सूतेः सस्य षकारोऽन्त्यस्य ह्रस्वो म्हः प्रत्यय इति "ख्रिया

भैरवी।

इति शिक्षोक्तरीत्या तालव्यत्वेन जकोरः स्यात्। कश्चिदिति। अनेनारुचिः सूचिता। तथाहि—अटकुप्वाङितिसूत्रस्थनुम्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानेन ज्ञापकान्तराभावेन चानित्यत्वे न मानम्, भाष्यानुक्तं चानित्यत्वम् "झलाञ्जश्" इति जश्त्वापत्तिस्तु "अभ्यासे चर्च" इतिसूत्रसान्निध्येनानन्त्यझल एव ग्रहणेन वारयितुं शक्येति। एकस्मिन् लक्ष्ये एकस्य शास्त्रस्य पुनः प्रवृत्तौ लक्ष्ये लक्षणमिति न्यायविरोध इत्याह—एकस्येति। एकेन—"अचो रहा" इत्यनेन। अन्येन "यणो मयः" इत्यनेन ॥

तत्—व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्यम्। एतच्च—असाङ्गत्यञ्च। सिद्धान्तरीत्या ऽऽहयदेति। "सूतेः सप्रसवे पुमान्" इति तत्रोक्तम्। सूतेः सस्य ष् इति तदर्थ.। मूलकारोक्त

भावप्रकाशः।

इति शिक्षोक्त्या तालव्यत्वेन जकारापत्तिरिति भावः। कश्चिदिति। कौस्तुभकृदित्यर्थः। तत्र नुम्ग्रहणस्य नुम्विसर्जनीयेति सूत्रे विसर्जनीयग्रहणस्येव प्रत्याख्यानात् ज्ञापकान्तरस्याभावाच्च भाष्यानुक्तत्वाच्चारयानित्यत्वमप्रमाणम। अभ्यासेचर्चेत्यादि साहचर्यादपदान्ते एव तत्प्रवृत्तिस्वीकाराज्जश्त्वं न। एवमादिशब्दो व्यर्थ एवेत्यरुचिरनेन सूचिता। अत्र एकस्य शास्त्रस्य पुनः प्रवृत्तौ स न्याय इति ध्वनयन् वचनयोर्युगपत् क्रमेण वा प्रवृत्तौ एकस्यैव विधानापत्तिर्द्वेइत्यस्यसख्येयपरत्वेन शब्दद्वयस्योच्चारणसाध्यत्वेन तस्य बुद्ध्यारोहावश्यकत्वेन पर इत्यादिषष्ठ्याः कारकविभक्तित्वस्य न्याय्यत्वेन चोच्चारणे इत्यध्याहारेणोच्चारणद्वयस्यैव विधेयत्वादिति शङ्कानिरासायाह—एकस्येति। पूर्वत्रासिद्धीयत्वेन शास्त्रयोः क्रमेणैव प्रवृत्तेरिति भावः। उच्चारणपदेन तत्र द्विष्प्रयोगपक्षः सूचितः। एकेन—'अचो रहाभ्याम्' इत्यनेन। पूर्वत्रासिद्धीयमिति तु न, फलाविशेषात्। अपरस्य—परभिन्नस्य पूर्वस्येति यावत्। अन्येन—"यणोमय" इत्यनेन।

ध्वनितसिद्धान्तभूतवक्ष्यमाणरीत्यापि परममूलसङ्गतेराह-प्रत्ययेति। तत्—व्याख्यादर्शोक्तं सामानाधिकरण्यम्। एतच्चेति। तस्यासाङ्गत्यं चेत्यर्थः। एवं मूलयोजनेप्यसङ्गतिरेवेति ध्वनयन्नाह—यदारिवति। सिद्धान्तमतावलम्बे त्वित्यर्थः। सूतेरिति। "सूतेः सप्रसवे पुमान्" इति तत्र भाष्योक्त

प्रयोजनान्याकरे स्थितानि । एवं च यत्वस्यासिद्धतयाऽम्परत्वाभावात् "पुमः खयि" (पा० सू० ८।३।६) इति रुत्वं नेत्यर्थः। पुंख्यानमिति । चक्षिङो ल्युट् । ख्याञादेशः । नन्वादेश इह दुर्लभः । "वर्जने प्रतिषेधः" "असनयोश्च" इति वार्तिकादिति चेत् ? सत्यम् । "बहुलं तण्यन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम्" इति वार्तिके बहुलग्रहणात्समाधेयम् । तथा च ख्शादित्वप्रयोजनगणनवार्तिकम् रुविधिः-पुंख्यानमिति, णत्वं-पर्याख्यानमिति, निष्ठानत्वमाख्यातम् इति च । शकारेण व्यवधानात् "कृत्यचः" (पा० सू० ८।४।२९) इति णत्वं न, तथा आख्यातमित्यत्र "संयोगादेरात्-" (पा० सू० ८।२।४३) इति नत्वं न, यत्वस्यासिद्ध्या यण्वत्ताविरहात् । एवं च "न ध्याख्या"—(पा० सू० ८।२।५७) इति सूत्रे ख्याग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः । न च ख्या प्रकथने, इत्येतदर्थं तदिति वाच्यम् । तस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वात् । अत्र च "सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे" इत्युत्तरवार्तिकं प्रमाणम् । सस्थान इति जिह्वामूलीयस्य प्राचां सञ्ज्ञा । स इह न ।

शब्दरत्नम् ।

म्" (पा०सू०४।१।३) इति सूत्रभाष्यकैयटोक्तव्युत्पत्तिस्तदा तस्य लोपे मस्यैव प्रत्ययत्वमिति व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्येऽपि षत्वाप्राप्तिरेव । पातेर्डुम्सुन्निति व्युत्पत्तिमादाय तु मूलमिति दिक् ॥

शकारेणेति । यत्वासिद्धत्वादिति भावः । न कर्तव्यमिति । यत्वासिद्ध्या यण्वत्ताविरहेण नत्वाप्राप्तेरिति भावः । अत्र चेति । ख्यातेः सार्वधातुकमात्रविषयत्वे इत्यर्थः । सञ्ज्ञेति । एवं च तदुत्तरभावप्रत्ययेन सस्थानशब्द उच्यते । तेन स्ववाच्यो जिह्वाम-

भैरवी ।

योजयति—पातेरिति।

ख्याञादेशे नेति नापूर्वं वचनं किन्त्वर्थसिद्धमिति प्रतिपादयति-मूले-आदेशो होत्यादिना । बहुलन्तण्यन्नेत्यादि । तणिति संज्ञाछन्दसोः संज्ञा । बहुलग्रहणस्य प्रयोजनमाह—अन्नेत्यादि । अत्रादेः क्ते जग्ध्यादेशाभावः । वधकेत्यत्र "हन्तेण्वुंल्" अनेन वधादेशः । गात्रेत्यत्रेणो गादेशः । विचक्षणे ख्याञादेशाभावः । अजिरे व्यादेशाभावो बोध्यः । यत्वस्यासिद्ध्येति । तद्विधायकशास्त्रस्यासिद्ध्येत्यर्थः । एवञ्च—सस्थानशब्दस्य संज्ञारूपत्वे च । उच्यते इति ।

भावप्रकाशः ।

रिति भावः । तथापि मूलं योजयति— पातेरिति । दिगिति । तदर्थस्तूक्तभाष्यविरोधात्तदनार्षमप्रमाणम् । अत एव तुः प्रयुक्तः । एवं च मूलमयुक्तमेवेति ।

यत्वासिद्धेति । तद्विधायकशास्त्रासिद्धेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । मुख्यत्वात्साध्यपरामर्शशङ्कतेराह—ख्यातेरिति । ननु तस्य तत्संज्ञात्वेऽपि भावप्रत्ययोल्लेखेनतदलाभः, अत आह—एवंचेति । सञ्ज्ञात्वेचेत्यर्थः । उच्यतइति । सञ्ज्ञाशब्दस्थले शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः । तेन—त्वान्तेन तद्वाचकेन । स्ववाच्य इति । लक्षणामूलसम्बन्धप्रदर्शनमिदम् । एवञ्च स्व सस्थानशब्दः, तथा च स्वान्तवाच्यसस्थानशब्दवाच्य इत्यर्थः । अन्वयाद्यनुपपत्तेरिति भावः । एव दृष्टान्तेपि बोध्यम् । ननु ख्शादीति वाच्ये

सरला ।

सस्थानशब्द इति । संकेतसम्बन्धेन सस्थानशब्दवत्त्वं सस्थानपदशक्यतावच्छेदकम् । तेन रूपेण

"शर्परे विसर्जनीयः" (पा० सू० ८।३।३५) इत्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः। यदि स्वतन्त्रोऽपि धातुरार्द्धधातुके इष्येत तदा जिह्वामूलीयस्य दुर्वारतयेदं वार्तिकमसङ्गतं स्यात्। यत्तु हरदत्तमाधवादिभिरुक्तं ख्याधातुरपि खशादिर्यत्वविधिरप्युभयसाधारण इति। तच्चिन्त्यम्। भाष्ये चक्षिङ एवोपक्रमात्सार्वधातुकेऽपि ख्शादिप्रयोगापत्तेश्च। न चेष्टापत्तिः। माधवेनार्द्धधातुकेष्वेवायं ख्शादिरित्युक्तत्वात्, सार्वधातुकेऽनभिधानस्यैव शरणीकर्तव्यत्वापत्त्या गौरवप्रस्तत्वाच्चेत्यास्तां तावत्।

स्यादेतत्। बहवः पुमांसोऽस्मिन् कुले बहुपुम् ख्यातीत्यत्र रुत्वं स्यात्। उरः प्रभृतिषु पुम्शब्दस्यैकवचनान्तस्यैव पाठान्नेहकप्। सार्वधातुके च ख्यातेः प्रयोगो निर्बाध एवेति चेत्। इष्टापत्तेः। संहिताया अविवक्षायां तु रुत्वं नेति स्पष्टमेव। यत्तु प्राचा "ख्याधातौ नेति केचित्" इत्युक्तं, तत्र यदि ख्याञादेशे इत्यर्थस्तर्हि केचिदित्यनुचितम्। स्वतन्त्रे धातौ चेत्तर्हि सार्वधातुकविषयेऽपि निषेधः स्यात्। न चेष्टापत्तिः। निर्मूलत्वात्।

शब्दरत्नम्।

ङीशो वार्तिके लक्ष्यते, कुत्वं कस्मान्न भवतीत्यत्रेषेति भावः। ख्शादीति। प्रयोगे चर्त्वप्रवृत्तिरिति भावः। इत्युक्तत्वादिति। एवं च माधवो नेष्टापत्तिं कर्तुमर्ह इत्यर्थः। अनभिधानस्यैवेति। ख्शादेरनभिधानस्यैवेत्यर्थः। गौरवेति। ख्शादित्वं स्वीकृत्याऽनभिधानस्वीकारापेक्षया तदस्वीकृत्यैव ख्यातेरार्धधातुकेऽनभिधानस्यैव स्वीकारे लाघवमिति भावः। रुत्वं स्यात्—रुत्वमित्युपलक्षणं जिह्वामूलीयस्य षत्वस्य च। नमः ख्याति, निःख्यातीत्यादौ।

भैरवी।

संज्ञाशब्दस्थले शब्दस्वरूपस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः। एवञ्च—तथा माधवोक्तौ च ख्यातेः स्वतन्त्रस्येति शेषः।

भावप्रकाशः।

ख्शादीत्ययुक्तमत आह—प्रयोगे इति। 'ख्शादीति पाठे प्रयोगे' इत्यपाठः। चर्त्वेति। एतेन ख्शादिरयमादेश इष्यत इतिवृत्तिः परास्ता। अत एवापर आह ख्शादिरेवायमादेश इति हरदत्तेन सिद्धान्तितम्। न च नादिन्या इत्यग्रे यत्वविधिरस्तु आदेशो वृत्युक्त एवास्तु चयो द्वितीया इत्यनेन द्वितीयो भविष्यतीति किं खादित्वेनेति वाच्यम्। प्रक्रियालाघवाय तथोक्तेरिति भावः। एवं चेति। तथा माधवोक्तौ चेत्यर्थः। एव च हरदत्तस्येष्टापत्तावप्याद्यदोषो दुरुद्धर एवेति भावः। माधवमतेनैवाह—अनभीति। प्रयोगाप्रमायाह—ख्शादेरिति। पूर्वोत्तरविरोधपरिहारायेति भावः। ख्यातेः स्वतन्त्रस्य देहलीदीपकन्यायेनास्यान्वयः। रुत्वमितीति। बहुपुम् ख्यातीत्यत्र रुत्वमितीत्यर्थः। अत एवाग्रे प्रयोगोल्लेखसङ्गतिस्तत्र च यथासंख्यमन्वयः। तत्रादिना सजातीयप्रयोगसंग्रहः। दोषान्तरं नास्तीति भ्रमविच्छेदायाह—उपलक्षणमिति।

सरला।

च जिह्वामूलीयस्य बोधः। सस्थानशब्दाद्विहितत्वप्रत्ययो भावे। भावश्च प्रकृतिजन्यबोधे प्रकार इति तथाच सस्थानत्वपदेन सस्थानशब्द उच्यते। तस्य च विधानाभावेन तदर्थे लक्षणेति तदाशयो बोध्यः।

चक्रिँस्रायस्वेति । यत्तु प्राचा त्राहीत्युक्तं, तत्र परस्मैपदमयुक्तम् । त्रायतेर्ङित्वात् । त्रायत इति त्राः स इवाचरेत्यर्थे कर्तरि क्विबन्तादाचारक्विपि वा बोद्धचम् । प्रशानिति । प्रपूर्वाच्छाम्यतेः क्विप् । "अनुनासिकस्य क्वि"-(पा० सू०६।४।१५) इति दीर्घः । "मो नो धातोः" (पा० सू० ८।२।६४) इति नः । तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ।

नृन्पे (पा० सू० ८।३।१०) ॥ पकारोपर्यकार उच्चारणार्थः । तेन नः पुनातीत्यादि सिद्धम् । "उभयथर्क्षु—" इत्यत "उभयथा" इत्यनुवृत्तेर्विकल्पः फलित इत्याशयेनाह—रुःस्याद्वेति ॥

कुप्वोः (पा० सू० ८।३।३७) ॥ सूत्रे खर्परत्वाद्विसर्गः जिह्वामूलीयस्य खर्त्वात् । "खर्परे शरि" इति विसर्गस्य लोपः, जिह्वामूलीयस्य शत्वात् । "वा शरि"

शब्दरत्नम् ।

त्रायतेर्ङित्वादिति । अत्र त्रायतेरित्युक्त्या सत्यपि परस्मैपदे त्रायेत्यस्य प्राप्तेः त्राहीत्यस्यासिद्धिः सूचिता । आचारक्विपि वेति । नामधातौ मूलधात्वादेर्ङित्वाद्याश्रित्य "अनुदात्तङित" (पा०सू०१।३।१) इत्यादेः प्रवृत्तिर्नेत्यभिमानः । अत एव "त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष" इति सङ्गच्छते इति भावः । आर्षं तत्र तदित्यन्ये । शाम्यतेरिति । न तु शान तेजने इत्यतः, तस्य पदान्ते नलोपेन नान्तत्वासम्भवादिति भावः । न च "अप्रशान्" इति पर्युदासेन नान्तग्रहणेन सिद्धे "नः" इति व्यर्थमिति वाच्यम् । अस्य लक्षणवशसम्पन्ननान्तत्वेन पर्युदासेनापि लक्षणवशसम्पन्ननकारान्तानामेवापत्तेः ॥

ननु "कुप्वोः" (पा०सू०८।३।३७) इत्यत्र जिह्वामूलीयस्य खर्त्वाद्विसर्गे तस्य सत्वे सश्रवणापत्तिरत आह-सूत्रे इत्यादिशत्वादित्यन्तेन । विसर्गलोपश्च सत्वापवादः। एवं च सूत्रे निर्विसर्गपाठ इति भावः । सविसर्गपाठेऽप्याह—"वा शरि"(पा०सू०९।३।

भैरवी ।

त्रायेत्यस्य प्राप्तेरिति । एवञ्च मूले परस्मैपदग्रहणमात्वस्याप्युपलक्षणम् । अभिमान इति । उपदेशे यो ङित्तदन्तत्वानपायेनात्मनेपदस्य दुर्वारत्वात् । अत एव—उक्ताशयादेव । कथन्तर्हि त्राहि मामित्यस्य सिद्धिरत आह—आर्षमिति । नकारान्तानामेवेति । भूतपूर्वेत्यादिः ।

लोपश्चेति । चो ह्यर्थे । एवञ्च-विसर्गस्य लोपे च । अयोगवाहानां वर्णसमाम्नाये पाठेऽयमेव निर्देशो ज्ञापक इति बोध्यम् । नच जिह्वामूलीयस्यैव पाठो ज्ञापकइति वाच्यम्, एकदेशा-

भावप्रकाशः ।

त्रायेत्यस्येति । एवं च मूले परस्मैपदग्रहणमात्वादेरप्युपलक्षणमिति भावः। अभिमान इति । उपदेशे यो ङित्तदन्तत्वानपायेन तत्प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वादिति भावः। अत एवास्वरसादाह—आर्षमिति । एवं च प्राचोक्तमयुक्तमेवेति तत्साधनप्रयासो निष्फल एवेति भावः । दैवादिकनिर्देशेनोभयव्यावर्त्यमाह—नन्विति । नकारान्तानामिति । भूतपूर्वेत्यादिः । वापत्तेरिति । प्राप्तेरित्यर्थः । एवं चान्यत्र न स्यादिति भावः ।

लोपश्चेत्यादि । चौहेतौ । अग्रे चस्त्वर्थे । अयोगवाहानां वर्णसमाम्नाये पाठेऽयमेव निर्देश एकदेशानुमतिद्वारा ज्ञापक इति बोध्यम् । पाठेऽपीति । एतेन विसर्गाभावे सत्वमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम्,

सरला

नान्तत्वासम्भवादिति । सूत्रे नान्तनिर्देशासम्भवादित्यर्थः, शान् धातोः प्रपूर्वकात्क्विपि निष्पन्नप्रशान्शब्दात्सौ नलोपस्य दुर्वारत्वात् । एतेन प्रतिपदोक्तत्वात्सूत्रे शानधातुनिष्पन्नस्यैव ग्रहणं कुतो

[पा० सू० ८।३।३६]। इति विसर्ग एव वा। आदेशयोः कपावुच्चारणार्थौ। चाद्विसर्ग इति। यत्तु प्राचा चाद्विकल्प इत्युक्तम्। तन्न, कपाभ्यां मुक्ते विसर्गस्य सत्वप्रसङ्गात्॥

कानाम्रेडिते [पा० सू० ८।३।१२]॥ कान् कानिति वाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यादिह मा भूत्। कान् कान् पश्यसि। अत्रैकः किंशब्दः प्रश्ने, द्वितीयः क्षेपे। कान् कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः।

कस्कादिषु च [पा० सू० ८।३।४८]॥ अत्र प्राचा विसर्जनीयस्य ≍क≍पौ नेत्युक्तम्। नासौ सूत्रार्थः, ≍क≍पयोरस्वरितत्वात्, नञश्चाप्रकृतत्वात्। किं त्वार्थिकार्थकथनं तदिति ध्वनयन्नाह-≍क≍पयोरिति। कौतस्कुत इति। कुतः

शब्दरत्नम्।

३६) इति। स च सत्वापवादः। "खर्परे" इति च वैकल्पिकमिति भावः। उच्चारणार्थाविति। तयोरुच्चारणस्य तौ विना असम्भवेन नान्तरीयकतया तयोरुच्चारणं न तु तयोर्विधेयत्वम्। किन्तु तन्मात्रे तयोर्लक्षणा व्याख्यानादिति भावः। चाद्विकल्प इति। निपातानामनेकार्थत्वाच्चशब्दो विकल्पार्थ इति तदाशयः। सत्वप्रसङ्गादिति। चानुकृष्टविसर्गस्तु सत्वापवाद इति नास्माकं दोष इति भावः।

भैरवी।

नुमत्या सर्वेषान्तथात्वे ज्ञापकत्वसम्भवात्। तयोः—जिह्वामूलीयोपध्मानीययोः। तौ विना—कवर्गपवर्गौ विना। असम्भवेन नान्तरीयकतयेति। अन्तरा भवमन्तरीयम् अन्तरीयमेवान्तरीयम् नित्यसमस्तम् अन्तरा तदभाववति भवं वर्तमानन्नञा तद्भिन्नो बोध्यत इति, तदभाववद्वृत्तिभिन्नत्वरूपव्याप्तिलाभ इति भावः। तयोः—कुप्वोः। तन्मात्रे—जिह्वामूलीयोपध्मानीयमात्रे। तयोः—समुदितयोः। ननु समुदायाद्विधेयसमर्पकविभक्तिसत्त्वेन समुदायस्यैव विधेयत्वं कुतो नेत्यत आह—व्याख्यानादिति। लक्ष्यदर्शनमूलकादिति शेषः। प्राचां व्याख्याने बीजमाह—निपातानामिति। स्वमते दोषम्परिहरति—चानुकृष्टेति।

मूले—कान् कानिति। आद्यं किम्शब्दप्रकृतिकद्वितीयान्तम्, द्वितीयन्तु कुत्सितार्थककशब्दप्रकृतिकद्वितीयान्तम्॥

भावप्रकाशः।

पाठद्वयस्यैव सत्त्वात्। तयोर्जिह्वामूलीयोपध्मानीययोः। तौ कपौ। भवेनेति। असम्भवादिति भावः। ननु समुदितयोर्विधेयत्वमेवास्तामितिनोक्तकल्पनावसरोऽत आह—नत्विति। तुहतौ, लक्ष्यविसंवाददिति तदर्थः। ह्रसज्ञा तु दुर्लभेति भावः। नन्वेव मूलमते निर्वाहेऽपि सिद्धान्ते तच्छ्रवणापत्तिरत आह—किन्त्विति। तन्मात्रे—तन्मात्रयोः, सामान्ये एकवचनम्। तयोः समुदितयोः। ननु "न विधौ परः शब्दार्थः" इतिन्यायविरोधोऽत आह—व्याख्यानादिति। लक्ष्यदर्शनमूलकादित्यर्थः। ननु चस्य वानुवर्तकत्वे स व्यर्थः स्वरितत्वादेवानुवृत्तिसिद्धेरत आह—निपातानामिति। तदाशयः—प्रक्रियाशयः। स तु विसर्गसम्बद्ध इति नानुवर्तते तन्मते, अन्यथा तस्यापि अनुवृत्त्यापत्त्योभयविकल्पे पक्षे सत्वापत्तिरिति भावः। मन्मते तु स समुच्चायक एवेत्याह—चानुकृष्टेति। अस्वरितत्वादेव वाऽननुवृत्तिरिति भावः। तथाचागत्याऽत्र तस्य सङ्कोचः कल्प्यते। एतेन शेखरविरुद्धमिदमित्यपास्तमिति। नास्माकमिति। एतेनैवंरीत्या फलितविकल्पाशयेन तद्ग्रन्थयोजने सोऽपि निर्दुष्ट एवेति सूचितम्। एतेन सोऽयमनुक्तोपालम्भ इति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता। प्रकाशकृतैवैवंरीत्या तस्य योजितत्वादिति बोध्यम्।

सरला।

नेति शङ्का समाहिता। सम्बोधने नलोपनिषेधेन नान्तत्वसम्भव इत्यपि परास्तं सूत्रे सम्बोधनस्याग्रहणात्।

कुतः आगत इत्यर्थे ऽव्ययात्यपि प्राप्ते गणपाठसामर्थ्यादण् । सर्पिष्कुण्डिकेति । "नित्यं समासे" (पा० सू० ८।३।४५) इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यते । "सेनासुरा-" इति । यदि हि च्छस्य तुक् स्यात् तर्हि च्छस्य चर्त्वे सति चद्वयं स्यात्। सन्निपातपरिभाषया चर्त्वाप्रवृत्तौ तु छकारोपरि चकारः श्रूयेतेति भावः ॥

इति हल्सन्धिः ॥

शब्दरत्नम् ।

गणपाठसामर्थ्यादिति । एतेन पञ्चम्यन्तात्स्वार्थे तसिल्विधानेनाव्ययादुत्सर्गतः प्रथमैकवचनोत्पादेन पञ्चम्यन्तत्वाभावात् "तत आगतः" (पा०सू०४।३।७४) इत्यर्थे कथमणित्यपास्तम् । "अव्ययानाम्" इति टिलोपः । सन्निपातेति । असिद्धविषये ऽपि सा प्रवर्तते । यद्वा पूर्वत्र कर्तव्ये ऽसिद्धत्वेऽपि तत्र कृते उत्तरस्यासिद्धत्वे मानाभाव इति नासिद्धत्वेन सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिप्रतिबन्धः शङ्क्य इति भावः । वैकल्पिकेष्वपि भावानुष्ठास्यैवौचित्यं फलाधिक्यायेति तात्पर्यम् ।

इति हल्सन्धिः ॥

भैरवी ।

मूले—गणपाठेति । अत एव निपातानामव्ययत्वेऽपि ल्यब् न । एतेन—समुदायस्य गणे पाठेन । ननु चर्त्वशास्त्रस्यासिद्धतया कथमत्र सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिरत आह—असिद्धविषये-ऽपीति । प्रवर्तत इति । उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वमिति लोकन्यायसिद्धत्वन्तस्या इत्यसिद्धत्वविषये प्रवृत्तौ बाधकाभाव इति भावः । इदञ्च चर्त्वस्यासिद्धत्वात्कथं सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिरिति शङ्कामात्रेण । वस्तुतस्तस्यात्र न प्राप्तिरित्याह-यद्वेति । ननु "पदान्ताद्वा" इति विकल्पविषयतासत्त्वेन तुगभावेन सौत्रनिर्देशस्योपपत्तौ कथं ज्ञापकतेत्यत आह-वैकल्पिकेष्वपीति।

इति श्रीमद्रत्नप्रकाशिकायां हल्सन्धिविवरणम् ।

भावप्रकाशः ।

गणपाठेति । अत एव निपातनात् ल्यब् नेति बोध्यम् । नन्वेवमपि तेभ्यः सर्वाःविभक्तयः सर्वविभक्तीनामेकवचनमित्यन्यतरपक्षेणेष्टसिद्धिरेवात आह-अव्ययादिति । अस्यैव सिद्धान्तितत्वादिति भावः । तत आगत इत्यर्थे इति । सूत्रस्य पञ्चम्यन्तादागत इत्यर्थे सतीत्यर्थः । ननु पञ्चम्यन्तार्थवृत्तेरित्यर्थः । "तत्र भवः" इत्यादिना कुत्र क्वेत्यादितोष्यणापत्तेः। ल्यपो बाधकत्व तूभयत्राप्यविशिष्टमिति भावः । यद्वा ततः—कुतः कुतः शब्दात् । प्रवर्तत इति । तस्या उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति लोकन्यायमूलकत्वादिति भावः । इदं च सन्निपातलक्षणश्चुत्वदृष्टया तद्विघातचर्त्वस्यासिद्धत्वमूरीकृत्य । वस्तुतस्तदेव नेत्याह—यद्वेति । चुत्वे कर्तव्ये चर्त्वस्यासिद्धत्वेऽपि तत्र कृते नासिद्धत्व मानाभावात् । परिभाषाप्रवृत्तिस्तु अनन्तरमेव, एवं च पूर्वत्रासिद्धीयेऽपि कार्ये तत्प्रवृत्तिरविघ्नेति भावः । असिद्धत्वेन । भूतपूर्वेण । ननु वैकल्पिकत्वात्तदभावे न कोपि दोषोऽत आह—वैकल्पिकेष्विति ॥

इति हल्सन्धिः ॥

सरला ।

नच सूत्रे सम्बोधनान्तस्यानुकरणं सम्भवति नञ्समासानुरोधेन सुबन्तत्वस्यावश्यकत्वेन तदग्रहणात् ।

इति हल्सन्धिप्रकरणम् ।

अथ विसर्गसन्धिः ।

शर्परे (पा० सू० ८।३।३५)॥ सत्वादेरयमपवादः। यदि तु शर्परे नेत्ये- वाच्येत तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धेऽपि कुप्वोः ≍क≍पौ स्याताम। वासः क्षौमम, अद्भिः प्सातमिति। विसर्जनीयवचनात्तु विकारमात्रं बाध्यते इत्याशयेनाह—न

शब्दरत्नम् ।

अथ विसर्गसन्धिः ॥

नेत्येवोच्येतेति। "कुप्वोः" (पा०सू०८।३।३७) इत्यत्रापि चेन सत्वं नेत्येवानुकृ- ष्यतिति भावः। स्यातामिति। सत्वनिषेधे "खरवसानयोः" (पा०सू०८।३।१५) इतिविहितविसर्गस्य सत्वादिति भावः। विकारमात्रमिति। तत्सामर्थ्याच्चानेन तस्यै व प्रत्यापत्तावपि न ताविति भावः। एतेनैतद्विहितस्य स्थानेऽपि तौ स्याताम्। किंच स्यैव तौ स्यातां "खरवसानयोः" इति विहितस्य त्वेतयोरसिद्धत्वात "विसर्जनीयस्य"

भैरवी।

अथ विसर्गसन्धिः।

ननु "शर्परे" इति सूत्रे विसर्जनीयपदाभावे "कुप्वोः" इति सूत्रे चाद्विसर्जनीय इत्यस्य कथं लाभः? इत्यत आह—कुप्वोरिति। चकारेण नेत्यस्यानुकर्षः। तत्राभावस्य प्रतियोगिसा- काङ्क्षत्वात्पूर्वसूत्रे यो निषेधप्रतियोगित्वेन क्लृप्तस्तस्यैवात्रापि प्रतियोगित्वम्। एवञ्च स्थानिनो विसर्गस्यैवावस्थानमिति भाव.। ननु नेत्यनेन विसर्जनीयस्य स्थाने प्राप्त विकार- मात्रम्बाध्यतामत आह—सत्वनिषेध इति। येन नाप्राप्तिन्यायेनास्य सत्वमात्रनिषेधकता स्या- दिति भावः। विहितेति। एतेन "विसर्जनीयस्य सः" इति सूत्रप्राप्तियोग्यता सूचिता। तत्सा- मर्थ्यात्–विसर्गस्य विसर्गविधानसामर्थ्यात्। चो ह्यर्थे। अनेन–"शर्परे" इति सूत्रेण। तस्यैव— खरवसानयोरिति सूत्रविहितविसर्जनीयस्यैव। प्रत्यापत्तावपीति। प्राप्तस्य विकारस्य निरसनपू- र्वकस्वस्वरूपावस्थानेपीत्यर्थः। खण्डनकृदुक्तं दोषं परिहरति–एतेनेति। उक्तव्याख्यानेनेत्यर्थः। एतद्विहितस्य। शर्परे इति सूत्रविहितस्य। तौ—जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ। एतयोः–उक्तयोः।

भावप्रकाशः।

सत्वन्नेत्येवेति। तत्सामर्थ्यात् पक्षे सत्वनिषेधेऽर्थाद्विसर्गसिद्धिः। यद्वा कुप्वोरिति योगो विभज्यते नेति विसर्जनीयस्य स इति शर्परे इति चानुवर्तते। शर्परयोः कुप्वोस्तस्य सो नेत्यर्थः। अग्रे स्पष्टम्। योगविभागसामर्थ्याच्चकारकरणाच्च निषेधेन सह समुच्चयेन तयोर्विसर्गेण सह विकल्पः फलति। नित्यत्वे हि तयोरपवादत्वादेवोत्सर्गनिवृत्तौ सिद्धायां सत्वनिषेधस्य वैयर्थ्यापत्तेः। एतेनैवं न्यासेसत्वनिवृत्तेरादेश- पक्षेप्यपवादसिद्धत्वेनानुवाद्यतया ताभ्यां सह समुच्चेयता न स्यात्। निषेधविधिसामर्थ्यादादेशाभावपक्षे स्वातन्त्र्यमिति चेत्तत एव पक्षे सत्वमपि भवतीत्यर्थोऽप्यवगन्तु शक्य इति जगन्नाथोक्तिः, निषेधे विषये कुप्वोरित्यस्य चारितार्थ्येन येननाप्राप्तिन्यायाभावेन नॄन्पाहीत्यादौ सत्वं स्यादिति खण्डनकृदुक्तिश्च प्रत्युक्ता। अन्यथे तद्विषयेपि प्रवृत्तियोग्यतायाः सत्वेनोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्तन्न्यायस्य दुर्वारत्वाच्च फलोपहितोत्सर्गप्रवृत्तौ न्यायाङ्गीकारेत्वसम्भव एवेति दिक्। ननु तेनाप्यनन्तरत्वात्प्रकृतसत्वस्यैव बाधः स्यादत आह—तत्सामर्थ्याच्चेति। विसर्जनीयग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः। चो हेतौ, यतो विसर्जनीय- ग्रहणमतः सामर्थ्यमित्यर्थः। प्रत्यापत्तावपीति। बाधनिराकरणपूर्वकस्वस्वरूपावस्थानेपीत्यर्थः। अपिर्भे- दपक्षसमुच्चायकः। खण्डनकाराद्युक्तदोषमुद्धरति—एतेनैतदिति। उक्तरीत्या भेदाभावेऽपि सामर्थ्येन तदभावे नेत्यर्थः। अपिः खरवसानयोरिति विहितसमुच्चायकः। एतदग्रे समागतेन विसर्जनीयस्येत्यनेन तस्यैव परामर्शे विनिगमकाभावादिति भावः। विनिगमकान्तरस्येति न्यायसञ्चारेत्वाह—किं चेति। अस्यैव शब्दाधिकारेण परामर्श इति भावः। विहितस्येत्यस्य सत्वमेवेत्यत्रान्वयः। असिद्धत्वादिति।

त्वन्यदिति । तदेव स्फुटयति—इहेति ।

शब्दरत्नम् ।

(पा०सू० ८।६।३४) इति सत्वमेव स्यादित्यपास्तम् । अर्थाधिकारेण "खरवसानयोः (पा० सू० ८।३।१५) इति विहितविसर्गस्यैवादेशाच्च । "विसर्जनीयस्य सोऽशर्परे" इति तु न सूत्रं कृतम् "वा शरि" (पा० सू० ८।३।३६) इत्यनेन सत्वविकल्पेन सिद्धावपि "कुप्वोः" (पा० सू० ८।३।३७) इत्यत्राशर्परे इत्यनुवृत्त्या तयोः शर्परे ऽप्रवृत्तावपि "कुप्वोः—' (पा० सू० ८।३।३७) इति सूत्रे चाद्विसर्गलाभानापत्तेः ॥

भैरवी ।

स्यादिति । "शर्परे" इति सूत्रविहितस्य तु न सत्वप्राप्तिरस्यासिद्धत्वादिति भावः । अपास्तमिति । अनेन नापूर्व आदेशः क्रियते,किन्तु "खरवसानयोः" इति विहितस्यैवावस्थानम्बोध्यते एवञ्च "कुप्वोः" इत्यस्य "विसर्जनीयस्य सः" इत्यस्य च "खरवसानयोः" इति विहितविसर्गादेशत्वमेवेति तदुक्तमपास्तमित्यर्थः । अर्थाधिकारेणेति । प्रकृते शब्दाधिकारे मानाभाव इति भावः । आदेशाच्चेति । "कुप्वोः" इति सूत्रेणेति शेषः । एवञ्च "कुप्वोः" इति सूत्रं सत्वापवाद इति यद्यपि, तथापि "शर्पर" इत्यस्य सूत्रस्य कुप्वोरित्यत्रानुवृत्तिं कृत्वा वाक्यभेदेन शर्परयोः कुप्वोर्विसर्जनीयस्य विसर्जनीय इति व्याख्येयमिति न कोपि दोषः । लाघवानुरोधिर्नामन्यकृतां शङ्कान्निरस्यति—विसर्जनीयस्येति । सत्वविकल्पेनेति । स इत्यस्यैव विधेयसमर्पकस्य पूर्वत्र सत्त्वादिति भावः । सिद्धावपि । 'हरिः शेते' 'हरिश्शेते' इत्यादेरित्यादिः । अनुवृत्त्येति । अशर्परयोः कुप्वोरिति व्याख्यानेनेति शेषः । अनापत्तेरिति । विधेयबोधकविसर्जनीयपदाभावादिति शेषः । नच "कुप्वोः" इति सूत्रे चकारो न पाठ्यः, 'विसर्जनीयः' इत्येव पठनीयन्तावतापि लाघवमेवेति वाच्यम्, अशर्पर इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधे वाक्यभेदस्यापत्तिः, पर्युदासे तु हल्परयोः कुप्वोरित्यर्थस्यापत्तिरित्यनिष्टापत्तेः । एवं मध्यपठितस्य वा शरीत्यस्यापि हल्परशब्यैव प्रवृत्त्यापत्तावनिष्टापत्तिरिति यथाश्रुतस्यैवोचितत्वात् ।

भावप्रकाशः ।

सत्वदृष्ट्येति भावः । तदाह—सत्वमेवेति । भेदे दोषान्तरमाह—अर्थेति । अस्य मुख्यत्वात् । शब्दाधिकारस्य तु मानाधीनत्वेन प्रकृते च मानाभावात्तदभाव इति भावः । आदेशाच्चेति । "कुप्वोः" इति सूत्रेण । एवं च तस्य "विसर्जनीयस्य सः" इत्यपवादत्वेपि तत्सामर्थ्यात् "शर्परे" इति सूत्रं "कुप्वोः" इत्यत्रानुवर्त्य शर्परयोः कुप्वोस्तयोरपवादो विसर्गस्य विसर्ग इति वाक्यभेदेन व्याख्येयमिति न कोपि दोषः । यद्वाऽनन्तरत्वेन "येनना" इति न्यायेन "कुप्वोः" इत्यस्यासिद्धत्वेन च तस्य सत्वापवादत्वेपीष्टापत्तिः । अर्थाधिकारेण तन्मात्रविहितस्यैव तेन विधानात् अत्रापि तदेव गमकम् । अस्य तु कःत्सरुरित्यादिरवकाश इति बोध्यम् । जगन्नाथाद्युक्तं न्यासं खण्डयति—विसर्जनीयस्येति । पदलाघवाभावेपि मात्रालाघवस्य ज्ञानलाघवस्य च सत्वादिति भावः । अनुवृत्त्येति । न चैवं वाशरीत्यत्रापि तदापत्तिः, इष्टापत्तेः मण्डूकप्लुत्यङ्गीकाराच्चेति भावः । शर्परे । शर्परयोः कुप्वोः । अनापत्तेरिति । यदि तूक्तन्यासे "कुप्वोः" इत्यत्र "कुप्वोः कःपौ विसर्जनीय" इति न्यासेप्युक्तलाघवमेवेत्युच्यते तदा प्रसज्यप्रतिषेधे प्रसिद्धदोषो मूलोक्तदोषश्च । पर्युदासे तु हल्परत्वेयैव प्रवृत्त्यापत्तिः । किं च वासः क्षौममित्यादौ झलन्तसंयोगादिशब्देषु परतो रुत्वविसर्गयोरसिद्धत्वात्सस्य स्कोरिति लोपापत्तिः । न च शर्पर इत्यनेन निरवकाशत्वाद्बाधः शुद्धरेफप्रकृतिकविसर्गे तस्य चारितार्थ्यात् । न च सङ्गीत्युक्त्या न दोष इति वाच्यं, भाष्यकृता तस्य प्रत्याख्यानात् । यदि तु प्रत्याख्यानमेकदेशयुक्तिः, सङ्गीति वक्तव्यमेव । किं च झल इत्यस्य तत्रासम्बन्ध एव, झलीति तु झलादिप्रत्ययपरमिति न तत्प्राप्तिरित्युच्यते, तदा आद्यदोष एवेति दिक् ।

सोऽपदादौ [पा० सू० ८।३।३८] ॥ अपदाद्योरिति । सूत्रे तु व्यत्ययेनैकवचनम् । यदि तु खर् विशेष्यतेऽपदादौ खरीति, तदा यथाश्रुतं साधु । किं तु 'खरि' इति मण्डूकप्लुत्या ऽनुवर्त्यमिति क्लेशः । न चानुवृत्तेरुत्तरत्राप्यावश्यकता, खरं विना विसर्गस्य दुर्लभत्वेन तदनुवृत्तेर्निष्फलत्वात् । पाशकल्पककाम्येष्विति वृत्तिः । सम्भवप्रदर्शनमेतन्न तु परिगणनम्, अन्यस्यासम्भवात् । प्रातःकल्पमिति ।

शब्दरत्नम् ।

व्यत्ययेनेति । सौत्रत्वादिति भावः । इति क्लेश इति । किं च पूस्तरेत्यादौ षत्वादिवारणाय "कुप्वोः" (पा०सू०८।३।३७) इत्यनुवर्त्य तदन्तर्गते खरीति व्याख्याने सुतरां क्लेश इत्यपि बोध्यम् । अन्यस्यासम्भवादिति । अयं भावः—अपदे इत्येव "कुप्वोः" (पा० सू० ८।३।३७) इत्यनुवर्त्य "यस्मिन्विधिः" इति परिभाषया कपवर्गादौ अपदे इत्यर्थेन सिद्धे आदिग्रहणमपदस्यैवादिरित्यर्थलाभार्थम् । तेनोरः कायतीति

भैरवी ।

ननु खरीत्यस्यानुवृत्तिपक्षे क्लेशमात्राभिधानम्मूलकारकृतमसङ्गतम् पूस्तरेत्यत्र दोषस्य स्फुटत्वादत आह—किञ्चेति । आदिना यशः पठतीत्यादे सग्रहः । सुतरामिति । मण्डूकप्लुति प्रयुक्तं तूक्त एव, कुप्वोरिति सूत्रे श्रूयमाणा सप्तमी औपश्लेषिकाधिकारेऽस्ति, "सो ऽपदादौ" इति सूत्रे तु सा निर्धारणे इति कल्पनात्कुप्वोरित्यस्यानुवृत्त्या च सुतरामित्यर्थ । मूले—अन्यस्येति । प्रत्ययान्यस्येत्यर्थ । ननु सुबुत्पत्तेः प्राक्समासे 'उरःकेण' इत्यत्रान्यस्यापि सम्भवोऽस्तीतीदमसङ्गतमत आह—अयम्भाव इति । नन्वादिग्रहणमपदाद्योः कुप्वोरित्यर्थस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमस्त्वित्यत आह–तल्लब्धेति । सामर्थ्यलब्धेत्यर्थः । "उरःकेण" इत्येतदवयवरुकारस्य

भावप्रकाशः ।

सौत्रत्वादितीति । एतेन "तदस्मिन्वृद्ध्याय" "कर्मणो रोमन्थ" इत्यनयोः प्रत्येकान्वयाशयेनैकवचनमिति मूलटीकयोर्वक्ष्यमाणत्वेन व्यत्ययकल्पन मुधैवेति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । तेषामपि सौत्रत्वमूलव्यत्ययाशयकत्वात् । अन्यथा सहविवक्षायां द्वन्द्वेन साहित्यस्यैवान्वयितावच्छेदकत्वेनैकार्थीभावेन च प्रत्येक सम्बन्धस्य दुर्घटत्वमिति तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव गच्छति चैत्रमैत्रावित्यसाध्विति दिक् । नन्वेवं पूस्तरेत्यादौ षत्वाद्यापत्तेर्दोषस्योद्भटत्वेन क्लेशमात्रोक्तिरयुक्ताऽत आह—किं चेति । आदिना पयः स्वः पिबेत्यादौ शादिपरिग्रहः । बाधात्सामानाधिकरण्यासम्भवादाह—तदन्तरिति । अनुवृत्तं तद्व्यत्ययकल्पनया षष्ठ्यन्त, अय हि षष्ठ्यर्थ इति भावः । अपदादाविति शेषः । सुतरामिति । तथानुवृत्तिरेवैकः क्लेशः समस्तैकदेशानुवृत्तिः सन्निहितस्यागश्च क्लेशान्तरे, एव व्याख्यानमधिकः क्लेश इत्यर्थः । एव च क्लेशस्यैव दोषस्यावशिष्टत्वेन स एव उक्तो मूलकृतेति भावः । एतेन "शपरे" इत्यादौ तथानुवृत्तेस्त्वयैवाश्रितत्वाच्चिन्त्यमिदमिति रत्नाकरोक्तमुक्तरीत्यान्वयसम्भवेन पूस्तरेत्यादावदोषेण क्षत्यभावात् सा न दुष्टा । अत एव प्रक्रियादौ तत् षष्ठ्यन्तमेवोक्त कुप्वोरित्यत्र अन्यथाग्रे व्यत्ययाश्रयणापत्तिरिति खण्डनकृदुक्तं सकृत्तथानुवृत्तावपि पुनस्तथानुवृत्तिः क्लेश इति मूलाशयं संलिख्य "वा शरि" इत्यत्र शर्रूपे खरीति कुप्वोरित्यत्र च तथा व्याख्याने क्षत्यभावेन पुनस्तथाऽननुवृत्त्या न क्लेश इत्यन्ये इति दण्डयुक्त्यापास्तम् । अन्यस्येति । प्रत्ययस्येत्यर्थः । अत्र रत्नाकरः-गतिकारकोपेति सुबुत्पत्तेः प्राक्समासेन पयस्पा इत्यादौ तदन्यस्यापि सम्भवाच्चिन्त्यमिदमत उदाहरणं दिङ्मात्रमिदमिति, तन्नेति ध्वनयन्नाह—अयं भाव इति । इत्येवेति । इत्युक्तथैवेत्यर्थः । सिद्धे इत्यत्रान्वयः । यस्मिन्निति । न च कुप्वोरित्यस्य सप्तम्यन्तत्वेऽपि सप्तम्याः पीतिवदल्प्रकृतिकत्वाभावात्कथं तत्प्राप्तिरिति वाच्यम्, अल्मात्रबोधके इति तदर्थो नत्वल्प्रकृतिकसप्तम्यन्ते इत्यदोषात् । अस्ति चात्र कुप्वोरल्मात्रबोधकता । अत एवाचिश्निवत्यादावजादावित्यर्थलाभ इति भावः । अच्त्वस्याल्धर्मत्वेऽप्यत्र समुदायात्सप्तमी, स च नाले

अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातः शब्दस्येह वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वम् । दोषाभूतमहः, दिवाभूता रात्रिरितिवत् । गोः काम्यतीति । इह "इणः षः" (पा० सू० ८।३।३९) इति षत्वं न, तत्रापि "काम्ये रोरेव" इत्यस्यानुवृत्तेः । यदि तु तत्रैवेद पठ्येत तर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधेऽपि पूर्वेण सत्वं स्यात् ॥

"इणः षः" (पा० सू० ८।३।३९) ॥ पूर्वस्यापवादः । इदं सूत्रं 'स' इति च द्वयमपि उत्तरत्रानुवर्तते । यथा सम्भवमिणः परस्य षोऽन्यस्य स इति विवेकः ।

शब्दरत्नम् ।

विग्रहे सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे ऽप्युरःकेणेत्यादौ न सत्वम् । आदिग्रहणसामर्थ्येन तल्लब्धावधारणेन च पदत्वयोग्यप्रातिपदिकानवयवस्यैव ग्रहणादिति । शक्तिमत्परत्वमिति । अव्ययत्वं तु भूतपूर्वगत्या बोद्धयमिति भावः । षत्वं नेति । सत्वं नेत्यपि बोद्धयम् । तत्रापि-षत्वविधावपि । एवं चात्र पाठात्तत्रानुवृत्तेश्चोभयमपि नेति बोध्यम् ॥

भैरवी ।

तु यदि सुबुत्पत्त्यनन्तरं समासः स्यात्तदा पदावयवत्वं स्यादिति सम्भावनया न तत्त्वमिति भावः । नच पाशबादीनामपि तद्धितान्तप्रातिपदिकावयवत्वमस्त्येवेति तेषामसङ्ग्रहापत्तिरिति वाच्यम्, एवं सति वैयर्थ्यमिति तदारम्भसामर्थ्येन तद्धितान्तप्रातिपदिकभिन्न यत्पदत्वयोग्यम्प्रातिपदिकं तदनवयवस्य ग्रहणमित्याशयात । नन्वीषदसमाप्त्याद्यन्वयाय यदि शक्तिमत्परत्वङ्कल्प्यते तदा कथमव्ययत्वमत आह—अव्ययत्वमिति । ननु रोरेवेति नियमेन षत्ववत्सत्वव्यावृत्तिरपीष्टेति तन्मात्रोपादाने न्यूनतेत्यत आह—सत्वमिति ।

भावप्रकाशः ।

धर्म इति वैयर्थ्यमिति वदन्मन्दस्तु सुमन्द एवेति बोध्यम् । उरः केणेत्यादाविति । भाष्यप्रयोगे इति भावः । उक्तार्थं स्पष्टयति—आदीति । ननु न ततोऽक्षरमर्यादयोक्तार्थलाभः, किं चानुवृत्तस्य तस्य विशेष्यताबोधनेन तत् सफलमत आह—तल्लब्धेति । तत्सामर्थ्यलब्धेत्यर्थः । अन्यथा ऽपदे विद्यमानयोः कुप्वोरित्येव सिद्धमप्यचीतिवदिति भावः । एतेन चासङ्गतिं वदन्मन्दः प्रत्युक्तः । पदत्वयोग्येति । अन्यथा तद्वैफल्यं स्पष्टमेव । तस्यानित्यत्वात्सुबन्तेन समासे तत्सम्भवादुरःकेणेत्यादौ पक्षान्तरे तत्त्व यथा एव पयस्पाशादौ सर्वथा न । किं च तद्योग्यत्व तन्निमित्तीभूतप्रातिपदिकत्वाद्याक्रान्तत्वम् । तस्य तयोः सत्त्वासत्त्वे निर्बाधे एवेति भावः । ग्रहणादिति । कुप्वोरित्यनेन तादृशसर्पिष्केणेत्याद्यभिधाने दुस्तरत्र शब्दाधिकार इति भावः । एतेनेद वृत्त्याशयबोधकहरदत्तानुवादमात्रम्, न स्वाभिमतम् । प्रागुक्तरीत्या अन्यस्यापि सम्भवात् । अत एव वृत्तिरित्यस्वरसोद्भावन परममूले । उरःकेणेत्यादौ तु धनक्रीतेतिवत्समासेन निर्वाह इति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति सूचितम् । शक्तिमदिति । ईषदसमाप्त्याद्यन्वयायेति भावः । नन्वेव सत्त्ववाचित्वादनव्ययत्वेन कथ निषेधः, अत आह—अव्ययत्वं त्विति । निषेधसामर्थ्यात्तन्न्यायादिति भावः । ननु षत्व नेत्यादि ग्रन्थस्य यद्यत्र षत्वाभावेऽपि वाःकाम्यतीत्यादौ सत्वाभावायात्र पाठ इति तात्पर्यं तर्हि उपस्थितत्वात्तदैवोदाहार्यं परममूले, अथात्रैव सत्वाभावाय पाठ इति तात्पर्यं तर्हि सत्वमपि नेति व्याख्यातुमुचित मत आह—सत्वं नेत्यपीति । प्रधानपरामर्शेऽनन्वयादाह—षत्वेति । तथा चोपलक्षणतयोभयनिषेधपर मूलमितिभावस्तदाह—एवं चेति । तया तत्परत्वेनेत्यर्थः । गीःकाम्यतीति सविसर्गभाष्योदाहरणमत्र प्रमाणमिति भावः । अनुवृत्तेरिति । अत्र केचित् आज्ञायिनि चेत्यग्रे आम्रेडितश्चेत्यशो न वार्तिकान्तर्गतः किं तु पृथक् सूत्रम् । अन्यथाग्रे तदलाभापत्तिः "परस्य च"इति सूत्रवैयर्थ्यापत्तिश्चेति तत्रत्यग्रन्थविरोधः । वार्तिकस्योत्तरत्रासम्बन्धस्य ततो लाभादिति । अत्राहुः । उक्तभाष्योदाहरणान्यथानुपपत्त्यानुवृत्त्यङ्गीकारात्स ग्रन्थो युक्त एवेति । वस्तुतो यथा न विरोधो ऽनेन भाष्येण च तस्य तथा तत्रैव स्फुटीभविष्यति ।

पुरः प्रवेष्टव्या इति । प पालनपूरणयाः "भ्राजभास-" (पा० सू० ३।२।१७७) इत्यादिना क्विप् । तदन्ताज्जस् । जसन्ततां स्फुटीकर्तु पूः पुरावित्युपन्यस्तम् ॥

"इदुदुपधस्य" (पा० सू० ८।३।४१)॥ इदुतौ उपधे यस्य समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्जनीय इति वैयधिकरण्येन सम्बन्धः । 'अप्रत्ययस्य' इति तु अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सम्बद्ध्यते । सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैय्यधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम्, अग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः । न चातिदेशं प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वं शङ्क्यम्, "अप्रत्ययस्य" इति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात् । अत एवाग्निरित्यादौ रोर्विसर्गः सिद्ध्यति । अन्यथा ऽपदान्तत्वान्न स्यात् । विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ

शब्दरत्नम् ।

समुदायस्येति । "अलोऽन्त्यात्-" (पा०सू० १।१।६९) इति सूत्रे अवयववाचकान्त्यशब्देन समुदायस्याक्षेपेण उपधात्वस्य समुदायनिरूपितत्वादिति भावः । इदुदुपधस्य विसर्गान्तस्य पदस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः । षत्वं तु "अलोऽन्त्यस्य" (पा० सू० १।१।५२) इत्यनेन विसर्गस्यैवेत्यन्ये । व्याख्यादर्शोक्तरीत्याऽऽह–अप्रत्ययो य इति । तत्प्रसिद्धेरिति । विसर्गस्य प्रत्ययत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । न स्यादिति ।

भैरवी ।

ननु "इदुदुपध" इति बहुव्रीहिसमासे ऽन्यपदार्थत्वेन विसर्गस्योपस्थितत्वात्कथं समुदायस्य लाभोऽत आह—अलो ऽन्त्यादितीति । एवञ्च विसर्गापेक्षया समुदायस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेन पदार्थोपस्थितिकाले तस्यैवान्यपदार्थत्वं कल्पनीयमिति भावः । लाघवादाह—इदुदुपधस्येति । अन्य इत्यरुचिस्तु पदाधिकारस्य विशेषणत्वमित्यर्थप्रतिपादकभाष्यविरोध इति । लक्षणामकृत्वा सामानाधिकरण्येन सम्बन्धे वक्ष्यमाणदोषापत्तिरत आह—व्याख्यादर्शोक्तेति ।

भावप्रकाशः ।

ननु बहुव्रीहावपि पूर्वपरस्थत्वसम्बन्धेन विसर्गस्यैवान्यपदार्थतया लाभेन कथं समुदायलाभोऽत आह-अलोन्त्यादितीति । उपधात्वस्य-तत्सञ्ज्ञायाः । निरूपितत्वादिति । एवं च विसर्गतोऽपि समुदायस्य प्रागुपस्थितिः पदार्थबोधकाले इति तथैवोचितमिति भावः । एतेन सम्भवतीति न्यायेन सामानाधिकरण्येनैवान्वयो न्याय्यः, उपस्थितविसर्गस्यान्यपदार्थत्वे सम्भवत्यनुपस्थितसमुदायस्य तत्त्वासम्भवादिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । तथापि मूलासङ्गतिं ध्वनयितुं विना लक्षणां सामानाधिकरण्यमाह—इदुदुपधेति । अन्ये इति सूचितारुचिबीजं तु पदाधिकारस्य विशेषणत्वमित्युक्तभाष्यविरोधः । लक्षणया सामानाधिकरण्ये त्विष्टापत्तिः । वैयधिकरण्यान्वयापेक्षया लक्षणाया युक्तत्वात् । ध्वनित चेद "शदे.शितः" इत्यत्र भाष्य इति । वक्ष्यमाणदोषादाह—व्याख्यादर्शोक्तेति । ननु तच्छब्देनान्यतरपरामर्शेऽन्यतरार्थालाभोऽत आह—विसर्गस्येति । विशिष्टपरामर्शकः स इतिभावः । मूले खण्डनकाराद्युक्तिञ्च खण्डयितुमेतदन्न.

सरला ।

आक्षेपेति । स्वघटकत्व—स्वघटकवर्णप्रागभावानधिकरणक्षणवृत्त्युत्पत्तिकत्वम्—एतदुभयसम्बन्धेन समुदायविशिष्टत्वस्यान्त्यपदार्थतया तस्य समुदायांशे नित्यसाकाङ्क्षत्वेन समुदायस्याक्षेपः । तथाच समुदायविशिष्टत्वम् उपधात्वम् । वै० च स्वघटकत्वं, स्वघटकान्त्यालवधिकपूर्वत्वमेतदुभयसम्बन्धेनेति फलितोऽर्थः । एवञ्चोपधात्वमपि समुदायांशे नित्यसाकाङ्क्षमिति अत्राऽन्यपदार्थः समुदाय एव न तु विसर्ग इति तदाशयः । नन्वेवं वैयधिकरण्यान्वयस्वीकारे इकारोकारोपधसमुदायावयवस्य प्रत्ययभिन्नस्य विसर्गस्य षत्वमित्यर्थे 'पयःकुण्डलसोमसुत्' इत्यत्रापि समुदायस्योकारोपधत्वात्तदवयवस्य विसर्गस्य षत्वापत्तिरित्यरुचेराह—इदुदुपधस्येति । विसर्गपदस्य तदन्तविधिना इकारोकारोपधसमुदाये सामानाधि

चरितार्थः। ज्ञापकं च विशेषापेक्षम्। तेन "अचः परस्मिन्–" (पा० सू० १।१।

शब्दरत्नम्।

रोरुत्वेन पदत्वाप्रवृत्तेरिति भावः। चरितार्थ इति। ननु तत्रापि पुनर् स् इत्यवस्थायां जातपदत्वस्यातिदेशेनैव सुलोपे कृते आनयनमिति को विशेषः। न चैकदेशविकृतन्यायेन सिद्धिः। अग्निरित्यत्रापि समत्वात्। न चाग्निरित्यत्रादेशस्यातिदेशलभ्यकार्यस्य चासिद्धत्वमत्र तल्लभ्यकार्यस्यैवेति विशेष इति वाच्यम्। सर्वथा अतिदेशापेक्षणेन तस्याकिञ्चित्करत्वात्। किं च रुत्वासिद्धत्वेनाग्निरित्यत्र पदत्वं सुलभम्।

भैरवी।

रोरुत्वेनेति। अतिदेशाप्रवृत्तावित्यादिः। खण्डनकाराद्युक्तिं खण्डयितुं शङ्कते—नन्विति। अतिदेशेन—प्रत्ययलक्षणेन। एवञ्चैतद्दृष्ट्या खरवसानयोरित्यस्यासिद्धतया ऽतिदेशस्य प्रवृत्तिर्न स्यादिति भाव.। लौकिकेन न्यायेन सिद्ध्या शङ्कान्निराचष्टे—नचेति। समत्वादिति। रुत्वस्य सिद्ध्यर्थम्प्रवृत्तं यत्पदत्वन्तस्य तेन न्यायेन रेफान्तेऽपि लाभस्य तुल्यत्वादित्यर्थः। एवञ्च ज्ञापकानुपयोग इति तात्पर्यम्। "अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर" इत्याशयिकामाशङ्कान्निराचष्टे—नचाग्निरिति। आदेशस्य–रुत्वस्य। अतिदेशलभ्येति। परम्परयेत्यादिः। कार्यस्य—विसर्गस्य। अकिञ्चित्करत्वादिति। यद्यतिदेशस्यापेक्षा न भवेत्तदा ज्ञापकानुसरणाभावो न्याय्यः स्यात्तथा तु नास्तीति भावः। रुत्वासिद्धत्वेनेति। पदसंज्ञाप्रयोजकशास्त्रदृष्ट्येत्यादिः।

भावप्रकाशः।

ग्रन्थस्यासङ्गतिमैक्येनैव प्रतिपादयितुमेतत्प्रतीकं धृत्वा 'सूचीप्रवेशे'इतिन्यायेन मूलच्छेदं कर्तुं च शङ्कते—नन्वित्यादिना। जातपदत्वेति। यथोद्देशपक्षे भविष्यति किंचिदित्यभिसन्धिमात्रेण प्रवृत्तेरिति भावः। अतिदेशेनैवेति। प्रत्ययलक्षणेनैवेत्यर्थः। अन्यथा सकारे सति विसर्गाप्राप्त्या तल्लुकि तत्र कर्तव्ये सान्तनिष्ठतत्त्वस्य तद्दृष्ट्या तस्य सिद्धत्वेन रान्ते दौर्लभ्यमिति भावः। सुलोपे इति। तल्लुकीत्यर्थः। एकदेशेति। लौकिकेनेत्यर्थः। तत्रानसिद्धत्वादिति भावः। समत्वादिति। अग्निरित्यत्र प्रवृत्तस्य तेन न्यायेन तत्त्वस्य तत्र सौलभ्यात्। तथा च ज्ञापकानुपयोग इति भावः। लभ्येति। परम्परयेति भावः। तत्र स्थान्यादेशयोः रुविसर्गयोरसिद्धत्वमत्र रुत्वस्यैव तथा चाणुरपीति न्यायेन सिद्धस्थानिके कार्यं तेन तत्त्वात्तच्चारितार्थ्येनासिद्धस्थानिके तत्त्वाभावादप्रवृत्तिः। एव च सामर्थ्यात्प्रवृत्तिरयुक्तेति भावः। तस्येति। उक्तविशेषस्येत्यर्थः। तथा चोभयत्रापि ज्ञापकोपयोगः सामर्थ्याद्वा प्रवृत्तिरिति वैषम्यमयुक्तमिति भावः। ननु पुनरित्यादौ तेनैव तत्त्वेऽप्यग्निरित्यादौ त विनाऽन्यथापि तत्त्वमिति वैषम्यमिति चेत्तर्हि वैपरीत्यमेव वक्तु युक्तमित्याह—किं च रुत्वासिद्धत्वेनेति। पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यातिदेशत्वेपि यथा तद्दृष्ट्या नासिद्धत्वमग्रिमाणां तथान्यत्र स्पष्टम्। तथा च न हि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयतीति न्यायेन जायमानपदत्वस्य रान्ते एव पर्यवसितत्वेन रुत्वस्य विसर्गशास्त्रदृष्ट्या सिद्धत्वेन तत्सौलभ्यं तत्र तु लुकः सिद्धत्वमिति भावः। नन्विदं कार्यकाले यथोद्देशे वा? नाद्यः। तत्र संज्ञाया विसर्गदेशस्थत्वेन रुत्वदृष्ट्यैव प्रत्युतासिद्धत्वेन तत्रागत"पूर्वत्र"इतिसूत्रस्थपूर्वग्रहणेनाग्रहणेन रुत्वानसिद्धत्वात्, तत्र तदनङ्गीकाराच्च। नान्त्यः। तत्रासिद्धत्वेऽपि सकृत्प्रवृत्त्यैव कार्यसिद्धिरिति सिद्धा

सरला।

करणेनान्वयः, सम्भवति सामानाधिकरण्येनान्वये वैयधिकरण्येनान्वयस्यान्याय्यत्वादिति भावः।

अकिञ्चित्करत्वादिति। 'अग्नि.' इत्यत्र 'पुनः' इत्यत्र चोभयत्रापि स्थानिवद्भावापेक्षायास्तुल्यत्वेऽपि पूर्वोदाहरणे स्थानिवत्सूत्रोद्देश्यस्य रुत्वरूपादेशस्यैवासिद्धतया उद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तिरेव नास्ति इति तत्सूत्रस्य प्रवृत्तिरेव न सम्भवति 'पुनः' इत्यत्र तु सुपोऽव्ययादिहितत्वेन "अव्ययादाप्सुपः" इत्यनेन लुकि लुग्रूपादेशस्य सिद्धतयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तिरस्तीति तत्सूत्रस्य प्रवृत्तिसम्भव इति नातिदेशापेक्षणमात्रेणाऽकिञ्चित्करत्वं वक्तुं शक्यते इत्यरुचेराह—किञ्च रुत्वासिद्धेति। सुलभमिति। अग्निसु

शब्दरत्नम् ।

किं च विसर्गस्थान्यल्रूपरेफवृत्तिप्रत्ययत्वस्य स्थान्यल्धर्मत्वेन तदतिदेशाप्रवृत्तिरिति प्रत्ययरूपो विसर्गो दुर्लभः । स्पष्टा चेयं रीतिः 'भोभगो--"(पा०सू० ८।३।१७) इति सूत्रे भाष्ये । किं चैवं सामानाधिकरण्ये "असोः" इति वक्तव्ये ऽप्रत्ययग्रहणं व्यर्थं

भैरवी ।

एवञ्च ज्ञापकवर्णनपरग्रन्थासङ्गतिरिति मूलकारोक्तिमपि खण्डयति—किञ्चेति । सूत्रे भाष्य इति । स्फुटीभविष्यति तत्रैवैतत् । एव सामानाधिकरण्ये—व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्ये । नचासोरिति न्यासेऽपि पदलाघवाभाव इति वाच्यम् , सूत्रोपात्तस्य प्रत्ययपदस्य प्रत्ययपदावच्छिन्ने शक्तस्य सुमात्रपरत्वे लक्षणायां ज्ञानगौरवम्, असोरिति न्यासे तु न लक्षणेति लाघवस्य सत्त्वात् । ननु न मया लक्षणाऽऽश्रीयते किन्तु शिवमात्रस्य पूजनकाले चैत्रो देव

भावप्रकाशः ।

न्तात् तदतिदेशं विना तदलाभात् । प्रत्युत विसर्गदृष्ट्या रुत्वस्यैवासिद्धत्वेनेष्टसिद्धयभावे तत्रातिदेशेन पदत्वे कार्यकालपक्षाङ्गीकारेणासिद्धत्वाभावेन तत्सौलभ्याच्च । एव च विशेषवैपरीत्याभावयोः सत्त्वेन युक्तमेव मूलमत आह—किं च विसर्गेति । एतेन मूलरीत्या रामायेत्यादौ सुप्त्वस्यैवात्र प्रत्ययत्वस्य सौलभ्यमुक्त्वा टीकारीत्या वैषम्यमाशङ्क्य तस्य "इट ईटि"इत्यत्रैवानाश्रयणेनाकिञ्चित्करत्वादन्यथा ऽत्रैवापदत्वेन विसर्गानापत्तिरिति मन्दोक्तमपास्तम् , पदत्वस्यान्यथोक्तेश्चेति भावः । स्पष्टेति । स्फुटीभविष्यति चैतत्तत्रैव । एतेन तद्भाष्यात्तथालाभेनेदं चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । ननु मूलमतेऽसाधारणत्व निवेशेन नायं दोषोऽत आह—किं चैवं सामानाधिकरण्ये इति । व्याख्यादर्शोक्तरीत्या सामानाधिकरण्ये इत्यर्थः । वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्ये तु न दोष इति भावः । सोरितीति । मात्रालाघवस्यासार्वत्रिकत्वेऽपि पदलाघवाभावेपि सामान्यस्य विशेषपरत्वे गौरवेण ततोऽत्र ज्ञानलाघवात् पिपठीः कृतमित्यादावस्यासिद्धत्वाद् र्वोरिति दीर्घ एवेति भावः । ननु व्रीहिं सुनाति व्रीहिसुत् तमाचष्टे व्रीहिस्तेन

सरला ।

इत्यवस्थायां रुत्वे जातेऽपि "सुप्तिङन्तं पदम्" इति पदसञ्ज्ञादृष्ट्या रुत्वस्यासिद्धत्वेन सुबुद्धेरेव सत्त्वात्तत्प्रवृत्तेः सुलभतया पदत्व सुलभमिति भावः । वस्तुतस्तु सञ्ज्ञाया. कार्यकालपक्षे विधिदेशस्थत्वेनात्र विधिशास्त्रस्य "खरवसानयोर्विसर्जनीयः" इत्यस्य रुत्वशास्त्रापेक्षया परत्वेन तत्स्थस्य पदसंज्ञाशास्त्रस्य दृष्ट्या रुत्वस्यासिद्धत्वं न सम्भवति, यथोद्देशपक्षे तु भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमित्यभिसन्धिमात्रेण पदसञ्ज्ञायाः 'अग्निस्' इति दशायामेव प्रवृत्त्या रुत्वे कृतेऽतिदेशापेक्षायाः सर्वथाऽपेक्षणेनोक्तयुक्तेरसम्भव इत्यरुचेराह—किञ्च विसर्गेति । "भोभगो" इति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणधर्मनिमित्तके कार्ये न स्थानिवदिति 'अनल्विधौ' इत्यस्यार्थस्वीकारेण प्रकृते विसर्गस्य रेफरूपाल्मात्रस्थानिकादेशतया अल्त्वव्याप्यो धर्मः रत्व तदवच्छिन्ना स्थानिता रेफे तत्समानाधिकरणो धर्मः प्रत्ययत्वं तन्निमित्तके षत्वपर्युदासे कर्तव्ये तन्निषेधेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिरिति तदाशयः । वस्तुतस्तु 'अनल्विधौ' इत्यस्य अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणधर्मेण साक्षादवच्छिन्ना या उद्देश्यता तादृशोद्देश्यताके कार्ये कर्तव्ये स्थानिवन्नेत्यर्थस्य हल्ङ्यादिसूत्रवार्तिकभाष्यप्रामाण्येनावश्यमङ्गीकार्यत्वस्य स्थानिवत्सूत्रव्याख्यानावसरे उक्तत्वेन प्रकृते षत्वस्य साक्षात्प्रत्ययत्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तिरिति स्थानिवत्त्वेन रेफवृत्तिप्रत्ययत्वस्य विसर्गे सुलभतया प्रत्ययरूपविसर्गः सुलभ इत्यरुचेराह—किञ्चैवं सामानाधिकरण्ये इति । प्रत्ययभिन्नो यो विसर्गस्तस्य षत्वमिति व्याख्यादर्शोक्तरीत्याऽन्वये इत्यर्थः । व्यर्थमिति । प्रत्ययरूपस्य विसर्गस्य सुस्थानिकस्यैव सम्भवेन तस्य 'असो.' इत्युक्तेरेव वारणेन सामान्यस्य प्रत्ययग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । वस्तुतस्तु अग्निसात्—शब्दाण्णिचि टिलोपे तदन्तात् क्विपि सौ हल्ङ्यादिलोपे 'अग्निस्' इत्यवस्थायां रुत्वे विसर्गे ततः करोतिशब्दे परे 'अग्निः करोति' इत्यत्र सातिप्रत्ययावयवसकारस्थानिकविसर्गस्य सुभिन्नत्वेऽपि प्रत्यय-

शब्दरत्नम्।

स्यात्। किं चैवं "नित्यं समासे-" (पा०सू०८।३।४५) इति सूत्रे "अनुत्तरपदस्थस्य इत्यस्य वैयर्थ्यम्। परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादावनेन षत्वस्य दुर्वारत्वात्। किं चैवं "नित्यं समासे-" (पा०सू०८।३।४५) इति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः। तथा हि, अथाव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं सर्पिरादि ततो नित्ये प्राप्ते "इसुसोःसामर्थ्ये" (पा०सू०८।३।४४) इति विभाषा आरभ्यत इति हि तत्रोक्तम्। प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणभिन्नस्येत्यर्थे तु व्युत्पत्तिपक्षे ऽपि नित्यषत्वप्राप्तेरथाव्युत्पन्नमित्यादेरसङ्गतिः स्पष्टैव। अत्र भाष्येऽथेति यद्यर्थे। तेन सर्पिषा यजुषेत्यादौ षत्वसिद्धये व्युत्पत्तिपक्ष एव न त्वसाविति सूचितम्।

भैरवी।

म्पूजयतीति वाक्यप्रयोगे कृते प्रकरणेन देवत्वेन देवविशेषबोधकता यथा देवशब्दस्य तथात्र त्यप्रत्ययपदस्यापि भविष्यतीत्यत आह—किञ्चैव नित्यमिति। एवम्-उक्तरीत्या सामानाधिकरण्याङ्गीकारे। अनेन षत्वस्येति। व्युत्पत्तिपक्षेऽपि विसर्गस्य प्रत्ययभिन्नत्वसत्त्वात्।।

एवम्—उक्तो ऽर्थः। एतेन नित्यं समास इति सूत्रस्थमनुत्तरपदस्थस्येत्युत्तरार्थमिति कल्पनायामपि भाष्यविरोधः स्फुट एवेति दर्शितम्। तेन—यद्यर्थकस्याथशब्दस्योपादानेन। अस्य सूचितमित्यत्रान्वयः। षत्वसिद्धये-"आदेशप्रत्यययोः" इति सूत्रविहितस्य षत्वस्य सिद्धये। नत्वसाविति। अव्युत्पत्तिपक्ष इत्यर्थः। एवञ्चेसुसन्ते नित्यषत्वाप्राप्तिरेव फलिता, सा त्वद्रीत्याऽयुक्ता स्यादिति भावः। इदम्पररीत्या। अव्युत्पत्तिपक्ष एवेति पक्षे तु बाहुलकत्वेन षत्वस्य

भावप्रकाशः।

कृत ब्रीहिषूकृतमित्यादौ षत्वसिद्धये तदावश्यकम्। न च 'प्रत्ययाप्रत्यय'इतिपरिभाषया तत्रापि निर्वाहः वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेरङ्गस्येत्यत्र कैयटे स्पष्टत्वात्तस्या लक्ष्यासाधकत्वाच्च। अत आह—किं चैवमिति। उक्तसामानाधिकरण्याङ्गीकारे इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। षत्वस्येति। व्युत्पत्तिपक्षेऽपि त्वद्रीत्या विसर्गस्याप्रत्ययत्वात् नित्यग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य तन्निषेधार्थकतया सार्थक्यस्यानभिमतत्वादिति भावः। ननु न तन्मात्रस्य वैयर्थ्यम्, उत्तरार्थत्वात्। अत एव सूत्रवैयर्थ्यमित्याशयोऽपि न। नचैवमपि योगविभागो व्यर्थ इत्याशयः, तर्हि त्वद्रीत्या पक्षद्वयेऽपि षत्वस्यानेनैव सिद्ध्या नित्यग्रहणस्य स्पष्टार्थतयोत्तरपदे तस्यैव निषेधार्थकतयाऽनेन तस्या दुर्वारत्वात्तस्य साफल्यादत आह—किं चैवमिति। नित्ये इति। अनेनेति भावः। हिर्निश्चये। कैयटासङ्गतिं सूचयितुं तद्रीत्या व्याचष्टे—अत्रेति। तेन—तदर्थकेन तेन। सूचितमित्यत्रान्वयोऽस्य। षत्वेति। "आदेशप्रत्यययो."इत्यनेनेति भावः। इसाद्यश इत्यादिना उसुसंग्रहः। त्वसावीति। अव्युत्पत्तिपक्ष इत्यर्थः। एव चेसुसन्ते नित्यषत्वाप्राप्तिरेव तद्ग्रन्थात् फलिता सा त्वद्रीत्या ऽयुक्ता स्यादिति भावः। अत्रत्यं तत्त्वं तु अन्यतोऽनुसन्धेयम्। सिद्धान्तं ब्रुवन् उपसंहरति—

सरला।

भिन्नत्वाभावेन तत्र षत्ववारणार्थतया प्रत्ययग्रहणस्य न वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यरुचिरत आह—किञ्चैवं नित्यमिति। दुर्वारत्वादिति। सर्पिरादिशब्देषु विसर्गस्य प्रत्ययरूपत्वाभावादिति भावः। वस्तुतस्तु परमपूर्वकअदस्शब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य क्विबन्तात्शब्देन समासे "षष्ठ्या आक्रोशे" इत्यनेन षष्ठ्या अलुकि 'परमामुष्यात्' इति जाते ततो णिचि टिलोपे क्विपि च सौ सुलोपे ततः कुण्डिकाशब्देन समासे परमामुःकुण्डिका' इत्यत्र षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वे विसर्गे च विसर्गस्य प्रत्ययरूपत्वेन तत्रास्याप्राप्त्या षत्ववारणार्थमनुत्तरपदग्रहणस्य सार्थक्यादित्यरुचेराह-किञ्चैवं नित्यंसमासे इति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिरिति। यदि तु "इसुसोः सामर्थ्ये" "नित्य समासे" इत्यत्र प्रतिपदोक्तयोरेव इसुसोः "लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्" इति परिभाषाबलेन ग्रहणमिति न 'परमामुः कुण्डिका' इत्यत्र षत्ववारणायानुत्तर

शब्दरत्नम् ।

तस्मादत्र प्रत्ययपदं तत्सम्बन्धिपरं प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येत्यर्थ उचितः । अत एव कविभिः कृतमित्यादौ न दोषः । "नित्यं समासे–" (पा० सू० ८।३।४५) इति सूत्रस्थानुत्तरपदस्थस्येत्यस्य, कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठस्य चैतदर्थज्ञापकतैवोचितेति चेत्? सत्यम् । व्याख्यादर्शानुसारेणैतद्ग्रन्थसत्त्वात्; तद् ध्वनयन्वक्ष्यति–नातीवादर्तव्यमिति

भैरवी ।

सिद्धिरित्यन्यतोऽनुसन्धेयम् । तस्मात्—उक्तभाष्याक्षरस्वारस्यात् । प्रत्ययसम्बन्धीति । प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थः । एतेन "अग्निः करोति" इत्यत्र प्रत्ययसम्बन्धिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायभेदस्य विसर्गे सत्त्वाद्दोषो ऽस्त्येवेति परास्तम् ।

अत एव—प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थाङ्गीकारादेव । न दोष इति । न षत्वापत्तिरूपो दोष इत्यर्थः । अन्यथा प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणसमुदायभेदस्य विसर्गे सत्त्वाद्दोषः स्यादेवेति भाव । आदिना "पेचुः काष्ठैः" इत्यस्य सङ्ग्रहः । उक्तमेवार्थन्दार्ढ्याय पुनराह—नित्यं समास इतीति । अनुत्तरपदस्थस्येत्यस्योत्तराथत्वमुक्तमेवात आह—कस्कादिष्विति । ननु कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठस्यापि व्यपेक्षायान्नित्यार्थतया चारितार्थ्यमस्त्येवेत्यत आह—चेति । एतेनोक्तभाष्यपरिग्रहः । एतद्ग्रन्थेति । मौलग्रन्थेत्यर्थः । तथाच प्रत्ययपदस्य प्रत्ययावयवलक्षणया सामानाधिकरण्येनान्वय एवोचित इति सिद्धम् । वस्तुतस्तु प्रत्ययावयवस्य नेति प्रसज्यप्रतिषेध एवोचितः । अत एव 'अग्निः करोति' इत्यत्र प्रतिषेधात्मककार्ये

भावप्रकाशः ।

तस्मादिति । उक्तभाष्यासङ्गतिरूपहेतोरित्यर्थः । परमित्यग्रे एवं चेति शेषः । प्रत्ययसम्बन्धीति । तदवयवमात्रेत्यर्थः । अन्यथाग्निरित्यत्र दोषावारणात् । तत्सम्बन्धिसमुदायादिभेदस्य विसर्गे सत्त्वात्तादात्म्यस्यासम्बन्धत्वादिति भावः । अनेन लाघवात्पर्युदासः सूचितः । एतेन प्रत्ययभिन्नस्यावयव इति पर्युदासेऽर्थ इति । वस्तुतः प्रसज्यप्रतिषेध एव । अत एव तन्निषेधरूपशास्त्रीये कार्ये स्थानिवत्त्वमपि सुलभम् । पर्युदासे त्वतत्त्वान्नैव प्राप्नोतीति च हरदत्तरत्नाकरोक्तमपास्तम् । आद्येऽग्निः करोतीत्यादावपि तद्भिन्नसमुदायसम्बन्धित्वेन षत्वापत्तेः । अन्त्ये निमित्तरूपकार्यस्यैव तत्र ग्रहणेनात्र प्रत्ययत्वस्य तथाभूतस्य शास्त्रीयत्वेन तदतिदेशे ऽतिदिश्यमानेत्युक्त्या वारणसम्भवे गौरवापत्तेः । मुख्य दोष तत्र सूचयन्नेतत्फलमाह—अत एवेति । आदिना पेचुः काष्ठैरित्यादिसंग्रहः । उक्तमेवार्थं दार्ढ्यायाह—नित्यमिति । तस्योक्तरीत्या सार्थक्यादाह—कस्कादिष्विति । व्यपेक्षाया नित्यार्थतया साफल्यादाह—चतदिति । तेनोक्तभाष्याप्रत्ययग्रहणयोः संग्रहः । अनुबन्धविशिष्टस्यासोरित्यस्य पाठेन व्रीहिषु कृतमित्यादावदोषात् तेषामनभिधानस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । एतेन तादृशे द्विष्करोतीत्यादौ षत्वाय तत्सफलमिति मन्दोक्तमपास्तम् । चितेति । कविभिः कृतमित्यादिप्रयोगाणामनन्यथासिद्धेः । अत एव सामर्थ्य किं तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमिति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । किं च तत्सामर्थ्यादुत्तरपदे एतदप्रवृत्तिकल्पनातो लक्षणापूर्वकं तथान्वयबोधकतैवोचिता । बाधकल्पनातो लघुत्वात् । सर्पिष्कुण्डिकाशब्दस्यापीयमेव गतिर्युक्ता । तस्यापि बाधकल्पनेन लाघवात् । अन्यथाऽव्यपेक्षायामनेन व्यपेक्षायामिसुसोरिति सिद्धे शास्त्रबाधकत्वं वाच्यमितिगौरवं स्पष्टमेव । एव च व्यपेक्षायां नित्यार्थश्चेति परममूलमयुक्तमेव । तद्ध्वनयन्वक्ष्यति–"अत्रत्य तत्त्वम्"इत्यादि । एतेनेदुदुपधौ मिथः साहचर्यात् तृतीया पञ्चमी षष्ठी तद्धित तिङन्तावयवभिन्नौ गृह्येते । यद्वान्यतरस्यांग्रहणापकर्षेण व्यवस्थितविभाषया नातिप्रसङ्ग इति मान्योक्तिस्तदनुरोधिनीति ध्वनितम् । ततो मदुक्तपक्षस्यैव लघुत्वान्न्याय्यत्वाच्चेति भावः । एवेन मूलोक्तसामानाधिकरण्यव्यावृत्तिः । सत्यमिति । अर्धाङ्गीकारे । त्वदुक्तसामानाधिकरण्याङ्गीकारेऽपि रीतिः सा नेति भावः । एतद्ग्रन्थेति । "अप्रत्ययस्येति तु" इत्यारभ्य "चरितार्थः" इत्यन्तेत्यर्थः । अत एव तत्र तथावतारितः । मूलवृत्तोपीदमेवेष्टमिति ध्वनयन्नाह—तद् ध्वनयन्निति । मदुक्तार्थे ऽत्र मूलोक्तार्थाङ्गीकारवद्धरदत्तोक्तार्थाङ्गीकार इत्यतीवेत्युक्तिः सफला, मूलोक्तार्थे तु तदुक्तिर्निष्फलेति भावः । एतेन सप्रसज्यप्रतिषेधं वैयधिक-

५७) इति त्रिपाद्यां न प्रवर्तते । एवं च "पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्" इति सिद्धान्त

शब्दरत्नम् ।

न प्रवर्तत इति । अत एव तिरश्चेत्यादौ सस्य श्चुत्वसिद्धिः । एतच्चेष्टानुरोधेन संधो भरवौ ।

कर्तव्ये स्थानिवद्भावस्य प्रवृत्तिरपि सूपपादा । अत एव-"अच परस्मिन्" इत्यस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्तेरेव । श्चुत्वसिद्धिरिति । अन्यथा ऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्तन्न स्यात् ।

ननु "न पदान्त" इति निषेधेन सिद्धिः ? निषेधविधायकसूत्रदृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वन्तु वक्तुमशक्यम्, द्विर्वचनादिग्रहणात् । अत एव "न पदान्त" सूत्रभाष्ये वेतस्वानित्यत्र रुत्वप्राप्तिमाशङ्क्य 'पदेऽन्तः' इति सप्तमीसमासेन समाहितम् । नच सुबुत्पत्तेः प्राक्समासे परस्य पदत्वाभावेन कथमत्र निषेधस्य प्राप्तिः । धनक्रीतेत्याद्यर्थङ्कारकांशे गतिकारकानामिति वचनस्य क्वचिदप्रवृत्तिस्वीकारात् । अत एव 'गोचा' इत्यादाववङादेशो न । गोचेत्यादिसिद्ध्यर्थं पद इत्यस्य पदत्वयोग्यपरताया आवश्यकत्वाच्चेत्यत आह—आदाविति । तेन "राज्ञ" इत्यादिसङ्ग्रहः । एतच्चेति । "अचः परस्मिन्" इत्यस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्तिरित्येतच्चेत्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

रण्यमेव हरदत्तोक्त युक्तम्, न मूलोक्त सामानाधिकरण्यम्, सर्पिष्करोतीत्यत्र वैकल्पिकषत्वेऽपि तिष्ठत्वित्याद्युक्तप्रत्युदाहरणेऽनेन नित्यषत्वापत्तेः । अव्युत्पत्ताविष्टापत्तिस्तु न, पक्षान्तरे दोषात् । किं च इसुसोरित्यस्य सर्पिष्करोतीत्युदाहरणेन तस्यैवात्रेष्टत्वानुमानात् । अन्यथा पक्षभेदेन विकल्पसिद्ध्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव । किं च तत्रानेन षत्वस्येष्टत्वे कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकेत्यादि त्वदुक्तिविरोधः । किं चेणः ष इत्यस्य सर्पिष्पाशमित्युदाहरणासङ्गतिरनेनैव तत्सिद्धेरिति खण्डनकृद्दण्डयाद्युक्तम्, इदुद्भ्याम प्रत्ययस्येत्येव सिद्धे उपधाग्रहण नित्यं य इदुदुपधस्तल्लाभाय तेन कविभिरित्यादौ न दोषः, रामैरित्यादौ तदभावादिति मूलोक्त सिद्धत्वज्ञापकं वैयधिकरण्येनान्वयेऽसङ्गत स्यादित्याशङ्क्य न मुने इति योगविभागात्तत्सिद्धिरिति च दण्ड्युक्त च,-'सामानाधिकरण्य वाचनिक न्यायसिद्धं वा ? नाद्यः, तथावचनस्य भाष्यादावभावात् । नान्त्यः । उक्तलक्ष्यविरोधेन लाघवमूलकस्यापि तस्य बाध्यत्वात् । अन्यथा प्रसज्यप्रतिषेधोच्छेदापत्तेः । न च पुसो नेति भाष्यविरोधः । अव्युत्पत्तिपक्षे दोषात् । पक्षान्तरे स्वार्थिक निषेधानुवादः । कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रग्रहणं च विध्यर्थं तज्ज्ञापकतापरभाष्य तु काका योज्यम् । यद्वा तद्वैयधिकरण्यमेव ज्ञापयति न तन्निषेधम् । अत एव परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादि सङ्गच्छत इति वैय्यधिकरण्यमेव रमणीयम्'-इति रत्नाकरोक्त च, मूलोक्त सामानाधिकरण्यमेव युक्तमिति साधयितु "मुखमस्ति" इति न्यायेन यत्किञ्चिन्मन्दोक्तं चापास्तम् । आद्ये टीकोक्तरीत्या दोषाभावात् । द्वितीयेऽग्निरित्यादौ षत्वाप्राप्तेः राम इत्यादावकारोपधत्वात् प्रियचत्वा इत्यादौ तत्त्वेन चतुष्कपाल इत्यादौ तदनापत्तेश्च । हयवरट्सूत्रे उपधाग्रहणस्य खण्डितत्वाच्च । योगविभागस्याप्रामाणिकत्वाच्च । तथान्वयेपि 'सर्वे सवपदा"इतिन्यायेन ज्ञापकसङ्गतेश्च । तृतीयेप्युक्तोत्तरत्वात् । तुर्येऽनुवादस्यैव मिथोविरुद्धत्वेन कर्तुमशक्यत्वादिदमेव ध्वनयितु वक्ष्यति 'अलमिति'इति बोध्यम् । तिरश्चेति । ननु नपदान्तेति निषेधेनैव सिद्धिः । न च विधिदृष्ट्या सिद्धत्वेप्येतद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वमेवेति वाच्यम्, द्विर्वचनादिसाहचर्येण तथैवाङ्गीकारात् । अत एव वेतस्वानित्यत्र रुत्वप्राप्तिमाशङ्क्य सप्तमीसमासेन समाहित भाष्ये । नचैव तदप्राप्तिरेव परपदस्थाजादेशत्वाभावात्, सोपपदादञ्चेः क्विपि गतिकारकेत्यादिना प्राक् सुबुत्पत्तेः समासादिति वाच्यम्, तस्यानित्यत्वेन सुबन्ते समासे तत्प्राप्तेः । अत एव गोचेत्यादिसिद्धिः । अन्यथा अवङापत्तिः स्पष्टैव । उत्तरपदत्वे चेत्यस्य तु प्रागुक्तरीत्या प्राप्तिः । अथ तदनित्यत्वे मानाभावः, किं तु बहुलग्रहणात्कारकांशे क्वचित् सुबन्तेनापि समासः यथा साहितस्य धनक्रीतेत्यादाविति ब्रूषे तथापि गोचेत्याद्यथ 'पदे'इत्यस्य पदत्वयोग्यपरताया आवश्यकत्वेनात्र तत्प्राप्तिर्निष्प्रत्यूहैव । न पदान्त सूत्रभाष्यमप्यत्र मानमत आह-आदाविति । तेन राज्ञ इत्यादिसङ्ग्रहः । ननु ज्ञापकस्य कुप्वोः परत इति विशेषापेक्षत्वेपि तस्य वाचनिकत्वे तस्य दोष इति कस्य निषेधोऽत आह—एतच्चेष्टेति । अयं च मूलीयप्रपञ्चितपदसूचितोऽर्थः । वस्तुतः स उक्तयुक्तय

उक्तयुक्तिमूलको न तु वाचनिक इति प्रपञ्चितं शब्दकौस्तुभेऽस्माभिः। नन्वेवं मातुः कार्यमित्यादौ षत्वं स्यादिति चेत्? न, कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठेन

शब्दरत्नम्।

गादिलोपलत्वणत्वातिरिक्तविषयं, तेन तत्र स्थानिवत्त्वं भवत्येवेति "तस्य दोष—" इत्यापि न वाचनिकमिति भावः । मातुः कार्यमिति । सिद्धान्तव्याख्यानेऽप्यत्र दोषः। तथा हि, सकारसन्निधावकारो नैव प्रत्ययः समुदायनिवेशितत्वात्प्रत्ययत्वस्येति तदादेशस्योरः प्रत्ययत्वाभावेन विसर्गस्य तत्सम्बन्धित्वाभावात् । यस्तूत्वे कृतेऽवशिष्टः सकारः प्रत्ययसञ्ज्ञकः, स लुप्त एव। न च "अन्तादिवच्च" (पा० सू० ६।१।८५) इत्यस्य पूर्वस्य परस्य समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रत्ययत्वादयस्ते एकादेशविशिष्टस्यापीत्यर्थादुरित्यत्र प्रत्ययत्वस्य सुलभतया एकदेशविकृतन्यायेनो-

भैरवी।

अयञ्च प्रपञ्चितपदानुवादः। वस्तुतो "न पदान्त" सूत्रे द्विर्वचनादिग्रहणेन वतिघटितान्योतिदेशानान्त्रिपाद्यामप्रवृत्तिर्भवत्येव। अत एव 'अमी क्षीरेपण' इत्यादिसिद्धिरिति स्फुटीभविष्यति। द्विर्वचनादिग्रहणन्तु न्यायसिद्धानुवादः। "तस्य दोषः" इति तु वाचनिकमिति बोध्यम्।

मूले—नन्वेवमिति। एवम्-प्रत्ययभिन्नस्येति रीत्या सामानाधिकरण्येन व्याख्याने। षत्व स्यादिति। विसर्गस्य प्रत्ययभिन्नत्वादिति भाव । अत्रैवमित्युपादानेन प्रत्ययपदस्य प्रत्ययसम्बन्धिनि लक्षणापक्षे नायन्दोष इति भ्रान्तिः स्यात्तन्निवारणायाह—सिद्धान्तेति। अकारः—असोऽवयवाकारः। समुदायनिवेशितत्वात्—असिति समुदायपर्याप्तत्वात्। तदादेशस्य—अकारादेशस्य। अस्याकारादेशत्वेऽपि "द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः" इति न्यायेन ऋवर्णादेशत्वमपीति रपरत्वस्य सिद्धिः।

"सर्वे सर्वपदादेशाः" इति न्यायानुसारिणमाशङ्कान्निराचष्टे—नचान्तादीति। प्रत्ययतयेति।

भावप्रकाशः।

न्यायसिद्धानुवादोऽतिदेशान्तराणां वतियुक्तानां त्रिपाद्यां प्रवृत्तिबोधनाय नपदान्तेत्यत्र द्विर्वचनादिग्रहणवत्। तत्फलं त्वमी क्षीरपेणेत्यादिनानुपदमेव स्फुटीभविष्यति। इद तु वाचनिकमेव। योगविभागस्तु भाष्ये न दृश्यते। अत एव सिद्धकाण्ड वार्तिककृतारब्ध "नलोपः" इति सूत्रं च सूत्रकृता। मान्योक्तिस्तु कौस्तुभानुसारिणी। स तु चिन्त्य एवेति बोध्यम्। तद्ध्वनयन्नाह—इतिभाव इति। अन्यथेति बोध्यमित्युचितमिति दिक्।

यत्तु कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दग्रहण ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात्षत्वप्रतिषेधस्येति भाष्योक्त ज्ञापक मूलोक्तपक्षसाधकम्। अन्यथा एकादेशस्य परादिवत्त्वेन ग्रहणात्प्रत्ययसम्बन्धतया तत्सम्बन्धित्वेन विसर्गस्य षत्वाप्राप्त्या तदसगतिः स्पष्टैव। लुप्यतेऽत्र प्रत्यय इति भाष्यमुपादाय ससनिधावनेन प्रत्ययत्वं न लब्ध समुदायनिष्ठत्व त्तस्येति कुतस्तदादेशे तत उत्वे कृतेऽवशिष्टस्सस्तु प्रत्ययसज्ञोऽपि लुप्त इति भाव इति कैयटोक्तं तु चिन्त्यम्। तत्सन्निधौ तथात्वेपि तस्मिन् लुप्तेऽवशिष्टस्य सम्भावनया प्रत्ययत्वानपायात्। अन्यथा यातिरित्यपि न स्यात, वरेग्रहणं चानर्थकमापद्येत। तस्मादेकांशस्य परादिवत्त्वेन ग्रहणादुर इत्यस्य प्रत्ययत्व दुर्वारमिति रत्नाकरः। यद्यपि मूलोक्तपक्ष एवोक्तभाष्यसमतस्तथापि प्रत्येक सयोगसज्ञेति पक्षवदफलः। वैयधिकरण्यपक्षस्तूक्तरीत्या आवश्यक एवेति दण्डी च। तदुभयमप्ययुक्त, फलसत्त्वे सम्भावनया तदाश्रयणेऽप्यत्र तत्त्वे तदभावात, एवमप्यन्तवत्त्वस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्तेश्च, वक्ष्यमाणरीत्याऽस्य सफलत्वाच्च, तथा वैयधिकरण्यानाश्रयणाच्च। तदेतद् ध्वनयन्नाह—सिद्धान्तेति। लक्षणया सामानाधिकरण्येपीत्यर्थः। दोषः। षत्वापत्तिः। यस्तूत्वे इति। उत्वइत्यर्थः। यदागमा इति न्यायेनेति भावः। कैयटोपरि नारायणरत्नाकरोक्त दोषमुद्धरति—नचान्तेति। सुलभतेति। रात्सस्येति रुत्वस्यासिद्धत्वात्

ङसिङसोरत उकारात्परस्य षत्वं नेति ज्ञापनात् । एवं च 'अप्रत्ययस्य' इत्येतदपि

शब्दरत्नम् ।

रित्यस्य प्रत्ययतया न दोष इति वाच्यम् । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रान्तवत्त्वाप्रवृत्तेः । स्थानिवत्त्वेन तु न निर्वाहः । उपात्तस्य स्थानिनो ऽकारस्य प्रत्ययत्वाभावात् । प्रत्ययसम्बन्धित्वं तु न स्थानिवत्त्वलभ्यमशास्त्रीयत्वात् । "सर्वे सर्वपदादेशा" इति न्यायेन मातृ असित्यस्य स्थानित्वेऽप्यसित्यस्य स्थानित्वालाभेनोर्सित्यस्य प्रत्ययत्वमलभ्यमिति । एतदेवाभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रे "उरण् रपरः" (पा० सू० १।१।५१) इति सूत्रे च भाष्ये उक्तम् "इह कस्मान्न भवति पितुः करोति, "अप्रत्ययस्य" इति षत्वं प्राप्नोति, अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते, प्रत्ययविसर्जनीयश्चायं, लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयो "रात्सस्य" (पा० सू० ८।२।२४) इति" । लुप्यतेऽत्रेत्यादेरयमर्थः—प्रत्ययविसर्जनीयत्वेन यस्तवाभिमतः स लुप्यते न दृश्यते स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपादिति बोध्यम् । ज्ञापनादिति । त्रिपाद्यामप्यन्तवत्त्वप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेति भावः । अत एव 'अमी,

भैरवी ।

तदवयवसस्य प्रत्ययावयवतया तदादेशस्य विसर्गस्य तत्त्वसत्त्वेनेति शेषः । ननु स्थानिवत्सूत्रस्य प्रवृत्तिरुपपादितेति तेनोर्सित्यस्य प्रत्ययत्वम्भविष्यतीत्यत आह-स्थानिवत्त्वेनेति । अनुपात्तस्य स्थानिनो ऽकारस्याप्रत्ययत्वेऽपि सकारनिष्ठम्प्रत्ययसम्बन्धित्वमतिदेशेन विसर्गोऽस्त्वित्यत आह-प्रत्ययसम्बन्धित्वमिति । मातृ असित्यस्येति । अस्मिन्पक्षे ऋमसिति समुदायो नार्थबोधक इति स परित्यक्तः । एतदेव—उपपादितपदार्थसत्त्वमेव । अत्रैवकारेण कैयटेन "लुप्यते ऽत्र प्रत्यय." इति प्रतीकमुपादाय ससन्निधावकारेण प्रत्ययत्वन्न लब्धं समुदायनिष्ठत्वात्तस्येति कुतस्तदादेशे तत्, उत्वे कृते ऽवशिष्टस्सस्तु प्रत्ययसंज्ञोऽपि लुप्त इति भाव' इति यदुक्तन्तन्न युक्तमिति ध्वनितम् । सकारसन्निधावकारे यद्यपि न प्रत्ययत्वं तथापि तस्मिन् लुप्तेऽवशिष्टेऽकारे प्रत्ययत्वस्यानपायात् ।

ननु "रात्सस्य" इत्यनेन सकारस्य लोपो विधीयते, नतु विसर्जनीयस्येति "लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयो रात्सस्य" इति भाष्यस्य कथं योजनेत्यत आह—लुप्यतेऽत्रेत्यादेरिति । यः-विसर्जनीयः । प्रत्ययस्यैव-सस्यैव । ज्ञापनद्वारेति । एवञ्च मुख्यं ज्ञाप्यमिदमेव, षत्वन्नेति तु फलितार्थकथनमिति ध्वनितम् । अत एव-त्रिपाद्यामन्तादिवद्भावस्य प्रवृत्तिस्वीकारादेव ।

भावप्रकाशः ।

सलोपे सतीति शेषः । न दोष इति । विसर्गस्य प्रत्ययावयवत्वान्न षत्वापत्तिरित्यर्थः । तत्रान्तेति । कर्तव्ये इति शेषः । सूत्राप्रवृत्तेरित्यर्थः । त्रान्तादित्वाप्रवृत्तेरितिपाठस्तु सुगम एव । तदुक्तमेव खण्डयति—स्थानीति । अस्य तत्रापि प्रवृत्तेरिति भावः । उपात्तस्येत्युक्तिफलमाह—सर्वेसर्वेति । इत्यस्येत्येकवचनेन समुदायस्य स्थानिता सूचिता । तदाह—असित्यस्येति । इतिदोषप्रतिपादकग्रन्थसमाप्तौ । एतदेवेति । अन्यथोक्तरीत्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव । स्येतीति । अर्थे तात्पर्यं न त्वानुपूर्व्यामिति भावः । नन्वेतद्भाष्यस्योक्ततात्पर्यकत्वेपि 'प्रत्ययविसर्जनीयो रात्सस्येति' इत्यत्र तदवयवस्तद्रूपो वेत्यर्थद्वयस्य सम्भवेपि श्रूयमाणविसर्जनीयस्योक्तरीत्या तदनवयवत्वाल्लोपाप्राप्तेश्च लुप्तस्याविसर्जनीयत्वाच्च भाष्यमसङ्गतमेवात आह—लुप्यते इति । प्रत्ययविसर्जनीयत्वेनेति । तत्स्थानिकविसर्जनीयत्वेनेत्यर्थः । तत्स्थानिकत्वेनेति यावत् । यः—विसर्जनीयः । प्रत्ययस्यैव—सस्यैव । अतएव लुप्यतेत्र प्रत्ययो रात्सस्येतीति पाठैकवाक्यता भवतीति भावः । इनोति बोध्यमितिपाठः । ज्ञापनेति । एतेन मुख्य ज्ञाप्यमिदमेव, षत्वाभावस्त्वार्थिक इति मूलोक्तज्ञापनादित्यस्यार्थिकबोधनादित्यर्थः सूचितः । एव चोसित्यस्य प्रत्ययतया तत्सम्बन्धित्वसत्त्वेन तद्भेदाभावेनान्यत्र षत्वाभावः स्वस्मिन् चारितार्थ्यं च युक्तमेवेति भावः । यथाश्रुतार्थ

व्यधिकरणमेवेति हरदत्तेनोक्तं नातीवादर्तव्यम् ।

मातुरिति । अत्र हि "ऋत उत्" (पा० सू० ८।१।१११) इत्येकादेशशास्त्रं

शब्दरत्नम् ।

क्षीरपेण' इत्यादौ मीत्वणत्वे सिद्ध्यतः । अत्रैकारस्यादस्सम्बन्धित्वं पे इत्यस्यैकाजुत्तरपदत्वं चान्तवद्भावाधीनमिति बोध्यम् । व्यधिकरणमेवेति । प्रत्ययस्य सम्बन्धी यो विसर्गस्तस्य नेत्यर्थ इति तद्भावः । अगत्या च वाक्यभेदाऽसमर्थसमासवैयधिकरण्यान्वयरूपदोषत्रयसहनमिति तदभिमानः । नातीवेति । वैयधिककरण्यान्वयफलस्य कविभिः कृतमित्यादेः प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येत्येवं लक्षणया सामानाधिकरण्येनापि संग्रहसम्भवादिति भावः । व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्ये तु लेशतोऽपि तदादराभावादतो-

भैरवी ।

एवञ्चोर्सित्यस्य पादिवद्भावेन प्रत्ययतया सकारे गतेऽप्युरित्यस्य स्थानिवद्भावेन प्रत्ययतया तदादेशस्य विसर्गान्तस्योरित्यस्यापि प्रत्ययत्वमिति विसर्गे प्रत्ययावयवत्वमर्थादेव लब्धमिति तदानयनार्थन्नातिदेशापेक्षेति भावः । एकाजुत्तरपदत्वमिति कर्मधारयः । अधीनमिति । ननु स्थानिवद्भावेन, अशास्त्रीयत्वात् । एतेनान्तादिवत्सूत्रं स्थानिवद्भावेन गतार्थमिति प्राचोक्तमपास्तमिति सूचितम् । 'पे' इत्यस्यकाच्त्वं यद्यपि स्वतः सिद्धन्तथाप्युत्तरपदत्वस्याशास्त्रीयत्वेन तदलाभादित्थमुक्तम् । हरदत्ताभिमतं वैयधिकरण्यमुपपादयति—प्रत्ययस्येत्यादिना । अगत्या-'कविभिः कृतम्' इत्यादौ गत्यन्तराभावेन । अभिमान इति । प्रत्ययपदस्य लक्षणया प्रत्ययसम्बन्धिबोधकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवताऽभेदेन विसर्गविशेषणत्वम् । एतेन सर्वेष्टसिद्धौ क्लेशानुसरणं व्यर्थमिति भावः । लेशतोऽपीति । स्वस्य तस्य च मते प्रत्ययपदम्प्रत्ययसम्बन्धिपरम् । एतावानेव विशेषः, स्वमते सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः, तन्मते वयधिकरण्येन । फलञ्च तुल्यम् । व्याख्यादर्शोक्तमते तु प्रत्ययपदस्य न लक्षणा, कवि-

भावप्रकाशः ।

स्यागफलमाह-अतएवेति । उक्तार्थाञ्जीकारादेवेत्यर्थः । अत्रेति । उभयत्रेत्यर्थः । सम्बन्धित्वमिति । सान्तनिष्ठादसूत्वस्यैकेति न्यायेनाकारान्तेशास्त्रीयनिष्ठस्यान्तवत्त्वेनैकारान्ते आनयनेन तत्र तत्सम्बन्धित्वमर्थात् सिद्धमत एव पूर्वापरविरोधी नेति भावः । पे इत्यस्येति । तद्विशिष्टस्येत्यर्थः। अत एवाह—एकाजिति। सौत्रानुवादः । चेन समासत्वम् । अन्यथाधिक्यन्यूनते स्पष्टे एव । यद्यप्येकाच्त्वमशास्त्रीय तथापि तस्य स्वतःसत्त्वेनोत्तरपदत्वस्यैव साध्यत्वेन तस्यान्यशास्त्रीयत्वेपि विशिष्टसमासस्वरूपस्य तथाशास्त्रबोध्यत्वेन तन्निष्ठविशेष्यधर्मवद्विशेषणधर्मस्यापि शास्त्रीयत्वेन विशिष्टानयन निर्बाधमिति भावः । अधीनमिति । स्थानिवत्त्व तु न भावस्यादःसम्बन्धित्वस्याशास्त्रीयत्वात् शास्त्रीयादसूत्वस्योभययाप्यस्थानिधर्मत्वाच्च । शास्त्रीयत्व च विधेयतया शास्त्रबोध्यत्वमत एवैकाच्त्वादेर्न तत्त्वम् । अन्त्ये विशेषणतयाऽलाश्रयणात्, पक्षभेदेन वर्णयोः समुदायस्य वा स्थानित्वेन द्वयोरपि तदधर्मत्वाच्चेति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधोपि तस्येष्टत्वतद्वदित्याह—प्रत्ययस्येति । वैयधिकरण्य स्पष्टयितु तथोक्तम् अन्यथान्यतरवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । इत्यर्थइति । इतिसूत्रैकदेशार्थः । एव चैवकारेण मूलस्थेन तदनुवादान्तर्गतेन तत्रेदुदुपधस्येति वैयधिकरण्यानन्तर तथाकथा मूलोक्तसामानाधिकरण्यव्यावृत्तिरत एव तत्रत्यापि सङ्गतिरिति बोध्यम् । अगत्येति । कविभिः कृतमित्याद्यनन्यथासिद्ध्येत्यर्थः। अभिमान इति । लक्षणारूपपदैकदोषस्योक्तवाक्यत्रयदोषतो लघुभूतस्य सहनेन तथान्वयेनेष्टसिद्ध्या गतेरभावेन तत्त्रयसहनं मुधैवेत्यरुचिरनेन सूचिता । अपिः पर्युदाससमुच्चायकः । तेन वाक्यभेदादिक न । एव चेषत्तदादर इत्यतीवेत्युक्तिः सफलेति भावः । लेशतोपीति । तदन्वयफलस्य कथमप्यसग्रहात् अत्यन्तादरनिषेधोऽनुचितः । मन्मते

विसर्गं प्रति परम्परया प्रयोजकम् । आकरे तु "एकादेशशास्त्रनिमित्तात्" इति प्रचुरः पाठः । तत्र एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः ॥

शब्दरत्न

षेत्यसङ्गतमेव स्यादिति । अनेनोक्तव्याख्याया एव स्वाभिमतत्वं सूचितवानित्यलम् ।

परम्परयेति । एकादेशशास्त्रसम्पन्नरेफस्थानिकत्वेन विसर्गस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वमिति भावः । प्रचुरः पाठ इति । ओषधीस्कृधीत्यादौ शसैकादेशे "कःकरत्करति-कृधि-" (पा० सू० ८।३।५०) इति षत्वनिवृत्तिश्च तत्फलमुक्तम् । मूले तु तस्य फलस्य च्छान्दसत्वात् "छन्दसि वा प्र-" (पा० सू० ८।३।४९) इत्यतः "इणः षः" (पा० सू० ८।३।३९) इत्यस्य निवृत्त्या ऽदोषाच्च षष्ठ्यन्तमेव पठितमिति दिक् ॥

भैरवी ।

भिग्त्यत्र दोषावारणञ्चेति तदादराभाव इति भावः । अनेन-अतीवेति कथनेन । अलमिति । उक्तदोषगणापत्त्या स्वीयव्याख्यैवोचितेति सूचितम् ।

एकादेशशास्त्रमुकारादेशे निमित्तं न तु विसर्गे इत्येकादेशशास्त्रनिमित्तकस्येत्यनुपपन्नमत आह—एकादेशेति । प्रचुर इति । "इदुदुपध" इतिसूत्र-"उरण् रपर "सूत्रयोरेवन्दर्शनम्भाष्ये ऽस्तीत्यस्य प्रचुरत्वम् । तादृशपाठसाध्यफलन्त्वन्यथासिद्धमित्याह-ओषधीस्कृधीत्यादाविति । ओषधिशब्दाच्छसि पूर्वसवर्णदीर्घे शसः सकारस्य रुत्वविसर्गयोः "कः करत्" इत्यस्य प्राप्तिः । इति षत्वेति । इति सूत्रप्राप्तषत्वेत्यर्थः । तत्र "इणः षः" 'सः' इति च सम्बध्यते । कःप्रभृतिषु परेषु अदितिशब्दसम्बन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येणः परस्य षो ऽन्यस्य तु स इति "कस्कादिषु च" इति सूत्रस्येव तदर्थात्प्राप्तिः षत्वस्य । अन्यथा परममूले तस्य सूत्रस्य सकारविधायकत्वेन व्याख्यातत्वादसङ्गतिः स्यात् । तत्फलम्-पञ्चम्यन्तपाठफलम् । चो ऽप्यर्थे । मूले—परममूले । तस्य फलस्य छान्दसत्वादिति । सकारघटितस्य षकाराभावदर्शनविषयप्रयोगस्य छान्दसत्वादित्यर्थः । छन्दसीति । एवञ्चेण इत्यस्य "कस्कादिषु च" इत्येतत्पर्यन्तमेव सम्बन्धो भवतीति तेन सूत्रेण सकार एव विधीयत इति भावः । दिगिति । दिगर्थस्तु

भावप्रकाश

तूक्तरीत्या वाक्यभेदाद्यापत्त्या तथादरो निषेद्धु युज्यत इति भावः । असङ्गतमेव स्यादिति । तथाचोक्त एव तस्याशय इति भावः । अग्रे इति भाव इति पाठः । इष्टापत्तिं खण्डयति—अनेनोक्तेति । अतीवेति कथनेन लक्षणया सामानाधिकरण्यस्यैवेत्यर्थः । सूचितवानिति । यद्यपि ध्वनितापेक्षयोक्तं प्रबलं तथापि स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेति न्यायेनान्यदीयं लिखित्वा शङ्कान्तरेण विच्छिद्य तथोक्त्या स्वीयं मतं ध्वनितवानित्यर्थः । अन्यथोक्तदोषगणापत्तिस्तदाह—अलमिति । अस्यार्थस्तूक्त एव ।

प्रचुर इति । उक्तसूत्रद्वयादिभाष्यादावसकृत्तथोल्लेखात्तत्त्वमिति भावः । इति षत्वेति । इतिप्राप्तषत्वेत्यर्थः । कःप्रभृतिषु पञ्चसु परतोऽदितिशब्दसम्बन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येण उत्तरस्य षोऽन्यस्य तु स इति तदर्थः । कस्कादिषुचेत्यस्येवेति भावः । तत्फलमुक्तमिति । पञ्चम्यन्तपाठफलमप्युक्तमित्यर्थः । चोऽप्यर्थोऽत्र सम्बध्यते षत्वतुकोरिति सूत्रभाष्ये इति शेष इति भावः । मूले त्विति । कौमुद्यां त्वित्यर्थः । तस्य फलस्येति । तत्र षत्वाभावरूपफलस्येत्यर्थः । छान्दसत्वादिति । लक्ष्यस्य सघटितस्य छान्दसत्वादित्यर्थः । सिद्धत्वादिति शेषः । इद चेणः ष इत्यस्यानुवृत्तिमभिप्रेत्य । वस्तुतस्तस्यैव न "कस्कादिषु च"इत्यन्त तदनुवृत्तावप्यग्रेऽनुवृत्तौ मानाभावादित्याह—छन्दसीति । अदोषाच्चेति । तन्निवृत्त्या तेन सत्वमात्रविधानेनेष्टसिद्धेःषत्वापत्त्यभावाच्चेत्यर्थः । तथा च न ज्ञापकोपयोग इति भावः । दिगिति । तदर्थस्तु

सरला ।

पदग्रहणस्य सार्थक्यमित्युच्यते तथाऽपि सर्पिरादिशब्दस्थसकारस्थानिकविसर्गस्य व्युत्पत्तिपक्षेऽव्युत्पत्ति-

मुहुःकामेति । इह "कुप्वो ≍क≍पौ" (पा० सू० ८।३।३७) इति प्रवर्तते । वृत्तौ मुहुस्कामेति सकार. क्वचित् पठ्यते, तत्प्रामादिकमिति हरदत्तः । √द्विस्त्रिश्चतुरिति (पा० सू० ८।३।४३)। इह द्वित्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहचर्यात् चतुःशब्दोऽपि सुजन्त एव ग्रहीष्यते। कृत्वोऽर्थग्रहणं ज्ञापकम्—साहचर्यं न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति। तेन "दीधीवेवीटाम्" (पा० सू० १।१।६) इत्यत्र धातुसाहचर्येऽपि आगमस्येटो ग्रहणम्। उभयत्र विभाषा चेयम्। चतुरित्यस्य "इदुदुपधस्य-" (पा० सू० ८।३।४१) इति प्राप्ते, इतरयोस्त्वप्राप्ते। न च तयोरपि "इसुसोः सामर्थ्ये" (पा० सू० ८।३।४४) इत्यनेन सिद्धिः शङ्क्या।

शब्दरत्नम्

प्रामादिकमिति । पदादित्वेन "सोऽपदादौ" (पा० सू० ८।३।३८) इत्यस्या-प्राप्तेरिति भावः ॥

साहचर्यमिति । न च रामलक्ष्मणावित्यादौ दृष्टसाहचर्यसम्बन्धस्याभिधानियाम-

भैरवी ।

पञ्चम्यन्तपाठो भाष्यसम्मत एवोचितः । अत एव "अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः" इति सूत्रे-प्रकृतं षग्रहणमनुवर्त्तते तेनैव सिद्धे मूर्द्धन्यपदग्रहणमर्थमिति विचारे "क्व प्रकृतमिणः ष" इति भाष्यं सङ्गच्छत इति षग्रहणस्य कःकरदिति सूत्रे सम्बन्धो भवत्येवेति । परममूले तु "कः करत्" इति सूत्रस्य सकारादेशमात्रविधायकत्वेन व्याख्यानं वृत्त्यनुसारेण । अत एव वृत्तौ अदितिः करदित्यत्र सकारादेश इत्युक्तम् । हरदत्तेन तु पूर्वोक्त-"अपदान्तस्य" इति सूत्रस्थभाष्यदर्शनेन "सकारादेश" इति प्रतीकमुपादाय षत्वस्याप्युपलक्षणमेतदिति व्याख्यातम् ।

दृष्टसाहचर्येति । लोकादावित्यादिः । साहचर्यसम्बन्धस्य—एकस्मिन्कार्ये परस्परसापेक्षत्वरूपसम्बन्धस्य । नियामकत्वमिति । युगपदेवोभयोः प्रसिद्धार्थबोधकत्वमित्यर्थः । 'संयोगो विप्रयोगश्च' इत्यादिना हरिणा ऽयमर्थः सङ्गृहीतः । तदर्थस्तदुदाहरणानि चान्यत्र स्पष्टानि ।

भावप्रकाशः ।

पञ्चम्यन्तमेवोचितम् । अत एवापदान्तस्येत्यत्र "क्व प्रकृतम् ? इणः षः" इति भाष्यं संगच्छते । "कः करोत्" इति सूत्रे सकारादेश इति प्रतीकमुपादाय षत्वस्याप्युपलक्षणमेतत् तथाचादितिप्रतिषेध इति हरदत्तोऽपि । किं च भवन्मतेऽप्यस्यासिद्धतयेणः ष इति प्राप्तवारणाय तस्यावश्यकत्वम् । अत्र सस्य स्वतः सत्वेनैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वाभावात् षष्ठ्यन्तपक्षे वारणं दुष्करमिति ।

अस्याप्राप्तेरिति । हरदत्तोक्तेरनुवादोऽयम् ।

दृष्टेति । लोकादाविति भावः । साहचर्यसम्बन्धस्येति । एकस्मिन्कार्ये प्रसिद्धपरस्परसापेक्षत्वरूपसम्बन्धस्येत्यर्थः । नियामकत्वमिति । युगपदेवोभयोस्तत् । तेन नान्योन्याश्रय इति भावः । तदुक्तं हरिणा—संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ।
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ॥
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः" इति ।

एते संयोगादयो नानार्थशब्देषु शब्दार्थस्यानवच्छेदे संदेहे तदपाकरणद्वारा विशेषस्मृतहेतवो निर्णयहेतव इत्यर्थः । उपस्थितानामनेकेषामेकतरमात्रार्थतात्पर्यनिर्णयद्वारा तन्मात्रार्थविषयकान्वयबाधजनका

सरला

पक्षे वा प्रत्ययभिन्नत्वेन तस्यानेन सर्वत्र षत्वप्राप्त्या "नित्यं समासे" इत्यनेन उत्तरपदस्थविसर्गस्य षत्विर्बोध्यमिति दिक् ।

इसः प्रत्ययस्य अर्थवतश्च तत्र ग्रहणात् । चतुष्कपाल इति । 'इदुदुपधस्य''

शब्दरत्नम् ।

कत्वं दृष्टम्, न चैषां क्वापि साहचर्यसम्बन्धो गृहीत इति कथमेतदिति वाच्यम् । "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" (पा० सू० २।३।१०) इत्यनेन लक्षणादिद्योतकपरियोगे पञ्चमीशङ्कायाँ "यद्यप्ययं परिर्दृष्टापचारो व र्जने चावर्जने च, अयं खल्वपशब्दोऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव कर्मप्रवचनीयस्तस्य कः सहायो भवितुमर्हति अन्यो वर्जनार्थात् । यथा ऽस्य गोः सहायेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः" इति "कर्मप्रवचनीययुक्ते" (पा० सू० २।३।८) इति सूत्रस्थभाष्येण सदृशानामेव प्रयोगे सहायत्वमित्यर्थस्य प्रतिपादनेनाक्षतेः । परिभाषायां सहचरितशब्देन सदृशस्यैव ग्रहणम् । सहचरस्य भावः साहचर्यम्, सहचरणं च सदृशयोरेवेति साहचर्यशब्देन सादृश्यमुच्यते । सदृशयोरेव सहविवक्षा तयोरेव च सहप्रयोगः । रामलक्ष्मणावित्यादावपि सादृश्यमेव नियामकमिति दिक् । अर्श-

भैरवी ।

नचेति—नहीत्यर्थः । एषाम्—सुजन्तद्विरादीनाम् । अयम्परिः—अनियतार्थकः कर्मप्रवचनीयपरिः । दृष्टापचारः—दृष्टव्यभिचारः । व्यभिचारमेवाह—वर्जने चावर्जने इति । अवर्जने—लक्षणादौ । अपशब्द इति । अपेति शब्द इत्यर्थः । सहायेनार्थ इति । सहायेन प्रयोजनमित्यर्थः । अक्षतेरिति । प्रकृतसूत्रे द्वयोः सुजन्तयोः प्रयोगेण चतुःशब्दस्य सुजन्तस्य तयोः सदृशत्वेन तस्यैव ग्रहणम्भविष्यतीति मूलासङ्गतिरूपा क्षतिर्नास्तीत्यर्थः । ननु हरितात्पर्यमन्यदेवास्ति भवता त्वन्यथैव व्याख्यायत इत्यत आह—परिभाषायामिति । सहचरितासहचरितयोरिति परिभाषायामित्यर्थ. । सदृशयोरेवेति । अत एव 'समानशीलव्यसनेषु सख्यम्' इति लोके प्रसिद्धिरस्तीति भावः।सदृशयोरेव-सदृशार्थकशब्दयोरेव । सहविवक्षेति। धवखदिरावित्यादौ छेदनयोग्यत्वेन सादृश्यस्य सत्त्वात्सा । एवमन्यत्र यथायथमूहनीयम् । तयोरेव—सदृशयोरेव । चो—हेतौ । दिगिति । दिगर्थस्तु हरिकारिकाव्याख्यानावसरे "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" इति सूत्रं साहचर्यं उदाहृतं हेलाराजादिभिः, वर्जनार्थापशब्दसाहचर्यात्तदर्थकस्यैव परेः कर्मप्रवचनीयस्य ग्रहणमिति चोक्तमिति तद्ग्रन्थानुसारि मूलमिति ।

भावप्रकाशः ।

एत इति भावः । एतेषामर्था लक्ष्याणि चान्यत्र स्पष्टानि । नचैषामिति । न तु सुजन्तद्विरादीनामित्यर्थः । दृष्टापचार इति । अनियतार्थकः कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः । तदाह—वर्जने इति । चावर्जनेचेति । लक्षणादावित्यर्थः । अनर्थकस्यापि तस्य सत्त्वाद् द्वितीयकोटिप्रदर्शनायैवमुक्तम् । अस्य च कर्मप्रवचनीय इत्यत्रान्वयः । अपशब्द इति । अपेति शब्द इत्यर्थः । नार्थ —प्रयोजनम् । दृष्टान्तेन सजातीयानां सहायत्वलाभेऽप्येकशेषेणात्र बाधादाह–सदृशानामेवेति । दृष्टान्तोऽपि सङ्गत एवैवं सतीति भावः । नन्वेवमप्यन्यद्भुक्तमन्यद्वान्तमिति न्यायापत्तिरत आह–परिभाषायामिति । ग्रहणमिति । सदृशयोरेव प्रायेण सहचरणदर्शनादिति भावः । नन्वेवमपिमूले साहचर्यपदोल्लेखेन तदसङ्गतिरेव तस्योक्तसम्बन्धार्थकत्वादत आह—सहेति । नन्वेवं रामलक्ष्मणावित्यादौ साहचर्यसत्त्वेपि सादृश्याभावादभिधानियमनं न स्यादत आह—सदृशयोरेवेति । तयोरेवेति । सदृशार्थयोः शब्दयोरेवेत्यर्थः । चो हेतौ । यतस्तयोस्तथेति द्वन्द्वेन सहप्रयोग इत्युत्सर्गोऽतोऽत्रापि तदेव तन्नियामकमित्यर्थः । दिगिति । तदर्थस्तु अत एवोक्तकारिकाव्याख्यावसरे पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति साहचर्यं उदाहृत हेलाराजादिभिः । वर्जनार्थापसाहचर्यात्तदर्थस्यैव परेः कर्मप्रवचनीयस्य ग्र-

सरला ।

षत्वं निषिध्यते इति तात्पर्यावधारणेन 'परमसर्पिःकुण्डिका' इत्यत्रैव षत्वनिषेधार्थं तस्यावश्यकत्वमित्य-

(पा० सू० ८।३।४१) इति नित्यं षः।

व्यपेक्षाविरहेऽपीति। तिष्ठतु सर्पिष्कुण्डिकामानयेत्यादावित्यर्थः। व्यपेक्षायामिति। इदं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः। यत्तु पारायणिका आहुः— 'कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकादीनां पाठ उत्तरपदस्थत्वेऽपि षत्वार्थः' इति। तद्भाष्यविराधादुपेक्ष्यम्।

शब्दरत्नम्।

वतश्चेति। प्रतिपदोक्तस्य चेत्यपि बोद्ध्यम्। नित्यं ष इति। भाष्यप्रामाण्येनात्राव्युत्पत्तिपक्षस्यैवाङ्गीकारेण व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययसम्बन्धित्वात्कथं षत्वमिति न शङ्क्यम्। अत एव "चतुष्पाद्भयो ढञ्" (पा० सू० ४।१।१३९) इत्यादिनिर्देशसङ्गतिः।

इत्यर्थ इति। अत्रत्यन्तत्त्वं पूर्वं सूचितम्। तद्भाष्येति। "अनुत्तरपदस्थस्य" इति किम्, परमसर्पिःकुण्डिका" इति "नित्यं समासे-" (पा० सू० ८।३।४५) इति सूत्रस्थभाष्येत्यर्थः।

भैरवी।

ननु "इसुसोः" इति सूत्रे इसेः प्रत्ययस्यार्थवतश्च ग्रहणमित्येतदुणादयो व्युत्पन्नानीति पक्षे सम्भवदुक्तिकमव्युत्पत्तिपक्षे ऽत आह—प्रतिपदोक्तस्येति। द्विसूत्रिसशब्दस्यावयवश उत्पन्नत्वेनैतयोरिस्शब्दो लाक्षणिक इति भावः। भाष्यप्रामाण्येनेति। प्रकृतसूत्र "आयनेयी" इतिसूत्रभाष्यप्रामाण्येनेत्यर्थः। अत्र—चतुःशब्दे। वस्तुतस्तु 'शास्त्रे' इत्यर्थः। अत्र मानन्तु "अतः कृकमि" इति सूत्रे कंसग्रहणम्। अत एव—अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणादेव। आदिना—चतुष्पञ्चाशदित्यस्य प्रयोगस्य सङ्ग्रहः।

तत्त्वमिति। "इदुदुपधस्य" इति सूत्रे ऽप्रत्ययपदस्य प्रत्ययभिन्नार्थकत्वेन व्याख्यातृव्याख्यादर्शोक्तरीत्या ऽव्यपेक्षायान्नित्यं षत्वन्तेनैव सिद्धम्। प्रत्ययपदस्य लक्षणया प्रत्ययसम्बन्धिपरत्वमिति सिद्धान्तिमते तु तत्र नित्यषत्वाप्राप्त्या विकल्पएव। असमासे व्यपेक्षाविरहेऽपीति तूभयमतेऽपीति तत्त्वमित्यर्थः। परमसर्पिःकुण्डिकेतीति। अत्र षत्वादर्शनेन तदुक्तिभाष्यविरुद्धेति स्पष्टमेवेति भावः। मूले-ऽय सहितेति प्रतीकन्धृत्वा नत्वयसो विकार इत्युक्तन्तद्ग्रन्थादयस्कुशेत्यत्र न तथा विग्रहः, किन्त्वयः सहितेत्येवेति प्रतीयते, सा च न युक्ता, कुशापदस्य टाबन्तस्यैवोभयथाऽसमस्तत्वेन "जानपद" इति ङीष्प्रसङ्गादिति हेत्वसङ्ग-

भावप्रकाशः।

हणमिति चोक्तम्। सञ्ज्ञोपसर्जनानुकरणव्यावृत्तिस्तु "गौणमुख्य" इति न्यायेन तन्मूलक "अभिव्यक्ता" इति न्यायेन च बोध्येति। ननु व्युत्पत्तिपक्षे मूलोक्तद्वैत्वोः सम्भवेऽपि सिद्धान्ताव्युत्पत्तिमात्रे इसुसोरित्यस्य प्राप्तिः सुवचाऽत आह—प्रतिपदोक्तेति। अत्र सः पृथगुत्पन्नत्वेनास्येसो लाक्षणिकत्वादिति भावः। भाष्येति। प्रकृतसूत्र "आयनेयी" इतिसूत्रभाष्येत्यर्थः। नात्राव्युत्पत्तीति। चतुःशब्दे शास्त्रेवेत्यर्थः। अत एव कसग्रहण सफलमिति भावः। कारणेति। न शङ्क्यमित्यत्र हेतुरयम्। सामान्येनोक्तेऽर्थे विशिष्य साधकमाह—अत एवेति। आदिना "चतुष्पादो गर्भिण्या" इत्यादिसंग्रहः। अत एव चतुष्पञ्चाशदित्यस्य सिद्धिः। एतेन मूलोक्त नित्य ष इति चिन्त्यम्। चितमिति—चतुःपञ्चाषदित्यत्रापि परममूलोक्तप्रयोगे षत्वापत्तेः। तदर्थं वैयधिकरण्याङ्गीकारावश्यकत्वेनात्र कस्कादेराकृतिगणत्वात्षत्वमिति दण्डयुक्तमपास्तम्। इत्यर्थ इतीति। द्वितीयप्रतीकमिदम्। व्यपेक्षायां नित्यार्थश्चेति परममूल व्याख्यादर्शानुसारेण। तन्मते व्यपेक्षायां तेन सिद्धः। सिद्धान्तव्याख्याने तु तदप्राप्तिरेवेति तत्र विकल्प एव। इदञ्च पक्षद्वयेऽपि बोध्यम्। तदाह—अत्रत्यमिति। अयं पाठस्तादृशान्वयबोधतात्पर्यग्राहक इत्येवरूपमित्यर्थः। इदुदुपधेतिसूत्रे स्पष्टीकृतमेतत्। नन्वयः सहितेतीति प्रतीक धृत्वा नत्वयसो विकार इत्युक्त्या तथा विग्रहो नत्वेवमिति प्रतीयते, तदयुक्तं हेत्वसङ्गतेः। एतेन तत्प्रतीकं धृत्वाऽयसो विकार इति तु नोक्त तेन ङीप्-

अयःसहितेति। न त्वयसो विकारः, "जानपद-" (पा० सू० ४।१।४२) इति ङीष्प्रसङ्गात्। अयस्कर्णीति। अय इव कर्णौ यस्याः। "नासिकोदरोष्ठ-" (पा० सू० ४।१।५५) इत्यादिना ङीष्।

अधःशिरसी (पा० सू० ८।३।४७)। एतयोरिति। सूत्रे तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोद्धव्या। अधस्पदमिति। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। शिरस्पदमिति। षष्ठीसमासः॥

इति विसर्गसन्धिः।

॥ अथ स्वादिसन्धिः ॥

ससजुषो रुः (पा०सू०८।२।६६)॥ पदस्येत्यनुवृत्तं ससजूर्भ्यां विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिः। न च सजूःशब्दांशे "ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति" इति निषेधः शङ्क्यः। तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात्। सान्तं सजुष्शब्दान्तं च यत्पदं तस्य रुः स्यात्, स चालोऽन्त्यस्य। एवं स्थिते फलितमाह—पदान्तस्येति। सजुष्शब्दस्येति। तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः, तेन सजुष इत्यादौ नातिप्र-

शब्दरत्नम्।

आबन्तप्रयोगसूचितमर्थं स्फुटप्रतिपत्तये आह—नत्वयस इत्यादि।

इति विसर्गसन्धिः।

तस्य प्रत्ययविधेरिति। अत एव "येन विधिः-" (पा०सू०१।१।७२)इति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययविधिभिन्ने "अच्तृन्" (पा० सू० ३।४।११) इत्यादौ गृह्यमाणप्रा-

भैरवी।

तिरत आह—आबन्तेति। आबन्तं यत्सूत्रे 'अतः कृकमि" इत्यत्र कुशेति तदनुवादः परमूले कुशेति कृतो विशेष्यबोधनाय न त्वयसो विकार इत्यर्थः। कुशशब्दार्थस्य च विशेष्यत्वम् "जानपद" इति ङीष्प्रसङ्गादित्यत्र तात्पर्यम्। एवञ्च विशेषणप्रतीकधारणं विशेष्य विशेषणबोधनतात्पर्यकमेवेति भावः।

इति श्रीमद्रत्नप्रकाशिकायां विसर्गसन्धिप्रकरणम्॥

अत एव—ग्रहणवतेति वचनस्य प्रत्ययविधिविषयत्वादेव। सङ्गच्छते इति। यदि सर्वत्र तस्य

भावप्रकाशः।

प्रसङ्गादिति रत्नाकरोक्तमपास्तमत आह—आबन्तेति। परममूले कुशेति विशेष्यबोधकमौत्रानुदिताबन्त-प्रयोगेत्यर्थः। कुशशब्दात्तथाविवक्षायां तेन ङीष्विधेरिति भावः। एवं च विशेषणप्रतीक धृत्वा विशेष्य-प्रतिपादन कृतमिति फलितम्। कुशेतीति धृत्वा तथा वक्तव्ये एवमुक्तिरत एवोक्तविग्रहसङ्गतिरिति ध्वनयि-तुमिति बोध्यम्। स्फुटेति। एतेन व्यर्थोऽयं ग्रन्थ इत्यपास्तम्।

इति विसर्गसन्धिः।

अपिस्तदन्यसमुच्चायकः। सङ्गच्छत इति। अन्यथा तत्रापि निषेधापत्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति

सरला।

न प्रवर्तते इतीति। अप्रत्ययग्रहणेन स्थानिवदादेशसूत्रदृष्ट्या त्रिपाद्या नासिद्धत्वमिति विशेषापेक्षाज्ञापनेन "अचः परस्मिन्" इत्येतद्दृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वसत्त्वादिति भावः।

इति विसर्गसन्धिप्रकरणम्।

सङ्गः। न च सजुरित्यत्राव्याप्तिः "व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन" इति निषेधादिति वाच्यम्। "येन विधिः" इति सूत्रे शब्दकौस्तुभेऽस्य प्रत्याख्यातत्वात्।

शब्दरत्नम्।

तिपदिकेनापि तदन्तविधिप्रतिपादनं स्वसा परमस्वसेत्युदाहृतं च सङ्गच्छते। अस्य "समासप्रत्ययविधौ-" इति निषेधानुवादकताया एव युक्तत्वाच्च। यत्त्वस्य ज्ञापकं "सपूर्वाच्च" (पा०सू०४।२।८७) इति सूत्रम्। अन्यथा "पूर्वादिनिः" (पा०सू०४।२।८६) इत्यत्र तदन्तविधिनैव सिद्धे किं तेन तत्? "प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः" इत्यस्यैव ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यम्। अत एव तदन्तविधिसूत्रभाष्ये "समास-" इत्यादिनिषेधवदस्य न कथनमिति बोध्यम्। प्रत्याख्यातत्वादिति। अस्याः फलाभावात्। "सूत्रान्ताट्ठक्" "दशान्ताड्डः" (पा०सू०५।२।४५) इत्यादावन्तग्रहणसामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेरिति भावः। ननु "एकगोपूर्वात्-" (पा०सू०५।२।११) इत्यस्य केवलैकशब्दगोशब्दयोरप्रवृत्त्यर्थं ।ऽऽवश्यकी "सूत्रान्तात्-" (पा०सू०५।२।४४) "दशान्तात्" (पा०सू०५।२।४५) इत्यर्थं च। तत्रान्तग्रहणं तु प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधात्तदन्ते प्रवृत्त्यर्थमावश्यकमिति न तत्सामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिर्वक्तुं शक्या। न च भयाढ्यादावित्र "सूत्रान्तात्-" इत्यादौ विशे

भैरवी।

वचनस्य प्रवृत्तिः स्यात्तदा "परमस्वसा" इत्युदाहरणविरोधः स्पष्ट एव। अस्य-ग्रहणवतेति वचनस्य। अनुवादकता—तद्वार्तिकस्थनिषेधानुवादकतेत्यर्थः। युक्तत्वादिति। क्लृप्तार्थबोधकत्वकल्पने लाघवस्य सम्भवेन युक्तत्वादित्यर्थः। नन्वस्मिन्वचने ज्ञापकवर्णनं वृत्तौ कृतमित्यस्यातिरिक्तत्वमेव युक्तमत आह—यत्त्वस्येति। ज्ञापकमिति। उपक्रमे उक्तमिति शेषः। वस्तुतस्तु तस्य वार्तिकस्य जागरूकत्वाज्ज्ञापकमेव तत्सूत्रन्नेति बोध्यम्। इत्यस्यैवेति। एतेन ज्ञापकत्वासम्भव एव ध्वनितः। स्वकल्पनायान्मानमाह—अत एवेति। अनतिरिक्तत्वादेवेत्यर्थः। अस्याः—व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषायाः। प्रत्याख्यानन्तत्रत्यं स्पष्टयति—फलाभावादिति। ननु केवलसूत्रादिशब्दाट्ठगादिवारणमेव फलमस्त्वित्यत आह-सूत्रान्तादिति। इति भाव इति। कौस्तुभ इत्युक्त्यनन्तरम्प्रत्याख्यातत्वादिति कथनस्य भावः। एतेनारुचिर्ध्वनिता। तामेवाह—नन्वेकेत्यादिना। पूर्वोक्तमन्तग्रहणसार्थ्यं खण्डयति—तत्रान्तेति। आवश्यकमिति। एतेन चारितार्थ्यन्दर्शितम्। भयाढ्यादाविवेति। "येन विधिस्तदन्तस्य" इति सूत्रे एवं वा-

भावप्रकाशः।

भावः। तस्या अतिरिक्तत्वमभ्युपेत्य मूले स हेतुरुक्तः। वस्तुतस्तदेव न लाघवात् मानाभावात्फलाभावाच्चेत्याशयेन हेत्वन्तरं तत्रैवाह—अस्येति। ग्रहणवतेति निषेधस्येत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। इति निषेधेति। इतिवार्तिकस्थप्रत्ययांशे तन्निषेधेत्यर्थः। युक्तत्वाच्चेति अक्लृप्तकल्पनातः क्लृप्तकल्पनायां लाघवात्। एवं च शङ्कोत्थितिरेव नेति भावः। ननु फलाभावदावपि मानसत्त्वादतिरिक्तत्वं स्यादत आह—यत्त्विति। ज्ञापकमिति। तद्वृत्तिकारादिभिरुक्तमिति शेषः। तदुपपादयति—अन्येत्यादि किन्तेनेत्यन्तेन। अन्यथा—तत्परिभाषानङ्गीकारे। इत्यस्यैवेति। अन्यथा तेनैव निषेधात्तस्यावश्यकत्वेन तज्ज्ञापकत्वासङ्गतिरेव स्यादिति भावः। अत्र कल्पनायां मूलमप्याह—अत एवेति। तस्य तदनतिरिक्तत्वादेवेत्यर्थः। अप्रत्याख्याने ग्रहणवतेत्यस्य निर्मूलत्वापत्तेः। नच तत्सूत्रं मूलत्वदुक्तपरिभाषया पूर्वशब्देऽनापत्तेरिति। प्रत्याख्यातत्वे हेतुस्तु न युक्तः उक्तरीतेस्तद्ध्वनयन्नाह-फलाभावादिति। ननु केवलसूत्रशब्दादेष्ठणदिवारणं तत्फलमत आह—सूत्रान्तादिति। इति भाव इति। सूचितामरुचिमाह—नन्वित्यादिना। केवलत्वंद्वन्द्वविशेषणम्। इत्यर्थञ्चेति। सावधिकेत्यस्यानुषङ्गः। तत्रान्तेति। तयोरित्यर्थः। आवश्यकमिति। तथा च चरितार्थं तदिति भावः। भयाढ्यादा-

"व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन" इति, "ग्रहणवता-" इति च परिभाषाद्वयमपि

शब्दरत्नम् ।

षणविशेष्यभावव्यत्यासेन सिद्धे ऽन्तग्रहणसामर्थ्यं सूपपादमिति कौस्तुभोक्तरीत्या निर्वाहः "समासप्रत्ययविधौ-" इत्यादीनां सूत्रशब्दादेर्विशेष्यत्वे तात्पर्यग्राहकत्वस्य सत्त्वेन विपरीतस्य तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न चास्यां मानाभावः । "पूर्वात्सपूर्वादिनिः" (पा०सू०५।२।८६) इत्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणस्य मानत्वात् । न च "इष्टादिभ्यः" (पा० सू० ५।२।८८) इत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तथा पाठः, अत एवानिष्टीत्यादिसिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनानिष्टीत्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात् । एकयोगेऽपि

भैरवी ।

र्तिकम्भाष्ये तस्य सूत्रस्य प्रयोजनप्रदर्शनपरमस्ति तत्र भयञ्चाढ्यादयश्चेति समासः । एतेन क्षेमादिषु नेति सिद्धम् । तेषु तथा कथनेन विशेष्यत्वमेव स्वीक्रियते इति यथा, तथेह कल्पनया ऽन्तग्रहणसामर्थ्यं सूपपादम् । तद्यथा—"कर्मण्यण्" सूत्रात्कर्मणीत्यनुवर्तते, तच्च 'मेघर्ति" इति सूत्रे सम्बध्यमानमेघादिघटितवाक्ये विशेषणबोधकमेव, भयशब्दघटिते तु विशेष्यबोधकं तेन 'भयङ्करः' 'अभयङ्करः' इति भवति, एवमाढ्यङ्करणं स्वाढ्यङ्करणमिति भवति । एवं सुभगादिषु बोध्यम् । तेनानुवृत्तस्य विशेषणत्वमुपात्तस्य विशेष्यत्वमित्युत्सर्गः । प्रत्ययविधाविति । निषेधस्त्वेतन्मात्रतात्पर्यग्राहको नतु स्वार्थतात्पर्यग्राहक इति कल्प्यते । एवञ्च सूत्रान्तादिति सूत्रे ऽन्तशब्दाभावेऽप्यनुवृत्तस्य प्रादिपदिकादित्यस्य तत्र विशेष्यबोधकत्वस्वीकारेण सूत्रान्तात्प्रत्यये सिद्धे ऽन्त ग्रहणन्तत्र व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तौ ज्ञापकम्भविष्यतीति भावः ।।समाधानमाह—समासेत्यादिना । आदिपदेन'ग्रहणवता" इत्यस्य सङ्ग्रहः । विशेष्यत्व इति । एवञ्च तत्रान्तग्रहणाभावे सूत्रशब्दान्तान्न स्यादित्यन्तशब्दोपादानमावश्यकमेवेति भावः । विपरीतस्य—उपात्तस्य तत्र विशेषणत्वमित्येवंरूपस्य । तस्य—विशेषणविशेष्यभावस्य ।

नचेति। अस्य मानाभाव इत्यत्रान्वयः । अस्याम्—व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषायाम् । परोक्तन्दोषमुद्धरति—नचेष्टादिभ्य इत्यादिना । अत एव—सपूर्वादित्यस्यानुवृत्तेरेव । ज्ञापकपरेति । अस्य "येन विधिः" इति सूत्रस्थेत्यादिः । एकयोगनिर्दि-

भावप्रकाशः ।

र्देवति । कुत्रादिपदबहुव्रीहिणा तेन भयशब्दस्य समाहारद्वन्द्वः । "तृतीयादिषु" इति पाक्षिकं पुंवत्त्वं तेन "भयेषु कृञ" "आढ्यसुभग" इति सूत्रोक्तस्य भयशब्दस्याढ्यादेश्चोपपदस्य ग्रहणम् । तत्रोपात्तयोर्विशेषणत्वमनुवृत्तकर्मणोर्विशेष्यत्वमिति भयङ्करः, अभयङ्करः, आढ्यङ्करणम् स्वाढ्यङ्करणमित्यादिसिद्धिः । "क्षेमप्रियमद्रेऽण् च" इत्यत्र तु वैपरीत्यमिति भावः । विशेषणेति । अनुवृत्तस्य विशेषणत्वमुपात्तस्य-विशेष्यत्वमित्युत्सर्गः । अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्व्यत्यासः प्रत्ययविधाविति निषेधायैतन्मात्रतात्पर्यकत्व न स्वार्थे इति भावः । सूपपादमिति । तथा च सा नैतदथति भावः । विधावित्यादेरिति पाठः । तात्पर्यग्राहकस्येत्यत्राभेदेनान्वेति इति केचित् । वस्तुतस्तु इत्यादीनामिति पाठेपि वेदाः प्रमाणमितिवदभेदान्वयसम्भवान्न क्षतिरिति बोध्यम् । तात्पर्यग्राहकत्वस्येति पाठे तु नोक्तशङ्कापीति बोध्यम् । आर्षपाठ एव युक्तः । अत एव बहुवचनासङ्गतिरपि नेति तत्त्वम् । आदिना मूलोक्तग्रहणवतेत्यस्य सग्रहः । विशेष्यत्वे इति । तस्यैच्छिकत्वेन व्यत्यासस्यापि सिद्धत्वादितिभावः । एतेन विशेष्यविशेषणभावयोर्यथेष्टत्वादेव सिद्धौ ज्ञापकानपेक्षत्वेन त्वदुक्तिवैय्यर्थ्यं "सपूर्वाच्च" इति सूत्रं मा स्त्विति लाघव चेति मन्दोक्तमपास्तम् । तस्य तात्पर्यग्राहकत्वात् सूत्राशयवर्णने मास्त्वित्युक्तेरयुक्तत्वाच्च । तस्य-विशेष्यविशेषणभावस्य । एतावता स फलत्वमुपपाद्य समूलत्वमुपपादयति—नचास्यामित्यादिना । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इत्यत्रेत्यर्थः । मान्योक्तं दोषमुद्धरति—नचेति । तथा पाठः—पृथक्पाठः । ज्ञापकपरेति । "येन विधि"

प्रत्ययविधिविषयकमिति दिवउत्सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वाच्च । एवं च परम-

शब्दरत्नम् ।

तत्रैव स्वरितत्वबलेन तावत एवोत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च । व्यपदेशिवद्भावस्य प्राति-पदिके निषेधस्वीकारादेव "नान्तादसंख्यादेः–" (पा०सू०५।२।४९) इति चरितार्थम् । अन्यथा पञ्चम इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यरुचेराह— व्यपदेशिवद्भाव इत्यादि । दिवउत्सूत्रं यत्रेति बहुव्रीहिणा तत्सूत्रघटिते पादे इत्यर्थः । एवं च "दिव उत्" (पा०सू०६।१।१३१) इति सूत्रे हरदत्तेन "इन्द्रे च" (पा०सू०६।-१।१२४) इति सूत्रे कैयटेनोक्तमिति भावः । "येन विधिः–" (पा०सू०१।१।७२) इति सूत्रे कैयटेन सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषयताऽस्येति वदता स्पष्टमेव प्रत्ययविधिविषयतोक्ता । "असमासे निष्कादिभ्यः" (पा०सू०५।१।२०) इति सूत्रे भाष्ये कैयटे च

भैरवी ।

ष्टानां क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते इति परिभाषामाश्रित्याह—एकयोगेऽपीति । तस्य परिभाषायां ज्ञापकान्तरमपि सुवचमित्याशयेनाह—व्यपदेशीति । तद्वैयर्थ्यम्—सूत्रवैयर्थ्यम् । एवञ्च सूत्र सार्थक्यन्तत्फलमिति भावः । खण्डनकारोक्तन्दोषमुद्धरति—दिवउत्सूत्रमिति । अन्तादिशब्देति । यत्रैषामुपादानन्तत्रैव व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिरित्यर्थः कैयटस्यापि सम्मत इति मूलोक्तं सप्रमा-

भावप्रकाश ।

इति सूत्रस्थोक्तसमानाकारभाष्येत्यर्थः । एवं चाफलत्वात्तत्रानुवृत्तिर्नेति भाव. । इदं च "एकयोगनिर्दिष्टानाम्" इति न्यायावलम्बेनोक्तम् । 'एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोपि' इति न्यायाश्रयणेन तेषामिष्टत्वे प्याह–एकेति । तत्रैव-सपूर्वादित्यशे एव । एकदेशेन्वयोऽस्य प्राचामनुरोधेनैव । ज्ञापकान्तरं सूचयन्नु-क्तार्थं द्रढयति—व्यपदेशिवदिति । निषेधस्वीकारादिति । तदर्थकपरिभाषास्वीकारादेवेत्यर्थः । अपिः समुदितसमुच्चायकः । तद्वैयर्थ्यमिति । सूत्रवैयर्थ्यमित्यर्थः । एतेनासंख्यादेरिति विशेषणसामर्थ्यात्तत्र तत्प्रवृत्त्येष्टसिद्धावफलत्वेन सा नेत्यपास्तम् । सूत्रवैयर्थ्यस्यैव सत्त्वात् । उक्तरीत्या मूलफलयोः सत्त्वेनावश्यकत्वाच्च । एव च कौस्तुभादिश्चिन्त्य एवेति भावः । खण्डनकृदाद्युक्तं दोषं खण्डयति–दिवउदिति । चस्त्वर्थे । इतिभावइति सूचितामरुचिं ध्वनयितुं मूलं पोषयति—येनेति । तादीति । "सूत्रान्ताट्ठक्" "दशान्ताड्डः" इत्यादिसूत्रस्थेत्यर्थः । आदिना पूर्वादिशब्दपरिग्रहः, ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । अन्यत्र सर्वत्र तस्य चेत्यादिनैव सिद्धेरिति भावः । ताऽस्येतीति । व्यपदेशिवदिति निषेधस्येत्यर्थः । स्पष्टमेवेति । प्रत्ययविध्यन्यत्र तेषामभावादिति भावः । नन्वेवं 'पञ्चमः'इत्यादावपि प्रागुक्तरीत्या निषेधापत्त्या तद्वैयर्थ्यापत्तिरतस्तद्विषयताप्यस्य वाच्या । अतएवान्तादीत्यत्रान्तशब्दवदादिशब्दोपि तेन प्रयुक्तः । एव च स न प्रभृत्यर्थकः । पूर्वादिशब्दस्य तूपलक्षणत्वेन ग्रहणं बोध्यम् । एवं च तत्कैयटात्तथा न लभ्यते इतीदमयुक्तमत एवाय कैयटः, परिभाषेन्दुशेखरे सम्मतित्वेन न लिखितोऽतआह-असमास इति अनयोः-मूलोक्तपरिभाषयोः । असमासग्रहणप्रयोजनकथनावसरे "आर्द्रादगोपुच्छ" इत्यत्र तदन्तविधौ पारमगोपुच्छिकमित्यत्र ठक्प्रतिषेधाट्ठञ् फलमित्युक्त्वा तत्खण्डके विधौ प्रतिषेधः प्रतिषेधश्चायमिति भाष्ये उक्ता ध्वनिता च । तत्कैयटे स्पष्टमुक्ता चेत्यर्थः । एतेन तयोः सामान्यविषयत्वस्य सीरदेवेनान्यमतत्वेनोक्तत्वेन तदभिप्राया प्रकाशोक्तिरिति।मूल चिन्त्यमिति खण्डनकृदाद्युक्तमपास्तम् । एवं च मूले कैयटहरदत्तेति नारुचिबोधकम् । एतेनात्रारुचिबीज तु पारमगोपुच्छिकं गौपुच्छिकमित्यादाविष्टप्रत्ययानापत्तिः । आर्द्रादगोपुच्छेत्यस्यपर्युदासतया प्रत्ययविधिविषयत्वात्प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य निषेधकत्वकल्पने तु स्फुटमेव गौरवमितिवदन्तो मान्याः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । उक्तभाष्यादिविरोधापत्तेः । इयञ्च 'ग्रहणवता', इत्यनुवृत्त्या यथा कथञ्चित् ग्रहणवता प्रातिपदिकेन स नेत्यर्थाङ्गीकारात्प्रातिपदिकग्रहणे एव, न तु प्रातिपदिकाप्रातिपदिकग्रहणे, तेनोगितश्चेत्यत्र न दोष इति "उगितश्च" इति सूत्रे एव भाष्ये स्पष्टम् ।

सजूर्भ्यामित्याद्यपि निर्बाधम्। एवं स्थिते इह सजुष्शब्देन तदन्तविधिर्नेति प्राचामुक्तिरापातत इत्यवधेयम्।

भोभगो (पा०सू०८।३।१७)॥ असन्धिः सौत्र इति। भगोअघोशब्दयोरोकारस्याकारस्य च पूर्वरूपं सौत्रत्वान्नेत्यर्थः। यदि तु भोस्, भगोस्, अघोस्, इति सान्तं रान्तं वाऽनुकृत्य भो इत्यादीनां त्रयाणामलोऽन्त्यस्य यः स्यादपूर्वस्य रोश्चेति व्याख्यायते, तर्हि असन्धिर्न्याय्य एव। युक्तं चैतत्। अन्यथा विभोरिदं, सुप्रभा गौर्यस्य स सुप्रभगुस्तस्य सुप्रभगोरिदं, रघोरिदमित्यत्रापि यत्वापत्तेः। भवति ह्ययं भोशब्दादिपूर्वो रुः। न चात्र भोशब्दादेर्लाक्षणिकत्वादग्रहणम्। "विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य" इति वार्तिकेन निष्पन्नानां भवदादिप्रकृतिकानां भोशब्दादी-

शब्दरत्नम्।

स्पष्टमनयोः प्रत्ययविधिविषयतोक्तेति दिक्। इत्याद्यपीति। आदिना सजूर्भ्यामिति।

नतु सान्तानुकरणे "विभाषा भवद्–" इति वार्तिकनिष्पन्नानां ग्रहणं न स्यादत आह–रान्तं वेति। कृतरुत्वानुकरणमित्यर्थः। अलोऽन्त्यस्येति। न च भो राजसे इत्यादौ

भैरवी।

णमेवेति भाव.। अनयोः–मूलोक्तपरिभाषयो। तत्र भाष्ये ऽसमासग्रहणप्रयोजननिरूपणावसरे "आर्हादगोपुच्छ" इत्यत्र तदन्तविधौ पारमगोपुच्छिकमित्यत्र ठक्प्रतिषेधाट्ठञ् सिद्धो भवति, ततस्तदन्तविधिप्रतिषेधसम्भावनायां विधौ प्रतिषेधः प्रतिषेधश्चायमित्युक्तम्; तेनोक्ता प्रत्ययविधिविषयता ध्वनिता कैयटेन च स्पष्टीकृता। दिगिति। दिगर्थस्तु यदगोपुच्छेत्यस्य पर्युदासपरतया व्याख्यानेन प्रत्ययविधित्वसम्पादनं, तन्न युक्तम् उक्तभाष्यविरोधापत्तेरिति। नन्वपिशब्देनव निर्वाहे आदिपदोपादानमनर्थकमत आह—आदिनेति। तथाचापि शब्दः परमसजूरित्यस्य समुच्चायकः।

न स्यादिति। उत्तरग्रन्थानुरोधेनोभयोरपि तयोर्ग्रहणमिति भावः। कृतरुत्वेति। तन्त्रेण

भावप्रकाशः।

उगित्त्वस्य प्रत्ययादिसाधारणत्वात्प्रातिपदिकादित्यस्यानुवृत्तावपि सूत्रे तस्य स्वरूपेणानुच्चारणाच्चेति तद्भावः। यत्तु प्रत्ययविधीत्यस्य प्रत्ययकर्मकविधीत्यर्थंवत्प्रत्ययसम्बन्धिभावरूपविधीत्यर्थः। अत एव विधौ प्रतिषेधः, प्रतिषेधश्चायम्' इत्येवोक्त भाष्ये, नतु प्रत्ययेऽपि। अत एव च "येन विधिः" इत्यत्र तथा कैयटेनोक्तमिति। तन्न, एवमप्युगित इत्यतो नान्तादित्यत्रावैलक्षण्येनोक्तसिद्धान्ते तद्वत्तत्र तत्प्रवृत्तेर्दुर्वचत्वात्। अत एव पूर्वमनयोरप्रवृत्त्या तयोर्गौरवमिति वदन्तो मान्याः प्राचामनुरोधिन इत्यर्थेनावतरणमध्य वक्त तद। एव च "नान्तादसख्यादेः" इत्यादौ 'असख्यादेः' इति विशेषणवैयर्थ्यात् सूत्रवैयर्थ्याद्वा व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिरिति ध्वनितम्, उक्तभाष्यादिविरोधापत्तेरिति बोध्यम्;तदाह—दिगिति। नन्वपेः सत्त्वेनादिर्व्यर्थोऽत आह—आदिनेति। गृह्यत इति शेषः। एव च अनयोरप्रवृत्या तयोर्द्वयोः फलद्वयमुक्तम्। अपिस्तु परमसजूरित्यादिसमुच्चायक इति भावः।

न स्यादिति। इष्टापत्तिस्तु न। उत्तरग्रन्थविरोधापत्तेरिति भावः। ननु रान्तानुकरणपक्षे रान्तत्वस्य प्रतिपदोक्तत्वेन शीघ्रोपस्थितत्वाद्वार्तिकोक्तानामेव ग्रहणं स्यान्नान्येषाम्। इष्टापत्तिस्तु प्राग्वन्न, किञ्च नुकार्याप्रसिद्धिरत आह—कृतरुत्वेति। तन्त्रेण कृतरुत्वानां तेषां द्विविधानामनुकरणमित्यर्थः। एवं च कृतरुत्वावस्थान्वेषणे लाक्षणिकत्वाविशेषात् द्वयोर्ग्रहण शास्त्राभ्यां सामान्यविशेषोल्लेखेन विधानेपि तत्करणोत्तरं तावन्मात्रान्वेषणेन शास्त्रान्वेषणाभावेन परिभाषानवतारात्; वाशब्द एवार्थे इति भावः।

नामपि लाक्षणिकत्वाविशेषात् । अनर्थकत्वमप्युभयत्र तुल्यम् । रुविशिष्टानामेवार्थवत्त्वात् ।

ननु रोरुकारस्यानुबन्धत्वाद्रेफमात्रं विसर्गस्य स्थानि, तथाच "अनल्विधौ" इति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशङ्कयाह–न ह्ययमिति । यथाऽग्रहीदित्यत्र "ग्रहोऽलिटि" (पा०सू०७।२।३७) इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेनेट्त्वात् "इट ईटि" (पा०सू०७।२।२८) इति प्रवर्त्तते, एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वाद्यत्वं प्रवर्त्तेतेति भावः । तथा च स्थानिवत्सूत्रे भाष्यम् "विशिष्टं ह्येषोऽनल्माश्रयते इटं नाम"

शब्दरत्नम् ।

"रो रि" इति लोपे कृते एकदेशविकृतन्यायेन भोःशब्दत्वादन्त्यस्यौकारस्य यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तेषामभिधाने एषां रोरपूर्वस्य च रोरिति व्याख्यानेनादोषो बोध्यः । अत्र पक्षेऽघोशब्दान्तद्वन्द्वे षष्ठ्याः सौत्रो लुक् बोद्धयः ।

भैरवी ।

वार्तिकेन कृतरुत्वस्याप्यनुकरणमित्यर्थः, तथाचोभयोरपि संग्रहः । लोपे इति । यत्वासिध्येति शेषः । अभिधान इति । स्वीक्रियमाण इति शेषः । एतेनानभिधानकल्पनयाऽत्र समाधानेऽपि "भो राजन्" इत्यस्य दर्शनेनानभिधानकल्पनायाम्मानाभाव इति दर्शितम् । अपूर्वस्येति । अः पूर्वो यस्येत्यर्थः । एवञ्च "रो सुपि" इति सूत्रस्थं रोरित्युभयत्र सम्बध्यत इति सिद्धम् । अत्र पक्षे—कृतरुत्वानुकरणपक्षे । अन्यथाऽपूर्वान्तद्वन्द्वात्षष्ठीकल्पने क्वचिद्वैयधिकरण्येन क्वचित्सामानाधिकरण्येनान्वयो दुर्घटः स्यादितिभाव । अत्र पक्ष इति कथनेनायम्पक्षो न युक्त इति ध्वनितम् । एवं सति वाक्यभेदस्य षष्ठ्याः सौत्रलुकश्च कल्पनायाङ्गौरवस्य स्फुटत्वात् । परममूलोक्तपक्षे तु अशब्दान्तद्वन्द्वस्य पूर्वशब्देन बहुव्रीहिरिति न दोषद्वयमिति भावः ।

भावप्रकाशः ।

लक्षणवशसंपन्नरान्तानुकरणमिति परमार्थः।एतेनाद्ये टीकाकृदवतरणोक्तदोषेऽन्त्ये तदवतरणकृतद्व्याख्यानावतरणोक्तदोष इति युक्तं चैतदित्यादिना पक्षद्वयसमर्थन चिन्त्यमिति खण्डनकृद्रत्नाकरोक्तं, तुल्यार्थास्तु विकल्पैरभिति सूत्रविरोध इतिमन्दोक्तं चापास्तम् । लोपे इति । यत्वासिध्येति भावः । एकेति । लौकिकेनेत्यर्थः । भोःशब्दत्वादिति। सूत्रे तस्य निमित्तत्वेनोल्लेखादिति भावः । एतेन तस्य तत्वेपि सान्तानुकृतभोःशब्दाभावेन तदनापत्त्या यथाश्रुतमूलसंगत्या भङ्क्त्वा व्याख्यानानौचित्यमिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः । सान्तत्वस्य लक्ष्ये क्वाप्यभावाच्च । सान्तत्वस्य सूत्रेऽनिमित्तत्वाच्च । तेषामिति । यत इत्यादिः । अभिधाने इति । आवश्यकत्वात्स्वीक्रियमाणे इति शेषः । तस्यानभिधानेऽपि भोराजन् इत्यादीनामुपलभ्यमानत्वाद्दोषतादवस्थ्येन तदनभिधाने मानाभावादिति भावः । अपूर्वस्य च रोरिति । अशब्दपूर्वशब्दयोर्बहुव्रीहिः समानाधिकरणं तद्विशेषण तत्पूर्वस्य रोश्चेत्यर्थः । एव च मूले रोरित्यस्य प्रागपि सबन्धःसूचितः । एतेनालोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्येति वदन्तो रत्नाकरदण्डिप्रभृतयश्चिन्त्या एवेति सूचितम् । मूले तु अन्त्यस्याल इति तत्स्वरूपकथनं न तु परिभाषासचार इति भावः । अत्र पक्षे मूलोक्तवाक्यभेदगौरवाद् गौरवातरमाह–अत्र पक्षे इति। कृतरुत्वानुकरणपक्षे इत्यर्थः । षष्ठ्या इति। ततः परस्या इत्यादिः । अन्यथा अपूर्वान्तद्वन्द्वे एकषष्ठ्या क्वचित्सामानाधिकरण्येन क्वचिद्वैयधिकरण्येनान्वयो न लभ्येतेति भावः । तथा च पदचतुष्टय फलितम् । सौत्रइति । एवंच सौत्रत्वस्यतुल्यत्वेपि वाक्यभेदोऽतिरिच्यतइति भावः । परममूलोक्तपक्षे तु अशब्दान्तेन द्वन्द्वे पूर्वशब्देन बहुव्रीहिरिति नेदं दोषद्वयमिति बोध्यम् । यथा-

इति । इतोऽपि हेतोर्धात्वङ्गेत्यादिपरिगणनमशुद्धमित्यवधेयम् । निपाता इति । "भोभगो–" (पा०सू०८।३।१७) इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादेराकृतिगणत्वात्तत्र बोध्याः । तथा च "विभाषा भवद्भगवत्–" इति वार्तिकं नाश्रयणीयम् । अन्यथा

शब्दरत्नम् ।

अवधेयमिति । यदि "अह्नोऽलिटि" (पा०सू०८।२।१८) इति सूत्रे इटः स्थानित्वेन निर्देश इति तत्रानलाश्रयणं प्रकृते तु विसर्गे रेफस्यैव स्थानित्वाद्वैषम्यम्, "अनल्विधौ" इत्यस्य स्थान्यल्वृत्तिधर्माश्रये स्थानिसम्बन्ध्यल्वृत्तिधर्माश्रये च नेत्यर्थस्तत्र स्थान्यल्रेफवृत्तिरुत्वं स्थानिवत्त्वेन दुर्लभमल्विधित्वात; स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे भाष्ये इ·

भैरवी ।

अवधेयमिति कथनेन ध्वनितमर्थं स्पष्टयति—यदीत्यादिना । तत्र—"इट ईटि" इति सूत्रे । प्रकृते—"भोभगो" इत्यत्र । वैषम्यम्—अलाश्रयणम् । यथा प्रकृते ऽलाश्रयणन्तथोपपादयति—अनल्विधेति । तत्र—"देवाः सन्ति" इत्यत्र । दुर्लभमिति । एवञ्च सिज्लोपविधायकं यद् "इट ईटि" इति ततो ऽस्य वैषम्यं स्पष्टम् ।

नचैवं हे रामेत्यादावपि स्थानिसकारवृत्तिसुत्वस्यादेशे लोपे आगमनन्दुर्लभमिति कथम्पदत्वमिति वाच्यम्, सान्तनिष्ठपदत्वस्यैकदेशविकृतन्यायेन 'सान्तस्य समुदायस्याकारान्तादेशः' इति "सर्वे सर्वपदादेशा" इति रीत्या समुदायादेशत्वकल्पनेन स्थानिवद्भावेन पदत्वस्य सुलभत्वात् । आवश्यकञ्च समुदायादेशत्वकल्पनम् । अन्यथा आदेशस्य लोपस्याभावरूपतया ऽर्थबोधकत्वासम्भवेन स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यादेशत्वमिति प्रवादव्याकोपः स्यात् । नचैवमपि 'दीर्घाह्नो निदाघ' इत्यत्रादेशे सुप्त्वाभावेनासुपीति निषेधाप्रवृत्तौ रेफापत्तिरिति वाच्यम्, सावपि पदम्भवतीति पक्षाश्रयणेन हल्ङ्यादिलोपात्प्राक् तेन निषेधेन रत्वाभावे रु, ततो रुशब्दान्तस्याकारान्तादेश इति कल्पनया साधुत्वस्य सम्भवात् । यत्र ह्यभावरूपादेशस्तत्र ह्येवं कल्पना, यत्र तु भावरूपादेशस्तत्र तु श्रौतस्थान्यादेशभावमादायाल्विधित्वम् । अत एवानल्विधाविति चरितार्थम् । अन्यथा 'व्यूढोरस्केन' 'द्यौः' 'पन्थाः' इत्यादावपि समुदायादेशत्वकल्पनेनाल्विधित्वन्न स्यात्, 'द्यौः' 'पन्थाः' इत्यादौ हलन्तत्वस्याशास्त्रीयत्वात्तस्यातिदेशासम्भवाच्च विशेषणतया ऽलाश्रयणस्य तावतापि सम्भवाच्च । नचैव-

भावप्रकाशः ।

श्रुतमूलाद्यसगतिं ध्वनयितुमवधेयपदसूचितमर्थं पूरयति–यदीत्यादि । तत्र इट ईटीत्यत्र।प्रकृते–त्विति । भोभगोइत्यत्र स्थित्यर्थः । वैषम्यम् । अलाश्रयणम् । नन्वनल्विधाविति सामान्योक्त्या कथमिदं वैषम्यमत आह–अनलिति । अलंशे स्थानिसम्बन्धस्योक्तार्थद्वयस्य च यथावश्यकत्वं तथा तत्रैव प्रतिपादितम् । ननु सिज्लोपे विशिष्टाश्रयणवत्त्वेऽपि तथेत्येतदंशे दृष्टान्तेन वैषम्याभावोऽत आह–तत्रेति । देवाः सन्तीत्यत्रेत्यर्थः । एवंचेत्यादि । दुर्लभमिति । तथा च तत्सादृश्यमकिंचित्करमिति भावः । ननु हेरामेत्यादौ पदत्वं तु 'एकदेश'इतिन्यायेन 'सर्वेसर्वपदा'इतिन्यायेन वा । स्थानिन इवादेशस्याप्यर्थवत्त्वमिति तन्न्याय तात्पर्यम् । अत एव स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशतेति दधिमध्वित्यादितस्तदर्थबोध इत्यनागमकाना सागमका आदेशा इति सिद्धान्तस्तेस्तुरित्यादौ तु कल्पन च संगच्छते । अन्यथा हरित्येव सिद्धम्। एवं च तत्र स्थानिनोऽर्थवत्त्वेपि लोपस्याभावरूपत्वादनर्थकत्वेन तत्कल्पनं युक्तमेव । अत एव दीर्घाह्नो निदाघेत्यादौ हल्ङ्यादिलोपेन रेफः । न च तयोस्तिङन्तत्वसुबन्तत्वयोस्तत्प्रयुक्तपदत्वस्य वा तत्र पक्षे तेनाश्रयणे व्यूढोरस्केन द्यौः पन्था इत्यादि मूर्द्धाभिषिक्तलक्ष्येष्वप्येव विसर्गान्तनिष्ठाऽन्तत्वादेस्तत्प्रयुक्तणत्वादेर्वाऽतिदेशसम्भवेनाल्विधित्वोच्छेद इति वाच्यम् । अत्र भावरूपादेशेन ततो वैलक्षण्यात् । आद्येऽन्तत्वस्य तत्र सत्त्वेऽपि तत्त्वेनानिमित्तत्वेनोपजीव्यत्वाच्छ्रौतस्थान्यादेशभावात्यागेनाट्त्वातिदेशेन णत्वप्राप्तया तत्प्रसिद्धेः, अन्यत्र तु स्थानिनामर्थवतामुल्लेखेनैव निर्वाहे तथा स्थान्यादेशभावकल्पने मानाभावेन राज्ञः कचेत्यादा-

पुंल्लिङ्गैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरिहरौ, भो विद्वद्वृन्द, भो गङ्गे, इत्यादि न सिध्येदिति भावः। एतच्च वृत्तिहरदत्तादिमतेनोक्तम्। भाष्यस्वरसरीत्या तु "विभाषा–" इत्यादि वार्तिकमारब्धव्यमेव। किं तु निपातोऽपि भो-

भैरवी।

मपि 'अतिखट्वः' 'निष्कौशाम्बिः' इत्यत्र ह्रस्वे आप्त्वादेरतिदेशोऽल्विधित्वान्न सम्भवतीति "हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्–" इति सूत्रे दीर्घग्रहणवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, सानुबन्धकनिष्ठस्य स्त्रीप्रत्ययत्वस्य परादिवद्भावेन सवर्णदीर्घनिष्ठस्य ह्रस्वे ऽतिदेशसम्भवात्। स्त्रीशब्दाद्येन रूपेण "गोस्त्रियोः" इति सूत्रजन्यबोधे भानन्तस्य समुदायनिष्ठत्वात्तत्रानल्विधाविति निषेधासम्भवाच्च। अत एव तत्र सूत्रे गोटां ग्रहणङ्कर्तव्यमिति वार्तिककारोक्तिः, स्त्रियामित्यधिकृत्य ये विहितास्तेषाङ्ग्रहणमिति भाष्यञ्च सङ्गच्छते। नचैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र स्थानिवद्भावेनाप्त्वस्य सुपि चेति दीर्घे ऽतिदेशो ऽल्विधित्वान्न सम्भवतीति वाच्यम्, "अचः परस्मिन्" इत्यनेन सम्भवात्।

स्पष्टञ्चेदमिति। तत्र हि—"अड्ग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावात्। ननु चायमस्ति छन्दःसु पयःसु। किम्पुनः कारणं सुपर एवोदाह्रियते, न पुनरयं–वृक्षस्तत्र, प्लक्षस्तत्रेति? अस्त्यत्र विशेषः–विसर्जनीये कृते न भविष्यति। इहापि विसर्जनीये कृते न भविष्यति छन्दःसु पयस्स्वित्यादौ। ननु चेहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति वृक्षस्तत्रेति। अनल्विधौ स्थानिवद्भावः। अथायमल्विधिः स्यात् शक्यमड्ग्रहणमवक्तुम्। बाढं शक्यम्। अल्विधिस्तर्हि भविष्यति। कथम्? इद-

भावप्रकाशः।

विव तत्प्रसिद्धेः। कार्यशब्देन निमित्तरूपकार्यस्यैव ग्रहणाच्च, अशास्त्रविधेयत्वेन हलन्तत्वादेरनतिदेशाच्च, सर्वत्र तावतापि विशेषणतयाऽलाश्रयणत्वस्य निर्बाधत्वाच्च, लिड्ढे दुह्रे इत्यादावपि लोकन्यायेन निर्वाहे सौत्रस्य टित्वस्य स्थानितावच्छेदकत्वाच्च। यत्तु मन्दः पचन्तीत्यादौ स्थान्यलुकारवृत्तिप्रत्ययत्वस्य तद्वद्भौ-लभ्यापत्त्या झोऽन्त इति न स्यात्। मण्डयन्त इत्यादौ अच्प्रत्यये तच्चारितार्थ्यात्। स्थानिवत्त्वेन सत्वाद्य-त्वापत्तेरिति व्याख्येयमनोरमादिसकलग्रन्थविरोधश्चेति। तन्न, तदधिकारपाठेनैव प्रत्ययत्वसिद्ध्या तद-नुपयोगात्, तथा मूलग्रन्थानुपलम्भाच्च तत्खण्डनार्थेवास्यापयोगाच्चेति दिक्। शास्त्रीयन्यायादेवापीप-चन्नलुवन्नित्यादावुपदेशिवद्वचनेनान्तरङ्गत्वादन्वादेशे स्थानिवत्त्वेन परस्मैपदत्वादितोलोपे एकदेशविन्या-येन उक्तरीत्या वा झित्वादनाङ्गत्वेन व्याप्यनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वादतोलोपात्प्राक् प्राप्तो जुस् पञ्चमीस-माश्रयणाद्धात्वधिकाराच्च नेति भाष्यादिसंगतिः। तत्रत्यकैयटस्तु चिन्त्य एवेति स्पष्टमुद्द्योते। सौत्र-स्यैव स्थानितावच्छेदकत्वमित्यत्रस्थैवेन श्रौतस्थले तन्न्यूनव्यावृत्तिर्न तु ततोऽधिकस्येति न तद्विरोधः। अत एव माथितिक इत्यादावपि ठत्वाद्यादेशे सुलभमिति न तद्भाष्यविरोधः। न चैवमपि हल्ङ्यादिसूत्रे दीर्घादित्यस्य ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति वार्त्तिकस्य च वैयर्थ्यं गङ्गीरित्याद्यनभिधानपरोद्द्योतासंगतिस्तद्भाष्य-विरोधश्चेति वाच्यम्। स्त्रीप्रत्ययत्वस्य सानुबन्धकनिष्ठत्वेन परादिवत्त्वेन सवर्णदीर्घनिष्ठस्याप्त्वस्य ह्रस्वे सौलभ्यात्। अत एव गोटाङ्ग्रहणमितिवार्त्तिकोक्तिः स्त्रियामिति प्रकृत्यविहितानां ग्रहणमिति भाष्योक्तिश्च सगच्छते। नचैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्व चेत्यादिभाष्या-दिविरोध इति वाच्यम्। 'अचः पर' इतिस्थानिवद्भावाशयकत्वेनादोषादिति सर्वमनवद्यम्। स्पष्टं चेदमिति। तत्रहि" अड्ग्रहणं व्यर्थमन्यत्राभावात्। ननु चायमस्ति छन्दःसु पयःसु। किं पुनः कारणं सुप् पर एवोदाह्रियते, न पुनरयं वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति? अस्त्यत्र विशेषः–विसर्जनीये कृते न भविष्यति। इहापि तर्हि विसर्जनीये कृते न भविष्यति छन्दःस्वित्यादौ। स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। ननु चेहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति वृक्षस्तत्रेति। अनल्विधौ स्थानिवद्भावः। अथायमल्विधिः स्यात् शक्यमड्ग्रहणमवक्तुम्। बाढं शक्यम्। अल्विधिस्तर्हि भविष्यति। कथम्? इदमस्ति "रोरि" इति ततः "खरवसानयोर्विसर्जनीयः" र इत्येव, ततो "रोः सुपि" विसर्जनीयः र इत्येव। उत्तरार्थं तर्हि तत्कर्त्तव्यं हलिसर्वेषाम् अशि हलि यथा स्यात्, इह माभूत्–वृक्षवयतेरप्रत्ययः वृक्षव् करोति" इत्युक्तम्। यदि तु तथाऽर्थो

शब्दोऽस्ति, तेन द्विवचनादौ स्त्रीनपुंसकयोश्च न दोषः । युक्ततरं चैतत् । हे भव-

शब्दरत्नम् ।

त्युच्यते तदा पयःस्वित्यत्र यत्ववारणायाशीति । तत्र हि "रोः सुपि" (पा०सू० ८।३।१६) इति विसर्गः । नियमशास्त्राणां च विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति तत्र रविशिष्टः स्थानीति तद्वृ-

भैरवी

मस्ति रोरि" इति । ततः 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' र इत्येव, रोः सुपि—विसर्जनीयः रोः रः' इति प्रतिपादितम् । एतेन भाष्यप्रघट्टकेन स्थानितावच्छेदकत्वेनाभिप्रेतस्यातिदेशेन प्राप्तस्य यत्राल्समर्पकस्थानिबोधकशब्दबोध्यवृत्तित्वन्तत्रानल्विधाविति निषेधः प्रवर्तते नान्यत्रेति स्पष्टमेव लभ्यते । उक्तभाष्यरीत्या समाधत्ते—तदा पयःस्वित्यत्रेति । देवा. सन्तीत्यतोऽस्य वैलक्षण्यमस्तीत्याह—तत्र हीति । नन्वस्य सूत्रस्य नियामकत्वेनेति विसर्ग इत्यसङ्गतमत आह—नियमशास्त्राणामिति । विधिमुखेनैवेति । इदमन्यत्र स्पष्टम् । उत्तरार्थमिति । अत एवोक्तभाष्यानन्तरम् "उत्तरार्थन्तर्हि तत्कर्तव्यम् "हलि सर्वेषाम्" अशि हलि यथा स्यादिह

भावप्रकाशः ।

नेष्टस्तर्हि यत्वविधौ विशिष्टरूपाश्रयणेनाविशेषाच्छन्दःस्वित्यतोवृक्षस्तत्रेत्यत्र सविस्तरं विशेषप्रतिपादनं भाष्योक्तमसंगतं स्यात् । न चोत्तरार्थं तर्हीत्यादिभाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वात्सर्वं तथैवास्तामिति वाच्यम् । तत्र विरुद्धभाष्यान्तरोपलम्भेन तावताप्यनिर्वाहेण च तावदंशे तथात्वकल्पनेऽपि सर्वत्र तत्त्वकल्पने मानाभावात् । एतेन "उक्तार्थे मानाभावः । न चोक्तभाष्यं मान, तस्यान्याशयकत्वादित्युक्तवोक्तभाष्य सलिख्या· स्मादनल्विधावित्यस्य स्थान्यलाश्रितादेशे न स्थानिवदित्यर्थोभिमतः । एवं च विशेषोपपत्तिः । यदि तु तत्रापि र इत्यनुवर्त्तते तदा साम्यं, परंत्वत्राथ पचन्तीत्यादौ दोषसद्भावात्तर्हीत्यनेनारुचिः सूचिता । एवं चानल्विधाविति मूलोक्त सामान्यमेव साधु । एवंचाशपदमिहार्थमपि, किं चान्तरङ्गपरिभाषया यत्वं स्यात्, इदानीमस्यापरनिमित्तकत्वात् । अनन्तराः संयोग इत्यादिनिर्देशाद्वारणे तु उत्तरार्थमेव तत् । एव चार्थद्वयकथनमफलम्" इति मन्दोक्तमपास्तम् । मिथोविरुद्धत्वाच्च, विशेषस्य मदुक्तरीत्यैवोक्तेश्च, स्थान्यल्पदाभ्यामादेशपदासम्बन्धेन त्वदुक्तार्थस्यालाभाच्च, त्वदुक्तदोषाभावस्योक्तत्वेनारुच्यभावाच्च, सामान्योक्तेर्मनोरमायामेव खण्डितत्वाच्च, त्रैपादिके तदप्रवृत्तेश्च, अर्थद्वयसाफल्यस्य प्रागुक्तत्वाच्चेति दिक् । भाष्यरीत्यैव समाधत्ते-तदेति । देवाः सन्तीत्यतो वैलक्षण्यमाह-तत्र हीति । ननु तस्य नियामकत्वेन निवृत्तिमात्रतात्पर्यकत्वमत आह-नियमेति । चस्त्वर्थे । एवेन पक्षान्तरव्यावृत्तिः । खण्डनकृदाद्युक्तं

सरला ।

पयःस्वित्यत्रेति । वस्तुतस्तु स्थान्यल्वृत्तिधर्माश्रये नेत्याद्यर्थस्य 'अनल्विधौ' इत्यत्र स्वीकारो व्यर्थ एव । न च 'धिन्वन्ति' इत्यर्थं स आवश्यक इति वाच्यम्, पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वाद्वकारस्याच्त्ववत्त्वेन यणः परनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गतया वेडागमस्याप्राप्तेः । नचैवं प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोध इति वाच्यम्, हल्ङ्याप्सूत्रस्थवार्तिकभाष्यविरोधेन कृन्मेजन्तसूत्रस्थवार्तिकविरोधेन चैतस्यैकदेशयुक्तित्वेनादोषात् । न च स्थानितायामल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वस्य उद्देश्यतायां प्रकारीभूतधर्मेण साक्षादवच्छिन्नत्वस्य च निवेशान्नोक्तवार्तिकभाष्यविरोध इति वाच्यम्, आद्यमर्थं स्वीकृत्य तदुभयनिवेशापेक्षया प्रकृतसूत्रस्थभाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वकल्पनस्यैवोचितत्वात् । निरूपितं चैतत्स्थानिवत्सूत्रे लघुशब्देन्दुशेखरटिप्पणे इति ततोऽवगन्तव्यम् ।

विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति । नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन विधिमुखेन वा प्रवृत्तिर्भवति । तत्र क्व निषेधमुखेन प्रवृत्तिः, कुत्र च विधिमुखनेति विचारे स्वार्थहानिः, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्चेतिदोषत्रयदूषितत्वेन निषेधमुखन प्रवृत्तिस्तत्रैव स्वीक्रियते, यत्र विधिमुखेन प्रवृत्तिर्न सम्भवति । यथा 'हन्तेरत्पूर्वस्य" इत्यत्र "अत्पूर्वस्य" इति नियमस्य । तत्र हि नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यं नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकं च यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदका-

शब्दरत्नम् ।

त्तिरुत्वस्य स्थानिवत्त्वेन लाभः सुकरः । यदि तु "रोः सुपि" (पा०सू० ८।३।१६) इत्यत्रापि 'रुः' इत्यनुवर्त्य रोः रेफस्यैव तेन विसर्गस्तदा ऽशुग्रहणमुत्तरार्थं तत्स्पष्टार्थमिहैव कृतमित्यवधेयम् । तत्रेति । चादिष्वित्यर्थः । वार्त्तिकं नाश्रयणीयमिति । भो इत्यादिप्रयोगाणां निपातैरेव सिद्धेः । निपातानामपि सम्बोधनान्तभवदादिसमानार्थकत्वात्सम्बोधनविभक्त्यन्तत्वेनामन्त्रितत्वमस्ति । "भवदादि" इत्यत्र भोःशब्दस्याप्यादिना ग्रहणात्तत्र भो इत्यादिसिद्धिरिति भावः । अन्यथा—साधारणानामभावे । भा विद्वद्वृन्देति । नपुंसके सोर्लुका लुप्तत्वेन वार्त्तिकाप्रवृत्तेरिति भावः ।

भैरवी ।

माभूत् वृक्षवयतेरप्रत्ययः वृक्षव् करोति" इत्युक्तम् । परोक्तन्दोषमुद्धरति—यदि त्विति । उत्तरार्थम्—हलि सर्वेषामिति सूत्रार्थम् । अवधेयमिति । मूलोक्तार्थावधेयपदार्थ एतावानित्यवधेयमित्यर्थः ।

मूले—अन्ययेति । वार्तिकस्यैव स्वीकारे । इत्यादिसिद्धावपीति । "मतुवसो" इति सूत्रे पठितस्य तस्य वार्तिकस्यैषान्त्रयाणामन्त्यस्य रुः स्यात्सम्बुद्धौ अवस्य चौदित्यर्थः । तत्र नानर्थक इति परिभाषाया अस्वीकारपक्षे । अलोन्त्यपरिभाषा तु न प्रवर्तते वस्येतिवाच्ये ऽवस्येत्युपादानसामर्थ्यात् । एवञ्च पुंलिङ्गे हल्ङ्यादिलोपेन प्रत्ययलक्षणस्य प्रवृत्तिरिति सिद्धावपोत्यर्थः । भो हरिहरावित्यादि । आद्ये सम्बुद्धिपरत्वाभावात् अन्त्ये सम्बुद्धेर्लुकाऽपहारात् रूपन्न सिध्येदित्यर्थः ।

वार्तिकाभावेऽपि लक्ष्याणां सिद्धिमाह—भोइत्यादोत्यादिना । ननु निपातमात्रस्वीकारे आमन्त्रितकार्यसिद्धिः कथमत आह—निपातानामपीति । सम्बोधनविभक्त्यन्तत्वेन—सम्बोधनविभक्त्येकवचनान्तत्वेन । अलादिसिद्धिमप्याह—भवदादीति । भवदादीत्यत्र—भवदादियोग एवेष्यत इत्यत्र । तत्र भोइत्यादीति । आदिना ततो भोः इत्यादिसङ्ग्रहः । साधारणानाम्—सर्व-

भावप्रकाशः ।

दोषमुद्धरन्नग्रिमभाष्यरीतिमाह-यदि त्विति । उत्तरार्थमिति । हलिसर्वेषामित्येतदर्थमित्यर्थः । अवधेयमिति । मूलोक्तावधेयपदसूचितमेतावदवधेयमित्यर्थः । अनेन सूचितसिद्धान्तरूपवक्ष्यमाणशस्त्वनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । सूत्रभ्रमव्युदासायाह-चादीति । ननु मतुवसोरित्यत्रत्यस्य 'एषां त्रयाणामन्तस्य रुः सम्बुद्धौ नानर्थक इति निषेधादवस्येति वाच्ये ऽवस्येति वचनाच्च निर्दिश्यमान' इति न्यायेनावस्यौत्, इत्यर्थकस्य वार्त्तिकस्याभावे कथन्तत्कार्यं तच्छब्दसिद्धिस्तत्र उच्च वस्येति तु नोक्तं तदसिद्धया गुणाप्राप्त्या रूपासिद्धेरत आह-भोइत्यादीति । ननु तथाप्यामन्त्रितकार्यासिद्धिरत आह-निपातानामपीति । सम्बोधनेति । सम्बोधनविभक्त्येकवचनान्तत्वेनेत्यर्थः । एवं च नासंख्यत्वोक्तिविरोध इति भावः । ननु तथापि लाघवसिद्धिरत आह-भवदादीति । भवदादियोगे इत्यत्रेत्यर्थः । तेषामपरिगणनादिति भावः । आदिना ततो भो इत्यादिसंग्रहः । साधारणानामिति । सर्वलिङ्गसर्ववचनविषयनिपातानामित्यर्थः । वार्त्तिकोक्तानामेवाङ्गीकारे इति भावः । हरिहरावित्यस्य द्विवचनान्ततया भवच्छब्देनातथात्वादन्वयास-

सरला ।

वच्छिन्ने सङ्कोच इति नियमस्थलीयनियमानुसारेण "हन्तेः" इतिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यं नियामकं "अत्पूर्वस्य" इत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकं च रूपं हन्धात्ववयवनत्व हन्धात्ववयवाकारपूर्वकनत्व वा । तत्राद्यधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचे "हन्तेः" इति शास्त्रस्य लक्ष्यमेव किमपि न स्यादिति तद्वैयर्थ्यापत्तिः । द्वितीयधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचे तु 'प्रहण्यात्' इत्यादौ "हन्तेः" इत्यस्य प्राप्तिं वारयित्वा "अत्पूर्वस्य" इत्यनेन णत्वं, ननु 'प्रघ्नन्ति' इत्यत्रेति "हन्तेः" इति

न्नतिवत् हे भो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात्, तस्य च वार्तिकारम्भ एव सिद्धेः । "स्युः प्याट्पाडङ्गहैहेभोः" इत्यमरोक्तानां सम्बोधनार्थानां निपातानां सहप्रयोगायोगात् । कि चात्र भवान् हरिस्तत्रभवान् इतिवत् तत्र भो इत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सि-

शब्दरत्नम् ।

भो गङ्ग इति । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् ङीपा व्यवधानाद्भवतः सम्बुद्धिपरत्वाभावेनेति भावः । स्युः प्याडिति । अस्य निपातमात्राङ्गीकारे इत्यादिः । ननु निपातोऽप्ययं भवच्छब्दसमानार्थ एवेति हे भो इत्यस्य नासङ्गतिः । अत एव भाष्यकैयटयोर्वार्त्तिकसिद्धविभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमित्युक्तं, विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वं च शब्दतोऽर्थतश्च इत्यन्यत्र स्पष्टम् । कि च व्यतिलुनीते इत्यादिवदेतयोरपि सहप्रयोगसम्भव इत्यरुचे-

भैरवी ।

लिङ्गसर्ववचनविषयनिपातानामित्यर्थः । विभक्ताविति । गङ्गाशब्दसामानाधिकरण्येन तस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्तत्र ङीप्स्यादिति भावः । हे भो इति प्रयोगानुपपत्तिर्निपातमात्राङ्गीकारे सूचिता तां स्पष्टयति--स्युः प्याडित्यस्येति । अयम्—भोः शब्द । अत एव—तस्य निपातस्य भवच्छब्दसमानार्थकत्वादेव । ननु शब्दत एव विभक्तिप्रतिरूपकत्वमस्तु तावतापि भाष्योपपत्तिर्भविष्यतीत्यत आह--विभक्त्यन्तेति । अर्थतश्चेति । विनिगमनाविरहादुभयं विवक्षितमिति भावः । अन्यत्रस्पष्टमिति । मतुप्सूत्रस्थभाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्यर्थः । तत्र हि--अस्तिमानित्यादौ सत्ताकर्तृत्वेन धनबोधादस्ति कथञ्चिदर्थतः साम्यमित्यस्तीत्यस्याव्ययेष्वप्रामाणिकः

भावप्रकाशः ।

म्भवादसिद्धिः स्पष्टैवेति तदुपेत्याह-भो विद्वदिति । विभक्ताविति । तथा च वार्त्तिके ङ्यन्ताग्रहणाद्गङ्गासामानाधिकरण्यात् ङ्यन्ते तत्र तदप्रवृत्तिरिति भावः । ननु तथापि स्वैरिणीत्यादिवन्ङीपः प्राग्भागमादाय सिद्धिरत आह-ङीपेति । ननु सम्बुद्धावित्यस्याविशेषणत्वेन यथैकवर्णव्यवधाने जायते तथा वर्णद्वयव्यवधानेऽपि स्यादत आह-भवत इति । प्रत्ययस्य प्रकृत्यश उत्थिताकाङ्क्षत्वेन तद्विशेषणत्वस्यैवौचित्यात् । अत एव येनन्नेतिसमाधिरत्र नादृत इति भावः । भावेन चेति पाठः । तदभावेनेष्टत्वात्तदग्रहणेपि तकारश्रवणापत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् । एवव्यवच्छेद्यं मूले आह-स्युः प्याडिति । इतोपि इदुदुपधेत्यत्रत्यं मूलमसङ्गतमिति बोध्यम् । अस्यान्ययेत्यादिरित्युचितम् । अन्यथोभयाङ्गीकारे वार्त्तिकोक्तमात्राङ्गीकारे च ग्रन्थासङ्गतेरित्याशयेनाह—निपातेति । अयम्-भोःशब्दः । तत्र प्रमाणमाह-अत एवेति । अस्य तत्तुल्यार्थकत्वादेवेत्यर्थः । ननु शब्दत एव विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वेन भाष्याद्युपपत्त्या कथमितः समानार्थत्वलाभोऽत आह-विभक्त्यन्तेति । अर्थतश्चेति । विनिगमनाविरहादिति भावः । अत एवास्तिमानित्यादौ सत्ताकर्तृत्वेनैव धनबोधादस्ति कथञ्चिदर्थतः साम्यमित्यस्तीत्यस्य स्वरादिष्वप्रामाणिकः पाठः इति मतुप्सूत्रभाष्यकैयटादिक सङ्गच्छते । तदाह-अन्यत्रेति । ननु तथापि वार्तिकसिद्धेति तदुक्त्या तदभावे तदसङ्गतिरेवात आह—किंच व्यतीति । समुच्चित्यद्योतकतापक्षे इति भावः । अरुचेरिति । त्रलादि-

सरला ।

प्राप्तणत्ववारणान्नान्यत्किमपीति स्नुषाश्वश्रून्यायविरोधः । तथाचोभयथाऽपि सङ्कोचासम्भवेन विधिमुखेन प्रवृत्तिसम्भवो नास्ति, अतस्तत्रागत्या निषेधमुखेन प्रवृत्तिः । तत्र च "अत्पूर्वस्य" इत्यस्य अत्पूर्वभिन्नहन्धात्ववयवनस्य णत्व नेत्यर्थ इति 'प्रघ्नन्ति' इति सिद्ध, 'प्रहण्यात्' इत्यत्र तु "हन्तेः" इत्यनेन णत्वमिति उभयोर्योगयोः सार्थक्यम् । यत्र तु विधिमुखेन प्रवृत्तिः संभवति तत्र न निषेधमुखेन प्रवृत्तिः स्वीकार्या दोषत्रयापत्तेः, किन्तु विधिमुखेनैवेति । एवञ्च प्रकृते "रोः सुपि", इत्यत्र सप्तमीबहुवचनाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टरेफातिरिक्तत्वेन "खरवसानयोः" इत्यत्र सङ्कोचेन विधिमुखेन प्रवृत्तिः संभवतीति "रोः सुपि" इत्यस्य विधिमुखेनैव प्रवृत्तिः स्वीकार्येति तदाशयः ।

अर्थत इति । "उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च" इत्यत्र स्वराङ्गोऽर्थतः प्रतिरूपकत्वं न सम्भवतीति

द्धयति । "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" (पा०सू०५।३।१४) इति सर्वविभक्त्यन्तात्त्रतसो-र्भवदादियोग एवेष्टत्वात्। किं चामन्त्रितत्वे पदात्परस्याष्टमिकनिघातः, "आमन्त्रितं पूर्वम्-" (पा०सू०८।१।७२) इत्यविद्यमानवद्भावः "आमएकान्तरम्—" (पा०सू०८।१।५५) इति विधिः, "वाक्यादेरामन्त्रितस्य-" (पा०सू०८।१।८)

शब्दरत्नम् ।

राह—किं चेति । पदात्परस्येति । इदं च न भोः शब्दे फलमुभयोरपि भोःशब्दयोः सम्बोधनप्रथमान्तत्वेनामन्त्रितत्वात् । किं तु 'तिष्ठसि भगोः, तिष्ठसि अघोः' इत्यादौ भगवन्, अघवन् तिष्ठसीत्यर्थके "आमन्त्रितस्य-" इति निघातसिद्धिः । निपात-योस्तु तयोः सम्बोधने शक्तौ मानाभावेन सम्बोधनप्रथमान्तत्वाभावेनामन्त्रितत्वाभावात्। भगो तिष्ठसीत्यादौ अविद्यमानत्वम् , आं भगो देवदत्तेत्यादौ एकान्तरता, भगो आगच्छ भैरवी ।

पाठ इत्युक्तम् ।

सहप्रयोगस्याप्युपपत्तिमाह-किञ्च व्यतीति। समुच्चित्याद्योतकत्वस्य सम्भवादिति भावः। इत्यरुचेरिति। यद्वार्तिकारम्भस्य फलमुक्तन्तदन्यथासिद्धिरुक्तैव, त्रलादिसिद्धिरपि भवदादी-त्यत्रादिशब्दोपादानेन साधितैवेत्यरुचेरित्यर्थः । किञ्चेतीति । किञ्चामन्त्रितत्व इत्यादीत्य-र्थः । मूले—'पदात्परस्य' इत्यादिना वार्तिकारम्भस्य 'तत्र भो' इति 'तिष्ठति भो' इत्यत्र वा आमन्त्रितस्य चेत्याष्टमिकसूत्रेण निघातसिद्धिः फलमित्युक्तम् , तदपि निपातस्य सम्बोधन-विभक्त्यन्तत्वस्वीकारप्रदर्शनेन साधितमेवेति मूलोक्तन्निघातसिद्धिरूपम्प्रयोजनम्भगो-अघो · शब्दांश इत्याह—इदञ्चेत्यादिना भावादित्यन्तेन । सम्बोधनप्रथमान्तत्वेनेति । सा च प्रातिपदिका-र्थेति सूत्रेण सम्बोधने चेत्यनेन वेति सामन्त्रितमिति सूत्रे व्यक्ती भविष्यतीति भावः । सिद्धि रिति । फलमित्यस्यानुषङ्गः । मानाभावेनेति । 'भगो हरिहरौ' इत्यतो भगवत्त्वप्रकारेण 'अ-घो देवदत्त" इत्यतोऽघवत्त्वप्रकारेण बोधस्यानुभवसिद्धतया सम्बोधनविभक्त्यन्तत्वे माना-भावेनेत्यर्थः । निपातयोर्भगोअघोःशब्दयोर्न पूर्वोक्तमेव फलं किन्त्वन्यदपीत्याशयेनाह—भ-गोस्तिष्ठसीत्यादाविति। आम् भगो देवदत्तेत्यादाविति । आमित्यङ्गीकारे । अत्राम् देवदत्त भगो इति पाठः । अत्र भगोःशब्दस्यामन्त्रितस्य चेत्यनेन प्राप्तस्य निघातस्य "आम एकान्तर-मामन्त्रितमनन्तिके" इत्यनेन प्रतिषेधसिद्धिः फलम् । नच देवदत्तेत्यस्याविद्यमानवद्भावेन नैकान्तरता प्राप्नोतीति वाच्यम् , "नामन्त्रिते समानाधिकरणे" इति सूत्रेणाविद्यमानवद्भा-वस्य प्रतिषेधात्। नैकान्तरत्वसिद्धिमात्रम्फलङ्किन्त्वन्यदपीत्याह—भगो आगच्छेति । इदं

भावप्रकाशः ।

सिद्धिस्तूक्तैवेति भावः । वार्त्तिकस्य फलत्रयमेवेति मत्वा तदन्यथासिद्धया तत्खण्डनं तैः कृतमिति तावदेव तत्र लिखितम् । मूलकृता तु मिश्रतया दोषा उक्ता इत्यपूर्वदोषोद्धारमात्रेण तृतीयदोषप्रतीकधारणेन स दोषो विना प्रयासं मध्ये एव गलित इति तात्पर्यम् । नन्वयमपि दोषः प्रागुद्धृतोऽत आह–इदं चेति । सम्बो-धनप्रथमेति । प्रातिपदिकार्थेति सूत्रेण सम्बोधने चेत्यनेन वेति भावः । सामन्त्रितमिति सूत्रे स्पष्टतरमेत-त् । सिद्धिरिति । फलमित्यस्यानुषङ्गो नत्विदं चेत्यस्येति भावः। निपातयोरिति । भगोहरिहरावित्याद्यर्थ-मावश्यकत्वं तयोरिति भावः। तुना सूचितं यत्तौ नस्त एवेतीत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । मानाभावेनेति। भगवत्त्वादिप्रकारेणैव ततो बोधादिति भावः। तयोर्न तावन्मात्रं फलं कित्वन्यदप्यग्रिम मूलोक्तं सर्वं तयो-रेवेत्युदाहरणव्याजेनाह–भगो इत्यादि । आमित्यङ्गीकारे । यद्यप्यत्राप्यविद्यमानवत्त्वं भगो इत्यस्य प्राप्तं पूर्ववदिति आममाश्रित्य प्राप्तामन्त्रितनिघातस्य "आम एकान्तरम्" इत्यनेन निषेधो न प्राप्नोति तथापि "नामन्त्रिते समानाधिकरणे" इति निषेधान्नाविद्यमानवत्त्व, निपातस्तु नास्त्येव, तदाह–एकान्तरतेति ।

इति द्विर्भावः, "सुबामन्त्रित–" (पा०सू०२।१।२) इति पराङ्गवद्भावश्चेत्यादि सर्वं सिद्ध्यति, न त्वन्यथेति दिक्। भगो, अघो इति निपातावपि यदि प्रामाणिकौ तर्हि स्तां नाम। आमन्त्रितकार्यसिद्धिस्तु वार्तिकायत्तैवेति सुधीभिराकलनीयम्। यत्तु वदन्ति–सकारान्तानेवैतान् निपातानास्थाय रुत्वोत्वे भाष्ये प्रत्याख्याते इति, तद्–तिरभसात्। स्यादेतत्। निपातानामभ्युपगमे यत्वविधौ त एव गृह्येरन् प्रतिपदोक्तत्वात्, न तु सम्बुद्ध्यन्ताः लाक्षणिकत्वात्, इति चेत्? मैवम्, "स्वरितेनाधिकारः" (पा०सू०१।३।११) इत्यत्राधिकः कारोऽधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात्, "भुवश्च महाव्याहृतेः" (पा०सू०८।२।७१) इति सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति हरद

शब्दरत्नम्।

इत्यादौ द्विर्भावः, धनेन भगो इत्यादौ पराङ्गत्वमिति भावः। यदि प्रामाणिकाविति। यदीत्यनेनेदं सूचितं–तौ न प्रामाणिकौ। अत एव भाष्ये "विभाषा भवत्–"इति व्याख्याय भोः ब्राह्मणीत्यस्यैवासिद्धिमाशङ्क्याव्ययमेष भोः शब्दो विभक्तिप्रतिरूपकत्वादित्येवोक्तम्। एवं च भगो हरिहरावित्याद्यसाध्वेव। तदतिरभसादिति। "भोभगो–" (पा० ०८।३।१७) "मतुवसोः" (पा०सू०८।३।१) इति सूत्रयोरस्यार्थस्य भाष्येऽस्पृष्टत्वादिति भावः। उभयग्रहणादिति। वार्तिकबोधितसाधुत्वानामपि "कुक्टाया वा" इत्यादौ कार्यान्तरबोधनाय सूत्रकृताऽनुवादस्य करणादिति भावः। हरदत्तेति।

भैरवी।

द्विर्भावप्रवृत्तियोग्यमुदाहरणम्, भगो भगो आगच्छेति तदा भविष्यति। धनेन भगा इति। धनेन भगवन् ऐश्वर्यवन्नित्यर्थः। अत्र मत्वर्थसत्तायान्धनस्य करणत्वेनान्वयादामन्त्रितं प्रति कारकत्वमस्तीति पराङ्गवद्भावस्य प्राप्तिः।

न प्रामाणिकाविति। भोःशब्दस्येव तयोः कोशे ऽनुपादानादिति शेषः। अत एव—'भगोस्' 'अघोस्' इति निपातयोरप्रामाणिकत्वादेव। असिद्धिमिति। एषा प्रागुपपादिता। इत्येवोक्तमिति। 'नत्वव्ययान्येते' इति तत्रोक्तमिति तयोरप्रामाणिकत्वस्य सिद्धिः। इत्यादीति। आदिना 'भगो गङ्गे' इत्यस्य सङ्ग्रहः। तदिति। प्रकाशकृदुक्तमित्यर्थः। मूले—उभयग्रहणादिति। निपातवार्तिकनिष्पन्नयोर्ग्रहणादित्यर्थः। ननु सूत्रकारस्य सूत्रकरणसमये वार्तिकासत्त्वेनैतद्बोधितसाधुत्वकानामनुकरणासम्भवेनोभय ग्रहणादित्यसङ्गतमत आह—वार्तिकेति। अत्र वार्तिकं

भावप्रकाशः।

तथा च निघातनिषेध इति भावः। धनेन भगो इति। तत्करणकैश्वर्यवानित्यर्थः। मत्वर्थसत्तायां धनस्य करणत्वेनान्वय इति भावः। सूचितमिति। अस्य साध्वेवेतीत्यत्रान्वयः। तौ–निपातौ। न प्रामाणिकाविति। भोशब्दस्येव तयोः कोशेऽनुक्तत्वादिति भावः। एतेन तथा प्रकाशकृत्सिद्धान्तोक्तिरयुक्तेति सूचितम्। अत्र मुख्यं मानमाह—अत एवेति। तत्त्वादेवेत्यर्थः। अस्यवेति। भोःशब्दघटितानेकप्रागुक्तप्रयोगस्येत्यर्थः। एवेन तद्घटितव्यावृत्तिः। इत्येवोक्तमिति। नत्वव्ययान्येते शब्दा इत्युक्तमिति भावः। आदिना भगो गङ्गे इत्यादिसंग्रहः। तदिति। प्रकाशोक्तमित्यर्थः। स्पृष्टत्वादिति। एवं च कथञ्चिद्भाष्यात्तथा लभ्यते इति प्रकाशो युक्त एवेति खण्डनकृदाद्युक्तमयुक्तमिति भावः। ननु सूत्रकरणसमये वार्तिककृदाद्यसत्त्वेनोभयानुवादस्यैवासम्भावितत्वेनाशङ्कासमाधिश्चायुक्ते अत आह—वार्तिकेति। शक

त्ताद्युक्तेश्च। न चैवमपि प्रभोरित्यादावतिव्याप्तिः। परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणेऽप्यन्येषामग्रहणात्।

शब्दरत्नम्

एवं चानित्यत्वात्तादप्रवृत्तौ उभयोर्ग्रहणसिद्धिरिति भावः। "विभाषा भवद्–" इति वार्त्तिके भो ब्राह्मणा भो ब्राह्मणी इत्यसिद्ध्याशङ्कायामव्ययमेव भोःशब्द इति सिद्धान्तेनोभयोरत्र ग्रहणलाभादिति बोद्धयम्। परस्परसाहचर्येणेति। तेन चार्थवतामेव ग्रहणमिति भावः। अर्थवत्परिभाषयेत्यपि बोद्धयम्। अन्येषाम्–अनर्थकानाम्। सान्तरान्तान्यतरानुकरणमिति पक्षे प्रसिद्ध्या भोइत्यादिपूर्वकरेफान्तानामेवार्थवतां ग्रहणस्य न्याय्यतया भो

भैरवी

"शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्" इति बोध्यम्। एवञ्चैकदेशानुमत्या तद्वार्तिकस्यापूर्वत्वाभावबोधनद्वारा तत्साध्यरूपाणां साधुत्वं सूत्रकृतैव ध्वनितमिति भावः। मूले–महाव्याहृतिग्रहणमिति। "भुवः" इति सूत्रे भुव इत्यनेनान्तरिक्षवाचकस्य भुवरिति रान्तस्य महाव्याहृतेर्ग्रहणम् उत क्विबन्तपृथ्वीवाचकभूप्रकृतिकषष्ठ्यन्तस्य ग्रहणमिति सन्देहस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया निवृत्तौ महाव्याहृतिग्रहणम्परिभाषाया अनित्यत्वे ज्ञापकमिति भावः।

प्रकृतसूत्रे उभयोर्ग्रहणे भाष्यमपि साधकमित्याह—विभाषाभवदितीति। मूले–नचैवमिति। एवम्–लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिस्वीकारे। तेन—साहचर्येण। न केवलं साहचर्यमात्रं साधकङ्किन्तु परिभाषापीत्याह–अर्थवदिति। ननु मूलकृता साहचर्यपरिभाषा सञ्चारिता नत्वर्थवत्परिभाषा इत्यत्र किम्बीजमत आह—सान्तेति। भोशब्दादीनामेवेति। एवकारेण प्रभोरित्यादेकदेशव्यावृत्तिः। तथाचौकारान्तानुकरणमिति पक्षाभिप्रायको ऽयं ग्रन्थ इति

भावप्रकाशः।

न्ध्वादित्वात्कुलटाशब्दस्य सिद्धेः। तथा चैकदेशानुमत्या वार्तिकानामपूर्वत्वाभावबोधनद्वारा तत्साध्यप्रयोगाणां साधुत्वं सूत्रकृतैव ज्ञापितमिति भावः। यद्यपि महाव्याहृतिग्रहणाभावे प्राप्तस्य क्विबन्तपृथ्वीवाचकभूप्रकृतिकषष्ठ्यन्तस्य ग्रहणमुत "भुवरित्यन्तरिक्षम्" इति श्रुत्युक्तरान्तमहाव्याहृतेरिति सन्देहस्य तया निवृत्तौ तद्व्यर्थं सत्तदनित्यत्वं गमयति तथापि तावता प्रकृते किमत आह—एवचानित्यत्वादिति। तथा हरदत्तोक्तौ चेत्यर्थः। ननु तस्य समूलत्वे प्रकारद्वयाश्रयणं, तदेव नेत्यत आह—विभाषेति। वार्त्तिके इति। तद्व्याख्यानावसरे इत्यर्थः। असिद्ध्येति। इत्याद्यसिद्ध्येत्यर्थः। शङ्कायामिति। भगवदुक्तेनेति शेषः। यत्तु खण्डनकृत्–"अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयातिव्याप्तेः स्वयं समाहितत्वेन नचैवमिति शङ्काया एवानुत्थानम्, अत एव साहचर्याश्रयणमपि निष्फलं, साहचर्यणेवेष्टसाधने त्वनतिप्रसङ्गात्प्राक् तदापादनासङ्गतिरिति" तन्नेति ध्वनयितुं व्याचष्टे—तेन चेति। साहचर्येणापीत्यर्थः। अर्थवत्त्व च द्वयोरेवेत्याशयेन तयोरुक्तिर्मूले इति भावः। नन्वेव तयैवेष्टसिद्धावियं निष्फलेत्यत आह—अर्थवदिति। अत एव व्याचष्टे। अनर्थकानामिति। नन्वेवं मूलकृता सैव कुतो नोक्तेयं किमित्युक्ता ऽत आह—सान्तेति। प्राचामनुरोधेनेदम्। प्रसिद्ध्येति। गौणमुख्यन्यायेनेति भावः। भोशब्दादीनामेवेति। एवेन प्रभोरित्याद्येकदेशव्यावृत्तिः। तथा चौकारान्तानुकरणपक्षाशयकोऽयं ग्रन्थ इति तत्पक्षे साहचर्योक्तिरुचितैवेति भा-

सरला।

शब्दतः प्रतिरूपकत्वं गृह्यते तत्साहचर्यादन्यत्रापिऽपि शब्दत एव प्रतिरूपकत्वमिति तु न वाच्यम्, समकालवाचकयुगपच्छब्दस्य युगं पततीति युगपत् इति व्युत्पत्त्या सिद्धशब्दतो विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वेन वार्त्तिकेनैव सिद्धेस्तस्य गणे पाठवैयर्थ्येन शब्दतोऽर्थतश्च प्रतिरूपकत्वग्रहणज्ञापनादिति।

व्योर्लघु (पा०सू०८।३।१८) । लघुप्रयत्नतरः, लघूच्चारणतरः। स चान्तरतम्याद्धस्य वो यस्य य इत्याह—वयाविति ।

ओतो गार्ग्यस्य (पा०सू०८।३।२०) ॥ ओकारादिति । यत्त्वोकारान्तादङ्गादिति प्राचा व्याख्यातं तन्न । अङ्गस्याप्रकृतत्वात्, असम्भवाच्च । न ह्युदाहरणेष्वोकारान्तमङ्गमस्ति ।

हलि सर्वेषाम् (पा०सू०८।३।२२) ॥ यकारस्येति । वकारस्तु नानुवर्तते, भोभगोअघोपूर्वस्यासम्भवात् । अपूर्वस्तु यद्यपि सम्भवति वृक्षव् करोतीति, तथापि तत्र लोपाप्रसङ्गः, अशीत्यनुवर्त्याशा हलो विशेषणात् । वृक्षवृहसतीत्यादि तु अनभिधानादसाधिवत्याहुः । गव्यमित्यत्र तु पदान्तत्वं नास्ति, गव्यूतिरित्यत्र

शब्दरत्नम् ।

इत्याद्योकारान्तानुकरणपक्षेऽपि वार्त्तिकनिष्पन्नानां निपातानां चैकदेशभूतभोशब्दादीनामेव ग्रहणमिति भावः । अत्रेदन्तत्वं-रान्तानामेवानुकरणं सूत्रे सन्ध्यभावो न्याय्य एवेति भाष्यस्वरसः ।

लघूच्चारणतरः-लघुतरोच्चारणः ।

हलो विशेषणादिति । स्पष्टं चेदं भाष्ये । इत्याहुरिति । हरदत्तादयः।

भैरवी ।

भावः । मूलात्सिद्धान्तानिर्णयात् स्वयं सिद्धान्तमाह—अत्रेदन्तत्वमिति । रान्तानामेवेति । लक्षणवशसम्पन्नरान्तानामेवेत्यर्थः । एवञ्च लाक्षणिकत्वाविशेषान्निपातवार्तिकनिष्पन्नयोर्ग्रहणसिद्धिः । प्रभोरित्याद्येकदेशव्यावृत्तिस्त्वनर्थकत्वेन साधितैव । एवकारेण सान्तौकारान्तपक्षयोर्व्यावृत्तिः । न्याय्य एवेति । एतेनैतत्पक्षे सौत्रसन्ध्यभावकल्पनेन लाघवमिति सूचितम् ।

ननु लघूच्चारणतर इति मौलव्याख्यानादुच्चारणक्रियागतस्य प्रकर्षस्य लाभो भवति न तु क्रियाप्रयोजकप्रयत्नगतस्येति कथन्तदित्यत आह—लघुतरोच्चारण इति । एवञ्च लघूच्चारणतर इत्यत्रान्यपदार्थसम्बन्धोत्तरं वतिपदार्थस्य लाघवस्य प्रकर्षविवक्षेति भावः । शुक्लतरः पट इत्यादावपि विशेषणप्रकर्षविवक्षया साधुत्वस्य सर्वत्र दर्शनात् । एवञ्च 'शिखी ध्वस्तः' इतिवत्साधुत्वमस्येति बोध्यम् ।

भाष्ये इति । एतच्च प्रागुपपादितम् । हरदत्तादय इत्यनेन सूचितामरुचिम्प्रकटयति—वकार-

भावप्रकाशः ।

वः । नन्वेमपि सिद्धान्तानिर्णयोऽत आह—अत्रेदमिति । रान्तानामेवेति । लक्षणवशसम्पन्नरान्तावस्थानामित्यर्थः । एवं च लाक्षणिकत्वाविशेषादुभयेषां ग्रहणं प्रभोरित्याद्येकदेशानां त्वनर्थकत्वान्न । एवेन सान्तौकारान्तपक्षयोर्व्यावृत्तिः । न्याय्य एवेतीति । ननु सौत्रः । अनेनौकारान्तानुकरणे शास्त्रबाधे मानाभावाल्लाघवाच्च सन्धिरेव न्याय्य इति सूचितम् । भाष्यस्वरस इतीति । एवं चागत्या वाक्यभेदसौत्रषष्ठीलुक्स्वीकारः । एतेनोक्तदोषद्वयभियौकारान्तानुकरणपक्ष एव समीचीन इति रत्नाकरोक्तमपास्तमिति भावः ।

अन्यपदार्थसम्बन्धोत्तरं वत्तिपदार्थप्रकर्षविवक्षया तयोः साधुत्वं ध्वनयितुमाह—लघुतरेति । शिखी ध्वस्त इतिवदुपपत्तिर्बोध्या ।

भाष्ये इति । तच्चोक्तं प्राक् । हरदत्तादय इति । आदिना प्रसादकृदादिसंग्रहः । यत्तु प्रकाशकृन्मान्यरत्नाकरादयः अनभिधाने मानाभावात्तत्र लोपे इष्टापत्तिः, अशि हलीति व्याख्याय वृक्षवूकरोती त्यादौ न दोष इति भाष्यकृदुक्तिविरोधाच्च न पदान्तइति भाष्यस्यान्यतात्पर्यकत्वाच्च । तस्माद्वकारानुवृत्त्या तल्लोपो भवत्येव । मूलकृताप्याहुरित्यनेनेयमेवारुचिः सूचितेति । तन्न, हरदत्ताद्याशयानवबोधात् ।

तु वकारप्रश्लेषान्न वलोप इत्युक्तम्। ननु देवा नम्या इत्यादौ "लोपो व्योः—" (पा०सू०६।१।७६) इत्येव सिद्धम्। मैवम्, तं प्रति यत्वस्यासिद्धत्वात्; देवा यान्तीत्यत्र वल्परत्वाभावाच्च। अहोरात्र इति। "रात्राह्नाहाः-"(पा०सू०२।४।२९) इति पुंस्त्वम्। अहरादीनामिति। उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे। तेन "स्वर्चक्षो रथिनः सत्यशुष्म."। विप्रः कविः काव्येन स्वर्चना'इत्यादि ग्राह्यम्।

तृढो वृढ इति। उदित्त्वेन वेट्कत्वात् "यस्य विभाषा" (पा०सू०७।१।१५) इति निष्ठायां नेट्। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। यत्तु प्राचा प्रत्युदाहृतं दृढ इति तन्न। तत्र ढलोपस्यैवाभावात्। तथा हि, "दृढः स्थूलबलयोः" (पा०सू०७।२।२०) इति सूत्रेण दृंहेर्नकारहकारयोर्लोपः, तकारस्य ढत्वं च निपात्यते न त्वसिद्धकाण्डस्थढत्वस्येह प्रवृत्तिः "दादेर्धातोः—" (पा०सू०८।२।३२) इति घत्वेन बाधात्। न च इडभावो ढत्वं च निपात्यतां घत्वष्टुत्वढलोपास्तु भविष्यन्त्येवेति वाच्यम। तथा सति परिद्रढय्येत्यत्र "ल्यपि लघुपूर्वात्" (पा०सू०६।४।५६) इति णेरयादेशो न स्यात, परिदृढी कन्येत्यत्र "अणिञोः-"(पा०सू ४।१।७८) इति ष्यङ् च स्यात, ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरूपोत्तमत्वादिति भाष्ये स्थितम। यत्तु प्राचा व्याख्यातं

शब्दरत्नम्।

वकारलोपे ततस्तदर्थानवगतेरित्यर्थः। एवं च करोत्यादिपरेऽपि तत एव लोपो न भविष्यतीत्यशा हलो विशेषणं व्यर्थमिति सूचितम्। भाष्यमपि तदेकदेश्युक्तिरेव। "न पदान्ताः परेणः सन्ति" इति लण्सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च।

इडभावो ढत्वं चेति। चेन नलोपसङ्ग्रहः। ढलोपा इति। "ढो ढे लोपः" (पा० सू०८।३।१३) इत्येतद्दृष्ट्या ष्टुत्वं तु नासिद्धं सामर्थ्यादिति भावः। भाष्ये स्थितमिति।

भैरवी।

लोप इत्यादिना। अनवगतेरिति। पदानुपूर्वीज्ञानस्यार्थोपस्थितिकारणत्वस्य क्लृप्तत्वादिति भावः। न च शास्त्रस्य प्राप्तिः कथं वारणीयेति वाच्यम्, शास्त्रस्यानिष्टार्थप्रवृत्तेरदर्शनात्। एवच-उक्तरीत्या लोपाभावस्य सिद्धौ च। तत एव-अर्थानवगतेरेव। उक्तभाष्यविरोधम्परिहरति—भाष्यमपीति। वृक्षव् करोतीत्यत्र प्राप्तिप्रदर्शकभाष्यमपीत्यर्थः। एकदेश्युक्तिरिति। तदर्थानवगतेरित्युक्तरीत्यैकदेश्युक्तिरित्यर्थः। भाष्यान्तरसम्वादादपि तस्यैकदेश्युक्तित्वमित्याह—न पदान्ताः परेण इति। अत्रेदम्बोध्यम्, अनेन सूत्रेण लघ्वलघूच्चारणयोर्लोपः क्रियते यदि हलीति प्रकृतसूत्रे नोच्येत तदा 'देवा इह' इत्यत्रालघूच्चारणस्य यस्य लोपः स्यादित्याशयेन परममूले-'हलि किम्-देवायिह' इत्युक्तम्। लोपः शाकल्यस्येति सूत्रन्तु 'देवा इह' इत्यत्र लघूच्चारणस्य यस्य लोपविधायकत्वेन चरितार्थम्। एतद्विषये यकारस्य यत्र वैकल्पिको लोपस्तत्रैतद्विषयकशास्त्रारम्भान्नित्यो लोपो हल्ग्रहणाभावेऽपि न प्रवर्तेत इति। एतेन वैकल्पिकलोपविषये नित्यलोपस्वीकारे विकल्पस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति परास्तम्॥

भावप्रकाशः।

तद् स्वनयन्ननभिधानादिति तदुक्तेरर्थमाह—वकारेति। अनवगतेरिति। आनुपूर्वीज्ञानस्यासत्तिविधया शाब्दबोधहेतुत्वेन तथोच्चारणेन तदर्थबोधस्य लोकेऽदृष्टत्वादित्यर्थः। शास्त्रस्यानिष्टाजनकत्वादितिभावः। पूर्वग्रन्थविरोधं परिहरति—एवं चेति। अत्रैव रीत्या लोपाभावे चेत्यर्थः। तत एव—अनवगतेरेव। भाष्यविरोधं निराचष्टे—भाष्यमपीति। इदं च तत् प्रयोगसत्त्वमभ्युपेत्य। वस्तुतस्तदेव न, मानसत्त्वादित्याह—नपदान्ता इति। प्रतिपादितमेतदधस्तात्। एवं च हरदत्तोक्तमपि चिन्त्यमेवेति-

दृंहेरेवेदं निपातनं, दृह वृद्धाविति तु प्रकृत्यन्तरम्, तस्य निष्ठायामागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिडभावे "वा द्रुह—" (पा०सू०८।२।३३) इत्यत्र "वा" इति योगविभागात् पक्षे घत्वाभावे ढलोपे च प्रत्युदाहरणमिदं द्रष्टव्यमिति । तन्न । उभयोरपि निपातनाभ्युपगमात् । तदाह वामनः—अथ दृहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्याप्येतन्निपातनं नलोपवर्जमिति । युक्तं चैतत् । अन्यथा हि अस्माद् णेरय् न स्यात्, ल्यङ् च स्यात् ।

उत्वमेवेति । सिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेन "विप्रतिषेधे परम्—" (पा०सू० १।४।२) इत्यस्याप्रवृत्तौ निष्प्रतिपक्षत्वादुत्वमेव भवतीत्यर्थः । तदुक्तम्—"पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य" इति । एतेन 'विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे' इत्यादि व्याख्यातम् ।

शब्दरत्नम् ।

"दृढः स्थूल—" (पा०सू०७।२।२०) इति सूत्रशेषे । द्रष्टव्यमितीति । ल्यङि णेरयाभावे चेष्टापत्तिरिति भावः । उभयोरपीति । त्वदवलम्बभूतेन वृत्तिकृतेति शेषः । तदाह वामन इति । अत्रारुचिबीजं तु 'दृंहेर्नकारहकारलोपार्थम्' इति भाष्यविरोधः, 'अनिदितो दृहेस्तु दृहितमित्येवेष्यते' इति कैयटविरोधश्चेति । किं च प्रसादोक्तरीत्या दृहेरपि इडभावढत्वयोः सिद्धाविण्निषेधप्रकरणे दृढ इति निपातनस्य व्यर्थत्वमित्यलम् ।

अभावादुत्तरस्येति । आहार्याभावारोपादित्यर्थः ।

भैरवी ।

भाष्ये स्थितमित्यत्र भाष्यं "ढूलोपे" इति सूत्रस्थङ्ग्राह्यमिति भ्रमानुत्पत्तये आह—दृढः स्थूलेतीति । द्रष्टव्यमिति योक्तिः सा दृढ इति प्रक्रियोक्तप्रत्युदाहरणस्योपपादनाय प्रसादस्य, तस्माद्दृढशब्दाण्णौ ततो ल्यपि "ल्यपि लघुपूर्वा" इति सूत्रन्नैव प्रवर्तते इति तदभिप्रेतमित्याह—तस्येति । मते इति शेषः । एतेनेयमुक्तिरपसिद्धान्त इति ध्वनितम् । अत एवाह—त्वदवलम्बेति । अत्रारुचीति । वामनोक्तावरुचिबीजन्त्वित्यर्थः । भाष्यविरोध इति । नकारहकारलोपार्थमित्युपादाने ऽनिदितो न निपातनमिति स्पष्टमेवेति भाष्यविरोध इत्यर्थः । वामनेन उभयोरपीति यद्यप्युक्तं, तथापि प्रक्रियाकृता तथा नोक्तम्, अतः स्वस्योभयोरपीति नेष्टमिति प्रसादानुयायिशङ्कां वारयति—किञ्चेति । अलमिति । योगविभागस्यागमशास्त्रानित्यत्वस्य चाप्रमाणत्वम्, सर्वावलम्बभूत 'दृढः स्थूल' इति भाष्यविरोधश्चेत्यस्यार्थः ।

ननूत्तरस्याभावादित्यसङ्गतमष्टाध्याय्यान्तत्सत्त्वोपलम्भादत आह—आहार्येति । "पूर्वत्रा-

भावप्रकाशः ।

भावः । अनन्तरसूत्रद्वयभ्रमनिवृत्तये आह—दृढ इति । द्रष्टव्यमितीति । प्रक्रियोक्तं दृढ इति साधयितुं प्रसादोक्तिरियम् । उभयोरपीत्यादिप्रकाशोक्त्यनुवादस्यासिद्धान्ततां ध्वनयितुमाह—त्वदवलम्बेति । एवं च भाष्यविरोधे इष्टापत्तावप्युपजीव्यविरोधस्तव दुष्परिहर इति भावः । ननु वामनेन तथोक्तावपि प्रक्रियाकृदनुक्तत्वेन मम नेष्टमतः प्रसादोपरि दोषान्तरमाह—किं चेति । अलमिति । तदर्थस्तु सर्वावलम्बभूतेन 'दृढः स्थूल' इति सूत्रभाष्येण विरोधः, योगविभागस्यागमशास्त्रानित्यत्वस्य चाप्रामाण्यं चेति ।

ननूत्तरशास्त्रस्य सत्त्वेन कथमभावोऽत आह—आहार्याभावेति । शास्त्रप्रामाण्यादितिभावः । बाधकालिकेच्छाजन्यत्वात्तस्याहार्यत्वम् लोकवैलक्षण्येऽप्युक्तहेतोरेवात्रेष्टसिद्धयङ्गीकारान्मनोरथसिद्धिः ।

सूत्रे सु इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकमित्याह-एतत्तदोर्यः सुरिति। एतत्तद्गतसंख्याभिधायी यः सुस्तस्येत्यर्थः। एतत्तदोर्विहित इति व्याख्याने तु परमस ददाति, परमैष ददातीत्यादौ न स्यात्। अर्थद्वारकसम्बन्धाश्रयणे लिङ्गं तु 'अनञ्समासे' इति बोध्यम्। अकोःकिमिति। साकच्कयोः शब्दान्तरत्वादप्रसङ्ग इति प्रश्नः। एषक इति। 'अकोः' इति प्रतिषेध एव "तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते" इति परिभाषां ज्ञापयतीति भावः।

बहुलग्रहणेति। अत एव लोपं विना पादपूरणेऽपि क्वचिद्भवति—सास्मा

शब्दरत्नम्।

लिङ्गमिति। विहितविशेषणे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः।

सास्मा अरमिति। सोस्मा अरमिति सन्धावपि पादपूर्त्तेः। न च "प्रकृत्यान्तःपादम्-" (पा०सू०६।१।११५) इति पूर्वरूपस्याभावेन न पादपूर्त्तिः। "सोऽयमा-

भैरवी।

सिद्धम्" इति शास्त्रप्रामाण्यादिति शेषः। वस्तुतो विद्यमानेऽपि शास्त्रे इच्छया प्रतियोगितासम्बन्धेनाभाव आरोप्यत इति तस्याभावज्ञानस्याहार्यत्वम्।

तद्वैयर्थ्यम्-अनञ्समासग्रहणवैयर्थ्यम्। तद्धि 'असः शिव.' इत्यादौ लोपाभावार्थंकृतम्। यद्यत्र विहितविशेषणं स्यात्तदा सोस्तच्छब्दाद्विधानाभावेन लोपाप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यस्पष्टमेव। वस्तुतस्तु विहितपदाध्याहारेण तद्योगे पञ्चमीकल्पनायामक्लृप्तकल्पनापेक्षया ऽनन्तरपदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धे षष्ठीत्येवोचितम्। अत एवात्र 'इति भाव' इत्युक्तम्। इदमेवानञ्समासग्रहणम् 'नञ्समास उत्तरपदार्थप्रधान' इत्यत्र ज्ञापकम्। अन्यथा नञर्थाभावस्य विशेष्यत्वेन उत्तरपदस्योपसर्जनत्वेन त्यदाद्यत्वाप्राप्त्या हल्ङ्यादिलोपस्य दुर्वारतया तद्वैयर्थ्यमेव स्यात्। पूर्वरूपस्येति। अवादेशस्य चेत्यपि बोध्यम्। इत्यादाविवेति। अत्र यथा

भावप्रकाशः।

इतिभाव इति। वस्तुतो विहितशब्दयोगे पञ्चम्या युक्तत्वेन दुष्टत्वेन च शङ्कैवायुक्ता। एवं चानन्तर इत्यध्याहृत्य तयोरनन्तर इति व्याख्यानमेवोचितम्। यथा चात्र नातिप्रसङ्गस्तथा स्पष्टमस्यिमालायाम्। गौणे तु इष्टापत्तिः। तत्र त्यदाद्यत्वाभावेन हल्ङ्यादिलोपस्य दुर्वारत्वात्। अत एवारुचिबोधक तुद्ध्यमुक्तं मूले। अत एव च इति भावः इत्युक्तं टीकायामिति बोध्यम्। पादमितीति। प्रवृत्त्येति शेषः। पूर्वरूपस्येति। अवादेशस्यचेत्यपि बोध्यम्। न पादेति। तथा चात एवेत्यादिमूलासंगतिरिति भावः सोऽयमिति। अन्यथा शतधारोऽयमितिवत् "अव्यादवद्यात्" इत्यनेन प्रकृतिभावापत्तिरिति भावः।

सरला।

तद्वैयर्थ्यमिति। असः इत्यत्र प्रथमैकवचनसोस्तच्छब्दाद्विहितत्वाभावात्। अर्थद्वारकसम्बन्धाश्रयणे तु सुप्रत्ययार्थैकत्वस्य तच्छब्दार्थगतत्वेन तत्र प्राप्तसुलोपवारणाय 'अनञ्समासे' इति सार्थकम्। एवञ्च एतत्तच्छब्दार्थगतसंख्याभिधायिनः सोर्लोप इति सूत्रार्थः। एतत्तदोरिति षष्ठी अर्थद्वारकसम्बन्धबोधिकेति बोध्यम्,। नच अनन्तरपदाध्यारेण तन्निरूपितसम्बन्धबोधिका षष्ठीति वाच्यम्, तथा सति एतत्तदोरनन्तरस्य सोर्लोप इति सूत्रार्थेन 'परमः स ददाति' इति लक्ष्ये परमपदोत्तरसुप्रत्ययस्य लोपापत्तेस्तस्य तच्छब्दानन्तरत्वात्। नन्वर्थद्वारकसम्बन्धार्थकत्वस्वीकारेऽपि परमपदोत्तरसुप्रत्ययस्य तत्पदार्थसंख्याभिधायित्वेन लोपापत्तेस्तदवस्थत्वमिति; नचैतच्छब्दसाहचर्यान्तच्छब्दानन्तरस्यापि परस्यैव ग्रहणेन न दोष इति वाच्यम्, तथा सति परशब्दस्यैवाध्याहारस्य फलिततया 'एतत्तदोः' इति षष्ठ्याः पञ्चम्यर्थे लक्षणापत्तेः, अनन्तरशब्दाध्याहारे उत्तरत्वस्य कथमप्यलाभाच्च। एतच्छब्दसाहचर्यस्य तत्राविनिगमकत्वात्, परम एष ददाति इति प्रयोगे पूर्वस्यापि दर्शनात्;—इति चेत्? न, एतत्तच्छार्थतावच्छेदका-

अरम् । सः अस्मै इति च्छेदः ।

इति स्वादिसन्धिः ॥

इति पञ्चसन्धिप्रकरणम् ॥

शब्दरत्नम् ।

गात्"इत्यादाविवात्रापि प्रातिशाख्येन सिद्धेः । एवञ्चावधारणपरतया न व्याख्येयम् , "सोऽहमाजन्म–" इत्यादौ बहुलग्रहणेन क्वचिदप्रवृत्त्या ऽपि सिद्धेरिति तात्पर्यम् ॥

इति भट्टोजिदीक्षितपौत्रहरिदीक्षितकृते मनोरमाव्याख्याने लघुशब्दरत्ने

पञ्चसन्धिप्रकरणम् ॥

भैरवी ।

"अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवस्युपु च" इति सूत्रप्राप्तस्य प्रकृतिभावस्याभाववदित्यर्थः । केचित्तु "सोऽहमाजन्म" इत्यादिसिद्ध्यर्थमवधारणपरतया व्याख्याने "सास्माक्षर" मित्यत्र सुलोपानापत्तिः । यदि बहुलग्रहणानुवृत्त्यैव तत्साध्यते, तदा तेनैव 'सोहमाजन्म' इत्यादेरपि सिद्धाववधारणपरतया व्याख्यानस्य वैयर्थ्यमित्याहुः । तन्न । छन्दस्यभावदर्शनेन लौकिके प्रयोगे शास्त्राप्रवृत्तिकल्पनमन्याय्यमित्याशयात् । किञ्च लोके लोपे सत्येव पादपूरणे लोपो भवति नान्यत्रेत्यर्थस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमत्रावधारणपरतया व्याख्यानं प्राचामनुरोधेन कृतम् । वस्तुतो बहुलग्रहणेनैव सर्वेष्टसिद्धाववधारणपरतया व्याख्यानन्न कार्यमित्याह–एवञ्चेति । बहुलग्रहणेनोक्तप्रयोगसाधने चेत्यर्थः । अस्य तात्पर्यमित्यत्रान्वयः । सिद्धेरिति । लोपाभावस्य सो ऽहमाजन्मेत्यादौ सिद्धेरित्यर्थः । तात्पर्यमिति । अत एवेति वदतो मूलकृत इति शेषः ।

भावप्रकाशः ।

प्रातिशाख्येनेति । न च सोऽयमागादित्यस्य तत्र पाठेऽप्यस्यापाठात्सूत्राभावाच्च कथमेतदिति वाच्यम् । तथाभीष्टत्वे प्रातिशाख्योक्तेतिशब्देनास्य संग्रहात् पठनीयत्वाद्वा न दोष इत्याशयात् । अत एव प्रातिशाख्यानुरोधेनास्यात्राप्रवृत्तिरिति मूले उत्तरत्र स्पष्टत्वादिति मान्योक्तिः सगच्छते । यत्तु यत्तु खण्डनकृद्दण्ड्यादयः सोऽहमाजन्मेत्यादिसिद्ध्यर्थमवधारणपरतया व्याख्याने सास्माक्षरमित्यादौ सुलोपानापत्तिः बहुलग्रहणानुवृत्त्या तदुपपादने तु सोऽहमाजन्मेत्यादेरनयोरुपपादनां किमवधारणेनेति । तन्न, छन्दस्यभावदर्शनेन लक्षणानां काचित्कत्वकल्पनायाः क्वाप्यदृष्टत्वात् । लोके लोपे सत्येव पादपूरणे लोपो नान्यत्रेत्येवंनियतशास्त्रार्थनियमस्यावश्यकत्वाच्चेति मान्यास्तत्प्राचामनुरोधेन । चतुर्विधं बाहुलकमित्यभियुक्तोक्त्या बाहुलकस्थले तथार्थाङ्गीकारात् पादस्य द्विविधस्याप्यत्र ग्रहणेनाविशेषाच्च, नियतशास्त्रार्थत्वस्यापि मन्मते सिद्धेश्च । तद्ध्वनयन्नाह–एवंचेति । बहुलग्रहणेनोक्तप्रयोगसाधने चेत्यर्थः । तात्पर्यमित्यत्रान्वयः । अपिरवधारणसमुच्चायकः । यद्वा सजन्मेत्यादावित्यस्याग्रयोज्यः । सिद्धेरिति । लोपाभावसिद्धेरित्यर्थः । तात्पर्यं

सरला ।

वच्छिन्नधर्मितानिरूपितसख्यानिष्ठप्रकारताप्रयोजकसोर्लोप इत्यर्थस्य विवक्षणेन परमपदोत्तरसुप्रत्ययार्थैकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितधर्मिताया तच्छब्दार्थतावच्छेदक–बुद्धिविशेषविषयत्वावच्छिन्नत्वाभावेनादोषात् । नचैवमपि 'तत्कल्पम्' इत्यत्र कल्पबन्तोत्तरसुप्रत्ययस्य तच्छब्दार्थतावच्छेदकबुद्धिविशेषविषयत्वावच्छिन्नधर्मितानिरूपितैकत्वसख्याप्रयोजकत्वेन सुलोपापत्तिरिति वाच्यम् , स्वार्थतावच्छेदकावच्छिन्नधर्मितानि-

भैरवी ।

एवञ्च परममूलम्प्राचामनुरोधेनैतदेव ध्वनयितुं तत्र सत्येवेत्यवधारणन्त्विवति 'तु' शब्दोऽर-चिकबोधकउपात्त इति बोध्यम् ।

इति श्रीमदगस्त्यकुलवंशावतससर्वपण्डितसार्वभौमभवदेव-मिश्रात्मजभैरवमिश्रकल्पितायां रत्नप्रकाशिकायां पञ्चसन्धिविवरणं समाप्तम् ॥

भावप्रकाश

मिति । अत एवेत्यादिवदतो मूलकृत इतिभावः । एवं च तथा परममूलं प्राचामनुसारेण । अतं एवारु-चिसूचकस्तुः प्रयुक्तो ऽवधारण स्वितीति तात्पर्यम् ।

इति स्वादिसन्धिः ।

इति श्रीमत्पायगुंडोपाख्यमहादेवसुतवेणीगर्भजवैद्यनाथकृते भावप्रकाशे लघुशब्द-रत्नव्याख्याने पञ्चसन्धिप्रकरणं परिपूर्णम् ।

सरला

रूपितसंख्यानिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वं, स्वाव्यवहितत्वमेतदुभयसम्बन्धेन एतत्तद्विशिष्टसोर्लोप इत्यर्थस्य विवक्षणेन 'तत्करपम्' इत्यत्र प्रथमसम्बन्धसत्त्वेऽपि द्वितीयसम्बन्धस्याभावेनोक्तदोषाभावादिति दिक् ।

इति स्वादिसन्धिप्रकरणम् ।

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्-
जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,
विद्याविलास प्रेस, बनारस सिटी ।